

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY****KOTA (Raj)**

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER'S No	DUE DATE	SIGNATURE

SHISHUPALAVADHA
· WITH
VALLABHADEVA'S
COMMENTARY.

Herbert College Library

KOTAH.

Class No S 891

Book No V175

Accession No ~~1367~~ 13262

K P P 50 0 48

13262

PUBLISHED BY THE GRACIOUS PERMISSION

OF

His Highness Rajarajeshwar Maharajadhiraj
MAHARAJA SHRI HARISINGHJI DAHADUR, G.C.S.I., G.C.I.E., K.C.V.O.,
MAHARAJA OF JAMMU AND KASHMIR

From the original manuscript in

His Highness private library

MAGHABATTA'S
SHISHUPALAVADHA.

WITH

THE COMMENTARY (SANDEHA—VISHAUSHADHI)

OF

VALLABHADEVA.

← * → CHECKED 24 APR 1952

EDITED BY

RAM CHANDRA KAK

AND

HARABHATTA SHASTRI.

1935.

SRINAGAR, KASHMIR.

PRINTED AT
THE KASHMIR MERCANTILE PRESS
RESIDENCY ROAD
SRINAGAR
1935

ŚISUPĀLAVADHA.

PREFACE

The edition of the *Sisupālavadhā* of Māgha with Vallabha's commentary, which is being presented in the following pages to the scholars and students of Sanskrit, is based on the collation of the following manuscripts —

- (a) Of His Highness' Private Library, No 241 Section 13 Of birch bark Old and decayed Written in Śārada Script Contains 375 leaves, first five leaves missing together with others here and there Has 20 lines per leaf with 25 to 29 letters in each line Measures $9\frac{1}{4}'' \times 8''$
- (b) Of Śrī Pratap Museum, Srinagar On birch bark Very old and decayed Mostly correct Contains 300 leaves with some missing at the beginning, in the middle and at the end Measures $9'' \times 8''$ Each leaf contains 22 lines with 30 letters in every line
- (c) Belonging to Śivaji Chandra of Srinagar Old and decayed Written in Śārada Script Without a number of leaves at the end Contains 370 leaves, each having 22 lines of 27 letters Measures $8'' \times 10''$

INTRODUCTION

The *Sisupālavadhā* of Māgha is very well known in its original form and through quotations. It is a poem containing twenty cantos. Its theme is borrowed from the *Mahābhārata*. The epic tale as described in it is very beautifully given by the eminent historian of the Sanskrit literature A. B. Keith.

The author of the poem Magha does not say any thing about himself except that he was the son of Dattaka otherwise called Sarvasraya and grand son of Suprabhadeva minister to Dnarmalābha (Varmalāta of the inscription according to some scholars) . Māgha bears another name i e, Ghantā māgha . As regards his date scholars differ very much . Some assign him to the 7th century A D , while others to the early part of the 8th century A D . But about this point there is no doubt that he lived long before Ānandavardhana of the 9th century A D , who quotes him in his own Dhvanyāloka at pages 114 and 115 (Bombay edition)

The Sisupalavadha has been so popular that it has been commented upon by more than a dozen scholars in Sanskrit . The present edition is published along with the commentary of Vallabhadeva a Kashmirian author . Name of the commentary is Sandehavishāushadhi (an anecdote against the poison of doubts) . It is written in such a sweet and simple style that even an ordinary student can understand it very easily

There are two or three Sanskrit writers who go by the name of Vallabhadeva but the commentator Vallabhadeva above referred to is clearly known to us from Kaiyata's mention of him . Kaiyata in his commentary on the Devīsataka of Ānandavardhana declares that he was the grand son of Vallabhadeva and son of Chandraditya . According to this declaration Vallabhadeva appears to have flourished in the first half of the 10th century A D . He also bore the name of Paramārtha Chihna . From his own mouth it is known that he was the son of Ānandadeva, that he was a devotee of Siva and that his teacher was Prakāśavarsha

His works are —

- 1 Commentary on Raghuvamśa
- 2 , „ Kumārasambhava
- 3 „ , Meghadūta
- 4 „ „ Vakroktipanchasikā

- 5 Commentary on Śūtrasāhita
- 6 " " Rudratalankara
- 7 Gloss on Devīsāhita

The manuscript in possession of the Research Department has the following verses at the end —

सनुरानन्ददेवस्य रणभूयोमभास्वतः ।
 व्यधत् टीकां काव्येऽस्मिन् बल्लभः सखिवल्लभाम् ॥ १ ॥
 विवरणमन्यद् दृष्ट्वा बुधैस्ततो ज्ञास्यते विशेषोऽत्र ।
 येन न भुक्तं निम्नं द्राक्षाया किं गुणज्ञोऽर्सा ॥ २ ॥
 श्लोकानां सचनैपात्र महस्त्राणि दर्शय च ।
 मूलग्रन्थमहायातु द्वे सहस्रे तथा दश ॥ ३ ॥
 विवृतिं विधाय शुभलभ आप्तां यः खलु मयाद्य तेनास्तु ।
 मात्सर्यगदरिहितो लोकः परहितसुभाषितव्यसनी ॥ ४ ॥

The verse number 3 gives the extent of the commentary as also of the text in the scale of the Anushtup metre

The verse number 4 is written in imitation of the conclusion of the Mahayana works

Srinagar, Kashmir }
 January 11, 1941 }

MADHUSUDAN KAUL

शिशुपालवधम् ।

माघभट्टविरचितम् ।

वल्लभाचार्यविरचितया संदेहविपौषध्याख्यया व्याख्ययोपेतम् ।

प्रथमः सर्गः ।

श्रियः पतिः श्रीमति शासितुं जग-
ज्जगन्निवासो वसुदेवसन्नि ।

वसन् ददर्शावतरन्तमम्बराद्
हिरण्यगर्भाङ्गमुवं मुनिं हरिः ॥ १ ॥

यस्य भृङ्गावलिः कण्ठे दानाम्भोराजिराजिते ।
भाति रुद्राक्षमालेव स नः पायाद्गणाधिपः ॥ १ ॥
अभीष्टफलसंपत्तिहेतुं स्मृत्वा सरस्वतीम् ।
शिशुपालवधे काव्ये सारटीका विधीयते ॥ २ ॥

कृता महद्भिर्यत एव टीका ममापि यत्नस्तत एव युक्तः ।
ब्रह्माच्युताभ्यर्चितपादपद्मो न पूज्यते किं मनुजैर्महेशः ॥ ३ ॥
सत्यं रम्याणि वस्तूनि दूषयन्ति समत्सराः ।
किंतु केचित्प्रमाणज्ञा विद्यन्ते पञ्चपा नराः ॥ ४ ॥

अभिलषितसिद्ध्यर्थं भङ्गलादि काव्यं कर्तव्यमिति^१ स्मरणात् कविः श्रीश-
ङ्गमिहादौ प्रयुङ्क्ते । हरिर्मुनिं ददर्शति वाक्यार्थः । को हरिरित्याह—श्रियः
पतिर्लक्ष्मीनाथो विष्णुः । मुनिं कमित्याह—हिरण्यगर्भाङ्गमुवं ब्रह्मतनयं नारदम् ।
यद्यपि च मुनित्वेनाप्यसौ तदा नाज्ञापि तथापि येन केनचिच्छन्देन निर्देशे
कर्तव्ये मुनिशब्दः प्रयुक्तः, कवेर्वा वचनमेतत् तेन चादौ ज्ञातमेव । कदाद्रा-

क्षीत् वसुदेवसन्निभानि शूरतनयगृहे श्रीमति 'संपात्तियुक्ते वसन् तिष्ठन् कलिह्रा-
परसंधावित्यर्थः । ननु भगवान् पुरातनमुनिर्वंद्यार्थमनिवासी किमिति तत्रो-
वासेत्याह—जगत् भुवनं शासितुं रक्षितुम् । एतेन कर्माधीनत्वं भगवतो निर-
स्तम् । कीदृशो हरिर्जगतां भुवनानां निवासः आधारः । निवसन्त्यस्मिन्निति
निवासः । मुनिं कीदृशमम्बरादाकाशादवतरन्तं पतन्तम् । अङ्गभूशब्द उपचा-
रान्मानसेऽपि पुत्रे प्रवर्तते यथा सरसिजशब्दः स्थलपद्मे “उत्फुल्लस्थलनलिनी-
घनादमुष्मादुद्धूतः सरसिजसंभवः परागः । घात्याभिर्वियति विवर्तितः सम-
न्तादाघत्ते कनकमयातपत्रलक्ष्मी”मिति । अत्र केचिदचूचुदन्—शौरिर्जगच्छा-
सितुं वसुदेवसन्निभानि वसन्मम्बरादवतरन्तं नारदं ददर्शेत्येतावतैव विवक्षितस्या-
र्थस्योक्तत्वात् पदान्तरोपादानं वृत्तपूरणार्थमेवेति, तदसम्पत् यतोऽत्रैवं सत्यनुप्रा-
सः शब्दालंकारस्त्यक्तः स्यात् विरोधाभासव्यार्थालंकारः । यः किल साक्षा-
च्छ्रीपतिः स श्रीमति गृहे वसति यश्च जगन्निवासः स परगृहे वसतीति ।
मङ्गलादित्वं च काव्यस्य नोक्तं स्यात् । किंच स्वरूपप्रतिपादनाय विशेषणानि
न प्रयोक्तव्यानीति न केनचिन्निषेधः कृतः । श्रीमतीत्यनेन तु वसुदेवस्य कंसा-
दिरिपुविनाशः प्रतिपादितः, नहि तेषु सत्सु तद्गृहे श्रीमत्ता भवति । तथा
यदि नारदमित्येतावदुच्यते ततस्तस्य पूजाहेतुर्ग्रहपुत्रता नोक्ता स्यात्, चय-
स्त्वियमिह्यादिश्च निरयतारः स्यादिति सर्वमेव निरवद्यम् । सर्वेऽस्मिन् वंश-
स्थं वृत्तम् । तल्लक्षणं तु “उशन्ति वंशस्यमिदं जतौ जरा”विति ॥ १ ॥

गतं तिरश्चीनमनुरसारेः

प्रसिद्धमूर्ध्वं ज्वलनं हविर्भुजः ।

पतलघो घाम विसारि सर्वतः

किमेतदित्याकुलमीक्षितं जनैः ॥ २ ॥

कीदृशं मुनिमद्राक्षीदित्याह—जनैः सामान्यलोकैरित्यस्मात्कारणादाकुलं
ससंभ्रममीक्षितं दृष्टम् । तदेव कारणमाह—एतद्घो घाम तेजः पतति प्रस-
रति सर्वतः सर्वस्यां दिशि विसारि व्यापि किमेतत्किं वस्तु एतद्भवेदित्यर्थः ।
स्वरूपनिर्देशार्थं इतिशब्द इति त्वन्ये । इतीत्यमाकुलमनिश्चितमैक्षीत्यर्थः । कदाचि-

त्सावित्रमेतत्तेजो भवेत्नेत्याह—अनूरुसारथेरादित्यस्य तिरश्चीनं तिर्यग् गतं प्रसरणं प्रसिद्धं प्रतीतमेतच्चाद्यः पतति । कदाचित्कार्पाणवं स्याच्चेत्याह—हविर्भुजोऽग्रेरूर्ध्वं ज्वलनं प्रतीतम्, एतच्च सर्वतो विसारि अतः किमेतत् स्यात् । प्रसिद्धशब्दोऽत्रोभयेनापि संबध्यते । गतामेति भावे क्तः । तिरश्चीनमिति “विभाषाश्चेरदिकृत्त्रिया”मिति स्वार्थे लृट् । अविद्यमानावूरु यस्यासौ अनूरु-ररुणः । ईक्षितमिति निष्ठया कर्मण्यभिहितेऽपि पूर्वक्रियापेक्षा द्वितीया । अत्रापि चोदयन्ति—‘ऊर्णमि[ति?दं] वाग्य साध्याहारत्वात् । अत्र हि संशये कविना निषेधाविकल्पौ न नियन्त्रावतश्चैवं वक्तव्यम् “द्विधाकृतात्मा किमयं दिवाकरो विधूमरोचिः किमयं हुताशनः ।” “गतं तिरश्चीनमनूरुसारथेः प्रसिद्धमूर्ध्वं ज्वलनं हविर्भुजः । पतत्यधो घाम विसारि सर्वतः किमेतदित्याहुलमी-क्षितं जनै”रिति पादद्वयसाध्याहारोऽयं श्लोक इति । युज्यत एतत् । केवले संशयालंकारे सति संकरालंकारत्ये न कश्चिदोपो यतः कश्चिद्वोत्तरालंकार-भागः कश्चिन्नु संशयांशः । उत्तरवचनात्पूर्ववचनोपपन्नं यत्रेत्युत्तरलक्षणम् ॥ अथो घामेति द्वे पदे ॥ २ ॥

किं जनैर्यथा संशयितमेवं भगवतापीत्याह—

चयस्त्विवपामित्यवधारितं पुर-

स्ततः शरीरीति विभाविताकृतिम् ।

विभुर्विभक्तावयवं पुमानिति

क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः ॥ ३ ॥

स विभुः सर्वज्यापी हरिर्मुं मुनिं क्रमात्नारद इत्यबोधि नारदत्वेन निश्चिन्नाय । तामेव परिपाटीं विशेषणमुखेनाह—कौटुशममुं पुरः पूर्वं त्विषां-चयो दीप्तिपुञ्ज इत्यवधारितं लक्षितं ज्ञातमीक्षितं, ततः किंचित्सामीप्याद्विभावि-ताकृतिं लक्षिताकारं । केन रूपेण दृष्टसंस्थानमित्याह—शरीरीति, शरीरी देह-धान्यं पतति ननु तेज पवेत्यनेन प्रकारेण ज्ञातस्वरूपमित्यर्थः । ततोऽपि समीप्याद्विभक्तावयवं मुनिं, विभक्ता विभागेनोपलभ्यमाना अवयवा मुखादयो यस्य तम् । केन रूपेण विभक्तावयवमित्याह—पुमानिति, शरीरी पुमानयं पत-

१ ‘न्यूनं’ स. पाठः । २ ‘सकाशशब्दः किमवाप्तगोचरो रात्रिं विना सोऽपि विराजते कथम्’ इति अधिपः स. पाठः । ३ ‘जमि’ स. पाठः ।

तीति ननु पद्यादिजातीय इति बुद्धानित्यर्थः । ततोऽप्यतिनैकत्वादमु नारद इत्यवाधि । इतिशब्दः सर्वत्र प्रातिपदिकार्थमात्रावस्थापनार्थः, यदि हि नारदमवाधि इत्युच्यते तदा [जन्मा?कर्मा?]न्तरयोगे सति नारदस्य कर्माभावः प्रतीयते । नारदत्वेनावुद्देत्ययं त्वर्थो न बुद्ध्यतेऽत एव प्रातिपदिकार्थस्य सति नारदाद्वितीया न भवति । नारद इत्यतः पदसमुदायादसौ भवितुं नैवाहति अप्रातिपदिकत्वात्, अर्थवत्समुदायानां हि समासग्रहणं नियमार्थमुक्तं प्रातिपदिकाच्च विभक्त्या उक्ता । यत्तु कर्म प्रातिपदिकं च ततो भवन्त्येव, यथामुमिति, एवमन्यत्र । केचित्स्वनुभूतकर्मस्य एव नारद इति न स्वरूपनिरूपणाय प्रत्ययमृष्यत इति किलाहुः ।

अन्यच्च कीदृशममुमिति तद्वर्णनायाह—

नवानधोऽधो वृहतः पयोधरान्

समूढकर्पूरपरागपाण्डुरम् ।

क्षण क्षणोत्क्षिप्तगजेन्द्रकृत्तिना

स्फुटोपमं भृतिसितेन शशुना ॥ ४ ॥

नवान् सज्जलान् वृहतः स्थूलान्पयोधरान् मेघानधोऽधो घनाघनानामधस्तात्समीपे भ्रमन्तमित्यर्थः । तथा समूढं पङ्क्तं शोधितं यत् कर्पूरघनसारस्तस्य यः परागो रजस्तच्छब्दः पाण्डुरः सितः, शुक्लो हि नारद इत्यागमः । अत एव भस्मोद्भूतितेन शिवेन क्षणं स्फुटोपमं सुसदृशम् । कीदृशेन क्षणं वृत्तोत्सवेऽभिनयप्रश्लादुत्तिष्ठा ऊर्ध्वं भुजवनोपरि कृता गजेन्द्रकृत्ति करिचर्म यत् । भगवान् हि करिचर्मधसनः, । क्षणं स्वल्पकालं यावत्मेघप्रत्यासत्तिरित्यर्थः । अधोऽध इति समीपं “उपर्यध्यधसः सामीप्यं” इति द्वित्वम् । तद्योगश्च पयोधरानिति “उभयसर्वतसो कार्या धिगुपर्यादियुः त्रिषु । द्वितीयाधेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते” ॥ इति च पष्ठ्यपवादे द्वितीया । पष्ठ्या हि प्रोक्ता सा द्वितीया । एव हि लक्ष्यदर्शनम् । क्वचित्तु प्रातिपदिकार्थमात्रतामाहुस्तेषामत्र पष्ठ्येव स्यात् । अभितो ग्राममुभयतो ग्राममित्यादीनि च वाक्यान्वेतावन्त्येव प्रयोगमाज्ञि स्युः । शशुनेति “तुल्यार्थे” रिति तृतीया । अतुलोपमेति प्रति

१ 'तिरि' ख पाठ । २ यं नु' ख पाठ । ३ 'दे' ख पाठ । ४ यंमा' ख पाठ ।

५ 'सम' ख पाठ ।

पेघो न भवति समासे गुणीभूतत्वादुपमाशब्दस्य । यद्येवं तृतीयापि न स्यात्
तुल्यार्थस्याप्रधानत्वात् “तेनैकदिशि”ति श्लापकान्नविष्यति । तत्र हि एकशब्दः
समासेऽन्तर्भूत इति कथं तृतीया समर्थविभक्तिरूपपद्यते, प्रतिपेघे तु श्लापकामा-
वः । अथवातुलोपमाशब्दयोग उपमेयात् तृतीया निषिध्यते न तूपमानात् । यथा
तुला देवदत्तस्य नास्ति, उपमा कृष्णस्य न विद्यते । अत्र च शंभुरूपमानम् ।
केचित्तु शंभुना सह स्फुटोपममिति तृतीयां सहाय्येऽप्येतु करणे तृतीयामाहुः ॥ ४ ॥

दधानमरुमोरुहकेसरद्युती-

जंटाः शरच्चन्द्रमरीचिरोचिपम् ।

विपाकपिङ्गास्तुहिनस्थलीरुहो

धराधरेन्द्रं व्रततीततीरिव ॥ ५ ॥

अन्यच्च कीदृशमनुं, पद्मकिञ्जल्कगौरीजंटा विभ्राणं धारयन्तं, तथा ‘शरदि-
न्दुकिरणदीप्तिमतश्च व्रततीततीर्लतापङ्कीर्धारयन्तं धराधरेन्द्रमिव, हिमवत्सदृश-
मित्यर्थः । कीदृशीर्षिपाकपिङ्गाः परिणामकपिशास्तथा तुहिनस्थलीरुहः, तुहिनेन
युक्ता स्थली तुहिनस्थलीति शाकपार्थिवादित्वात्समासः । तत्र रोहन्ति जायन्ते
इति तद्बुद्धः—किप् शब् । एवं द्युत इति पाठे च । हिमाधिष्ठितायां भुवि लताः
पश्यन्त इति विन्त्यम् । कर्मण उपमानं तद्विभक्त्यैव निर्दिश्यते इति धराधरे-
न्द्राद् द्वितीयोत्पत्तिः, नहि मिथविभक्तिकयोरौपम्यं घटते । केचित्तु वर्यन्तक्रिया-
पेक्षामेव तामाहुः । यथा कश्चिदेयंविधं नगेन्द्रं पश्यत्येवमसौ तं ददर्शेत्यर्थः ।
एवं सर्वत्र योज्यम् ॥ ५ ॥

पिशङ्गमौञ्जीयुजमर्जुनच्छविं

वसानमेणाजिनमञ्जुनद्युति ।

सुवर्णसूत्राकलिताधराम्बरं

विडम्बयन्तं शितिवाससस्तनुम् ॥ ६ ॥

अन्यच्च कीदृशं, पिशङ्गी कपिला हरिद्राकृष्ण या मौञ्जी मेखला तां युनाक्ति
धारयतीति पिशङ्गमौञ्जीयुक्तम् । अर्जुनच्छविं शुक्लवर्णं तथाञ्जनद्युति कज्जलकृष्णमे-

णाजिनं द्वारिणं चर्म घसानं परिदधतमतश्च शितिवाससो नीलाम्बरस्य सीर-
पाणेर्देहं विडम्बयन्तमनुकुर्वन्तम् । तथा सुवर्णसूत्रेण तपनीयडोरकेणाकलितं प्रथि-
तमधराम्बरं कटीशाटकं यस्यास्तां तनुम् । मोञ्जया डोरकमुपमानं, कृष्णाजिन-
स्य नीलं वासस्तद्धि नाग्नैवाक्षित, मुनेर्हली । पूर्वमवगतेऽपि नारदस्य शौक्ये
प्रतिश्लोकं कल्पितोपमालंकारसिद्धये तदुपादीयते । नचेह सूत्राणि व्याख्यायन्ते
येन गुरुलाघवं विचिन्त्यते उत्तरत्र वानुवृत्तिर्भवति । मुञ्जस्य विकारो मेखला
मौञ्जी "प्राणिरजतादिभ्योञ्" । शितिर्नीलो भवेद्दर्शः शिती घयलमेवकाविति ॥६॥

विहङ्गराजाङ्गरुहैरिवाततै-

हिरण्यमयोर्वीरुहवक्षितन्तुभिः ।

कृतोपवीतं हिमशुभ्रमुच्चकै-

र्घनं घनान्ते तडितां गुणैरिव ॥ ७ ॥

हिरण्यमयोर्वीरुहवक्षितन्तुभिः सुवर्णवृत्तलतासूत्रैः कृतोपवीतं धृतयज्ञोपवीतं,
तथा हिमशुभ्रं तुहिमधवलम् । कीदृशैस्तन्तुभिः, विहङ्गराजाङ्गरुहैरिवाततैर्गरुड-
पक्षैरिव वीर्यैः, तेऽपि सौवर्णाः । अतश्च घनान्ते वर्णान्तये घनमिषाभ्रमिव सितमेघ
सदृशमित्यर्थः । कीदृशं घन, तडितां गुणैर्यिद्युदामभिः कृतोपवीतमिव कृतोपवी-
तं सयज्ञमित्यर्थः । यद्विवा तडिता गुणैरुपलक्षितम् । उभयमपि उच्चकैरुन्नतम् ।
घनान्तः शरन्मुखं, तत्र च निर्जलानामपि मेघानां विद्युतो भवन्त्येव । हिरण्यस्य
विकारो हिरण्यमयः "दाण्डिनायने"ति निपातितः ॥ ७ ॥

निसर्गचित्रोज्ज्वलसूक्ष्मपद्मणा

लसद्विसच्छेदसिताङ्गसद्भिना ।

चकासतं चारुचमूरुचर्मणा

कुपेन नागेन्द्रमिवेन्द्रवाहनम् ॥ ८ ॥

चारु च तचमूरुचर्म, "चर्मप्रावरणा द्वि मुनयः" तेन चकासतं शोभमानं
"समूराश्च चमूरश्च मृगा अजिनयोऽनयः" इतिवचनात् । कीदृशेन, निसर्गचि-
त्राणि स्वभावेनानेकवर्णान्युज्ज्वलानि मनोहराणि सूक्ष्माणि पद्माणि यस्य तेन ।

तेन लसन् स्फुरन् विसच्छेदो मृणालभङ्गः स इव शुक्लं यदङ्गं शरीरं तत्र सङ्गः
संपर्को विद्यते यस्य । छेदस्य सिततरत्वात्स उपमानं, भावानयने द्रव्यानयनमि-
ति स्फुरद्वता वित्तेनौपम्यमत्र ननु छेदमात्रेण । अतश्च कुयेन वर्णकाम्यत्वेन
शोभमानं नागेन्द्रमिव महेममिव । कं नागेन्द्रमित्याह—इन्द्रवाहनमैरावणं, सो-
ऽपि शुक्लः कुथोऽपि चित्रसूक्ष्मरोमा सितान्नसङ्गाश्च । यद्यपि “अक्षिरोमसु पद्मा-
ख्या त्वात्वाच्च कुथ” इति वररुचिस्तथापि विपर्ययो महाकवीनां दृश्यते । यथा—
“कामिनि कउपलपमपुरिता । कमिणि कपोलपट्टपरिणउल्ल अणुक्षिर्विहवीति”
उत्सृष्टपञ्चजकुथकङ्कडा इति च । चकासतमिति “जक्षित्यादयः पङ्क्तिभ्यस्तसं-
ज्ञा” नाभ्यस्ताच्छतु” इति जुमभावः । वदतीति वाहनं “रुत्पत्युटो वहुलम्” ।
“वाहनमाहिता” इति निर्देशाद्वाङ्मयः ॥ ८ ॥

अजस्रमास्फालितवल्लकीगुण-

क्षतोऽञ्ज्वलांगुष्ठनखांशुभिन्नया ।

पुरः प्रवालैरिव पूरितार्द्धया

विभान्तमञ्जस्फटिकाक्षमालया ॥ ९ ॥

अच्छा निर्मला या स्फटिकाक्षमाला तथा विभान्तं चकासतम् । स्फटिका
एवाक्षाः पद्मबीजानीव निर्मलत्वात्परिवर्तुलत्वाज्जपोपयोगित्वाच्च तेषां माला अक्ष-
तया । कीदृश्या, अजस्रं शश्वदास्फालिता वादनायाहता ये वल्लकीगुणा वीणा-
विशेषतन्मयस्तैः क्षतस्ताडितोऽतएव स्वभावाद्दोऽञ्ज्वलो योऽङ्गुष्ठनखस्तस्यांशुभिः
किरणैर्मिन्नपाञ्चुरितया । अतश्चोत्प्रेक्ष्यते—पुरः पूर्वस्मिन् भागे प्रवालैर्षिद्धमै-
रिव पूरितार्द्धया, लोहितांगुसंपर्कवशात् क्षायतेऽर्धं प्रवालैरुभित्तमर्धं च स्फटि-
कैरित्यर्थः । अञ्जमहर्णं लौहित्याधानत्वातिशयप्रदर्शनार्थम्, निर्मलं हि मितरां
वर्णान्तरं गृह्णाति । आध्रावितेति पाठे वादितेत्यर्थः । असेनं जपूयस्य “नमि-
कम्पिस्म्यजसे”ति रप्रत्यये कृतेऽजस्रमिति भवति ॥ ९ ॥

रणङ्गिराघटनया नमस्वतः

पृथग्विभिन्नश्रुतिमण्डलैः स्वरैः ।

स्फुटीभवद्ग्रामविशेषमूर्च्छना-

मवेक्षमाणं महतीं मुहुर्मुहुः ॥ १० ॥

महतीं शततन्त्रीकां वीणां विस्मयवशात् पुनः पुनरीक्षमाणम् । कीदृशी-
मिति विस्मयस्य निमित्तमाह—स्वरैः स्वरोद्गाविनीभिस्तन्त्रीभिः करणैः स्फुटी-
भवन्त्येवानुभूयमाना ग्रामविशेषस्य गान्धारस्य पङ्क्तस्य मध्यमस्य वा मूर्च्छ-
ना सारणा यस्यास्तां स्फुटीभवद्ग्रामविशेषमूर्च्छनाम् । स्वरा अप्यनाहताः
कथं रेणुरित्याह—नभस्वतो वायोराघट्टनया चालनया रणद्धिः शब्दायमानैः
स्वरैः । अन्यच्च कीदृशैः, पृथग् ग्रामत्रयेण विभिन्नं विभागेनावस्थितं श्रुतिम-
ण्डलं घनिविशेषकरं येषां तैः । स्वरा हि श्रुतिभिरारब्धाः । दत्तसारणाया वीणाया
वा तत्स्पर्शवशाद्वादिताया इव ग्रामव्यक्त्या विस्मयमानमिति श्लोकार्थः । अन्ये
तु वैदग्ध्याख्यापनाय । नत्र श्रुतयो द्वाविंशतिः स्वराः पङ्क्त्यर्पमगान्धार-मध्यम-
पञ्चम-धैवत-निपादाः सप्त । पङ्क्तमध्यमौ द्वौ ग्रामौ गान्धारश्च । अस्य तु
स्वरूपं स्ववर्गादेव ज्ञातुं शक्यं तत्स्थत्वात् । “उत्तरमन्द्रा रजनी तृतीया भूत्त-
रायता । चतुर्थी शुद्धपङ्क्ता तु पञ्चमी मत्सरीकृता ॥ अश्वकान्ता तु षष्ठी
स्यात्सप्तमी चामिरद्वता । स्वरजमगता विद्यात्सप्तैताः पङ्क्तमूर्च्छनाः ॥ सौवी-
रा मध्यमग्रामे हरिणाश्वा तथैव च । स्यात्कालोपरता चैव चतुर्थी शुद्धम-
ध्यमा ॥ मार्गी च पौरवी चैव ह्यष्टका च यथाक्रमम् । सर्वास्तु पञ्च पट्ट सप्त
साधारणकृताः स्मृताः ॥” श्रुतीनां त्वयं विभागः—“पङ्क्तत्वेन गृहीतो यः
पङ्क्तो ग्रामध्यनिर्भवेत् । ततश्चोर्ध्वं तृतीयः स्यादुपभो नात्र संशयः ॥ ततो
द्वितीयो गान्धारश्चतुर्थो मध्यमस्ततः ॥ पञ्चमात्यञ्जमस्तद्वत् तृतीयो धैवतस्त-
तः । निपादतो द्वितीयस्तु ततः पङ्क्तश्चतुर्थकः ॥ पञ्चमो मध्यमे ग्रामे मध्य-
माद्यस्तृतीयकः । एवं घनिविशेषान्यः सषां पङ्क्तादिसंज्ञितान् ॥ व्यवस्थि-
तान्तरान्येति स वेति स्वरमण्डलम् ॥” इति ॥ १० ॥

निवर्त्य सोऽनुव्रजतः कृतानती-

नतीन्द्रियज्ञाननिधिर्नभःसदः ।

१ 'स्वराहित' ख. पाठ । २ 'स्वर्गात्' ख. पाठ । ३ 'विद्या' ख. पाठ । ४ 'सौवीर' ख. पाठ ।

५ 'कालोपनता' ख. पाठ । ६ 'यतो' ख. पाठ । ७ 'एषा' ख. पाठ ।

समासदत् सादितदैत्यसम्पदः

पदं महेन्द्रालयचारु चक्रिणः ॥ ११ ॥

स नारदोऽनुव्रजतः पञ्चादागच्छतो देवान् विसृज्य स्वर्गाद्रमणीयं चक्रि-
णो विष्णोः पदमालयं समासदत्प्राप । कृतानतिरघं प्रणामो यैस्तान् कृतानती-
न् । श्रुत्वातो हि शिरो नमयतीत्याचारः । ननु नमःसदो देवाः सन्तः कस्मादे-
वंविधं गौरवं कुर्वन्तीत्याह—अतीन्द्रियस्यास्मादिकान्तस्य परोक्षस्य ज्ञानस्य स-
र्वविश्वलक्षणस्य यस्मात् सन्निधिः स्थानम् । कीदृशस्य चक्रिणः, सादिता ना-
शिता दैत्यसंप्रदानघलश्मोर्येन तस्यैतेन भङ्गपा गमनसाफल्यकथनम् । नमस्ति
सीदन्तीति नमःसदो देवाः । समासददिति पदसंस्कारपक्षाधरणेन^१ भूतसामा-
न्ये लुङ् । सादित्यादङादेशः च्लेः ॥ ११ ॥

पतन् पतङ्गप्रतिमस्तपोनिधिः

पुरोऽस्य यावन्न भुवि व्यलीयत ।

गिरेस्तडित्वानिव तावदुचकै-

र्जवेन पीठादुदतिष्ठदच्युतः ॥ १२ ॥

स तपस्वी पतन् अकाशादधतरन् अस्य हरेः पुरोऽग्रे भूमौ यावन्न व्यली-
यत नोपाविशत् तावदेवाच्युतो जवेन सन्नमेण पीठादासनादुदतिष्ठत् प्रत्युत्थानं^२
यकारेत्यादरातिशयः । यावन्नावच्छन्दौ निपातितौ क्रियथोस्तुल्यकालतामाहनुः ।
कीदृक् मुनिः, पतङ्गेन सूर्येण तेजस्वितात्प्रतिमोपमा यस्य स पतङ्गप्रतिमः, यवि
षा पतङ्गेन प्रतिमः सदृशः सूर्यामः । को यथा कुत उदतिष्ठदित्याह—गिरेर्न-
गाद्यथा तडित्वाग्मेघ उत्तिष्ठति, इत्येतावत्प्रतिमोपमा । उच्चकैरुन्नतात्पीठाद्विशेष-
रूपेणोच्चत्यस्याज्ञानादकमुत्पत्तिः । व्यलीयतेति, लीडो देवादिकस्य कर्तरि लङ् ।
तडित्वानिति “तसौ मत्वर्थे” इति भसंज्ञा तेन पदाश्रयं दत्त्वं न भवति ॥ १२ ॥

अथ प्रयत्नोन्नमितानमत्फलै-

र्धुते कथंचित्फणिनां गणैरघः ।

न्यधापिपातामभिदेवकीसुतं

सुतेन धातुश्चरणां भुवस्तले ॥ १३ ॥

अथानन्तरं प्रजापतिसुतेन नारदेनाभिदेवकीसुत कृष्णाभिमुख भूमिपृष्ठे च-
रणौ न्यधायिपाता निक्षिप्तौ । कीदृशे भूतले, प्रयत्नेनोन्नमिता ऊर्ध्वीकृता. सन्तो
गौरववशात् पुनरानमन्त कुटिलीभवन्त. फणा शिरासि येपा तै फणिनां गणै-
रनन्तादिनागवृन्दैः कथञ्चित् क्लेशेन घृते ऊढे । एतेनोन्नयोर्महापुरुषलक्षण गौर-
घातिशयश्च प्रतिपाद्यते । उन्नमितेति एयन्ताद्यमेर्निष्ठा अमन्तत्वात् मित्सङ्गा ।
न्यधायिपातामिति निपूर्वाद्धाते. कर्मणि लुङ् च्ले सिच् “स्यसिच्सीयुद्ता
सिपु” इत्यादिना “स्थाप्नोरिच्चे”ति विधिं पगत्वाद्वाधित्वा चिदयद्वाव. इदञ्च,
युक् । अभिदेवकीसुतमिति “लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये” इति द्वितीया ॥ १३ ॥

तमर्घ्यमर्घ्या^१दिकयादिपूरुषः

सपर्यया साधु स पर्य्यपूजजत् ।

गृहानुपैतुं प्रणयादभीप्सवो

भवन्ति नापुण्यकृतां मनीषिणः ॥ १४ ॥

त मुनिं नारद स पुराणो मुनि सपर्यया पूजया साधु विधिबत् पर्य्य-
पूजजद्विचत् । यतोऽर्घ्यं पूजार्हम् । कीदृशया पूजया अर्घ्यमादिर्यस्यास्तयार्घ्या-
दिकया, आदिग्रहण गोमधुपर्कार्थम् । सामान्यविशेषभावश्च कारकाणां दृश्य
ते यथोद्भासिकामास्ते, इति पूजया पर्य्यपूजजदिति वचनं न विरुध्यते । आदि
पुरुषेणापि सता यद्ग्राह्यणोऽर्चित इति, एतन्नायुक्तमित्यर्थान्तरन्यासेनाह-मनी
षिणो विदितयेद्या अपुण्यकृता निराचाराणां पापानां प्रणयात्प्रीत्या गृहानुपैतुं
गृहमागन्तुमभीप्सवोऽभिलाषुका न भवन्ति, भगवाञ्च पुण्यवान् नारदश्च प्रीत्या
तन्नेहमागत इति युक्तमेव तस्यार्चनम् । यदि हि हरिरातिथेयोऽतिथे सपर्य्या
न कुर्यात् मुनिर्नामच्छेत् । अर्घ्यशब्दोऽहंतेरवि न्यङ्कादिच्चात्^२ कृत्यम् । अर्घं
मर्हतीति अर्घ्यं “दण्डादिभ्यो य” । पुरुष एव पूरुष “अन्येषामपि दृश्य
ते इति दीर्घ” । सपर्य्येति कण्ठादिषु सपरशब्दपाठाद्यक् “अ प्रत्ययात्” । पर्य्य-
पूजजदिति पूजेत्यन्तात्लुङ् “णिशुहुस्य कतरि चङ्” । खित्वा “णौ चङ्-
युपधाया ह्रस्व” । चङीति द्वित्व “दीर्घो लघो. हलादि शेष” । एवमभिन्य
वीविशदिति । उपैतुमिति “इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ । समानकर्तृकेषु तुमुन्” । म-
नीषा बुद्धिः सा विद्यते येषामिति प्रशसाया “ग्रीह्यादिभिश्चे”ति इति ॥ १४ ॥

न यावदेतावुदपश्यदुत्थितौ
जनस्तुपाराञ्जनपर्वताविव ।

स्वहस्तदत्ते मुनिमासने मुनि-

श्चिरंतनस्तावदभिन्यवीविशत् ॥ १५ ॥

एतौ मुनी नारदनारायणौ यावञ्जन उत्थितौ भौदपश्यत् नैष्ठत, तावश्चिरं-
तनो मुनिनारायणो नारदं मुनिमात्मीयकरद्वौकिते विष्टरेऽभिन्यवीविशत् संमुखमु-
पवेशितवान् । एतेन संभ्रमः कथ्यते । कीदृशौ तुपारपर्वतो हिमर्वास्तत्सदृशौ
मुनिरञ्जनपर्वतौऽञ्जनगिरिस्तदामः श्रीकृष्णः । उदपश्यदित्यत्र दर्शनमात्रं घात्व-
र्यौ नतुत्प्रेक्षा । यदियोत्थितौ तुपाराञ्जनपर्वतसदृशावुभाष्ये यावभौदपश्यदुहां च
॥ चकारेत्युत्प्रेक्षैव घात्वर्थः । अभिन्यवीविशदिति कर्मभिप्रायकिपाफलविदक्षायां
"विबध्ने"ति तदुभाषः । "नेर्विश"इत्येतत् तु प्रकृत्यन्तात् ॥ १५ ॥

महामहानीलशिलारुचः पुरो

निपेदिषान् कंसकृपः स विष्टरे ।

श्रितोदयाद्रेरभिसायनुषकै-

रचूचुरचन्द्रमसोऽभिरामताम् ॥ १६ ॥

स मुनिः कंसकृपः श्रीकृष्णस्य पुरोऽग्रे आसने निपेदिषान्निपसुः सन्
सितरश्मेरभिरामतां शोभामचूचुरदनुचकार । अनुकार एवात्र चौर्यम् । कीदृ-
शस्य कंसारेर्महती या महानीलशिला इन्द्रनीलद्रुपत्तस्या इव रुक् कान्तियस्य
कृष्णस्येत्यर्थः । शशिनः कीदृशस्याभिसायं दिनान्ताभिमुखं श्रितोऽधिष्ठित
उदपपर्वतो येन तस्य श्रितोदयाद्रेरुषकैरुषैर्विष्टरे । दिनास्तः कालत्वात् कृष्ण-
स्योपमानं, मुनेश्च शशी, विष्टरस्योदयाद्रिः । कंसं कृष्टवानिति कंसकृदृ तस्य । अचू-
चुरदिति पूर्ववत् । अभिरामन्तेऽस्मिन्नुर्मनांसीत्यभिरामः "हलध्ने"ति धप्र ।
निपेदिषानिति संदेः "भाषायां सववसश्रुव"इति कमुः ॥ १६ ॥

विधाय तस्यापचिर्तिं प्रसेतुषः

प्रकाममप्रीयत यज्वनां प्रियः ।

ग्रहीतुमार्यान् परिचर्यया मुहु-

र्महानुभावा हि नितान्तमर्थिनः ॥ १७ ॥

यज्वानो यायजूकास्तेषां प्रिय. श्रीकृष्णो याज्यत्वात् स प्रसेदुप. प्रसन्न
स्य मुनेरपचितिमर्चा विधाय कृत्वा प्रकाममत्यर्थमप्रीयत तुतुपे^१ । किमिति
पूजया कृतया तुष्टे^२ इत्याह—यस्मात् ये महानुभावा उन्नतचित्तास्त आर्यान्
गुणिनः परिचर्यया सेवया ग्रहीतुमाराधयितुं नितान्त^३ सुतरामर्थिन इच्छन्^४,
यतो महान्तो गुणवदारिराधयिष इत्यर्थः । चाये किनि विभावेऽपचिति
शब्दः । अभीयतेति प्रीडो देवादिकस्य कर्त्तरि लट् । यज्येति “सुयजोः
कनिप्” । ग्रहीतुमिति “समानकर्तृकेषु तुमन् । ग्रहो लिटि दीर्घः” । अर्थिरिच्छा-
र्थोऽर्थयन्तेऽभीक्ष्णमर्थिन । परिचरणं परिचर्या । “परिचर्ये”ति निपातित ॥ १७ ॥

अशेषतीर्थीपहताः कमण्डलो-

र्निधाय पाणावृषिणाभ्युदीरिताः ।

अधौघविध्वंसविधौ पटीयसी-

र्नतेन मूर्ध्ना हरिरग्रहीदपः ॥ १८ ॥

हरिः प्रणतो भूत्वापो^१ जलान्यग्रहीत् । कीदृशी निखिलपुण्यजलाशयेभ्यो
गृहीतास्तथा मुनिना कमण्डलुत करे निक्षिप्य क्षिप्तास्तथा पापनिकुम्भश
मने पटीयसी^२र्दक्षतराः । मुष्टु पटव^३ पटीयस्य । ईयसुनि “उगितश्चे”ति
मीप्^४ टिलोप ॥ १८ ॥

स काञ्चने यत्र मुनेरनुज्ञया

नवाम्बुदश्यामवपुर्न्यविञ्चत ।

जिघाय जम्बूजनितश्रियः श्रियं

सुमेरुशृङ्गस्य तदा तदासनम् ॥ १९ ॥

स घनाघननीलदेह श्रीकृष्णो यत्र सौवर्णविष्टरे नारदादेशेन न्यविञ्चतोप-
विष्टस्तदासन तदा सुमेरुशृङ्गस्य कनकादिशिखरस्य श्रिय शोभा जिघायानु-

१ ‘तुतोप’ ख पाठः । २ ‘अभीयत’ क पाठः । ३ ‘अतितराम्’ क पाठः । ४ ‘अपोऽग्रहीदादे’
क पाठः । ५ ‘पटव्य’ क. पाठः । ६ ‘तुरिष्टमेय सु येरीवे टिलोप’ क पाठः ।

चकार । विशेषान्तरस्यानिर्देशादनुकारोऽत्र जयः । कीदृशस्य शृङ्गस्य जम्बूर-
सितवृत्तमेवस्तथा अनितोत्पादिता श्रीः कान्तिर्यस्य । हेमपीठस्य कनकाद्रि-
शृङ्गमुपमानं, कृष्णस्य जम्बूः । काञ्चनस्य विकारः काञ्चनमासनम् “अनुदा-
त्तादेशे”त्यञ्, रजतादित्वाद्वा । न्यविकृतेति “नेर्विश” इत्यात्मनेपदम् । “शल
इगुपधादनिटः कृतः” । जिघायेति “सन् लिटोर्जे”रिति कुत्थम् ॥ १६ ॥

स तत्तत्कार्तस्वरभास्वराम्बरः

कठोरताराधिपलान्धनच्छविः ।

विदिद्युते षाड्वजातवेदसः

शिखाभिराश्लिष्ट इवाम्भसां निधिः ॥ २० ॥

स कृष्णो विदिद्युते यमौ । कीदृक्, तत्तं विधीनं यत् कार्तस्वरं महार-
जतं तदिव भास्वरे पीतेऽम्बरे यस्तेन यस्य । अग्निपतितं हि सुवर्णमुज्ज्वल-
तरं भवति, इति तत्तत्प्रहणम् । तथा कठोरो जरदः परिपूर्णो यस्ताराधिपः
शशी तस्य यज्ञान्धनं शशाख्यं मलं तस्यैव च्छविः कान्तिर्यस्य कृष्णस्येत्य-
र्थः । एवंविधं चापमानमसिद्धत्वादलंकारविद्विर्नेष्यते । क्षीणस्य शशिनो
मलं दुर्लभं भवतीति कठोरप्रहणम् । अतश्च यदा पीतवासाः कृष्णश्च तद्वीप-
मीयते । षाड्वजातवेदसः शिखाभिराश्लिष्ट इवाम्भसां निधिराश्लिष्टाज्ज्वाला-
लिङ्गितसमुद्रतुल्यः । विदिद्युत इति “युतिस्थाप्योः संप्रसारणम्” । वज्रवेध
बाहयः स चासौ जातवेदा षाड्वजातवेदाः ॥ २० ॥

रथाङ्गपाणेः पटलेन रोचिषा-

मृपित्विषः संवलिता विरेजिरे ।

चलत्पलाशान्तरगोचरास्तरो-

स्तुपारमूर्तेरिव नक्तमंशधः ॥ २१ ॥

कृष्णदीप्तिपुञ्जमिश्रिताः सितमुनिमासश्चकाशिरे व्यभुतन् । नक्तं दोषा
सितांशोर्मयूखा इव । कीदृशा मयूखाः, वृक्षस्य च चलन्ति यानि पत्राणि
तेषामन्तरं विवरं गोचरो विषयो येषां ते । अंशधो वायुधुततरुपर्णमध्ये

१ 'वाससो' क. पाठ । २ 'यौवाति' क. पाठ ।

प्रविष्टा इत्यर्थः । रथाङ्गं चक्रं पाणौ यस्य स रथाङ्गपाणिः “प्रहरणार्थेभ्यः
परे निष्ठासप्तम्यौ” इति पाणेः परनिपातः । तुपारा शीतला मूर्तिर्देहं यस्य
स तुपारमूर्तिः । नक्तमित्यधिकरणप्रधानो रात्रिपर्यायोऽध्ययम् ॥ २१ ॥

प्रफुल्लतापिच्छनिभैरभीशुभिः

शुभैश्च सप्तच्छदपांसुपाण्डुभिः ।

परस्परेण च्छुरितामलच्छवी

तदैकवर्णाविव तौ यभूवतुः ॥ २२ ॥

तौ देवमुनी तदा सदृशवर्णाविवाभूतां, यतोऽभीशुभिर्नीलसितैरंशुभिरभ्यो-
न्यं छुरिता विशेषितामलोज्ज्वला च्छविर्दोसिर्ययोः । कीदृशैरभीशुभिः, प्रफुल्लं
विकसितं यत्तापिच्छं कालाञ्जनिकं तमालं वा तन्निभैस्तनुल्यैः कृष्णैरित्यर्थः ।
कार्ष्णीं हि च्छविरसिता । तथा सप्तच्छदं सप्तपर्णपुष्पं तस्य पांसुर्धूलिस्तद्वत्
सितैः । मुनेरंशवो हि सिताः । शुभैरनुपहतैः पापक्षयकरैर्वा उभयैरपि ॥ २२ ॥

युगान्तकालप्रतिसंहतात्मनो

जगन्ति यस्यां सविकासमासत ।

तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विप-

स्तपोधनाभ्यागमसंभया मुदः ॥ २३ ॥

नारदागमनोद्भूताः प्रीतयः श्रीकृष्णस्य तनौ वपुषि न ममुर्नामर्तन्ताति-
बहलत्वाद्^१ । कदाचिदणीयस्त्वाद् तत्र किञ्चिन्न माति तत् न चित्रमित्याह—
कल्पान्तलमये संकोचितमूर्तेरपि कैटभारेर्यस्यां तनौ जगन्ति अतुर्दश भुजना-
नि सविकासं सविस्तारमसंराधमासतासितानि वृत्तानीत्यधिको नामाऽयम-
लकारः । ममुरिति मातेर्लिट् । आसतेति आसेः कर्त्तरि लङ् । “आत्मनेप-
देष्यत” इत्यत् ॥ २३ ॥

निधाधधामानमिवाधिदीधितिं

मुदा विकासं यतिमभ्युपेयुपी ।

विलोचने विभ्रदधिभित्तिश्रिणी

स पुण्डरीकाक्ष इति स्फुटोऽभवत् ॥ २४ ॥

स तदा भगवान् पुण्डरीकाक्ष इति नाम्ना स्फुटः प्रकटोऽभवदन्वर्थतया सत्यो बभूवेत्यर्थः । आदौ किलास्माभिरज्ञायि दित्यवत्तस्य पुण्डरीकाक्ष इत्यवयवार्थरहिता संज्ञा, अथ तु सार्थका सा बुद्धेति यावत् । यतः पुण्डरीक'व' इति श्रिणी यस्य स पुण्डरीकाक्ष इत्यपमप्यस्मिन्न'वयवार्थः स च भगवति दि-
श्यते । तथाहि कीदृशोऽसौ विलोचने विभ्रत् श्रिणी दधानः । कीदृशे श्रि-
धिभित्ता धृता श्रीः शोभा याभ्यां न अधिभित्तधिश्री धृतलदमीके, तथा य-
तिमभि मुनेः संसृष्टं मुदा तुष्ट्या विकासं विस्तारमुपेयुषी प्राप्ते, नारददर्श-
नात् प्रसूते इत्यर्थः । कीदृशं मुनिमाधिदीधितिम् अधिका दीधितिर्दीधित्यस्य,
अथवाधिगता दीधितिर्दीधित्येन तमधिदीधितिं तेजस्विनम् । कमिच, निदाघमुष्णं
घाम तेजो यस्य तं निदाघघामानं सूर्यमिव अधिदीधितित्वेनोष्णरश्मितुल्यमि-
त्यर्थः । पद्मस्य चायमेव स्वभावो यदादित्यदर्शनात् सविकासं भवति, लक्ष्म्या
वाधिभित्तम् । उपेयुषी इत्युपपूर्वादिणः कसौ द्वित्वे च कृतेऽभ्यासदीर्घं इदं
च निपात्यते, घातोर्पञ्चादेशः 'नपुंसकाच्'स्यौडः श्री 'इसोः संप्रसारणम्' ।
अधिभित्तधिश्रिणीति "इकोऽधि बुम्बिभक्ता"विति बुम्भावः । विभ्रदिति "नाभ्य-
स्ताच्छतु"रिति बुम्भावः । पुण्डरीकाक्ष इति "बहुमीदौ सकृप्यत्पणोः स्थाङ्गा-
त्यच्" ॥ २४ ॥

सितं सितिज्ञा सुतरां मुनेर्षु-

र्विसारिभिः सौधमिबाध' लम्भयन् ।

द्विजाबलिव्याजनिशाकरांशुभिः

शुचिस्मितां वाचमचोचदच्युतः ॥ २५ ॥

अथानन्तरमच्युतो विष्णुर्वाचमचोचत् गिरं जगत्, विशेषणयोगार्थं वाच-
प्रदणम् । शुचि धवलमदुष्टं वा स्मितमीपदसितं यस्यास्तां शुचिस्मिताम्, म-
हात्मानो हि स्मितपूर्वाभिमापिणः । कीदृशं भगवान्, सौधमिव धवलवृद्धव-
सितमपि नारदशरीरमत्यर्थं सितिज्ञा लम्भयन् धवलमार्गं प्रापयन् । केन

१ 'कृत्ये पुण्डरीकमिव वाशिणी' क. पाठः । २ 'ज्ञाश्रि अ' क. पाठः । ३ 'व' छ. पाठः ।

द्विजावलिव्याजो दन्तपङ्क्तिच्छा यो निशाकरश्चन्द्रस्तस्यांशुभिः किरणैः ।
 भगवतो हि दशना न सत्त्वतो दन्ता अपितु तद्व्याजेन निशाकरो ऽसावित्यु-
 त्प्रेक्षाभाग एषः । चन्द्रेण हि सितमपि हर्म्यतलमंशुभिः सिततरीक्रियते । की-
 दृशैः विसारिभिः प्रसृतैः । सितिमेति कर्तरि तृतीया । सितिमा वपुर्लभते तं
 विष्णुर्लम्भयतीति, लभेऽप्रागत्यर्थत्वात् गतिबुद्धीत्यादिना कर्मसंज्ञाभावः, गति-
 फलं हि प्राप्तिः । यस्तु कचिद्वेदो दृश्यते स विषक्षाधीनः, तेन सितिम्ना कर्मा
 अंशुभिः करणैर्वपुः प्रापयन्नित्ययमर्थो जायते । विसरन्त्यभीष्टमिति विसारि-
 णः “बहुलमाभीक्ष्ण्ये” । द्विजावलिव्याजो यस्य स चासौ निशाकरः । अघो-
 चदिति लुङ् । अस्यतिबक्रिष्यातिभ्योऽङ् । वच उम्” ॥ २५ ॥

हरत्ययं संप्रति हेतुरेष्टतः

शुभस्य पूर्वाचरितैः कृतं शुभैः ।

शरीरभाजां भवदीयदर्शनं

व्यनक्ति कालत्रितयेऽपि योग्यताम् ॥ २६ ॥

किमवो'वदित्याह—प्राणिनां भवदीयदर्शनं भाव'कालोकनं भवद्भाविभूत-
 समयेषु योग्यतां भव्यतां व्यनक्ति प्रकटयति । यतः संप्रति वर्तमानं पाप शु-
 नोति, आगमिष्यतश्च श्रेयसः कारणमतीतजन्मविहितंश्च पुण्यैः संपादितं, नहि
 पुण्यैर्विना त्वं दृश्यसे, भापि पापिनं त्वं पश्यसि । महात्मानः प्रकृत्या पेशल-
 भाषिणः सर्वस्य, विशेषतो गृहमागतस्येति नानुचितं भगवतो यचनम् । एष-
 मुत्तरम् । योगाय प्रभवतीति योग्यः “योगाद्यच्च” । भवे तूपचारात् ॥ २६ ॥

जगत्पार्याप्तसहस्रभानुना

न यद्वियन्तुं समभावि भानुना ।

प्रसह्य तेजोभिरसंख्यतां गतै-

रदस्त्वया नुत्त'मनुत्तमं तमः ॥ २७ ॥

अत्र एतत् तमो ध्वान्तं त्वया प्रसह्य ऋगित्येव वलाद्वा तेजोभिरसंख्यै-
 नुत्तं निरस्तम्, किं तद्यद्भानुना रविणापि नियन्तुं निवर्तयितुं न समभावि

न संभावितं न शकितं तदाभ्यन्तरमज्ञानरूपमित्यर्थः । अतएव चानुत्तममत्यु-
त्कृष्टम् । अविद्यमानमुत्तममस्मादित्यनुत्तमम् । तमसश्चोत्तमत्वं स्वकार्यसंपत्ति-
संपादनम् । कथं आनुना निरसितुं न संभावितमित्याह—जगत्येवापर्याप्तमश-
क्यमूनं सहस्रं भानयो रश्मयो यस्य तेनापर्याप्तसहस्रभानुना । एतदुक्तं भव-
ति—या रविकिरणदशशती सा बाह्यमेव रूपादिस्थं तमो निरसितुं न समर्था
कृत आभ्यन्तरं, त्वया त्वतितेजस्वित्वात् प्रसह्यैतत्प्रेरितं, त्वदर्शनेन हि ययं
तमोरहिताः संपन्नाः । समभावीति कर्मणि लुङ् । प्रसह्येति यत्तात्कारार्थो निपा-
तितः^१, नत्वत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थोऽस्ति । लुङ्मिति लुङ्बिदेति नत्वं विभाषितम् । २७।

कृतः प्रजाक्षेमकृता प्रजासृजा

सुपात्रनिक्षेपनिराकुलात्मना ।

सदोपयोगेऽपि गुरुत्वमक्षति-

निधिः श्रुतीनां धनसंपदामिव ॥ २८ ॥

त्वं प्रजासृजा प्रह्लादा श्रुतीनां वेदानां निधिः कृत आश्रयो विहितः ।
निधीयन्तेऽस्मिन्निति निधिः । कीदृशेन प्रजासृजा, प्रजाक्षेमकृता भूतहितवि-
धात्रा, भूतानां हि वेदैः^२ श्रेयो भवति तत्र हिताहितयोर्विचारात् । तथा सुपा-
त्रे योग्ये निक्षेपेण न्यासेन निराकुलः स्वस्थ आत्मा खेतो यस्य । त्वपि
वेदानां हि न्यासे सति प्रह्ला “मया शोभनस्थाने न्यासः कृतः” इति मनसि
कृत्वा सुखमास्ते । त्वं कीदृशः इति विशेषणद्वारेण सुपात्रत्वमाह—शिष्यप्र-
शिष्यप्रत्ययेन सदाज्ञसमुपयोगेऽप्यक्षतिरविद्यमाना वेदानां क्षतिरस्येत्यक्षतिर-
नपचयः, वेदानामुपयोगः शिष्यप्रतिपादनं तस्मिन् सत्यप्यक्षयः । एतो गुरुर्म-
हान्तार्यः । यो हि स्वल्पविष्टः स्यात्तस्यातिभ्यपात् क्षतिरूपमते । कीदृशी-
नां श्रुतीनां, धनसंपदामिवाभिलषिताधाप्यार्थराशितुल्यानाम् । यो हि राष्ट्र-
दितृष्ट् प्रजासृद् राजा स धनसंपदां निधिं करोति, अलुब्धे च तन्निधिष्य
निश्चिन्तो भवति । सोऽपि च निधिर्गुरुत्वान्नित्योपयोगेऽप्यक्षयो भवति ॥ २८ ॥

विलोकनेनैव तवामुना मुने

कृतः कृताथोऽस्मि निवृंहितांहसा ।

तथापि शुश्रूषुरहं गरीयसी-

गिरोऽथवा श्रेयसि केन तृप्यते ॥ २९ ॥

मुनेर्वचनाद्यकाशप्रदानायाह—हे देवर्षे अमुनोन्मूलिताशुभेन त्वद्दर्शनेनैव कृतार्थं कृतकृत्योऽहं सपादितस्तथापि भवद्भारतीगरीयसीर्महतीर्महार्थत्वात् शुश्रूषु धातुकामोऽस्मि । किमेतच्चित्रम्, यत श्रेयस्यात्महिते केन तृप्यते न कश्चित् तृप्तिमुपैति, तेनैतत्पिष्टपेषणमिति भावः । तवेति कर्तरि पठ्यी, एष केन ति तृतीया । तृप्यते इति भावे लकारः । अतिशयेन गुर्व्यो गरीयस्यो महा र्था । “मिदस्थिरस्फिरे”ति गरादेशः ॥ २९ ॥

गतस्पृहोऽप्यागमनप्रयोजन

वदेति वक्तुं व्यवसीयते यया ।

तनोति नस्तामुदितात्मगौरवो

शुरुस्तवैवागम एष धृष्टताम् ॥ ३० ॥

आगमनप्रयोजनकारणं पिपृच्छिषुराह—ता धृष्टता वैयात्य नोऽस्माकं तवे प आगम एव त्वदीयागमनमेधैतत्तनोति वर्धयते । कामित्वाह—यया धृष्टतया गतस्पृहो निरभिलाषोऽप्यागमनप्रयाजनं वदेति वक्तुं व्यवसीयतेऽस्माभिद्यद्यस्य ते, त्वं या वक्तुं व्यवसीयसे प्रेर्यसे इत्यर्थः । अर्थिना हि राजभिः प्रयोजनं त्वं च तपोधनोऽथच किमर्थमागतोऽसीति यदुच्यसे एष त्वदीयागमनोपराध इत्यर्थः । उदितं कथितमात्मगौरवं येन स उदितात्मगौरवं आगमः । भवदागमनेन हि अस्माकमात्मनि बहुमान उत्पद्यते । कीदृशा वयं पुण्यभाजनं यद्भूम्यो नारदाऽप्यागतौ, यतौ शुरुमहान् सुदुर्लभः । अथच गुरोः परिहृताद्यस्यागमं श्रुतं तदवश्यं धृष्टता प्रतिभा तनोतीति उक्तिरुच्यते । वक्तुमिति “शक्धृष्टे”-ति तुमन् । व्यवसीयते इति भावे लकारः । व्यवसीयसे इति तु पाठे फर्मणि “धुमास्व” तीत्वम् । तवेति कर्तरि शपलक्षणा पठ्यी । आगतिरागमः “ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्चे”ति अप् ॥ ३० ॥

इति ब्रुवन्तं तमुवाच स व्रती

न वाच्यमित्यं पुरुषोत्तम त्वया ।

त्वमेव साक्षात्करणीय इत्यतः

किमस्ति कार्यं शुरु योगिनामपि ॥ ३१ ॥

ते हरिमित्येवं ब्रुवन्तं स वती यतिः प्रत्यूचे । हे पुरुषोत्तम नारायण इत्यं
गतस्पृहोऽर्थात्वादि न यच्छब्दं, यतो योगिमिः सनकसनन्दनसनातनसनत्कुमा-
रकपिलादिमिरपि त्वमेव साक्षात्करणीयः प्रत्यक्षीकार्यो द्रष्टव्य इत्यतोऽन्यद्-
शुद्ध कार्यं किं विद्यते यद्वशि "गतस्पृहोऽपि" इति । त्वद्दर्शनमेवास्माकमागम-
नप्रयोजनमित्यर्थः । अन्यशब्दोऽन्यथास्वार्थवलादप्याह्वियते । तद्योगे घात
इति पञ्चमी । इतिहेतौ । यतस्त्वं प्रत्यक्षीकार्य इत्यतस्त्यत्प्रत्यक्षीकरणादन्य-
त् किं कार्यं तावदित्यर्थः । योगिनां "कृत्यानां कर्तरी"ति पट्टी ॥ ३१ ॥

उदीर्णरागप्रतिरोधकं जनै-

रभीक्ष्णमक्षुण्णतयातिदुर्गमम् ।

उपेयुषो मोक्षपथं मनस्विन-

स्त्वमग्रभूमिर्निरपायसंश्रया ॥ ३२ ॥

त्वमेव साक्षात्करणीय इत्येतत्साधयितुमाह—मनस्विनो योगिनो मोक्षप-
थमपवर्गमार्गमुपेयुषः प्राप्तुकामस्य त्वमग्रभूमिः प्रान्तभूमिस्त्वमेव तेषां प्राप्य
इत्यर्थः । भगवत्सायुज्यं हि मोक्षः । कौटुंशं तम्, उदीर्णं उद्दिहो यो रागो
पिपसाभिलाषः स एव प्रतिरोधकः प्रतिबन्धकस्तत्स्करो यत्र, रागे हि सति
कुतो मोक्षः । तथा जनैः सामान्यैर्जन्तुमिरतिदुर्गमं नितरां दुष्प्रापम्, कुतः
अभीक्ष्णमतिशयेनाक्षुण्णतयाष्टृष्टत्वेन, नहि सर्वः परां भूमिमवाप्नोति । अग्रभूमिः
कौटुंशी, निरपायो निर्यापः संश्रयः परिग्रहो यत्र, यां प्राप्य अच्युतिर्न भव-
तीत्यर्थः, संसारदुर्गं भूयो नानुभूयत इति यावत् । यो हि दुष्प्रापं पन्थानं
प्रस्थितः सोऽग्रभूमिं दूरां भूमिं प्राप्य विश्रान्तो भवति, तत्रापि पथि उदी-
र्णो रागबुल्यः प्रतिरोधकश्चौरैकादिर्मघति जनैश्चाप्रतिहतत्वात् सोऽतिदुर्गमः ।
"प्रतिरोधकतत्स्करचौरैकागारिकमलिम्लुचस्तेनाः" ॥ उदीर्णं इति ऋ गताधि-
त्यस्योत्पूर्वस्य कप्रत्यये रूपम् । जुघतीति जुष्णः । अतिदुःखेन गम्यते इति
दुर्गमम् "इषद्वुस्तुपु हृष्ट्राहृच्छायैषु खल्" । मोक्षस्य पन्था मोक्षपथः ।

मोक्षश्चासौ पन्था इति चा “ऋक्पूरुष्युःपयामानक्षे” ॥ ३२ ॥

उदासितारं निगृहीतमानसै-

र्गृहीतमध्यात्मदृशा कथंचन ।

बहिर्विकारं प्रकृतेः पृथग्विदुः

पुरातनं त्वां पुरुषं पुराविदः ॥ ३३ ॥

इदानीं सांख्यदर्शनेन भगवतो निष्क्रियत्वमाह—त्वां पुराविदः सनत्कु-
मारप्रभृतयश्चिरंतनाः पुरातनं पुरुषं विदुः पुराणं देवं बुधुधिरे, क्षेत्रज्ञं त्वा-
मामनन्तीत्यर्थः । कीदृशं पुरुषमुदासितारं निष्क्रियम्, सांख्या हि साक्षिमात्रं
पुरुषमेवाहुः । तथा निगृहीतमानसैर्वश्यात्मभिरभ्यात्मदृशोपनिषद्दर्शनेन कथंचन
कथमपि गृहीतं ज्ञातमिति, नहि पुरुषः सुज्ञानः । तथा विकारेभ्यो महदा-
दिभ्यो बहिर्धाह्यम्, अयोर्विशतिविकारविलक्षणमित्यर्थः । तथा प्रकृतेः प्रधानात्
पृथगन्यत्, न त्वं प्रकृतिर्नापि विकृतिरित्यर्थः । तदुक्तम्—“न प्रकृतिर्न वि-
कृतिः पुरुषः” इति । सत्परजस्तमांस्यनुद्भूतपाटयानि स्वकार्यक्षमाणि प्रकृ-
तिशब्देनोच्यन्ते । एतच्च सर्वं योगशास्त्रादेव सुज्ञानमिह ॥ परमुक्तिमात्रम् ।
त्वमात्मा किंचनः प्रकृतिषाहो योगिष्ठेय इति तु वाक्यार्थः । मन एव मानसं
“प्रज्ञाविभ्यश्चेति” अण् । आत्मन्यधि अध्यात्मं, विभक्त्यर्थेऽन्यधीभाघः “अ-
नश्चे”ति टच् । तत्र दृक् तदेव वा दृक् ज्ञानं, विकारेभ्यो बहिर्वहिविर्धिकारं ।
“अपपरिषद्विरञ्चवः पञ्चम्या” इति पञ्चम्यव्ययीभावः । विदुरिति “विदेर्लटो
धा” । पुराभवं पुरातनं पुराणं “सायंचिरंप्राहेप्रगेन्ययेभ्यष्टघुटपुलौ तुटच्” ।
अथाधेकान्यपि निपातानि भवन्ति । पुरा पूर्वं कालं विदन्तीति पुराविदोऽ
तीतज्ञाः ॥ ३३ ॥

निवेशयामासिथ हेलयोद्धतं

फणाभृतां ह्यादनमेकमोकसः ।

जगत्त्रयैकस्थपतिस्त्वमुचकै-

रहीश्वरस्तम्भशिरःसु भूतलम् ॥ ३४ ॥

साध्यदर्शनेन निरिक्त्यत्वं प्रतिपाद्याधुना पाञ्चरात्रदर्शनेन कर्तृत्वमाह—
उद्धत चलितमुर्योतलमुच्चतेषु श्रेयस्थूणाफलेषु हेलयानास्थया त्व निवेशया
मासिथ निराजितवान् । उद्धृतमिति च पाठान्तरम् । कीदृश भूतल, फ
शाश्वतामोकस पातालस्यैक छादन पटलम् । त्व कीदृश जगतत्रये त्रिमु
चने एक केवल स्थपति प्रधान कर्ता, त्वद्वर्जमन्येन कनचित् त्रिभुवन
न निर्मितमित्यर्थः । अन्योऽपि स्थपतिस्तदा चलित इत्यादिच्छादन स्तम्भपु
हेलयावश्यमेव योजयतीत्युक्तिरुच्यते । निवेशयामासियेति “कासप्रत्ययावाम
मन्वे लिटि” इति आभस्तेलिट्प्रत्ययस्य च प्रयोगः । ओक इति ओमोरसुनि
बाहुलकत्वात् कृत्यम् ॥ ३४ ॥

अनन्यगुण्यस्तव केन केवलः

पुराणमूर्तेर्महिमावगम्यते ।

मनुष्यजन्मापि सुरासुरान् गुणै-

र्भवान् भवच्छेदकरैः करोत्यथः ॥ ३५ ॥

यदा त्व मनुष्यभावनपि प्राप्य सुरासुरान् गुणैर्ज्ञानवैराग्यादिभिः स
सारक्षयकारिभिर्यथ करोषि जयसि, तदा तव पुराणी सूक्ष्म यासौ मूर्ति
रूप तस्या केन केवल इत्युक्तो महिमावगम्यत तस्य ज्ञायते । दृश्यरू
पस्य यस्य तस्य न बुध्यते ज्ञानवेदः कथमिवासाधवगम्यत इति वार्थः ।
यो हि भूमिष्ठ स कथं दिग्विष्टान् अघो बुद्धीकरोति तस्यापि को महि
मान् बुध्यते इत्येतदप्यज्ञानस्याभिहितम् । कीदृश्या मूर्तेः, अविद्यमानान्या गु
णैरीयसी मूर्तिर्यस्या ज्ञानमप्यगुणैस्तस्या अनन्यगुण्यो सर्वोत्कृष्टाया बुद्ध्या
या इत्यर्थः । 'दोतोर्गुणवचना दिति ङीप् विकरिपत् । समासार्थाभ्रयस्त्वनु
पसर्जनाविकारात् न भवति । अथवा नास्ति अन्यो गुरुर्यस्या, सर्वथाक्याप्त
हृणाग्रदीप्तता दुर्लभा, यथा ग्रामण्ये स्त्रियै इति । अनन्यगुण्या इति त्वपपाठ
एव कप्रसङ्गात् । यदि वा समासान्तविधिरनियतः । तथेति पुराणमूर्तेरिति च
व्यधिकरणे पठ्यौ । सुरासुरानिति विरोधाविबक्षया नैकप्रज्ञात्, शाश्वतिकाया
यातिनि तु उपाध्याय प्रकाशवर्ष । काव्यैक्यतो हि देवासुराणां विरोधा न जात्या ।

यदिवा सुरसहिता असुरा सुरासुरा इति शकपार्थिवादित्वात्तत्पुरुष ॥ ३५ ॥

लघूकरिष्यन्नतिभारमङ्गुरा-

ममं किल त्वं त्रिदिवादघातरः ।

उदूढलोकत्रितयेन सांप्रतं

शुरुर्धरित्री क्रियतेतरां त्वया ॥ ३६ ॥

मनुष्यजन्मेति' यदुक्तं तत्र किमर्थमसौ देवत्वं हित्वा मानुष्यगत इत्याह-
अमू भुव भारानान्तत्वात् लघूकर्तुं किल त्वं स्वर्गादघातरोऽवतीर्णः । कि-
लेत्यागमे । सेदानीं धरित्री जगन्निवासेन सता त्वया गुरु क्रियतेतरा गो
रवास्पदत्वं नितरा नीयते । यत्र हि मगवान् साक्षात्तिष्ठति साचक्ष्यमेव
ऋष्या भवति । अथचोपहसन—यो भार भूमेर्निरसितुमागतस्तेन भाराना
न्ततरा सा क्रियते । किलशब्दोऽभोल्लुण्ठनायाम् । एष चाथो गुरुरश्वस्यो
भयार्थत्वात् । एतच्चार्थान्तरं प्रस्तुतार्थपरिपोषकं, सति ह्येतस्मिन्वाक्यमेतत्
सुतरा सालङ्कारम् । एवमन्यत्र । लघूकरिष्यन्निति "लृट् शेषे च" इति क्रियाया
क्रियार्थायामुपपदे लृट् । अतिभारेण करणेन स्वयमेव भज्यते इत्यतिभारम
ङ्गुरा । "भज्जभासमिदो घुरच्" । अघातर इति लिङ् सिप् । क्रियतेतरामिति
"तिङ्श्चेति" तरप् 'किमेत्तिङि' त्यामुप्रत्यय ॥ ३६ ॥

निजौजसोज्जासयितुं जगद्ब्रुहा-

मुपाजिहीथा न महीतलं यदि ।

समाहितैरप्यनिरूपितस्ततः

पदं दृशः स्याः कथमीश मादृशाम् ॥ ३७ ॥

हे ईश जगत्प्रभो त्वं यदि मनुष्यलोकं नोपाजिहीथा नागच्छस्तत्कथं
मादृशा स्वल्पधिया दृश पदं स्याच्चतुर्गोचरो भवे, यत् समाहितैर्योगनिष्ठा
तैरप्यनिरूपितो न दृश्यसे । आत्मसमं हि ज्योतिर्दुर्दर्शम् । किमर्थं भूतलमाग
त इत्याह-जगद्ब्रुहा भुवनोपतापिना निजौजसा स्वामाविकेन तेजसोज्जासयितुं
हिसितुमिति भग्यागमनप्रयोजनसूचनम् । जसु ताडन इत्यस्यै रूपम् । जगद्भ्यो

ब्रुवन्ति इति जगद्ब्रुहः । “आसिनिप्रहयेति” कर्मणि पठ्यते । पेटुं भुयनाद्विपा-
मिति । उपाजिहीया इत्याद्याद् गतावित्यस्य लिङ् यास् “आभ्यस्तयो”
रित्याकारलोपः, क्रियातिपत्तिर्न विद्यते तेन लृट्भावः । मादृशामिति अहमिव
द्रव्यते “त्यदादिषु दृश” इति क्तिप् “प्रत्ययेत्तरपदयोश्चेति” भादेशः “आ स-
र्वनाम्नः” इत्यात्वम् । अनौद्धत्यस्यापनार्थं चैतत् ननु यतिरस्माद्विहितः ॥ ३७ ॥

उपप्लुतं पातुमदो महोद्धतै-

स्त्वमेव विश्वंभर विश्वमीशिपे ।

अते रवेः क्षालयितुं क्षमेत कः

क्षपातमस्काण्डमलीमसं नभः ॥ ३८ ॥

नच शिशुपालवधे मयानसमर्थ इति स्तुतिमुक्तेन सूचयितुमाह—हे
विश्वंभर जगन्निधास महोद्धतैर्दण्डोत्सिकैरसुरादिभिर्वप्लुतं बाधितमद् एतत्
विश्वं त्रिमुनं त्वमेव पातुं निष्काण्डकीर्तुमीशिपे प्रभवसि नान्यः । एतदेव
वृष्टान्तेन द्रव्ययति—नैशान्धतमसमलिनं नम आकाशं भास्करवर्जमन्यो निर्म-
लीकर्तुं क ईश्वरः । भूमिवद्भगवतोऽपि विश्वंभर इति संज्ञा । ईशिपे इति
“ईशः से” इतीद् । खेरिति “अन्यारादितरे”ति पञ्चमी । क्षालयितुमिति
“पर्यायवचनेष्वलमर्थेष्वि”ति तुमुन् । कृष्णं तमस्तमस्काण्डं “प्रशंसावचने-
धे”ति समासः, कस्कादित्यात् सकारः । मलमस्यास्तीति मलीमसम् । ईम-
सम् निपात्यते ॥ ३८ ॥

करोति कंसादिमहीभृतां वधा-

अनो मृगाणामिव यत्तव स्तवम् ।

हरेर्हिरण्याक्षपुरःसरामुर-

द्विपद्विपः प्रत्युत सा तिरस्क्रिया ॥ ३९ ॥

नचायं तव भर इति दर्शयति—कंसकालनेमिप्रभृतीना राज्ञां मृगाणामिव
हरिणकातराणां वधाद्यल्लोको भवतो भुक्तिं विधत्ते, प्रत्युत सा तव हरेस्ति-
रस्क्रिया निन्दा । यतो हिरण्याक्ष-हिरण्यकशिपुप्रधानासुरकुञ्जररिपुस्त्वम् ।

यच्च मातङ्गयूथदारिणो हरे सिंहस्य हरिणवधात् पौरुषमाह तेन तस्यैव सा
पूजा कृता भवति । अधिक द्वि वचन स्तवो भवति नतु जनम् । अयि
पक्षितो लोको जन । यदिति वाक्यार्थनिर्देश । यमिति पाठान्तरम् ।
हरि शौरि सिंहश्च । द्वेष्टीति द्विद्व शत्रु । सेति विधीयमाना तिरस्त्रि
या निन्दोच्यते । सर्वनामानि द्वि कदाचिदनूद्यमानस्य लिङ्गं गृह्यते कदा
चिद्विधीयमानस्य ॥ ३९ ॥

प्रवृत्त एव स्वयमुज्जिभक्तश्रमः

क्रमेण पेष्टुं भुवनद्विपामसि ।

तथापि वाचालतया युनक्ति मां

मिथस्त्वदाभापणलोलुभ मनः ॥ ४० ॥

इदानीं प्रकटमेव प्रकृत कार्यं विवक्षुराह—जगद्गुहा विप्रकर्तुं भवान्
परित्यक्तसमरक्षेद् सन् क्रमेणात्मनैव प्रस्तुत^१ एव, तेन चैद्ययध न याच्योऽ
सीति भाव । यद्येव तन्मूक इवास्त्वयेत्याह—तथापीत्यादि । यद्यप्येव तदपि
मन कर्तुं मा वाचालतया घडुरदत्येन युनक्ति योजयति, यतस्त्वया सदाभाप
णे वाङ्मेलापने लोलुभमत्यर्थं सामिलाप धाष्ट्र्येणाह वक्ष्मीति भाव । मिथो
रहसि परस्पर वा । लोलुभ्यते तदिति लोलुभम् । असवद्ध बहु वक्ष्तीति वा
चाल । “आलजाटचौ वहुभाषिणि” ॥ ४० ॥

तदिन्द्रसंदिष्टमुपेन्द्र यद्वचः

क्षणं मया विश्वजनीनमुच्यते ।

समस्तकार्येषु गतेन धुर्यता-

महिद्विपस्तद्वचता निशम्यताम् ॥ ४१ ॥

एतदेवोपसहरति—हे उपेन्द्र शत्रुानुज तत्तस्माद्यन्मया शत्रुसदेशात् सर्वं
जनीन वचन फण्यते तत् त्वया निशम्यता श्रूयतामनुष्ठीयतामित्यर्थ । न च
तव तदननुष्ठेय, यताऽहिद्वियो वृत्रारेस्त्व सर्वप्रयोजनेषु धुर्यता सदायत्वं^१ प्र
पन्न । विश्वे च ते जना विश्वजनास्तेभ्यो हित विश्वजनीनम् । “आत्मनिश्वज

१ 'निप्रकर्तुं' क पाठ । २ प्रवृत्त इति ग पाठ । ३ 'साहायक क. पाठ ।

नमोगोत्तरपदात् खः” । धुरं कार्यभारं वहतीति धुर्यः “धुरो षद्दकौ” ।
अहिर्दानवविशेषस्तं द्वेष्टीत्यद्विद्विद्धिन्द्रः । निश्चयतामिति प्रार्थनायां लोट् ॥ ४१ ॥

अभूदभूमिः प्रतिपन्नजन्मनां

भियां तनूजस्तपनद्युतिर्दितेः ।

यमिन्द्रशन्दार्थनिसूदनं हरे-

हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते ॥ ४२ ॥

तत्रैव वक्तुमाह—शाश्वतसमुत्थानां मीलानामविषयः सूर्यवत्तेजस्वी दितेस्त-
नूजो वैत्योऽग्रयश्च । बहुत्वात्तेषामनिश्चये सत्याह—यं हिरण्यकशिपुमाहुः । हरेः
शक्रस्य य इन्द्रशन्दार्थः पारमैश्वर्यलक्षणस्तस्य निसूदनं नाशकम् । शक्रस्येन्द्र
इति क्रियाद्वारेण संज्ञा इन्द्रादिन्द्रः, तच्च तेनास्थापास्तम्, हरेर्देवं राज्यं
हृतमित्यर्थः । “हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते, धनुरूपपदमस्मै धेदमभ्यादिदेश,
देवपूर्वं गिरि” मित्यादिकमधिचारितरमणीयं, न त्यक्तंकारविदामभिमतम् ।
हिरण्यादीनां शम्भुपरत्वेऽयं परत्वे वा पियसितस्याप्यस्य कष्टकल्पनया प्रतीतेः ।
हिरण्यशब्द औष्णादिकः । निसूदयतीति निसूदनः “कृत्यत्युटो बहुलम्” । अत्र
च त्वया शिशुपातो हस्तव्य इत्येतावद्ब्रह्मव्यम् । यन्तु हिरण्यकशिपुदेवरण-
वर्णनं तत्तत्स्यैव महत्तास्थापनाय, जन्मान्तरेऽपि त्वमेव तस्य वधको नाम्य
इत्येतत्प्रतिपादनार्थं च ॥ ४२ ॥

समत्सरेणासुर इत्युपेयुषा

चिराय नाशः प्रथमाभिधेयताम् ।

अयस्य पूर्वाचतरस्तरस्विना

मनःसु येन युसदां व्यधीयत ॥ ४३ ॥

येन हिरण्यकशिपुना युसदां देवानां वित्तेषु अयस्य मीतेः पूर्वाचतरः
प्रथमं प्रादुर्भावो व्यधीयत कृतः । प्रथमं तस्मादेवं देवा विभ्युरित्यर्थः ।
कीदृशेन तेन, समत्सरेण सक्रोधेनासोढपरोक्षतिनेत्यर्थः । तथा असुर इत्यस्य
नाशः प्रथमाभिधेयतां पूर्ववाच्यत्वं चिराय चिरेण कालेन बहुकालस्य धो-

पेयुषा प्राप्तेन । सत्सु हि सुरशत्रुषु असुर इति नाम न भवति, स्वभावात्प्र-
स्तुतिपक्षे वृत्तिरधर्मानृतवत् । नहि कश्चिदासृष्टेः स कालो यावदेवारिर्भव
तदा ॥ स एव संपन्न इत्यर्थः । तथा तरस्विना बलवता । चिरायेति चतुर्थ-
न्तप्रतिरूपको निपातितः । प्रथममभिधेयतां, पूर्वमवतर इति “सुप्सुपे” ति स-
मासः । अवतरणमवतरः “ऋदोरप्” । तरस्विनेति भूम्नि प्रशंसायां वा विनिः ।
दिवि सादन्तीति सुसदः “सत्सृष्टिपे”ति क्तिप् । व्यधीयतेति कर्मणि लट् ।
तेनैव च कर्मणोऽभिहितत्वादवतराद् द्वितीयाभावः ॥ ४३ ॥

दिशामधीशांश्चतुरो यतः सुरा-

नपास्य तं रागहृताः सिपेविरे ।

अवापुरारभ्य ततश्चला इति

प्रवादसुचैरयशस्करं श्रियः ॥ ४४ ॥

ततो हिरण्यकशिपुकालादारभ्य श्रियः संपदो लोकेऽचला अस्थिरा इति
प्रवादमकीर्तिजनकमुद्यैः सर्वध्यापिनमवापुर्लेभिरे । किमिति तत्सत्तयैव तासां
प्रवाद इत्याह—यतो यस्माच्चतुरो देवानिन्द्रयमयदणवैश्रवणान् त्यक्त्वा तमेवै-
कमसुरं सिपेविरे भेषुः । कदाचित्ते दृष्टिः स्युर्नेत्याह—दिशामधीशान् दि-
कपालान् । कदाचिदैववशात् शिशियुर्नेत्याह—रागहृताः, अयं धीरो रम्य
इति तत्प्रेम्णा हतचित्ता अतएव प्रवादः । या किल नारी आढ्यतममपि पतिं
परित्यज्य रागहृता सती पुरुषान्तरं सेवते सावश्यमेव महान्तं प्रवादं प्राप्नोति ।
प्रवादो गर्हा । अधीशते इत्यधीशाः । आरभ्येति प्रभृतिशब्दस्तमानार्थो निपा-
तः, न त्वर्थस्फुटो व्ययर्थो दृश्यते । यशस्करमिति द्वेतां टप् “अतः कृकमि-
कंसे”ति सत्वम् ॥ ४४ ॥

पुराणि दुर्गाणि निशातमायुधं

बलानि शूराणि घनाश्च कञ्चुकाः ।

स्वरूपशोभैकगुणानि नाकिनां

गणैस्तमाशङ्क्य तदादि चक्रिरे ॥ ४५ ॥

नाकिनां गणैर्देवप्रातैस्तमसुरमाशङ्क्य तदादि तत्प्रथममिदमिदं कृतम् ।

किं किमित्याह—पुराणि नगराणि तदास्कन्दमयात् दुर्गाणि दुर्गरूपाणि च
चक्रिरे कृतानि । तथा पूर्वं सप्तत्तामावात्कश्चिदपि न निशातमायुधं दधे,
अथ तु तीक्ष्णमायुधं सर्वैः कृतम् । तथादौ भयाभावात्सर्वे एवैकाकी अचे-
ष्टत, तदा तु तेजोयुक्तानि सैन्यानि कृतानि । तथा पूर्वतरं सभाहस्य नामापि
न कश्चिदमस्त, तदा तु घनाः प्रहारक्षमाः कञ्जुकाः कवचाः कृताः । कामं
धियतां सर्वमेतद्यन्त्रिगुणाय भवति, नच केनचिदपि किञ्चित् कृतं, यतः स्वरू-
पशोमैवैको गुणो येषां तानि स्वरूपशोमैकगुणानीति नपुंसकैकशेषः । विश्व-
स्वरूपशोभां मुक्त्वा स्वकार्यक्षमे न कश्चिदित्यर्थः । तेऽपि परिभूता इति
यावत् । दुःकेन गम्यन्त इति दुर्गाणि “सुदुष्टोरधिकरखे” । चक्रिरे इति
लिट् । तद्विशेषणं तदादीति ॥ ४५ ॥

स संचरिष्णुर्भुवनान्तराणि यां

यदृच्छयाशिश्रियदाश्रयः श्रियः ।

अकारि तस्यै सुकुरोपलस्वल-

त्करैस्त्रिसंध्यं त्रिवरैर्विशे नमः ॥ ४६ ॥

सोऽसुरो जगत्सु जगन्ति वा चंकमितुकामः सन् यां दिशं यदृच्छया
'यथाकथंविदेवाशिश्रियद्भजे, तस्यै ककुमे देवैस्त्रिसंध्यं तिस्रः संध्या नमो-
ऽकारि भयामो विहितः । उक्तं च—हिरण्यकशिपू राजा यां यां विशमवैक्षत ।
तस्यै तस्यै नमश्चकुर्देवा ऋषिगणैः सह ॥ इति, श्रिय आश्रय आघारः । सुकुरो-
पलेषु मौलिमणिषु स्वलन्तः संभ्रमवशात्सुष्ठुठन्तो हस्ता येषां तैः शिरसा
रचितांशुलिमिरित्यर्थः । संचरिष्णुरिति साधुकारिणि ताच्छीत्ये इति इप्पुष् ।
अन्यानि भुवनानि भुवनान्तराणि “सुप्सुपा” इति समासः । यदृच्छाशब्दस्तु
स्वच्छायां व्युत्पत्तिरहितः, नह्यत्राश्रयार्थानुसारिणी व्युत्पत्तिर्भवेत् । अशि-
धियदिति “शिथिदुस्रभ्यः कर्तरि चङ्” इति क्लेञ्जह्, इयङ् । अकारीति
कर्मणि झुङ् । त्रिषुणां संध्यानां समाहारस्त्रिसंध्यं “तद्वितायोत्तरपदसमाहारे
च । संध्यापूर्वो द्विगुः । द्विगुरेकवचनं । स नपुंसकम्” आचन्तः । “ह्रस्वो नपुं-
सके प्रातिपदिकस्य । कालाचनोरत्यन्तसंयोगे” इति द्वितीया । त्रिवरैरिति

विदेशेति विगृह्यते "संख्याव्ययासन्ने"ति समासः । "बहुव्रीहौ संख्येये डच्" ।
नमः पूजायामुद्देशे च । "नमः स्वस्ती"ति चतुर्थी ॥ ४६ ॥

सटच्छुटाभिन्नघनेन बिभ्रता

नृसिंह सैहीमतनुं तनुं त्वया ।

स मुग्धकान्तास्तनसङ्गभङ्गुरै-

रुविदारं प्रतिचस्करे नलैः ॥ ४७ ॥

हे नृसिंह पुरुषोत्तम स एवंविधो दैत्यस्त्वया सिंहशरीरं महदुद्वहता कर-
जैरुविदारं प्रतिचस्करे यत्तो विदार्य क्षितौ मारित इत्यर्थः । कीदृशेन त्वया,
सटच्छुटाभिः केसरप्रान्तेभिर्भा यिशीर्णा घना अध्राणि येनेत्यतिशयोक्तिः ।
अत एवातनुस्तनुः । नलैः कीदृशैः, मुग्धा मनोभा अभिनवा ये कान्तास्तना-
स्तत्संगमेन भङ्गुरैरुद्वहनपरैरित्ययत्तो दृश्यते । सटाशब्दः पुंस्यपि वर्तते ।
तेषां छुटा प्रान्तो विच्छिन्तिर्घा, प्रहारोऽपीति तु केचित् । श्रेष्ठो ना नृसिंहः
"प्रशंसावचनैश्चे"ति समासः । विशेषणसमासात् तत्पूर्वावस्थायिवक्ष्यामन्त्रणम् ।
उरुविदारमिति "द्वितीयायां चे"ति स्वाङ्गेऽधुषे । "परिक्लिश्यमाने चे"ति
णमुल् । प्रतिचस्करे कर्मणि लकारः । "द्वितीयायां प्रतेश्चे"ति लुङागम ॥ ४७ ॥

विनोदमिच्छन्नथ दर्पजन्मनो

रणेन कण्डास्त्रिदशैः समं पुनः ।

स रावणो नाम निकामभीषणं

यभूव रक्षः क्षतरक्षं दिवः ॥ ४८ ॥

अथानन्तरं कदाचित् काले प्रसरति स पथ द्वैत्येन्द्रो भूयो रावणो नाम
राक्षसो यभूव । किमिति जन्मान्तरमाश्रयदित्याह—देवैः सह यो रणः संप्रा-
प्तस्तेन करणेन दर्पजन्मनो मदसमुत्थायाः कण्डा अहंकारस्य विनोदमिच्छ-
न्विनाशमभिलषन् । पूर्वं तु तस्य युद्धश्रद्धा न निवृत्तासीत्, संप्रति तु रक्षो-
रूपेण तामपासितुकाम इत्यर्थः । कीदृशः, निकामभीषणमत्यन्तभयानकं दश-
मुखादिरूपत्वाद्, तथा दिवो नाकस्य क्षता रक्षणा रक्षितारो रक्षणं वा येन,
संख्यायत्तप्राप्त्यस्तदा स्वर्गोऽभवदित्यर्थः । रावणरक्ष-शब्दयोराधिष्ठितत्वा-

द्विचलिहत्वेऽपि सामानाधिकरण्यम् । नामशब्दोऽर्थं प्रसिद्धिद्योतको निपातः ।
भीषयतीति भीषणं “नन्यादिभ्यो ल्युः । कृत्यल्युटो बहुल”मिति वा ॥ ४८ ॥

प्रभुर्वृभूपुर्भुवनत्रयस्य यः

शिरोऽतिरागादशमं चिकर्तिषुः ।

अतर्कयद्विप्रमिवेष्टसाहसः

प्रसादमिच्छासदृशं पिनाकिनः ॥ ४९ ॥

अन्यच्च कीदृशोऽसापितीक्ष्णो^१ वर्यते—यो विभुस्त्रिभुवनैर्भ्यर्च्यच्छ्रया नथ
शिरांसि विजृम्भातिरागादशममपि चिच्छिस्तुः सन् प्रियसाहसत्वान्मनोरथा-
नुरूपं शिवस्य प्रसादं वरदानलक्षणं विप्रमिवातर्कयदन्तरापतुल्यं विवेद ।
कर्तितुमिच्छुश्चिकर्तिषुः “सनाशंसभिज्ञ उः” । “दिताहितानपेक्षं यत्तत्सादृश-
मुदाहृत”मिति^२ ॥ ४९ ॥

समुत्क्षिपन् यः पृथिवीभृतां वरं

वरप्रदानस्य चकार शूलिनः ।

असत्पुषाराद्रिसुताससंभ्रम-

स्वयंग्रहाश्लेषमुखेन निष्कयाम् ॥ ५० ॥

यः कैलासं नगभ्रेष्ठमुन्मूलयन् पिनाकिसंघन्धिनः प्रसादस्य निष्कर्षां
निष्कृतिं संशुद्धिमिव विदधे । पर्वतोच्चालनात्प्रत्युपकारः कथं कृतो भवती-
त्याह—वसन्ती नगकम्पादिभ्यती यासौ पार्वती तया ससंभ्रमं सचकितं
स्वयंग्रहेणाप्रार्थनयाश्लेषः परिष्वङ्गः स एव मुखे द्वारं खेन, नहि निर्यामिमा-
नभयानीस्वयंग्रहं वर्जयित्वान्य ईश्वरस्य प्रत्युपकृतिप्रकारो विधत्ते । ग्रहणं
ग्रहः, अथ । स्वयंग्रहः इति “सुप्सुप्ते”ति समासः । निष्कयामिति प्रीणातः
परच् । “गुपधस्य चाप्रत्ययस्य” ॥ ५० ॥

पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं

मुपाण रत्नानि हरामराङ्गनाः ।

१ ‘तद्वर्णनम्’ ख. पाठः । २ ‘कर्मतत्प्राप्तं स्मृतम्’ ख. पाठः । ३ ‘ममिदि’ ख. पाठः ।

विगृह्य चक्रे नमुचिद्विपा वशी

य इत्थमस्वास्थ्यमहर्दिवं दिवः ॥ ५१ ॥

यो नमुचिद्विपा शक्रेण सह विगृह्य वैरं विधाय दिवः स्वर्गस्य स्वर्वासिनामहर्निशमहर्दिवमनुदिनमित्थमस्वास्थ्यमुपद्रवं चक्रे व्यघत्त । तमेव प्रकारमाह—पुरीममरावतीमवस्कन्द अभिषेणयामास, नन्दनं देवोद्यानं लुनीदि लुलाव चिच्छेद, रत्नानि पुष्पकप्रभृतीन्युत्कृष्टवस्तूनि मुपाख्य मुमोय, अमराङ्गनाः सुरसुन्दरीर्द्वारं जहार । सत्यप्यप्सरसां रत्नस्ये प्राधान्यस्यापमाय पृथगुपादानम् । कथमेवं तस्य घटते इत्याह—यतो वशी समर्थः । अवस्कन्देत्यादौ "कालादिसामान्ये समुच्चयेऽन्यतरस्या"मिति लोट् । कालकारकविभक्तिवचनविशेषाद्यगमस्त्यनुप्रयोगवशात्, अनुप्रयोगस्तु चक्रे इति "समुच्चये सामान्यवचनस्येत्यनेन । ये तु प्रैव एव लोटमाहुस्ते न विशेषलक्षणविदो दुरुत्तरा' एव । मुपाणेति "हलः झः शानश्च डौ" षष्टि अभिषेणं वशी । अहर्दिवमिति वीप्सत्तायां निपातितः, अहन्यहनीत्यर्थः ॥ ५१ ॥

सलीलायांतानि न भर्तुरभ्रमो-

नं चित्रमुद्यैःश्रवसः पदक्रमम् ।

अनुव्रुतः संयति येन केवलं

बलास्य शत्रुः प्रशशंस शीघ्रताम् ॥ ५२ ॥

बलासुरस्य शत्रुरिन्द्रो येन राक्षसेन संयति युद्धेऽनुव्रुत उत्तम्यः सन् अभ्रमोर्भर्तुरैरावणस्य केवलं पलायनाय शीघ्रतामाशुयामित्वं प्रशशंसैच्छत् न सलीलायांतानि सविलासं गमनानि । उद्यैःश्रवसश्चाभ्वरत्नस्य परं वेगवाहित्वमभिलषाप न चित्रं नानाविधं पदक्रमम् । पादन्यासोऽभ्यानां गतिविशेषः, पदक्रम इति स्थग्ये । अभ्रमुदैरावणसद्वचरी आदिजा करेणुः । यातशब्दो भावसाधनः ॥ ५२ ॥

अशक्नुवन् सोढुमधीरलोचनः

सहस्ररमेरिव यस्य दर्शनम् ।

प्रविश्य हेमाद्रिशुहागृहान्तरं

निनाय विम्बद् दिवसानि कौशिकः ॥ ५३ ॥

आदित्यतुल्यस्य यस्य दर्शनं कातरनयनत्वादसहमानः सन् कौशिक
इन्द्रो मेरुदरीगृहविवरं प्रविश्य समयत्वादिवसानि निनायातिवाहयामास ।
कौशिक उलूकोऽप्यमङ्गल्यपत्नी पट्टनयनत्वाद्वास्करालोकनमसहमानो गुहान्तर
एव दिवसाधायति । सोढुमिति “शकघृणे”ति तुमुन् । सहस्रं रश्मयो यस्य
स सहस्ररश्मिरादित्यः । विम्बदिति “नाभ्यस्ताच्छतु”रिति तुमभावः । दिव-
सशब्दः पुंसि वा । कौशिक इन्द्र उलूकश्च ॥ ५३ ॥

बृहच्छिलानिष्टुरकण्ठघट्टना-

विकीर्णलोलाग्रिकणं सुरद्विषाम् ।

जगत्प्रभोरप्रसहिष्णु बैष्णवं

न चक्रमस्याक्रमताधिकन्धरम् ॥ ५४ ॥

अस्य सुरद्विषां प्रभोः राजसेन्द्रस्याधिकन्धरं प्रीयायां बैष्णवं चक्रं सुद-
र्शनं नाक्रमत प्रतिहतं यमूच, नष्टशक्तिं करणेऽभूदित्यर्थः । कदाचिन्नित्यनेवा-
समर्थं स्यान्नेत्याह—जगत्प्रसहिष्णु भुवनान्यमिमाषकं, कुदं सत् जगत्स्यापि भ-
स्मीकर्तुं क्षममित्यर्थः । एषमस्यां व्याख्यायां न यस्तुनि शेषो नापि शब्दे ।
कीदृशं तर्हि प्रीयासंस्पर्शादभूदित्याह—बृहच्छिलेव गण्डपायाखण्डनिष्ठुरः कठिनो यो
रायणीयः कण्ठस्तस्य तत्र वा घट्टना संपेयः प्रतिघातस्तथा विकीर्णं उद्धान्ता
लोलाः प्रसारिणोऽग्रिकणा वक्रिष्कुलिह्वा येन तत्तथोक्तम् । आक्रमतेति “वृत्तिसर्ग-
तायनेषु क्रम” इति घृत्तायात्मनेपदम् । घृत्तिरप्यतिवन्धः । कन्धरायामपि अधिक-
न्धरमिति विभक्त्यर्थेऽप्ययीभावः । “अव्ययीभावाच्चे”ति श्रुत्सकत्वं ह्रस्वश्च ॥५४॥

विभिन्नशङ्खः कलुषीभवन्मुहु-

र्मदेन दन्तीव मनुष्यधर्मणः ।

निरस्तगाम्भीर्यमपास्तपुष्पकः

प्रकम्पयामास न भानसं न सः ॥ ५५ ॥

स रावणो मनुष्यधर्मणो वैश्रवणस्य मानसं मनो न न प्रकम्पयामास
अपितु धैर्यादचालयदेवाभीषयतेत्यर्थः । दन्तीव यथा हस्ती पौरावणो मानसा-
ख्यं सरः क्षोभयति । अधुना श्लेषः । कीदृशः सः, विभिन्नो मिद्यमानस्ताडि-
तः शंखो निधिर्येन, अपास्तमर्षद्वतं पुष्पकं धनदविमानं येन । गजोऽपि श-
ङ्खास्यान् प्राणिनो मानसे चूर्णयति । अथवा विभिन्नौ मदवशात् स्फुटितौ
शङ्खौ कपोलौ यस्य स विभिन्नशङ्खः क्षुतगण्डः, तथापास्तानीतस्ततः क्षिप्तानि
पुष्पाणि येनासावपास्तपुष्पकः । कप् समासान्तः । मानसं कीदृक्, मदेन दर्पेण
रावणीयेन मुहुः कलुषीभवत् क्षुब्धः । बलीयसा हि धलवानाक्षित आकुली-
भवति । तथा निरस्तं त्यक्तं गाम्भीर्यं क्षेतोगुणो येन । “यस्य प्रसादादा-
कारे क्रोधहर्षभयादयः । भावस्था नोपलभ्यन्ते तद्गाम्भीर्यमुदाहृतम् इति ।
सरोऽपि मदेन दाताभ्युना कलुषभाषिलं भवति । निरस्तं च गाम्भीर्यं निश्चल-
त्वमगाधत्वं वा येन तन्निरस्तगाम्भीर्यमुत्पृष्टमगाधत्वम् । अगाधे हि सरसि
नैरावणो हुडति । तटाविलुठनाद्वा गाधताभावः ॥ ५५ ॥

रणेषु तस्य प्रहिताः प्रचेतसा

सरोपहुङ्कारपराङ्मुखीकृताः ।

प्रहर्तुरेवोरगराजरज्जबो

जवेन कण्ठं सभयं प्रपेदिरे ॥ ५६ ॥

तस्य रावणस्य युद्धेषु प्रचेतसा वरुणेनोरगराजरज्जबो नागपाशाः प्रहिताः
क्षिप्ताः सन्तः प्रहर्तुरेव वरुणस्यैव धेगेन कण्ठं गलं सभयं प्रपेदिरे प्राप्ताः,
वरुणमेव बध्नुदित्यर्थः । भयकारणमाह—सरोप^१ सकोपं यो हुङ्कारो हुमिति
शब्दस्तेन पराङ्मुखीकृताः प्रतिनिधित्विताः । प्रपेदिरे इति कर्तरि लकारः । “अत
एकहस्त्रमध्येऽनादेशादे” इति एत्थाभ्यासलोपौ ॥ ५६ ॥

परेतमर्तुर्महिषोऽमुना धनु-

र्विघातुमुत्खातविपाणमण्डलः ।

हृतेऽपि भारे महत्स्त्रपाभरा-

दुवाह दुःखेन भृशानतं शिरः ॥ ५७ ॥

परेतभर्तुं प्रेतपतेर्यमस्य सम्बन्धी महिषो वाहन दुःखेन रुच्छ्रेण शिर उवाह दध्रे । यतो भृशानतमत्यर्थमधोगतम् । कदाचिद्भारान्तरं स्याद्वेत्याह-
हतेऽपि भारे इति । कथमपहृत'भार इत्याह—अमुना रावणेनोत्प्रातविषाणम-
ण्डल उद्धृतवलयकारण्डम् , किमर्थं धनुर्विधातुं शार्ङ्गं कर्तुम् । कथं तर्हि भृ-
शानतमित्याह—भहतो लज्जामरात् । यद्यपि हि मर्द्दयान्विषाणभारोऽपास्तस्त-
थापि तदपासनाद् दुःसहो पीडाभारोऽपि आरोपितस्वदशाद् भृशानत शिरः क-
थमपि उवाह, लज्जानत कथमिदानीमेवैतन्न पततीत्यर्थः । अत्र च अपाभरा-
दिवेत्युत्प्रेक्षाधगन्तव्या । योऽप्यवमन्यते सोऽप्यवश्यमेव परिभूतत्वात्तज्जयाघोमु-
खो भवति । एतेन चत्वारो लोकपालास्तेनोपद्रुता इत्युक्तं भवति । भृशो
भार । भृशान्तेभर ॥ १७ ॥

स्पृशन् सशङ्कः समये शुचावपि

स्थितः कराम्रैरसमप्रपातिभिः ।

अघर्मघर्मोदकविन्दुमौक्तिकै-

रलञ्चकारास्य बधूरहस्करः ॥ १८ ॥

अस्य रावणस्य बधूनायिका अहस्फरो दिवाकरोऽलञ्चकाराभूयत् । केन,
अघर्मं शीतल यद्घर्मोदकं स्वेदवारि तस्य ये विन्दवः कणास्त एव मौक्तिका-
नि मुक्कानिकुरम्यानि तैः । एतेन तावन्मात्रं रविस्तपति, येन स्वेदजलं मौक्ति-
कमिवोदपयतेत्युक्तं भवति । कदाचित्तुषारकालं^१ स्यात्तत्र चित्रमित्याह—शुचा-
वपि समय आषाढमासे स्थिता प्रीष्मकालेऽपीत्यर्थः । कीदृशोऽहस्करः, असम-
प्रपातिभिरसकलपतितैः कराम्रैर्मयूखपर्यन्तैः स्पृशन् आमृशन्, यतः स सशङ्क-
स्तीक्ष्णतपे सति रावणाद्रूपमाशङ्कते । अन्योऽपि शुचावपि समये शुद्धेऽप्या-
चारे स्थितोऽन्तःपुरञ्चरं^२ कञ्चुकीं बधूमौक्तिकैरलकुर्वन् असमप्रपातिभिः करा-
ग्रे पाणिप्रान्तैरद्भुतिभिः स्पृशति सशङ्कत्वादीश्वरभयात् । न हि सेष्यां शुणिन-
मशुणिनं वा विचारयन्ति । मुक्तानां समूहं मौक्तिकम् “अचित्तद्वस्तिधेनोष्ठम्” ।
स्वार्थे वा “विनयादिम्यष्टम्” । अहं करोतीत्यहस्करं “दिवाविभानिशे”ति
टच् । “ये सुपी”ति विसर्गः । “अतः कृकमिकसे” त्यादिना सकारः ॥ १८ ॥

कलासमप्रेण गृहानमुञ्चता

मनस्विनीरुत्कयितुं पटीयसा ।

विलासिनस्तस्य वितन्वता रतिं

न नर्मसाचिव्यमकारि नेन्दुना ॥ ५६ ॥

तस्य विलासिनः शृङ्गारिणः शशिना नर्मसाचिव्यं कौटुम्भं न नाकारि
अपितु कृतम् । पीठमर्द-विट-विदूषकास्त्रयो नायकस्य क्रीडासहाया उक्ताः,
अत्र तु पीठमर्दः कथेर्विवक्षितस्तस्यैषोक्तगुणयोगात् । क्रीडशेनेन्दुना, कला-
भिः समप्रेणान्यूनेनाखण्डमखण्डलेनेत्यर्थः, तथा गृहानमुञ्चता तत्रैव सदा वस-
ता, मनस्विनीर्मानिनीरुत्कयितुमुन्मनीकर्तुमुत्कण्ठयितुं पटीयसा चतुरेण । चन्द्रो-
दये हि मानः शैथिल्यमुपैति । अत एव रतिं वितन्वता रावणस्य प्रीतिमुत्पा-
द्यता । एतेन सर्वाभिः सर्वदा चन्द्रस्तं कलाभिर्निपेवते इत्युक्तं भवति^१ ।
अथवा कलाभिर्गोपविद्याभिः समग्रः परिपूर्णः सर्वकलाभिश्च इत्यर्थः । गृहे च
नायकस्य नित्यसंनिहितः कुपितकामिनीप्रसादनोपायचतुरश्चात एव विला-
सिनो रतिजनकः । उक्ताः करोति उत्कयति । विलासनीलो विलासी “श्री
कपलसे” त्यादिना धिगुन् । अकारीति कर्मणि लुङ् ॥ ५६ ॥

विदग्धलीलोचितदन्तपत्रिका-

चिकीर्षया नूनमनेन मानिना ।

न जातु वैनायकमेकमुद्धृतं

विपाणमद्यापि पुनः प्ररोहति ॥ ६० ॥

इह गणपतेर्दंष्ट्रा केनचित्कारणान्तरेण तेनैवोत्खाताद्यापि न प्ररोहति जा-
यते, इत्येतत्^१ तु नारदमुखेन कविरुपेक्षाचक्रे । वैनायकं तत्संश्लेष्येकं विधा-
णं दन्तो नूनं निश्चितमनेन मानिना रावणेन साहङ्गारेण न त्वन्येनोत्पाटितं
सदद्यापि न जातु कदाचिदपि पुनः प्ररोहति जायते, पुनरुत्सननभयात्
समूलोद्धरणद्वेति भावः । किमर्थं तेनोत्खातमित्याह—विदग्धाप्राम्या यासौ
लीला विलासः, अथवा विदग्धानां नागरिकाणां लीला विलासस्तत्रोचिता

योग्या या दन्तपत्रिका पत्रलता कर्णामरुणविशेषो वा तस्याधिकीर्यया विधा-
तुमिच्छया, शोभनो दन्तः क विद्यते येन दन्तपत्रिकां करोमीति चिन्त-
यित्वा अनेन नूनमस्य समूलं विषाणमुत्खातमित्यर्थत्वाद्धिनायकस्यैकदन्तता
भवति ॥ ६० ॥

निरान्तनारीपरिधानधूनन-

स्फुटागसाप्यूरुषु लोलचक्षुषः ।

प्रियेण तस्यानपराधयाधिताः

प्रकम्पनेनानुचकम्पिरे सुराः ॥ ६१ ॥

प्रकम्पनेन वायुता देवा अनुचकम्पिरे दयया वृष्टाः । यतोऽनपराधा
अपि तेन रावणेन याधिताः, वायुना तु स्फुटागसा प्रकटापराधेनापि रावण-
स्य प्रियेण बलमेन । परिभूताश्चापरिभूतेन सत्रस्रधारिणावश्यमेवानुकम्पया
दृश्यन्ते । केचित्चनुकम्पयांचक्रिरे इत्यण्यर्थमाहुः । कीदृशेन वायुनेति साप-
राधत्वमाह—निरान्तनार्यौ राजस्त्रियस्तासां परिधानधूननेन दासश्चालनेन स्फु-
टभाणोऽपराधो यस्य तेन । कथं तर्हि तस्य प्रिय इत्याह—ऊरुषु लोलानि
वर्शनलम्पदानि खल्लुपि यस्येति रावणविशेषणम् । यदि हासौ महिषीणां दा-
सांसि न धुनुपाद् तत्कथं हाटकशिलासदृशपीवरोरदर्शनं तस्य घटेत, अत
एव च तस्य प्रियः । तदेतेन तस्यासत्प्रभुत्वं ख्याप्यते, ये सापराधास्ते न या-
धिता निरागसस्तु पीडिता इति । निरान्तग्रहणेनापराधमहर्षं सूच्यते, नि-
शास्ते नार्यौ नतु यत्र तत्रस्याः । केचित्तु राज्यवसानं निरान्तमाहुः । धूननमि-
ति "धूमप्रीओर्नुम्वकव्य" इति णिचि नुकि ततो भावे ह्युद । परिधीयत आ-
च्छाद्यते इति परिधानम् । अनुचकम्पिरे इति कर्मणि लकारः ॥ ६१ ॥

तिरस्कृतस्तस्य जनाभिभाविना

मुहुर्महिम्ना महसां महीपसाम् ।

धमार वाप्यैर्द्विगुणीकृतं तनु-

स्तनूनपाद्धूमवितानमाधिरैः ॥ ६२ ॥

तनूनपादग्निर्धूमस्य वितान पुञ्ज बभार । कीदृशम्, आधिजै शोकोत्थैर्वा
 प्यैरसुभिरुच्छासवातैर्द्विगुणैरुत घनत्वमापादित, जलेन हि बहलतरो धूमो
 भवति । अतएव तनुरूपोऽग्निः । कीदृशोऽग्निरिति शोककारणमाह—स तस्य
 रावणस्य सवन्धिना महीयसामुत्कटानां महसा तेजसा महिम्ना बाहुल्येन यत-
 स्तिरस्कृतस्तिरोहितोऽग्निभूतः । अग्निनित्यमेव तीक्ष्णस्तेजस्वी चास्ति, अद्य तु
 यदा तेन तेजसा निष्पन्नीकृतस्तदा रोदित्यत एव तनुः । यः किल नर परि-
 भूतः सोऽवश्यमेव धूमायमानो रोदिति दुर्बलश्च मयति । तिरस्कृत इति
 “तिरोऽन्तर्धौ । विभाषा कृज्जी ‘सि गतिसञ्ज्ञा, तेन “तिरसोऽन्यतरस्या”मिति
 सकारः । जनानभिभवतीति जनाभिभाषी, मह्यदित्वात् णिनि । महतो भाषो
 महिमा । अतिशयेन महान् महीयान् “तुष्टिमेव सु टे”रिति ढेलोपः ।
 विरलोऽस्य पाठः ॥ ६२ ॥

तदीयमातङ्गघटाविघटितैः

कटस्थलप्रोपितदानवारिभिः ।

गृहीतदिक्कैरपुनर्निवर्तिभि-

धिरस्य याथार्थ्यमलम्भि दिग्गजैः ॥ ६३ ॥

दिग्गजैराशाद्विरदैधिरस्य चिरेण कल्पान्त वा यावद्याथार्थ्यं ‘सार्थत्वम-
 लम्भि लब्ध, यतो गृहीतदिक्कैः । किमित्याभितककुपकैरित्याह—रावणीयकुञ्जर-
 पट्टकिप्रेरितैरत एव गण्डतटाग्निवृत्तमदाम्बुभिरपुनर्निवर्तिभिर्मियां दिक्ष्वेव व्यय-
 स्थितैः, अतएव दिग्गजा इति धिरस्य सार्थकं नाम । प्रोपित व्यपगत दान-
 बाहुल्याद्धार्येव दानधारि । पुनर्निवर्तन्तऽग्नीक्षमिति पुनर्निवर्तिनस्ततो नभस-
 मासः । अथंमनुगतो यथार्थ इत्यस्वपदेन विग्रहः । “सुप्सुपे”ति समासः,
 तद्भाषो याथार्थ्यम् । अलम्भीति लुङि “विभाषा चिन्मूलो”रिति नुम् ॥ ६३ ॥

परस्य मर्माविषमुज्झनां निजं

द्विजिह्वादापमजिह्वागामिभिः ।

तमिदमाराधयितुं सकर्षकैः

कुलैर्न भेजे फणिनां मुजङ्गता ॥ ६४ ॥

फणिनां कुलैः सर्पव्रातैस्तं रावणमाराधयितुं भुजङ्गता न भेजे सर्पधर्मो नाश्रितः यतस्तमिदमुग्रदण्डं, ते च सकर्णकाः सेवाविदः । कीदृशां फणिनामिति भुजङ्गधर्मानां दर्शयति-निजं स्वामाविकं द्विजिह्वातोपं दंशनात्मकमुज्झतां त्यजताम् । द्विजिह्वाया दोषो द्विजिह्वतैव वा दोषः । कीदृशं तं, परस्यान्यस्य मर्माविधमरुन्तुदम्, अजिह्वगामिभिर्नित्यमेव तत्रस्थैः कुशलैः । गमनं ह्यत्र प्राधान्येन निषिध्यते, तस्मिन्निषिद्धे कुटिलगामित्वमेव निषिद्धं भवति । अथवा अकुसृतिव्यवहारैस्तथा सकर्णकैर्विदग्धैरुपदेशप्रद्वेषावहितैरित्यर्थः । अत एव सर्पत्वं निरस्तम् । चक्षुःश्रवसो हि एतद्विलक्षणा भवन्ति । तथा घोक्तम्—यः किल सकर्णकः प्राक्तः स इदं राजानं तोषयितुं भुजङ्गतां लहेलकत्वं न सेवते । मर्माणि विध्यतीति मर्मावित् “नहिवृती”ति दीर्यः । भेजे इति कर्मणि लिट् ॥ ६४ ॥

तपेन वर्षाः शरदा हिमागमो

वसन्तलक्ष्म्या शिशिरः समेत्य च ।

प्रसूनकलसं ददतः सदत्तवः

पुरेऽस्य वास्तव्यकुटुम्बितां वधुः ॥ ६५ ॥

अस्य रत्नसो नगरे श्रुतवो वसन्तादयः सदा वास्तव्यकुटुम्बितां वधुः । वसन्तीति वास्तव्याः “यसंस्तव्यत् कर्तरि णिच्” । ते च ते कुटुम्बिनस्तन्नाभं वधुः, कुटुम्बिरुपतां विभ्रतो नित्यमुषुरित्यर्थः । कीदृशाः, प्रसूनं पुष्पफलं तदेव कलसं दायस्तं ददतो दवानाः । किं कृत्वा, तपेन प्रीप्तेण पुंसा वर्षाः स्त्रियः समेत्य संगत्य, तथा शरदा सहचर्या हिमागमो हेमन्तो वा समेत्य, वसन्तलक्ष्म्या च वर्षा शिशिरः पुमान्मिलित्वा । एतेन कुटुम्बिधर्म उक्तः । कुटुम्बिनो हि सकुटुम्बाः परावसये वसन्तो भोगपतये कलसमोकोमूल्यं ददते । कुटुम्बं दाराः । पदश्रुतवः स्वस्वचिदान्विता अजस्रं तत्र सन्निहिता इति श्लोकार्थः । शिशिरे इति शायशः पाटेऽभियुक्तास्तु स्थितौ शिशिरस्येति स्मरन्ति । प्रसूयत इति प्रसूनं “उदितञ्चे”ति निष्ठानत्वं । कलसशब्दे “कूपरोलः” ॥ ६५ ॥

अभीक्ष्णमुष्णैरपि तस्य सोष्मणः

सुरेन्द्रवन्दीश्वसितानिलैर्यथा ।

सचन्द्रनाम्भःकणकोमलैस्तथा

वपुर्जलार्द्रापवनैर्न निर्वचौ ॥ ६६ ॥

तस्य यातु^१घानस्य सुरेन्द्रवन्दीश्वसितानिलैः सुराधिपगृहिणीनिःश्वासघा-
तैर्यथा वपुः निर्वचौ निर्वृतिं भेजे न तथा जलार्द्रापवनैर्जलफनूतवसनमारुतैः ।
दृढहता नारी वन्दी भण्यते । सज्जलं च वासो जलार्द्रा । बाहुल्येना^२सौ कविभिः
स्त्रियां प्रयुज्यते, तस्याः पवनो जलार्द्रापवनः । कदाचिद्द्वन्द्वनमारुतः^३ शीतलः
स्यात्तत्प्राह—अभीक्ष्णमुष्णैरपि, दुःखितस्य ह्यवश्यमेवोच्छ्वासास्तप्ता भवन्ति ।
कदाचिन्मारुता उष्णा भवेयुर्नेत्याह—सचन्द्रना येऽम्भःकणा जलविमुपस्तैः
कोमलैर्मृदुभिर्मनोवैः । कथं तर्ह्येव विपर्यय इत्याह—सोष्मणः सदप्यस्य । मानि-
नश्चैतदेवाधिकं सुखं यच्छत्रुजायौ वद्धा रुदन्ति, नतु पराभिभूतस्य विषयोप-
भोगैस्तादृशं सुखं भवति । निर्वचाविति धातेः कर्मणि लकारः, निस्पूर्वश्चो-
पशमे वर्तते ॥ ६६ ॥

अमानवं जातमजं कुले मनोः

प्रभाविनं भाविनमन्तमात्मनः ।

मुमोच जानन्नपि जानकीं न यः

सदाभिमानैकधना हि मानिनः ॥ ६७ ॥

अन्यच्च कौदृशोऽसावित्याह—योऽजं विष्णुमेवंविधं जानन्नपि सीतां न
जहौ । किंविधमवगच्छन्, अमानवममनुष्यं देवरूपिणं, मनोः कुले कार्याय
जातं रामरूपेण जातम् । विच्छेदं चैतत्तत् । यो हि जातः स कथमजो भवेत्
यच्च मनोर्वशे समुत्पन्नः स कथममानवः । तथा प्रभाविनं शत्रुमत एवात्मनो-
ऽन्तमवसानकारकं भाविनं भविष्यन्तम् । यच्च प्रभावी स कथं स्वस्यैवान्तो
भवेत् । यदि तर्हि विष्णुरयमस्मद्धार्यमेव भूमावुत्पन्न इत्यबुद्ध तत्कथं सीतां
रामाय न ददावित्यर्थान्तरमाह—ऋदेत्यादि । ये हि मानिनः साहंकारास्ते

१ 'यातुनः' क. पाठः । २ 'न चासौ' क. पाठः । ३ 'ताः शीतलाः स्युः' क. पाठः ।

यस्मात्सदैवाभिमानघना अहङ्कारस्त्वस्वाः, अभिमानं घञंयित्वान्यत्र तेषामना-
स्येत्यर्थः । प्रमत्त्यमीक्षणं प्रमाथी ॥ ६७ ॥

स्मरस्यदो दाशरथिर्मवन् भवा-

नमुं वनान्ताद्वनितापहारिणम् ।

पयोधिमाविद्धचलज्जलाविलं

विलङ्घ्य लङ्कां निकषा हनिष्यति ॥ ६८ ॥

भवान् रामो भवन्नमुं रावणं पयोधिमुलङ्घ्य लङ्कां निकषा लङ्कायाः स-
मीपे हनिष्यति इतवान्, अद् एतत्त्वं स्मरसि कथिदमिजानासि । स्मरसीति
काका प्रभमाह । कीदृशममुं, वनान्तादहङ्कारयसमीपात् यनितापहारिणं
सीताचौरम् । पयोधिं कीदृशम्, आविद्धं पर्वतत्यागात् क्षुभितमत एव चल-
घत्तोयं तेनाविलं कलुषं मीपणमिति मङ्ग्या सेतुं स्मारयति । लङ्कां निकषेति
“अमितः परितः समये”ति द्वितीया । हनिष्यतीति “अभिहावचने लुङि”-
ति भूते लृट् । यच्छब्दयोजना चात्र न कार्या “न यदी”ति लृणनिषेधप्र-
सङ्गाद् ॥ ६८ ॥

अथोपपत्तिं छलनापरोऽपरा-

मवाप्य शैलूष इवैष भूमिकाम् ।

तिरोहितात्मा शिशुपालसंज्ञया

प्रतीयते संप्रति सोऽप्यसः परैः ॥ ६९ ॥

अधानन्तरं संप्रति काले एष रावणोऽन्यामुपपत्तिं जन्मान्तरं प्राप्य सं-
प्रतीदानीं सोऽपि सञ्जसः प्रतीयतेऽन्यो ज्ञाप्यते । यतः शिशुपालसंज्ञया स्थ-
गितात्मरूपश्छलनापरो वञ्चनाप्रधानः, भूयोऽपि लोकं बाधितुं रावण एव शि-
शुपालरूपेणावतीर्य इत्यर्थः । क इव किमवाप्य स एवान्यो बुध्यत इत्याह ।
यथा शैलूपो नटः परां भूमिकां पात्रान्तरं प्राप्य, सोऽप्यस इव बुध्यते ।
भीमसेनभूमिकातो हर्जुनभूमिकां प्राप्तो नटोऽप्य एष इति प्रतिभाति । अथ
च एक एवासौ सोऽपि च्छलनापरो आन्तिजनकः सामाजिकानामपरां

भूमिकां प्राप्य तिरोहित आत्मा येनेति योजनीयम् । प्रतीयत इति कर्मणि लकारः । अस इति “अनब् समास” इति वचना “देवत्तदो” रिति सुलोपो न भवति, एष इत्यत्र तु भवत्येव ॥ ६६ ॥

स बाल आसीद्वपुषा चतुर्भुजो

मुखेन पूर्णेन्दुरुचिस्रिलोचनः ।

युवा कराक्रान्तमहीमृदुचकै-

रसंशयं संप्रति तेजसा रविः ॥ ७० ॥

स शिशुपालो बालः सन् शरीरेण चतुर्बाहुर्बभूव, मुखेन च त्रिलोचन-
स्त्रिभिर्नयनैर्युक्तः, पूर्णेन्दुमुखोऽखण्डमण्डलशशितुल्यः, उच्चैरत्सुभ्रतः, करैर्यलि-
भिराक्रान्ता आश्रमवशं नीता महीमृता राजानो येन । अथ चार्थान्तरप्रतीत्या
तस्य सर्वदेवमयत्वमुक्तम् । चतुर्भुजो नारायणः, इन्दुः शशी, त्रिलोचनः शिवो,
रविरादित्यः । रविः करैर्मयूकैर्महीधरान् आक्रामतेऽघितिष्ठति, इत्यवयवभेदोऽ-
यम् । यत्रावयवे मुख्यस्थितसमुदायविशेषणप्रधानार्थं पुष्पन् गम्येतान्यः सोऽयं
स्यादवयवभेदः । यथा—‘काली केशिचये तन्वी केशिनी खलु मूर्धनि । पृ-
थ्वी नितम्बे सा व्यक्तमभूद्रूपदा गतौ’ इति ॥ ७० ॥

स्वयं विधाता सुरदैत्यरक्षसा-

मनुग्रहापग्रहयोर्यदृच्छया ।

दशाननादीनभिराद्धदेवता-

धितीर्णवीर्यातिशयान् हसत्यसौ ॥ ७१ ॥

असौ शिशुपालो राक्षसदिरण्याजादीन् सुरदैत्यनपि हसति ‘प्रतारयति,
अशक्तान् मन्यत इत्यर्थः । यतः स्वयमात्मना यदृच्छया निर्निमित्तमेव सुरा-
दीनामनुग्रहापग्रहयोः प्रसादाद्यमानयोर्विधाता कर्ता । तांस्वभिराद्धाभिर्देवताभि-
स्तपसा सोपिताभिर्दत्ताविक्रमसंपद इति महीयानेव विशेषः । यो हि देवानां
प्रमुर्यस्य तु त ईश्वरास्तयोः कोदृगन्तरम् । देव एव देवता । वीरेषु साधु
वीर्यम् । यदि वा वीरस्य कर्म वीर्यम् । “वीरवीर्यं चे”ति निपातनादृच्य-

भावः । द्वसिरुपहासे सकर्मकः ॥ ७१ ॥

यत्नावलेपादधुनापि पूर्ववत्

प्रवाध्यते तेन जगज्जिगीषुणा ।

सतीव योपित् प्रकृतिः सुनिश्चिता'

पुमांसमन्वेति भवान्तरेष्वपि ॥ ७२ ॥

तेन चैवेन जिगीषुणा मानिना सता पूर्ववदिदानीमपि यत्नावलेपात् पौरु-
षकृतयानास्यया त्रिभुवनमुपद्रूयते । यत्नं शक्तिसंपत् तेनावलेपः परेष्ववज्ञा ।
पूर्ववद्विरप्यकशिपुरायणजन्मनीव जेतुमिच्छुर्जिगीषुः । "सन्लिटोर्जे"रिति कुत्व-
म् । पूर्ववदधुनापि बाध्यत इत्यत्रार्थान्तरन्यासः । सुनिश्चिता स्वम्यस्ता
प्रकृतेः स्वभावो जन्मान्तरेष्वपि पुरुषमन्वेत्यनुयाति, अन्यथा पूर्ववदिदानीम-
पि कथं जगद्वाध्यत इति भाषः । यथा सती भर्तृशरणा नारी जन्मान्तरेऽपि
तमेव भर्तारं लभते । सुदुस्त्यजेति पाठान्तरम् ॥ ७२ ॥

तदेनमुल्लङ्घितशासनं विधे-

विधेहि कीनाशनिवेशनातिथिम् ।

शुभेतराचारविपक्किमापदो

विपादनीया हि सतामसाधवः ॥ ७३ ॥

अयोपसंहरन् सिद्धान्तमाह—तत्तस्मादेनं चैवं कीनाशनिवेशनातिथिं यम-
गृहणामिनं कुरु जहीत्यर्थः । यतो विधेर्धातुरुल्लङ्घितं प्रजायाधनास्पक्तं शास-
नमाज्ञा मर्यादा येन, देयमगणयन्तमित्यर्थः । अथ यद्यसौ स्थितेऽलित एता-
वताहं किमर्थं व्यापादयामीत्याह—यस्मात् साधूनामसन्तो हन्तव्याः । शुभा-
दितरः परो य आचारो व्यभिचारस्तस्य विपक्त्रिमा विपाकेन निवृत्ता आप-
दो येषां ते तयोक्ताः । यतस्तस्यायं पापोपमोगकालः, सद्भिश्च दुष्टा निग्रहणी-
यास्तेन मयांस्तं वृणोढीत्यर्थः । एनमिति "द्वितीयाटौस्त्वेनः" इत्येनादेशः ।
तमेवमिति पाठान्तरम् । तं चैवमेवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण विधेस्त्यक्तामिति
योज्यम् विधेहीति "यसोरेदावभ्यासलोपश्च" । विपाकेन निवृत्ता विपक्त्रि-

माः “द्वितः त्रिवः । कवेर्मम् नित्य”मिति । विपादनीया इति पदेणैजन्ता-
त्कृत्यः । सतामिति “कृत्यानां कर्तरि णष्ठी” । सर्गोऽयं वंशस्थवृत्तेन जग-
तीछन्दोभेदेन च ॥ ७३ ॥

हृदयमरिवधोदयादुपोद-

द्रदिम दधातु पुनः पुरन्दरस्य ।

घनपुलकपुलोमजाकुचाग्र-

द्रुतपरिरम्भनिपीडनक्षमत्वम् ॥ ७४ ॥

एवं च सति यत्फलं संपद्यते तदिन्द्रस्याशीर्द्धारेण वाक्यसमाप्तायाह—
शकस्य हृदयं वक्षः पुनरिदं विभर्तु । प्रियतमसंस्पर्शवशात् घनपुलकौ महारो-
माञ्जौ यौ पुलोमजाकुचौ शर्षास्तनौ तयोर्यद्वधं प्राप्तं तस्य रम्भसाद्यः परिरम्भ
आग्नेयस्तेन निपीडनमुपमर्दस्तत्सहने धारयतु । यतोऽरिवधोदयादुपोदद्रदिम,
अरेक्ष्यस्य यो वधस्तस्य य उदय उत्पत्तिस्तेन बोदयोऽभ्युदयः स एव या
उदयस्तेनोपोदद्रदिम प्राप्तदार्ढ्यम् । अद्य हि चैद्येनोपहृतत्वात् तद्भूतसंपदं त्वं
यदा तं हंसि तदा तत्प्रत्यापस्या विशस्यस्यभुषैति । दृढस्य भावो द्रदिमा
“वर्णवृद्धादिभ्यः ष्यञ्जे”ति इममिष् । “२ श्रुतो हलादेशलो”रिति श्रुतो रेफः ।
पुष्पिताग्रा वृत्तम् । “भवति जगति नौ ततः परौ यौ नजसहितैर्जरगैश्च पुष्पि-
ताग्रा” इति तल्लक्षणात् । अत्र च मुनेः शृङ्गारवर्णनमनुचितमिति केचि-
द्दोषमुद्गायन्ति, तमग्ये परिहरन्ति । स्वयंकरणं यतेरनुचितं, नतु^१ वर्णनं
दोषाय ॥ ७४ ॥

ओमित्युक्तवतोऽथ शार्ङ्गिण इति व्याहृत्य वाचं नभ-

स्तस्मिन्नुत्पतिते पुरः सुरमुनाविन्दोः श्रियं पिब्रति ।

शयूणामानिशं विनाशपिशुनः कर्तुर्मतिं संयति

व्योम्नीव शृकुटिच्छलेन वदने केतुश्चकारास्पदम् ॥ ७५ ॥

इति माघमहविरचिते शिशुपालवधकाव्ये कृष्णनारदसंभाषणं नाम

प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

अथ शार्ङ्गिणो हरेर्मुखे मुकुटिच्छलेन भूमङ्गध्याजेन केतुरुत्पात आस्पदं
 चकार प्रतिष्ठां ब्रवन्धेत्युत्प्रेक्षा । कीदृशस्य शार्ङ्गिणः, ओमित्युक्तवत एवमित्य-
 भिहितवतः, त्रैयम् प्रतिपद्येत्यर्थः । तथा संयति समरे मर्ति कर्तु-
 रिच्छां विधातुः । कदा केतुरुदिष्यायेत्याह—तस्मिन् सुरमुनौ देवर्षौ नारदेऽ-
 भिमतनिष्पत्त्या इन्द्रोऽथिवं विभ्रति चन्द्रमसस्तुल्ये, पुरोऽग्र इति पूर्वोक्तां भा-
 रतीमभिधाप्य श्रमुत्पतित सति । केतुः कीदृशः, रिपूणामत्यर्थममाधसूचकः ।
 नारदे गते सति हरेः शिशुपालं जिघासोः कोपयशाद्या मुखे मुकुटिरुदपादि सा
 द्वापते त्रैयस्य विनाशसूचक इति वाक्यार्थः । कीदृशे मुखे, द्योर्जीवाकाशतुल्ये
 काव्यायान्महत्वाच्च । एवमन्यस्यापि केनचिद्वधे विधित्सितेऽवश्यमेवाकाशे के-
 तुरमावसूचकस्थितिं करोति । विभ्रतीति सप्तमी । कर्तुरिति वृत्तान्तः । शार्ङ्ग-
 लविक्रीडितं वृत्तम् । तल्लक्षणं तु—‘मसौ जसौ तौ गुरुकं च सूर्यतुरगैः शार्ङ्ग-
 लविक्रीडित’मिति । उत्प्रेक्षोपमासंकरोऽलंकारः । श्रीशब्दसदम चेदं काव्यमि-
 ति प्रतिसर्गान्तश्लोके श्रीशब्दप्रयोगः, इति भद्रम् ॥ ७५ ॥

इति श्रीमहम्महोपाध्यायवर्य-श्रानन्ददेवायनि-श्रीवल्लभदेवाचार्यविर-
 चितायां माधकाव्यसारटीकायां संदेहविषौपधिव्याख्यायां
 कृष्णनारदसंभाषणे नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

शिशुपालवधकाव्ये ।

द्वितीयः सर्गः ।

यियक्ष्माणेनाहूतः पार्थेनाथ मुरं द्विपन् ।

चैद्यं प्रति प्रतिष्ठासुरासीत् कार्यद्वयाकुलः ॥ १ ॥

इह सर्गे मन्त्रविचारो विधेयः, स च विरोध्यनेककृत्यसंनिपाते सति भवतीति तदेव कार्यद्वयं मन्त्रावतरणार्थमाह—अथानन्तरं मुरं द्विपन् मुरारिः कार्यद्वयाकुलो विधेयकार्यद्वितयव्यग्रो बभूव । तदेव कार्यद्वयव्याकुलत्वमाह—यियक्ष्माणेन यष्टुमिच्छता पार्थेन युधिष्ठिरेणाहूतो निमन्त्रितः शिशुपालयद्यो हेतुः च प्रतिष्ठासुरभिषिषेणयिषुः । अतश्च यदि पार्थ व्रजति तच्चैद्य उपेक्षितो भवेत्, अथैनमास्कन्दति ततः पार्थो कथ्यति, अत एवाकुल आसीत्, किमिदं करोम्युत नेदमिति संश्लिष्ये इत्यर्थः । यष्टुमिच्छति यियक्षते । आहूत इति ह्वयतेः संप्रसारणम् । पृथाया अपत्यं पार्थः “तस्येद” मित्यण । द्विपन्मिति “द्विपोऽभिप्रे” इति शता । तद्योगे च मुरमिति “न लोकाव्यये”ति कर्मपट्टीनिषेधः । चेदीनां जनपदानां राजा चैद्यः “वृद्धेत्कोसलाजादाम्ब्वह्” तस्य राजन्यपत्ययत्, लक्षणे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । प्रस्थानुमिच्छुः प्रतिष्ठासुः । “शर्पूर्वः खयः । इण कोरादेशप्रत्यययो”रिति पत्यम् । “सनाशंसभिन्न उः” । आसीदिति “अस्तिसिचोऽपृक्ते” लङीङ्भावः । कार्येति अहं कृत्यः । सर्गेऽस्मिन्ननुष्टुप्छन्दः श्लोकानां प्रायेण वृत्तम् ॥ १ ॥

शुरुकाट्यानुगां विप्रचान्द्रीमभिनभः श्रियम् ।

सार्धमुद्ववसीरिभ्यामथासावासदत् सदः ॥ २ ॥

अथानन्तरमसी हरिर्निश्चयार्थं सार्धमुद्ववसीरिभ्यां पवनव्याधिदलचराभ्यां सह सदो मन्त्रमण्डपमासदत् प्राविशत् । अत एवामिनमः स या चान्द्री श्रीः

शयितस्मास्तां विश्रुद्वहन् । गुरुर्हस्पातिः, काव्य उशना, तावनुगच्छत्यनुयाती-
ति गुरुकाव्यानुगां, जीवशुक्रयुक्तेन शशिना सदृश इत्यर्थः । हरेश्चन्द्र उपमा-
नमुद्रवस्य गुरुर्हलितः काव्यः सदसो महत्वाद्विह्वलत्वाच्च नमः । शून्ये हि
मन्त्रः कार्यः । अग्निनम इति सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः । "लक्षणेनाभिप्रती आभि-
मुख्ये" इति या । आसददिति लुङ् लुप्त्वित्वादह ॥ २ ॥

जाज्वल्यमाना जगतः शान्तये समुपेयुषी ।

व्यधोतिष्ठ समावेद्यामसौ नरशिखित्रयी ॥ ३ ॥

नेज्जस्वित्वाघरा एवाग्रप'स्तेषां त्रयी त्रयोऽवयवा इष्टित्युदवाक्यास्तौ
व्यधोतिष्ठ शुशुभे । क, सनैव वेदिपग्निस्थानं तत्र । कीदृशी, जाज्वल्यमाना
परैरपतिहतौजस्त्वादेदीप्यमाना, तथा त्रिभुवनरक्षार्थं समुपेयुषी संगच्छन्ती
दौकमाना । सा हि मन्त्रायै मिलिता मन्त्रेण च जगत्'त्रायं भवति । शिखि-
नो हि त्रयो दक्षिणाग्न्याहवनीयगार्हपत्या वेद्यां जगच्छान्तये जाज्वल्यमानाः
संगताः सन्तोऽत्यर्थं धोतन्ते । व्यधोतिष्ठेति लुङ् । अनुदात्तेत्वादात्मनेपदं,
प्लेः सिचिडागमः ॥ ३ ॥

रत्नस्तम्भेषु संक्रान्तप्रतिमास्ते चकाशिरे ।

एकाकिनोऽपि परितः पौरुषेयवृता इव ॥ ४ ॥

ते त्रयो रत्नस्तम्भेषु प्रतिफलितशरीराः सन्तः शुशुभिरे । अतश्चैकापे-
क्षैकाकिनोऽन्यसहाया अपि समन्तात् पौरुषेयवृता इव नरवृन्दसंवृता इवे-
त्युत्प्रेक्षा । चकाशिरे इति काशेलिङ् । एक एवैकाकी "एकावाकिनिश्चासदा-
ये" । परितः इति "पर्यभिभ्यां च" इति तसिल् । पुरुषाणां समूहा पौरुषेयम्
"पुराणद् वधविकारसमूहतेनहतेष्वि"ति वङ्गव्यात् दक् ॥ ४ ॥

अध्यासामासुरुक्षुद्गहेमपीठानि यान्यमी ।

तैरुद्दे केसरिश्रान्तत्रिकूटशिखरोपमा ॥ ५ ॥

शमी रुष्णादयो यान्युष्कनकासनान्यध्यासामासुरधितस्यस्तीर्षिणैः सि-
हाधिष्ठितसुनेत'शृङ्गलादृश्यमूदे धृतम् । शासनानां त्रिस्थाप'भृत्यात् त्रि-
१ 'वद्वय' ॥ पाठ । २ 'रणा' म. । ३ 'ह' क. । ४ 'नेद' म. । ५ 'योगा विपद्' क. म. पाठ ।

कूट उपमानम् । अध्यासामासुरिति “दयायासञ्च” । यानीति “अधिशीङ्स्या सा कर्म” । ऊहे इति वहे कर्मणि लकार ॥ ५ ॥

गुरुभयस्मै गुरुणोरुभयोरथ कार्ययोः ।

हरिर्विप्रतिषेध तमाचचक्षे विचक्षणः ॥ ६ ॥

अथानन्तर कृष्णस्तयो पूर्वोक्तयोर्गुरुणोरनुष्ठयत्वान्महतोद्वयो कार्ययोस्त विप्रतिषेध गुरुभयस्मै गुरुद्वयायाद्वयाय हलिने चाचचक्ष ऊचे । युगपदनुष्ठा तुमशक्यत्वात्सहानवस्थानलक्षणोऽत्र विरोध । विचक्षण आचारज्ञ, गुरुव प्रष्टव्या इति न त्वन्नतयेत्यर्थ । अग्न्योऽपि विचक्षणा वैयाकरणो गुरुवे द्वयो गुरुणो कार्यया ‘वृक्षेभ्य’ इत्यत्रैत्वदीर्घत्वयोर्विरोधविधिमवश्यमेव कथयति । गुरोरुभय गुरुभय तस्मै गुरुभयस्मै ‘कियाप्रद्वेषमपि कर्तव्य’मिति कर्मण स प्रदानसङ्गा, सर्वादित्वात् सर्वनामत्वम्, इष्यत हि तत्र तदन्तविधि ‘सर्वना च स्मै’ । गुरुणारिति एकोऽधि विमत्तायि’ति नुम् । आचचक्ष इति “वा-
ल्लिटि” इति ख्याञ् विभाषित । विचक्षण इत्यत्र तु ‘असनयो’ प्रतिषेधः ॥ ६ ॥

द्योतितान्तःसभैः कुन्दकुङ्कुमलाग्रदतः स्मितैः ।

रूपितेवाभवत् तस्य शुद्धवर्णा सरस्वती ॥ ७ ॥

तस्य हरर्षुवत सरस्वती वाक् शुद्धवर्णा बभूव । शुद्धानि विविक्ताभ्यम्बू वृतादिदोषरहितानि वर्णानि’ यस्या सा शुद्धवर्णा । कीदृशस्य हरे, कुन्दपुष्पस्य कुङ्कुमल मुकुल तस्याग्र प्रा-तस्तदिय शौकल्यार्त्तादृशाप्रत्याश्च दन्ता यस्य तस्य कुङ्कुमलाग्रदत । ‘अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहभ्यश्च’ति वृदादश । शुद्धवर्णतश्च उत्प्रेक्षा-स्मितैरनुलवणहसितै अपिनेय क्षालिता यथा । महात्मानो हि स्मितपूर्वाभि भाषिण । यच्च यस्तु क्षाल्यत तच्छुद्धवर्णं धवलगुण भवति । कीदृग्मि स्मि तैर्द्योतिता प्रकाशीकृतान्तर्मध्ये सभा सदो वैरिति त्रिपदोऽथ बहुव्रीहि ॥ ७ ॥

भवद्भिरामवसरप्रदानाय वचांसि नः ।

पूर्वरङ्गः प्रसङ्गाय नाटकीयस्य वस्तुनः ॥ ८ ॥

किमुवाच, प्रथम तावद् गुरुणामग्रतः पूर्वाभिभाषित्वदोषजिह्वापिपेदमाह-
नोऽस्माक वचनानि भयद्वाचा प्रसङ्गदानार्थं, युवा वाचयितुमह वच्मीत्यर्थ ।

एतदेव दृष्टान्तेन द्रवयति—नाटकमवस्यार्थस्यावसरार्थं पूर्वज्ञो ननु तत्र स
एव साध्यः । पूर्वं रत्ने भेद्यवायनृत्तान्विता देवस्तुतिः, पूर्वपदः प्रत्याहारमा-
जंनगीतविधिताण्डवयोगग्रहवचरिमहाचारिप्ररोचनानान्यास्यैरङ्गैर्युक्तः । उक्तं
च—“पर्यसन्धिचतुर्वृत्तिचतुःषष्ठ्यङ्गसंयुतम् । पदविशद्वचनोपेतं नाटकं कव-
यो विदुः” ॥ इति ॥ ८ ॥

करदीकृतभूपाळां भ्रातृभिर्जित्वरेदिशाम् ।

विनाप्यस्मदत्तंभूष्णुरिज्यायै तपसः सुतः ॥ ९ ॥

इदानीं कार्यद्वयं कथयन्नात्मोपं भतमुपन्यस्यति—तपसः सुतो धर्मात्मजो
युधिष्ठिरोऽस्मद्विनास्मानन्तरेषांपि इज्याया अत्तंभूष्णुर्यागाय समर्प्यो भविता ।
यतो भ्रातृभिर्मामाजुंनवमैः ककुमां जवनशीलैर्हेतुभिः करदीकृता धर्मं नीता
भूपाळा राजानो येन, तस्मात् वत्र न व्रजामीति । केचित्तु इज्याया अत्तं
समर्प्यो यतो भूष्णुः साधुर्मपति सुप्रभावयुक्त इति व्याचक्षते । जित्वरेदिति
“इष्टनशितिसर्तिभ्याः करप्” । अस्मदिति पञ्चमीपञ्चवचनम् । भूष्णुरिति
“क्लाजिह्वाश्च स्तुः” । इज्यायै इति “व्रजयजोर्माये कप्” । नमःस्यस्तिस्या-
हे”त्यसंयोगे चतुर्थी । तपो धर्मस्तस्य सुतः ॥ ९ ॥

उत्तिष्ठमानस्तु परो नोपेक्ष्यः पथ्यमिच्छता ।

समौ हि शिष्टैराज्ञातौ वत्सर्पन्तावामयः स च ॥ १० ॥

अतश्चेद्य एव यातव्य इत्येतदाह—शत्रुः पुनरुत्तिष्ठमानः सोद्योगो नोपेक्ष्यो
न न प्रतिविधेयः पथ्यमिच्छता, हितममिलयता । यस्मादामयो ध्यापिः, रिपुः
शत्रुरेती वत्सर्पन्तौ वद्विष्यमाणी शिष्टैश्चरकवृहस्पत्यादिभिः परिहृतैश्च समाया-
ज्ञातावुमौ तुल्यौ कथितौ । ध्यापितरिव शत्रुर्वृक्षोऽग्रव्य इत्यर्थः । उक्तं च—
“अर्षापसोऽप्यामयतुल्यवृत्तेर्महायकारा हि रिपोर्विवृद्धिः” इति । यो हि पथ्य-
मिच्छति स यत्समानं ध्यापिं नोपेक्षते । उत्तिष्ठमान इति “उद्योऽनूप्यैकर्मणि”
उद्य ईहाया”मित्यात्मनेपदम् । वत्सर्पन्ताविति “वृद्धयः स्यसना”रिप्यात्मनेपदं
विभाषितम् । “न वृद्धम्यद्यतुर्भ्य” इतीदमावः । आमयत इत्यामयः । तुः

पूर्वसाद्विशेषे । पार्थपुरगमनमयुक्तमिदं त्वनुपेक्ष्यमित्यर्थः ॥ १० ॥

न दूये सात्वतीस्तूनुर्यन्मह्यमपराध्यति ।

यत्तु दंदह्यते लोकमतो दुःखाकरोति माम् ॥ ११ ॥

नच स्वकार्यवैरायमाणस्य भगवतः, इति दर्शयितुमाह—यदसौ चैधो मयि सापराधोऽवो^१ न दूये न खिद्ये । कुतस्तर्हीत्याह—यत् पुनर्निरागसं जनं दंदह्यते गर्हितं दहति निर्निमित्तमुपतापयति, इत्यतोऽसौ मां दुःखाकरोति पीडयति, प्रातिलोभ्येन दुःखयतीत्यर्थः । “दुःखात्प्रातिलोभ्ये” इति डाच् । दूये इति दूङ् कर्तरि लकारः । इद् इयन् । सत्यतोऽपत्यं स्त्री सात्वती, श्रुतश्रुवानास्त्री क्षमिया भगवतः पिदप्यसा । “उत्सादिभ्योऽङ्” । तस्याः स्रुतः शिशुपालः । मह्यमिति क्रुधदुहेर्ष्यांस्त्रयाणां^२मिति संप्रदानत्यम् । गर्हितं दहति दंदह्यते “लुपसदचरजभे”त्यादिना यङ् । “जपजमदहमज्जपसां बे”ति जुम्, ततः कर्तरि लट् ॥ ११ ॥

मम तावन्मतमदः श्रूयतामङ्ग वामपि ।

ज्ञातसारेऽपि खल्वेकः संदिग्धे कार्यवस्तुनि ॥ १२ ॥

अथोपसंहरन्नाह—अङ्गेति प्रियाह्वाने । अत एतच्चावन्मम मतमेतदहमभिलषामीत्यर्थः । मां युवयोरपि तत् श्रूयतामिदानीं युवां श्रूयामित्यर्थः । यस्मात्कार्यवस्तुनि कृत्यशरीरे करणाहैऽर्थे ज्ञातसारेऽप्ययगतपरमार्थेऽपि एकोऽल्लहायः संदिग्धे संशेते इति क्रियागोपितकोऽप्यम् । तस्मात्किं कर्तव्यमेतन्नयेति कथ्यताम् । उक्तं च—“सुविमृष्टे स्वयं सम्यक् सुहृद्भिः सुपरीक्षिते । नैवारम्भे विपन्नेऽपि वाच्यतां यान्ति साधवः,^३” इति । तथा च—“कार्यमालोचतापांय मतिमद्भिर्विवेचितम् । न केवलं हि संपत्तौ विपत्तावपिशोभते” इति । अद् इति सर्वनाम । श्रूयतामिति कर्मणि लकारः । वामिति “युष्मदः स्मदोः षष्ठी”त्यादिनौसन्तस्य^४ युष्मदस्मदोर्वांमादेशः । संदिग्धे इति दिद्दे-स्वरित्त्वात्तद् । कार्यं च तद्वस्तु कार्यवस्तु ॥ १२ ॥

यावदर्धपदां वाचमेवमादाय माघवः ।

विरराम महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः ॥ १३ ॥

एवं पूर्वोक्तां गिरं माघवो विष्णुरादायोक्त्वा विरराम तूष्णीं बभूव ।
“व्याहृपरिभ्यो रमः” । कीदृशीं वाचं, यावदर्धपदां यावानशीं यावदर्धम् “या-
वद्वधारणे” । यावदर्धं पदानि यस्यां तां यावदर्धपदां वाच्यसमवचनां, छन्दःपू-
रणार्थमप्रकृतं यस्यां न किञ्चिदुक्तमित्यर्थः । खलपैरेषाक्षरैस्तेन वाच्यमुक्तं नहि
बहु रदितमित्यर्थान्तरस्यासमाह—महीयांस उत्तमाः स्वभावेनैव मितभाषिणोऽ-
स्यामिषायिनो, निरर्थकं न कदाविदपि जल्पन्तीति भावः ॥ १३ ॥

ततः सपत्नापनयस्मरणानुशयस्कुरा ।

ओष्ठेन रामो रामौष्ठबिम्बचुम्बनचुञ्चुना ॥ १४ ॥

अष्टमिः कुलकमाह—ततो भगवद्वचनानन्तरं रामो हलधरो जगाद् वमा-
ये । कीदृशोऽसाविति तद्वर्णनम्—ओष्ठेनोपलक्षितः । कीदृशेन, सपत्नोऽरिश्चै-
स्तस्यापनयोऽपराधो लोकबाधा तस्याः स्मरणमनुष्यानं तेनानुशयः क्रोधस्तेन
स्कुरति कम्पते यः तेन सपत्नापनयस्मरणानुशयस्कुरा । तथा रामा कान्ता
रेवती तस्या ओष्ठबिम्बे यच्चुम्बनं तेन बिम्बः प्रतीतो यस्तेन रामौष्ठबिम्बचुम्ब-
नचुञ्चुना “तेन बिम्बश्चुञ्चुपचनपौ” । ओष्ठो लोहित्पाद्विम्बं फलमिषौष्ठबि-
म्बम् । “उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे” इति समासः ॥ १४ ॥

विवक्षितामर्थविदस्तत्त्वणं प्रतिसंहृताम् ।

प्रापयन् पवनव्याधेर्गिरमुत्तरपक्षताम् ॥ १५ ॥

अन्यच्च कीदृगसौ, पवनव्याधेरुद्भवस्यार्थविदो वाचमुत्तरपक्षतां प्रापयन्
सिद्धान्ततां नयन्, यतस्तेन तां वक्तुमिष्टाम्, अनन्तरं तं विवक्षुं वृष्ट्वा अर्थ-
विरवात्कार्यभ्रत्यात् प्रतिसंहृतां तत्कालमेव निवर्तितां, यतः स पवनो व्याधि-
र्यस्य स पवनव्याधिः । अपदीयट्कां (?) वाग्भिश्च पञ्चात्कुचं । उत्तरपक्ष
एव पूर्वपक्षस्य बलीयानिति भङ्गा विवक्षिताम् । अयं कोपनस्तावत् वक्तुं
शृणुमस्तावत्पश्चादयं वक्ष्याम इति हृदि कृत्वा ॥ १५ ॥

घूर्णयन् मदिरास्वादमदपाटलितद्युती ।

रेवतीदशनोच्छिष्टपरिपूतपुटे दृशौ ॥ १६ ॥

तथा दृशौ चक्षुषी भ्रमयन् । कीदृशौ, वारुणीपानश्रीवतयारुणीकृतकान्ती,
तथा रेवतीसंबन्धि यद्दशनोच्छिष्टं दन्तपदं तेन परिपूतौ मनोज्ञौ पवित्रीकृतौ
पुटौ कवाटौ ययोस्ते तथोक्ते, दन्तपदैर्हि ते नितरां शोभते । उच्छिष्टशब्दः
पदपर्यायः ॥ १६ ॥

आश्लेषलोलुपवधूस्तनकार्करयसाक्षिणीम् ।

श्लापयन्नभिमानोष्णैर्वनमालां मुखानिलैः ॥ १७ ॥

तथामिमानोष्णैरहंकारस्तसैर्मुखानिलैरानन्यवातैर्वनमालां पुष्पपल्लविनीं स्रजं
श्लापयन् शोषयन् । कीदृशीं वनमालाम्, आश्लेषे परिष्वङ्गे लोलुपा^१ इत्यर्थे सामि-
लाया वधूः रेवती तस्याः कुचकार्करयस्य साक्षिणीं साक्षाद्दृष्ट्रीम्, तद्वर्जम-
न्येन केनचित् कुचकार्करयस्याननुभूतत्वात् ॥ १७ ॥

वधत् संघ्याकणव्योमस्फुरत्तारानुकारिणीः ।

द्विपद्वेष्टोपरक्ताङ्गसङ्गिनीः स्वेदविश्रुपः ॥ १८ ॥

तथा रिपुकोपालोदितशरीरश्लिष्टान् धर्मविन्दुन् विभ्रत्, अतश्च संघ्यार-
क्ताकाशवकासत्तारकसदृशान् ॥ १८ ॥

प्रोल्लसत्कुण्डलप्रोतपद्मरागदलत्विषा ।

कृष्णोत्तरासङ्गरुचिं विदधच्चूतपल्लवीम् ॥ १९ ॥

तथा प्रोल्लसन् स्फुरन् कुण्डले प्रोतो योजितो यः पद्मरागशृङ्गस्तस्य
माता कृष्णोत्तरासङ्गस्य कृष्णवर्णोत्तरीयस्य कान्तिं चूतपल्लवीं पीतां कुर्वन् ।
आभीरदेशे नीलपीतं वासश्चूतपल्लवीति मण्यते । अत्र च सद्गतायां रुचौ वर्त-
ते । केचित्तु चूतपल्लवस्य चूतवृक्षपल्लवस्येयं चूतपल्लवीत्याहुः । एतच्चास्य
कवेर्न विवक्षितम् ॥ १९ ॥

ककुक्षिकन्यावक्त्रान्तर्वासलब्धाधिवासया ।

मुखामोदं मदिरया कृतानुव्याधमुद्रमन् ॥ २० ॥

तथा मुखामोदं वदनसौरभमुद्रमन्नुद्विजन् । कीदृशं, सुरया कृतोऽनुव्याधः
संपर्कजोऽतिशयो यस्य । कीदृश्या, ककुक्षिकन्यावक्त्रान्तर्वासेन रेवतीमुखम-
ध्यावस्थित्या लब्धोऽधिवासो भावना यया । उक्तं च “मात्स्यैर्गन्धैश्च संस्कारै-
रधिवासं विदुर्बुधाः” । इति । एवं प्रकृतिसुरभिरेवतीवदनानिशयसुरभितीक्ष्ण-
तमुल्लासादाधियासितमन्त्रमण्डपमयोच्चदिति वाक्यार्थः ॥ २० ॥

जगाद वदनच्छुद्रपद्मपर्यन्तपातिनः ।

नयन् मधुलिहः श्वेत्यमुदंशुदशनांशुभिः ॥ २१ ॥

तथा वदनच्छुद्रा मुखरूपो यः पद्मस्तत्पर्यन्तपातिन उपशयमागतान् मधु-
पान् श्वेत्यं सिंतिमानं नयन् प्रापयन् । “नीषहो”रिति कर्मसंज्ञा । केन, उदं-
शय उन्नतामीशवो ये दशनास्तेषामंशुभिर्मयूखैः, पुण्डरीकध्यान्यागतानलीन्
सितदशनकिरणैः शुक्रान् विदधदित्यर्थः । इत्येतासंशयजातिशुणविरोधानां सां
कर्षात् संकरालंकागोऽयम् ॥ २१ ॥

यद्वासुदेवेनादीनमनादीनवमीरितम् ।

वचसस्तस्य सपदि क्रिया केवलमुत्तरम् ॥ २२ ॥

किमुवाचेत्याह—सिद्धान्तसूत्रमेतत् । यत् शौरिणा वच ईरितमुक्तं तस्य
वचनस्य केवलं सपदीवानीं सैव क्रिया करणमुत्तरं नतु विचारः, अनुष्ठेयमि-
त्यर्थः । यस्माददीनमूर्जस्थि, अनादीनवं च निर्दोषं, नहि तल्लज्जावहमहितं वे-
त्यर्थः । स्वादेतत् स्वल्पमेतेनोक्तं द्वित्रैः स्तोत्रैरतो वाक्प्रपञ्चेन जप्यत्वात् ॥ २२ ॥

नैतल्लघ्वपि भूयस्या वचो वाचातिशय्यते ।

इन्धनौषधगप्यग्निस्त्विषा नात्येति पूषणम् ॥ २३ ॥

कथमेतदनुष्ठेयमित्याह—एतद्वचः संहिस्रमपि भूयस्या सप्रपञ्चया वाचा
नातिशय्यते न जेतुं शक्यते । “अथह् यि किङ्कति” । वाचस्पतेरप्येतदनु-

कम्प्यमित्यर्थः । अत्र साधक दृष्टान्तमाह—इन्धनौघघग् दाहनिचयदाहकोऽपि
वर्द्धिर्भासा पूषणमर्यमणं नात्येति नातिक्रामति । अग्निना न कदाचिदपि रवि
रपह्नूयत इत्यर्थः । दहतीति धक् किप् । दादेर्घांतोर्घः । एकाचो यशो भप्
भपन्तस्य स्थो रिति घ । 'भक्ता जशोऽन्ते । खरि च' । पूषणमिति
"शावि"ति नियमावृद्धीर्घत्वाभावः ॥ २३ ॥

विरोधिवचसो भूकान् वागीशानपि कुर्वते ।

जडानप्यनुलोमार्थप्रवाचः कृतिनां गिरः ॥ २४ ॥

संचितस्याप्यतोऽस्यैव वाक्यस्यार्थगरीयसः ।

सुविस्तरतरा वाचो भाष्यभूता भवन्तु मे ॥ २५ ॥

(सदानितकम्) ।

उद्धवमुद्दिश्यात्मनो पान्विमवस्याऽस्तरदानाय सदानितकमाह—यत इति
ना प्रवीणानां वाच इदमिदं कुर्वते, अतोऽस्यैव कृष्णोद्गस्य वाक्यस्यातिविस्तृत
त्वान्मदीया वाच परेषामविघट्टनार्थं भाष्यभूता भवन्तु विस्तररूपा रूपय
न्ताम् । अधिभूत हि शास्त्रमुद्ग्रा सधो दूषयति । कौदृशस्य वाक्यस्य, स
क्षितस्य लघुनाऽप्यर्थगरीयसो महार्थस्यापि । अपिर्विस्तरे । सक्षित हि न
मथा महार्थं भवति । अन्यस्यापि कात्यायनादिभूतस्य महार्थन्यालघुना वाक्य
स्यावश्यमप्य भाष्य पतञ्जलिप्रभृतिभूत भवति । किं किं कृतिना गिरं कुर्वन्ती
त्याह—वागीशान् सर्वशास्त्रज्ञानपि भूकाशिवचनान् कुर्वन्ति । यतो विरोधिव
चसा विरुद्धवचनान्, प्रवृत्तार्थविरोधोद्भावनयेत्यर्थः । कृतित्वाद्धि 'तायदुद्ग्रा
हयन्ति पाचत् पण्डितवचनं युक्तमपि विरुद्धरूपं निपरिणमते । याश्च जडान्
भूत्वांसवदभाषिणोऽप्यनुलोमार्थवचनान्विदधति । अनुलोमार्था युक्ताभिधेया,
अत एव प्रवृत्ताभिधेया वाग्यथा तेऽनुलोमार्थप्रवाचः । अथवा अनुलोममर्थं
प्रवचन्तीत्यनुलोमार्थप्रवाचः सम्प्रदाभिधातुन् । 'अन्धोभ्योऽपि दृश्यते' इति
किप्, दीर्घः । प्रतिवादिनस्ते तानुद्ग्राहयन्ति यावद्विरुद्धमपि पक्षवचनं न्याय
त उद्भाषनेनानुलोमार्थं कुर्वन्तीत्यर्थः । तदेतेनैतदुक्तं भवति—यदि हि अहं
हरिवाक्यस्यानुष्ठयस्य भाष्यं न करोमि, ततोऽयमुद्धव इतित्यायुक्तमप्येतद्वचनं
विघटयते । विवरणं तु कृते प्रत्युतैतन्मतमग्रास्माभिर्दूष्यते, तस्मान्मम वचनं
स्यावसरः । शास्त्रेण नियमितं धीर्येण ते कृतिनः ॥ २४ । २५ ॥

१ 'मूर्ध' ॥ २ 'भावयु' न पाठः ।

सर्वकार्यशरीरेषु मुक्त्वाङ्गस्कन्धपञ्चकम् ।

सौगतानामिवात्मान्यो नास्ति मन्त्रो मदीभृताम् ॥ २६ ॥

ननु नीतिशास्त्रविद उपदिशन्ति-विचार्य राज्ञा व्यवहर्तव्यम्, तन्मन्त्र्यतां
तावत् कृष्णेन युक्तमुक्तमुतान्यथेति । नत्कथमुच्यते यच्चसस्तस्य सपदि क्रिया
केवलमुत्तरमिदंशाशङ्कयाह—सकलषु कार्यशरीरेषु कृत्यसारेषु अङ्गान्येष स्क-
न्धास्तेषां पञ्चकं मुक्त्वा वर्जयित्वा राज्ञां मन्त्रान्तरं न विद्यते । कर्मणामार-
म्भोपायो—द्रव्यसम्पत्-देशकालविभागो-विनिर्णयप्रतीकारः-कार्यसिद्धिश्चेति प-
ञ्चाङ्गानि, तद्वर्जमन्त्रो मन्त्रो नास्ति, नत्किमत्र मन्त्र्यते । केषां यथा किं वर्जयित्वा
किमन्यन्नास्तोत्याह—सौगतानां यौदानां रूप-चेदना-संज्ञा-संस्कार-विज्ञानलक्ष-
णं स्कन्धपञ्चकं वर्जयित्वा यथा सर्वशरीरेष्व्वात्मान्यो न विद्यते । यौदा हि रू-
पादिव्यतिरिक्तमात्मानं नेच्छन्ति । अङ्गमित्यर्थशास्त्रज्ञानां भवितिः, स्कन्ध इति
तु सौगतानाम् । सुगते बुद्धे भक्तिरेषामिति सौगता यौदाः ॥ २६ ॥

पद्गुणाः शक्तयस्तिष्ठः सिद्धयश्चोदयास्त्रयः ।

ग्रन्थानधीत्य व्याकर्तुमिति दुर्मेधसोऽप्यलम् ॥ २७ ॥

मन्त्र्योऽपि पद्गुणादिको मन्त्रोऽस्ति । तद्यथा—संधि-विग्रह-यातासन-
द्वैधीमाय-संश्रयाख्याः पद्गुणाः । प्रभु-मन्त्रोत्साहपूर्वास्तिष्ठः शक्तयः । कोश-
दण्डसंपत् प्रभुशक्तिः । कोशो गजः । दण्डश्चतुरङ्गं बलम् । विज्ञानसंपन्मात्र-
शक्तिः । पराक्रम उत्साहशक्तिः । शक्तित्रयजनितानि प्रीति सुखानि । तिष्ठः सिद्ध-
यो भूमिद्विदण्यमिश्रकृता या । स्थानत्रयवृद्धिलक्षणास्त्रय उदयाः । कालान्तरे
चयापचयरहितावस्था स्थानम्, चयरहिता सा क्षयः, अनपचया वृद्धिः । आत्म-
मित्र-मित्रमिश्राणामिति तु केचित् । तदेवं यदेतन्मन्त्रयितव्यमस्ति तदा कथं म-
थानाह मन्त्रान्तरं नास्तीत्याह—ग्रन्थानर्थशास्त्राण्यधीत्य पद्गुणादीन् व्याकर्तुं यत्ने
दुर्मेधसो जटाघियाऽप्यलं समर्थाः । तस्मादात्र भरः । पद्गुणादिविज्ञानं तत्कर्मवत्
संभारमात्रफलं न तूपादेयम् । मन्त्रस्त्वङ्गपञ्चकमेवेत्यर्थः । पद्गुणादिभ्यो नारदवद्
द्वितीया न भवति । दुष्टा मेधा येषां ते दुर्मेधसः । “नित्यमसिच् प्रजामेधयोः” ॥ २७ ॥

अनिर्लोठितकार्यस्य चागूजालं चाग्निमनो धृथा ।

निमित्तादपराद्वेपोर्धानुष्कस्येव बल्लितम् ॥ २८ ॥

घहुना च रटितेन न किञ्चित्प्रयोजनं सर्व्वथा कार्य्यतत्त्वमेवावगन्तव्यमिति दर्शयितुमाह—अनिलोदितमनिष्टाद्भूतमनिर्णीतं कार्य्यं येन तस्य वाग्मिनोऽपि सतो वाग्जालं भारतीप्रपञ्चो वृथा निरर्थकम् । अज्ञाते कार्य्यसारे मन्त्रः प्रलाप इत्यर्थः । कस्येव किं वृथेत्याह—निमित्ताल्लक्ष्यादपराद्धेपोर्ध्रष्टसायकस्य धानुष्कस्य यथा चलितं चलानिका वृथा शरव्यममङ्क्त्वा अद्भमङ्गादिकं खलूपहासायैव । उक्तं च “इष्यते नापराद्धेपोर्लक्ष्यं यस्य न ह्रीयते” । इति । धनुः प्रहरणमस्य धानुष्कः । “प्रहरण”मिति ठक् । “इसुसुक्लान्तात् कः” ॥ २८ ॥

मन्त्रो योध इवाधीरः सर्वाङ्गैः कल्पितैरपि ।

चिरं न सहते स्थातुं परेभ्यो भेदशङ्कया ॥ २९ ॥

किञ्च मन्त्रशक्तिदोषायैवेति दर्शयितुमाह—सर्वाङ्गैः कर्मरम्भोपायादिभिः पञ्चभिः कल्पितै रचितैरपि मन्त्रो दीर्घं कालं स्थातुं न क्षमते । यतोऽधीरो बहुकालावस्थानासहः । कुतः, परेभ्यः शत्रुभ्यो भेदशङ्कया । चिरकालं हि मन्त्रणात् कदाचिन्मन्त्रभेदो भवेत् । भेद ऊदधुतिः । योध इवेति—यथाह्यधीरः कातरो योधः सर्वाध्वयैः कल्पितैः सन्नद्धैरपि प्रतियोधप्रहाराशङ्कया चिरं न तिष्ठति, तस्मान्मुहूर्तमात्रं मन्त्रो विधेयः । युध्यत इति योधः । “पचादित्वावच्” । स्थातुमिति “शकधृषे”ति तुमुन् ॥ २९ ॥

आत्मोदयः परज्यानिर्द्वयं नीतिरितीयती ।

तदूरीकृत्य कृतिमिवावस्पत्यं प्रतायते ॥ ३० ॥

ननु मन्त्रकरणं नीतिरिति बुद्धैर्ष्यवस्थापितं तत्कथं भयता तन्निषिध्यते इत्याह—इयती नीतिरियान्नय इति । यत् द्वयं तदेवेति शब्दनिर्दिष्टं द्वितयं स्वरूपेणाह—आत्मोदयः स्ववृद्धिः, परज्यानिः शत्रुक्षयस्तस्मादेतद्व्यतिरिक्तान्या नीतिर्नाम न काचिद् विद्यते, एष एव मन्तव्य इत्यर्थः । तदाह—तद्द्वयमूरीकृत्याङ्गीकृत्य कृतिभिः शास्त्रज्ञैर्वावस्पत्यं प्रतायते वागीश्वरत्वं प्रिस्तार्यते । द्वयमेतद् बीजभूतं गृहीत्वात्रैवोपर्यन्यदुच्यत इत्यर्थः । एतच्चास्माकं विद्यते, इति दर्शयिष्यते । तस्मात्कालक्षेपेण न किञ्चित् प्रयोजनमिति भावः । ज्यानिशब्द औणादिकः । इदं परिमाणमस्या इयती । “किमिदंभ्यां वो घः” । ऊरीकृत्येति च्चिः “हाचधे”ति

गतिसंज्ञा । प्रतायत इति कर्मणि लकारः, । “तनोतेर्यकां” त्यात्वम् ॥ ३० ॥

तृप्तियोगः परेषापि न भविता महात्मनाम् ।

पूर्णश्चन्द्रोदयाकाङ्क्षी वृष्टान्तोऽत्र महार्णवः ॥ ३१ ॥

स्यादेतत्, उदयः परामिसंघानस्य प्रधानं प्रयोजनं स चास्माकं विद्यते, परज्याभिर्नाम मामूदिति किं यात्रयेत्याशङ्क्याद्—विपुलहृदयातां महीयस्यापि समृद्धा न तृप्तियोगो न वैतृष्ण्येन संग्रन्धः, तव तु^१ कियातुदयो पेन संतुष्यसि । किमत्र निदर्शनमिति चेतदाह—अत्रोक्तेऽर्थे पूर्णोऽप्यधिकवृद्धये मुगाङ्कोदयमभिलाषुको महाजलधिरुपमानम् । यदि हि वृद्धिमात्रेण संतोषः स्यात् तन्महान् पूर्णश्च समुद्रो नैव शशुद्रमं प्रार्थयेत् । अर्णो जलं विद्यते पश्य सोऽर्णवः । “अर्णसो लोपो बध्ने”ति घः । द्रष्टोऽन्तः प्रकृतार्थनिश्चयोऽस्मिन्निति वृष्टान्तो निदर्शनम् ॥ ३१ ॥

संपदा सुस्थितमन्यो भवति स्वल्पयापि यः ।

कृतकृत्यो विधिर्मन्ये न वर्धयति तस्य ताम् ॥ ३२ ॥

किंच संतुष्टस्योदय एव न भवतीति निदर्शयितुमाह—ऊनयापि संपदा यः सुस्थितमन्यो भवति सुखितमात्मानं मन्यते, तस्य जाने दैवं कृतकृत्यत्वा-नैव संपदं यदुलीकरोति । कृतकृत्यो विहितकर्तव्यः । विधिना हि सर्वस्येच्छा परिपूर्णा । यच्च संतोषेणाधिकं न कामयते तस्याधिकदाने नासौ क्लेश-मनुभक्ष्युपकाराभावात् । बाप्स्यस्याकर्मकत्वाद् द्वितीयाभावः । यथा पश्य मृ-गो धावतीति । सुस्थितमात्मानं मन्यते सुस्थितमन्यः । “आत्ममाने बध्ने । अरुद्धिपदजन्तस्य मुम्” ॥ ३२ ॥

समूलघातमग्नन्तः परान् नोद्यन्ति मानिनः ।

प्रध्वंसितान्यतमसस्तत्रोदाहरणं रविः ॥ ३३ ॥

यच्च भवानाह—आत्मोदयश्चेत्तत्परोऽभिसंधेय इति तत्र, यतः परज्यानि-तिमित्तक एवात्मोदय इति दर्शयितुमाह—रिपुं समूलघातमामूलादग्नन्तोऽनाश-यन्तो मानिनो नैवोद्यन्त्युदयं न कुर्वन्ति । शत्रुत्तयः संपद-^१ कारणमित्यर्थः । अत्र च

१ ‘भवतु’ ख. पाठ । २ ‘असाव’ ग पाठ । ३ ‘दी’ घ. पाठ ।

क्षपिततमस्कारणो भानुर्निर्दर्शनम् । स हि भगवांस्तमश्छेदपूर्वमुदेति नान्य-
था । यदुक्तम्—“अविभिद्य निशाकृतं तमः प्रमया नांशुमताप्युदीयते” । इति ।
समूलघातमिति “समूलाकृतजीवेषु हनकृद्ग्रह” इति खमुल् । “कपादिषु
यथाविध्यनुप्रयोगः” । घातशब्दार्थेऽत्र न संवध्यते, समूलमग्रन्त इत्ययमेव
हि अत्रार्थः । अग्रन्त इति शतु । उच्यन्तीति इणो यण् । अन्धयतीत्यन्धमन्धं
च तत्तमोऽन्धतमसम् । “अवसमन्धम्यस्तमसः” । उदाह्रियतेऽनेनार्थयोः साध्य-
साधकभाष इत्युदाहरणं दृष्टान्त इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

विपक्षमखिलीकृत्य प्रतिष्ठा खलु दुर्लभा ।

अनीत्वा पङ्कतां धूलिमुदकं नावतिष्ठते ॥ ३४ ॥

अलघ्योदयेन सपक्षोच्छेदमन्तरेणावस्थानमेव दुर्लभमिति दर्शयन्नाह—रिपु-
मनुमूल्यावस्थानमेव दुर्लभम् । खलुः पूर्वोक्ताक्षेपं कुर्वन्नवधारणे । आस्तामुदयः
पदबन्ध एव दुरासद इत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह—उदकं कर्तुं धूलिं कर्दमरू-
पत्वमप्रापय्य नावतिष्ठतेऽवस्थितिं न लभते । “समवप्रविश्यः स्थः” । “व्यव-
स्थायामसंज्ञाया” मिति ज्ञापकान्प्रतिष्ठाशब्दे “स्थागापापचो भावे” इत्यङ्पदा-
दः क्तिन् न भवति, सामान्यापेक्षं चैतत् ज्ञापकम् ॥ ३४ ॥

ध्रियते यावदेकोऽपि रिपुस्तावत् कुतः शिवम् ।

पुरः क्लिश्नाति सोमं हि सैहिकेयोऽसुरद्रुहाम् ॥ ३५ ॥

स्यादेतत्, शिशुपालवज्रमस्माकं न केचिच्छत्रयः सन्तीति रिपुशेषमप्य-
निष्कुराह—आस्तां शतुसंपत्, एकोऽपि यावद्विपक्षो ध्रियते जीवति तावत्कुतः
श्रेयः इति । लघ्योदयस्याप्यरिलेशः संतापदुःखायैवेति दर्शयति—तथा वासु-
रुहां देवानां पुरोऽग्रतः एव सैहिकेयो राहुश्चन्द्रं ग्रसत एव । सोमग्रहणमुप-
लक्षणं रविमप्यत्येव । तस्माच्चैवं याम इति भावः ॥ ३५ ॥

सन्वा गरीयान् शत्रुश्च कृत्रिमस्तौ हि कार्श्यतः ।

स्याताममित्रौ मित्रे च सहजप्राकृतावपि ॥ ३६ ॥

स्यादेतत्, न चैधोऽस्माकं रिपुः स्वामाविकोऽपितु कृत्रिमो लघुस्तद् कोऽस्य

पितृपत्नीयस्योपरि स्तोमं' इत्याशयः गरीयस्त्वमेवास्य प्रतिपादयितुमाह—
त्रिविधो शास्त्रे मित्रामित्रावुक्तौ, सहजौ प्राकृतौ कृत्रिमौ चेति । तत्र सहज
मित्रं कुल्य मातुलमावृत्तस्त्रीयादिक, प्राकृतमत्र विषयानन्तर, कृत्रिमं दान-
मानाजितम् । शत्रुरपि सहजं कुल्य पितृव्यतत्पुत्रानि, प्राकृतो विषयान-
न्तर, कृत्रिमोऽपरारब्धोऽपरारब्धः च । एव स्थिते य एव सत्या शत्रुश्च कृत्रिमं कार्यं
निवृत्तं स एव गरीयान् प्रियद्वितकारी अप्रियद्वितकारी च । कुत इत्याह—
यस्मात्तावपि सहजप्राकृतौ मित्रामित्रौ कायतः प्रयोजनयत्नाद्यथाक्रममभिप्रे-
मिन्ने च भवेताम् । उक्तं च—' नास्ति जात्या रिपुर्नाम मित्रं जात्या न विद्य-
त । सामर्थ्ययोगाज्जायन्ते मित्राणि रिपयस्तथा ॥ मित्रं च शत्रुतामेति
कस्मिंश्चित्कालपर्यन्तम् । शत्रुश्च मित्रता याति स्वार्थो हि बलवत्तर ॥' इति ।

हि सङ्गतितिरिति कृत्रिमश्चैव प्रधानमतश्च कृत्रिमौ मित्रामित्रौ लोकेपि (?)
चैतद्व्युत्पन्नमयं दृश्यते । शत्रुगन्धुपकारयोगान्मित्राभवाति मित्रमप्यपकारसबन्धाद्
मित्रास्यात् । तदेतेन मित्रामित्रयोस्मिन्नात्र उक्तावस्तत्त्व चोक्तम्, अनित्यत्वाच्च
रागद्वेषयो । अपिशब्दाऽत्र भिन्नकर्मो विस्मयः तावित्यस्यानन्तरं बोद्धव्यः ।
द्विशब्दो द्वेति । अन्ये त्वय व्याख्यते—कृत्रिमौ मित्रामित्रौ गरीयासौ, यतस्तौ
कायतः शत्रुमित्रे च स्याता, न केवलं तौ यावत् सहजप्राकृतावपि कार्यतो
मित्रामित्रौ भवेतामिति ॥ ३६ ॥

उपकर्त्रारिणा सधिनं मित्रेणापकारिणा ।

उपकारापकारौ हि लक्ष्यं लक्षणमेतयोः ॥ ३७ ॥

इदानीमेतयोरपि ग्राह्यत्वान्यत्वमाह—अत्रिरपि यावदुपप्लवते तत्तेन सह
सधि सघातव्यो' ननु मित्रणापकारिणा यस्मादेतयोर्मित्रामित्रयोरुपकाराप-
पकारौ लक्षणं लक्ष्यं ज्ञातव्यं तत्त्व-यत् । उक्तं च— यस्त्वमित्रेण सधत्ते मित्रे-
ण च निरुध्यति । अर्थयुक्तिं समालोच्य स महद्भिन्दत कलम्' इति । अत्रिमि-
त्रे इति परप्रसिद्धोक्तं, यथा पर्णेषु ये वर्णकदेशास्ते पर्णग्रहणेन गृह्यन्ते । अप-
कर्तृणा—इति पाठे "इकोऽचि विमह्वानि ति जुम् ॥ ३७ ॥

त्वया विप्रकृतश्चैद्यो रुक्मिणीं हरता हरे ।

वद्धमूलस्य मूलं हि महद्वैरतरोः स्त्रियः ॥ ३८ ॥

एवं सामान्येनेतदभिधाय प्रकृतस्य चैद्यस्य कृत्रिमतां दर्शयितुमाह—हे हरे रुक्मिणीं पित्रा दत्तां तस्मै त्वया हरता शिशुपालो विप्रकृतो बाधितः । अथ नाम यदि कन्या हता तत्किरानेप दोष इत्याह—वद्धमूलस्य वृद्धप्रतिष्ठ-
स्यानपायिनो यस्माद्वैरतरोर्विरोधपादपस्य स्त्रियो महन्मूलं वृद्धं कारणं, स्त्रीभि-
र्मूलभूताभिर्वद्धमूलं महद्वैरं भवतीत्यर्थः । वद्धमूलस्य कारणान्तरेण लब्धप्रति-
ष्ठस्य वैरतरोः स्त्रियो महन्मूलं प्रधानं कारणमिति त्वन्ये । वैरं समूलत्वात्-
रुक्मि "उपमितं" इति समासः ॥ ३८ ॥

त्वयि भौमं गते जेतुमरीत्सीत् स पुरीमिमाम् ।

प्रोषितार्यमणं भेरोरन्वकारस्तटीमिव ॥ ३९ ॥

। तदेतेन स त्वया बाधित इत्युक्तमिवानीमनेनापि त्वमुपद्रुत इति दर्शय-
न्नाह—भौमं नरकासुरं भवति जेतुं इच्छन् याते सति, चैद्यो लब्धायसर इमां
पुरीमरीत्सीत् द्वारवतीमिवेष्टयत् । क इव किमित्याह—प्रोषितार्यमणं निवृत्त-
सूर्यो मेहतटीं यथा ध्वान्तं कण्डि व्याप्नोति । शौरेः सूर्य उपमानं, चैद्यस्य
ध्वान्तं, पुर्यां उत्कृष्टान्धमेहतटी । प्रोषितोऽर्यमा यस्यां सा प्रोषितार्यमः
"अनो बहुमीहे" इति ङीवभावः । "शवेवे"ति नियमाद् दीर्घाभावः ॥ ३९ ॥

आलप्यालमिदं वन्नोर्यत् स दारानपाहरत् ।

कथापि खलु पापानामलमश्रेयसे यतः ॥ ४० ॥

क्रोधाद्दीपनार्यमपराधान् स्मारयन्नाह—स चैद्यो यदा वृष्णिवंशस्य यत्
कलत्रं जहार एतदालप्यालं, खलु उक्त्वा, न वक्तव्यम् । "अलंघत्वाः प्रति-
पेद्योः प्रावां क्त्वा" इति क्त्वा । यत्पापिनां दर्शनसहवासादिकमास्तां, सं-
कीर्तनमप्यलमश्रेयसे उपद्रवाय समर्थम् । "नमःस्वस्ती"ति चतुर्थी । खलु-
र्वाक्यालंकारे ॥ ४० ॥

विराद्ध एवं भवता विराद्धा बहुधा च नः ।

निर्वर्त्यतेऽरिः क्रियया स श्रुतश्रवसः स्मृतः ॥ ४१ ॥

कृत्रिमत्वमघोपसंदहराद्—एवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण स सात्वतीसूनुस्त्वया विराद्ध उपद्रुतः, सोऽपि नोऽस्माकं विराद्धा द्रोघ्या साधराघोऽतश्चारिः क्रियया निर्वर्त्यते कृत्रिमः शत्रुः संपाद्यते न सहजः प्राकृतो वा, तेनावस्कन्द्यते इति भावः । विराद्ध इति कान्तः । विराद्धेति दृजन्तः । श्रुतश्रवा दमघोपमार्या ॥ ४१ ॥

विधाय वैरं सामर्थ्यं नरोऽरौ य उदासते ।

प्रक्षिप्योदर्विषं कचे शेरते तेऽभिमारुतम् ॥ ४२ ॥

एवमपि तुल्येऽपराधे तस्य वा' नास्माकमपि नोद्यमो युक्त इत्याशङ्क्याह—ये नरः पूरुषाः सानुशयेऽरौ रिपौ वैरं कृत्वोदासते निष्क्रिया भवन्ति, ते नूनमभिमारुतं वाताभिमुखमुदर्विषमग्निं तृषेणु प्रक्षिप्य शेरते । कचेऽग्निं ज्वलयित्वा यथा स्वपनं स्वविनाशायैवं निष्क्रियस्य बलबद्धिरोध इत्यर्थः । नर इति वृशब्दस्य जश् । ये एवमुदासते इति बहुवचनम् । “आत्मनेपदेष्यन्तः” ॥ ४२ ॥

मनाग्नभ्याघृत्त्या वा कामं क्षाम्यतु यः क्षमी ।

क्रियासमभिहारेण विराध्यन्तं क्षमेत कः ॥ ४३ ॥

स्यादेतद्, क्षमेयाय प्रतिक्रिया, यतो यस्य परां भूतिमिच्छेत्तस्य क्षमेति सुतय इत्याह—यः क्षमी क्षमाशीलः स सकृदपि मनाक् स्तोकमपराध्यन्तं नरं कामं क्षाम्यतु, अनुज्ञातमेतन्ना' । यो वा भृशमग्नभ्याघृत्त्याऽनामीदृयेनापराध्यति यद्यप्यसौ सक्षतां, यः क्रियासमभिहारेण भृशमसकृदपराध्यति तं कः सहेत । न च कल्पयाम्येवं, न तस्यासौ क्षमाविषय इत्यर्थः । तव चासौ क्रियासमभिहारेणापराध्यति तस्मात् दण्ड्य इति भावः । पौनःपुन्यं भृशार्थता च क्रियासमभिहारः । काममित्यनुमतौ । क्षमीति “शमित्यष्टाभ्यो णिनुन्” । क्रियाग्रहणमाधिकप्रायम् ॥ ४३ ॥

अन्यदा भूषणं पुंसः शमो लज्जेव योषितः ।

पराक्रमः परिभवे वैयात्यं सुरतेष्विव ॥ ४४ ॥

स्यादेतत्, यद्यप्येवं तथापि सापराधा एव क्षमास्थानमित्याह—पुरुषस्यान्यदा परिभवाभावे सति क्षमा भूषणं, यथा स्त्रिया गुरुजनसन्निधौ लज्जा । परिभवे ॥ सति पराक्रमः पौरुषं भूषणं, यथा नार्या एव सुरतकाले वैयात्यं धृष्टता । तादृशस्य क्षान्तव्यं येनापराधोऽपि कृतो न परिभय इत्यर्थः । भूषणशब्द आविष्टलिङ्गः । सामान्यशब्दामेदाच्च नात्र लिङ्गानामौपम्यं दोषायेति खट्वटः ॥ ४४ ॥

मा जीवन् यः परावज्ञादुःखदग्धोऽपि जीवति ।

तस्याजननिरेवास्तु जननीक्लेशकारिणः ॥ ४५ ॥

एतमेवार्थं पोषयितुमाह—परावज्ञा रिपुपरिभवः स एव दुःखं तेन दग्धः संतप्तो यो जीवति स मा जीवन् क्षियताम् । “मादृषाक्रोशे” इति शब्दः । असह्यमिदितं मा जीवन्निति, तस्याजननिरजन्यैव भयतु, मैदासाधुत्पादोत्यर्थः । “आक्रोशे नम्यनिः” । यतोऽसौ जननीक्लेशकारी, मादृषसवदुःखं वर्जयित्वा न किञ्चित्तस्योत्पत्तौ फलमित्यर्थः । उक्तं च—“दाने क्षपस्ति शौर्वे वा यस्य न प्रथितं वशः । विद्यायामर्थक्षामे च मातुरुच्चारय सः” इति ॥ ४५ ॥

पादाहतं यदुत्थाय मूर्धानमधिरोहति ।

स्वस्थादेवापमानेऽपि देहिनस्तद्वरं रजः ॥ ४६ ॥

परिभवेऽपि यत् पुरुषः स्वस्थो निश्चिन्तस्तस्मात् तथाविधाद् धूलिरेव वरं श्रेष्ठं, यश्चरणाक्रान्तं समुत्थाय मूर्धानमाक्रमति, यत् उत्तमाङ्गाक्रान्त्या शतगुणस्तेन परिभवः शुद्धः । निश्चेतना अपि परामर्शं न सहन्ते इति तात्पर्यार्थः । एवकारो मिश्रक्रमो रम्यतरः । रज एव वरमिति ॥ ४६ ॥

१ ‘वृप्रत्ययः’ ख. पाठः । २ ‘विज्ञाने विनये नये । यस्य न प्रथिता कीर्तिः.’ ख. पाठः ।

३ ‘हीनाः’ ख. पाठः ।

असंपादयतः कश्चिदर्थं जातिक्रियागुणैः ।

यदृच्छाशब्दवत् पुंसः संज्ञायै जन्म केवलम् ॥ ४७ ॥

ये नरो जात्या ब्राह्मणादिकया क्रिययाध्ययनादिकया गुणेन शौर्यादिकेन न किञ्चित्प्रयोजनं विधत्ते, तस्य जन्मोत्पत्तिः केवलं संज्ञायै देवदत्तादिनामकरणाथमेव निरर्थकमित्यर्थः । नाममात्रेणासौ पुरुष उच्यते इति यावत् । कस्येव यदृच्छाशब्दस्य रुदिशब्दस्येव दित्यादेः । सोऽपि जातिक्रियागुणैर्गोपपात्रकशौक्ल्यवन्न कश्चिदर्थं साधयति, संज्ञा तस्य केवलं प्रवृत्तिनिमित्तम् । “च-तुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः” । तदेतेन निरीहत्वं निरस्तम् ॥ ४७ ॥

तुङ्गत्वमितरा नाद्रौ नेदं सिन्धावगाधता ।

अलङ्घनीयताहेतुरुभयं तन्मनस्विनि ॥ ४८ ॥

अधुना तेजस्वित्वस्तुतिः—तद्द्रव्यं तुङ्गतागाधत्वं चापरिमवकारणं मनस्विनि गुरुकार्योद्बहनसमर्थमनस्के, तेजस्विन्येव तदुभयं विद्यत इत्यर्थः । स्यादेतत्, स्थावररूपेषु गिर्युदधिप्रभृतिष्वप्येतदस्तीत्याह—अद्रौ तुङ्गत्वमुच्चत्वमनाक्रमणीयताहेतुर्विद्यते' नेतरागाधता । तथा सिन्धौ समुद्रेऽगाधता गाम्भीर्यमलङ्घनीयताहेतुरस्ति नत्विदं तुङ्गत्वं, मनस्विनि तूभयमपि औन्नत्यं गाम्भीर्यं च । तेजःसमाश्रयणेन सर्वधानाक्रमणीयेन भूयत इति याक्यार्थः ॥ ४८ ॥

तुल्येऽपराधे स्वर्भानुर्भानुमन्तं चिरेण यत् ।

हिमांशुमाशु असते तन्म्रदिन्नः स्फुटं फलम् ॥ ४९ ॥

भूयोऽप्यन्वयव्यतिरेकद्वारेण तेजस्विताया गुणयत्तामाह—समानेऽप्यागति यद्वाहुरादित्यं यदुना कालेन कवलयति शशिनं त्वसकृत्, तन्निश्चितं मार्दवस्य फलं विपाकः । यदि हि शीतरश्मिस्तीक्ष्णोऽभविष्यत् तद्रविमिव तमपि चिरेणाभ्रपिशाचो' न्यगारिष्यत् । अमृतविभागकाले देवरूपी राहुरकंन्दुभ्यामसुरमथनाय विष्णवे कथितस्ततस्तेन तस्यानिगीर्णामृतस्यैव शिरःकृत्तमिति तयोस्तुल्योऽपराधः । तदादि चासौ वैरेण' तौ निजेगित्यत इत्यागमः ॥ ४९ ॥

स्वयं प्रणमतेऽल्पेऽपि परवायावुपेयुषि ।

निदर्शनमसाराणां लघुर्वहुतृणं नरः ॥ ५० ॥

स्यादेतत्, एवमपि संचिर्वरं युद्धस्य संशयव्यायामादिदोषदुष्टत्वादित्याह—
यदि तत्प्रार्थनयैव विना संदवासि तद्गवेन प्रणतो^१ भवसि । यश्च नरस्तनावपि
परवायौ शत्रुप्रभञ्जने उपेयुष्यागते सति प्रणमते प्रहो भवति, सोऽसाराणां
भीरूणां तुच्छतया निदर्शनं दृष्टान्तः । यतोऽसौ नरो लघुरन्तस्तुच्छोऽत एव
बहुतृणम् ईपदसमातं तृणमिति बहुप्रकृतिलिङ्गकः, प्रायशस्त्रेणुत्प इत्यर्थः ।
तृणं हि लघुत्वात्तनावपि वायावागते प्रणमति, असाराणामकठिनानां निदर्श-
नम् । पर एव घायुरूपयोगमनात् । प्रणमते इति कर्मबद्धायेनात्मनेपदम् ।
पङ्क्तु ॥ “न दुहस्तुनमा”मिति निषिद्धः ॥ ५० ॥

तेजस्विमध्ये तेजस्वी दधीयानपि गणयते ।

पञ्चमः पञ्चतपसस्तपनो जातवेदसाम् ॥ ५१ ॥

भूयोऽपि तेजोमहिमानमाह—दधीयान् दूरतरोऽपि तेजस्वी गणनायां प्र-
स्तुतायां तेजस्विमध्ये गणयते संख्यायते, दूरस्थादपि हि ततो भीयते इत्यर्थः ।
तथा च पञ्चतपसो मुनिविशेषस्य चतुर्णां जातवेदसां तेजसां मध्ये यथा पञ्चमोऽ-
ग्निस्तपनो रविः, पञ्चाग्निकं नाम तपो विद्यते यत्र, ग्रीष्मकाले चतुर्ष्वग्नियु मध्य
आस्पते उपरि चादित्यश्चरति स पञ्चतपा उच्यते । यदि च दूरस्थस्तेजस्वी त-
न्मध्ये न गणयते तत्पञ्चानामग्नीनां मध्ये रविर्न संख्यायेतातिथिमहद्वत्त्वात्,
तस्मात् तेज आश्रयतम्यं न मर्दवम् । दधीयानिति—दूरादिमनि “स्थूलदूरे”-
ति श्लोपो गुणश्च ॥ ५१ ॥

अकृत्वा हेलया पादमुच्चैर्मूर्धसु^१ विद्विषाम् ।

कथंकारमनालम्बा कीर्तिर्व्यामधिरोहति ॥ ५२ ॥

किंच यो यशोऽर्थी तस्य मर्दवाध्ययनेन यश एव न भवतीति दर्शयितुमाह—
यावदरीणामुच्चैर्दूतमाङ्गेषु आधारभूतेषु पादो लीलया न न्यस्तस्तावत्कथंकारं
कथमिव कीर्तिर्दिवमुत्पतते, यतो निरालम्बा निराश्रया । यो ह्यधिरोहति

स आलम्बभूतेषु सोपानेषु पदं विधत्ते^१ । शत्रवोऽपि यदि बलाभामिभूयन्ते
तद् दुर्लभं यश इति वाक्यार्थः । अत्र च कीर्तिकीर्तिमतोरभेदवियक्त्या कीर्तयो
पुरुषव्यापारारोपणात् समानकर्तृत्वसद्भावः । कथंकारमिति "अन्यथैवंकथमित्यं-
स्वि"ति शमुन् । दिवासमानार्थो धो शब्दोऽपि विधत्ते, तस्य "श्रौतोऽन्श-
सो"रित्याकारदेशे कृते घामिति भवति ॥ ५२ ॥

अङ्गाधिरूपितमृगश्चन्द्रमा मृगलाञ्छनः ।

केसरी निष्पुङ्गुल्लमृगपूगो मृगाधिपः ॥ ५३ ॥

किंच शत्रूणां यथा बलादाक्रमणं धेयो न तथा संधिरिति दर्शयितुमाह—
शरीरनिहितहरिणः सन् शशी मृगलाच्छनोऽभिधीयते । संपर्काच्छय एव तस्य
मलं संपन्नमित्यर्थः । यस्तथैवं सिंहः स मृगपतिरुच्यते, यतः सक्त्रोर्धो मृग-
यूथान् क्षिपति क्षणोति वा । तदेतेनैतदुक्तं भवति—यदि त्वं वैद्येन संघत्से
तत्ते कीर्तिर्नश्यति यतः स मलभूतः, अथ चेत्तं क्षिपसि तत् सुप्रभुवच्यसे ।
अत्र च शशिमृगराजौ^१ निदर्शनम् ॥ ५३ ॥

चतुर्योपायसाध्येऽपि रिपौ^१ सान्त्वमपक्रिया ।

स्वेद्यमामज्वरं प्राज्ञः कोऽभ्यसा परिपिञ्चति ॥ ५४ ॥

आस्तां तर्हि संधिस्तथापि पूर्वं पूर्वोपायसंप्रयोगो युक्त इत्याशङ्क्यासह-
मान आह—दण्डसाध्ये रिपौ सामापक्रियानुपायः । एतदेव दृष्टान्तेन द्रष्टव्यं-
त्येषं स्वेदाहमुष्णोपचारसाध्यमामज्वरं नवज्वरं को धीमानुदकेन परिपिञ्चति,
शीतोपचारस्तस्यापक्रिया इत्यर्थः । स्वेद्यमिति "अहं कृत्यद्वयम्" । आमेत्यमरोगे
इत्यस्य णिबि वृद्धिः । मित्वं च "नान्ये मितोऽहेतायि"ति वचनात् भवति ।
एवाद्यन् ॥ ५४ ॥

सामवादाः सकोपस्य तस्य प्रत्युत दीपकाः ।

प्रतप्तस्येव सहसा सर्पिपस्तोयविन्दवः ॥ ५५ ॥

क्षिपते वा सान्त्वं यदि स बहु मन्यते नच तद् गृह्णातीति तद्दर्शयितुमा-
ह—तस्य वैद्यस्य दण्डस्य वा शत्रुसामान्यस्य सकोपस्य चतुर्योपायसाध्यस्य

१ 'शे तावदनाद्ययशः स्वर्गं न प्राप्नोति, इत्यधिकः स. पाठः । २ 'राजो' झ. । ३ 'शशौ' क. पाठः ।

सकोपत्वात् सामवचनानि न शान्तये । यथा कथितस्य घृतस्य सहसा पाकानन्तरं जलविश्रुयः शीता अपि दीपकाः ॥ ५५ ॥

गुणानामायथातध्यादर्थं विस्रावयन्ति ये ।

अमात्यव्यञ्जना राज्ञां दूष्यास्ते शत्रुसंहिताः ॥ ५६ ॥

ये वाच्ये संधिं मन्यन्ते ते मूर्खाः परिहर्तव्या एवेत्युद्धवोद्देशेनाह—गुणानां संधिविग्रहादीनामायथातध्याद्विपर्ययेण प्रयोगात् ये सन्धियाः प्रभूणामर्थं प्रयोजनं विस्त्रावयन्ति, तेऽमात्यव्यञ्जना भृत्यापसदा दूष्यास्त्यक्तव्याः, यतस्ते शत्रुसंहिता रिपुतुल्याः । विपक्षो ह्यर्थनाशं चिकीर्षति । अन्ये त्वमात्यव्यञ्जनमुभयवेतनमाहुः, शत्रुसंहितं शत्रूणामेकार्थ्यमापन्नम् । अतश्चैवं व्याख्यायते—गुणानामायथातध्यात् देऽर्थं नाशयन्ति तेऽमात्यव्यञ्जना उभयवेतना दूष्याः, इत्युभयवेतनलक्षणं दोषं प्राह्वितव्या मेघा इत्यर्थः । यतस्ते शत्रूणां संहिता मिलितास्तत्त्वतः शत्रुहितास्तस्य तु कार्यार्थं सेवका इत्यर्थः । आयथातध्यादिति “यथातथायथापुरयोः पर्यायेणे”ति वा नञ्पूर्वपदबुद्धिः ॥ ५६ ॥

स्वशक्त्युपचये केचित् परस्य व्यसनेऽपरे ।

यात्रामाहुरुदासीनं त्वामुत्थापयति द्वयम् ॥ ५७ ॥

स्यादेतत्, यथा संधिर्युक्तस्तथा यात्रापीति तद्वयता न युक्तमुक्तमित्याह—अथ केचिदर्थशास्त्रज्ञा मन्यन्ते—यदा स्वशक्तेः कोशदण्डलक्षणाया उपचयो बुद्धिः परस्य त्वापन्नवतु मा वा भूदिति तदा यात्रा देया अन्ये त्वाहुः—शत्रोश्चेत् व्यसनं शक्तिक्षयस्तदा स्वशक्त्यनपेक्षमसाधयस्कन्धः । एतच्च मतद्वयमपि त्वामुदासीनं निरुद्योगमुत्थापयत्युद्यमयति, उद्यमस्यापि संभवादिति भावः । आसीनमिति “ईदासः” । द्वयमिति “द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्या” ॥ ५७ ॥

लिलङ्घयिष्यतो लोकानलङ्घ्यानलधीयसः ।

याद्वारम्भोनिधीन् रुन्धे वेलेव भवतः क्षमा ॥ ५८ ॥

तत्र स्वशक्त्युपचयं तावदाह—यादवा एवाम्भोनिधयस्तान् मायत्की तिति-क्षा घेलातुल्या रुन्धे पराक्रमाद्विबर्तयति । कीदृशान्, लोकाञ्जगन्ति लिलङ्घयिष्यतः

१ ‘मि तिम्रयन्ति’ ख. पाठः । २ ‘र्थं विस्रावयन्ति’ ख. पाठः । ३ ‘दायमः ख. पाठः ।

आक्रमितुकामान् अलङ्घ्यानन्यैरजय्यान् अलघायसो गहून्, त्वं चेदनुजानासि
तदधुनैवारयो जिता इत्यर्थः । समुद्रानप्येवंविधान् वेला कृष्ये । वेला मर्यादा
प्रजापतिविहिता ॥ ५८ ॥

विजयस्त्वयि सेनायाः साक्षिमात्रेऽपदिश्यताम् ।

फलभाजि समीक्षोक्ते बुद्धेर्भोग इवात्मनि ॥ ५९ ॥

नव 'याने कश्चित्तथायासो येन क्लेशमयाश्रानुजानासीति दर्शयितुमाह—
सेनायाः संबन्धी यो विजयः स त्वय्यपदिश्यतामुद्घोष्यतां, कृष्यो जयतीति ।
कीदृशे त्वयि' साक्षिमात्रे उदासीने, तथा फलभाजि फलमाधिपत्यलक्षणं भज-
तीति फलभाक् तस्मिन् । एतदुक्तं भवति—त्वं केवलं वीरस्व यद्यु क-
र्तव्यं तदस्मिन् पृतनैव करोति विजयश्च लोके तवैव नतु सेनायाः, तत्फ-
लं च त्वमेव सेवसे नतु चमूः । क यथा साक्षिमात्रे किमीयं^१ किमप-
दिश्यते इत्याह—समीक्षोक्ते सांख्यशास्त्रनिर्दिष्टे यथात्मनि साक्षिमात्रे बुद्धेः
संबन्धी भोगानुभवः संसारापवर्गलक्षणोऽपदिश्यते । तत्र ईदं दर्शनम्—आ-
त्मा दर्शयिता बुद्धिर्वेषा, बुद्धिर्विध्यते मुच्यते न किंबिदुषमुद्गते । अयो-
च्यते—पुरुषो बद्धः पुरुषो मुक्त आत्मनः सुखमात्मनो दुःखमिति । एवं
यथा बुद्धिर्भोगो 'द्रष्टृमात्रे क्षेत्रे कथ्यते, एवं सेनाविजयस्त्वम्युदासीनेऽपि
घोष्यतामिति न कश्चित्तथायासः ॥ ५९ ॥

हते हिदिम्बरिपुणा राक्षि द्वैमातुरे युधि ।

चिरस्य मित्रव्यसनी सुदमो दमघोषजः ॥ ६० ॥

अर्थ, परम्यसनं^१माह—हिदिम्बरिपुणा मीमसेनेन द्वैमातुरे जरासंधे राक्षि
संपति मथिते सति दमघोषजः शिशुपालः सुदमः सुखेन दम्यते जीयते । एतः
सदैव मित्रव्यसनी, जरासंधवधदुःखं तस्य विद्यते । द्वयोर्भात्रोरपत्यं द्वैमातुरो
जरासंधः । “मातुरुत्संख्यासंमद्रपूर्वायाः” । चिरस्येत्यनेन दर्शयति—अद्यापि
न तस्य तादृशं मित्रमस्ति ॥ ६० ॥

१ 'वा तव' क. पाठः । २ 'भवति' ख. पाठः । ३ 'ये उदासीने तथा फलभाजि किमिव'
स. ग. पाठः । ४ 'गत्र' ख. पाठः । ५ 'जमघान्तरमाह' स. पाठः ।

नीतिरापदि यद्गम्यः परस्तन्मानिनो हिये ।

विधुर्विधुंतुदस्येव पूर्णस्तस्योत्सवाय सः ॥ ६१ ॥

एवं नीत्या परमतेन धानं प्रतिपाद्य विरुमैकरसिकतयात्ममतेन प्रतिपादयितुमाह—ध्यसने रिपुरवस्कन्ध इति यन्नीतिस्तत् तेजस्विनस्त्रपाकरं, यस्मान्मानिनः परः पूर्णः शक्तिः समृद्धः सन् प्रीत्यै राहोरिव चन्द्रः । पूर्णं हि विधुं सुभानुर्ग्रसते न खण्डम् । पूर्वार्धे च वाक्यार्थपरामर्शसंबन्धापादनायेति शब्दोऽध्याहार्यः, अन्यथा ह्यहचमेव वाक्यमुच्यते । आपदि परो गम्य इति यन्नीतिरित्यर्थः । विधुं तुदतीति विधुन्तुदः “विध्वरूपोस्तुदः । अर्द्धपदजन्तस्य मुम् । स्कोः संयोगाद्योरन्ते चे”ति सलोपः ॥ ६१ ॥

अन्यतुच्छृङ्खलं सस्वमन्यच्छास्त्रनियञ्चितम् ।

सामानाधिकरण्यं हि तेजस्तिमिरयोः कुतः ॥ ६२ ॥

यद्येवं तत् शास्त्रोल्लङ्घनं कृतं स्याद्गद्यतित्याह—उच्छृङ्खलं स्वतन्त्रं यत् सत्त्वं प्राणी पुरुषगुणो वा यदन्यच्च शास्त्रेण नियञ्चितमस्वतन्त्राकृतं तदन्यदेव, रुचिमेवात् कञ्चिन्नीतिमपेक्षते कञ्चिषु नेत्यर्थः । अथ किमिति ते अन्ये भवतः, उभे अपि कथमेकस्मिन् शास्त्रे न तिष्ठतः, इति वृद्धीकरणापार्थान्तरम्यासः । प्रकाशतमसोः कुतः सामानाधिकरण्यं सहभावः । यथा तेजस्तिमिरे वैलक्षण्यादेकस्मिन्नाधारे नावतिष्ठते तथा सत्त्वे इत्यर्थः । तस्माद्वयं तेजोरूपा नीति-शास्त्रं नापेक्षामहे, इति तात्पर्यम् ॥ ६२ ॥

इन्द्रप्रस्थगमस्तावत् कारि मा सन्तु चेदयः ।

आस्माकदन्तिर्सान्निध्यवामनीभूतभूरुहः ॥ ६३ ॥

एतदेवोपसंहरन् प्रकृतं वक्तुमाह—यत एवमत इन्द्रप्रस्थगमो युधिष्ठिरपुत्रगमनं मा कारि मा विधायि । कर्मणि लुङ् । किं तर्हि कियतामित्याह—चेदयो जनपदविशेषाः शिशुपालगमनादीदृशाः सन्तु, इति प्रार्थने लोट् । अस्माकमिमे आस्माकाः “तस्मिन्नाणि च युष्माकास्माकौ” । अस्मदीया ये दन्तिनस्तत्रैकट्येन वामनीभूता ह्रस्वत्वं प्राप्ता भूरुहो वृक्षा येषु तथोक्ताः । एतेन नगरीरोधो विधीयतामित्युक्तं भवति ॥ ६३ ॥

निरुद्धवीवधासारप्रसारं गा इव व्रजम् ।

उपरुन्धन्तु दारार्हाः पुरीं माहिष्मतीं द्विपः ॥ ६४ ॥

तद्गोपावसरे हि वृष्णिमहेमास्तस्यु भव्यन्ते इत्येतदाह—दारार्हा वृष्णयः
पुरीं माहिष्मतीं द्विप उपरुन्धन्तु, माहिष्मत्याख्यायां पुर्यां शत्रून् वेष्टयन्ति-
त्यर्थः । गा इव व्रजे, यथा कश्चिद् व्रजं घोषं गा उपरुन्धन्तीत्यनायासः प्रति-
पाद्यते । रधिर्द्विकर्मकः । "अकथितं चे"ति पुर्यां व्रजस्य च कर्मसंज्ञा ।
केचित्तु त इवेति पठन्ति । ते चेदयो व्रजमस्मद्विषयं यथोपरुन्धन्तु इति द्विपः संब-
न्धिनीं पुरीं यावदा रुन्धन्तु, इति व्याचक्षते । युज्यत एतद्, किन्तु विशेषतश्च-
णं त्यक्तं स्यात् । अयं च कविः प्रायशस्तच्छीलः । कीदृशीं पुरीं, वीवधशब्दः
पयि पाथेये च वर्तते, आसारो मित्रफलं, प्रसारो पनाजीयः घातकाष्ठादिकः,
एते निरुद्धा वेष्टवशाच्चिदुक्तः यस्यास्तां निरुद्धवीवधासारप्रसारान् ॥ ६४ ॥

यजतां पारुडवः स्वर्गमवत्विन्द्रस्तपत्विनः ।

वयं हनाम द्विपतः सर्वः स्वार्थं प्रतीहते ॥ ६५ ॥

मन्वेवं सति युधिष्ठिर उपेक्षितो भवेत्, एवं भवत्वित्याह—पार्यो यजतां,
शक्नो दिवं रक्षतु, रविर्वहेतु, वयं शत्रून् हनाम । यस्मात् सर्वः कश्चित्,
स्वार्थं प्रत्यात्मोद्देशेनेहते चेष्टते, स्वार्थं वा "प्रतीहते" (इति पाठे) प्रतिपद्यते-
ऽनुतिष्ठति । ईह गतावित्यस्य दैवादिकस्य लकारः । तदेतेनैतदुक्तं भवति—
पयार्कैन्द्रपार्याः स्वकार्याण्यनुतिष्ठमानाः परार्थं नापेक्षन्ते तथा ययमपि । अर्कै-
न्द्रतुल्यो युधिष्ठिरोऽस्माकमित्यर्थः । तद्यदि मित्रकार्यं भवेत्तस्मिन्ने तत् तद्वर्कैन्द्र-
योऽपि साहायकं नयामः । हनामेति प्राप्तकाले लोद, यजतामित्यादावतिसर्गैः ।
कामचारानुष्ठानमतिस्वर्गः । यागादिकं कुर्वन्तु यथेष्टं वा, यतो न तेपामास्मा-
कीना विन्ता नाप्यस्माकं तदीयेत्यर्थः ॥ ६५ ॥

प्राप्यतां विद्युनः संपत् संपर्कादर्करोचिषाम् ।

शस्त्रैर्द्विपच्छिररक्षेदप्रोच्छलच्छोषितोचितैः ॥ ६६ ॥

अधुना वचनसमाप्तावाशिषं प्रयुङ्क्ते प्रार्थयते वा—आयुचैः त्रिपुटधिररक्ते
रविकिरणनिकरसंपर्कात् तद्विच्छोमा प्राप्यताम् । रुधिररक्तं हि शस्त्रं तेजःसंपर्का-

रसौदामिनीसदृशं भवति । कीदृशैः शस्त्रैः द्विषतां यानि शिरांसि तेषां यश्छेद-
स्तेन प्रोहसत्तिर्यगूर्ध्वं वा प्रसरद्यच्छोषितं तेनोक्षितैः क्षपितैः । प्राप्यतामिति
कर्मण्याशिपि लोट् प्रार्थनायां वा प्राप्तकाले वा ॥ ६६ ॥

इति संरम्भिणो वाणीर्बलस्यालेख्यदेवताः ।

सभाभित्तिप्रतिध्वानैर्भयादन्ववदन्निव ॥ ६७ ॥

इति हलधरस्य वाचो वेगोक्त्या मन्मथमण्डपकुण्डेषु प्रतिफलिताः, तत्र
कथितप्रेक्षां चक्रे-इति^१ रामस्य वाचः सदःकुण्डप्रतिश्रुत्काभिध्वित्रदेवता भयेना
न्ववदन्निव अङ्गीकरणार्थमेवमेतदिति प्रत्युचिरे । यतोऽसौ संरम्भी क्रुद्धः, यदि
ता नाङ्गीकुर्वते तत्ताश्चूर्णयति । संरम्भीति "रमेष्ट्यलिटोरि"ति तुम् ॥ ६७ ॥

निशम्य ताः शेषगवीरभिघातुमधोक्षजः ।

शिष्याय बृहतां पत्युः प्रस्तावमदिशद् दृष्ट्वा ॥ ६८ ॥

ताः शेषगवीर्बलभारतीराकर्णानन्तरमधोक्षजो विष्णुर्बृहतां पत्युर्बृहस्पतेः
शिष्यापोदवाय बलं चक्षुषा प्रसङ्गमदात् । भणेत्यदिनिकोचेन हलिगौरवार्थमेवा-
धोचदित्यर्थः । शेषगव्यः शेषस्य गावो रामवाचः । "गोरतद्वितलुकी"ति टच् ॥ ६८ ॥

भारतीमाहितभरामथानुद्धतमुद्धवः ।

तथ्यामुतथ्यानुजवज्रगादाग्रे गदाग्रजम् ॥ ६९ ॥

अथ भूक्षेपादनन्तरमुद्धवो गदाग्रजं विष्णुं भारतीमधोचत् । गदिवभयकर्म-
कः । अग्रे पुरो विष्णोरेव । बागुपादानं विशेषणयोगार्थम्, तदाह—आहितभराम-
पितार्थगौरवाम् । अभिधेयसंपदश्च भरः । तथा तथ्यां सत्यां नीतिशास्त्रानुगताम् ।
कथं जगाद, अनुद्धत सप्रभयं ननु हलधरवत् क्षोभेण । उतथ्यानुजवत् बृहस्पतिरिव ।
एतेन मन्त्रप्रार्थनयमुक्तम् । उतथ्यो वाचस्पतेर्ज्येष्ठो आता, गदस्तु हरेः कनीयान् ६९

संप्रत्यसांप्रतं चक्षुमुक्ते सुसलपाणिना ।

निर्द्धारितेऽर्थे लेखेन खलूक्त्वा खलु वाचिकम् ॥ ७० ॥

अनुद्धतं जगादेत्युक्तं तदाह—हलिनोक्ते ममाधुनाभिघातुमसांप्रतम्, एतेनैव

सर्वमुक्तमित्यर्थः । एतदेव दृष्टान्तेन द्रव्यति—यस्माज्ज्ञेयेन निर्धारितेऽर्थे निश्चिते सति वाचिकं संदेशवाचं खलुक्त्वा न वक्तव्यं, लेखद्वारेण लेखादेवार्थावगतः । यो वा वक्ति तत् पिष्टपेषम् । अथच मुसलपाणिनेति सामिप्रायमत्र नाम । मुसलमस्यैव हननयोग्यं पाशौ नतु मन्त्रज्ञमोऽयमतश्च यदैवैतेनाट्टपट्टमुक्तं तदैव किं मया वक्तव्यमिति न किञ्चित् प्रयोजनमित्यर्थः । संश्रत्येव सांप्रतम् । “प्रज्ञा दिव्यश्चे”त्यण् । स्वभावाच्चायं युक्तार्थः क्रियाभिधायी, तेन वक्तुमिति तुमन्न विरुध्यते । लिख्यतेऽस्मिन्निति लेखः, “इल्लश्चे”ति घञ् । खलुक्त्वा “अल्लंस्त्वो”रिति क्त्वा । वाचिकमिति “वाचो व्याहृताया” इति स्वार्थे ढक् ॥ ७० ॥

तथापि यन्मय्यपि ते गुरुरित्येव गौरवम् ।

तत् प्रयोजककर्तृत्वमुपैति मम जरपतः ॥ ७१ ॥

यदि खलुक्त्वा तन्मूक इवास्त्व किमारटितेनेति वचनावकारं दित्सुराह-
यद्यप्यवचनं न्याय्यं तथापि यन्मय्यपि खलपुद्गौ गुरुरित्येव गौरवमादरातिश-
यस्तन्मम भणतः प्रयोजककर्तृत्वमुपैति, तस्मां जरपयतीत्यर्थः । प्रयोजकश्चासौ
कर्ता । द्विविधो हि कर्ता स्वतन्त्रः प्रेरकश्च । अपिशब्देनात्मनो हीनत्वं ब्रुवन्नौ-
द्धत्यं प्रकाशयतीति स्वरूपनिर्देशः । एवमशब्दोऽवधारणे । गुरुरित्येनैव नतु लचि-
वत्वादिनेत्यर्थः ॥ ७१ ॥

यैः कतिपयैरेव प्रथितस्य स्वरैरिव ।

अनन्ता वाङ्मयस्याहो गेयस्येव विचित्रता ॥ ८२ ॥

नच मम मणितव्यं विद्यते, इति वाङ्मयविस्मयद्वारेण प्रतिपादयितुमाह-
वाङ्मयस्य वक्तव्यस्य गेयतुल्यस्याहो अनन्ता विचित्रतानेकरूपत्वम् । कदाचि-
त्कारणबाहुल्यं स्यात् तत्र चित्रमित्याह—यैरिज्ज्वालिमः स्वरैरिव कतिपयैर्ग्रंथि-
तस्य दृग्धस्य । यदि परं विपरिश्चितुपपष्टिवां वर्णाः, अथ च वेदादिमेदेनापारं
वाङ्मयं न कचिदपि सदृशं, स्वरा अपि सप्त तदपि गेयं समुद्रवदनन्तं, तस्मा-
द्यद्यपि हलिनोक्तं तथाप्यहमन्यदेव विचित्रतरं वच्मीति तात्पर्यार्थः । उक्तं च—
“अश्रद्धताणगद इति ओहीन अते दीमन्तिकद्वि पुखरुत्तये विहृपापियणं अङ्कु-
वामु कविवालीब” ॥ वाचो विकारो वाङ्मयमिति एकाचो नित्यं मयटमिच्छ-
न्ति । गीयत इति गेयम् । “अचो यत्” । उपमानोपमेययोश्च द्वित्वादिव-

शब्दावपि द्वावेव न्याय्यौ, यत्र त्वेवंविधे विषये एक एवासी प्रयुज्यते तत्र वाक्यार्थस्यौपम्यं बोद्धव्यम् । एवमन्यत्र ॥ ७२ ॥

यहपि स्वेच्छया कामं प्रकीर्णमभिधीयते ।

अनुज्झिताभिसंबन्धः प्रवन्धो दुरुदाहरः ॥ ७३ ॥

अथ इलघरवचनाधित्तेपद्वारेणात्मवचनस्य ग्राह्यत्वमाह—आत्ममनीषया प्रकीर्णमसमञ्जसं यहपि विशिष्टमपि कामं सत्यमुच्यते । यस्तु परस्परसद्व्यपेक्षः प्रवन्धो वाक्यप्रश्नः स दुरुदाहरो वक्तुं कष्टश्च शक्यते । यदुक्तम्—
“वाक्संयोगो हि नृपतेः स दुष्करतमो मतः । अर्थवच्च विविधं च न शक्यं बहु भाषितुम्” ॥ इति । तदेतेन सीरिषा सागुडिकन्यायेनोक्तं, मया ॥ मीति-शास्त्रान्वितमभिधीयते, इत्युक्तं भवति ॥ ७३ ॥

अदीयसीमपि घनामनरूपगुणकल्पिताम् ।

प्रसारयन्ति कुशलाश्चित्रां बाधं पटीमिव ॥ ७४ ॥

सामान्यद्वारेणात्मवचननतिमाह—ये कुशला वाग्मिनस्ते वाचमेवंविधां प्रसारयन्ति विस्तारयन्ति, अमिदधते इत्यर्थः । कीदृशीं, अदीयसीं कोमलां, सुबोधामपि घनां महार्थां । यच्च घनं दार्ढ्यादि तच्च मृदु भवति, इति विरोध-च्छायाप्रतिपादनार्थोऽपिशब्दः । तथानल्पगुणैरुत्क्रियत्यमाधुर्यादार्ढ्यादिभिः कल्पितां योजितां चित्रां नानारूपामनेकशास्त्रानुगतत्वात् अतश्च चित्रां पटीमिव चित्रपटीतुल्याम् । यथा केचित् कुशला एव तन्तुवायकाश्चित्रां पटीं प्रसारयन्ति घनाय वितानयन्ति तथा बाधं केचिदेवेत्यर्थः । सा च घनापि अदीयसी भवति । बहुभिर्गुणैस्तन्तुभिश्च कल्पिता चित्रपटी, हैमनो वासोविशेषः ॥ ७४ ॥

विशेषविदुषः शस्त्रं यत् तवोद्ग्राह्यते पुरः ।

हेतुः परिचयस्थैर्ये वक्तुर्गुणनिकैव सा ॥ ७५ ॥

इदानीं भगवतां नतिद्वारेणात्मनोऽनौद्धत्यमाह—तव विशेषविदुषो विशेष-इत्याप्रतो यच्छास्त्रमुद्ग्राह्यते पर्यालोच्यते स वक्तुर्गुणनिकैवाम्यास एव । विद्याभ्यासो गुणनिका । कीदृशी, परिचयस्थैर्ये प्रकृष्टदृढत्वे हेतु-निमित्तम् । गुणनिकया हि शास्त्रस्याविस्मरणं भवति, अर्धानस्य शास्त्रस्या-

विस्मरणार्थमभ्यासं कुर्मः, त्वमेतन्न जानासीति तात्पर्यार्थः । विशेषं विद्वान्
बोद्धा विशेषज्ञः । “द्वितीये”ति विभागात्समासः । विशेषेणातिशयेन विद्वान् प-
ण्डित इति केचित् । तस्य विशेषविदुषः “वसोः संप्रसारणम्” । हेतुविप्र-
निष्ठाः । पटिवयो बोधप्रकर्षस्तस्य स्वैर्यमविस्मृतिः । गुणमेव गुणनिकाभ्या-
सः । “संज्ञायां कन्” ॥ ७५ ॥

प्रज्ञोत्साहावतः स्वामी यतेलाघातुमात्मनि ।

तौ हि मूलमुदेप्यन्त्या जिगीषोरात्मसंपदः ॥ ७६ ॥

एवं वचनावकाशं दत्त्वाधुना प्रकृतमर्थं विवक्षुराह—अतोऽस्मात् कारणात्
राजा प्रज्ञोत्साहौ मन्त्रोत्साहशक्ती आत्मन्याघातुमुपपादयितुं यतेत यत्नं कुर्यात् ।
यत्तस्यै बुद्ध्युद्योगौ जिगीषोर्जेतुमिच्छोद्यदेप्यन्त्या वर्धयिष्यमाणाया आत्मसंपदः
प्रमुखकेर्मूलं कारणम् । यतो मन्त्रशक्त्युत्साहशक्तिभ्यां प्रमुखकिर्मवत्यतस्ते अ-
जनीये इत्यर्थः । जिगीषुर्नयस्यो भुवं जेतुमुद्यतो राजन्यकप्रधानमुच्यते ॥ ७६ ॥

सोपधानां धियं धीराः स्थेयसीं खट्वयन्ति ये ।

तत्रानियं निपळास्ते जानते जातु न श्रमम् ॥ ७७ ॥

प्रज्ञोत्साहावित्युक्तं तत्र तावत् प्रज्ञाया नुतिद्वारेण मूलत्वं दर्शयितुमुपक-
रते श्लोकचतुष्टयेन—ये धीरा अभ्याकुलाः सोपधानां युक्तियुक्तां धियं स्थेयसीं
स्थिरतरामनपायिनीं खट्वयन्ति खट्वां कुर्वन्तेऽधिरुहन्ति च, ते तत्र खट्वायामानि-
शं रात्रिन्दिनं निपळाः सुप्ताः सन्तः श्रममङ्गपीडां नैव जानते न कदाचित्प्रमत्ते ।
कौटुशीं खट्वां, सोपधानां सगरुडकां स्थेयसीं दृढमस्फुटिताम् । यद्यपि चात्र ख-
ट्वापसर्जनभूता तथापि बुद्ध्यः विभज्य विशेषणयोगो बोद्धव्यः । अतिशयेन
स्थिरा स्थेयसी । “प्रियस्थिरे”ति ईयसुनि स्थिरस्य स्थादेशः । खट्वां कुर्वन्तीति
खट्वयन्ति । “तत्करोती”ति खिच् । आ निशाया आनिशम् । “आह् मर्यादाभिवि-
ध्यो”रिति समासः ॥ ७७ ॥

स्पृशन्ति शरवत् तीक्ष्णाः स्तोकमन्तर्विशन्ति च ।

बहुस्पृशापि स्थूलेन स्थीयते बहिररमवत् ॥ ७८ ॥

ये तीक्ष्णाः कुशाग्रेयधियः सहस्रबुद्धयः प्राज्ञास्ते स्तोकं स्पृशन्ति मितमा-
लोचयन्ति, अथ चान्तर्विशन्ति कार्यतत्त्वस्यान्तरं प्रतिशन्ति । स्वल्पं ब्रुवन्तः

सकलं कार्यशरीरं जानन्तीत्यर्थः । शरा इव, यथा सायका मनाक् स्पृशन्ति व्रणं कुर्वन्ति, अथ च द्वितीयं पार्श्वं यावन्निःसरन्ति । ये पुनः स्थूला जडधियो हस्तिमूर्खास्तेर्बहु स्पृश्यते रथ्यते कार्यशरीरस्य बहिः स्पर्धायते । अशेषमपि कार्यमालोचयन्तो नैव तस्य हृदयं बुध्यन्त इत्यर्थः । अश्मवत्, यथा यन्त्रपापाणो बहु शरीरं स्पृशति नवान्तरं प्रविशति । तदेवं^१ प्राज्ञाप्राज्ञविशेष उक्तः ॥ ७८ ॥

आरभन्तेऽल्पमेवाज्ञाः कामं व्यग्रा भवन्ति च ।

महारम्भाः कृतधियस्तिष्ठन्ति च निराकुलाः ॥ ७९ ॥

ये मूर्खास्ते मनागेवारम्भं कुर्वन्ते नितरां चाकुला भवन्ति वीपश्च । ये पुनः कृतधियः शास्त्रज्ञास्ते महारम्भं महोदयं कार्यमारभन्तेऽथच निराकुला निर्धनप्राप्तिरुपैति सूर्यवत् । शास्त्रेण कृता धर्षिता धीर्येषां ते कृतधियः शास्त्रपरिणतबुद्धय उच्यन्ते । जानातीति वः “इगुपधसाप्रीकिरः कः” ॥ ७९ ॥

उपायमास्थितस्यापि नश्यत्यर्थः प्रमाद्यतः ।

हन्ति नोपशयस्थोऽपि शयालुर्मृगयुर्मृगान् ॥ ८० ॥

नचापि बुद्धिमदारमात्रेण प्रमदितव्यमिति दर्शयितुमाह—प्रमाद्यतोऽवलितस्य नीतिमाश्रयतोऽपि प्रयोजनं न घटते । तथाच हरिणनिकटस्थोऽपि लुब्धको यावद्जागरुकस्तथाप्यमृगानपि न हिनस्ति । तस्माज्जिगीषुणा प्रमादो न विधेयः । एतेन बहुकम्—नीतिरापदि यत्तस्यः (२ । ६१ श्लोके) तदपास्तम् । शीते तर्ज्जालध्येति शयालुः, इत्यालुचि शीङ्ग्रहणम् ॥ ८० ॥

उदेतुमत्यजघ्नीहां राजसु द्वादशस्वपि । ✓

जिगीपुरेको दिनकृदादित्येष्टिव कल्पते ॥ ८१ ॥

एवं प्रश्नां प्रदर्शय सांप्रतमुत्साहं प्रतुष्टुपुराह—अयमादिषु द्वादशसु सु मध्यान् स एवैको जिगीषुः प्रधानं संपद्यते, य उदेतुमुदयाय ईदामुद्योगमुते ग-हमत्यजन् न त्यजति, नान्यः । जेतुमिच्छुर्जिगीषुः, निरीहश्च कथं जयतीति भावः । यद् द्वादशस्त्यादित्येष्टदितिसुतेषु घात्रादिषु मध्यात्स एवैको दिनकृदहस्करः कल्पते य उदेति, अन्ये त्वदिनकृत एव । यतो यो दिनं करोति स दिनकृदुच्यते । तत्रेमे द्वादशादित्याः—घातार्थमा मित्रो वरुणोऽशुर्मंग इन्द्रो धिवस्वान् पूषा

पञ्चन्यस्त्वष्टा विष्णुरिति । इमे तु राजानः—अरिर्मित्रमरिमित्रं मित्रमित्रमरिमि-
त्रमित्रं विजिगीषुः पार्ष्णिप्राह आक्रन्दः पार्ष्णिप्राहासाराख्य आक्रन्दासाराख्यो
मध्यम उदासीनश्चेति संक्षेपः । भवन्ति चात्र श्लोकाः—“अरिर्मित्रमरोर्मित्रं
मित्रमित्रमतः परम् । तथारिमित्रमित्रं च विजिगीषुः परः स्मृतः ॥ पार्ष्णिप्रा-
हः स्थितः^१ पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरम् । आसाराचनयोश्चैव विजिगीषोस्तु पृष्ठतः ॥
अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तरः । अनुग्रहे संदृतयोः समर्थो व्यस्तयो-
र्ध्वे ॥ मण्डलाद्वहिरेतेषामुदासीनो बलाधिकः । अनुग्रहे संदृतानां व्यस्तानां
च ध्वे प्रभुः” इति । जिगीषुर्नामिस्थानीयोऽन राजचक्रस्य पार्ष्णिमिष यो
गृह्णाति स पार्ष्णिप्राहः । एतन्निरोद्धा विजिगीषुसहाय आक्रन्दः । आक्रन्दनि-
रोद्धा च पार्ष्णिप्राहासारः । एतन्निरोद्धा चाक्रन्दसहाय आक्रन्दासार इति ॥२॥

तन्त्रावापविदा योगैर्मण्डलान्यधितिष्ठता ।

सुनिग्रहा नरेन्द्रेण फणीन्द्रा इव शत्रवः ॥ ८२ ॥

कथमसायेको जिगीषुः कल्पत इति तस्य मण्डलविन्ताप्राह—एवंधिघेन
नरेन्द्रेण नृपेण रिपवः सुनिग्रहाः सुखेन दमयितुं शक्याः । कीदृशेन, तन्त्रा-
वापविदा । स्वप्रकृत्युत्पत्तिविधानं तन्त्रं, परशुक्तीनामात्मन्यारोप आवाप, सौ
वेत्ति जानातीति यत्नेन । तथा योगैः प्रच्छन्नप्रविधिभिर्मण्डलानि परराष्ट्राण्य-
धितिष्ठताक्रमता । एवंधिघेनात्साहेनासौ विजिगीषुः संपद्यत इत्यर्थः । के यथा
केन सुनिग्रहा इत्याह—फणीन्द्रा इवेति । यथा नरेन्द्रेण गारुडिकेन सर्पश्रेष्ठा
अहच्छ्रेण दमयितुं शक्यन्ते । सोऽपि तन्त्र गारुडशस्त्रमावापः सर्पपादिकेप-
‘सौ वेत्ति’, योगैश्च ध्यानेर्मण्डलानि वायव्यादीन्धधितिष्ठति ॥ ८२ ॥

करमचेयामुत्तुङ्गः प्रभुशक्तिं प्रधीयसीम् ।

प्रज्ञायत्तवृहन्मूलः फलत्युत्साहपादपः ॥ ८३ ॥

यत्तुङ्गं‘तौ द्वि मूलमुदेष्यन्त्या’ (७६श्लोके) इति तत् दर्शयति—उत्साह
एव वेत्तः स प्रभुशक्तिं कोशचतुरङ्गं च फलं फलति जनयति । कीदृशीं, करैर्वलि-
भिः प्रचेयां वर्धनीयां तथा प्रधीयसीमतिमहतीम् । उत्साहः कीदृश उच्चोऽतनुः,

१ ‘स्थित’ ग पाठ । २ ‘यो यत्र’ च पाठ । ३ ‘ए’ वाक्षि ग पाठ । ४ ‘सर्पादिविशेष’, क ख पाठ ।

५ ‘स वृत्त’ ग पाठ ।

तथा प्रदायलं मन्त्रशक्तिस्तदेव महन्मूलं कारणं यस्य । मन्त्रशक्तिजनितेनोद्यमेन प्रभुशक्तिर्जन्यते इति वान्यार्थः । योऽप्युद्यतो बृहन्मूलश्च स करप्रवेयां हस्तप्राप्यां शक्तिं फलदानलक्षणां फलति ॥ ८३ ॥

बुद्धिशस्त्रः प्रकृत्यङ्गो घनसंवृतिकञ्चुकः ।

चारेक्षणो दूतमुखः पुरुषः कोऽपि पार्थिवः ॥ ८४ ॥

शक्तित्रययोगे सति राजशब्दः प्राच्यते नान्यथेति दर्शयितुमाह—एवंविधः कोऽपि पुरुषो राजान्यः, पुरुषविशेषः कोऽपि राजोच्यत इत्यर्थः । बुद्ध्यादियोगे सति राज्ञा भूयत इति यावत् । अतश्च पद्गुणा इत्यादीनां शक्तीनां संग्राह्यत्वमिति भावः । अथच एवंविधो यः पार्थिवः स कोऽपि पुरुषः पुरुषविलक्षणोऽसौ बोद्धव्य इति वक्तुं शक्तिः । तमेव विशेषमाह—बुद्धिः प्रज्ञा शक्तं प्रहरणं यस्य स बुद्धिशस्त्रः । अन्यो ह्यायुधेन जिघांसति स तु बुद्धयेति विशेषः । उक्तं च—“एकं हन्यान्नवा हन्यादियुमुक्तो धनुर्मता । बुद्धिर्बुद्धिमतोत्सृष्टा हन्ति राष्ट्रं स राजकम्” इति । तथा प्रकृतय एवाङ्गानि यस्य स प्रकृत्यङ्गः । अन्यस्य हि पाणिपादादीन्यङ्गानि भवन्ति, स तु तत्कर्म प्रकृतिभिरेव कुरते—“स्वामी जनपदोऽमात्यः कोशो दुर्गं पलं सुहृत् । राज्यं सप्तप्रकृत्यङ्गं नीतिज्ञाः संप्रचक्षते” इति ॥ तथा घनातिशयवती संवृतिर्मन्त्रशक्तिरेव कञ्चुकं कवचो यस्य । अन्यस्य हि सप्तह्मः शस्त्रमयो भवति स तु मन्त्ररक्षयैवात्मानं रक्षति । चाराः प्रणिधय एवेक्षणे चतुर्षु यस्य स चारेक्षणः । अन्यस्य हि स्वमुख एव चतुर्षु भवतः स तु चारैरेवाखिलमवलोकयति । उक्तं च “गन्धेन गावः पश्यन्ति घेदैः पश्यन्ति ब्राह्मणाः^१ । चारैः पश्यन्ति राजानश्चतुर्भ्यामितरे जनाः” इति । तथा दूता एव मुख यस्य स दूतमुखः । अन्यस्य हि शरीरे मुखं लग्नं भवति स तु मायादिर्षं मुखकार्यं दूतैरेव कुरते, अत एव पुरुषः कोऽपि पार्थिवो नान्य इति । तदेतेन यो मन्त्रशक्त्युत्साहशक्तिप्रभुशक्तियुक्तः स राजोच्यते नान्य इत्युक्तं भवति ८४ ।

तेजः क्षमा वा नैकान्तः कालज्ञस्य महीपतेः^१ ।

नैकमोजः प्रसादो वा रसभागाविदः कवेः ॥ ८५ ॥

इदानीं केवलं तेजःसमाश्रयेण यदभिहितं—‘मा जीवन्त्यः परे’त्यादि

(४५ श्लोके) तद् दृश्यितुमुपक्रमते—अवसरस्य रामो न तैदृश्यमेकान्तो निश्चयो न
मार्दवमपितु यद्यस्ययुज्यते । तदेव दृष्टान्तेन दृढयति—कवेः काव्यकर्तुः रसमाग-
मस्य न केवलमोजः पक्षे नापि प्रसादः । रसाः—“शृङ्गारहास्यकरुणा वीररौ-
द्रमयानकाः । वीमत्साम्प्रतशान्तास्या नयते निश्चिता बुधैः” इति । तेषां विभागो
विषयविभागः । बहुसमासवती वृत्तिरोजोऽसमासा तु प्रसादः । यश्च रसवि-
भागं कविर्जानाति तेनैकान्तत एव गुणो नैवौजः प्रसादो बाध्यणीयः । यतः
शृङ्गारकरुणयोः प्रसाद एव शोभाभावद्वति रौद्रे स्त्रोत्र एव । केचिद् तु रस-
भावविद् इति पठन्ति । तच्च नोपयुज्यते रसभावयोरैकयोगक्षेमत्वात्, भाव एव
हि रसो भवति, किञ्च रसेष्वेव हि रीतयो विभक्ता न भावेषु इति ॥ ८५ ॥

कृतापचारोऽपि परैरनाविष्कृतविक्रियः ।

असाध्यः कुरुते कोपं प्राप्ते काले गदो यथा ॥ ८६ ॥

न चाप्यकाले तेजस्विता फलवतीति दर्शयितुमाह—यः परैर्विहितापराधः
स काले प्राप्ते कोपं करोति^१ सग्नबलः सन् तेजस्वितामाश्रयति, यतस्तदासा-
वसाध्योऽजय्यः । पूर्वमुपद्रुतोऽप्यशक्तत्वादर्शितकोपः, तेन यदा शक्तिसंपत्ति-
मान् भवति तदापराधिषु तैक्यमाश्रयणाय न सर्वदेत्युक्तं भवति । उक्तं च—“घडे-
दमिनं स्कन्धेन यावत्कालनिर्पर्ययः । अघैनमागते काले भिन्याद् घटमिवाश्मनि” ॥
इति । यथा गदो व्याधिर्जनैः कृतापध्योऽपि सन् अपद्रुत्वादिकारं न प्रकटय-
त्यनन्तरं प्राप्ते काले सत्य^२ च्छेद्यत्वात्कोपं स्वकार्यं कुरुते, तथा मानी ॥ ८६ ॥

मृदुव्यवहितं तेजो भोक्तुमर्थान् प्रकल्पते ।

प्रदीपः स्नेहमादत्ते दशया ह्यन्तरस्थया ॥ ८७ ॥

नचाप्यकालेऽप्येकान्तद्वारणेन^३ भवितव्यमिति दर्शयितुमाह—तेजः शौर्वे^४
मार्दवमिश्रितं सद्यन् मूढ्यादिकान् भोक्तुं प्रकल्पते^५ समर्थं भवति न केवलम् ।
तथा च प्रदीपस्तेजःस्वभावोऽपि दशया मूढ्या मध्यस्थया समेत्य तैलं पिबति
न केवलम् । उक्तं च “मृदुमप्यवमन्यन्ते तीक्ष्णादुद्धिजते जनः । एतद् बुद्ध्या
महाराज मा तीक्ष्णो मा मृदुर्भव” इति ॥ ८७ ॥

१ 'कुरुते' ग. पाठः । २ 'स्य' ग. पाठः । ३ 'अनु' ग. पाठः । ४ 'शौर्वे' ख. ग. पाठः ।
५ 'मन्यते' ग. पाठः ।

नालम्ब्यते दैष्टिकतां न निपीदति पौरुषे ।

शब्दार्थौ सत्कविरिव द्वयं विद्वानपेक्षते ॥ ८८ ॥

नापि दैवमुल्लङ्घ्य तेज आदातव्यमिति दर्शयितुमाह—य शास्त्रज्ञ स द्वितीयमाश्रयत । तदेव स्वरूपेण दर्शयति—दैष्टिकता दैवपरता शास्त्रेकविषयस्य केवल नाश्रयति, नापि केचले पुरूपकार निपीदत्यवतिष्ठते । यथा सत्कविर्वाण प्रभृतिर्द्वौ शब्दार्थौ काव्येष्वपेक्षते । नहि स केवलान् शब्दालंकारानुपादत्ते नापि केवलानर्थालंकारान्, अपितु निरवयव सुकाव्य कर्तुं द्वयमेव । उक्तं च—“शब्दार्थौ काव्यमिति । तस्मात्केवलं पौरुषाश्रयणेन चैवो न जेय इत्युक्तं भवति । विद्वमस्तीति मतिर्यस्य स दैष्टिको दैवशरणोऽत्र विवक्षितः । “अस्ति नास्ति दिष्ट मति” इति उक्तं । पुरुषाणां कर्म पौरुषम्, “युवादि त्वादण ॥ ८८ ॥

स्थायिनोऽर्थे प्रवर्तन्ते भावाः संचारिणो यथा ।

रसस्यैकस्य भूयांसस्तथा नेतुर्महीभृतः ॥ ८९ ॥

जिगीषुरेकं करणं इत्युक्तं, तत्रतत्स्यात् किं नाम जिगीषुत्वमुच्यते यस्योपरि भर इति, तद्गुणानाह—नेता नायकोऽपि जिगीषुर्यो महीभृन्नुप स्थायी स्थिर एकदेशस्थो या तस्यार्थे प्रयोजनं संचारिणो ‘अटनशीला राजानस्तथा प्रवर्तन्ते’ यथा स्थायिनो रसस्यैकस्यान्ये संचारिणो भावाः, रसा भृङ्गारादयः । अत्र तु रसहेतुत्वात् स्थायी भाव एव रसादिको विवक्षितः । रतिहासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा । जुगुप्साविस्मयशमा स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः ॥ इति, व्यभिचारिणो भावा निर्वेदादयस्त्रयस्त्रिंशत्, ते च स्थायिन भाव रसोभयन्तं पोषयितुं प्रवर्तन्ते । उक्तं च ‘दीपयन्तं प्रवर्तन्ते ये पुन स्थायिन रसम् । ते तु संचारिणो ज्ञेया न ते स्थायित्वमागताः’ ॥ इति, अथवा भृङ्गारादिवचनमेव रसशब्दः स्थायिभावहेतुत्वाच्च स्थायित्वम् । तथाचात्र श्लोके स्थायिन इति पण्डये कवचनम् । ये तु जलन्तमाहुः ते स्थायिनो भावाः संचारिणश्चेति व्याचक्षते, तदुक्तम् । यत् परस्य रसस्य स्थायीभाव एव एवार्थं प्रवर्तते न पदं, स्थायी एव रसो भवेदिति विरुद्धं स्यात् उपमेयसाम्यं च न स्यात्, तत्र स्थायिश्च

व्यस्यैकवचनान्तत्वात् । तदेतेन विजिगीषुमहिमा कथितः इति ॥ ८६ ॥

अनल्पत्वात् प्रधानत्वादंशस्येवेतरे स्वराः ।

विजिगीषोर्नृपतयः प्रयान्ति परिवारताम् ॥ ८७ ॥

अथच कथं नेतुर्ये ते प्रवर्तन्ते इत्याह—विजिगीषोर्नृपचक्रनामितुल्यस्य राज्ञोऽन्ये राजानः परिच्छदत्वं व्रजन्ति, कर्मकराः संपद्यन्ते इत्यर्थः । कुतोऽनल्पत्वाद्विजिगीषुमहियोगादत एव प्रधानत्वाच्च, राजगुणयोगाच्च प्रधानत्वम् । कस्येव के कुत इत्याह—यथांशस्य स्वरस्यान्ये स्वरा उपकरणतां यान्ति । सोऽप्यसकृदुच्चारणादनलो भवति । उक्तं च—“योऽत्यन्तबहुतो यत्र धावीषांशश्च तत्र सः” । इति, अत एव च प्रधानत्वमितरस्वरपरिमाणकत्वेन वा ॥ ८७ ॥

अप्यनारममाणस्य विभोरुत्पादिताः परैः ।

व्रजन्ति गुणतामर्थाः शब्दा इव विहायसः ॥ ८८ ॥

एतदेवोपोद्धृत्यति—‘विमोर्बिजिगीषोरपि अनारममाणस्य निष्क्रियस्यापि नृपान्तरैरर्जिता अर्था भूम्यादयो गुणतां व्रजन्ति, उपकारकतां यान्ति तद्वायाः संपद्यन्ते इत्यर्थः । विहायस आकाशस्य शब्दा ध्वनयो यथा । अन्यैर्हि पटहादिभिः शब्द उत्पाद्यते विभोः सर्वज्यापिनो निष्क्रियस्य आकाशस्य शब्दो गुण इति कथ्यते । तदेतेन प्रमुखकर्महिमानं दर्शयताध्यक्षीयत्वमुक्तम् । विभुः प्रमुखशक्तियुक्तः सर्वज्यापी च । अपिशब्दो विस्मयार्थः ॥ ८८ ॥

यातव्यपार्णिग्राहादिमालायामधिकद्युतिः ।

एकार्थतन्तुप्रोतायां नायको नायकायते ॥ ८९ ॥

इदानीं तेजस्वितामाह—यो नायकः प्रमुखविकद्युतिस्तेजस्वी स यातव्यपार्णिग्राहादिमालायां नायकायते तरलतुल्यो भवति, तेजोयुक्तो राजा सर्वेषां प्रधानं भवतीत्यर्थः । यातव्यः प्राकृतोऽरिः, पार्णिग्राहः पाश्चात्यो राजा, आदिग्रहसमाक्रन्दाद्यर्थम् । तेषां माला पङ्क्तिः सैव माला सक् तस्यां नायकायते, नायको मध्यमखिस्तरलः स इवाचरति “कर्तुः क्यङ्” । रत्नकण्ठिकायां हि तरलस्तेजोयुक्तः प्रधानम् । कीदृश्यां मालायाम्, एकार्थतन्तुप्रोतायां

एकधासावर्धे एकार्थे पृथिवीलक्षणे । सर्वो हि राजा भुव साधयितुं मत्तते ।
 एकार्थे एव तन्तुसादृश्यात्तन्तुस्तत्र श्रोताया लज्जाया सबद्धायाम् । मालापि
 तन्तौ लीव्यते । तदेतेन पृथिव्यर्थिना^१ राज्ञा स एव सार्वभौमो भवति, य
 स्तेजस्वितयाधिकद्युतिर्भवतीति तेजसोऽप्याश्रयणीवत्वमुक्तम् ॥ ६२ ॥

पाङ्गुण्यमुपयुञ्जीत शक्त्यपेक्षं रसायनम् ।

भवन्त्यस्यैवमङ्गानि स्यान्मूनि पलवन्ति च ॥ ६३ ॥

यत्पूर्वमुक्तं, पाङ्गुणा (२७ शे श्लो०) इत्यादि तद्दूपायितुमाह—पङ्के गुणा
 सध्यादयः, पाङ्गुण्यमुपयुञ्जीत व्यवहरेत् । कथं शक्त्यपेक्षं यथाशक्तिं न रामसि
 कतया वपेण वा । आत्मसामर्थ्यं बुद्ध्या य एव गुणो हितं सधिवो विप्रहादि
 र्वा स एव विधेय इत्यर्थः । कीदृश पाङ्गुण्यं, रसायनं रसा अभ्यस्यते प्राप्यते
 ऽनेन^२ पृथिवीप्रापकमित्यर्थः । पाङ्गुण्येन हि विचार्य प्रयुक्तेन पृथिवी प्राप्यते ।
 केचित् तु रसायनमिव रसायनमित्याहुः । किमेव सति सिञ्चतीत्याह—एव
 यथाफलं पाङ्गुण्योपयोगे सति, अस्य राज्ञोऽङ्गानि प्रकृतयः स्यान्मूनिपलवन्ति
 बलवन्ति समर्थानि च भवन्ति, अन्यथा तु तानि शुष्केषु, शास्त्रपूर्वको व्यवहार
 उदयायेति तात्पर्यार्थः । उक्तं च 'मतिभेदतमस्तिरोहिते गहनं कृत्यविधौ विवेकि
 नाम् । सुकृतं परिशुद्ध आगमं^३ कुरुत दीप इवार्पेदशनम्'^४ इति, अथ चोक्तिः—
 यः किल पाङ्गुण्ययुक्तं रसायनमौषधं शरीरशक्तिभेदयोपयुङ्क्ते तस्याङ्गानि
 पाणिपादादीनि कृद्धानि सधलानि च भवन्ति ॥ ६३ ॥

स्थाने शमयतां शक्त्या व्यापामे वृद्धिरङ्गिनाम् ।

अपथायलमारम्भो निदानं क्षयसंपदः ॥ ६४ ॥

अथ शक्त्यनपेक्षे आरम्भं किं भवतीति स्थानवृद्धितयात्याश्रयं उपाया
 स्ताधिकरूपयितुमाह—स्थानं क्षयापचयरहितायामवस्थायां यः शमयन्तं श्रितश
 न्तिगुणास्तेषां तथाभूतानामङ्गिना राज्ञा शक्त्या व्यापामं विप्रदे सति वृद्धिरप्य
 यो भवति । यदा स्थानावस्था तदा शम आश्रयणीयः । यदा तु शक्तीं पर्येत्तदो
 दयाय पौरुषमाश्रयणीयमित्यर्थः । यः पुनर्यथावलं शक्त्यतिश्रमेणारम्भो यदा

१ 'विवर्तिना' स पाठः । २ 'तदु' स य पाठः । ३ 'नमय्य' य पाठः । ४ 'भेदेत्ययं रसाय
 नमुोऽयं रसायन' ॥ पाठः । ५ स ख पाठः । ६ 'मुक्ति' य पाठः । ७ 'उदया विद्यन्ते' य पाठः ।

स क्षयसंपदो महत्वा आपदो निदानं कारणम्, अशक्त्या विग्रहे सति नाशः प्राप्यत इत्यर्थः । अथचोक्तिः—यः किलाङ्गी शरीरपोषकः स स्थाने क्षीमघा-
दौ^१ शमी भवति, स्यादि न सेवत इत्यर्थः । शक्त्या च व्यायामे श्रमे सति
तस्य वृद्धिः कायस्थौल्यं भवति । यस्तु देहवृत्तमनपेक्ष्यातिव्यायामस्तेनासौ क्षयं
धात्यपचयं प्राप्नोति ॥ ६४ ॥

तदीशितारं चेदीनां भवांस्तमवमंस्त मा ।

निहन्त्यरीनेकपदे स उदात्तः स्वरानिव ॥ ६५ ॥

एवं सामान्यरूपेण नीतिशास्त्रमभिधाय प्रकृते योजयितुमाह—यतः “अथथा-
यलमात्स्म्यो निदानं क्षयसंपदः” तत्तस्मात् चेदीनामीशितारं वैद्यं भवान् माय-
मंस्त मावहासीत्, अशक्त एव इत्यचलेपं तं प्रति मा^२ कृपा इत्यर्थः । यतः स
वैद्य उदात्त उन्नतो महाबलः सधरौनेकपदे युगपदेव निहन्ति हिनस्ति, स्वरान-
निध यथोदात्तः स्वरविशेषः एकस्मिन् एव पदे स्वरानचो निहन्ति अनुदात्त-
यति । “अनुदात्तं पञ्चमेकवर्जं”मिति । तस्माद्रामसिकतया वैद्यो नावस्कन्धते इति
भावः । अवमंस्तेति “माडि लुङ्” ॥ ६५ ॥

मा वेदि यदसावेको जेतव्यश्चेदिराडिति ।

राजयदमेव रोगाणां समूहः स महीभृताम् ॥ ६६ ॥

नचासौ सहजेनैव यत्नेन युक्तो यावद् बाहोनापीति दर्शयितुमाह—असौ
वैद्यो एकत्वाज्ज्वल्य इति त्वया मा वेदि मा ह्यायि मा^३ ज्ञातव्यम् । यस्मात् स
रक्षां समूहो राशिः स्थानम् । यथा राजयत्मा क्षयव्याधी रोगाणां व्याधीनां
निधयः । क्षये हि सर्वव्याधयोऽरोधकालस्यातीसारोदयः संनिहिताः । वेदीति
कर्मणि लकारः । कर्म तु वाक्यार्थः । च्लेः चिण् “चिणो लुगि”ति तस्य लुङ् ।
चेदिषु राजत इति चेदिराट्, क्तिप् । इतिशब्दो वाक्यार्थपरामर्शकः क्रियान्त-
रसंवन्धो^४ यथा स्यात्, अन्यथा जेतव्यश्चेदिराट् भवता मा वेदीत्यात्मीयार्थः^५
परतन्त्रयोर्वाक्ययोर्दशदाडिमादिवाक्यवदसंबद्धार्यता स्यात् ॥ ६६ ॥

१ ‘दि दोषं शमयति’ क. ख पाठ । २ ‘मा त्वं’ ग. पाठ । ३ ‘न’ ग. पाठः । ४ ‘ज्वलो’
ख. पाठः । ५ ‘र्थः’ ख. पाठः । ६ ‘न्यवाक्य’ ख. पाठः ।

संपादितफलस्तेन सपत्नः परभेदतः ।

कार्मुकेणैव गुणिना बाणः संधानमेप्यति ॥ ६७ ॥

तामेव सहायसंपदं स्वरूपेण दर्शयितुमुपक्रमते—तेन चे'दिराज्जेन गुणिना शौर्यादिगुणैर्युक्तेन बाणोऽसुरः सपत्नः सबलः संधानमेप्यत्यैक्यं प्राप्स्य'ति । यतः परभेदतस्त्वद्भेदेनैव संपादितं फलं प्रयोजनं यस्य । बाणस्यापि त्वं शत्रुरेवातो यदासौ जानीते चैद्यस्य तव च भेद उत्पन्न इति तदैव वैद्येनोपकृतमिति मन्यालस्तेन सह संधिं कार्मुकेणैव करिष्यते । यथा योजितफलकः सबाजश्च बाणः शरः सज्जेन घनुषा परभेदतो लक्ष्यभेदार्थं संधानमेति । परभेदेन इति पाठान्तरम् ६७

ये चान्ये कालयवनसाल्वरुक्मिन्द्रुमादयः ।

तमःस्वभावास्तेऽप्येनं प्रदोषमनुयायिनः ॥ ६८ ॥

भूयोऽप्याह—येऽप्यन्ये कालयवमादयो राजानस्तेऽप्येनं वैद्यमनुयायिनः पश्चादागमिष्यन्ति, यतः प्रदोषं प्रकृतदोषम् । तेऽपि तमःस्वभावास्तामसाः क्रोधप्रकृतयः, सदृशाश्च सदृशैर्युज्यन्ते । अथच प्रदोषं रात्रिमुखं तमांस्यवश्यमेवानुयान्तीत्युक्तिश्चेष्टेः ॥ ६८ ॥

उपजापः कृतस्तेन तानाकोपवतस्त्वयि ।

आशु दीपयितास्पोऽपि सागनीनेषानिवानिलः ॥ ६९ ॥

नचैते राजानस्त्वय्यनुकूला येन तं न यास्यन्ति, नच तस्य तानात्मीकर्तुं कश्चित् क्लेश इति दर्शयितुमाह—तेन वैद्येन भयता सह तेषां य उपजापो भेदः कृतः सोऽप्योऽपि तान् सुपानाशु भगित्येव दीपयिता क्षोभयिष्यति, यतस्त्वयि तानाकोपवतः सक्रोधान् । यथा सानलानीष्मानि तनुरपि वायुर्ज्वलयति ॥ ६९ ॥

वृहत्सहायं कार्यान्तं क्षोदीयानपि गच्छति ।

संभूयान्भो विमभ्योति महानद्या नगापगा ॥ १०० ॥

एवंच स्वयं दुर्बलत्वेऽपि ससहायत्वादसाह्य इति दर्शयितुमाह—क्षोदी

१ 'क्षो' स. पाठः । २ 'यास्य' स. ग. पाठः । ३ 'मेप्यति' स. पाठः । ४ 'कृतयः शब्दाश्च' क. स. पाठः । ५ 'यति' ग. पाठः ।

यांस्तनुरपि यो बृहत्सहायः स कार्यान्तं प्रयोजनपारं याति । तथा च नगापगा
पर्वतनदी खलपापि महानद्या वितस्तादिकया मिलित्वा समुद्रं प्राप्नोत्येव^१ ।
अतिशयेन लुप्तोऽसमर्थः क्षोदीयान्, ईपसुनि^२ “स्पूलदूरे”^३त्वादिना गुणो रेफ-
लोपश्च ॥ १०० ॥

तस्य मित्राण्यमित्रास्ते ये च ये चोभये नृपाः ।

अभियुक्तं त्वयैनं ते गन्तारस्त्वामतः परे ॥ १०१ ॥

‘स्यादेतत् दानमानादिभिरायर्जितत्वात् गौरवेषु च ममैव सर्वे पार्थिवास्ति-
ष्ठन्ति तस्य ब्रु कतिपय, इति कौटुशी सहायसंपदित्याह—एनं खेद्यं भवतामियु-
क्तमुत्तन्धममी राजानो गन्तारो गमिष्यन्ति^४ । ये तस्य मित्राणि तव तु न के-
चित्, ये तवामित्रा रिपवस्तस्य तु न केचित् । ये चोभये द्विरूपास्तस्यापि मि-
त्राणि तव चामित्राः तस्य चा^५मित्रमित्राणि इत्ययं चोभयार्थः, एव्योऽन्ये रा-
जानस्ते त्वामनुयास्यन्ति । ये तव मित्राणि तस्य तु न केचित्, ये वा तस्या-
मित्रास्तव तु न केचित्, ये च तवापि मित्राणि तस्य चामित्राः । अथवा
तवा^६मित्रमित्राणि तस्य च^७ मित्रमित्राणि । तस्मान्न तवाधिका सहायसंप-
दिति भावः । पूर्वं याणादीनामुपन्यासः प्राधान्यस्यापनार्थः । गन्तार इति
ह्यन्तः ॥ १०१ ॥

मलविघ्नाय सकलमित्थमुत्थाप्य राजकम् ।

हन्त जातमजातारैः प्रथमेन त्वयारिणा ॥ १०२ ॥

‘एवं सत्यपरोऽनर्थ आयातीति दर्शयितुमाह—एवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण यज्ञ-
विघ्नाय नतु कार्यान्तरार्थं समग्रं राजकं नृपसमूहमुत्थाप्य क्षोभयित्वा कष्टम-
जातारैर्युधिष्ठिरस्याघेन शत्रुणा भवता संपन्नम् । तस्याजातशत्रुरिति सार्थकं
नाम, त्वं यदा राजन्यकक्षोभद्वारेण यज्ञं विघ्नयसि तदा तस्य त्वमेव प्रथमः
शत्रुस्तत्कार्यकरणत् । राजां समूहो राजकम् । “गोत्रोद्योद्भोरभराजे”ति बुद्ध् ।
जातमिति भावे क्तः । हन्तेति खेदे ॥ १०२ ॥

१ ‘याति’ ख. पाठः । २ ‘न्ति सहायकं करिष्यन्ति’ इत्यधिकः ख. पाठः । ३ ‘च मि’ ख.
पाठः । ४ ‘चा’ ख. पाठः । ५ ‘वा’ ख. ग. पाठः ।

संभाव्य त्वामतिभरक्षमस्कन्धं सुबान्धवः ।

सहायमध्वरधुरां धर्मराजो विवक्षते ॥ १०३ ॥

नच तव तत्संप्रतमिति तद् दर्शयितुमाह—भवन्तं सहायं निरूप्य 'धर्म-
राजो यज्ञभारं विवक्षते वोढुमिच्छति, यतस्त्वमतिभरक्षमस्कन्धो मद्भाभरसहा-
सः । त्वया सहाय' उत्साहो वा यस्य । अन्योऽपि विपुलांसः साहायकेन भारं
यहति । कीदृशो युधिष्ठिरः, सुबान्धवः शोभना बान्धवास्त्यादृशा यस्य । तदेतेन
'विनाप्यस्मदलंभूष्यु'रिति 'यज्ञता पाण्डव' इति च प्रतिक्षिप्तम् । अध्वर एव
धूर्मारोऽध्वरधुरा । "अक्षूरभूषणयामनक्षे" । वोढुमिच्छति विवक्षते । वहेः सन् ।
"हो हः । पढोः कः से" इति पठम्, स्वरितेत्वादात्मनेपदम् ॥ १०३ ॥

महात्मानोऽनुगृह्णन्ति भजमानान् रिपूनपि ।

सपत्नीः प्रापयन्त्यग्निं सिन्धवो नगनिम्नगाः ॥ १०४ ॥

आस्तां वा धर्मराजोऽरिरपि प्रपन्नोऽनुग्राह्य इति दर्शयन्नाह—विपुलचित्ता
रिपूनपि भ्रातृव्यान्प्याभिताननुगृह्णन्ति, अङ्गीकुर्यन्ति । तथाच सिन्धवो
महानद्यः कर्ष्यः सपत्नीरपि नगनदीराभितत्वादुर्द्धि प्रापयन्ति, नच नदी-
पतिराग्निः । समानः पतिर्यासां ताः सपत्न्यः । "नित्यं सपत्नादिवि" नि डी-
घ्नकारौ । आपो घीयन्तेऽस्मिन्नित्यग्निः । निम्नं गच्छन्तीति निम्नगाः "अन्य-
आपि दृश्यते" इति डः ॥ १०४ ॥

चिरादपि बलात्कारो बलिनः सिद्धयेऽरिषु ।

छन्दानुवृत्तिदुःसाधाः सुहृदो विमनीकृताः ॥ १०५ ॥

एवम् 'अल्पीयसोऽप्यामयतुल्यवृत्तेर्महापकारा हि रिपोर्विवृद्धि' रिति वै-
द्यगमनमेवानुष्ठेयमिति चेन्नेत्याह—यो बली तस्य कालान्तरेणापि रिपुषु
बलात्कारः पौरुषं सिद्धयेऽभिमतनिष्पत्तये, कालान्तरेणापि बली शत्रून्नुत्सा-
हेन घर्षिकरोतीत्यर्थः । ये पुनः सुहृदः पूर्वं विमनीकृता रोपितास्ते धर्मं
छन्दानुवृत्त्या चित्ताराधनया दुःसाधा दुराराधाः । कोपयित्वा मतानुवर्तने-
नाराधयितुं रुद्धेण शक्यन्त इत्यर्थः । तदेतेन 'उत्तिष्ठमानस्तु पर' इत्यादि

१ 'पार्यो' क. ग. पाठ । २ 'माहाय्यं' क. ग. पाठ । ३ 'शात्रवान्' ख. पाठ । ४ 'तानुवृत्त्या'
ख. पाठ ।

परिहृतम् । यौक्त्यपर्यायोऽयं बलात्कारशब्दः पृषोदरादित्वात्साधुः । विरादिति पञ्चम्यन्तप्रतिरूपको निपातः । अविमनसो विमनसः कृता विमनीकृताः । “अरु-
मनश्चक्षुश्चेतोऽहोऽजसां सलोपश्च । अस्य च्वावि”तीत्वम् ॥ १०५ ॥

मन्यसेऽरिवचः श्रेयान् प्रीतये नाकिनामिति ।

पुरोडाशभुजामिष्टमिष्टं कर्तुमलन्तराम् ॥ १०६ ॥

यच्च पूर्वोक्तं “न ह्ये” इत्यादि (११ शे श्लो०) तदुत्तरं दित्तुराह—चैद्यना-
शस्त्रिदशेभ्यो हिताय, अतश्च पार्थगमना^१ञ्छ्रेयानिति मन्यसे इति काकुप्रयोगः,
असज्जानासीत्यर्थः । यतः^२ पुरोडाशभुजां देवानामिष्टं कर्तुं यच्च विधातुमलन्त-
रामतिययेन हितम्^३ । ते च^४ पिष्टपिष्टादिभिः, यागे च तैर्मवितव्यमतो यच्चक-
रणमेव तेषामिष्टम् । बुभुक्षितो हि^५ किं शत्रुनाशेन कुर्वते इति भावः । इति^६
वाग्यार्थपरामर्शः^७ । द्वितीयाभावः पूर्वघट् । एकोऽपेष्टशब्दो यागपर्यायो यज्ञे-
र्भाष्यसाधनोऽपरोऽभिमतार्थ इयेः कर्मसाधनः । कर्तुमिति “समानकर्तृकोऽपि”^८त
तुमुन् ॥ १०६ ॥

अमृतं नाम यत्सन्तो मन्त्रजिह्वेषु जुहति ।

शोभैव मन्दरजुब्धक्षुभिताम्भोधिचर्षणा ॥ १०७ ॥

नचोदघेष्ठपत्रेनामृतेन देवास्तृप्ता इति चक्रे युज्यत इति प्रतिपादयन्ना-
ह—यत् मन्त्रजिह्वेष्वग्निषु सन्तः पदकर्माणो जुहति हविर्वदति तन्नामामृतम् ।
नामशब्दोऽयच्चारणेऽभ्युपगमे वा । तदेवामृतं तद्वामृतमभ्युपगतमित्यर्थः । ननु
समुद्रादुत्पन्नममृतं नत्यन्यदित्याह—मन्दरजुब्धेन मन्दराक्षतमन्धेन क्षुभितस्य
विलोडितस्याभ्युधेर्णा चर्षणा सा शोभैव, काष्ठ्यमेतदित्यर्थः । मन्दर एव जुब्धो
वैशाखः । क्षुभ्यते मथ्यतेऽनेनेति कृत्वा “जुब्धस्वान्तर्ध्वान्ते”^९ति इडभावः । क्षु-
भित इत्यत्र तु भवत्येवार्थान्तरत्वात् । जुब्धाति पाठे चोभः जुब्धिः ॥ १०७ ॥

१ ‘मात्’ ख. पाठः । २ ‘अतः’ क. ग. पाठः । ३ ‘अभिमतम्’ ख. पाठः । ४ ‘हि’ ख.
पाठः । ५ ‘हि शत्रुनाशे’ ख. पाठः । ६ ‘ति शब्दो’ ख. पाठः । ७ ‘संकः’ क. ग. पाठः ।
८ ‘यितुमाह’ क. ग. पाठः ।

प्रतीक्ष्यं च प्रतीक्ष्यायै पितृष्वस्त्रे सुतस्य ते ।

सहिष्ये शतभागांसि प्रत्यश्रौषीः किलेति यत् ॥ १०८ ॥

आस्तां या नीतिशास्त्र, कारणान्तरेणापि चैद्यगमनमयुक्तमिति दर्शयितुमाह—तद्य पुनस्यापराधशतं क्षमिष्ये^१ इति किल यत् त्वं पूज्यायै^२ पितृष्वस्त्रे प्रत्यश्रौषीरङ्गीकृतवान्, तत् त्वया प्रतीक्ष्य प्रतिपालनीयं पूज्यत्वादिति भावः । अ-शब्दे हेत्वन्तरसमुच्चयेऽवधारणे वा । “प्रत्याङ्म्यां ध्रुवः पूर्वस्य कर्ते”ति पितृष्वस्तुः संप्रदानसद्भा । विंशत्यादीनां गुणमात्रं गुणिनि च वृत्तिरात्मीयलिङ्गातुगमनं च स्वाभाविकमित्यागांसि शतमिति समानाधिकरण्यं न विरुध्यते । प्रत्यश्रौषीरिति लुङ् । प्रतिश्रवोऽभ्युपगमः । किलेति नत्ये । इतिः क्रियान्तरसंबन्धाय चाफयार्थपरामर्शकः ॥ १०८ ॥

तीक्ष्णा नारुन्तुदा बुद्धिः कर्म शान्तं प्रतापवत् ।

नोपतापि मनः सोऽप्य वागेका वाग्मिनः सतः ॥ १०९ ॥

नचैतद्वचनं नानुपालयिष्ये इति वक्तुं तव युज्यते, इति दर्शयितुमाह—सतः साधोर्वाग्मिनोऽप्येकाद्वितीया वाक्^३, सत्यमायिषो हि गिर एकत्वम् । विरुद्धं चैतत्, यो हि वाग्मी विष्टद्वलवाक् तस्य कथमेकसक्त्याका वाग्मयेत्, अविरोधस्त्वर्थान्तराश्रये^४णोक्त एव । साधवः सत्यवादिन इत्येतावदत्र प्रकृतोपयोगि । तीक्ष्णेत्यादि^५ प्रसङ्गादौपम्यविधित्सया बोद्धम् । तथा सतो बुद्धिस्तीक्ष्णापि नारुन्तुदा । तीक्ष्णा कुशाग्रीया सूक्ष्मार्थदर्शिनी, अरुन्तुदा ममैस्पृक् । यद्य तीक्ष्णं शस्त्रादि तदमर्मविद्भवतीति विरोधः । यथा सतोऽपि बुद्धिस्तीक्ष्णापि नारुन्तुदा एवं वाग्बिष्टद्वलवाप्येकैत्यापम्यम्, एवमन्यत्र । तथा सतः कर्म प्रतापवदपि शान्तं, प्रतापवद्विषकोद्वेजकं, शान्तं हिंसादिरहितम् । यश्च प्रकृष्टतापयुक्तोऽग्रघादिः स कथं शान्तस्तापरहितः स्यादिति विरोधः । तथा सतः सोऽप्य सामिमानमपि मनो नोपतापि अपीडाकरम् । यद्य सोऽप्य उरण सूर्यादि तत्कथं संतापकरं न भवतीति विरोधः । औपम्यं पूर्ववत् ॥ १०९ ॥

१ 'सहिष्ये' ख पाठ । २ 'प्रतीक्ष्यायै' ख पाठ । ३ 'मत्यावाक्' ख पाठ । ४ 'यणेन' क ग पाठ । ५ 'दि तु' क ग पाठ । ६ 'तद् कथं न मर्म' ख पाठ ।

स्वयंकृतप्रसादस्य तस्याहो भानुमानिव ।

समयावधिमप्राप्य नान्तायातं भवानपि ॥ ११० ॥

अतश्च सत्यवाक्याद्यावदाग शत न पूर्णं तावन्नासौ यद्यार्हं, इति दर्शयि-
तुमाह—तस्य शिशुपालस्य त्वयेव विहितानुग्रहस्य त्वमेवावसानाय नालमस-
मर्थत्वाच्च समर्थं, समयावधि वचनसीमानमप्राप्य, यावदाग शत न पूर्णमि-
त्यर्थं । अहो रविरिव, यथा दिवसस्य भास्करः सध्यामप्राप्य दिवसस्यान्ताय
न प्रभवति । तेनापि तस्य स्वयमव प्रसादः प्रसन्नतया क्रियते । यदि ह्यसौ
नोद्गच्छेत् कथं निस्तमो भवेत् । समयो वचन कालश्च ॥ ११० ॥

कृत्वा कृत्यविदस्नीर्धैरतः प्रणिधयः पदम् ।

विदांकुर्वन्तु महत्तत्फलं विद्विपदम्भसः ॥ १११ ॥

एव चैधयाश्च निषिष्यानुपेक्षामपि तस्याह—यतोऽसौ नावस्कन्धोऽतोऽ-
स्नात्कारणात् अतोऽनन्तरं या विद्विपदम्भसो रिपुह्वयस्य प्रणिधयश्चरास्तल-
विदांकुर्वन्तु प्रतिष्ठा कुर्वन्तु कीदृश्यः कियत्योऽस्य शक्तय इति, अन्त गवेप-
यन्वित्यर्थः । कथं तीर्थेऽशुभमि धर्मकाविवेशैरष्टादशमि पदमवस्थान विधाय ।
कीदृशाश्चरा, कृत्यविद् कार्यज्ञा, अथवा कृत्याः कृदलुब्धभीतावमानितास्ता-
म्यिदमिति ये, केऽस्य क्रुद्धा, के लुब्धा, के भीता, केऽप्रमानिता इति ये जानते
इत्यर्थः । तद्वेदनेन हि सान्त्यादिभिरात्मीयीकर्तुं शक्यन्ते । क्रुद्धान् साक्षात्, लुब्धान्
दानेन, भीतास्त्राणेनायमानितान् समानेन स्वीकुर्यात् । विद्विडेषागाधत्वादम्भः ।
तीर्थं सोपाने पदं कृत्वा तलमन्तर्जानाति । तथा त्वं चरैर्जानीहीत्यर्थः ॥ १११ ॥

अनुत्सूत्रपदन्यासा सद्वृत्तिः सश्लिषन्धना ।

शब्दविषेव नाभाति राजनीतिरपस्पशा ॥ ११२ ॥

प्रणिधयश्चावश्यं राक्षा विधेया इति तत्प्रशसामुचेनाह—राजनीतिं या
र्थिवस्यतिरेव शुश्रूषुक्ताप्यपस्पशा चररहिता न शोभते । अपगता स्पशाश्चरा
यस्या सापस्पशा । कीदृशी अनुत्सूत्रपदन्यासा, सूत्र नीतिशास्त्रं तदुत्क्रान्तं

१ 'अकं' ग पाठ । २ 'नास्त' ग पाठ । ३ 'द्विपदे' छ पाठ । ४ 'न्त' ग पाठ ।

२ 'ना' ग पाठ ।

उत्सृजो न उत्सृजोऽनुत्सृजः । पदेषु स्थानेषु न्यासः पदन्यासः । अनुत्सृजः
 सूत्रानुवर्ती पदन्यासो यस्याः सा तथोक्ता । यद्यस्य पुरुषस्य स्थानादेर्या'
 स्थानमर्थशास्त्रे निर्दिष्टं तत्त्वत्रैव' यस्यां न्यस्तमित्यर्थः । तद्यथा “धार्मिकान्
 धर्मकार्येषु अर्थकार्येषु परिहृतान् । क्लीबान् स्त्रीषु नियुज्जीत भीष्माक्षीचेपु कर्म-
 सु” ॥ इति, किंच—“तत्र साम प्रयोक्तव्यमार्येषु गुणवत्सु च । दानं लुब्धेषु
 भेदश्च शङ्कितेष्विति निश्चयः । दण्डः स्तब्धेष्वनार्येषु' नित्यकालं दुरात्मसु” ॥
 इति, तथा सती रम्या वृत्तिर्भ्यवहारो यस्या सा सहस्रुतिः । अथवा सती
 परिपूर्णा वृत्तिर्जीवनोपायो यस्याः । तथा सन्ति रम्याणि निबन्धनानि शासन-
 पट्टकादीनि यस्याः सा सन्निबन्धना । निबन्ध्यते निश्चलीक्रियते स्थितिरेभिरिति
 निबन्धनानि । एवंविधाप्यपस्पशा राजनीतिः शब्दविद्येय नाद्रियते । यथा
 शब्दविद्या व्याकरणविद्या' सदगुणाप्यपस्पशा अनुक्रमप्रयोजना न शोभते ।
 अविद्यमानः पस्पशः प्रयोजनग्रन्थो यस्याः सा अपस्पशा । यावत् ह्येतन्नोक्तं
 “स्तोत्रागमलघ्वसंदेहाः प्रयोजन”मिति तावन्न तत्र गौरवं स्यात् । सापि
 कीदृशी, वर्तमानं तावत् सूत्रं पाणिनिप्रणीतमष्टकं, पदं शेषाद्विरचितं भाष्यं,
 न्यासो जिनेन्द्रकृतः । अनुत्सृजौ सूत्रानुगतौ पदन्यासौ यस्याः सती शोभ-
 ना वृत्तिः काशिकादियस्याः, शोभनानि निबन्धनानि धातुपाठो'णादिकाशि-
 क्षापरिभाषाएधातुकादीनि यस्याः । केचित्तु पदं वाक्यमाहुः निबन्धनं च
 भाष्यम् । एवंविधापि शब्दविद्यानुक्रमस्पशा नाभाति । उक्तं च “सर्वस्यैव हि
 शास्त्रस्य कर्मणो यापि कस्यचित् । यावत्प्रयोजनं मोक्षं तावत्तत्केन गृह्यते” ॥
 इति ॥ ११२ ॥

अज्ञातदोषैर्दोषज्ञैरुद्धृष्योभयवेतनैः ।

भेदाः शत्रोरभिव्यक्त्यासनैः सामवायिकाः ॥ ११३ ॥

एवं शत्रुशक्तिं बुद्ध्वा ततस्त्वया भेदोऽनेन विधिना प्रयोक्तव्यः, इति वक्तु-
 माह—समवायं समूहमवयन्ति प्रविशन्तीति सामवायिकाः प्रधानामात्यास्ते जिगी-
 पुणा शत्रोर्भेदाश्चालनीयाः । कथमिति तदुपदेशमाह—उद्धृष्य दोषमुद्गाव्य दोषाद्या-
 रोपणं तेषां विधायेत्यर्थः । केनोद्धृष्य, उभयवेतनैः, ये तत्त्वतो जिगीपुसंयन्धनस्त-

१ 'सामादेव' ग. पाठः । २ 'चैत्रव' ग. पाठः । ३ 'ध्वमात्यश्च' क. 'पुपात्यश्च' ग. पाठ ।

४ 'शास्त्रा' ग. पाठ । ५ 'दो' ग. पाठः ।

त्कार्यसिद्धये त्वरे^१ सेवका इव त उभयवेतना उच्यन्ते । उभयस्माद्वेतनमिति कृत्वा तैर्द्वेतुभिरद्वातदोषैरञ्जातोऽविदितो दोष उभयवेतनत्वलक्षणो येषां तैरञ्जातदोषैः । मलौकृतास्तेन वयमतो भवन्तं शरणाधिंन आगता इत्याद्यपदिश्य, तथा तैर्विधेयं यथा तं दोषं तेषामरिर्न लक्षयतीत्यर्थः । तथा दोषज्ञैः परदोषावहितैः, तेऽपि कथं दूषयन्तीत्याह—अभिव्यक्तशासनैरिति, अभिव्यक्ताः केचित्कारणेन बध्ना उच्यन्ते तेषां शासनैः पक्षलादिभ्यवस्थापत्रकैः करणैः । एतदुक्तं भवति—जिगीषुरुभयवेतनैः सह संप्रचार्यं बध्यहस्ते रिपुसच्चिवानां पक्षलाः प्रेषयेदियानि वो जीवमानि, इयं च प्रतिपत्तिरिति, ताश्च तैरङ्गीकृता अनन्युपगता वा उभयवेतनो रिपोर्दंश्येदेवंविद्यास्तवैव ते सामवायिका इति । तत्क्षणं चासौ तान् परित्यजति बन्धयति वा, तं चाभिव्यक्तं घातयति । एवं च विजिगीषोर्भेदः सिद्धो बध्यश्च हतो लोके चापराग इति । अभिव्यक्तशासनैरितीदानीन्तनः पाठः । एतेन चरैः शत्रुशक्तिमवगम्येत्यं भेदो भवता विधेय इति प्रकृतमुक्तं भवति ॥ ११३ ॥

उपेयिवांसि कर्तारः पुरीमाजातशात्रवीम् ।

राजन्यकान्युपायज्ञैरेकार्थानि चरैस्तव ॥ ११४ ॥

पुधिष्ठितपुरगमने च चरविधाने च गुणान्तरमाह—तव चरैः प्रणिधिनी राजन्यसमूहा एककृत्या कर्तारः करिष्यन्ते । कानि राजन्यकानि, आजातशात्रवीं यौधिष्ठिरीं नगरीं उपेयिवांस्यगतानि, तत्र यज्ञे याति मिलितानीत्यर्थः । चराः कथमेकार्थानि कुर्वन्तीति विशेषणद्वारेण कारणमाह—उपायज्ञैर्नयविद्धिः^२ सामादिप्रयोगकुशलैः, कुदोऽयं सामा चर्यो लुब्धोऽयं तु दानेनेत्यादि ये जानते इत्यर्थः । एवं च ते तथैव भवतो मिलिष्यन्तीति सहायसंपदं दर्शितेति । उपेयिवांसीति कसन्तो, “जसः शिः” । कर्तार इति कर्मणि लुट् विण्वद्भायो विकल्पितः । अजातशत्रोरिवमाजातशात्रवी । “अनुशक्तिकादीनां च”^३त्युभयपदबुद्धिः । राजन्याः^४ “राजन्वशुराद्यत्” ततः समूहे बुध् ॥ ११४ ॥

१ 'रे' ख. पाठः । २ 'इत्यु' ख. पाठः । ३ 'त्यश्' इति पुरातनः ग. पाठः । ४ 'वेदिभिः' ग. पाठः । ५ 'न्याः' चत्रियाः क. ग. पाठः ।

सविशेष सुते पाण्डोर्भक्तिं भवति तन्वति ।

वैरायितारस्तरलाः स्वयं मत्सरिणः परे ॥ ११५ ॥

एवञ्च यदस्माभिरनुष्ठेयं तच्छत्रव श्वाचरिष्यन्तीति दर्शयितुमाह—
पाण्डो सुते युधिष्ठिरे त्वयि भक्तिं पूजा सविशेष सातिशयं तन्वति विद-
धति, परे शत्रव स्वयमेव वैरायितारो वैरं करिष्यन्ते, यतो मत्सरिणो
द्वेषारस्तरलाश्चपलाः । अन्यथा यदि युधिष्ठिरस्त्वामुपतिष्ठते तत्तेषां किं
नष्टं यत्कलहायनम् । सविशेषग्रहणं तेषामपि मान्यत्वं गमयति, सविशेषत्वा
द्यात्तमा । सुते इति सत्सप्तमी तद्विशेषणं तन्वतीति । भवतीति, विषय
सप्तमी । वैरं करोतीति वैरायते “शब्दवैरकलहे”ति शब्दः, ततो लुङात्म
नेपवतासिद्ध ॥ ११५ ॥

य इहात्मविदो विपक्षमध्ये

सहसवृद्धियुजोऽपि भूभुजः स्युः ।

बलिपुष्टकुलादिवान्यपुष्टैः

पृथग्स्मादचिरेण भाविता तैः ॥ ११६ ॥

एव च तथैव स्वार्थसिद्धिरित्याह—इहात्रैवविधं वैरे सति ये शत्रुम
ध्ये आत्मविदः प्राज्ञा भूभुज पार्थिवास्ते यदि सहसवृद्धियुजः सह सवृद्धा
अपि भवेयुस्तच्चैतृपैरस्माच्चेत्यादिरणाचिरादथ पृथग्भाविता भविष्यते, आत्म
विश्वात् ते च हास्यन्तीति भावः । यथा बलिपुष्टकुलात् काकपूगादप्यपुष्टैः
कोकिलैः सहवृद्धैरपि आत्मविश्वात् स्वजातिपरिज्ञानात् पृथग्भूयत । शिशु
बलु पिकान् ध्वाङ्गा” धारयन्तीति विधिनिर्योगः अतएव ते परपुष्टाः । स
हसवृद्धिः “सुप् सुप्”ति समासः । ता युज्यन्तीति सहसवृद्धियुजः । किप्
जम् । भावितति भावे भवतलुङ्, चिण्वद्भावात् । तरिति कर्तरि कृती
या । औपच्छन्दसिक वृत्तम् । यावन्तं शेषं पूर्वसाम्यादौपच्छन्दसिकं वदन्ति
सन्तः” इति लक्षणात् ॥ ११६ ॥

१ ‘इ’ ख पाठ । २ ‘सति परे क ग पाठ । ३ ‘भव क ख पाठ ।
४ ‘काका’ ख पाठ ।

सहजचापलदोषसमुद्धत-

अलितदुर्बलपक्षपरिग्रहः ।

तत्र दुरासदवीर्यविभावसौ

शलभतां लभताममुद्धदगणः ॥ ११७ ॥

एवं च सति यत्फलमुत्पद्यते तदानीर्द्वारेण दर्शयितुमाह—तत्र संयन्धी यो दुरासदो दुरमेमघो वीर्यविभावस्तुः पौरुषवहनः, तत्र शत्रुसङ्घः शलभतां नार्यं तावत्प्राप्नोतु दह्यतामित्यर्थः । शलभा ह्यग्नौ पतन्ति । कीदृशः, सहजः स्यामायिको यद्वापलाख्यो दोषस्तेन समुद्धतभ्योदितः प्रारितोऽवलितो वा, तथा चलितो दुर्बलत्वात् पक्षपरिग्रहः सहायसंश्रयो यस्य स तथोक्तः । पक्षस्य परिग्रह इति कर्तृपट्टीसमासः । अशक्त्यात्सहायात् सहायकत्वाच्चस्य चलित इत्यर्थः । योऽपि शलभपूगोऽग्नौ पतति स निजचापलदोषेण प्रेरितो भवति । अग्निपाताच्च दुर्बलानां पक्षाणां परिग्रहः संश्लेषस्तस्य चलो भवति । चपलस्य मायः कर्म वा चापलम्, युषादित्यादयः । दुःप्रेतासाधनेऽभिभूयत इति दुरासदः । लभतामिति “आशिषि लोद्” । हृतयितुमिच्छतामाह नदी मरौ ॥ ११७ ॥

इति विशकलितार्थमौद्वयीं वाचमेना-

मनुगतनयमार्गामर्गलां दुर्नयस्य ।

जनितमुदमुदस्थादुचकैरुच्छिन्नोर-

स्थलनिपतनिपणश्रीश्रुतां शुश्रुवान् सः ॥ ११८ ॥

इति श्रीभागवतमहापुराणे शिशुपालवधकाण्डे मन्त्रपर्यन्तं

नाम द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

स भगवानेनामुद्धयोक्तां पूर्वोक्तां गिरं शुश्रुवान् शृण्वन्नङ्गीकृत्यैव उदस्थादुत्थितः । अनुष्ठानमत्र शृणोत्यर्थः । तस्याच्च विशेषणकारणं कारणमाह—कीदृशीं वाचमिति पूर्वोक्तेन प्रकारेण विशकलितो निलोडितः पर्यालोचिनोऽर्थो यस्यास्तां, तयानुगतोऽनुसृतो नयमार्गो नीतिपथो यथा तां नीतिशान्त्रानुसारिणीमित्यर्थः । अतश्च दुर्नयस्यानयचेष्टितस्यागमलामिवागमलां निवारिणीम् । यथा कस्यचिदर्गला प्रवेशं रोधयति, एवं या दुर्नयस्येत्यर्थः । अतएव जनितमुदं

हर्षजननीम्, तथोच्छ्रितमुन्नतं यद्वक्षस्तदं तत्र नियतं निपणा या लक्ष्मीस्तया
 श्रुतामिति मन्त्रगुतिरुक्ता, सदा सन्निहितत्वात्परं लक्ष्म्यैव श्रुतां न त्वन्येनेत्य-
 र्थः । उच्चकैरुक्तां महार्थाम् । भगवान् वा उच्चकैः सर्वोन्नतोऽपरिमेयः । नय-
 मार्गामिति— नयशब्दे “परजि”त्यजैव भवति, नतु “धिषीमुव” इति घञ् “कृत्य-
 ल्युटोर्बहुल” मिति घचनात् । दुर्नयस्येत्युपसर्गप्रतिरूपको निपातो दुःशब्दस्तेन
 यत्वाभाषः । उदस्यादिति लुङ् ऊर्ध्वक्रियत्वाच्चङ्भावः । “मास्ये”ति सिचो
 लुङ् । विशेषरूपस्योच्चैस्त्वस्याङ्गानादुच्चकैरिति “अज्ञाते” इत्यकच् । शुश्रुवानिति
 “भाषायां सद्यसश्रुयः” इति लिटः कस्युः । मालिनी वृत्तम् । “वसुमुनिवि-
 रतिश्चेन्मालिनी नौ भवौ यः” इति । सर्वगुणयुक्तत्वादुद्वयगुणनिरूपितं ह-
 रिकृष्टकृत्य युधिष्ठिरपुरगमनापोद्वलदिति श्लोकार्थः ॥ ११८ ॥ इति मद्रम् ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायवर्य-आमन्ददेवायनि-धीयल्लभदेवाचार्यधिर-
 क्षितायां माघकाव्यसारटीकायां संवेहविर्पापध्याध्यायां
 मन्त्रपर्यायं नाम द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

शिशुपालवधकाव्ये ।

तृतीयः सर्गः ।

कौवीरदिग्भागमपास्य मार्ग-

भागस्त्यमुष्णांशुरिवावतीर्णः ।

अपेतयुद्धाभिनिवेशसौम्यो

हरिर्हरिप्रस्थमथ प्रतस्थे ॥ १ ॥

अथ मन्त्रसमाप्तेरनन्तरं हरिर्विष्णुरिन्द्रप्रस्थं युधिष्ठिरपुरं प्रतस्थे गन्तुमा-
रेमे । कौदृशः, अपेतो निवृत्तो युद्धाभिनिवेशो रणरसिकत्वं तेन सौम्यो निरा-
कुलः । पूर्वं ह्युक्तम् “आसीत् कार्यद्वयाकुलः” इति । क इव सौम्य इत्याह—
उष्णांशुः सूर्यः कौवीरदिग्भागमपास्योत्तराशां त्यक्त्वागस्त्यसेवितं मार्गं दक्षि-
णांशां प्राप्य यथा सौम्योऽर्ताक्षत्वाद् दृश्यो भवति । युद्धाभिनिवेशस्य कौ-
बेरो दिग्भाग उपमानं हरिप्रस्थस्य त्वागस्त्यो हरेः सूर्यः । सोम इव सौ-
म्यः “शास्त्रादिभ्यो यत्” । प्रतस्थे इति “समवप्रविभ्यः स्थाः” । सर्गेऽत्र
वृत्तमुपजातयः ॥ १ ॥

जगत्पवित्रैरपि तं न पादैः

स्पृष्टुं जगत्पूज्यमयुज्यतार्कः ।

यतो बृहत्पार्ष्णचन्द्रचार

स्तस्यातपत्रं विभ्रं वभूवे ॥ २ ॥

इदानीं प्रयाणमेव घर्षते । अत्रातपनिवारणार्थं भगवता छत्रं धृतमिति क-
श्चिन्मा आसीदिति कविर्मन्त्यतिशयप्रदर्शनायाह—यतस्तं देवं रविः पादैः स्प-
ष्टुमास्तेष्टुं नायुज्यत न युक्तो योग्यो नाम्भूत् । तेन तस्य छत्रं विभ्रं वभूवे

धृत न त्यातपासहत्वेन । यत इति पूर्वार्धेन योज्य, यत्तदोर्नित्यमभिसवन्धाच्च तेनेत्यध्याहार्यम् । यद्वा तस्यातपत्र भृत यतोऽर्कं पादै स्पष्टु न युक्त इति योजनार्थं न किञ्चिदध्याहार्यम् । यथा त्वन्ये व्याचक्षते—यमर्कं पादै स्पष्टु नायुज्यत याग न ययौ यतस्तस्य च्छत्र 'धृतमिति, तथा न किञ्चिदुक्तं भवत् । यस्य हि च्छत्र ध्रियते' तस्यावश्य रविकिरणयोगो न भवति । एतस्य चार्थस्या स्मद्ब्याख्या 'परिपोषकत्वेन व्याख्येया । कदाचित् सूर्यकिरणा अपावना स्युर्नेत्याह—जगत्पवित्रैरिति । कथं तर्हि न योग्य इत्याह—जगत्पूज्यमिति । यो हि शुलैः सर्वसन्धस्तं कथमन्य पवित्रमपि पादस्पर्शं कर्तुं शक्नोति' इति कवि रतिमङ्गलवाच्यमृदु पादस्पर्शनं न सेहे । कीदृशमातपत्र, बृहदक्षरद्वयमण्डलो य पार्वणेषु प्रतिपञ्चन्द्रस्तद्व्यास मनोहारि भवैत्यशौक्यादियोगात् । बृहदिति वा पृथक् पदम् । पर्वण्डेनात्र पौर्णमासी लक्ष्यते तदैव शशिनश्चादित्ययोगात् । अयुज्यतति कर्तरि लङ् श्यन् । पर्वणि वृश्यते पार्वण । 'शेये' इति लक्षण वाक्येनाण, भावार्थे तु कालात् ठञ् स्यात्, नच सन्निवेष्टावेषु पार्षण पाठः । आतपात् आयत इत्यातपत्रम् । विमराबभूव इति कमणि लिट् "भीह्नीभृदुया श्लुष्य" त्याम् । कर्तर्येव भवतेर इति सर्वमतम् । वभूवेति मूलपाठो ज्ञा तव्य । एयमन्यत्र ॥ २ ॥

मृणालसूत्रामलमन्तरेण

स्थितश्चलच्चामरयोर्द्वय सः ।

भेजेऽभितः पातुकसिद्धसिन्धो-

रभूतपूर्वा श्रियमम्बुराशेः ॥ ३ ॥

स द्वौ विसतन्तुनिमशुभ्रस्य प्रकीर्णकद्वयस्य मध्ये स्थित सन् पार्श्वद्वयप्रशिशत्त्रिपयगस्योदध शामामाप । ननु प्रवाहद्वयेन न कदाचिदपि गङ्गा समुद्र पतति तत्कथमसदुपमानं दीयते इत्याह—अभूतपूर्वमिति । पूर्वं भूता भूतपूर्वा न भूतपूर्वाभूतपूर्वा तामुत्पाद्यामित्यर्थः । यद्युभयतः पातुका गङ्गाश्च भवत् ततस्तत्र चामरद्वयमध्यस्य कृष्ण उपमीयत इति वक्ष्यार्थः । द्वयमिति

१ भृत ॥ पाठ २ भि ॥ पाठ ३ हरिमहिमपोष' ख पाठ ४ ता पवित्रे पा वत्रै ख पाठ ५ 'शुक्र' ख पाठ ६ 'रत्र' ग पाठ ७ 'द्वय' ख पाठ ८ 'यस्य' ॥

“अन्तरान्तरेण युक्ते” इति द्वितीया । अन्तरयुक्तयोः वृथान्वयमन्वितनिर्दिष्टयो-
 द्वितीयेति न सर्वमतं सूत्रे वाक्येनानिर्देशात् । अथ चाभ्ययोर्द्वयमिति कथं
 भेदनिर्देशः । तदस्येत्यनुवृत्त्या हि तयान्तस्यावयविनः सामानाधिकरण्यं न्या-
 यम्, यथा द्वयी गतिः, चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति । अत्रोच्यते-अत्रापि
 समुदाय एव धर्मी वाक्यः । द्वावयवयौ यत्र तद् द्वयं व्यात्मक इति समुदाय
 इत्यर्थः । कयोश्चासौ समुदाय इत्यवेक्षायां बुद्धिरुतं भेदमाश्रित्य चाभ्ययोरिति
 विशेष निर्देशः । यदाच साक्षादवयवौ निर्दिश्यते तदा तयान्तस्य च ‘मि-
 लिङ्गत्वम्, यथा द्वयी गतिरुभये देवमनुष्या इति । यदा धर्ममात्रस्यैव
 तयान्तस्य निर्देशादवयवविज्ञानार्थं प्रातीतिकं तदा स्त्रीलिङ्गत्वमेव, यथा भुव-
 नानां त्रयी वेदानां चतुष्टयीति । साधु पततीति पातुकः “लपपते”त्युक्तम् ।
 सिद्धसिन्धुर्देवनादी गङ्गा ॥ ३ ॥

चित्राभिरस्योपरि मौलिभाजां

आभिर्मणीनामनणीयसीभिः ।

अनेकधातुच्छुरितारमराशे-

गोवर्धनस्याकृतिरन्वकारि ॥ ४ ॥

अस्य हरेर्मौलिभाजां मुकुटवद्भानां रत्नानां नानारूपमिर्भासिर्दीप्तिभिरन-
 णीयसीभिः सान्द्राभिरुपरिलग्नभिर्गोवर्धनस्याचलस्याकृतिरन्वकारि, रूपमनुक-
 तम् । अनेकैर्बहुजातीयैर्धातुभिर्मनःशिलादिभिश्छुरिताः संभिज्ञा अरमराशयः
 शिलासंधा यस्य गोवर्धनस्य । कृष्णस्त्रासावुपमानम्, मासां तु घातवः । य-
 देषं भासां घातव एवानुकर्तुं न्याय्या नतु गोवर्धनः सोऽपि कृष्णेनैवानुक्रियते
 अतश्चैवं वक्तुं न्याय्यं, मौलिमणिमरीचिभिरस्योपरि लग्नाभिश्छुरितगोवर्धननाना-
 घातयोज्ज्वलरियत । यदि वासौ मौलिमणिमरीचिर्विभूषितेन कृष्णेनानेकधा-
 तुच्छुरितारमराशेर्गोवर्धनस्याकृतिरन्वकारीति । सत्यमेतत् किंतु विचित्राः क-
 विस्तकयः, वस्तु सर्वथा प्राह्यं सर्वासां चासामुद्गीनां वस्तु न मिश्रते । अति-

शयविशिष्टादद्युशब्दादीयसुनि टिलोपे नम्रसमासे च कृते अनणीयसीति रूपम् ।
अन्वकारीति कर्मणि लुङ् ॥ ४ ॥

तस्योल्लसत्काञ्चनकुण्डलाग्र-

प्रत्युप्तगारुत्मतरत्नभासा ।

अवाप यास्योचितनीलकण्ठ-

पिञ्छावचूडाकलनामिवोरः ॥ ५ ॥

शौरैर्वक्ष इन्द्रनीलरुचा मयूरपल्लसपकमिष लेभे । उल्लसन्ती वेदीप्यमाने
ये काञ्चनकुण्डले सुवर्णकुण्डले तयोर्यदग्र प्रान्त तत्र प्रत्युप्ते स्यूते ये गारुत्म
तरले मरकतमणी तयोर्भासा दीप्त्या बाल्ये शैशवे उचित योग्य यस्मीलकण्ठ
पिञ्छ वन्द्रकिचन्द्रक तदेवावचूल बिद्ध तेनाकलना योजना तामिष प्राप्तवत् ।
अनेकदीप्तिपोगाद् शुष्यते मयूरपन घृतमनेनेत्यर्थ । गारुत्मव मरकतम् । बाल
शब्दो ब्राह्मणादि ॥ ५ ॥

तमद्गदे मन्दरकूटकोटि-

व्याघट्टनोत्तेजनया मणीनाम् ।

बर्हीयसा दीप्तिवितानकेन

चकासयामासतुरुल्लसन्ती ॥ ६ ॥

त शौरिमद्गदे केयूरे चकासयामासतु अविदीपताम् । केन मणीना बर्ही
यसा घनेन दीप्तिवितानकम् रुक्मपुञ्जम् । बर्हीयस्त्वस्य कारणमाह—मन्दराचल
शृङ्गाग्रेण या व्याघट्टनाहननं तन या उत्तेजना नैर्मल्यं तेन हतुना बहुलत
रेण । अमृतमयनकाले हि मन्दरसदानशृङ्गाग्रसपेधवशादुज्ज्वले ते सपथे ।
उत्तेजना तेज प्रादुर्भाव । उल्लसन्ती कचकचायमाने अद्गदे । "चकासु
दीप्ता"ति एयन्तादाम् । अतिशयम् बहुवर्दीयान् । "प्रियस्त्विह"ति
यदादेश ॥ ६ ॥

निसर्गरक्तैर्वलयावबद्ध-

ताम्रारमररिमच्छुरितैर्नखाग्रैः ।

व्यद्योतताद्यापि सुरारिवक्षो-

विक्षोभजासृक्लपितैरिवासौ ॥ ७ ॥

असौ देवः स्वभावलोहितैः कटकप्रोतपद्मरागकिरणभूषितैश्च करजप्रान्तै-
र्बभौ । उत्प्रेक्ष्यते—इदानीमपि हिरण्यकाशिपुरिपूरोदारखोत्पन्नकधिरसंसिद्धैरिव ।
अपिर्विस्मये । व्यद्योततेति लङ् ॥ ७ ॥

उभौ यदि व्योम्नि पृथक् प्रवाहा-

वाकाशगङ्गापयसः पतेताम् ।

तेनोपमीयेत तमालनील-

मामुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः ॥ ८ ॥

पृथगभिधौ लक्ष्यरूपां क्व गङ्गाप्रवाहौ यदि वहेतां तस्मिन्नेदृशेन नमसा
कृष्णस्य तमालतद्वश्यामं वक्षमुक्तासुखमुर उपमीयेत सदृशीकियेतेति । तु-
ष्टूपया उत्पाद्या नामोपमेयम् । कृष्णवपुषः खमुपमानं, मुक्तावल्या गङ्गा-
प्रवाहः ॥ ८ ॥

तेनाम्भसां सारमयः पयोधे-

र्द्धध्रे मणिर्दाधितिदीपिताशः ।

अन्तर्बसन् विम्बगतस्तदङ्गे

साक्षादिवालद्यतं यत्र लोकः ॥ ९ ॥

तेन हरिणा वक्षति मणिर्द्धध्रे धृतम् । को मणिः, उदधेरम्भसां सारमयः
प्रधानभूतः^१ कौस्तुभ इत्यर्थः । शुद्धे सत्त्वे मयद्वज्ज्वालकः स च दुर्लभः ।
कौटुशः, दीधितिदीपिताशः किरणनिकरनिर्मलभासितविकृष्टः । तथा यत्र

वाहो लोको विम्बगतः प्रतिविम्बितः सन्नदृश्यत दृष्टः । उत्प्रेक्ष्यते—तदङ्गे देव-
शरीरे योऽन्तर्यसन्तरेव वसति लोकः स एव तत्र वसन् साक्षादेव दृश्यते
स्म । विम्बं गतो विम्बगतो मणिदेहं प्रविष्ट इत्यर्थः । दधे इति कर्मणि लिट्,
एवमदृश्यतेति च ॥ ६ ॥

मुक्तामयं सारसनावलम्बि

भाति स्म दामाप्रपदीनमस्य ।

अङ्गुष्ठानिष्ठयूतमिवोर्ध्वमुच्चै-

स्त्रिंशोतसः सन्ततधारमम्भः ॥ १० ॥

अस्याव्युत्तस्य मुक्तामयं दाम मुक्ताकलापो भाति स्म व्यद्युतत् । मुक्ताः
प्रकृताः प्राशुर्येण प्रस्तुता यत्र तन्मुक्तामयम् “प्रकृतवचने मयद्” । कीदृग् दाम,
सारसर्न कटिसूत्रं तदवलम्ब्यते भजते इति सारसनावलम्बि, डोरेण प्रयितमि-
त्यर्थः । आप्रपदं प्राप्नोति । उत्प्रेक्ष्यते—त्रिंशोतसो गङ्गाया अङ्गुष्ठादूर्ध्वं निष्ठपूतं
प्रसृतमयिच्छिन्नप्रवाहमम्भ इव । उत्प्रेक्ष्यते नोपमा, तेनोर्ध्वगमनमम्भसो न सं-
भवतीति न चोचम् । त्रीणि श्रोतांसि प्रवाहा यस्याः सा त्रिंशोताः त्रिपथगा
विष्णुपत्नी । उच्चैर्दामं पयो वा भगवतो वा ॥ १० ॥

स इन्द्रनीलस्थलनीलमूर्ती

रराज कर्पूरपिशङ्गवासाः ।

विस्तृत्वरैरम्बुरुहां रजोभि-

र्यमस्वसुश्चित्र इवोदभारः ॥ ११ ॥

॥ कृष्णो यमुनोदकपुञ्ज इवामात् इत्युपमा । कस्मादित्याह—इन्द्रनी-
लस्थलमसितमणिकुट्टिमं तद्वर्णीला श्यामला मूर्तिर्यस्येति साधारणं विशेष-
णम् । हरिः कीदृशः, कर्पूरं काञ्चनं गन्धद्रव्यविशेषो वा तदिव पिशङ्गे
पीते वाससी यस्य, स तयोक्तः । उदभारस्तु विस्तृत्वरैः प्रसारिभिः प-
द्मकिङ्कलैः पिशङ्गः । यमस्वसा कालिन्दी । मूर्ती रराजेति “रे री”ति
“दूलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः” । उदकस्य भार उदभारः “मन्यौदनसकृवि-
न्दुवज्रद्वारभारे”ति उदादेशः ॥ ११ ॥

प्रसाधितस्याय मुरद्विपोऽमू-

दन्यैव लक्ष्मीरिति युक्तमेतत् ।

वपुष्यशेषेऽखिललोककान्ता

सानन्यकाम्या मुरसीतरा तु ॥ १२ ॥

मधुसूदनस्येत्यं प्रसाधितस्यालंकृतस्य सतोऽनन्तरमन्यैव लक्ष्मीरपूवैव शो-
मावर्णनीयैव कान्तिर्पदमूत्, एतद्युक्तं उचितमेव भूषितत्वादिति भावः । अय-
धान्यैव लक्ष्मीर्द्वितीया धीरिति शब्दच्छलेनार्थान्तरप्रतीतिः । तदेवान्यत्वं युक्तं
चाह—वपुषीत्यादिना । सान्या लक्ष्मीः शोमात्मिका यस्मादशेषे वपुष्यखिलदेह-
व्यापिनी समप्राणां च लोकानामिष्टाऽभवत् । भगवच्छोमा हि सर्वस्य हृद-
यहारिणी, सर्वं एव देहभूषां कामयते । इतरा पुनर्लक्ष्मीर्देवस्योरसि स्थिता
नाखिले वपुषि अन्यैश्चाकाम्या, नहि भगवद्द्वारान् कश्चित् कामयते । तस्मादयु-
क्तमेवेतदालीढम् । कवाटेत्यादि श्लोकान्तरं विद्यते, एतदेवेनैव व्याख्यातप्रा-
यम् । ललना कान्ता ॥ १२ ॥

दैत्याधिपप्राणमुपां नखाना-

मुपेयुपां भूषणतां क्षतेन ।

प्रकाशकार्कश्यगुणौ दधानाः

स्तनौ तरुण्यः परिवशुरेनम् ॥ १३ ॥

एतं^१ माधवं पुवतयो महिष्यः परिवशुरवेष्टयन् स्तनौ धारयन्त्यः, प्रका-
शः प्रकटो लोकविज्ञातः कठिन्धातिशयो ययौ । किमनुभवेन प्रकाशेनेत्याह—
भूषणत्वं प्राप्तैर्नखगणैः । किञ्चित् कामलाः करज्जाः स्युर्नेत्याह—द्विरण्यकशिपु-
विदारणात्, एवं यैर्देत्येन्द्रो विदारितस्तेषां नखानां क्षतं यतः शोमाकारि-
तौ कठिनावित्यवश्यमेव सुज्ञातम्^२ । स्तनाविति प्रत्येकसंबन्धविवक्षया
द्वियवनम् ॥ १३ ॥

१ अतोऽनन्तरं “कवाटविस्तीर्णमनोरमोदस्थलस्थितश्रीललनस्य तस्य । आनन्दिताशेषजना-
वभूव सर्वाङ्गसङ्गिन्धपदैव लक्ष्मीः ॥” इत्यधिकः ग. पाठः । २ ‘व’ ख. पाठः । ३ ‘न’ ख. पाठः ।

आकर्षतेवोर्ध्वमपि कशीया-

नत्युन्नतत्वात् कुचमण्डलेन ।

ननाम मध्योऽतिगुरुत्वभाजा

नितान्नमाक्रान्त इवाङ्गनानाम् ॥ १४ ॥

याभिरसौ परिवृतस्तासामङ्गनाना कशीयान् दृशतरो मध्य उदर नना-
म, दृशत्वाङ्गप्रोऽभवदित्यय । अत्र हि निमित्तान्तरारोपरूपेयमुत्प्रेक्षा ।
गरीयसा कुचमण्डलेन स्तनाभोगेनात्यन्तमाक्रान्तो विवशीकृत सन्निव नना
म । य किलातिकृश स भाराक्रान्तोऽवश्यमेव नमति । कीदृशा कुचम-
ण्डलेन, अत्युन्नतत्वादत्युच्चमुखत्वादूर्ध्वमाकर्षतेयोत्प्रेक्षाव्यतेव मध्यमित्युत्प्रेक्षान्त-
रम् । अपिशब्दो विरोधप्रतिपादनार्थः । ऊर्ध्वमप्याकृष्ट इव तथापि मध्यो
ननाम, यो ह्युत्प्रेक्षाव्यते तेनोन्नतेन भवितव्यम् । अन्योऽपि कशीयान् दद्वि-
केनचिदत्युन्नतत्वात् महाप्रभायत्वादूर्ध्वमाकृष्टो महास्पद प्रापितो नमतीत्यु-
क्तिर्येषः । कशीयानिति '२ श्रुतो हलादेर्लघोः' । अतिकशीयानितिदानी-
न्स्तनाना पाठः ॥ १४ ॥

यां यां प्रियः प्रैक्षत कातरार्क्षीं

सा सा हिया नम्रमुखी बभूव ।

निःशङ्कमन्याः सममाहितेर्ष्यै-

स्तत्रान्तरे जघ्नुरमुं कटाक्षैः ॥ १५ ॥

प्रिय, कृष्णस्तासामङ्गनाना मध्यात् या या कातरार्क्षीं सारङ्गलोचना
मद्राक्षीत् सा सा लज्जयाधोमुखी जाता । स्वभावात् पचाय कान्ताना य-
स्कान्तावलोकनेनावनतवदनत्वम् । अन्य पुनर्या भगवता नेक्षितास्तास्तत्रा-
वसरेऽमुं हरिं युगपदेवाहितेर्ष्यं समत्सरैः कटाक्षैरपाङ्गविलोकितैर्निर्भय ज-
घ्नुरताडयन्, यता विलेक्षते नास्मानिति । कातरार्क्षीत्यन्वर्थमङ्गना नाम ।
प्रैक्षतेति लुङ् ॥ १५ ॥

तस्यातसीसूनसमानभासो

आम्यन्मयूखावलिमण्डलेन ।

चक्रेण रेजे यमुनाजलौघः

स्फुरन्महावर्त इवैकचाहुः ॥ १६ ॥

तस्य हरेरतसीपुष्पसंकाशस्य स्फुरतिकरणचक्रवालेन चक्रेण सुदर्शनेनैको मुक्तो धमौ । एकआसौ चाहुश्चेति “पूर्वकालैक” इति समासः । अतश्च आम्यन्मयूखोलकालिन्दीनरनिकरनिमः । हरेर्यमुनोपमानं, बाहोर्जलौघः, चक्रस्यावर्तः । यथा स्फुरन्निर्महावर्तैर्यमुना चकास्ति एवं तस्य सुदर्शनेन चाहुर्व्यभाषित्यर्थः । अत्रावलिशब्दमलंकारविदः प्रायेणाधिकं मन्यन्ते, मण्डलशब्देनैव तदर्थस्योक्तत्वात् ॥ १६ ॥

विरोधिनां विग्रहभेददक्षा

मूर्तेषु शक्तिः क्वचिदस्वलन्ती ।

नित्यं हरेः सन्निहिता निकामं

कौमोदकी मोदयति स्म चेत् ॥ १७ ॥

हरेः कौमोदकी गदा चेतोऽत्यर्थं तोषयति स्म अतृप्तत्वं अपिप्रीणत्वं । कीदृशी, विरोधिनां विग्रहभेददक्षा वैरिणां शरीरमथनसमर्था, न क्वचित्तु स्खलन्ती अमतिहता सदैव च हरेः करस्था, अतश्च ज्ञापते मूर्तेषु शक्तिः सशरीरं भगवतः सामर्थ्यमियम् । सा रिपुविरोधविनाशचतुरा अस्त्रालिता च सदा सन्निहिता च । विग्रहः शरीरं वैरं च । अस्खलन्तीति असमर्थसमासो नञः क्वचिच्छब्देन संबन्धात् यथा “अस्त्रैर्यपश्याः राजद्वाराः” इति । क्वचिदस्खलन्ती न क्वचिदपि स्खलन्तीत्यर्थः । अन्यथा तु क्वचिदस्खलन्ती न सवेवंत्युक्तं स्यात् । अथ चेदपिशब्दोऽप्याहारः, क्वचिदप्यस्खलन्तीति ततः सर्वं सुस्थम् । कुमोदकी विष्णुस्तस्येयं कौमोदकी ॥ १७ ॥

न केवलं यः स्वतया मुरारे-

रनन्यसाधारणतां दधानः ।

प्रयद्धमन्द्राम्बुदनादधीरं

कृष्णार्णवाभ्यर्णचरैकहंसः ।

मन्दानिलापूरकृते दधानो

निध्वानमश्रूयत पाञ्चजन्यः ॥ २० ॥

प्रतिध्वाने शब्दं दधानः पाञ्चजन्यो हरिशङ्खोऽश्रूयताकर्णितः । पाञ्चजन्यशब्दध्वन्यादुपचारेण स एव श्रुत इत्युक्तम् । कीदृशं, प्रयद्धो दीर्घो मन्द्रो यो मेघघोषस्तद्वद्दीरं गम्भीरं, तथा स्वल्पनिःश्वासाध्मानजनितम् । समरसमये हि जवेन शङ्खो ध्मायते । कीदृशः शङ्खः, कृष्ण एव महत्त्वात् कृष्णत्वाद्यार्णवस्तस्याभ्यर्णचरः समीपवर्ती स चासाधेकहंसश्चेति विशेषणसमासः । यथा कश्चिद्विघ्निकटस्थस्य राजहंसस्य मेघनादमिथितं रघं शृणोत्येवमसौ श्रुत इत्यर्थः । अभ्यर्ण इत्यर्देः कः “अमेधाविहृते” इतीडमावः । “रवाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च” तत्त्वम् । अश्रूयतेति कर्मणि लङ् । पाञ्चजने भयः पाञ्चजन्यः “बहिर्द्वेषपाञ्चजनेभ्यश्चे”ति ष्यः ॥ २० ॥

रराज संपादकमिष्टसिद्धेः

सर्वासु दिक्वप्रतिपिदमार्गम् ।

महारथः पुण्यरथं स शार्ङ्गं

क्षिप्रं क्षपानाथ इवाधिरूढः ॥ २१ ॥

स शार्ङ्गं हरिः पुण्यरथं क्रीडास्यन्दनमारूढः सन् चन्द्रवद्वभौ । असां-
प्रानिको मङ्गलरथः पुण्यरथः । अत एवामिलविततिप्पत्तेः साधकम्, तथा
क्षिप्रमाशुगामि, अत एवाशेषास्वाशास्वनिपिदगतिम् । महारथः शार्ङ्गं । सर्वं
शुद्धव्यवहारं यो वेत्ति स शूरो महारथः । चन्द्रोऽपि पुण्यमेव रथमारूढः सं-
बद्धः शोभते । पुण्योऽपि सर्वार्थसाधकः, यद्वा पुण्यन्त्यास्मिन्नर्थे इति पुण्यः ।
सर्वासु च दिक्षु अतिपिद्धो मार्गो येन । यात्रिको ह्यसौ ॥ २१ ॥

ध्वजाग्रधामा द्रष्टृशेऽथ शौरेः

संक्रान्तमूर्तिर्मणिमेदिनीषु ।

फणावतस्त्रासयितु रसाया-

स्तल विविचुरिव पन्नगारिः ॥ २० ॥

पन्नगारिर्गडो दृश्य दृष्ट । कीदृश्य, हरेश्चिद्वकोटिवसति, तथा स्फा
टिकोर्ध्वेषु विम्यगत । अतश्चोत्प्रेक्ष्यते पन्नगान् मीपयितु भूतल प्रवेष्टुकाम
इवासौ पन्नगारि । दृश्य इति कर्मणि लिट् । फणाशब्द स्त्रीलिङ्गोऽपि ॥ २० ॥

यियास्ततस्तस्य महीधरन्ध्र-

भिदा पटीयान् पट्टप्रणादः ।

जलान्तराणीव महार्णवौघः

शब्दान्तराण्यन्तर्याचकार ॥ २१ ॥

हरेर्जिगमिपतो यो दुन्दुभिघ्ननि सोऽश्वहेपित-गजगर्जित रथवीत्कारादीनि
शब्दान्तराण्यपनुहन्तुवे । कीदृक् प्रणादः, महीधरन्ध्राणि भूधरगुहास्तेषु भिन्ने
द प्रतिश्रुत्वा तथा पटीयान् घनतर । भिन्नेति विवन्तानृतीया । यदि या
मङ्ग पय भिदेत्यजन्त । महाशब्दो हि नगरन्ध्राणि विदारयति । क इय किं
स्वययतीत्याह—यथोदधिपूर्वो नदनदीतोयान्तराण्यन्तरयति सोऽपि पर्यतधिवर
विदारणसमर्थ । 'धै एतौ' महीं धायन्तीति महीध्रा 'आसोऽनुपसर्गे क' ।
अथवा महीं धारयन्तीति महीध्रा "मूलविमुजादित्वात्क" । 'बहुलमम्यप्रापि
सङ्गाच्छब्दसो' रिति थिलुक् । "इका यणवि" । भिदेति "भिद विदारणे"
इत्यजन्त ॥ २१ ॥

यतः स धर्ता जगता जगाम

धर्त्रा धरित्र्याः फणिना ततोऽघः ।

महाभरामुग्रशिरःसहस्र-

साहायकव्यग्रमुज प्रसन्ने ॥ २४ ॥

स जगन्निवासो यतो येन ययौ, ततस्तेन देशेनाधस्तात्फणिना प्रसन्ने ॥
तम् । कन सर्पेण, धरित्र्या धर्त्रा भूमेर्वोद्गा शेपेणत्यर्थ । कथं प्रसन्ने, वृद्धता
गौरवणामुग्र इकीदृशं यत्फणासहस्रं तत्साहाय्ये व्यग्रावाकुली बाहू यत्र । महा

पुरुषलक्षणं हि गुणत्वमाहुः । (अत्र^१ भुजद्वयधारणं महाभुजत्वे हेतुः) जगद्धा-
रणं च महाभरत्वे हेतुः । प्रसङ्गे इति भावे लिट् ॥ २४ ॥

अथोच्चकैस्तोरणसङ्गभङ्ग-

भयावनम्रीकृतकेतनानि ।

क्रियाफलानीव सुनीतिभाजं

सैन्यानि सोमान्वयमन्वयुस्तम् ॥ २५ ॥

सोमान्वयमिन्द्रियेण तं हरिं सैन्यान्वययुः पञ्चाङ्गमुः । कीदृशि, उच्चैर्य-
त्तोरणं तेन यः सङ्गः संपर्कस्ततो यो भङ्गो नाशस्त्वतो यद्भयं वरस्तेनाशनम्री-
कृतानि हासितानि केतनानि चिह्नानि यैः । कं कान्यनुयान्तीत्याह—सुनीति-
भाजं नयनं क्रियाफलानि यथा सेवन्ते, हरिमेव वा सुनीतिभाजं यथा क्रिया-
फलानि अनुयान्तीति योज्यम् । सेनां समधयन्ति सैन्यानि “सेनाया वे”ति
एयः । सामान्यविवक्षया च स्थितत्वम् । केचिद्वा स्थितिलिङ्गमेव सैन्यश-
ब्दमाहुः । सामूहिकस्तत्र दुर्लभः । अन्वयः प्रबन्धः । अन्वयुरिति यातेर्लङ् ।
लङः शाकटापनस्यैवे”ति भेजुस् ॥ २५ ॥

श्यामारुणैर्वारणदानतोयै-

रालोहिताः काञ्चनभूपरागाः

आनेमिमग्नैः शितिकण्डपक्ष-

क्षोदयुतश्चुम्बिरे रथौघैः ॥ २६ ॥

आनेमिमग्नैश्चरूपयन्तं यावद्वुडितैः रथौघैः रथकट्यादिभिः काञ्चनभूपरा-
गाः सुवर्णैर्वीरजांसि चुम्बिरे क्षोभिताः उत्प्लाविताः, यद्वा चुम्बिरे क्षुब्धाः
पिष्टाः । कर्मणि लिट् । कीदृशाः, श्यामारुणैर्नीललोहितैः करिमदान्मुभिरालो-
हिताः पङ्क्तिता अत एव शितिकण्डपक्षक्षोदयुतो मयूरबर्हचूर्णरुचयः । श्यानानि
च तान्यरणानीति च “वर्णो वर्णेन”ति समासः । चुम्बिरधान्तर्नीतार्थः सक-
मंकः । यथा राजायुदेति युधिः । चुम्बिरे इति कश्चित्पाठः ॥ २६ ॥

न लङ्घयामास महाजनानां
शिरांसि नैवोद्धतिमाजगाम ।

अचेष्टताष्टापदभूमिरेणुः

खुराहतो यत्सदृशं गरिम्णः ॥ २७ ॥

अनन्तरं पादाहतोऽष्टापदभूमिरेणुः काञ्चनभूषणस्तदचेष्टत चक्रे यत्ररि-
मूणो गुरुत्वस्योचितम्, उत्थित एव गौरवाद्घो जगामेत्यर्थः । तदाह—महा-
जनानां जनताया मस्तकानि नाधिरुह^१, उद्धतिमुत्प्लुतिं च न ययौ, अथ च
गरिमूणो महत्त्वस्य यदत्रुरूपं तच्चकारेत्पुकिः । यो हि महात्मा स कोपितोऽपि
साधूनामघमानं न कुरुते, नाप्युद्धतिं क्षोभं याति ॥ २७ ॥

निरुध्यमाना यदुभिः कथंचि-
न्मुहुर्दुचिचिपुरप्रपादौ ।

ध्रुवं गुरून् मार्गरुघः करीन्द्रा-

नुलङ्घय गन्तुं तुरगास्तदीषुः ॥ २८ ॥

अग्रे हस्तिनो नीयन्ते पश्चादश्वा इति प्रयाणस्थितिः । जात्याश्वानां
स्वभावो यत्^१ रुरखलनम्, अतश्च कविरुपेक्षां चक्रे—युष्मिभिः कथमपि
संयम्यमाना यत्पुरश्चरणाङ्घ्रिचिचिपुररुर्ध्वं चक्रुः, तन्निश्चितं महाप्रमाणान् गजा-
नामन्य यातुम् ईपुरभिलेपुः, यतो मार्गरुघो गुरुत्वान्मार्गमावृत्य स्थितान्,
गमनपरिपन्थिन इत्यर्थः । अग्रे पादावग्रौ च तौ पादौ इति वा । यत्तदौ
हेत्यर्थः । ईपुरितीच्छतेः ॥ २८ ॥

अवेक्षितानायतवल्गमग्रे

तुरङ्गिभिर्यत्रनिरुद्धवाहैः ।

प्रक्रीडितान् रेणुभिरेत्य तूर्णं

निन्युर्जनन्यः पृथुकान् पथिभ्यः ॥ २९ ॥

मातरस्त्वरितमागत्य भयनमयाद्भ्याभ्यो दिव्याग्निनुरपास्थन् । कीदृशा-
न, धूलिभिः प्रकीडितान् विहृतान्, तथा कथंचिदधृततुरङ्गमैरश्ववारैरेवेति-
तान् निरूपितान् । कथम्, आयताकृष्टा वल्गा रश्मिर्यत्र वेक्षणे भ्रजयित्वाश्वान्
रक्षितानित्यर्थः । बाह्यन्ते इति बाह्या अश्वाः । बहिर्यन्तात् घम् । एत्येति
आहपूर्वः । “आद्गुणः” । तूर्णमिति त्वरेः कः । “रूप्यमत्वरसंघुपास्वना”-
मितीडभावः । पक्षे “ज्वरत्त्वरे”ति ऊहादेशः ॥ २९ ॥

दिदृक्षमाणाः प्रतिरथ्यमाययु-

मुरारिमारादनघं जनौघाः ।

अनेकशः संस्तुतमप्यनल्पा-

नवं नवं प्रीतिरहो करोति ॥ ३० ॥

लोकपूगाः पुण्यमाजं शौरिं द्रष्टुकामाः सन्तः प्रतिरथ्यं रथ्यायां रथ्याया-
मारात् दूरादपि आययुराजम्भुः । ननु सर्वं एव नगरनिवासिनोऽर्द्धिदं भगवन्तमी-
क्षन्ते तर्कमिति तदात्मीकनकुतूहलित्वमित्याशङ्क्यापूर्वार्थसाधकमर्थान्तरन्यास-
माह—चित्रं महती प्रीतिरसकृतसंस्तुतं परिचितमपि अनघं नवं करोति प्रत्यग्रीकु-
रते, तेन तेषां हरिदर्शनं तथा युक्तमिति भावः । दिदृक्षमाणा इति “दृष्टान्ताद्ये”ति
सन्नि कित्त्वम् । “हाश्रुस्मृदृशां सन” इत्यात्मनेपदम् । प्रतिरथ्यमिति वीप्सा-
विभक्त्यर्थत्वात् । रथमर्हतीति रथ्यः । “वृण्वादिभ्य”इति यत् । आययुरिति
आहपूर्वाधातेर्लिङ् । अनल्पानघं नवमित्यकारः प्रसिद्धः, अन्यथा तु कर्मधा-
रयत्वात् सोर्लुकि सति नवनयमिति स्यात् । अनित्यं वातिदेशिकम् ॥ ३० ॥

उपेयुषो वर्त्म निरन्तराभि-

रसौ निरुच्छ्वासमनीकिनीभिः ।

रथस्य तस्यां पुरि दत्तचक्षु-

र्विद्वान् विदामास शनैर्न यातम् ॥ ३१ ॥

असौ विद्वान् मुरारिः रथस्य यातं गमनं न विदामास नाबुद्ध, यतस्त-
स्यां पुर्यां निहितलोचनो द्वारवतीगतदृश्य इत्यर्थः । कीदृशस्य रथस्य, वर्त्म
मार्गं शनैर्मन्दमुपेयुषो गच्छतः । यतोऽनीकिनीभिः सेनाभिर्निरुच्छ्वासं बहुलत्वात्

सङ्कटम् । सङ्कटे च जवेन यातं न युज्यते, यतदपि चावेदने कारणं बोद्धव्यम् । सङ्कटे हि शनैर्गच्छन्नहो याति नवेति न बुध्यते । रथस्य यातं किञ्चिदपि न विवेदेति योज्यम् । विद्वान्न विवेदेति विरोधलेशः । अविद्यमानमन्तरं विवरमासामिति निरन्तराः संहताः । निरुच्छासं पूर्णम्, उच्छासोऽपि यत्र न वर्तत इति कृत्वा । विद्वानिति “विदेः शतुर्वसुः” । विदामासेति “उपविद-जागृभ्योऽन्यतरस्या”मित्याम् । यातमिति भावे क्लः ॥ ३१ ॥

मध्येसमुद्रं ककुभः पिशङ्गी-

र्या कुर्वती कांचनभूमिभासा ।

तुरङ्गकान्ताननहव्यचाह-

ज्वालेव भित्त्वा जलमुल्लास ॥ ३२ ॥

तस्यां पुरीत्युक्तमर्थं कासावित्याह—या समुद्रमध्ये उल्लास दिवीपे तस्यां पुरीति योज्यम्, द्वावत्यमित्यर्थः । कीदृश्यसावित्रीदानीं तद्वर्णममाह—या विशः सुवर्णहोणीरुचा पीताः कुर्वती उल्लासेति संबन्धः । अतश्चोत्प्रेक्ष्यते—जलं विदार्यैर्वाग्नेर्वाडघात्रैः शिखेषोत्थिता । सापि विशः स्वरुचिभिः कपिशयत्येव । तुरङ्गोऽश्वस्तत्कान्ता घडवा तत्तुल्यं मुखं यस्य हव्ययाहस्याग्नेः स घडयानलो’(?)” । मध्येसमुद्रमित्येकपदं “पारे मध्ये पच्छ्या वे”ति समासः । पिशङ्गीरिति ‘पिशङ्गादुपसंख्यान’मिति ङीप् । ह्यत इति हव्यं हविस्तद्वहतीति हव्यचाह. ॥ ३२ ॥

कृतास्पदा भूमिभृतां सहस्रै-

रुदन्वदम्भःपरिवीतमूर्तिः ।

अनिर्विदा या विदधे विघात्रा

पृथ्वी पृथिव्याः प्रतियातनेव ॥ ३३ ॥

अन्यच्च कीदृश्यसाविति क्षिग्धाञ्जनश्यामरुचिरिति यावत् त्रिशतः श्लोकानां सैव धार्यते—या अनिर्विदा अनिर्विघ्नेन प्रजासृजा पृथ्वी विशाला वि-

१ ‘चा’ ग. पाठः । २ ‘लकादितिच्छाघोवेमुत्र’ य ‘अलंकारविदितिच्छयैवमुत्र’ ए ग. पाठः । ३ ‘क’ ग. पाठः ।

दधे कृता, या च भूमिभृतां राक्षां सहस्रैः कृतास्पदा अधिष्ठिता, तथोदधिज-
लवेष्टितामोगा, अतश्च पृथिव्याः प्रतिघातनेव भुयः प्रतिविम्बतुल्या । सापि
महीधरैर्विहितप्रतिष्ठा समुद्रमालामेखला विस्तीर्णा च । न निर्विद्यते उद्दि-
जते इत्यनिर्वित् क्षिप्तः । “सत्सु द्विषे”ति क्षिप् । विदधे इति कर्मणि
लकारः । प्रतिघातना प्रतिच्छन्दः ॥ ३३ ॥

त्वष्टुः सदाभ्यासगृहीतशिल्प-

विज्ञानसंपत्प्रसरस्य सीमा ।

अदृश्यतादर्शितलामलेषु

च्छायेव या स्वर्जलधेर्जलेषु ॥ ३४ ॥

या पुंरी दर्पणपृष्ठस्थच्छेदवृद्धिनीरेषु अदृश्यत ईजिता, समुद्रमध्ये वा
तिष्ठतीत्यर्थः । अतश्चातमेत्यते—स्यश्लोकेव स्वर्गस्य प्रतिविम्बमिव, यतस्त-
त्पुर्विभक्तकर्मणः संबन्धिनः सदाभ्यासेन गृहीतस्य शिल्पविज्ञानसंपत्प्रसरस्य
क्रियाकौशल्यप्रतिशयप्रयोगस्य सीमा मर्यादा, ततोऽन्यत् किञ्चिदात्रा भूतले
सुन्दरं न निर्मितमित्यर्थः । यतश्चेव जले च यस्तु प्रतिविम्बीभवत्यतो शायते
सुरपुरमेवात्र प्रतिच्छन्दितमिति । क्रियाविशेषः शिल्पम् । प्रसरः प्रवृत्तिः का-
र्येषु योजना । सीमेति “मन” इति ङीवभावः । अदृश्यतेति कर्मणि लुङ् ।
स्यःशब्दोऽप्ययम् ॥ ३४ ॥

रथाङ्गमत्रेऽभिनवं वराय

यस्याः पितेव प्रतिपादितायाः ।

प्रेम्णोपकण्ठं सुहुरङ्गभाजो

रत्नावलीरम्बुधिरायबन्ध ॥ ३५ ॥

यस्याः पुर्या उपकण्ठं सर्वाणं नदीपतिः रत्नावलीर्मणिपङ्कतीः प्रीत्या सु-
हुरायबन्ध व्यरत्नयत् । कीदृश्याः, अङ्गभाजो मध्यवर्तिन्याः, अत एकत्र वा-
सात् प्रेम । तथा रथाङ्गमत्रे चक्रपाणये वराय सर्वश्रेष्ठायामिनवं तत्काले प्रति-
पादिताया दत्तायाः । कीदृशोऽम्बुधिः, पितेव पितृतुल्यः । पिता दुहितुरुत्सङ्ग-

वर्तिन्या वराय भवेऽमिनः विसृष्टाया स्नेहेन रत्नावलीरसकृत् उपकण्ठ कण्ठे
‘योजयति । उपकण्ठ समीपे कण्ठे च ॥ ३५ ॥

यस्याश्चलद्वारिधिवारिवीचि-

च्छटोच्छलच्छङ्खकुलाकुलेन ।

वप्रेण पर्यन्तचरोदुचक्रः

सुमेख्वप्रोऽन्वहमन्वकारि ॥ ३६ ॥

यस्या वप्रेण प्राकारण सुमेख्वप्रो मस्तटोऽन्वकार्यनुकृत । कीदृशेन,
चलत् जुभ्यद् यद्वारिधिवारि समुद्रार्णस्तस्य या वीचिच्छटा कङ्कोलविच्छि
त्यस्ताम्योऽन्वहमहर्षिवमुच्छलत् निर्यत् यत् शङ्खकुल कम्बुसमूहस्तेनाकुलेन
व्याप्तेन सशङ्केनेत्यर्थः । वप्रे कीदृश, उच्चत्वात्पर्यन्तचर निकटवर्ति उदुचक्र
तारानिकुखम् यस्य स तथोक्तः । शङ्खानामुद्भूत्युपमानम् । अहम्यहनि अन्व
हमित्यध्ययीभावः । “अनश्ने”ति टच् समासान्तः । अन्वकारीति कर्मणि
लुङ् ॥ ३६ ॥

वणिकपथे पूगकृतानि यत्र

अमागतैरभ्युभिरम्बुराशिः ।

लोलैरलोलद्युतिभाञ्जि मुष्णन्

रत्नानि रत्नाकरतामवाप ॥ ३७ ॥

यस्यामग्निधर्मशीनपहरन् रत्नाकरत्वं प्राप मणिनिलयत्वं लभे नतु स्वभा
वत इत्यतिशयोक्त्या, विना पीवेन प्रयुज्यते तदर्थस्तु सामर्थ्याद्भ्रम्यते । कीदृ
शानि रत्नानि, वणिकपथे दृष्टे पूगकृतानि राशीकृतानि, तथा अलोला स्थायि
नीं द्युतिं प्रकाशं भजन्ते इत्यलोलद्युतिभाञ्जि । केन मुष्णन्, अभ्युभि । कीदृशै-
र्भमागतैर्जलनाटकप्रविष्टैस्तथा लोलैः प्रसारिभिः । यः किल लोलश्चपलः स
मुष्णाति । वनिजा पन्था वणिकपथः । अक्कपूरब्धु पथ्यामानत्वे । अपूणा
पूणा वृता पूगवृता । “श्रेण्यादयः कृतादिभि”रिति समासः, चिचिर्धिभाषितः ।
आकरः स्थानम् ॥ ३७ ॥

अम्भश्च्युतः कोमलरत्नराशीन्

अपांपतिः^१ फेनपिण्डभासः ।

यत्रातपं दातुमिवोपतल्पं

विसारयामास तरङ्गहस्तैः ॥ ३८ ॥

यत्रोदधिः कल्लोलकरैरुपतल्पमट्टसमीपे कोमलान् नूतनान् रत्नराशीन्
विसारयामास चित्तेषु । उत्प्रेक्ष्यते—आतपं दातुं शोभयितुमिव चित्तेषु ।
यतोऽम्भश्च्युतः सलिलस्राविणः, तथा फेनपिण्डभासो दिण्डीरस्थगितदीप्ती-
न् । फनूतं च वस्तुवश्यमेवातपे स्थाप्यते ॥ ३८ ॥

यत्सालमुत्तुङ्गतया विजेतुं

दूरावुदस्थीयन् सागरस्य ।

महोर्मिभिर्व्याहतवाञ्छितार्थै-

र्षीडादिवान्पाशगतैर्विलिल्ये ॥ ३९ ॥

यस्याः सालं प्राकारमुखत्वेन लघूकर्तुमिवाग्धेः कल्लोलैः दूरावुदस्थीयत
उत्थितमित्युपेक्षा । अन्तर्गतं तदभ्याशगतैः सालोपशयस्यैः सङ्गिस्तैर्विलिल्ये
विलीनं नष्टमित्युभयत्रापि भावे लकारः । उत्प्रेक्ष्यते—असंपन्नमनोरथैः सङ्गि-
र्षीडपेक्षेय विलिल्ये । यः किल केनचिद् श्रुयेन किञ्चिद्विनीयति तं च जयति
सोऽवश्यमेव हियादर्शनं याति । व्रीडशब्दः स्त्रीपुंसयोः ॥ ३९ ॥

कुतूहलेनेव जवावुपेत्य

प्राकारभिस्तथा सहसा निपिद्धः ।

रसनरोदीद् भृशमम्बुवर्ष-

च्याजेन यस्यां बहिरम्बुवाहः ॥ ४० ॥

यस्यां बहिर्जलदो गर्जनं चारिचाराच्छलेनात्यर्थमरोदीत् अश्रु तस्याजेवे-
त्युपेक्षैव । किमित्यङ्गदित्याह—कौतुकेनेव वेगादागतः सन् यतः सालकुड्येन
पलाशिराकृतः । यः किल कुतूहलादागतः प्रविशन्निषिध्येत सोऽवश्यमेव

परिभवात् सशब्द रोदन करोति । जवादुपेत्यारोदीदिति पौर्वकात्यमेवात्र ।
जव इति “ऋदोरप्” । अरोदीदिति लङ् । “रुदश्च पञ्चम्य” इतीडा
गम ॥ ४० ॥

यदङ्गनारूपसरूपतायाः

किञ्चिद्गुण भेदकमिच्छतीभिः ।

आराधितोऽद्वा मनुस्तराभि-

श्चक्रे प्रजाः स्वाः सनिमेषचिह्नाः ॥ ४१ ॥

मानस्य प्रजा स्वभावतः सनिमेषास्तत्र कविनिमित्तान्तरारोपरूपानु
त्प्रेक्षामकरोत् । अद्वा निश्चित मनु प्रजापतिरप्सरोभिराराधित सन्नात्मीया
प्रजा मानुषीलक्षणा सनिमेषचिह्ना नेत्रसकावविकासोपलक्षिता व्यधत्त ।
नन्ववमेव किमर्थं स्वर्गलौभिस्तापित इत्याह—यदङ्गनेत्यादि । यस्या द्वारव
त्स्यामङ्गनास्तासा यद्रूप लापय्यातिशयो यपुर्वा तन यत्सारूप्य सादृश्य तत
किञ्चिद्भेदक विशेषकारिण गुण कामयमानाभि । एतेन पुरलौभ्योऽप्सरसा
मनिमेषत्वमेव विशेषो नान्य इति रूपातिशयस्तासामुक्त । कटाक्षेक्षणादियो
गाश्च भङ्ग्या तासामेवाप्सरोभ्यो विशेषो ध्वनित । निमेषण निमेष स्थगन
तदेव चिह्न तेन सह वर्तन्त इति सनिमेषचिह्ना ॥ ४१ ॥

स्फुरत्तुपाराशुमरीचिजाल-

विनिह्नुताः स्फाटिकसौधपङ्क्तीः ।

आरुह्य नार्यः क्षणदासु यस्या

नमोगता देव्य इव व्यराजन् ॥ ४२ ॥

यत्र पुरि यामिनीषु स्फाटिकोपलरचिता प्रासादमाला घनिता अधिरुह्य
सस्या देवता इव वभ्रुरित्युत्प्रेक्षा । यतो हर्म्यावलम्ब उल्लसच्छिशिरकरकिर
णनिकरैर्विनिह्नुता सारूप्यादलक्ष्यता नीता इति तद्गुणालङ्कार । अतश्च
हर्म्याणि न दृश्यन्ते ताश्च सचरन्त्यो दृश्यन्ते, अता ज्ञायते आकाशस्था
देवता इत्येता इति ॥ ४२ ॥

कान्तेन्दुकान्तोपलकुट्टिमेषु

प्रतिक्षपं हर्म्यतलेषु यत्न ।

उच्चैरघःपातिपयोमुचोऽपि

समूहमूहः पयसां प्रणाल्यः ॥ ४३ ॥

यत्नानिष्ठं सौधपृष्ठेषु प्रणाल्यो द्रोणयो जलपाशिमूढुर्वभुः । कदाचिन्मेषपयः
स्यादित्याह—अघःपातिपयोमुच इति । कथमघोबुधे प्रसरत्तलधरा इत्याह—
उच्चैरघतेषु हर्म्येषु । कथं तर्हि घारयन्तीत्याह—कान्तानां मच्छानामिन्दु-
कान्तोपलानां चन्द्रकान्तमणीनां कुट्टिमेषु कुट्टेन निर्मितेषु हर्म्यतलेषु, यत्न
हि भूमिरिन्दुकान्तनिर्मिता रात्रौ चन्द्रकरम्पनिकरवशात् जलं क्षयन्ते तच्च
प्रणाल्यो यिन्नति । अत्र शशिकरम्पतिकरः क्षपाग्रहखेताक्षितोऽन्यथान्यत् कि-
ञ्चित् प्रतिक्षपमित्येतद्योक्तं स्यात् । ऊदुरिति यदेतिह ॥ ४३ ॥

रतौ हिया यत्न निशम्य दीपान्

जालागताभ्योऽधिगृहं गृह्ण्यः ।

विभ्युर्विडालेक्षणीपणाभ्यो

वैदूर्यकुण्डेषु शशिशुतिभ्यः ॥ ४४ ॥

यत्र नगरांमधिगृहं गृहेषु यानि वैदूर्यकुण्डानि वैदूर्यमणिभिस्तयस्तत्र
या गवाक्षप्रविष्टाश्चन्द्रभासस्ताभ्यः कामिभ्यो विभवांश्चभूषः । ननु ज्योत्स्नातो
भयं पीदृशमित्याह—विडालेक्षणीपणाभ्य इति । वैदूर्या हि शिखिकाण्ड-
हरितवर्णास्तत्संपर्कात् च ज्योत्स्ना काचवर्मागता, अतश्च मुग्धत्वाद् जानते
भार्जारनेप्राख्येतानि । अथ किं तत्र प्राकाश्यं नास्ति येन शङ्काकुलास्ता
इत्याह—दीपान् निशम्य प्रशमय्य विभ्युः । किमिति प्रदीपकाः शमिता
इत्याह—हियेति । सञ्ज्ञाया अपि किं कारणमित्याह—रताविति सुरतसमये,
यतस्तदा रमयैवसनापद्वारात् लज्जिताः सत्यस्ता दीपान् प्रशमयन्ति, अतश्चालो-
कामादात्र पदार्थानां सम्यग्ज्ञानम् । प्रशमयेत्यल्लिख्यै निशम्येति न तथो-

१ 'सञ्ज्ञायाम्' ग. पाठः । २ 'निर्वृतेषु' ख. पाठः । ३ 'ति' ख. ग. पाठः । ४ 'श' ग. पाठः । ५ 'प्रद्योत' ख. पाठः । ६ 'श' ग. पाठः ।

पपद्यत इति शब्दार्थविदः । गृहेषु अधिगृहमित्यव्ययीभावः । “तृतीया-
सप्तम्योर्वहुलम्” । विभ्युरित्याम् विभाषितः । भीषणेति “भियो हेतुभये पुक्” ।
शशिशुतिभ्य इति भीमार्थानां भयहेतु” रित्यपादानसंज्ञा ॥ ४४ ॥

यस्यामतिश्लक्ष्णतया गृहेषु

विधातुमालेख्यमशक्नुवन्तः ।

चक्रुर्युवानः प्रतिविम्बिताङ्गाः

सजीवचित्रा इव रत्नमिच्छीः ॥ ४५ ॥

यत्र वेश्मसु या रत्नमिच्छयस्ता युवानः सप्राणालेख्या इव व्यधुः, यतः
प्रतिविम्बितमङ्गं शरीरं येषां यासु धा । अथ किं मणिकुण्डेषु रागो न पतितो
येन प्रतिफलितमङ्गमित्याह—चित्रं कर्तुमसमर्थाः, कुतः अतिमश्लक्ष्णतया रत्न-
मिच्छीनाम् । श्लक्ष्णे हि तूलिका पदं न यद्भाति, अतश्चालेख्यं कर्तुं न शक्यते ।
ते च प्रतिविम्बिताः, अतश्च ज्ञायते सजीवं चित्रमेभिः कृतमिति ॥ ४५ ॥

सावर्ण्यभाजः प्रतिमागताया

लक्ष्यैः स्मरापाण्डुतया तरुण्याः ।

यस्यां कपोलैः कलघौतधाम-

स्तम्भेषु भेजे मणिदर्पणश्रीः ॥ ४६ ॥

यस्यां कलघौतधामस्तम्भेषु सुवर्णगृहस्थूणासु^१ प्रतिविम्बिताया युधत्या
गण्डतलैर्मणिदर्पणश्रीभेजे स्फटिकादर्शशोभा प्राप्ता । कीदृश्यास्तरुण्याः, साव-
र्ण्यभाजः कलघौतेनैव सदृशवर्णायाः गौर्या इत्यर्थः । कथं तुल्यवर्णाः प्रतिफलिता
इत्याह—स्मरापाण्डुतया लक्ष्यैरीक्षितुं शक्यैः । यद्यपि ता गौर्यस्त्वथापि कपोलाः
कामवशादापाण्डुराः, अतो विधर्षत्वात् प्रतिफलिताः सन्तो रत्नादर्शाः काञ्चन-
स्तम्भेषु ते कृता इति ज्ञायते इत्यर्थः । स्तम्भेषु हि सर्वत्र मणिमुकुराः क्रियन्ते ।
केयनो मणिशब्दः प्रायशः स्फटिके वर्तते । कपोलैरिति जातौ बहुवचनम् ।
भेजे इति कर्मणि लकारः । “तृफलमजतृपश्चे”त्येत्वाभ्यासलोपो ॥ ४६ ॥

शुकाङ्गनीलोपलनिर्मितानां लिप्तेषु भासा गृहदेहलीनाम् ।

यस्यामलिन्देषु न चकुरेव मुग्धाङ्गना गोमयगोमुखानि ॥ ४७ ॥

यस्यामलिन्देषु^१ मुग्धाङ्गना गोमयगोमुखानि गोपुरीपातुलेपनानि न विद-
पुयते गृहदेहलीनां भासा लिप्तेषु च्छुरितेषु । देहली गृहस्थानविशेषः । गो-
मुखमुपलेपनम् । कीदृशीनां देहलीनां, शुकाङ्गमिव ये नीला उपला अश्मानो
मरकताभ्यास्तैर्निर्मितानां रचितानाम् । तत्र हि देहल्यो मरकतमयस्तासां
नीलया दत्ता अलिम्बाश्छुरिताः, अतश्चाप्रौढा नाथो जानते—कृतमेवात्र गोम-
या^२तुलेपनमप्यया कुतो नीलिमेति श्लोकार्थः ॥ ४७ ॥

गोपानसीषु क्षणमास्थितानामालम्बिभिश्चन्द्रकिणां कलापैः ।

हरिन्मणिरयामतृणाभिरामैर्गृहाणि नीधैरिव यत्र रेजुः ॥ ४८ ॥

यथालम्बिभिर्दीर्घैश्चन्द्रकिणां^३ दार्ढ्याणां^४ कलापैः पिच्छैर्वेश्यानि रेजुर्वयुः नी-
'धैरिव' छादनैर्यथा । कीदृशानां मयूराणां, गोपानसीषु चन्द्रशालिकाषु^५ मना-
क स्थितानाम् । कलापैः कीदृग्भिः, हरिन्मणिर्मरकतं तद्वत् श्यामानि यानि तृणा-
नि तद्वदभिरामैर्मनोहरैः । नीधायपि नीलवृषैः रम्याणि भवन्ति । “वल्लभी-
च्छादनं दाढ धकं गोपानसीं विदु”रिति । आस्थितानामिति कर्तरि “गत्य-
र्थाकर्मकस्तिपरीङ्स्थासे”ति क्तः । गृहशब्दोऽर्धवाचिः ॥ ४८ ॥

बृहत्तुलैरप्यतुलैर्वितानमालावनद्धैरपि चावितानैः ।

रेजे विचित्रैरपि या सचित्रैर्गृहैर्विशालैरपि भूरिशालैः ॥ ४९ ॥

या पूर्वैश्मभिरशोभत । कीदृशैः, बृहत्तुलैर्महास्तम्भैः, तथातुलैरसदृशैः सर्वो-
त्कृष्टैरित्यर्थः । विच्छेदं चैतत्, यत्र हि बृहत्स्थूलता विद्यन्ते तत्र कथं ता
एष न स्युः, न सन्ति चञ्चलुं तर्हि बृहत्तुलैरिति सर्वत्रैकार्योद्भावनेन विरोधो
भिप्राययोगे तु परिहारः । तथा वितानमालावनद्धैः करककराजियुक्तैरविला-
नैरदृश्यैर्धनजनपरिपूर्णैरित्यर्थः । यत्र च वितानाभावस्तत्र कथं तद्योगः ।
तथा विचित्रैरेकविच्छित्तिरचितैः सचित्रैः सालेभ्यैः, यत्र च विभ्रं विगतं
तत्र कथं तदेव भवेत् । तथा विशालैर्विस्तीर्णैः, भूरिणा सुवर्णेन शालन्ते

१ 'षु स्थलीषु' ख. पाठः । २ 'वेना' ख. पाठः । ३ 'शानां' ग. पाठः । ४ 'वा' ग. पाठः ।

५ 'लातु' ग. पाठः । ६ 'मोहनै' ग. पाठः । ७ 'बृहत्तु' ख. पाठः । ८ 'चैतत् ननु' क. ख
पाठः । ९ 'यवस्त्र' क ख. पाठः ।

श्लाघन्ते इति भूरिशालाः तैः, यदिवा भूरिशालैः प्रभूतगृहैः । यत्र च शाला
न सन्ति तत्र कथं ता एव बह्वयः स्युरिति शब्दो विरोधः । अपिशब्दो वि-
रोधप्रतिपादनार्थः । रेजे “कृष्णं च सप्ताना”मित्येत्वाभ्यासलोपौ ॥ ४६ ॥

चिक्त्रंसया कृत्रिमपत्रिपङ्केः कपोतपालीषु निकेतनानाम् ।

मार्जारमप्यानतनिश्चलाङ्गं यस्यां जनः कृत्रिममेव मेने ॥ ५० ॥

निकेतनानां गृहाणां कपोतपालीषु प्रदेशविशेषेषु यो मार्जारो विडालस्ता-
स्त्रिकस्तमपि जनः कृत्रिममेवादायमेव मेने अज्ञासीत् । छादनस्याधस्ताद्वार-
णार्थं कुटिलानि काष्ठानि क्रियन्ते येषु तीक्ष्णाः सिंहादयः पक्षिणश्चोत्पाद्यन्ते
ता कपोतपाली भग्यते, यस्या लोके सिंहवाटिकेति प्रसिद्धिः । तारिखकं मा-
जार्जं कस्माद्भोक्तुः कृत्रिममयोधीत्याह—अनतं नर्माभूतं निश्चलमकम्प्रमङ्गं कायो
यस्य तमानतनिश्चलाङ्गम् । किमर्थमेवंविधमित्याह—कृत्रिमायाः पत्रिपङ्केः प-
क्षिमालायाश्चिक्त्रंसया चिक्त्रमयिषया जिघृक्षया । कपोतपाल्यां कृत्रिमां पक्षि-
मालां तारिखकीं घुष्यमानेनौतुना जिघांसया जातिस्वभावाद्भक्तिं निश्चलीकृतं
शरीरमतो जनो जानाति अयमपि कृत्रिम इति वाक्यार्थः । चिक्त्रंसयेति
“स्तुक्रमो”रितीडभाषश्चिमयः । जिघांसयेति विद्वान्मान्तनः पाठः । कारणेन
निर्मितः कृत्रिमः । “द्वितः क्वित्रः, क्वेत्रमम् नित्यम्” ॥ ५० ॥

क्षितिप्रतिष्ठोऽपि मुखारविन्दैर्वधूजनश्चन्द्रमधश्चकार ।

अतीतनक्षत्रपथानि यत्र प्रासादशृङ्गाणि मुधाध्यरोहत् ॥ ५१ ॥

यत्र कामिनीलोको भूमिष्ठोऽपि शशिनं वदनकमलैरधश्चकार व्यजेष्ट ।
विद्वद् वैतत् । यो हि भूमिष्ठः^१ स कथं खस्थमघो बुभे कुर्यात् । प्रांशुप्रा-
सादारोहणं तर्हि तासामनर्थकमित्याह—अतीत उल्लङ्घितो नक्षत्रपथो ज्योतिर्मा-
गो नमो यैस्तानि हर्म्यशिखराणि असौ मुधा निरर्थकमध्यरोहदुदकसत्, भू-
स्थित्यैवेन्दोरधः कृतत्वात् । शब्दच्छलेन चैपोक्तिः नतु तत्त्वतः, न ह्यसौ च-
न्द्राधश्चिकीर्षया सौधान्यारूढोऽपितु भोलेच्छयेति तात्पर्यार्थः ॥ ५१ ॥

रम्या इति प्राप्तवतीः पताका रागं विविक्ता इति वर्द्धयन्तीः ।

यस्यामसेवन्त नमद्गलीकाः समं वधूभिर्वलभीर्युवानः ॥ ५२ ॥

^१ ‘भूमिष्ठो’ ख. पाठः । २ ‘भूस्थ’ ख. पाठः ।

यस्या तरुणा वधूमि सम कान्तासहाया वचनीरुपरिवसतीर्भोजिरे ।
कीदृशी , रम्या इति रमणीयत्वात् पताका वैजयन्ती प्राप्ता , तथा विविक्ता
इत्यनुपहतयाद्राग काम चित्रार्थं वा मन शिलासिन्दूरादिक वर्द्धयन्ती । शा
मने हि स्थानेऽसकृद् बहु च चित्र क्रियते । तथा नमत् कुटिल वलीक छा
दनान्तो यासु । इतिशब्दावत्र द्वेत्वर्थी । अथच वधूमि सम चलनीर्भोजिरे ,
वधूरपि सिपेवे इत्यर्थान्तरप्रतीति । वध्वाऽपि रम्या इत्येव पताका कीर्ति प्रा
प्यत्य । इति स्वरूपनिर्देशे । तथा विविक्ता रूपवशान्विता इति रागमुत्क
टा वर्द्धयन्ती । तथा 'नमन्त्यो निम्ना चल्पा मध्यरेखा यासा ता नमञ्जली
का । "नव्युत्तरे" ति कप् । अर्थवशाद्यात्र विभक्तिपरिणाम ॥ ५२ ॥

सुगन्धितामप्रतियत्नपूर्वं विभ्रन्ति यत्र प्रमदाय पुंसाम् ।

मधूनि वक्त्राणि च कामिनीनामामोदकर्मण्यतिहारमीयुः ॥ ५३ ॥

यत्र मधूनि मद्यमैरेयादीनि युधतीना च वदनानि आमोदकर्मणो विभाव
नक्रियाया व्यतिहार विनिमयमायुजंम्भु , वक्त्रैर्मधूना मधुमिष्ट वक्त्राणा सौ
गन्द यत्राधिकीकृतमित्यर्थ । कीदृशि तानि, प्रियाणा भीत्यै अप्रतियत्नपूर्वं
स्वभाविक सौरभ विभ्रन्ति वहमानानीत्युभयविशेषणम् । सता गुणान्तरोत्पा
दन प्रतियत्न । विभ्रन्तीति शतु । 'जगत्सो शि । या नपुसके" ति नुम् ।
ईयुरिति इषो लिट् ॥ ५३ ॥

रतान्तरे यत्र गृहान्तरेषु वितर्दिनिर्युहचिटङ्कनीडः ।

रुनानि श्रूयवन् वयसां गणोऽन्तेवासित्वमाप स्फुटमङ्गनानाम् ॥ ५४ ॥

यत्र वयसा पतिषा शुक्रशार्किकादीना गणा वृन्द स्फुटमङ्गल कामिनी-
नामन्तेवासित्व शिष्यत्वमाप लेभे । यतो रतान्तरे निषुवनावसरे वतानि स्त्री
त्कारादीन्याकर्षयन् । तथा गृहमध्ये या वितर्दयो वेदिकास्तासा यो निर्युहो
निर्गतो दाढविशेष , तस्य यो वितङ्क उपगतो भाग स एव तत्र वा नीडमा-
लयो यस्य , गृहे स्थित इत्यर्थ । यो हि शिष्य स उपाध्यायात् शृणोति,
तद्देहे च वसति । अन्ते वसत्यवश्यमन्तेयासी । 'शयवासयासिष्यकालादि"ति
डेरलुक ॥ ५४ ॥

छन्नेष्वपि स्पष्टतरेषु यत्र स्वच्छानि नारीकुचमण्डलेषु ।

आकाशसाम्यं दधुरम्बराणि न नामतः केवलमर्थतोऽपि ॥ ५५ ॥

यत्राङ्गनाना स्तनमारेषु यान्यम्बराणि वासांसि तानि न केवल नाम्ना गगनसादृश्यं दधिरे यावदर्थतोऽपि कार्येणापि, यत्र स्वच्छानि सूक्ष्माणि अत एवा'च्छादितेष्वम्बरैः कुचेषु प्रकटतरेषु । आकाशेनाप्यावृतं वस्तु न पिर्धायिते दान्यरूपत्वात्तस्य । छन्नशब्दो “वा दान्तशान्ते”ति छदेत्यन्तस्य निपातितः ॥ ५५ ॥

यस्यामजिह्वा महतीमपङ्काः सीमानमत्यायतयोऽत्यजन्तः ।

जनैरजातस्खलनैर्न जातु द्वयेऽप्यमुच्यन्त विनीतमार्गाः ॥ ५६ ॥

यस्यां पुन्यं जनैर्वास्तव्यैरुभयेऽपि विनीतमार्गाः सदाचारराजपथाख्या नैजातु कदाचिदमुच्यन्त त्यक्ता । इदानीं तयोः साम्यं—विनयमार्गां तावत् कीदृशा, अजिह्वा अयनचेष्टा धर्म्या इत्यर्थः । इदमार्गा अपि अजिह्वा सरला । विनयमार्गा महतीं सीमान स्थित्युत्तिक्रममत्यजन्तोऽत एवापङ्का निर्वचनीया । राजमार्गा अपि वृहतीं सीमान मयोदा विस्तार या न जहति, अतएवापङ्का निष्कर्दमा । सङ्कटं हि पथि पङ्क पदं बध्नाति । सत्पथा अत्यायतय शोभन आयतिरागामी कालो येषां त अत्यायतय । राजमार्गा अपि सुष्ठु आयति रायामो येषामित्यत्यायतय दीर्घदीर्घा । जनैः कीदृशे, अजात स्खलन निवृत्ति-रूपवातश्च येषां तैरजातस्खलनैः सदाचारात्यागादिभिरसजातचरणादिकृतिभि-श्चेत्यर्थः । द्वावययवो येषां ते द्वय । बहुत्वे च राश्यपेक्ष द्वित्वम् । “द्विनि भ्या त्वस्यापञ्चा” । अमुच्यन्तेति कमणि तट् ॥ ५६ ॥

परस्परस्पर्द्धिपरार्ध्यरूपाः पौरस्त्रियो यत्र विधाय वेधाः ।

श्रीनिर्मितिप्राप्तघुणक्षतैकवर्णोपमावाच्यमल ममार्ज ॥ ५७ ॥

यत्र रूपवर्तीनां वृत्त्या प्रजापातरेव वाच्यताकलङ्क ममार्जाश्चालयत् । परस्परस्पर्द्धि अन्योन्याभिभावि परार्ध्यमुत्तम रूप यासां ता परस्परस्पर्द्धिप रार्ध्यरूपा तगराङ्गना जिष्वाद्य आनिमित्या लक्ष्मीनर्मणेन प्राप्ता या घुणक्षतैः कवर्णोपमा, एकश्चासौ वर्णोऽक्षरमेकवर्णः, घुणन प्राणविशेषेण क्षता घुणक्षता घुणोऽल्लिखित घुणक्षतश्चासौ एकवर्णश्चासौ घुणक्षतैकवर्णस्तेनोपमा साम्यकरणं तदुपमा । श्रीनिमित्या प्राप्ता श्रीनिर्मितिप्राप्ता सा चासौ सा च श्रीनिर्मिति

प्राप्तघुणक्षतैरुवर्णोपमा, तथा वाच्यमयशस्तदेव मलं कलङ्कुलं ममाजं श्रनीत-
शब्दः । घुणक्षतैरुवर्णोपमैव वाच्यं तदलं सुष्ठु ममाजंति तु केचित् । वेद्यसो
हि नित्यमेव लोके वाच्यता । यथा—शोभनं वस्तु निर्मातुं नायं क्षमः । या
तु श्रीः सा घुणाक्षरन्यायेन, दैवात् कथमप्यक्षरमुल्लिखति घुणोऽपि काष्ठेषु
इत्येवंविधा श्रीनिर्माणेन प्राप्ता या घुणाक्षरोपमितिस्तां यत्र सर्वा नगरवनिता
रूपिणीर्विधाय ममाजं । तदा हि न कश्चिद् घुणाक्षरन्यायमुद्ग्राहयति सर्वास्तां
सुखपत्न्यात् । परार्थं ब्रुवते श्रेष्ठम् । “अर्थाद्यत् । परावराधमोत्तमपूर्वाच्च” ।
निर्मितिरिति उपसर्गप्रतिरूपको निपातो निःशब्द इत्यङ् न कृतः ॥ ५७ ॥

क्षुण्णं यदन्तःकरणेन वृक्षाः फलन्ति कल्पोपपदास्तदेव ।

अध्युपपत्तामभवन् जनस्य याः संपदस्ता मनसोऽप्यभूमिः ॥ ५८ ॥

तां पुरीं नागरिकस्याधिनसतस्ताः सपक्षां लक्ष्म्योऽभयन् या मनसोऽप्य-
भूमिः मनोरथानामप्यगोचरः । प्रार्थितादधिरं यत्र घटते । स्यादेतत्, कल्प-
वृक्षा अप्येवंविधा एव तत्किमेतद्विश्रमिण्याह—कल्पपूर्वा वृक्षास्तदेव फलन्ति
यदन्तःकरणेन क्षुण्णं मनसा पर्यालोचितं नत्वाधिकम् । अध्युपप इति अधि-
यसतेः क्तुः । तामिति “उपान्वय्याद्भवस” इत्याधारस्य कर्मन्वम् ॥ ५८ ॥

कला वृधानः सकलाः स्वभाभिरुद्धासयन् सौधसिताभिराशाः ।
पां रेवतीजानिरियेष हातुं न रौहिणेयो नच रौहिणीशः ॥ ५९ ॥

यां द्वारिकां रौहिणेयो हलधरः रौहिणीशः शशी हातुं त्यक्तुं न श्येय न
यकमे, स्मरिताराधिपौ नित्यमेव यत्रोपतुरित्यर्थः । तयोरधुना क्लेशः । सीरी
फला गीतवाद्यादिकाः सकलाश्चतुःषष्टिसंख्या अपि विश्राणः, चन्द्रस्तु कला
लेखाः सकलाः षोडशोऽपि । सितत्याजोभावापि धवलगृहधवलाभिरात्मीयवर्चि-
मिदिशो दीपयन्तौ । रेवती ककुभिकन्या तारा च ते जाये ययोस्तौ रेवती-
जानी । “जायायाः निङ्ग यलोपश्च” । रौहिण्या अपत्यं रौहिणेयो हलधरः ।
“स्वीभ्यो ढक्” । रौहिण्यास्ताराया ईशो मर्ता रौहिणीशो मृगाङ्गः ॥ ५९ ॥

वाणाहवन्पाहतशम्भुशङ्कोरासत्तिमासद्य जनार्दनस्य ।

शरीरिणा जैत्रशरेण यत्र निःशङ्कभूषे मकरध्वजेन ॥ ६० ॥

यत्र मकरध्वजेन कामेन स'शरीरेण प्रद्युम्नाख्येन ऊप उपितम् । भावे लकार । जैत्रा जिष्णवो वशकारिण शरा यस्य तेन, नि शङ्क निर्भयम् । ननु स्मरारेर्भयेन तस्य भवितव्यमित्याह—वाणासुरसमरे निवर्तिता शम्भो शक्तिर्वल येन तस्य विष्णा समीप प्राप्य नि शङ्कमूपे । आहूयन्तेऽस्मिन्नित्याहव । “आडि युद्धे” इत्यप् सप्रसारणम् । जैत्रमिति जयते ष्टून' ऊह्य । जेतारि भव इति तु केचित् ॥ ६० ॥

निषेव्यमाणेन शिवैर्मरुद्भिरध्यास्यमाना हरिणा चिराय ।

उद्ग्रश्मिरत्नाङ्कुरधान्नि सिन्धावाह्वास्त मेरावमरावतीं या ॥ ६१ ॥

या सिन्धौ समुद्रस्था पुरी मेरौ मेर्वाधाराममरावतीमाह्वास्त आह्वत । “स्पर्धायामाह” इत्यात्मनपदम् । च्ले सिच् । 'आत्मनपदेव्यन्यतरस्यामि त्यङ् विकल्पित । इदानीं श्लेष—द्वारवती तावच्छिवैरनुकूलैर्मरुद्भिर्वायुभि से व्यमानेन हरिणा वासुदेवेनाञ्जनमध्यास्यमानोपभुज्यमाना, अमरावत्यपि शिवैरे कादशमी रुद्रैर्मरुद्भिश्च देवै सेव्यमानेन हरिणा शक्रेणाध्यासिता, उद्ग्रश्मय ऊ र्ध्वकिरणा ये रत्नाङ्कुरा भण्डिशलाकास्तेषा धाम स्थान सिन्धुमैरह्य । अमरा विद्यन्ते यस्यामित्यमरावती । “मती बह्वोऽनजिरादीनामि” ति दीर्घ ॥ ६१ ॥

स्निग्धाञ्जनरयामरुचिः सुवृत्तो बध्वा इवाध्वसितवर्णकान्तेः ।

विशेषको वा विशिशेष यस्याः श्रियं त्रिलोकीतिलकः स एव ॥ ६२ ॥

यस्या पुर्या स एव त्रिलोकीतिलको जगत्प्रधान हरि श्रिय लक्ष्मी शोभा च विशिशेषातिशिशयेऽधिकीवकार । यतोऽसौ विशेषको वा तिलकतुल्य । वा इवार्थे । तथा स्निग्धस्यारूक्षस्याञ्जनस्य कज्जलस्येव श्यामा^१ रुचि कान्ति र्यस्य स तथोक्त । सुवृत्त इति सद्यबहार । पुर कीदृश्या, अध्वसिता अस कीर्णा वर्णाना ब्राह्मणञ्चत्रियविट्शूद्राणा कान्ति शोभा यस्या इति धर्मानयने द्रव्यत्वेप । तथा बध्वा इव बधूतुल्यस्या । यथाहि युवत्या अनष्ट^२शोभाया विशेषक कालाञ्जेन श्यामशोभ सुवृत्त परिणार्द्धा भूया विशेषयत्येव तस्या विशिशेष । त्रिलोकीतिलक इति तिलकशब्दस्य प्रशसार्थत्वाभाधिक्यदोष । यथा “तदन्ये शुद्धिमति प्रसूत शुद्धिमत्तर । दिलीप इति राजेन्दुरिन्दु क्षीरनिधाविच” इत्यत्रेन्दुशब्दस्य । यथा च “स्तनस्तवकपर्यन्तन्यस्तद्वस्तैक

१ 'शरीरेण' स पाठ । २ 'ब-त' ग पाठ । ३ 'कृष्णा' स पाठ । ४ 'ब्रह्म' ग । ५ 'दृश्य' स ।

पुत्रा । लतेचाकृष्टमुक्तान्या चकम्पे प्रमदालता” इत्यत्र लताशब्दस्य । प्रयासां
लोकानां समाहारस्त्रिलोकी । अकारान्तोत्तरपक्षे द्विगुः स्त्रियां भाषित^१ इति ।
“द्विगो”रिति ङीप् ॥ ६२ ॥

तामीक्षमाणः स पुरीं पुरस्तात् प्रापत् प्रतोलीमतुलप्रतापः ।

वज्रप्रभाक्रान्तसुरायुधश्रीयां देवसेनेव परैरलङ्घ्या ॥ ६३ ॥

तामेयंविधां पुरीं द्वारवतीं स भगवानपरिमितरथार्यो विलोकयमानः पुर-
स्तादग्रे या प्रतोलीं बाह्यद्वारपालीं तां प्रापदाससाद् । कीदृशी प्रतोली पूर्वा,
वज्रं मणिमेदस्तत्प्रमयाक्रान्ता प्राप्ता सुरायुधस्येन्द्रचतुषः श्रीः शोभा यया ।
तथा यशुमिरलङ्घ्या, अतएव देवसेनेव सुरचमृतुल्या । तस्यामपि वज्रस्य
पथेः प्रमया सुरायुधानां देवहेतीनां श्रीरक्रान्तामिभूता भवति, सापि परैर-
लङ्घ्या ॥ ६३ ॥

प्रजा इवाङ्गादरविन्दनाभेः संभोर्जटाजूटतटादिवापः ।

मुखादिवाप शुनयो विधातुः पुराग्निरियुर्मुखैर्जिदृध्वजिन्यः ॥ ६४ ॥

अथ कमेण नगराद् माधवपूतना निर्गयुर्नि^२सस्युः । का इव कुत इत्या-
ह—पद्मनाभशरीराद् भूतानीवेति बाहुल्योक्तिः । हररुक्तेःशततटाद्यापो गङ्गातो-
यानीवेति कलकलवत्त्वोक्तिः । विरिञ्चिवदनाद्यातुर्विधमिवेति अन्नध्वरोक्तिः ।
आनमस्मादिना कक्षाः केशा जटास्तासां जूटो यन्वविशेषः स एव तटो
रोधः । तटादि जलप्रवाहा निष्कामन्ति ॥ ६४ ॥

श्लिष्यद्भिरन्योन्यमुखाग्रसङ्गस्खलत्खलीनं हरिभिर्विलोलैः ।

परस्परोत्पीडितजानुभागा यत्नेन निश्चक्रसुरश्ववाराः ॥ ६५ ॥

अश्ववारा यत्नेन निश्चक्रमुः । यतो हरिमिरभ्वैर्विलोलैराकुलत्यादन्वोन्य-
स्योत्पीडिता निश्चलीकृता जानुभागा येषाम् । विलोलत्वमेव कुत इत्याह—
श्लिष्यद्भिर्दौकितैः । कथम्, इतरेतरं मुखाग्रसङ्गस्तुण्डव्यतिकरस्तेन स्खलन्ति
चलन्ति खलीनानि कविका यत्र रूपा, इति जातियन्त्रः ॥ ६५ ॥

निरन्तरालेऽपि विमुच्यमाने दूरं पथि प्राणमृतां गणैः ।

तेजोमहद्भिस्तमसेव दीपैर्द्विपैरसंवाधमयांभूवे ॥ ६६ ॥

१ 'प्यते' ग. पाठः । २ 'मार्ग' क. ख. पाठः । ३ 'मैपु' क. ख. पाठः । ४ 'वि' ख. पाठः ।
५ 'केशवधतयन्' ख. । 'तट्याः' ग. पाठः ।

करिभि सङ्कटेऽपि मार्गेऽसबाधमसकट सुखेनैवायावभूवे अगामीति । भावे लकार । 'दयायासश्चे' त्याम् । निरुच्छासे पथि कथ गम्यते इत्याह— प्राणिपूगेन दूर दूराधितरा वा भयात् त्यज्यमाने पथि यतस्तजोमहान्तो बलिना द्विपा पष्टिर्वा इत्यर्थ । यथा तमसा निर्विवर पथि तजोमहद्भिर्महाज्वालै दीपै सुख गम्यत । तत्रापि दीपवशात्तमो मार्ग मुञ्चति । द्विपैरिति कर्तरि तृतीया, दीपैरिति करणे । एषविध चौपम्य न तथाङ्गीकृत तस्माद् दीपैरिति उपचारेण नद्वन्त पुरुषा बोद्धव्या । यथा यष्टी 'प्रवेशयेति । कर्तयैव तृतीयेति वय विद्म ॥ ६६ ॥

शनैरनीयन्त रयात् पतन्तो रथाः क्षितिं हस्तिनम्वादखेदैः ।

सयज्ञसूतायतरश्मिभुग्नग्रीवान्त'ससक्तयुगैस्तुरङ्गैः ॥ ६७ ॥

तुरङ्गैर्वाजिभिर्हस्तिनन्वात् पूर्वार्समीपोषप्रदेशाच्च खैर रथा अनीयन्त समा भूमिं प्रापिता । 'यतो रथाङ्गेगात् पतन्त । शृङ्खलोन्नताश्चि प्रदेशाच्च क्रमाधिगतजवमध पतति । कीदृशैरभ्वे , अण्वैरभ्रान्तैस्तथा सयज्ञाऽयद्वितो य सूत सारथिस्तेनायत आकृष्टो यो रश्मिर्हस्तयध्रस्तेन भुग्ना वक्रिता या ग्रीवा कण्ठस्तदन्तेन ससक्त सलग्नो युग काष्ठविशेषो येथा है । 'पूर्वातोपरि कृट तु सन्तो हस्तिनज विदुरि' ति । अनीयन्तेति कर्मणि लकार । यौते 'छापू-खडिभ्य' इति घाहुलककत्यायुगशब्द ॥ ६७ ॥

बलोर्मिभिस्तत्क्षणीयमानरथ्याभुजाया बलयैरिवास्याः ।

प्रायेण निष्क्रामति चक्रपाणौ नेष्ट पुरो द्वारवतीत्वमासीत् ॥ ६८ ॥

भगवति घाहुल्यन नि स'रति सति तस्या पुर्या द्वारवतीत्व स्व रूप ना भिप्रैत यभूव । स धन्यो देशो यत्र देवस्तिष्ठति', तन्मया शून्यया किं क्रियते इत्यवोधात्यर्थ । अथच द्वारवतीत्व बहुद्वारत्व तस्या नष्टमभूत् । यदि हि मम बहूनि द्वाराणि नामविध्यस्तत्कथमेकवारमयमयास्यादति द्वारभूयस्त्व नि निन्देत्युक्त्याभिहितम् । कीदृश पुर , बलयैरिव कटकैर्यथा बलामिभिं सेनावृन्दैस्तत्क्षणीय हीयमानास्त्य'ज्यमाना रथ्या एव भुजा यस्या । अन्यस्या अपि मद'लाया पत्युर्देशान्तर गच्छत आत्मा बहुमतो न भवति, खेदाच्च सा घाहु

१ 'एय' स पाठ । २ 'अ' स पाठ । ३ 'त' स पाठ । ४ 'ष्क्रामति' ए स पाठ ।

५ 'वसति' स पाठ । ६ 'या' स पाठ । ७ 'हि' स पाठ ।

भ्या वलयानि त्यजति ॥ ६८ ॥

पारेजलं भीरनिघेरपश्यन्पुरारिरानीलपलाशराशोः ।

वनावलीस्तकलिकासहस्रप्रतिक्षणोत्कूलितशैवलामाः ॥ ६९ ॥

उदधेर्जलस्य पारे हरिः काननराजौरैस्ततः । कौदुशी, आनीला ईपच्छपा-
मा पलाशराशयः पर्णनिचयाः यासु, अतएवोत्कलिकासहस्रैस्त्रैर्मिथूगैरनुक्षण
उत्कूलित कूल प्रापित यच्चैवल तदामास्तस्तदुशी । अथवा वनावली शैवलामा
अपश्यत् शेषालमिवेत्युत्प्रेक्षावक्त्रे, इत्येव योन्यमिति केचित् । “पारे मध्ये पच्छपा
वे”ति समासः एव च । कूलमुत्साधयतीत्युत्कूलयति । “प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे”
इति रिप् तत् कर्मणि निष्ठा ॥ ६९ ॥

लक्ष्मीभृतोऽभ्युधितटाधिवासान् द्रुमानसौ नीरदनीलभासः ।

लतावधूसंप्रयुजोऽधिवेलं बहुकृतान् स्वानिव परयति स्म ॥ ७० ॥

असौ दयोऽधिवेलं वेलाया ये तत्त्वस्तान् बहुकृताननेकत्यमापावितान्
स्वानिव परयति स्म आनतुल्यान् मेने । शोषोऽत्र वृष्यर्षो नाबलोकनमात्रम्,
मदीया एवैते बहुवो वेहा इत्यवोधीत्यर्थः । ‘यतो लक्ष्मीभृतः’ शोभाधारिणो
वृक्षास्तथा समुद्रसैकतवसतीन्, लता एव बभूवुः संप्रयुजते क्लिप्यन्तीति
लतावधूसंप्रयुजः । किप् । बहुसंज्ञानित्यर्थः । येऽपि भगवदात्मानस्तेऽत्र
इत्यनेव बहसि श्रीभृतः समुद्रजलाधरा मेपरयानाश्च सत्यभामायास्मिन्ममृति
वपुस्समुद्राश्च । वेला अभ्युधेर्दलविकृतमर्यादा ॥ ७० ॥

आस्निष्टभूमिं रसितारमुच्चैर्लोलदुमुजाकारवृहत्तरङ्गम् ।

फेनायमानं पतिमापगानामसावपस्मारिणमाशयङ्के ॥ ७१ ॥

असौ हरिर्नदीपविमपस्मारिणं भूताविष्टमाशयङ्केऽबुद्धेत्युत्प्रेक्षावक्त्रे । यत्
आस्निष्टभूमिमाम्निगतधरणिम्, उच्चैर्बलेन रसितारं शब्दायमानं, सोलन्तश्चञ्चला
याहुसदृशा महान्वस्तरङ्गा कल्लोता यस्य त, फेनायमानं दिग्दर्शितानुदमन्तम् ।
अपस्मार्यपि भूमिमालिङ्गति, उच्चै रटति च चपलमुजश्च भवति. फेन संघ्ना
य चोदमति । ‘फेनाश्चेति वङ्ग-र’मिति क्यङ् ॥ ७१ ॥

पीत्वा जलानां निधिनातिगर्हाद् वृद्धिं गतेऽप्यात्मनि नैव मान्तीः ।

क्षिप्ता इवेन्द्रोः सरुचोऽधिवेलं लतावलीराकलपाचकार ॥ ७२ ॥

१‘न’ञ ५५।२ ३‘स’ञ पाठः।३‘ञ’ञ ग पाठः।४‘विते’ १ ५५।२‘र’क ग पाठः ।

स हरिरधितीर तटेषु मुक्तावलीमौक्तिकानि आकलयाञ्चकार ददर्श ।
उत्प्रेक्षते—समुद्रेशातिलाम्पट्वाच्छशिभास इव पीत्वा क्षिता उद्धान्ता । यत
आत्मनि वृद्धिं गत उद्भसितेऽपि नैव मान्तार्वर्तमाना । शशिकरध्वतिकराद्
किलोदधिदलसतीत्यागम । अन्योऽपि बहु जग्घा पीत्वा चोद्धमतीति ॥ ७२ ॥
साटोपमुर्वीमनिशं नदन्तो यैः श्लाघयिष्यन्ति समन्ततोऽमी ।

तान्येकदेशान्निभृत पयोधौ सोऽभ्यास मेघान् पिबतो ददर्श ॥ ७३ ॥

स देवाऽद्यौ जलदानैक्षत । कीदृशान्, तानि तोयानि निःसृतमेकदेशान्
गृह्णत । कानीत्याह—यैरभ्यासिभिरमी मेघा साटोप साडम्बर गजैस्त सन्तो
भूमिं परितः श्लाघयिष्यन्ति कल्पान्त जलमग्ना करिष्यन्ति इति प्रथिमस्यत
मध्ये । यै किल जलैरुर्वीं पूर्यते स तस्यैकदेश । अन्योऽपि कश्चिन्महाघन
कस्मैचित् स्वरूपमपि तावद्दाति येन समप्रमेव पुरमदृष्टिं कुरुते । आटो-
पास्फोटाडम्बरक्षोमा इत्यनयान्तरम् ॥ ७३ ॥

उद्धृष्ट्य मेघैस्तत एव तोयमर्थं मुनीन्द्रैरिव संप्रणीताः ।

आलोकयामास हरिः पतन्तीर्नदीः स्मृतीर्वेदमिषाम्बुराशिम् ॥ ७४ ॥

नारायणोऽर्णव प्रविशन्तीर्निम्नगा ददर्श । का इवैक पतन्तीरित्याह—
स्मृतीर्मन्वादिप्रणीतानि शास्त्राणि यथा वेद पतन्त्यन्तर्भवन्ति तेन सहैकार्यं
यान्ति । अर्थसारूप्यमेव स्मृतीनां श्रुतिषु पात । कीदृशीर्नदी , मुनिमुत्पैर्मर्धस्त-
तपश्च जलधरेष जल गृहीत्वा रचिता । मेघमुखन समुद्रादेव हि नदीनामुत्प-
त्ति । स्मृतयोऽपि मन्वादिभिः ऋषिधेष्टैर्देवाभिषय गृहीत्वा संप्रणीता निमि-
ता । यदा हि वषाञ्च कश्चिद्गुह्यते, तथा हि लोकहिताय मुनिभिस्तदर्थ एव
स्मृतिषु नियद्, अन्ते च तत्रैव ता लीयन्ते । मया मुनिभिरुपमीयन्ते, तोय
मर्षेन, नद्य स्मृतिभिस्तदधिर्देनेनोपादयोऽनेके एव न्याय्या इत्यमियुक्ता ।
यथा कालिदासस्य । “तत प्रतरये कौशेरीं मास्वानिज रघुर्निशम् । शरैरुर्ध्वं
रिजोर्नीचशानुद्धरिष्यन् रत्नानिवे”ति ॥ ७४ ॥

वित्रीय दिश्यानि घनान्युत्सृष्टि द्वैप्यानसावुत्तमलामभाजः ।

तरीषु तत्रत्पमफरसु भाण्ड सांयात्रिकानावपतोऽभ्यनन्दत् ॥ ७५ ॥

१ 'ये' क पाठ । २ 'नि-शब्द' क ग पाठ । ३ 'स्यामपि श्रिय' क पाठ । ४ 'अपरयन्'
न पाठ । ५ 'कय' ख पाठ । ६ 'त्वा संप्रणीता' क पाठ ।

लिङ्गनाथ इषेण बाहू प्रसारयति । शेरतेऽस्यामिति शय्या । “सन्नाया समजनि-
पदनिपतमनविदपुष्पशीङ्गमृजिण” इति क्यप् । “अधिकरणे शेते” रित्यच् ॥ ७७ ॥
उत्सर्जिताम्भःकणिको नभस्वानौदन्वतः स्वेदलवान् ममार्ज ।
तस्यानुवेल व्रजतोऽतिवेलमैलालता स्फालनलब्धगन्धः ॥ ७८ ॥

तस्य हरेर्वेलासमीपे^१ व्रजत औदन्वत सामुद्रो नभस्यान् मादत स्वेद-
लवान् धर्मकणिका अतिवेलमतिशयेन ममार्ज निरास । कीदृग्वायु , उत्सर्जिता
ऊर्ध्वाङ्गना इतस्ततः प्रेरिता , अथवा उत्साङ्गिता मध्ये गृहीता अम्भ कणिका
जलाधिभूयो येन तथा पेलाल^२ तानामास्फालनेन भङ्गेन लब्धो गन्ध सौरभ येन ।
अनुवेलमिति सामीप्ये विभक्त्यर्थेऽन्यथीभाय । धेनामतिक्रान्तमतिवेलमिति
त्रियाविशेषणम् ॥ ७८ ॥

उत्तालतालीवनसंप्रवृत्तसमीरसीमन्तितकेतकीकाः ।

आसेदिरे लावणसैन्धवीनां चमूचरैः कच्छमुवां प्रदेशाः ॥ ७९ ॥

सैनिकैः हारोदधिसम्यन्धिनीना तटभूमीना भागा आसेदिरे प्राप्ता ।
कीदृशा , उत्तालमुन्नत यत् तालीवन वृक्षविशेषकानन ततः संप्रवृत्तो नि सृतो
य समीर सदागतिस्तेन सीमन्तिता द्विधाकृता केतक्या लताभेदास्तत्कुल-
मानि वा यत्र ते तथोक्ता इति सौगन्ध्योक्तिः । ‘नघृतश्चे’ति कप् । सीम-
न्तशब्दोऽत्रौपचारिकः । केतक्य इति पुष्पविषयाया ‘पुष्पमूलेषु षड्बल’मिति
विकाराणो लुङ् । आसेदिरे कर्मणि लकारः । लवणसिन्धुरपरसमुद्र तस्येमा
लावणसैन्धव्य “हृद्गसिन्धुस्तत्पूर्वपदस्ये”ति उभयपदवृद्धिः । कच्छ तट तट-
निकटे वा विपमो भागः ॥ ७९ ॥

लवङ्गमालाकलितावतंसास्ते नारिकेलान्तरपः पियन्तः ।

आस्वादितार्द्रक्रमुकाः समुद्रादभ्यागतस्य प्रतिपत्तिमापुः ॥ ८० ॥

ते चमूचरा अन्धिसकाशादभ्यागतस्यातिथेः सवन्धिनीं प्रतिपत्तिं पूजा
मापुर्लेभिरे । यथा आगन्तुका पूज्यन्ते तथा समुद्रेण तेऽर्चिता इत्यर्थः ।
तथा लवङ्गमालामि सुगन्धिवृक्षसमिराकलिता प्रयिता अवतसा शेखरा यैः ।
तथा नारिकेलस्य सुरभिफलविशेषस्याभ्यन्तरे या आपो रसास्ता पियन्तः ,

१ ‘जि’ ग पाठः । २ कला’ ग पाठः । ३ ‘येन क ग पाठः । ४ जि’ ग पाठः ।
५ ‘पलाना’ ग पाठः ।

तथा आत्वादेतान्याद्राणि सरत्तानि क्रमुकाणि पूगफलानि यैस्ते तयोक्ताः ।
पोऽप्यभ्यागतस्तस्मै पुष्पाणि ताम्बूलं च दीयते । नारिकेलान्तरपः इति वृषक
पदे अन्तःशब्दोऽधिकरणप्रधानम् । सगैऽव वृत्तनुपजातयः ॥ २० ॥

तुरगशताकुलस्य परितः परमेकतुरङ्गजन्मनः

प्रमथितभूभृतः प्रतिपथं मथितस्य मृशं महीमृता ।

परिचलतो^१ यलानुजबलस्य पुरः सततं घृतश्रिय-

धिरविगतश्रियो जलनिधेश्च^२ तदामवदन्तरं महत् ॥ २१ ॥

इति श्रीमाधमहद्विरचिते शिशुपालवधकाव्ये यात्रावर्णनं नाम

तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

यतो हलधरस्तस्यानुजो भ्राता कर्त्तव्यान् विष्णुस्तस्य बलं सैम्यं तस्य
पुरः पुर्वाः परिचलतः सतः सलिलनिधेरन्धुनिधेश्च तदा महदन्तरं व्यवधान-
मभवत्, समुद्राद् दुरङ्गतं तदेत्यर्थः । अथवा अन्तरं विशेषो महानिव तदान-
वदित्युक्त्या कथितम् । तमेव विशेषं विशेषपदद्वारेणाह—कादुरस्य सैन्यस्य,
तुरगशतैर्ध्वपैः समन्तादाकुलस्य व्याप्तस्य, सलिलनिधेः पुनः परं केवलमेकतु-
रङ्गस्योच्चैःभवसो अन्नोत्पत्तिर्वतस्तस्य एकतुरङ्गजन्मनः, बलस्य प्रतिपथं मार्गं
मार्गे प्रमथिताश्चूर्णकृता भूभृतो विपश्चा राजानो गिरयो वा येन तस्य प्रम-
थितभूभृतः । उदधेः पुनरत्यर्थं महीमृता मन्दरेण मथितस्य, बलस्य सर्वश
घृतश्रियः सधीकस्य शोभायुक्तस्य वा, अन्धुधेः पुनश्चिरं बहुकालं विगता नि-
घृता श्रीलक्ष्मीपतिमायां यस्या एवं बलमश्वीपैर्घृतं मथितभूभृतसधीकं च ।
समुद्रस्तु निस्तुरङ्गो भूभृता मथितो निधीकश्चेति महद्देवान्तरमनयोरभूत् । व्य-
तिरेकोऽलङ्कारः । रचिता वृत्तम् । निरंघुर्नृगगुरुः ? (नजमजजा जतौ तरपते)
रचिता सर्गां द्विजेति ? भद्रम् ॥ २१ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायवर्य-आनन्ददेवायनि-बलमदेवावाप्याविरचि-

तायां नायकाव्यसारटीकायां सन्देहविषयधियाव्योपेतम्

यात्रावर्णनं तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

शिशुपालवधकाव्ये ।

चतुर्थः सर्गः ।

निश्वासधूमं सह रत्नभाभिर्मित्त्वोत्थितं भूमिमिवोरगाणाम् ।

नीलोपलस्यूतविचित्रधातुमसौ गिरिं रैवतकं ददर्श ॥ १ ॥

असौ हरिर्गच्छन् रैवतकार्य पर्यंत ददर्श^१ । कीदृश, नीलोपलैरिन्द्रनी
लमणिभिः स्यूता सम्यक्का विचित्रा नामाविधा धातवो गैरिकामन शिलादयो
यस्य तम् । अतश्चोत्प्रेक्ष्यते—भूमिं भित्त्वा शिरोमणिरिति सह सर्पाणां
निश्वासधूमं शूलकृतोष्माणमियोत्थितमुन्नतम् । धूमस्थानीया नीलोपला, रत्नच
चिनिभा धातवः । उरसा गच्छन्तीत्युत्तरगा । “उरसो लोपश्चे”ति ड सलोपश्च ।
इदानीं सर्गान्तं यावत् तद्वर्णनम् । इन्द्रवज्रापेन्द्रवज्रासयोगेन द्वादशमेवा उप
जातय । वृत्तमन प्रथम निरूपितम् ॥ १ ॥

गुर्वीरजस्रं दृषदः समन्तादुपर्युपर्यम्बुमुचां वितानैः ।

विन्ध्यायमानं दिवसस्य कर्तुर्मार्गं पुरो रोदुमिवोन्नमज्जिः ॥ २ ॥

अन्यच्च कीदृश तम्^२, उत्प्रेक्ष्यते—दिवसस्य कर्तुर्दिनकृतोऽप्रतो मार्गं रोदु
मिवारयितुमिष्टोन्नमज्जिर्मेघैर्विन्ध्यायमानम् । विन्ध्येन हि आत्मानमुच्चीकृत्य सूर्य
स्य गतं निवर्तितमासीदित्यागमः । इयशब्दोऽयं युक्ततरः, कवयस्त्यन्यथा
प्रयुज्यते । विन्ध्य इवाचरति विन्ध्यायते । कर्तुं क्यङ् सलोपश्च^३ । दृषद
उपर्युपर्येति पूर्ववत् ॥ २ ॥

क्रान्तं रुचा काञ्चनवप्रभाजा नवप्रभाजालभृतां मणीनाम् ।

श्रितं शिलारयामलताभिरामं लताभिरामन्नितपद्पदाभिः ॥ ३ ॥

अन्यच्च कीदृश नमः, नवप्रभाजालभृता महारुचिपुञ्जो^४ शारिणा मणीना रुचा

^१ 'ऐच्छत्' स पाठ ^२ विन्ध्यायमानं किं कर्तुमिव दिवसस्य कर्तुं सूर्यस्य पुरो मार्गं
रोदुमिव वैरगुमुचा मेघानां वितानैः । विन्ध्येन हि आत्मानमुच्चीकृत्य पतिनिवर्तनं कृतं
मासीत्' स पाठ । ^३ 'आचरणमात्रं विन्ध्यायमानं क पाठ । ^४ 'अपरा' स पाठ ।

मासा क्रान्तम् । कीदृश्या रक्षा, काञ्चनस्य सुवर्णस्य यद्भ्रमं तटं तद्भ्रजेते
 भ्रजते वा तथा । तथा सतामिर्वह्नीभिः श्रितमासेवितम् । कीदृशीभिः, सौर-
 भयशादामन्त्रिता आहूता इव पट्टपदा भ्रमरा यामिः । तथा शिलानां श्याम-
 लतया काष्ण्येनाभिरामं दृश्यम् । श्याम एव श्यामलः । अथवा श्यामं गुणं
 सान्निगि गृह्णन्तीति श्यामलास्तद्भाषः श्यामलता, श्यामत्वयुक्ताभिः शिलाभि-
 रभिराममित्यर्थः ॥ ३ ॥

सहस्रसंख्यैर्गगनं शिरोभिः पादैर्मुचं व्याप्य वितिष्ठमानम् ।

विलोचनस्थानगतोष्णरश्मिनिशाकरं साधुहिरण्यगर्भम् ॥ ४ ॥

अनेकगणैः शिखरैः प्रत्यन्तशैलैश्च खावर्नी^१ व्याप्य स्थितम् । विलोच-
 नस्थानं मध्यप्रदेशस्तत्र स्थितायकेंद्रु यस्येति उच्यत्वोक्तिः । तथा साधु शोभनं
 हिरण्यं गर्भं यस्य तं साधुहिरण्यगर्भम् । अथच साध्वस्रएङ्गेनमेव हिरण्यग-
 र्भं ब्रह्माणमित्यधिकरूपः । घातापि^२ शिरोभिः सं चरणैश्च मुचमापूर्यं स्थित-
 भ्यनुपो^३ अन्द्राकौ वहति । उक्तञ्च—“सहस्रशीर्षः पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपा-
 दिति । तथा च—“यस्याग्निरास्यं पौर्मूर्धा सं नाभिश्चरणौ हितिः । सूर्यश्च-
 जुर्दिशः श्रोत्रे तस्मै लोफह्रमने नम”इति ॥ ४ ॥

कचिज्जलापायविपाण्डुराणि घौतोत्तरीयप्रनिमच्छ्वीनि ।

अभ्राणि विभ्राणमुमाङ्गसङ्गविभक्तभस्मानमिव स्मरारिम् ॥ ५ ॥

नगं कचित्प्रदेशे न सर्वत्र मेघानुदहन्तम् । कीदृशि अभ्राणि, तोयवृष्ट्या
 सितानि अत एव स्यालितोत्तरासङ्गसमकान्तीनि, अतश्च^४ कचिदेव सौवर्णोद्दे-
 शे मेघैरवच्छादितं तदा स्मरारिमिव गौरीश्वरतुल्यम् । कीदृशं हरं^५, उमाङ्गसङ्गेन
 गौरीशरीरयोगेन विभक्तं विभागेनावस्थितं भस्म यस्य तम् । सौवर्णभागस्यो-
 माङ्गमुपमानं, सिताभ्रपिहितस्य तु हरभागः । सौवर्णत्वं ॥ रैवतकस्य सुमेरु-
 शृङ्गैर्विरचितत्वात् प्रसिद्धम् ॥ ५ ॥

छायां निजस्त्रीचटुलालसानां भदेन किञ्चिच्चटुलालसानाम् ।

कुर्वाणमुत्पिञ्जलजातपत्रैर्विहङ्गमानां जलजातपत्रैः ॥ ६ ॥

विहङ्गमानां हंसभ्रमरादीनां जलजातपत्रैः पुण्डरीकच्छत्रैश्छायां विदधा-

१ ‘आकाशं’ ‘खावर्निच’ क. स. पाठः । २ ‘रुद्रे’ । ३ ‘हि’ क. पाठः । ४ ‘पाचन्द्रादित्यौ’
 क. पाठः । ५ ‘च यदा’ क. ग. पाठः । ६ ‘तं’ स. पाठः ।

नम् । कीदृग्नि , उत्पिञ्जलानि ऊर्ध्वानि कपिशानि च जातानि पत्राणि येषा
तैरत्पिञ्जलजातपत्रै । उच्छृण्व ऊर्ध्वार्थं । पिञ्जलमेव पिञ्जर रत्नयोरैक्यत्वस्म
रणात् । केचित् नूत्पिञ्जलमाकृतमाहु । पिङ्गमाना निजस्त्रीषु सहचरीषु चटु
चाटु प्रिय तत्र लालसामिलापो येषा, तथा मदन मकरन्दपानोत्थया स्नायतया
किञ्चिद्यदुलाना चपलानामलसाना च मन्यराणाम् ॥ ६ ॥

स्कन्धाधिरूढोज्ज्वलनीलकण्ठानुर्वीरुहः श्लिष्टतनूनर्हीन्द्रैः ।

प्रनर्तितानेकलतामुजाग्रान् रुद्राननन्तानिव धारयन्तम् ॥ ७ ॥

उर्वीरुहा वृक्षान् यद्वन् विभ्राणम् । कीदृशान्, स्कन्धे प्रकारेणैव विरुढा
स्थिता उज्ज्वला हृद्या नीलकण्ठा मयूरा येषा, तथा अर्हीन्द्रैर्महोरगै श्लिष्टत
नूनालङ्कितवपुषः, प्रनर्तितानां वायुवशाच्चालिता अनका लता एव मुजाग्राणि
यैस्तैश्च रुद्रानि च रुद्रतुल्यान् । उपमा । तेषामपि स्कन्धेऽधिरूढा विभ्रान्तो
नील कालकूटश्यामल कण्ठ । अर्हीन्द्रेण वासुकिना च वष्टितदेहान्, प्रन
र्तितानि अभिनयीनानि अनकानि लतातुल्यानि मुजाग्राणि यैस्तान् अनन्ता
नेकादशाख्यया वा ॥ ७ ॥

विलम्बिनीलोत्पलकर्णपूराः कपोलमिर्चीरिव रोध्रगौरीः ।

नवोलपालकृमसैकताभाः शुचीरपः शैबलिनीर्दधानम् ॥ ८ ॥

अपो वधान तोयानि बहमानम् । कीदृशी शुचीर्निमला, शयलिनी शै
बलयुक्ता अतश्च नवोलपेनाशुष्कतृणविशेषेणालङ्कृत यत्सैकत तट तस्याभा का
न्तिर्यासा तत एव कपोलमिर्चीरिव गण्डस्थैर्लीतुल्या । कीदृशी कपोलमिर्ची,
विलम्बि साधु विलम्बमान नीलात्पल कर्णामरण यासा, तथा रोध्रण रजामे
देन गौरीरवदाता । अपामुपमान कपोलमित्येव, नैरुनस्य शबलस्य तु 'उप
लकुचलय । कवित्तु सर्वाण्येतानि विशेषणानि उपमाभिरव्याचक्षते । उपमान
कपोलमितरेव तत्र श्लेष । सिकता विद्यन्ते यत्र तत् सैकतम् 'सिकताशर्क'
राम्या च, देशे लुपिलचौ च 'त्येव । उलप नीलवर्णम् ॥ ८ ॥

राजीवराजीवश्लोलभृद्ग मुष्णन्तमुष्ण ततिभिस्तरुणाम् ।

कान्तालकान्ता ललनाः सुराणां रक्षोभिरक्षोभितमुद्गरन्तम् ॥ ९ ॥

१ धारयन्तम् च पाठ । २ अनेकान् क. पाठ । ३ इ' स पाठ । ४ स्वेवा क. पाठ ।

५ ल' स पाठ । ६ 'रोध्रक' स पाठ ।

राजीवराज्यः पद्मावत्यस्तत्र वशा आयत्ता लोलाश्चद्रुता भृङ्गा भ्रमरा यत्र
तं, तथा तरूणां ततिमिर्वृक्षाणांभावलिभिरुण्यं धर्मं मुष्णन्तमपहरन्तं, कान्तो
मनोहरोऽलकानां ललाटपतितकेशानामन्तोऽग्रं यासां ताः कान्तालकान्ताः, सु-
राणां ललना देवयोषितः उद्वहन्तं विभ्रतं,^१ रजोभिरांतुधानैरजोमितमनुपद्रुत-
मित्यर्थः ॥ ६ ॥

मुदे सुरारेरमरैः सुमेरोरानीय यस्योपचितस्य शृङ्गैः ।

भवन्ति नोदामगिरां कवीनामुच्छ्रायसौन्दर्यगुणा मृपोद्याः ॥१०॥

यस्य संबन्धिन उच्छ्रायसौन्दर्यगुणाः प्रांशुत्वरामणीयकविशेषाः कवीनां
मृपोद्या मिथ्याकथनीया न भवन्ति, कविमिरलीका नोच्यन्ते इत्यर्थः । कवी-
नामिति कर्त्तरि पठ्यते । मृया उच्यन्ते इति मृपोद्याः कर्मणि^१ क्यप् । कवीनां
च मिथ्यावाक्यत्वं प्राप्तं यतस्ते उदामगिरो विशृङ्खलवाचः स्वतन्त्रमारलीकास्ते-
ऽप्यश्वमेधाधिकाप्यवचनशीलाः । कथं तर्हि न मृपोद्या इत्याह—सुरैः कर्तृभि-
र्मैरोः शृङ्गैः कनकशिखरिशिखरैरुपचितस्यानीय प्रकृतस्थान्मेदशिखरापेध । कि-
मर्थम्, नारायणस्य तुष्ट्यै । एवं च यः सुरपर्यंतशिखरैरुचितस्तत्रापि दैवैः
सालादध्युतप्रीतये तस्य कथमिषं न सारूप्यं सम्भाव्यते इति कवीनां तद-
गुणा मृपोद्या न भवन्तीत्युचितम् । उच्छ्राय इति “उदि अयतियौतिपुद्गवः” ॥१०॥

यतो महार्घाणि भूतान्यनूनैः प्रस्थैर्मुहुर्भूरिभिरुच्छिखानि ।

आख्यादिव प्रापणिकादजस्रं जग्राह रत्नान्यमितानि लोकः ॥११॥

यतो यस्माद्रैषतकात् जनः सदा रत्नान्यमितान्यसंख्यानि जग्राहाददे ।
कीदृशि, महार्घाणि बहुमूल्यानि परार्घ्यानीत्यर्थः । तथा अनूनैर्महाप्रमाणीर्भूरि-
भिरुच्छिखैः प्रस्थैः स्तानुभिर्भूतानि ऊढानि । तथा उन्नता शिखा दीप्तिर्येषां ता-
न्युच्छिखानि विपुलभांसि । कुत इवेत्याह—आख्यादीश्वरात् प्रापणिकाद्वशि-
जो^१ यथा लोको मणीन् गृह्णाति । तस्यैश्वर्यात् प्रस्थैर्दारुमयैः परिमाणविशेषै-
र्हियन्ते नीयन्ते । शेषं समानम् ॥ ११ ॥

अग्नियतासन्नमुदग्रतापं रविन्दधानेऽप्यरविन्दधाने ।

भृङ्गावलिर्न्यस्य तटे निपीतरसा नमत्तामरसा न मत्ता ॥ १२ ॥

१ 'विभ्राणं' क. ग. पाठः । २ 'कर्त्तरि' ख. पाठः । ३ 'वि' ग. पाठः । ४ 'इव वैरूप्यं' ख.
पाठः । ५ 'कान्तीनि' ख. पाठः । ६ 'वशिखरात्' ख. पाठः ।

यस्य तटे रोधसि भृङ्गावलिश्चक्षुरीकश्रेणिर्नाखिद्यत न' खिद्यत । खेद-
कारणमाह—कीदृशि तटे, रविं दधाने अर्के विभ्रति । कीदृशम्, आसन्नं निकटं,
तथा उदग्रतापमुल्लवणमासम् । एवं खेदो युक्तः । तथा अरविन्दानां घाने
स्थाने, अरविन्दानि धीयन्तेऽस्मिन्निति अरविन्दघानम् । कथं तर्हि न खिप्ते-
त्याह—मत्तत्यादि । किमिति क्षावेत्याह—निपीतरसास्वादितमधुः, तथा नम-
न्ति तामरसान्यक्षानि यस्याः सा नमत्तामरसेति येदाभावे हेत्यन्तरम् । न म-
त्तेति नञ् क्रियापदेन योज्यः । नहि रवेः सुमेरोरन्तरम् । खिद्व दैन्ये इति
विद्यादौ स्वरितेत्पठ्यते । अखिद्यतेति कर्त्तरि रूपम् । यथा—“किं नाम खिद्यते
गुरु”रिति भट्टनारायणस्य ॥ १२ ॥

यत्राधिरूढेन महीरुहोच्चैरुन्निद्रपुष्पाक्षिसहस्रभाजा ।

सुराधिपाधिष्ठितहस्तिमल्ललीलां दधौ राजतगण्डशैलः ॥ १३ ॥

यत्र रूप्यपापाणो विकसितकुसुमनयनदशशतीयुक्तेनोच्चतरुणा उपरिस्थि-
तेन हेतुना शकाधिरूढैरायणशोभां यमार । इन्द्रसनाथस्यैरावणस्य शोभा यत्र
रूप्याश्मानं कुसुमिततरुभूषितमनुचकारेत्यर्थः । हस्तिभेद्यो गण्डशैलस्योपमानं,
शको वृक्षस्य, पुष्पाणामक्षिसहस्रम् । महान्' मरुपापाणो गण्डशैलः ॥ १३ ॥

विभिन्नवर्णां गरुडाग्रजेन सूर्यस्य रथ्याः परितः स्फुरन्त्या ।

रत्नैः पुनर्यत्र रुचं रुचा स्वामानिन्पिरे वंशकरीरनीलैः ॥ १४ ॥

। यत्र रथेः रथ्या अम्बा रत्नैः सर्वव्यापिन्या रुचा करणेन भूय आत्मीयव-
र्णमानिन्पिरे प्रापिताः । स्वकाम्पित्यागे कारणमाह—गरुडस्याग्रजेनावणेन वि-
भिन्नवर्णाः च्युतनीलिमानः रक्तत्वं नीता इत्यर्थः । कैः रत्नैरित्याह—वंशाङ्कुर-
हरितैर्मरकतैरित्यर्थः । वयवोऽपि शिरीषवर्णाः । तद्गुणोऽयमलङ्कारः । रथं
वहन्तीति रथ्याः ॥ १४ ॥

यत्रोज्झिताभिर्मुहुरभ्युवाहैः समुन्नमद्भिर्न समुन्नमद्भिः ।

वनं वचाधे विपपावकोत्था विपन्नगानामविपन्नगानाम् ॥ १५ ॥

यत्र नगानां तरुणां वनं काननं समूहं वा विपात्रिसमुद्भवा विपद् दाहो
न वचाधे । विपस्य कारणमाह—अविपन्नगानां सर्पसंहितानां, न विगता प-

१ 'माजा' क. पाठः । २ 'नो' ग. पाठः । ३ 'महान्तो मुखा' ख. पाठः । ४ 'तद्वदिति रथयु-
गप्रासङ्गं । चानिन्पिरे इति कर्मणि लकारः । स. पुस्तके अधिकः पाठः ।

नगा वेपामिति कृत्वा । कथं तर्हि वनं न दग्धमित्याह—मेघैर्वृष्टाभिरद्भिर्जलैः
समुद्रमार्दीकृतम्, अतस्तदग्निना न दाह्यते । समुद्रमद्भिर्द्वतैर्मैघैर्वृष्टैः गु-
हीतयत्नैरित्यर्थः । नष्टं क्रियापदेन योज्यः । बबाधे इति कर्त्तरि । समुद्र-
मित्युन्देः कः ॥ १५ ॥

वमद्भिरुष्णांशुकरावमर्पात् कार्पाणवं धाम पतङ्गकान्तैः ।

शशंस यः पात्रगुणाद्गुणानां सङ्क्रान्तिराक्रान्तगुणान्तरेति ॥ १६ ॥

योऽद्भिः सूर्यकान्तैरर्ककिरणसंसर्गादग्नेयं धाम वमद्भिः करणैरिति शशंस
आख्यत् । किम्, गुणानां विशिष्टानां सङ्क्रान्तिः स्थानान्तरगमनं, सा पात्रगु-
णादाधारविशेषादेतौराक्रान्तगुणान्तरा अधिष्ठितविशेषान्तरा भवतीति । यदि
ह्येवं न स्यात्तदैव सूर्यतेजः सूर्यकान्तगतमग्निमुदयमदिति भावः । तथा च
भारविः—“प्राप्यते गुणवतापि गुणानां व्यङ्गमाश्रयवशेन विशेषः । तत्तथाहि
व्यतिगतादत्तं व्यानशे मधुरिप्रातिशयेने”ति ॥ वाक्यार्थस्य समग्रस्येतितात्र
सम्यग्धाद् द्वितीयाभावः । यथा—“क्रमादमुं नारद इत्यथोपि सः, इति पूर्व-
पाठो रम्यतरः । सङ्क्रान्तिमिति पाठे सङ्क्रान्ति शशंसेति योज्यम् । विशेषण
शब्दे सति प्रातिपदिकार्थे च स्थापनाद्द्वितीयामाहः । कृपाणोरिव कार्पाणवम् ।
पतङ्गः सूर्यः ॥ १६ ॥

दृष्टोऽपि शैलः स मुहुर्भुरारैरुर्व्ववद्विस्मयमततान ।

क्षणे क्षणे यन्नयतामुपैति तदेव रूपं रमणीयतायाः ॥ १७ ॥

स पर्वतो मुहुर्मुहुस्तोकितोऽपि हरेः प्रथमं दृष्ट इव विस्मयमाततान
कुतूहलमवर्धयत् । ननु यदसकृन्निरूपितं तच्च कुतूहलस्यावसर इत्याशङ्क्य
साधकमर्थान्तरं न्यस्यति—रमणीयकस्य स एव स्वभावात् यदनुमुहूर्तं यस्तु नय-
तामुपैति अपूर्वमिव भवति, यथा भारतरामायणौ । मुहुःशब्दो वीप्सायां व्य-
ञ्ज्यः ॥ १७ ॥

उच्चारणज्ञोऽथ गिरां दधानमुच्चा रणत्पक्षिगणास्तदीस्तम् ।

उत्कंधरं द्रष्टुमवेक्ष्य शौरिमुत्कं धरं दारुक इत्युवाच ॥ १८ ॥

अपानन्तरं दारुकः सूतसुत इति वक्ष्यमाणमूचे । किं कृत्वा, कथने निमि-
त्तमाह—हरिं रैवतकाचलं द्रष्टुं सकांतुकमवेक्ष्य शुद्धान् विचार्य, उच्चा रणत्प-
क्षिगणा उच्चकुञ्जद्विहगश्रेणीस्तटीः रोधांसि विभ्राणम् । कीदृशः, गिरामुच्चा-

रणम् । एताः उपजातयः । अधुना नानावृत्तानि ॥ १८ ॥

आच्छादितायतदिगम्बरमुच्चकैर्गा-

माक्रम्य च स्थितमुदग्रविशालशृङ्गम् ।

मूर्ध्नि स्खलतुर्दिनदीधितिकोटिमेन-

मुद्वीक्ष्य को न भुवि विस्मयते नगेशम् ॥ १९ ॥

एन नगेशमद्रिध्रेष्ठ रैवतकमुद्वीक्ष्य दृष्ट्वा भुवि ससार को न विस्मयते न चित्रोयते, सर्वं एव कौतुक यातीत्यर्थः । तेन स्थाने तत्र विस्मय इति भावः । कीदृशमेतन्मू, आच्छादिता पिहिता आयता दिशो दीर्घा ककुभोऽम्बरं चाकाशो येन, यत उच्चकैरुन्नत । तथा गा भूमिमाश्रम्याभ्यस्य स्थितम्, उदग्रायुधानि विशालानि विस्तीर्णानि शृङ्गाणि शिखराणि यस्य, अत एव मूर्ध्नि स्पलन्ती मार्गाभावाद्दिक्कला तुर्दिनदीर्घातकोटिश्चन्द्रकला यस्य तम् । अथचैनं नगेश गिरिशतुल्य साक्षाद्भुवि धीक्ष्य को नाश्चर्यं यायादित्यधिकरूपे । कीदृश शिवम्, आच्छादिता पिहिता आयता दिश एवाम्बर चासौ येन त । 'दिगम्बरो हि भगवान्' । तथा उन्नत तीक्ष्ण विशङ्कटविपाण च गा वृषमधिष्ठाप्य स्थित, तथा शिरसि स्खलन्ती शशिकला यस्य तम् । एनमित्यत्रैत पठनीयम् न्वादेशाभावादेन देशस्याप्राप्ते । 'तमौ जौ वसन्ततिलक गुरुकद्वय च' इति ॥ १९ ॥ उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जावहिमरुचौ हिमघाग्निं याति चास्त्रम् । वहति गिरिरयं विलम्बिघण्टाद्वयपरिवारितवारणेन्द्रलीलाम् ॥ २० ॥

अयं गिरि रैवतकाचलो विलम्बि ससमान यद्वण्टाद्वय किंकिणीयुगल तेन परिवारित परिवृतो भूषितो यो वारणेन्द्रा हस्तिश्रेष्ठस्तस्य शोभा वहति धारयति । घण्टाशोभित द्विरदमनुकरोतीत्यर्थः । कदा सूर्ये उद्विच्छति शिशि नि चास्त याति । कीदृश वितता प्रसृता अतिदीर्घा रश्मय एव रज्जवो य स्येत्युभयविशेषणम् । घण्टे अपि रज्जुष्वग्रे ग्रथ्येत । अर्कन्दोर्घण्टे उपमान, रज्जवो रश्मिना नगस्य करी । अनेनैव श्लोकेन कविना घण्टामाद्य इति नाम लब्धम् । इटकिटकिटी गताविति केचिदीवारप्रश्लेष वर्णयन्ति, तस्यादयतीति रूपम् । केचित् स्वस्तिन्मध्येऽयं गताविति पठन्ति । 'भजानि जगति नौ तत पतौ यौ नजसद्वितैज्ररैश्च पुष्पिताग्रा' इति ॥ २० ॥

वहति यः परितः कनकस्थलीः सहरिता लसमाननवांशुकः ।

अचल एष भवानिव राजते सहरितालसमाननवांशुकः ॥ २१ ॥

एषोऽचलो भवानिव राजते शोभते । यः सहरिताः सदूर्वाः काञ्चनभू-
मीर्वहति, तथा सौवर्णत्वाल्लसमाना द्योतमाना नवा अजर्जरा अंशवो मासो
यस्य स लसमाननवांशुकः । “शेषाद्विभाषे”ति कप् । लसमान इति ताण्ड्यो-
त्ये । तथा सह हरितालसमाननवांशुकैर्वर्तत इति सहरितालसमाननवांशुकः
पीतवासा इत्यर्थः । कनकस्थलीनां पिशङ्गे वाससी उपमानम् । अथवा शब्द-
श्लेषोऽयम् । अर्थसारूप्यं भवतु मा वा भूषत तत्रापेक्षा, एतस्यास्माकं द्रष्ट-
टीकार्या विचारितम् ॥ “हुतविलम्बितमाह नयौ भरौ” ॥ २१ ॥

पाश्चात्यभागमिह सानुषु संनिपन्नाः

पश्यन्ति शान्तमलसांद्रतरांशुजालम् ।

संपूर्णलब्धललनालपनोपमान-

मुत्सङ्गसङ्गिहरिणस्य हिमांशुमूर्तेः ॥ २२ ॥

इहादौ सानुषु प्रस्थेषु संनिपन्ना उपविष्टा शशिनः पाश्चात्यभागमपरपा-
श्वमीक्षन्ते इत्युच्यते कथनम् । कीदृशं भाग, शान्तमलं निष्कलङ्कमत एव सा-
न्द्रतरमतिघनमंशुजालं किरणनिकरो यस्य । अद्योभाग एव शशिनः शशो विद्य-
ते, तदाह—उत्सङ्गसङ्गिहरिणस्याङ्गाधिरूढमृगस्य, अतश्च नैर्मल्यात् संपूर्णमज-
लमेव लब्धं ललनालपनोपमानमङ्गनामुखसादृश्यं येन तत् । अन्यत्र भागे हि
समलत्वाद्विमलयनितान्नोपमानं विसदृशम् । पश्चाद्भूषः पाश्चात्यः । “दक्षिणा-
पश्चात्पुरसस्त्यप्” । हिमा, शीतला अंशवो मूर्तेर्मूर्तौ वा यस्य । वृत्तं यस्य
स्ततिलकम् ॥ २२ ॥

कृत्वा पुंवत्पातमुच्चैर्भृगुभ्यो मूर्ध्नि घ्राव्णां जर्जरा निर्भरौघाः ।

कुर्वन्ति वामुत्पतन्तः स्मरार्तस्वर्लोकस्त्रीगात्रनिर्वाणमत्र ॥ २३ ॥

अत्र निर्भरौघाः षट्पञ्चलपूरा मदनदहनविवशीकृतसुरसुन्दरीदेहवाहोप-
शमं विदधति । कदा, उच्चैरुच्चैर्भ्यो भृगुभ्यः श्वध्रेभ्यो घ्राव्णां मूर्ध्नि दृपदामुपरि
पतनं कृत्वा अनन्तर जर्जरा, शीकरतां गताः समुत्पतन्तो दिवमधिरोहन्तः ।

क इवेत्याह—पुंवत् पुरुषा इव, यथा केचित् स्वर्गायिनो भृगुभ्यः कालाञ्जरा-
दिभ्योऽश्ममध्ये पतनं कृत्वा यण्डशो गताः सन्तो दिवमारुढाः कामार्ताप्सरा-
शरीरसुखं कुर्वन्ते । भृगुभ्य इति “अपादाने पञ्चमी” । चोशब्दस्य वामिति
रूपम् । निर्वाणमिति वातेर्निर्पूर्वस्य कः । “निर्वाणोऽवाते”रिति एत्वम् । “मृतौ
तौ गञ्चेच्छालिनी घेदलोकै”रिति शालिनीवृत्तम् ॥ २३ ॥

स्थगयन्त्यमूः शमितचातकार्तस्वरा

जलदास्तडितुलितकान्तकार्तस्वराः ।

जगतीरिह स्फुरितचारुचामीकराः

सधितुः कचित् कपिशयन्ति चामी कराः ॥ २४ ॥

अमूर्जगतीरे'ताः स्थलीः कचिन्मेघाः परिदधति, कचिच्च रविरश्मयोऽपि
कपिशयन्ति पिञ्जरयन्ति । कीदृशा जलदाः, शमितो जलदानान्निवर्तितश्चातका-
मां मयूरपक्षिदिशेपाणामार्तस्वपादीनः स्वरः केका यैः । तथा तडिङ्गिः सौदामि-
नीभिस्तुलितं सद्दृशीकृतं कान्तमुज्ज्वलं कार्तस्वरं सुवर्णं यैः । भूमीः कीदृशीः,
स्फुरितं वेदीप्यमानं चारु क्षिप्रं चामीकरं हेम यासाम् । अमूरिति स्त्रियां
शसन्तः । अमी इति पुंसि जसन्तः । आर्त इति श्रु गतौ आहूपूर्वात् कः,
“उपसर्गादृति धाता”यित्येकादेशः स्पर्शः । “सजला मता सह ध देन पथ्या
लगौ” इति पथ्यावृत्तम् ॥ २४ ॥

उत्क्षिप्तमुच्छ्रितसितांशुकरावलम्बै-

रुत्तम्भितोडुभिरतीवतरां शिरोभिः ।

अद्वेयनिर्भरजलव्यपेदशमस्य

विष्वक् तटेषु पतति स्फुटमन्तरिक्षम् ॥ २५ ॥

अस्य रैवतकस्य तटेषु रोधःस्तु सानुषु वा स्फुटं विश्रितमन्तरिक्षं पतति ।
खं चेदघो याति कथं न दृश्यते इत्याह—अद्वेयः संभाव्यो निर्भरजलव्यपदेशो
यस्य तत् । निर्भरजलव्यार्जनं पततीत्यर्थ इत्युत्प्रेक्षा । एतने तोयस्याच्छ्रित्यं
प्राचुर्यं बोद्धम् । किमिति नमः पततीत्याह—शिरोभिः शिखरैरतीवतरामतिशये-
नोत्क्षिप्तमुदस्तं, स्वस्थानात्करकवच्चालितमित्यर्थः । अतिशयेनोत्क्षिप्यमाणं घस्तु
पापाण्यवपतति । कीदृग्भिः शिरोभिः, उच्छ्रिता ऊर्ध्वाकृता ऊर्ध्वमुखा ये सितां-

शुकराश्चन्द्रश्मयस्तानवलम्बन्ते संयुज्यन्ते ये तैः ऊर्ध्वमुखशशिकरस्पृष्टैरित्यर्थः ।
इत्युच्यते । योऽपि शिरसाश्माविमारमुत्तिपति स कस्यचित्करमवलम्बते ।
अत एव चौभ्रत्यादुत्तमितायुत्तम्यान्तायुद्धानि तारकाः यैः । उत्तमिता
इति स्तंभुसौत्रो धातुः, स्वार्थिको णिच्, क्तः । अतीवेति निपातसमुदायोऽति-
शयार्थः । तरामित्यशयस्यातिशयः प्रतिपाद्यते, स्वार्थे वा । अद्वेयः धृदातव्यः
अद्वामधिगम्यारोप्यः संभाव्य इत्यनर्थान्तरम् । वृत्तं वसन्ततिलकम् ॥ २५ ॥

एकत्र स्फटिकतटांशुभिन्ननीरा नीलाश्मद्युतिभिदुराम्भेऽपरत्र ।
कालिन्दीजलजनितश्रियः श्रयन्ते वैदग्धीमिह सरितः सुरापगायाः

इह नद्यो यमुनातोपोत्पादितशोभाया गङ्गाया विच्छिन्ति स्फटिकमाश्रयन्ते
शुक्लासिता भवन्तीत्यर्थः । वैदग्धी धौर्त्यं च्छाया विच्छिन्तिः सावृश्यमित्ये-
कोऽर्थः । कलात्मयागशोभां बद्धन्तीत्याह—एकत्र सितमणिमयरोषःकिरण-
चक्षुरितजला, अपरत्र त्विन्द्रनीलमणिदीधितिविशेषिततोयाः । भिन्नं चक्षुरितं,
नीरं जलम् । स्वयं मिथते विश्लेषं गच्छतीति मिदुरमिति । “विदिमिदिच्छिदेः
कृत्” । मिदुरमम्भो यासां ता मिदुराम्भसः । ध्वजः पित्वाद्द्वैदग्धीमिति
डीप् । “सौ क्रौ गलिदशयतिः ग्रहपिंशी स्यात्” इति ॥ २६ ॥

इतस्ततोऽस्मिन् विलसन्ति मेरोः समानवप्रे मणिसानुरागाः ।
स्त्रियश्च पत्यौ सुरसुन्दरीभिः समा नवप्रेमणि सानुरागाः ॥ २७ ॥

। इह गिरौ मेरोः समानवप्रे सुरशिलरिसदृशतटे मणिमयानां सानूनां स-
मभूमागानां रागा भास इतस्ततो विलसन्ति द्योतन्ते । तथा स्त्रियो नार्योऽपि
पत्यौ भर्तुः सानुरागाः प्रीतियुक्ताः सत्यो विलसन्ति क्रीडन्ति । सुरसुन्दरी-
भिरुत्तरोभिः समाः सदृश्यः । नव शाश्वतं प्रेम छेदो यस्य तस्मिन् नवप्रे-
मणि पत्यौ अनन्यगतवित्त इत्यर्थः । रज्यतेऽनेन रागः । “अथ ये” रित्यत्र पत्या-
पिति समासे पितृणां नियमिता । नवप्रेमणीति “विभाषा दिश्यो” रित्यहोपो
विभाषितः । “उपेन्द्रवज्रा तु जतौ जगौ सा” इति ॥ २७ ॥

उच्चैर्महारजतराजिविराजितासौ

दुर्वर्णभित्तिरिह सान्द्रमुधासवर्णा ।

अभ्येति भस्मपरिपाण्डुरितं स्मरारे-

रुद्रहिलोचनललामललाटलीलाम् ॥ २८ ॥

। इहाद्रौ दुर्वर्णमितिः रुप्यकुड्यं हरतृतीयनयनमूपितालिकशोभामभ्येति । सरारिः शिवः । उद्गतो वदिर्यस्मात्तदुद्गच्छि साग्नि लोचनं ललाम चिह्नं भूपर्णं वा यस्य तथाविधं यद्गुलाटं कपालं तस्य लीलां विच्छिञ्चि भस्मघवलां रजत-
मित्तिरभ्येति आभिमुख्ये प्राप्नोति । या उच्चैर्महाराजतराज्या कनकलेखया भू-
पिता, तथा घनमङ्गोलसिता । 'राजवभिचेर्भूतिसितं ललाटमुपमानम्, कनक-
राजेरग्निरर्गं तृतीयं नेत्रम् । वृत्तं वसन्ततिलकम् ॥ २८ ॥

अयमतिजरदाः प्रकामगुर्वारिलघुविलम्बिपयोधरोपरुद्धाः ।

सततमसुमतामगम्यरूपाः परिणतदिक्करिकास्तदीर्विभर्ति ॥ २९ ॥

अयमद्रिस्तटीः पुलिनानि विभर्ति । कीदृशीः, अतिशयेन जरदाः कठोराः
कठिनपापाणाः प्रकामगुर्वारित्यन्तविस्तीर्णाः सपयस्स्वाधालघुभिर्महद्विबिलम्बि-
मिध्व विलम्बमानैः पयोधरैर्मैधैरुपरुद्धाः विष्वग्भ्यासाः, सदा चासुमतां प्राणि-
नामगम्यरूपा दुर्गमाः । सुष्ठु अगम्या अगम्यरूपाः “प्रशंसायां रूपम्” ।
अगम्यं रूपं संस्थानं यासामिति या । तथा परिणता दत्तप्रहारा दिक्करिका
दिदन्तिनो यास्तु ताः परिणतदिक्करिकाः । “शेषाद्विभाष”ति कप् प्रत्ययः ।
अथच परिणतदिक्करिका वृद्धकुमारीसदृशीस्तदीर्विभर्ति इत्युक्तिः । ता अपि
परिणतत्वाद्गतिजरदाः जर्जराः, प्रकामगुर्वीः स्थूलदेहाः, अलघुविलम्बिभिः प-
तितैः पयोधरैः कुचैरुपरुद्धा भ्यास्तदेहाः, अतएवासुमतां तरुणानामगम्यरूपा अ-
सेव्यवपुषः । गमिरत्र मैथुने वर्तते । यथा “नाज्ञातां स्त्रियं गच्छे”दिति ।
दिक्करिकाः कुमार्यः । पुष्पिताग्रा धृत्तम् ॥ २९ ॥

धूमाकारं दधति पुरः सौवर्णं वर्णेनाग्नेः सदृशि तटे पर्यामी ।

श्यामीभूताः कुसुमसमूहेऽलीनां लीनां श्रेणीमिह तरवो विभ्राणाः॥

पुरोऽग्ने यत्तटं पुलिनं तत्र पश्य, अग्नी वृत्ता धूमाकारं धूमसादृश्यं दधति
धारयन्ति । धाफ्यार्थस्य कर्मत्वाद् द्वितीयाभावः । कीदृशि तटे, सौवर्णं काञ्च-
नमयेऽत एव वर्णेनाग्नेः सदृशि तुल्ये पिशङ्गे इत्यर्थः । तरवः कीदृशाः, कुसु-
मसमूहे पुष्पगच्छे लीनां संलग्नमलीनां भ्रमराणां श्रेणीमावलि विभ्राणाः, अत
एव श्यामीभूताः कृष्णिमानमागताः, अतएव धूमरूपं दधति । सौवर्णं तटे
बुज्यतेऽग्निः, तरवस्तु धूम इति तात्पर्यार्थः । दधतीति “अदभ्यस्तात्” । सदृ-
शीति क्लिप्तः । “भूमौ सौ ख्याता जलधरमालाब्ध्यङ्गैः” इति ॥ ३० ॥

व्योमस्पृशः प्रथयता कलघौतमिर्त्ती-

रुन्निद्रपुष्पचणचम्पकतुल्यभासः ।

सौमेरवीमधिगतेन निकुञ्जशोभा-

मेतेन भारतमिलावृतवद्विभाति ॥ ३१ ॥

एतेनाद्विष्टा भारत वर्षे मनुष्यलोके इलावृतवद्विभाति स्वर्गवच्छोभते ।
मेघसमीपे इलावृत्तो नाम लोका विद्यते यत्र सौवर्ण्यं सूर्यमेव, द्वादशवर्षसहस्रा-
णि च जीव्यते । कुतस्तद्वद्भाति—यव सौमेरवीं सुमेरुपर्वतसदृशीं निकुञ्ज-
शोभा गहनप्रदेशलक्ष्मीमधिगतेन प्राप्तेन । एतदपि कथम्, यतः कलघौतमिर्त्ती
सुवर्णभृङ्गाणि प्रथयता प्रसारयता । कीदृशी, व्योमस्पृशो गगनशुम्बिनी, तथा
उन्निद्रेविकसिते पुष्पैर्विस्ता प्रतीता उन्निद्रचणा ये चम्पका वृक्षविशेषास्तै
पिक्वा कपिशयो भासो दीप्तयो यासा तास्तथोक्ता । “तेन विस्तम्बेषु पचण्यौ” ।
इलावृत्तोऽप्येवविधिनैव मरुता शोभते । सुमेरोरपि सौमेरवी । वसन्ततिलक
वृक्षम् उक्ता वसन्ततिलका तमजा जगौ न ॥ ३१ ॥

रुचिरचित्रतनूरुहशालिभिः प्रचलितैः परितः प्रियकम्रजैः ।

विविधरत्नमयैरभिभात्यसाववयवैरिव जङ्गमतां गतैः ॥ ३२ ॥

एवोऽत्र प्रियकम्रजैर्मृगमेदयूयैरभिभाति परितः शोभते । कीदृशै, रुचि-
रेमोहनैश्चिरैरनकवर्णैस्तनूरुहै रोमभिः शालन्ते रुधिरान्ते ये ते । तथा परितः
समन्तात्प्रचलितश्चलितु प्रवृत्तै । अतश्चोऽप्युच्यते—स्वाहैरिव जीवत्व प्राप्तेरनी-
कजातीयमणिमयै शोभते । अवयवसंस्थाना प्रियका । विविधरत्नतुल्यानि
रोमाणि । द्रुतविलम्बितमाह नमो भराविति वृत्तम् ॥ ३२ ॥

कुशेशयैरत्र जलाशयोपिता मुदा रमन्ते कलभा विकस्वरैः ।

प्रगीयते सिद्धगणैश्च योपितामुदारमन्ते कलभाविकस्वरैः ॥ ३३ ॥

अत्रागे जलाशयोपिता सरश्चासिका^१ कलभा करिपोतका^२ विकस्वरै
पिकासिभिः कुशशयै कमलैर्मुदा तुष्ट्या रमन्तः क्रोडन्ते । न कथलमवत्, या
यत्सिद्धगणैश्च देवविशेषवन्द्यैर्योपितामन्ते प्रेयसीसमीपे उदारमप्राप्त्य प्रगीयते
सुष्टु गानं क्रियत । कीदृशै, कलो मधुरो भाविक सरसश्च स्वरो वाग्येता तै
कलभाविकस्वरै । कुशे जलमध्ये शरत् इति कुशेशयानि । आशय स्थानम् ।

१ 'कल' ग पाठ । २ 'तुल्य' ख पाठ । ३ 'वा' ख पाठ ।

आशेरतेऽस्मिन्निति कृत्वा “पुंसि सद्भाया ध प्रायेण” । विकसन्ति तच्छीला
नि विकसराणि । “स्येशभासपिसकसो वरच्” । प्रगीयत इति भावे लकार ।
भावो रस उपचारात् भावना चा । यदि वा कलत्र कलत्राव स विद्यते य-
स्यासौ कलत्राविक । “अत इतिद्वौ” । ‘उशन्ति वशस्थामिद जतौ जरा’-
विति वशस्थवृत्तम् ॥ ३३ ॥

असादितस्य तमसा नियतेर्नियोगा-

दाकाहृतः पुनरुपक्रमणेन कालम् ।

पत्युस्त्वियामिह महौषधयः कलत्र-

स्थानं परैरपरिभूतममूर्भजन्ते ॥ ३४ ॥

इह तगेऽभूरेता ओषधयस्त्विया पत्यु सूर्यस्य कलत्रस्थान प्रमदावास्तव्य
भजन्ते अयन्ते । तिष्ठत्यस्मिन्निति स्थानम् । कलत्र दारा । त्वियापत्युश्च त्वि-
प एव कलत्र, ताश्च महौषधिषु मृतसर्जावनीप्रभृतिषु त्विपो निक्षिप्य रधिरस्त
धातीति तात्पर्यार्थः । कीदृशस्य त्विदपते, नियतेर्नियोगाद्विधेरादेशात् तमसान्ध-
कारेणास्तामनेन वा आसादितस्य प्राप्तस्य । पितामहाह्वया हि रधिरस्त याति ।
तथा भूयउपक्रमणोदयपर्वतगमनेन कालमाकाहृत समयमभिलपत, गत्या हि
नक्तुदुदय लभते । कीदृश स्थान, परैरन्धकारादिभिरपरिभूतमनाकान्तम् । नहि
रात्राओषधिषु तमो पाद्यते तेजोमयत्वात् । अयचोकिश्चेप —य किल महापु-
रुषो दैवदशस्तमसा दारिद्य्रेण शत्रुभिर्वा आसादित स काव्यप्रहारादौ अप-
रिभूत स्थाने कलत्राणि निक्षिपति, यत पुनरुपक्रमणवेष्टया कालमाकहृति ।
चन्द्रस्त्वियापतिरिति न तथा हृदयहारि । वसन्ततिलक वृत्तम् ॥ ३४ ॥

पुरः पतिस्कन्धनिषण्णप्रवालहस्ताः प्रमदा इवाश्र ।

पुष्पेक्षणैर्लम्बितलोचकैर्वा मधुव्रतव्रातवृत्तैर्व्रतत्यः ॥ ३५ ॥

अत्र व्रतत्यो लता प्रमदा इवाङ्गनातुल्या । इदानीं श्लेष । कीदृश्या
लता, पुरोऽग्र य पतिर्वृत्तस्तस्य स्कन्ध प्रकाण्डे निषण्ण सलग्ना याला अ-
भिनया प्रवाला किसलयान्येव हस्ता यासाम् । ‘लता हि निवट तर वेष्ट-
यन्ति, प्रमदा अप्यप्रवर्तिन पत्युस्तस्मै प्रवालतुल्य पाणि प्रायश कुर्वते । तथा
पुष्पाण्येक्षणाणि विलोचनानि तरुपलक्षिता । नाथोऽपि पुष्पतुल्यैर्नेत्रै शोभ-
न्ते । कीदृग्निर्मधुव्रतव्रातवृत्तै मधु किञ्चक् व्रतयन्ति भक्षयन्ति मधुव्रता

पदपदाः । "वृताङ्गोजने" इति णिच् । तेषां वातः समूहस्तेन वृत्तैर्यत्तैरतश्च
लम्बितलोचकैर्वा । वा इवार्थे । लोचकतुल्यैरित्यर्थः । प्रायेण कृष्णस्तनीयान्
ग्रामनारीशिरोवासोविशेषो लोचकः । ग्रामनार्यो हि मुखे लोचकान् कुर्वते ।
यथा—यो गोपीजनवल्लभः कुचतटे व्यासङ्गलङ्घास्पदश्लयावात्रवरकको बहु-
गुणश्चित्रधनुर्दस्तकः । कृष्णः सोऽपि हताशया व्यपहतः कान्तः कयाप्यद्य मे
किं राधे मधुसूदनो नहि नहि प्राणाधिको लोचकः ॥ ३५ ॥

विहगाः कदम्बसुरभाविह गाः कलयन्त्यनुक्षणमनेकलयम् ।

अमयन्तुपैति मुहुर्भ्रमयं पवनश्च धूतनवनीपवनः ॥ ३६ ॥

इह गिरौ कदम्बकुसुमसुगन्धौ विहगाः पक्षिणोऽनुक्षणं मुहुर्मुहुर्गाः कल-
यन्ति वाचमुच्चारयन्ति । कथम्, अनेको द्रुतमप्यविलम्बितभेदेन त्रिविधो लयो
वागुणो यत्र, कलेन गायन्तोवेत्यर्थः । तथाप्यं पवनो वायुरूपैति धाति । कौ-
दृशः^१, अभ्रं मेघं पुनःपुनर्भ्रमयन्ति शैत्यमृदुत्वोक्तिः । तथा धूतं कम्पितं
नवं सरतं नीपवनं वापिककुसुमपुष्पं येनेति सौरभ्योक्तिः । प्रमिताक्षरावृत्तम् ।
"प्रमिताक्षरा सज्जयतावय सावि"ति ॥ ३६ ॥

विद्वद्भिरागमपरैर्विबृतं कथंचित्

श्रुत्वापि दुर्ग्रहमनिश्चितधीभिरन्यैः ।

श्रेयान् द्विजातिरिव हन्तुमघानि वृद्धं

गूढार्थमेव निधिमन्त्रगणं विभर्ति ॥ ३७ ॥

एषोऽच्छलो निधय एव मन्त्रास्तेषां गणं वृद्धं विभर्ति धारयति । निधि-
निधानं, मन्त्रो वेदवाक्यविशेषः । कौदृशं निधिं, विद्वद्भिः प्राज्ञैरागमपरैः तालि-
शास्त्रप्रमाणैः कथंचित् क्लेशेन विवृतं प्रकटितं, तालिशा एव निधानं जानते ।
तथा अन्यैरनिश्चितधीभिरास्विरमंतिभिरतालिहैः श्रुत्वात्र विद्यते निधानमित्य-
न्यतो शुद्ध्वापि दुर्ग्रहं दुरासदम् । अघानि च दारिद्र्यदुःस्थानि हन्तुं वृद्धं स-
मर्थं । तथा गूढोऽप्रकटोऽर्थो धनं यस्य तं गूढार्थमत एव कथंचिद्विवृतं दुर्ग्रहं
च । एष कौदृशः, श्रेयान् श्रेष्ठस्तथा द्विजातिरिव ब्राह्मणसमः । सहि श्रेयान्
सानुष्ठानो द्विजातिर्मन्त्रगणं विभर्ति । कौदृशम्, आगमपरैः श्रुतिप्रधानैः कथंचि-
द्विवृतं व्याख्यातम्, अन्यैश्चावलितैः श्रुत्वापि दुर्ग्रहमज्ञातं यतो गूढार्थमनुत्ता-

नाभिधेयं दुर्बोधमित्यर्थः । तथाघानि पापानि ध्वंसयितुं शक्तम् । वेदवाक्यैर्हि विधिवदभ्यस्तैस्त्रिविधमशुभं क्षीयत इति ॥ ३७ ॥

विम्बोष्ठं बहु मनुते तुरङ्गवक्त्ररचुम्बन्तं मुखमिह किन्नरं प्रियायाः ।
श्लिप्यन्तं मुहुरितरोऽपि तं निजस्त्रीमुत्तुङ्गस्तनभरभङ्गभीरुमध्याम् ॥

द्विविधाः किंपुरुषाः केचिदश्वमुखा मनुष्यशरीराः केचिन्मनुष्यमुखा अश्व-
शरीराश्च, तेऽप्राप्त्योन्यस्याभिलेपुनिति तात्पर्यार्थोऽत्र । पदयोजना तु—तुरङ्गव-
क्त्रोऽश्वमुखः किंपुरुषः किन्नरं सामर्थ्यादश्वशरीरं बहु मनुते, एष शोभन इति
जानीते । यतः प्रियाया मुखं विम्बोष्ठं विम्बवज्रोहिताघरं चुम्बन्तं पियस्तम् ।
तस्य हि अश्वमुखत्वाच्चुम्बनं दुर्घटमतस्तस्मै स्पृहयति । इतरोऽश्वशरीरस्त-
मश्वमुखं बहु मन्यते यतः सहचरौ श्लिप्यन्तमालिङ्गन्तम् । अश्वशरीरेण च
दुरारोहः परिष्वङ्गः । कीदृशी स्त्रीम्, उत्तुङ्ग ऊर्ध्वमुखो यः स्तनभरः कुचमार-
स्तेन यो भङ्गस्त्रोटनं ततो भीरु व्रस्तं मध्यमुदरं यस्यास्तां पीनपयोधरां कुशो-
दरां चेत्यर्थः । अत एव च स्पृहा । भीरुरिति “भिपो रुक्लुकनौ” । प्रहपि-
णी वृत्तम् ॥ ३८ ॥

यदेतदस्यानुतटं विभाति घनं ततानेकतमालतालम् ।

न पुष्पितात्र स्थगितार्करश्मावनन्तताने कतमा लतालम् ॥ ३९ ॥

अस्य महीभृतोऽनुतटं पुलिनसमीपे यदेतद्वनं शोभते अत्र च कतमा के-
वला वल्ली अलमत्यर्थं न पुष्पिता सर्वैव संज्ञातकुत्तुमेत्यर्थः । कीदृश्वनं, तमा-
लाश्च तालाश्च तमालतालं तत्तत् विस्तीर्णमनेकं बहुवरं यत्र, अत एव स्थगि-
तार्करश्मौ पिहितरविकिरणे, तथानन्वस्तानो यस्य तस्मिन्नन्तताने महाभोगे
इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

दन्तोञ्ज्वलासु विमलोपलमेखलान्ताः

सद्रत्नचित्रकटकासु बृहन्नितम्बाः ।

अस्मिन् भजन्ति घनकोमलगण्डशैला

नायौऽनुरूपमधिवासमधित्यकासु ॥ ४० ॥

अत्र नगे नायौऽनुरूपं श्रेष्ठमुचितमधिवासं स्थानं भजन्ति संश्रयन्ते उप-
भोगयोग्यान् प्रदेशान् सेवन्त इत्यर्थः । कीदृशीष्वधित्यकासु, दन्तरुचपापा-

लैरुज्ज्वलास्तु रम्यास्तु, तथा सद्रत्नैः परार्धमणिमिश्रकटकास्तु नानारूपसा-
नुषु । नार्यः कीदृश्यः, विमलोपला उज्ज्वलरत्ना मेखलान्ताः काञ्चीपर्यन्ता यास्तु
तास्तथोक्ताः । तथा बृहन्नितम्बाः पीवरजघनाः, तथा घनाः परिपूर्णाः कोमलाः
सुस्पर्शाः गरुडशैलाः कपोलमिच्छयो यास्तु ताः । अथ चानुरूपमात्मतुल्यं
स्थानमधिवासं भजन्ते इत्यर्थान्तरप्रतीतिः । एवं चानुरूप्यं भवति, यदि ना-
र्योऽधित्यकासदृश्यो भवन्ति तेनेह नार्योऽधित्यकासदृश्य इति तात्पर्यार्थः । नच
विभागोपाधैर्विशेषणैरत्र शब्दसादृश्यमर्थसाम्यं वा विद्यते । तस्मात् पञ्चापि वि-
शेषणान्येकैकमुपमाभ्यामप्यर्थवशाद्विमक्तिपरिणामेन योजनीयानि । तत्र यानि न
व्याख्यातानि तानि योज्यन्ते । नार्यो दन्तैर्दशनैरुज्ज्वला मनोहरास्तथा सद्र-
त्नविश्रकटका उत्तममणिरम्यचलयाः । अधित्यकास्तु च विमलोपलमेखलान्तास्तु
स्तद्विक्रमभ्यभामास्तु, तथा बृहन्नितम्बास्तु विस्तीर्यप्रदेशविशेषास्तु, तथा घनाः
कोमलाश्च गरुडशैला महान्तो मुक्ता पापाणा यास्तु । अधित्यका इति "उपा-
धिभ्यां त्यक्तासन्नाकृढयो"रिति ॥ ४० ॥

अनतिचिरोज्झितस्य जलदेन चिर-

स्थितमहुबुद्बुदस्य पयसोऽनुकृतिम् ।

विरलविकीर्णवज्रशकला सकला-

मिह विदधाति धौतकलधौतमही ॥ ४१ ॥

धौतं विमलं यत् कलधौतं इत्थं तस्य मही भूमिरिह मैथ्यस्य तोयस्या-
नपदामनुकृतिं सारूप्यं विदधाति करोति । कीदृक् मही, विरलं विपमं विकी-
र्णानि स्थितानि वज्रशकलानि हीरकखण्डानि यस्यां सा । पयसः कीदृशस्य,
जलदेनानतिचिरं विस्मृतस्य अत एव विरस्थिता बहवो बुद्बुदाः केना यस्य ।
विरोज्झितं हि पयो न शुक्रं भवति नासबुद्बुदमिति अनतिचिरप्रवृत्तम् । इत्थ-
भूमेर्मैथ्यं पय उपमानं वज्राणां तु बुद्बुदाः । वृत्तं तु "कुरुपीरुवं नजमजैर्लग-
नुनि"ति कुररीरुवमिति लक्षणात् ॥ ४१ ॥

वर्जयन्त्या जनैः सद्गमेकान्ततस्तर्कयन्त्या सुखं सद्गमे कान्ततः ।

योपपैष स्मरासन्नतापाङ्गया सेव्यतेऽनेकया सन्नतापाङ्गया ॥ ४२ ॥

१ 'कृत्यं' ख. पाठः । २ 'कृत्यं' ख. पाठः । ३ 'मै' ग. पाठः । ४ 'वृष्ट' ग. पाठः । ५ 'मै'
ग. पाठः । ६ 'कुरु कुररीरुवं नरवनीहविषुत्' क ग पाठः ।

एषोऽद्रिरेकेया योषया नायिकया यौवनेन सेव्यते । कीदृश्या, जनैः सङ्गं वर्जयन्त्या । किमर्थं जनसंपर्कं परिहरन्तीत्याह—संगमे सति कान्ततः प्रिया-
देकान्ततो रहसि सुखं तर्कयन्त्या बुद्धमानया । सत्यपि प्रियसन्निधौ जनस-
मक्षं न किञ्चित् सुरतसुखमासाद्यते इति शङ्कमानयेत्यर्थः । यतः स्मरासन्न-
तापाङ्गया कामेन हेतुनासन्नतापं निकटज्वरमङ्गं शरीरं यस्यास्तया समदनज्व-
रयेत्यर्थः । तथा सन्नतापघोऽघो निस्त्रावणाङ्गावक्षिपर्यन्तौ यस्यास्तया । “कीर्ति-
तैषा चतुरेफिका स्रग्विणी” । “रैश्चतुर्मिर्युता स्रग्विणी संमते”ति ॥ ४२ ॥

संकीर्णकीचकवनस्खलितैकवाल-

विच्छेदकातरधियश्चलितुं चमर्यः ।

अस्मिन् मृदुश्वसनगर्भतदीयरन्ध्र-

निर्यत्स्परश्रुतिसुखादिव नोत्सहन्ते ॥ ४३ ॥

अस्मिन्नेव चमर्यो धालप्रियाश्चलितुं नोत्सहन्ते गन्तुं नोद्यच्छन्ति । यतः
संकीर्णं संहतं यत् कीचकवनं सस्वरघेणुकाननं तत्र स्खलितः संलग्नो य एको
वालः कवस्तस्य विच्छेदेन ओटनेन कातरधियस्तुल्यस्तबुद्धयः क्षिप्तचित्ताः ।
जातिस्वभावादि ता मरणमप्यङ्गीकुर्वन्ति न धालमङ्गम् । उरप्रदपते—मृदुश्व-
सनगर्भं कोमलयातपूर्णं यत्तदीयरन्ध्रं कीचकविषरं ततो निर्गच्छन् यः स्वरः
शब्दः स्वराः पद्मादयो वा तस्य तेषां वा या श्रुतिराकर्णनं तथा यत्सुखं
ततो हेतोरेव न चलन्ति । यो हि सरसः सन् जिगमिषुरपि गेययाद्याकर्ण-
नेन नूनं न याति । चलितुमिति “शकधूपे”ति तुमन् । निर्यदिति इयः शता ॥ ४३ ॥

मुक्तं मुक्तागौरमिह क्षीरमिवाग्रे-

वर्षापीप्सवन्तलीनमहानीलदत्तासु ।

शस्त्रीरयामैरंशुभिराशु द्रुतमम्भ-

रक्षायामच्छामृच्छति नीलीसलिलस्य ॥ ४४ ॥

इह वापीषु दीर्घिकासु स्वच्छं सलिलं नीलीसलिलस्य भीलजलस्याच्छा-
मनुष्यतां छापां कान्तिमृच्छति प्राप्नोति नीलं भवतीत्यर्थः । किमिधेत्याह—
क्षीरमिधेति । क्षीरं यथा महानीलरश्मिच्छुरितं नीलां कान्तिमाप्नोति । शत-
शुणं हि दुग्धं यन्भीलपति तदुत्कृष्टगुणं महानीलमित्यभियुक्तः । नीली नील-

१ 'मादन्' क ग पाठ । २ 'लवण' क ग. पाठ । ३ 'नान् न दूरं याति' ख. ग पाठ ।

वर्णा ओषाभिस्तथा विभाषितं जलं नीलीसलिलम् । कीदृशं पयः, अश्वेमुकं
वृष्टम् । कदाचिन्मे^१ष्यं पयो नीलं स्यात् न तच्चित्रमित्याह—मुक्तागौरं मौक्तिक-
सितमत एव सारमिव दुग्धमिव । कथं नीलमित्याह—शस्त्रीश्यामैश्छुरिकाव-
दसितैरंशुमिरागु तत्तत्पथमेव द्रुतं 'मिषं' लुपितम् । कृष्णानां किरणानां पुष्क-
रिणीषु क आगम इत्याह—अन्तर्लीनानि स्लेपितानि महानीलानामिन्द्रनीलानां द-
लानि क्षणद्वानि यासां तासु वायोषु । श्रुञ्जतीति श्रुगतादित्यस्य रूपम् । नी-
लीति ज्ञानपदादिस्वप्नेण कीदृ । "म्यौ यसौ गान्धं वेद्यातिमंसमयूर"मितिलक्ष-
णात् मत्तमयूरं द्रुतम् ॥ ४४ ॥

या न ययौ प्रियमन्यवबुभूव्यः सारतरागमना यतमानम् ।

तेन सहेह चिभर्ति रहः स्त्री सा रतरागमनायतमानम् ॥ ४५ ॥

या स्त्री बधूरन्यत्र यतमानं प्रयत्नपरं चाटुकारं प्रियं न ययौ नाभिल-
सार, सा नारी तेन कान्तेन साकमिह नगे रह एकान्ते रतरागे स्रुताभि-
ष्वङ्गं धिभर्ति, मनस्विन्योऽपीह मानं मुञ्चन्तीत्यर्थः । कीदृशी स्त्री, अन्यवधू-
भ्यः सपत्नीभ्यः सकाशात् सारतरं ह्येतत्पत्योक्तदृष्टरमायमनं यस्या, अत एव
प्राप्यते । अनायतोऽप्रीप्तो मानो यत्र रतरागे तमनायतमानं निर्माणमित्यर्थः ।
रहःशब्दोऽन्ययम् अधिकरणप्रधानां निजन्तार्थेऽन्ययोऽपि च विद्यते । यथा—
"शङ्करो रदसि सेष्यता"मिति । "भौ तु मगौ गिति दोषकमेव"ति ॥ ४५ ॥

भिन्नेषु रत्नकिरणैः किरणेष्विहैन्दो-

ख्यावचैरुपगतेषु सहस्रसंख्याम् ।

दोषापि नूनमहिमांशुरसौ किलेति ।

व्याकोशकोक्तदत्तां दधते नलिन्यः ॥ ४६ ॥

रहादौ निमित्तं दोषापि राधावपि पद्मिन्यो व्याकोशकोक्तदत्तां दधते
विकसितपद्मत्वं विभ्रति फुल्लाक्ता भवन्तीत्यर्थः । कदा, उच्चावचैर्नानाविधैर्मणि-
मयैः शशिमयूखेषु भिन्नेषु मिश्रितेष्वथ एव सहस्रसंख्यां प्राप्तुं, अतोऽप्ता-
विन्दुः किलादिमांशुः सहस्ररश्मिरित्यतो हेतोर्विकसन्ति पद्मिन्यः । शशिनीनिः
किल तावत्सूर्यदर्शनेनावश्यं विकसितज्यम् । इन्द्रोऽथ किरणा यदा मणिकर-
निकरयाहुल्यमापादित्वास्वदा सहस्ररश्मिभ्रान्त्या नूनं ता विकसेचुरिति दा-

पयार्थः । अतश्चोक्तिमात्रं नहि नलिनीनां विकासः स्वायत्तः । उच्चावचेति म-
यूरव्यंसकादित्वात्समासः । दोषेति रहःशब्दवत् । किलेति सत्ये उपहासे वा ।
इतिहेतौ ॥ ४६ ॥

अपशङ्कमङ्कपरिवर्तनोचिताश्चलिताः पुरः पतिमुपेतुमात्मजाः ।

अनुरोदितीव करुणेन पत्रिणां विरुतेन वत्सलतयैष निम्नगाः ॥४७॥

एषोऽद्रिः निम्नगा नदीः शकुनिकूजितेन करुणेनानुरोदितीव । पश्चाद्रोदने
निमित्तमाह—यत आत्मजाः स्वतएव जाताः पुरोऽग्रे च यः पतिः समुद्रस्तं
प्राप्तुं चलिताः प्रस्थिताः । अथापशङ्कं निःशङ्कमङ्कपरिवर्तने मध्यध्रमणे उचि-
ता अनुरूपाः । एष च वत्सलः सत्पुणः । यः किल वत्सलः पिता स सुताः
पतिगृहं गन्तुं प्रवृत्ताः स्नेहवशादनुरोदितीति, ता अपि निर्यन्त्रणमङ्कपरिवर्तने
शीलिताः । रोदितीति “रदादिभ्यः सार्वधातुके” इति इट् । “द्विगुणौ सजौ
सहगुरुः सुमङ्गली”ति सुमङ्गलीवृत्तम् ॥ ४७ ॥

मधुकरविटपानमितास्तरुपंक्तीर्यिभ्रतोऽस्य विटपानमिताः ।

परिपाकपिशङ्गलतारजसा रोधश्चकास्ति कपिशङ्गलता ॥ ४८ ॥

अस्यागस्य रोधस्तटं चकास्ति शोभते । कीदृशस्य, वृक्षततीर्यहतः । की-
दृशीः, मधुकरा भ्रमरा एव विटा मत्तवालकास्तेषां पानमिता आस्वादं प्राप्ता-
स्ते हि ताभ्यो रजः पिबन्ति । तथा विटपेः प्रकाण्डैरानमिता ईषत्कुटिलीकृताः ।
रोधः कीदृशं, परिपाकेन पिशङ्गो^१ या लता मतस्यस्तासां रजसा रेणुना गलता
भ्रश्यता कपिशं पिङ्गम् । अथवा परिपाकपिशङ्गलता इति वृक्षावलिविशेषणम् ।
गलता रजसा रोधश्चकास्तीति योजना । वृत्तमत्रार्यामीतिः ॥ ४८ ॥

प्राग्भारतः पतदिहेदमुपत्यकासु

शृङ्गारितायतमहेभकराभमम्भः ।

संलक्ष्यते विविधरत्नकरानुविद्ध-

मूर्ध्वप्रसारितसुराधिपचापचारु ॥ ४९ ॥

इह प्राग्भारतः श्वभ्रादुपत्यकास्वधोभागेषु एतदम्भः पतत् करिकरनिभ-
मिन्द्रधनुस्तुल्यं च संलक्ष्यते । यतोऽनेकवर्णमणिनिकरकिरणाच्छ्रितं, शृङ्गा-
रितः सुधागैरिकादिरञ्जित आयतो दीर्घो यो महेभकरो हस्तिहस्तस्तस्येषामा

^१ 'कृताः' पीताः' अ 'पिङ्गाः' ग. पाठः ।

शोभा यस्य तत्तथोक्तम् । तथा ऊर्ध्वं प्रसारितमूर्ध्वाकृतं यत्सुराधिपचापं शक्र-
धनुस्तद्विधं चारु रमणीयमित्युपमोत्प्रेक्षा वा । शिखरसमीपं प्राग्भारः ॥ ४६ ॥
दधति च विकसद्विचित्रकल्पद्रुमकुसुमैरभिगुम्फितानिवैताः ।

क्षणमलघुविलम्बिपिञ्ज्रदान्नः शिखरशिखाः शिखिशेखरानमुष्य ॥

अमुष्यैतस्याद्विरेताः शिखरशिखाः शृङ्गकोटयः शृङ्गचूडा वा शिखिशे-
खरान् मयूराद्यतत्तान् दधति विभ्रति । कीदृशान्, अलघूनि विलम्बीनि पिञ्ज्रा-
नि चर्द्वाणीष दामानि मालाशुणा येषां तान् । अतश्चोत्प्रेक्ष्यते—विकसद्विचित्रि-
त्रैः कल्पद्रुमपुष्पैरभिगुम्फितानि च अन्तरान्तरोन्मितानि च । पिञ्ज्रानां देयत-
कुसुमान्युपमानम् । अन्योऽपि शिखायां नानापुष्पोन्मिता मालां कुर्वते । पुष्पि-
ताग्रा वृत्तम् ॥ ४० ॥

सवधूकाः सुखिनोऽस्मिन्ननवरतममन्दरागतामरसदृशः ।

नासेवन्ते रसवन्न नवरतममन्दरागतामरसदृशः ॥ ४१ ॥

इह सुखिनः कामिनो नवरतमपूर्वं श्रेष्ठ निधुवनं न नासेवन्ते अपितु भ-
जन्ते अनवरतमविच्छेदेन । नासेवन्ते इत्यस्य प्रतिषेधरूपस्य वाक्यस्य निषेधात्स-
प्रत्यभिज्ञोऽत्र विधिः प्रतीयते । तदुच्यते—द्वौ प्रतिषेधौ सातिशयं प्रकृतमेवार्थं
भूत इति । कीदृशाः सुखिनः, सवधूकाः कामिनीसहाया अत एव सुखिनस्तथा
मन्दरादनागता अप्यमरसदृशो देवसदृश इति विभावना । मन्दरे हि सर्वश्रे-
ष्ठा देवा विद्यन्ते तेनैव साक्षादमृतस्योत्पादितत्वात् । अथवा मन्दरप्रद्वयेन स्व-
र्गमात्रमुपलक्ष्यते, दृश्यते हि विशेषः सामान्योपलक्षितः । यथा—काकेभ्यो दधि
रक्ष्यतामिति । अमन्दरागताश्च ते अमरसदृशश्च ते इति विशेषणसमाप्तः ।
भूदया अपि देयतुल्या इत्यर्थः । यादेवा अनवरतमाः श्रेष्ठतमा मन्दरागता ये
अमरास्तत्सदृशा इति वाक्यार्थः । तथा अमन्दरागमुत्कटवर्णं यत्तामरसं पद्मं
तद्विधं दृशो नेत्राणि येषाम् । रसवत्सशृङ्गारं नवरतम् । आर्यागीतिः ॥ ४१ ॥

आञ्छाय पुष्पपटमेव महान्तमन्त-

रावर्तिभिर्गृहकपोतशिरोधराभैः ।

स्वाङ्गानि धूमरुचिमागुरवीं दधानै-

धूर्पायतीव पटलैर्नवनीरदानाम् ॥ ४२ ॥

एषोऽद्रिर्धनवृन्दैरात्मोयान्यङ्गानि धूपायतीव सुगन्धयतीव । यत आगुर-
वीमगुरुधूपसदृशी धूमकान्ति बिभ्राणैरत एव गृहकपोतग्रीवानीलैः । वानेया हि
कपोता धूलिवर्णा भवन्तीति गृहप्रदणम् । तथान्तर्मध्ये आवर्तिभिर्भ्रमद्भिः ।
किं कृत्वा धूपायतीत्याह—पुष्पाण्येव बहुलत्वात्पटस्तं महान्तमाच्छाद्य परिधा-
य । यः किल विलासी स महान्तं पुष्पवासितं पटं वासोविशेषं वा पुष्पपटं
परिधायान्तर्वर्तिनं चागुरुधूमं कृत्वात्मान धूपायति । अगुरुगन्धद्रव्यं तस्येय-
मागुरवी । धूपायतीति "गुणधूपे"ति स्वार्थे आयः ॥ ५२ ॥

अन्योन्यव्यतिकरचार्कभिर्विचित्रैरन्नस्यन्नयमणिजन्मभिर्मयूखैः ।

विस्मेरान् गगनसदः करोत्यमुष्मिन्नाकाशे रचितमभित्ति चित्रकर्म

अस्मिन्प्रद्वौ मयूखैः खे रचितं यच्चित्रकर्म तद्गगनसदो देवान् विस्मेरान्
करोति विस्मापयते । यतोऽभित्ति भित्तिवर्जितं, भित्तां च चित्रेण भाष्यम् ।
कीदृग्भिर्मयूखैः, अनेकजातीयावात् परस्परसम्पर्काद्यानारूपैः, चित्रं ह्यनेके रागा
भवन्ति । तथाप्रत्यन्तोऽस्फुटिताः ये नवमणयस्ततो जन्म येषाम् । मणीनां
प्राप्तो रविकिरणयोगाद्धीनता प्रस्त'अ विरूपः' । विस्मेरानिति 'नमिकम्पी'-
ति रः । गगने सीदन्ति संचरन्ति गगनसदो देवाः । ग्रहर्षिणी वृत्तम् ॥ ५३ ॥

समीरशिशिरः शिरःसु वसतां सतां जघनिका निकामसुखिनाम् ।

विभर्ति जनयन्नयं मुदमपामपायधवला बलाहकततीः ॥ ५४ ॥

अयं नगेशो बलाहकततीर्मेघमाला विभर्ति धारयति । कीदृशोऽसौ, समी-
रशिशिरो वातशीतलोऽत एव मुदं जनयन् प्रीतिमुत्पादयन् । ताः कीदृशीः, ति-
कामसुखिनां सदासुखितानां शिरःसु वसतां शृङ्गेष्वासीनानां सतां जघनिका-
स्तिरस्करिणीः । तथा अपामपायेन तोयवृष्ट्या धवलाः सिताः । जघनिका
अपि प्रायेण धवला भवन्ति । "शृत्वा असजसा जलोद्धतगति"रिति ॥ ५४ ॥

मैत्र्यादिचित्तपरिकर्मविदो विधाय

क्लेशप्रहाणमिह लब्धसयीजयोगाः ।

ख्यातिं च सत्त्वपुरुषान्यतयाधिगम्य

वाञ्छन्ति तामपि समाधिभृतो निरोद्धुम् ॥ ५५ ॥

इहास्मिन् रैवतके समाधिभृतो योगिनः ख्यातिं ज्ञानविशेषमधिगम्य प्रा

प्य, अनन्तर तामपि निरोद्धु निवर्तयितुं वाञ्छन्ति अभिलपन्ति । चेत्तस्य ऐकाग्र्य-
समाधिः । स च योगाङ्गोपलक्षणम् । यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधा-
रणासमाधीनश्चापि हि ते विभ्रति । न केवलं चित्तवृत्तीरुद्धन् यावत्स्थितिमपि
उपादेयं कर्म परिजिहीर्षन्तीत्यपिशब्दार्थः । चशब्दो वर्णनीयप्रकारसमुच्चयार्थः ।
न केवलं पूर्वोक्तगुणविशिष्टाऽयं नगो यावदयमपि प्रकाशोऽत्र विद्यत इत्यर्थः ।
एवमन्यत्र । प्रकृतिपुरुषयोर्भेदज्ञानं व्यातिस्तदाह—सत्त्वपुरुषान्यतयेति । सत्त्वे
कनिष्ठा बुद्धिः सत्त्वः पुरुषः आत्मा तयोरेक्यता भेदस्तथा हेतुना व्यातिरविना
म्यते तद्रूपत्वात्तस्याः । नहि दृश्यद्रष्टोर्भेदाग्रहणं व्यातिर्भवति, तेनान्या बु-
द्धिरन्यश्चात्मा इत्यत्र प्रथममन्यस्य पश्चात्पुरुषमेव निर्गुणं जिज्ञासन्त इत्यर्थः ।
कीदृशा समाधिभूत इति विशेषणद्वारेण व्यातिप्राप्तावुपायमाह—मैत्र्यादयश्चि-
त्तपरिकर्म चेत्तस्य प्रसादनं तद्विदन्ति जानन्ति ये । मैत्रीकरणमुदितोपेक्षाणां
सुखदुःखपुण्यापुण्यविपर्यायानामन्यासाच्चेत् प्रसादनं चित्तपरिकर्म । सुखितेषु मै-
त्रीममात्सर्यं भावयेत्, दुःखितेषु कारुण्यं, पुण्यवत्स्वनुमोदनं, पापिपूषेक्षामतश्च
रजस्तमोनाशाच्चेत् प्रसीदति । तथा लब्धं प्राप्तं सवीजं सालम्बनो योग
समाधिर्यस्ते लब्धसवीजयोगाः । निवृत्तवृत्तेश्चित्तस्यात्मनीन्द्रियेषु भूतेषु वा
स्थितस्य तद्रूपतापत्तिः सवीजयागः । किं कृत्वा लब्धसवीजयोगा इत्याह—क्ले-
शानामविद्यासितारागद्वेषामिनिवेशानां महाणं व्यचनं कृत्वा । अनित्याशुचिदु-
क्तानात्मसु विपरीतज्ञानमविद्या, भिन्नयोर्बुद्ध्यात्मनोरेक्यप्रतीतिरसिता, बुद्धेष्वा-
सक्ती रागः, बुद्धेः प्रतीतिर्द्वेषः, अननुभूतादपि भ्रष्टादेस्त्रासोऽभिनिवेशः, एतेषां
क्लेशानां क्षयविधायं मैत्र्यादि चाभ्यस्य ततः व्यातिमासाद्य तत्रापि हेयत्वा-
द्विरक्ता सन्तस्तामपि हेयपदं क्षिपन्तीति वाक्यार्थः । निवृत्तविकल्पकल्लोला-
सन्तो मुक्तिमिच्छन्तीति यावत् । “श्रुत्वा प्रकाशवर्षानु व्याख्यात तावदीदृशम् ।
विशेषतस्तु नैवास्ति बोधोऽत्रानुभवाद्भूते” ॥ इति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १५ ॥
भरकतमयमेदिनीषु भानोस्तरुविटपान्तरपातिनो मयूखाः ।

अवततशितिकण्ठकण्ठलक्ष्मीमिह दधति स्फुरिताणुरेणुजालाः ॥ १६ ॥

अत्राद्रौ भरकतभूमिषु रविकिरणा वृत्तप्रकाण्डविवरनिर्गता ऊर्ध्वप्रसा-
रितमयूरप्रीयाशोभा दधति । यतः कचकचायमानसूक्ष्मरज्जोनिकराः । एतच्चा-
नुभवसिद्धं सर्वस्य । पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥ १६ ॥

या विभर्ति कलवल्लकीगुणस्वानमानमतिकालिमालया ।

नात्र कान्तमुपगीतया तथास्वानमा नमति कालिमालया ॥ ५७ ॥

अत्र नगे तयालिमालया भ्रमरावल्या उपगीतया गातु प्रवृत्तया हेतुना का नारी अस्वानमा मानिन्यापि कान्त न नमति सर्वैव कान्तवश्या भवतीत्यर्थः । वसन्तस्य प्रस्तुतत्वात् । सुखनानमयितुं शक्यत इति स्वानमा, खलु तता न असमास । अपिशब्दार्थश्च योद्धव्यः । कया तथेत्याह—यालिमाला कलवल्ल कीगुणस्थानेन मधुरवीणातन्त्रीरवेण मान तुला सादृश्य विभर्ति या चातिका लमालया कालिन्न काप्यस्य्यालया स्थानभूता कालिमालया अञ्जनकाकिलका काव्यस्ते अतिफ्रान्ता कृष्णत्वेन जिता यया सातिकालमालया अतिदृष्ट्येत्यर्थः । कचित्तु अतिकालिन्न आलयेति व्याचक्षत । एव च स्त्रीत्य दुर्लभ स्यादालय शब्दस्य पुलिङ्गत्वात् । स्वान इति 'स्वनद्वसोर्वे'ति अङ्घ्रिकल्पित । "नीं रत्नौ गुरुयुता रघोद्धता" इति ॥ ५७ ॥

सायं शशाङ्ककिरणाहतचन्द्रकान्त-

निष्यसुनीरनिकरेषु कृताभिषेकाः ।

अर्कोपलोललितवह्निभिरहि वीप्सा-

स्तीम्न महाव्रतमिवात्र चरन्ति वप्राः ॥ ५८ ॥

अत्राद्रौ वप्रास्तटास्तीम्न दुश्चर महाव्रतमिव चरन्ति । स्नात्वासदृशौ ॥ वेशो महाव्रत यत्र शामाशमलमिति प्रसिद्धिः । कुत इत्याह—सायं निशागमे चन्द्ररश्मिस्पृष्टेभ्यश्चन्द्रकान्तमणिभ्यो निष्यसुषु स्तुतेषु नीरनिकरेषु जलप्रवाहेषु हृतज्ञाना, तथा दिनेऽर्कोपलेभ्यो दिवसकरोपलभ्यः सूर्यकान्तेभ्य उल्ललितैर्नि स्तुनैरग्निभिर्दीप्तास्तता । यश्च महाव्रत चरति स स्नात्वा स्नात्वा वक्षौ प्रविशति । निष्यसुमिति स्यन्दनिष्ठानलोप "रदाभ्या निष्ठातो न पूर्वस्य च द । अनुषिप यमिनिभ्य" इति पत्वम् 'ष्टुना ष्टु' । निष्यन्द इति त्वपपाठः ॥ ५८ ॥

एतस्मिन्नधिकपयःश्रिय बहन्त्यः सक्षोभं पवनमुवा जवेन नीताः ।

याल्मीकेररदितरामलक्ष्मणाना साधर्म्यं दधति गिरा महासरस्यः ॥

अत्राद्रौ महासरस्य सरोविशेषा वात्मीकिमुनेर्मार्ताना साधर्म्यं विभ्रति । रामायण सरासि चात्र सदृशानीत्यर्थः । श्रुपाऽधुना । कीदृश्य सरस्य, अ धिका वर्द्धा पय धिय जलमपठ चारयन्त्य तथा च पवनमुवा वातसनुत्येन

जवेन संक्षोभमाकुलत्वं नीताः, तथा अरहितरामाः सहचरोसहिता तदमणा-
ख्याः सारस्ता यत्र । मारत्योऽप्यधिकपयः, अधिकृता वर्णनीयत्येन प्रस्तुताः
कपयो धानराः यासु, तथा श्रियं सीतारूपिणीं वहन्त्यः । अथवा च्छन्दोलंका-
रादिकां श्रियं चाकृतां विभ्रत्यः, तथा पवनभुवा मारुतिना कर्त्रा जवेन वेगेनो-
दधिलङ्घनाग्निदाद्यादिना संक्षोभमाहम्बरं वीररसत्वं प्रापिताः, तथा अरहितौ
विद्यमानौ रामलक्ष्मणौ दाशरथी यत्र । अथर्वशाब्दोभयत्र विभक्तिपरिणामः,
तद्युक्त्या साधर्म्यं स्यात् । एवमन्यत्रापि नैयायिकः शम्भान्धयो बोद्धव्यः ।
समानो धर्मो येषां ते सधर्माणस्तद्भावः साधर्म्यं सादृश्यम् । प्रहर्षिणी वृ-
त्तम् ॥ ५६ ॥

इह सुहृर्मुदितैः कलभैरवः प्रतिदिशं क्रियते कलभै रवः ।

स्फुरति चानुबनं चमरीचयः कनकरत्नभुवां च मरीचयः ॥ ६० ॥

इहादौ प्रतिदिशं दिशि दिशि द्योतैः कलभैः करिपोतकैर्मुहुः कलभैरवो
मधुरमीपयो रवो रुदितं क्रियते । वने वने च चमरीणां चयो यूथः स्फुरति
परिभ्रमति । तथा कनकमूमीनां रत्नोर्वीणां च मरीचयो भासः स्फुरन्ति द्यो-
तन्ते । "वृत्तविलम्बितमाह नभौ भरा"विति वृत्तम् ॥ ६० ॥

त्वक्कसाररन्ध्रपरिपूरणरक्तगीति-

रस्मिन्नसौ मृदितपद्मलरत्नकाङ्क्षः ।

कस्तूरिकामृगविमर्दसुगन्धिरेति

रागीव सक्तिमधिकां विषयेषु वायुः ॥ ६१ ॥

इहादौ विषयेषु प्रवेशेषु वायुसधिकां सक्तिमुपैति नितरां सम्बन्धं पाति
सर्वत्र बहतीत्यर्थः । कीदृशोऽसौ, त्ववि सारास्त्वक्कसाराः कीचका वेणुवस्तेषां
रन्ध्रं त्रिदं तस्य परिपूरणं व्याप्तिस्तेन रक्ता मधुरा गीतिर्ध्वनिर्यस्य स तपो-
क्लः, तथा मृदितान्यामृष्टानि पद्मलानि तनुरोष्माणि रत्नकानां मृगविशेषाणा-
मद्धानि शरीराणि येन, कस्तूरिकायोनिः कुरङ्गः कस्तूरिकामृगस्तस्य विमर्दः
परामर्शस्तेन सुगन्धिः सुरभिरतश्च रागीव कामितुल्यः । यः किल रागी स
विषयेषु शब्दस्पर्शरूपगन्धेषु अत्यर्थं सङ्गमुपैति, अन्यच्च यदा वंशं वादय-
ति तदा मधुरगोषो भवति । केवले हि गीयमाने वैस्वर्यं भवति । तथा प-
द्मलस्य सरोसो रत्नकस्य राङ्गवस्याङ्गं मृद्नाति, कस्तूरिकासनालमतेन च सु-

गन्धिर्मवति । गन्धशब्दोऽत्र गुणवचनो न द्रव्याभिधायीतीत्यं भवत्येव । “गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः” इति ॥ ६१ ॥

प्रीत्यै यूनां व्यवहिततपनं प्रौढध्वान्तं दिनमिह जलदाः ।

दोषामन्यं चिदधति सुरतक्रीडायासश्रमशमपटवः ॥ ६२ ॥

इह मेघा दिवसं दोषामन्यं रात्रिमात्मानं मन्यमानं कुर्वन्ति । यूनां प्रीत्यै तद्वर्णानां प्रमदाय । तेहि रात्रौ रमन्ते । युवतयश्च युवानश्च युवानः “पुमान्नित्रया” । कुतो दोषामन्यमित्याह—व्यसहितस्तपनो रविर्यत्र तमत एव प्रौढध्वान्तं घनान्धतमसम् । कीदृशाः मेघाः, सुरते निधुवनं या क्रीडा फेलिस्तत्र तथा वा य आयासोऽङ्गमर्दस्तेन यः श्रमः खेदस्तस्य यः शमो निवृत्तिस्तत्र पटवः समर्थाः शैत्यकरणेन । प्रौढमिति “प्रादुहोढोढ्येवैभ्येष्टि”ति वृद्धिः । ध्वान्तमिति निपातितम् । दोषा आत्मानं मन्यत इति दोषामन्यम् “आत्ममाने खञ्जानव्ययस्ये”ति घञनात् मुममाधः । शमश्रमयोर्घञि “नोदात्तस्ये”ति वृद्धिप्रतिषेधः । “भ्यौ लौ गः स्याद् अमरविलसित”मिति ॥ ६२ ॥

भग्नो निवासोऽयमिहास्य पुष्पैः सदानतो येन विपाणिनागः ।

तीव्राणि तेनोज्झति कोपितोऽसौ सदानतोयेन विपाणि नागः ॥ ६३ ॥

इहादौ तेन हेतुनासौ नागः सर्पः कोपितः संस्तीव्राणि दुःसहानि विपाणि श्वेडान् मुञ्चत्युद्धमति । येनास्य नागस्य विपाणिना वृन्तिनायमगश्चन्दनतर्निवास आश्रयभूतो भग्नो मथितः । कीदृगगः, पुष्पैः सदा नित्यमानतो नम्रः । विपाणिना कीदृशेन, सदानतोयेन सह दानतोयेन मदजलेन वर्तते यस्तेन सदानतोयेन मत्तेनेत्यर्थः । अत एवागविषहृन् । न गच्छतीत्यगः डः । “नगोऽप्राणिध्वन्यतरस्या”मिति । आख्यानिका वृत्तम् ॥ ६३ ॥

प्रालेयशीतमचलेश्वरमीश्वरोऽपि

सान्द्रेभचर्मवसनाभरणोऽधिरोते ।

सर्वतुर्निर्वृतिकरे निवसन्नुपैति

न द्वन्द्वदुःखमिह किञ्चिदकिञ्चनोऽपि ॥ ६४ ॥

इह नगोऽकिञ्चनोऽपि दरिद्रोऽपि अधिवसन्न किञ्चिदपि द्वन्द्वदुःखं शीततपजुष्टादिकं क्लेशमुपैति प्राप्नोति । यतः सर्वेषु श्रुतषु सर्वेषां श्रुतुभिर्निर्वृ-

तिकरे सुखविधायिनि । स्यादेतद्विमवानप्येवंविध इत्याह—अचलेश्वरं नगा-
धिपम् ईश्वरोऽपि (सान्द्रेम) चर्मप्रावरणोऽधिशेते । यतः प्रालेयशीतं हि-
मेन शीतलं, शीतेन चावश्यं सान्द्रं वासः पिपीयते, अयं तु सर्वतुनिवृत्तिकरः,
हिमेन चाजस्रं शैत्यं तेनास्य का तुला यत्र निर्धनोऽपि न दुःखमाक्नु ऋतुप-
दकं च तिष्ठति । अचलेश्वरमितीश्वर इति च सामिप्रायं नामात्र । अकि-
ञ्चनता चात्र देशान्तरवासे सति भूतपूर्वगत्याद्व्यतरापेक्षया वाद्ययोद्धव्या, न-
त्वत्र निर्धनः कश्चित् । यद्वा सुख्यतोऽप्राकिञ्चनो निर्ममो निष्परिग्रहो मुनि-
विंशक्तिः, पञ्चाक्षु दरिद्रः । यथा—“अकिञ्चनः सन्ममवः स संपदा”मिति ॥६४॥

नवनगवनलेखारयाममध्याभिराभिः

स्फटिककटकभूभिर्नादयत्येष शैलः ।

अहिपरिकरभाजो भास्मनैरङ्गरागै-

रधिगतधवलिन्नः शूलपाणेरभिख्याम् ॥ ६५ ॥

एष शैलः स्फटिककटकभूभिः प्रदेशविशेषोर्षाभिः शूलपाणेरभिख्यां शोभां
नादयत्यनुकरोति । शूलिनः कीदृशस्य, अहिर्वासुकिरेव परिकरः पर्यस्तिका
तां भजते यः “भजो एवः” । तथा भास्मनैर्मृतिहृतैरङ्गरागैः समालभनैरङ्ग-
लनैरधिगतधवलिन्नः प्राप्तशौक्ल्यस्य । वासुकेवृक्षपण्ड उपमानम्, स्फाटि-
कभूमेर्मस्माङ्गरागः, रैवतस्य कपर्दी । भस्मन इमे विकागः भास्मनाः “अन-
नी”ति प्रकृतिभावः । धवलिमेति “वर्णदृढे”तीमन् । मालिनी वृत्तमत्र ॥६५॥

दधद्विरभितस्तदौ विकचवारिजाम्बू नदै-

र्विनोदितदिनक्तमाः कूनरुचश्च जाम्बूनदैः ।

निषेव्य मधु माधवाः सरसमत्र कादम्बरं

हरन्ति रतये रहः प्रियतमाङ्गकादम्बरम् ॥६६॥

अत्रादौ माधवा वृष्णयो र्ह एकान्ते प्रियतमाङ्गकात् कान्ताशरीराद-
म्बरं हरन्ति वास आतिपन्ति, किमर्थं रतये रन्तुं । किं कृत्वा मधु मधं
निषेव्य पीत्वा । कीदृशं, कादम्बर्यां सुरया सहितं हृतसन्धानं कादम्बरम् ।
शैल इति लक्षणेनाह । अथवा येन निमित्तेन सुरा कादम्बरीत्युच्यते तेन म-
ध्वपि कादम्बरमत एव सरसं सुखादु । कीदृशास्ते, नटैर्जलाशयैर्विनोदिताऽप-

नीतो दिनङ्गमो यै । कीदृग्मिनन्दै , अमित पार्श्वद्वये तदौ दधद्वि पुलिने वि
 भ्राणै । कीदृशौ, विक्चवारिज प्रफुटनपद्ममम्बु जल ययोस्तौ विक्चवारिजा
 म्बु । तथा जाम्बूनदै काञ्चनाभरणै उन्नरुचो सिद्धिमगदना । माघवा स्ना
 त्यालवृत्य मुक्त्वा पीत्वा च प्रयस्मैमि सह अत्र रमन्तीति गम्यार्थं । “व
 सुप्रदयुता जमौ जसयलाश्च पृथ्वी गुरु रिति पृथ्वीवृत्तम् ॥ ६६ ॥

दर्पणनिर्मलासु पनिते घनानिमिरमुपि

ज्योतिपि रूप्यभित्तिषु पुरः प्रतिफलाति मुहुः ।

ब्रीडमसमुन्वोऽपि रमणैरपहृतवसनाः

काञ्चनकन्दरासु तरुणीरिह नयति रविः ॥ ६७ ॥

इह रैवतकेऽर्कं काञ्चनकन्दरासु सुवर्णगुहासु तन्मूर्च्छिनायिका ब्रीड लज्जा
 मसमुन्वोऽपि नयति प्रापयति । ब्रीडाया कारणमाह—कीदृशौ रमणैरपहृत
 वसना अपरिधाना । असमुच्च पद्मात् म्यितश्चस्थ लज्जयति—आदर्शनिर्म
 लासु घनान्धकारापहानिणि तजसि पुराऽग्रे रूप्यभित्तिषु दुर्गणकुल्लेषु पुन
 पुन प्रतिफलाति सति । अत एव प्राकाश्यालज्जिता । ब्रीडोभयलिङ्गम् । यश्च
 पत्रपतित वृत्तत् ॥ ६७ ॥

अनुकूतशिखरौघश्रीभिरभ्यागतेऽसौ

त्वयि सरभसमभ्युत्तिष्ठतीषाद्रिरुचैः ।

द्रुतमरुदुपनुन्नैरुन्नमङ्गिः सहेल

हलधरपरिधानश्यामलैरम्बुवारैः ॥ ६८ ॥

इति श्रीमाघमहद्विरचित शिशुपालवधकाव्ये रैवतकवर्णन नाम

चतुर्थं सर्गं ॥ ४ ॥

असावद्रिस्त्रयभ्यागतेऽमिमुखमागत मरमस नाभिनिवेशमुद्यै प्रत्युत्थान
 करोतीय, कैरम्बुवादैजलधरै । कीदृशं , विडम्बितगृहसमूहशर्मरुचैरुन्नतैर्यतो
 द्रुतन त्वरितन मरुता वायुनापनुजै प्ररितं सहेल सविलाम समुन्नमङ्गि शि
 विषासोवसनश्यामैरुन्नमद्रोत्तरीयवृष्णैर्यतोऽसौ नीलपासा । नुद्य इति “नुद्य
 निदे”ति वा नन्वम् । अभ्युत्तिष्ठतीत्यूर्ध्वकर्मत्वात्तदभावात् । श्यामल वृष्णम् ।
 मालिनी वृत्तम् । नन्नक्षणे तु “ननमयययुतय मालिनी मोगिलोकं”रिति
 मद्रम् ॥ ६८ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायवर्य-आनन्ददेवायनि-चतुर्भुजाचार्य्यविराचि-
तायां माधकाव्यसारटीकायां सन्देहविषौषध्याख्यायां
रैवतकवर्णनं चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

अथ

शिशुपालवधकाव्ये ।

पञ्चमः सर्गः ।

इत्थं गिरः प्रियतमा इव सोऽव्यलीकाः
शुश्राव सूततनयस्य तदाव्यलीकाः ।
रन्तुं निरन्तरमियेष ततोऽवसाने
तासां गिरौ च वनराजिपटं वसाने ॥ १ ॥

स भगवानित्थमुक्तेन प्रकारेण सूततनयस्य दाहकस्य तदा बाबोऽभौपी-
त् । कीदृशीः, अव्यलीका मनोऽन्माः, व्यलीकं हि मनसोऽप्रियम् । तथाव्यली-
काः सत्या अनप्यारोपितासदर्थत्वात् । विगतमलीकं यासामिति कृत्वातश्चा-
द्वाइकत्वाद् प्रियतमातुल्याः । यतश्चैवंविधा धावः श्रुतवान् ततो हेतोस्तासां
गिरामयसाने समाप्तौ तस्मिन् गिरौ रैवतके वनराजिपटं काननालिवासो वसा-
ने परिदधति निरन्तरमतिशयेन रन्तुमियेष विरं रमते स । तर्धगुणयुक्ते ह्य-
वश्यमेव महात्मानो रज्यन्ते । “तमौ जी वसन्तुतिलकं गुरुकद्वयं चेत्” ॥ १ ॥

तं स द्विपेन्द्रतुलितातुलतुङ्गशृङ्ग-

मत्युल्लसत्कदलिकावनराजिरुचैः ।

विस्ताररुद्रवस्तुधोऽन्यचलं चलाल

लक्ष्मीं दधत् प्रतिगिरेरलघुर्यलौघः ॥ २ ॥

स बलौघ सेनापूगस्तमचलमनु रैचतक प्रति चचाल जगाम । कीदृश ,
प्रतिगिरे पर्वतान्तरस्य लक्ष्मीं शोभा दधदुद्वहन्, भायते द्वितीय पर्वतोऽय
मित्यर्थ । कचिच्चु प्रतिपक्षभूत गिरि प्रतिगिरिमाह, विपक्षो ह्युपरि चलति ।
इदानीं पर्वतविशेषणद्वारेण सादृश्यमाह—कीदृश तम्, द्विपेन्द्रो ह्यस्तिश्रेष्ठस्तेन
तुलितान्यनुवृत्तानि अतुलानि रम्याणि तुङ्गानि शृङ्गाणि यस्य त, धेनुर्यत्वाद
तुल्यशब्दस्य नाप्रार्थवाधा । बलौघ कीदृश, अत्युत्तमसन्त्य स्फुरन्त्य कदलि
का ध्वजदण्डा एव वनराजयो वृक्षपङ्क्तयो यस्य स तथोक्त । राजिमिति तु पाठे
अत्युत्तमसन्त्य कदलिकातुल्या वनराजयो यस्येति विग्रह । तथा विस्तारेण
रुद्धा व्याप्ता वसुधा यन । उच्चैरुन्नत उपरत वा अत्युर्विस्तीर्ण । गिरेस्तु
विभक्तिपिपारणमनोयानि विशेषणान्येतानि । गजानां शृङ्गाणामुपमान, कदलि
कानां वनराज्य, बलौघस्य गिरि । अन्वयचलमित्यन्तुशब्द कर्मप्रवचनीयस्तद्यो
गे आचलमिति द्वितीया । अन्यो विरुद्धो गिरि प्रतिगिरि “कुगतिमादय” ।
ओघशब्द पृषोदरादि ॥ २ ॥

भास्वत्करव्यातिकरोल्लसिताम्बरान्ताः

सापन्नपा इव महाजनदर्शनेन ।

सविन्दुरम्बरविराजि चमूसमुत्थं

पृथ्वीरजः करभकण्ठकण्डारमाशाः ॥ ३ ॥

पृथ्वीरजो भूरेणुमाशा दिशः कथं सविन्दु परिवधु । पतोऽम्बरविरा
जि वल्लवच्छोभते । चमूसमुत्थ सेनात समुद्भूत करभकण्ठकण्डारमुष्ट्रमीवापि
कृतम् । किं भूता दिशः भास्वत्करव्यातकरेण रविकिरणसंश्लेषेणोल्लसितो मा
स्वरोऽम्बरान्तो तत्र पर्यन्ता यासाम् । अतश्चोपदश्यते—महाजनदर्शनेन जनता
वलोकनेन सलज्जा सत्य इव रज्जाऽम्बर सविन्दुः । यस्या किल महिंताया
भास्वता रत्नकटकवशेन सद्युतिना करणं हस्तेन सपकांदुल्लसित अस्त ॥
काशुतरो याम्बरान्त उत्तरीयभ्रान्त भवन्ति सा मुहुज्जनावलोकनात्सवीडा सती
शरीरायलोकननिवृत्तये वासो वस्त । सविन्दुरिति व्यग्रोलिंद उम् । “न व्यो
लिटी ति आत्वाभाव । असयोगाद्भिदं किन्” यज्जदित्वात्सप्रसारणम् ।
‘सप्रसारणाद्ये’ ति एकादश । द्वित्व लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्” । येतु सविन्दु

युर्वसनचार्येति पठन्ति तै सप्तसाराणामावे युक्तिर्वक्तव्या । त्रिवर्ष उष्ट्र
करम् इति ॥ ३ ॥

आवर्तिनः शुभफलप्रदशुक्तियुक्ताः

संपन्नदेवमणयो भूतरन्ध्रभागाः ।

अश्वाः प्यधुर्वसुमतीमतिरोचमाना-

स्तूर्णं पयोधय इवोर्मिभिरापतन्तः ॥ ४ ॥

तुरगा ऊर्मिभिर्वृन्दैस्तूर्णं त्वरितमागच्छन्तो मूर्मि प्यधुरस्थगयन् । की
दृशा अश्वाः, पयोधय इव समुद्रतुल्या । अधुना श्लेष — अश्वास्तावदावर्ति
न प्रशस्तलक्षणविशेषयुक्ता अन्वयोऽपि आभ्यञ्जलप्रन्त । अश्वा अभिमल
दायिभि युक्तिभिरस्त्वैराजतंविशेषै सम्बद्धा उदधयोऽपि सितमुक्ताप्रदाभि
युक्तिभि प्राणिभेदैर्युक्ता । अश्वा सपन्नदेवमणयोऽखण्डकण्ठावर्ता, उदधयोऽ
पि सपन्ना देवाना मणय एव्य इति सपन्नदधमणय । देवमणि कौस्तुभ इ
त्यन्ये । अश्वा भूतरन्ध्रभागा मासलच्छिद्रप्रदशा, समुद्रा अपि जलपूरितागा
घप्रदेष्टा । अश्वा अतिराचमाना शुभेन राचमानाख्येनाखर्तेन युक्ता, अन्व
योऽपि अतिशयन शोभमाना । अश्वास्तूर्णमूर्मिभिर्वृन्दैरागच्छन्त, समुद्रा अ
प्यूर्मिभिस्त्वरङ्गैरापतन्त शीघ्रमेव पृथिवीं पिदधति स्म । प्यधुरिति वधातेर
पिपूर्वस्य लुङ् । “वाष्टि भागुरितलोपमधाप्यारुपसर्गयो ॥ ४ ॥

आरक्षमग्नमवमन्य सृणिं शिताग्र-

मेकः पलायत जयेन कृतार्तनादः ।

अन्यः पुनर्मुहुर्दुद्ववनास्तभार-

मन्योन्यतः पथि वताविभितामिभोऽद्वौ ॥ ५ ॥

करिकलमौ मार्गे परस्पर त्वयमविमिता त्रेसतु । जातिस्वभावो ह्येष
तयो । तमेव आसमाद—एक इम आरक्षे शिरोममणि मग्न तीक्ष्णकोटिं सृणि
मङ्कुशमग्नमन्याविगणय्य मुक्तदीनगर्जित सन् वेगात् पलायताधावत् । उष्ट्र
पुनर्भार निरस्यासकदुद्ववतोद्विटीके । पलायतेति परापूर्वस्यायतेर्लङ् । “उप
सर्गस्यायता”विति लत्वम् । अविभितामिति लङ् । तसस्ताम् “मियोऽन्यतर
स्या”मितीत्यम् ॥ ५ ॥

आयस्तमैक्षत जनश्चटुलाग्रपादं

गच्छन्तमुचलितचामरचारुमश्वम् ।

नाग पुनर्मृदुसलीलनिमीलिताक्षं

सर्वः प्रियः खलु भवत्यनुरूपचेष्टः ॥ ६ ॥

लोकोऽभ्येभावेऽयान्तो सन्तापयस्त चिरमैक्षताद्राक्षीत् । अथ तावच्चटुलाग्रपादौ पूर्वमुखौ यत्र त तथा यान्त चिरमदर्शयत् । कीदृशमश्वम्, उचलित चलाचल विसर्पि यश्चामर प्रकीर्णक तेन चारु मनोहरम् । नाग कथं यान्त, मृदु मन्द्यर तथा सलील निर्मलिते अस्तिषी यत्र येन वा । अथ किमित्येव यान्तौ ता लाकस्य मनोहरो नतु विपर्ययेत्येताह—सर्व एव कश्चिदनुरूपचेष्ट आत्मोचितव्यापारस्तोपयति । अश्वस्य च जवेन यानमुचित नागस्य च मन्द्यरम् । खलुर्हेतौ ॥ ६ ॥

अस्तः समस्तजनहासकरं करेणो-

स्तावत् श्वरः प्रश्वरमुल्लसयाचकार ।

यावच्चलासनविलोलनितम्बविम्ब-

विस्मस्तवस्त्रमवरोधवधूः पपात ॥ ७ ॥

जातिस्वभावात् पर करेणोर्भीत सस्तावत् प्रश्वर विषममुल्लसयाचका रोदटीकत यावदयरोधवधूरन्त पुरचेष्टिका पपात, नायिकाया त्वनाचित्य स्यात् । कथमुद्विटीके, सर्वलोकहासविधायि । कथं पपात, चलमस्थिर यदासनमवस्थान मन्थ पर्याण वा तन विलोलमाकुल यन्नितम्बविम्ब पश्चात्कटीभागस्ततो विस्मस्त पतितमुखरीय यत्र अत एव च जनहासकर । सुलुम्पादिवदुल्लसिरेपि घातुषु बाधव्य । प्रयोगेऽपि दृश्यते । यथा—“कैश्चित् स्मेरमुखैर्निगृह्य उद नान्यन्यैर्हंसद्विस्तथा निर्येद्वाप्पमथापरं हृतमहाशब्दाकृतास जनै । दृष्टो लम्बः पृष्ठकुचा पृथुकुचा पृष्ठात् क्षिपस्तुन्दिला चुन्दीमुल्लमयाचकार कलभस्त्रस्तश्चिर टाकर” इति ॥ आसनमिति भावेऽधिकरणं वा ॥ ७ ॥

शैलोपशल्यनिपतद्रथनेमिधारा-

निष्पिष्टनिष्ठुरशिलातलचूर्णगर्भाः ।

भूरेणवो नभसि बद्धपयोदचक्रा-

अश्रीवदङ्गरुधूम्नरुचो विससुः ॥ ८ ॥

पृथिवीपासवो वियति विससुहृत्पेतु । कीदृशा, शैलोपशल्यं पर्वतनिकट
तत्र निपतन्त्यो या रथनेमिधारा स्यन्दनचक्रप्रान्तकोटयस्ताभिर्निधिपट चूर्णौ
कृत निष्ठुर कटोर शिलातलचूर्णं गर्भेऽभ्यन्तरे येषां, तथा आकाशे रचित मेघ
तुल्य चक्र पुञो यैस्तथा चर्काग्रान् खरस्तस्याङ्गरुहाणि लोमानि तद्वद्भूम्नरुचो
मलितमास ॥ ८ ॥

उचत्कूरानुशकलेषु खुराभिघाता-

भूमीसमायतशिलाफलकाचितेषु ।

पर्यन्तवर्त्मसु विचक्रमिरे महाश्वाः

शैलस्य 'दुर्दुरपुटानिव वादयन्तः ॥ ९ ॥

अथा पर्वतस्य पर्यन्तवर्त्मसु निकटमार्गेषु विचक्रमिरे जग्मुः । अश्वाता
गतिविशेषो विक्रमणम् । 'वे पादविहरण' इत्यात्मने पदम् । कीदृशु वर्त्मसु,
भूम्या समैनं निज्ञेर्गाप्युद्यतैरायतैश्च दीर्घं शिलाफलकै वृषत्फ'लकैराचितेषु
व्याप्तेषु, अतएवाश्वखुरप्रहारानिस्सरुद्विस्फुलिङ्गेषु । अतश्च यदाश्वा भिशिट
या गत्या यान्ति तदा गुराणां पर्यायपातादुत्प्रेक्ष्यते—दुर्दुरपुटानिव वादयन्तो
प्रजम्ति । मुखायनद्व याद्य दुर्दुरपुट उच्यते तमिथ वादयन्त, य प्रेक्षणके मु-
रजे सह वाद्यत । उचदिति यल्ल गता ॥ ९ ॥

तेजोनिरोधसमतावहितेन यश्चा

सम्यक्कषात्रयविचारचिदा नियुक्तः ।

आरट्टजश्चटुलनिष्ठुरपातमुच्चै-

श्चित्र चकार पदमर्धगुलालयेन ॥ १० ॥

आरट्टे जात आरट्टजोऽभ्यविशेषश्चित्र पद चकार नानाप्रकार गतिविशेष
विदधे । आरट्टयाद्विक्रम्याजादयो देशविशेषा अभ्ययोनय । कीदृशा रट्टज ,
उच्चैरनतस्तथा यन्त्रा सादिनाश्वाराहण नियुक्तश्चोदित । कीदृशा तेजोनिरोधो
दर्पवारण वेगोत्थापननिषेधस्तन या समता साम्यावस्था अभ्यस्य मध्या गतिस्त
घ्रायहितेन दत्तचित्तेन घ्रायन्तमश्व वर्षाकर्तुं यो जानातीत्यर्थ । तथा सम्य

१ 'दु' ख पाठ । २ 'विच' स पाठ । ३ 'लट्ट' य पाठ ।

यधिपरोतो यः कषात्रयविचारस्त वेत्ति य । 'यद्वैवापलोक्तन-स्वत्वन-स्वपन-
 व्रसन-द्विसन-विमनस्कतासु यदसु तादृनस्थानेषु मध्यादेकत्र त्रि. कषया इन-
 न कषात्रयम्, कषा वरजा । अन्ये त्वाहु — निद्रा-विमनस्कता-रोषाख्यास्तिष्ठ-
 कषात्रयस्या कषात्रयम् । गच्छतोऽवस्थ निद्रा यदा भवति तदा मुखे हन्यते,
 यदा वैमनस्य तदा पार्श्वताडनम्, यदा रोषस्तदा पश्चादिति । कीदृश पदं, च
 दुलक्षपलो निष्ठुर कठिन पात पादन्वातो यत्र । केन चकार, पुला गति-
 विधेयस्तस्या अर्धमर्धपुला तस्या लयो लीला छानकम् वा तेन । एतच्च सर्वं
 नभलक्षणात् सुवोच्यम् ॥ १० ॥

नीहारजालमलिनः पुनरुक्तसान्द्राः

कुर्वन् वधूजनविलोचनपद्ममाला ।

क्षुण्णः क्षण पदुपलौर्दिवमानिनांसुः

पांसुर्विशां मुखमतुत्यपदुत्थितोऽग्रे ॥ ११ ॥

नगासमूता रणुराशामुक्त क्षणमतुत्यपदुत्थयत् श्यामलीचकारेत्यर्थ ।
 कीदृश पांसु, नीहारजालमलिनो मिहिकानिषु कम्बश्यामस्तथा वनितानां तमयम
 रोमपत्नी सुभावयना अपि पुनरुक्तसान्द्रा अधिकयना विदधत्, तथा क्षुण्णसै
 निकै विष्ट । अतश्च विषमस्तरिक्षमातितासुराशक्तु । यथा कश्चित् मलिन
 पापीयान् तथा च क्षुण्ण स कदाचित्कुतोऽपि यत्रयमेवात्मवनिता
 वदनानि तुत्ययति प्रकाशयति गर्वेण च दिवमप्यारोहति तद्वनिता ।
 ति । आठितासुरिर्पति तनात् सन् । तनिपतिदरिद्राणां मितीद्विभाषित ।
 "अजन्मगमा सनि । तनातेर्विभाषे" ति दीर्घ । त्रुतिपणानुरचुलुम्पादिपत् ॥ ११ ॥

उच्छिद्य विद्विष इव प्रसभं मृगेन्द्रा-

निन्द्रानुजानुचरमूपतयोऽध्यवात्सुः ।

वन्येभमस्तकनिस्वातनत्राग्रमुक्त-

मुक्ताफलप्रकरभाञ्जि गुहागृहाणि ॥ १२ ॥

निन्द्रानुजानुचरमूपतय उपेन्द्रसेवकनृपा प्रसभ वलादेव सिंहानपसारं ॥
 गुहागृहाणि दर्शमन्दिराणि अन्यवात्सुरचित्तस्य । "उपान्वप्याह्वय" । किमि

योच्छिद्येत्याह—विद्विष इव रिपून् यथा । यथा कश्चिच्छत्रं प्रसभमुच्छिद्य तद्गृ-
हानधिचसतीत्यर्थः । कीदृशि गुहागृहाणि, वन्येभमस्तकेषु आरण्यकुञ्जरकुम्भेषु
निखातानि सूचितानि यानि नखाप्राणि सिंहकरजकोटयस्त्वैर्मुक्तान्युत्पृष्टानि
तेभ्यो वा मुक्ताणि पतिवानि यानि मुक्ताफलानि तेषां प्रकरणं पूगान् मजन्ते
इति मुक्ताफलप्रकरभाञ्जि । रिपुपुराण्यपि समुक्ताफलानि भवन्ति । अध्यवा-
स्तुरिति लुङ् ॥ १२ ॥

विभ्राणया बहुलजापकपङ्कपिङ्ग-

पिञ्ज्वावचूलमनुमाधवधाम जङ्गुः ।

चञ्चवग्रदष्टचटुलाहिपनाकयान्यं

स्वावासभागसुरगाशनकेतुयष्ट्या ॥ १३ ॥

अन्ये राजानाऽनुमाधवधाम कृष्णाशसन्निकासमीपे यः स्वावासमाग्रा आ-
त्मीयायसधमदेशस्तः जङ्गुर्बुधारे । केन उरगाशनकेतुयष्ट्या उरगाशनो गरुड
स एव केतुश्चिह्नं तस्य यष्ट्या दृष्टेन मगवद्वृषजलतयेत्यर्थः । कीदृश्या यष्ट्या,
चञ्चवग्रेण गरुडतुण्डमान्तेन दृष्टः क्षणितोऽस्त एव चटुलः कम्पो योऽहिहरण-
स एव पताका यैजयन्ती यस्यास्तथा बहुलो घनो यो जापकपङ्कः कालीयक-
निर्यासस्तेन पिङ्गः हरिद्रः पतिपञ्चुः गरुडयर्हः तदवावचूलः चामरः तद्विभ्राणया
वहन्त्या । ध्वजे हि सितः पिशङ्गः लोहितः वा चामरः कियते । अनुमाधवधा-
मेति “अनुर्यत्समये”ति समासः । जङ्गुरिति स्त्री लिट् ॥ १३ ॥

छायामपास्य महनीमपि वर्तमाना-

मागामिनीं जगृहिरे जनतास्तरूणाम् ।

सर्वां हि नोपनतमप्यपचीयमानं

वर्षिष्णुमाश्रयननागतमभ्युपैति ॥ १४ ॥

जनानां समूहा जनतास्ताः सामप्रतिकीं वृक्षच्छायामपास्य त्यक्त्वा एष्य-
न्तीं तां जगृहिरे सिंहेति । कदाचित् सा ऊना स्याद्येत्याह—महतीमपीति ।
कथं तर्हि जगृहिरे इत्याह—यतः सर्वे कश्चित् प्राप्तमपि स्थानं यावत् क्षीयमा-
णं तत्र सेवतेऽपित्वप्राप्तमपि वर्धमानम् । अतश्च यत्र सप्रतिच्छाया तत्र सा

ज्ञेन क्षीयते अन्यथ तु वृद्धिमती । आगमिष्यतीत्यागामिनी, गमेरिणिः
आङि णित् । जगृहिरे इति कर्तरि लकारः । स्वरितेत्वादात्मनेपदम् । यधि-
ष्णुमिति “अलंरुजा”दिसूत्रेणेष्यच् ॥ १४ ॥

अग्नेगतैन वसतिं परिगृह्य रम्पा-

मापात्यसैनिकनिराकरणाकुलेन ।

यान्तोऽन्यनः प्लुतकृतस्वरमाशु दूरा-

दुद्वाहुनाजुहुविरे मुहुरात्मवर्ग्याः ॥ १५ ॥

केनचित् पुरःसूतेन मुहुरात्मवर्ग्याः स्वसहायाः दूरादेवाजुहुविरे आहूता
आकारिताः, यतोऽन्यतो गच्छन्तः । किं कृत्वाहूताः, मनोहरं स्थानमासाद्य
अतपसापात्या आगन्तुका ये सैन्यास्तेषां यन्निराकरणं निवारणं तत्राकुलेन
व्यग्रेण । कथमाजुहुविरे, आशु त्वरया प्लुतेन वेगेन कृतः स्वरः शब्दो यत्र,
तथोद्वाहुना ऊर्ध्वमुजेन । तद्यथा आगच्छ भो देववृत्ताः ३ स्थानं मया साधु
गृहीतमन्ये ह्वरन्तीति । वसतिशब्द औणादिकः । रमयतीति रम्यः “कृत्यलि-
टो बहुल”मिति कर्तरि “अचो यत्” । आपतन्तीत्यापात्या “मध्यमेये”ति क-
र्तरि ण्यत् । आजुहुविरे इति द्वेजः कर्मणि लिट् । “लिटि धातोर्नभ्यासस्ये-
ति द्वित्वं धातोर्यजादित्यात्संप्रसारणम्, द्वित्वस्य तु “लिट्यभ्यासस्ये”ति ।
आत्मवर्गे भया आत्मवर्ग्याः स्वपक्षपतिताः “वर्गान्ताध्यायन्ते पक्षाध्वन्यतर-
स्याम्” ॥ १५ ॥

सिक्ता इवामृतजलेन मुहुर्जनानां

क्लान्तिच्छिदो वनवनस्पतयस्तदानीम् ।

शाखावसक्तवसनाभरणाभिरामाः

कल्पद्रुमैः सह विचित्रफलैर्विरेजुः ॥ १६ ॥

तदानीं तस्मिन् काले वनवनस्पतयो वानेयवृक्षा विरेजुर्वमुः । कथं, कल्प-
द्रुमैः सह तुल्यैः सुरतरु इवेत्यर्थः । कुत इत्याह—जनानां मुहुर्या क्लान्तिर-
ध्यवेदस्तस्याश्छिदो निवर्तकाः, अत एवामृतजलेन सिक्ता इव, अमृतयुक्तं हि
अमनाशफरम् । तथा शाखावसक्तवसनाभरणाभिरामाः रमणीयाः । कल्पद्रुमा अप्यमृतसिक्ता भवन्ति अमशमपटवश्च, तथा यस्त्राभरणाद्य-
भिरामाः, यतो विचित्रफला नानाविधामीष्टफलवस्तुयुक्ताः ॥ १६ ॥

यानाञ्जनः परिजनैरवरोप्यमाणा

राज्ञीर्नरापनयनाकुलसौविदह्याः ।

सस्तावगुण्ठनपटक्षणलक्ष्यमाण-

चक्राश्रियः समयकौतुकमीक्षते स्म ॥ १७ ॥

जन सामान्यलोको राज्ञीर्नृपदारान् समय सकौतुक च ईक्षते स्म पेलि
ष्ट । कीदृशी परिजनै कञ्चुकिमिर्यानादभ्वादिकादवरोप्यमाणा भूमि प्राप्यमा
णा, तथा नरापनयने लोकोत्सारणे आकुला व्यग्रा सौविदह्या महत्तरका धातु,
अत एव सखकितमीक्षणम् । तथा सस्त पतितो योऽवगुण्ठनपट उत्तरीय
बल तेन हेतुना क्षण लक्ष्यमाणा वक्त्रार्थमुज्जकान्तिर्यासाम्, अत एव च स
कौतुकम् । अवरोप्यमाणा इति 'रुह्योऽन्यतरस्याम्' । राज्ञीरिति "अक्षी
भ्यो ङीप्" ॥ १७ ॥

कण्ठावसक्ततनुबाहुलतास्तुरङ्गा-

द्राजावरोधनवधूरवतारयन्तः ।

आलिङ्गनान्यधिकृताः स्फुटमापुरेव

गण्डस्थल शुचितया न चुचुम्बुरासाम् ॥ १८ ॥

अधिकृता कञ्चुकिनो नृपशुद्धान्तनारी अभ्येभ्योऽवरोपयन्त स्फुटम
। कण्डमेव परिष्वङ्गानापुरेभिरे, गण्डस्थल कपोलफराक पुनरासा ते शुचितया
वैशिष्ट्येन न चुचुम्बुर्न पपु । आस्त्रेपमात्तौ कारणमाह—कण्डेषु अचिह्णता
तेषु अयसका लम्बास्तन्यो मृद्यो बाहुलता मुजबल्लपो यासाम् ॥ १८ ॥

दृष्ट्वेव निर्जितकलापभरामधस्तात्

व्याकीर्णमाल्यकवरां कवरीं तरुण्याः ।

प्रादुहुवत् सपदि चन्द्रकवान् द्रुमाग्रात्

संघर्षिणा सह गुणाम्यधिकैर्दुरासम् ॥ १९ ॥

चन्द्रकवान् वहाँ द्रुमाग्रात् तरुप्रान्तात् सपदि तत्क्षणमेव प्रादुहुवत् पला
यामास, जनमयनेतिमाव । अत्र निमित्तान्तरारापमाह—अधस्तात् तरुतलस्याया
स्तरुण्या कवरीं केशपाश दृष्ट्वेव सपदि ययौ । यतो निर्जितकलापभरा रामणी

यकपरिभूतशिवसङ्काशोऽगां तथा व्याकीर्णैर्विजितैर्मातृभ्यः कवरां शरां माल्यकैर्वा
वरां श्रेष्ठाम् । युक्तं चैतत् यदसौ तदालोकनाद्गतः । यतः संघर्षिणा स्वधिना
कवां गुणाभ्यधिकैर्विशेषोत्कृष्टः सह दुरासं दुःखेनास्यत इति भावे खल । म-
यूरश्च स्पर्धां युवतयो गुणाभ्यधिकाः । दृष्ट्वेति पाठान्तरम् । मालायां साधू-
नि पुष्पाणि माल्यानि “तत्र साधु”रिति यत् । तैः । कवरामित्यत्र केशविशेषा-
भावात् ऊर्ध्वभावः, कवरोत्यत्र तदर्थत्वाद्भ्रमयेव । प्रादुर्दुवदिति लुङ् । “शि-
शुदुश्रुय”इति क्लेशङ् । चन्द्रकं वहम् ॥ १६ ॥

रोचिष्णुकाञ्चनचयांशुपिशङ्गिताशा

वंशध्वजैर्जलदसंहतिमुल्लिखन्त्यः ।

भूमर्तुरायतनिरन्तरसन्निविष्टाः

पादा इधाभिषभुरावलयो रथानाम् ॥ २० ॥

स्यन्दनपङ्क्तयोऽभियभू रेजुः । कीदृश्यः, स्फुरन्त आयानमालादेः सुवर्ण-
यास्तेषामभीशुभिः कपिशोक्तनदिकाः, तथा वंशेषु वेशुदण्डेषु ये ध्वजाभिह्वानि
तैरभ्रवलये स्फुरन्त्यः, तथायतं दीपं निरन्तरं च निर्धिवरं सन्निविष्टाः स्थिताः,
अतश्च भूमर्तु रैष्यतकाचलस्य पादा इव प्रत्यन्तशैलतुल्याः । तेषां दीप्यमान-
कनकदीपितककुभो वंशैरेव च ध्वजैरभ्रलिङ्गा आयतनिरन्तरस्थिताश्च । पिशङ्गीः
करोति पिशङ्गयति “तत्करोती”ति णिच् । ततः कर्मणि निष्ठा ॥ २० ॥

छायाविधायिभिरनुजिह्वन् भूतिशोभै-

रुच्छ्रायिभिर्बहुलपाटलघातुरागैः ।

दृष्यैरिव क्षितिभृतां द्विरदैरुदार-

तारावलीविरचनैर्व्यरुचन् निवासाः ॥ २१ ॥

भूपानां शिविराणि करिर्मिर्वभुः । कीदृग्भिः, शोभाकारिभिरत्यक्रमङ्गोलका-
न्तिमिहचिह्नैर्घनसिन्दूरादिरजं नैरुत्तमनक्षत्रमालालङ्कारैश्च, अतश्च दृष्यैरिव पट-
मगडपतुल्यैरित्युपमा । यदि वा दृष्यैरपि रेजुरिति सहोक्तः । तैरपि कीदृशैः
आतपाभावरैः संस्थितसमृद्धीतिभिरचैः सान्द्रलाक्षादिरागैः परार्थतारावली-
विरचनैश्च । करिष्णं तारावली नक्षत्रमालानिममभरणं, दृष्याणां तु मुक्ताय-
लो, पाटलघातयो गेरिकादयः । रत्यतेऽनेनेति रागो रज्जनं वा रागः । “घञि

च भावकरणयो ॥ । व्यरुचिप्रति भूतसामान्यविवक्षाया लुट् । “शुद्ध्यो लु-
ङी”ति परस्मैपदम् ॥ २१ ॥

उत्क्षिप्तकाण्डपटकान्तरलीयमान-

मन्दानिलप्रशमितश्रमधर्मतोयैः ।

दूर्वाप्रवालसहजास्तरणेषु भेजे

निद्रासुख घसनसद्यसु राजदारैः ॥ २२ ॥

राजदारैर्नृपपत्नीभिर्घसनसद्यसु पदमण्डपेषु निद्रेव सुख निद्राकृत वा
सुख भेजेऽनुभूतम् । कीदृशे, उत्क्षिप्तमुत्सावित यत्काण्डपटक पटकुटीपर्यन्तो
लोमाख्यस्तदन्ध्रेण विशता मृदुमारुतभापास्त खेदस्वेदवारि येषां तै । सन्नतु
कीदृक्षु शाद्वलाङ्कुरानाहार्यशय्येषु । लीयमानेति लीड् कर्तरि लकार इयन् ॥ २२ ॥

प्रखेठवारिसविशेषविपक्षमङ्गे

कूर्पासक क्षतनखक्षतमुत्क्षिपन्ती ।

आविर्भवद्धनपयोधरबाहुमूला

छातोदरी युवदृशां क्षणमुत्सवोऽभूत् ॥ २३ ॥

काचित् छातादरी तनुमध्या युवदृशा तरुणचक्षुषा क्षणमुत्सवोऽभूत् आह्वा
दिनी जाता । यत प्रकटीभङ्ग पीनस्तनकक्षाप्रदेशो यस्या । कस्मादित्याह—यत
कूर्पासक कञ्चुकमुत्क्षिपन्ती चालयन्ती । किमत्युत्क्षिपतीत्याह—देहे धर्माभ्यु
नात्यन्तलग्नमत एष च विदारितकररुहपदम् । क्षयते क्क क्षातमिति रूपम् ।
छातमुदर यस्या सा छातोदरी लग्नावलगा । “नासिकोदरोष्ठे”ति ङीप् ।
यूना वृथा युवदृश ॥ २३ ॥

यावत् स एव समयः सममेव ताव-

द्व्याकुलाः पटमयान्यभितो वितत्य ।

पर्यापतत् ऋषिकलोकमगण्यपण्य-

पूर्णापण विपणिनो विपणिं विभेजुः ॥ २४ ॥

यावत् स एव समय स्कन्धावारसन्निवेशकालस्तावदव विपणिनो वणिजो
ऽन्याकुला निव्यग्रा सम युगपदेव विपणिं दृष्ट विभेजुर्निभागेन शिश्रियु । किं

कृत्वा, अभित पार्श्वद्वये पटमयानि प्रचुरान् पटान् पितृत्य प्रसार्य, पटैराण्य
 स्थानानि कृत्वेत्यर्थः । कीदृश विपणिं, पर्यापतन्तो व्यञ्जनादिजिघृक्षयागच्छन्त
 प्रयिकलोका ग्राहकजना यत्र तथा अगण्येन बहुतरेण पण्येन व्यञ्जनादिना
 विन्ने'येण पूर्णा निर्मला आपणा अवधारिका निपद्या यत्र । यावत्ताच्छब्दौ नि
 पातो । बहून् पटान् प्रकृतान् प्राचुर्येण प्रस्तुतानिति वा विग्रह कृत्वा "तत्प्रकृत
 वचने मयद्, समूहयच्च बहुष्वि'ति चकारान्मयद् । स्वाधिसाक्ष प्रकृतितोलि
 ज्ञान्यतिरुतेन्तेऽपाति एव स्त्रियामञि"ति स्त्रीग्रहणे'न ह्यपितमिति नपुसक
 म् । प्रीणातीति प्रयिक प्रीता "त्रिय इकन्" । पणितव्य पण्य विन्नेयम् ।
 आपणन्तेऽस्मिन्नित्यापणो विन्यस्थानम् । 'गोचरसचरं'ति घ । विशेषेण प
 णन्त व्यवहरन्ते इति विपणिना चाणिजका । दिदृक्षीनि चकारस्यानुक्तसमुच्च
 यार्थत्वादिनि । विपणन्तेऽस्मिन्निति विपणिर्वणिकूपध — इण । बाहुत्येन विप
 णिशब्द स्त्रिया स्मरन्ति ॥ २४ ॥

अल्पप्रयोजनकृतोत्तरप्रयासै-

उदगूर्णलोष्टलगुहैः परितोऽनुबद्धम् ।

उद्यातमुद्बुतमनौरुहजालमध्या-

ढेकः शश गुणमनल्पमवज्ञवाप ॥ २५ ॥

अन्य कश्चित् सैनिक शश मृगमयन् रक्षन् अनल्प गरिष्ठ गुण धर्मं सा
 धुकार या अपाप लभे । यत उद्बुत भीत भीतजाण चावश्यमय गुणो भव
 ति । भये कारणमाह—उदगूर्णा प्रक्षरेच्छया उद्यमिता लोण पापाणा लगुडाश्च
 ढण्डा ये, तै समन्तादनुवहमुत्तमम् अतश्चानौरुहजालमध्याद् वृक्षपण्डान्तरा
 दुद्यातमुत्प्लवित निवृत्तम् । अल्पेन प्रयाजनन शशसंबन्धमात्रेण कृत उरुतरा ग
 रीयान् प्रयास इशो परिति लागुडिकविशेषणम् । कश्चित् शश कश्चिद्वन
 मारयन् अनल्प गुण वानुर्यं व्यञ्जन वा अजापेति व्याचक्षत । फटस्मभ्यन द्वि
 शशको वज्रन् सप्रयाज्य इति लोकाचारः । उदगूर्ण इति गुरी उद्यमने इत्य
 म्य ह स्पम् । अनौरुहशब्द पृषादराणि ॥ २५ ॥

आसाकुलः परिपतन् परितो निकेतान्

पुमिर्न कैश्चिदपि धन्विभिरन्वयन्धि ।

तस्यौ तथापि न मृगः कचिदङ्गनाभि-

राकर्णपूर्णनयनेषुहतेक्षणश्रीः ॥ २६ ॥

हरिणो भयप्रिहलत्प्रात् वधमना समन्तात् सञ्चरन्नपि न कैश्चित् धानुक्कै-
रन्यवन्धि उत्तम्य तथापि न कचिदपि तस्यौ धृतिं यवन्धि । यत श्रवणोपक-
रदप्रसृतलोचनशरैर्वनितानि परिभूतनेत्रसद्वर्माक इत्युत्प्रेक्षा । एतदुक्तं भवति—
यद्यपि धान्विभिरसौ नोत्तम्यस्तथापि सारङ्गाक्षीभिर्नयनशरैर्हतेनेत्रस्याम् पन्नाया
वने । निकेतानिति परितः—शब्दयोगे द्वितीया । धनु शब्दश्चापपर्यायस्तस्येति
धन्वीति रूपम् । अन्यवन्धीति कर्मणि लुङ् । आकर्ण पूर्णानीति सुप्सुपेति
समास । नयनान्यवेषज शरा ॥ २६ ॥

स्वास्तीर्णतत्परचिन्तावसथः क्षणेन

वेश्याजनः कृतनवप्रतिकर्मकाम्यः ।

क्षिप्तानक्षिप्तमतिरापततो मनुष्यान्

प्रत्यग्रहीचिरनिविष्ट इवोपचारैः ॥ २७ ॥

वामलोक श्रान्तान् आगच्छत सैनिकान् उपवारैस्ताम्बूलात्रिमिराडरै प्र-
त्यग्रहीत् प्रत्येच्छत् आर्जयामास । कीदृश . क्षणेनैव स्वास्तीर्णतरपा सुष्ठु आ-
स्तीर्णशय्या रचिता आयसया येन तथा तत्क्षणविहितप्रसाधनमनोहरोऽक्षिप्तम-
तिरश्रान्तमनस्क अतश्च ह्यायते चिरनिविष्ट इव प्रथमतः कृतास्य इव । यो हि
सद्दासी तस्यैतच्छातुर्यं भवति । वशे कर्मणि पुरे वा भवा वेश्या । "दिगादिभ्यो
यत्" । न चासौ जनो वेश्याजन । प्रतिकर्म उत्कर्षाधानमिति ॥ २७ ॥

सस्तुः पयः पपुरनेनिजुरम्बराणि

जक्षुर्विस धृतविकासिबिसप्रसूनाः ।

सैन्याः श्रियामनुपभोगनिरर्थकत्व-

दोषप्रवात्रममृजन् नगानिम्नगानाम् ॥ २८ ॥

चमूचरा वानेयतदीना वा श्रियो जलसपदस्तासा यदनुपमोगेन निरर्थ-
कर निरुपयोगितया निष्प्रयोजनता तदयं दोषस्तेन यं प्रवात्रो गद्गो ताममृ-
जन् अक्षालयन् । आरण्या नद्यौ न कस्यचिदुपयुज्यन्ते इत्ययशस्ते तासा निरा-
श्रयित्वर्थः । तथाहि—सस्तुरदमज्जन्, पयः पपुरुदक्' पिप्पिर । अम्बराणि

वासासि अनेनिजुरिचालयन्, विम जलुर्मुनालान्यादु । तथा धृत विकसि वि सप्रसून पद्म यै । एव च सर्वमावोपयोगात् कथमिज वासा निरर्थकत्वम् । अनेनिजुरिति लङ् । “निजा वयाणा गुण सौ” गुण । “सिजभ्यस्तन्निधि भ्यश्चे”ति जेर्मुस् । जलुरिति अदेर्लिट् “लिट्भ्यन्तरस्या”मिति घस्लादेश द्वित्व । “गमहने”ति अकारलोप । “स्वरि चे”ति घस्य क । “शासिवासिघसीना चे”ति पत्वम् । अमृजत्रिति लङ् “क्रोऽन्त” ‘मृजेरजादो सम्भवे विभाषा वृद्धिनि-
प्यते” । निम्न गच्छन्तीति निम्नगा । ‘अन्येऽपि दृश्यते’ इति ट् ॥ २८ ॥

नाभीहृदैः परिगृहीतरयाणि निम्नैः

स्त्रीणां बृहज्जघनसेतुनिवारितानि ।

जगमुर्जलानि जलमण्डकवाद्यवल्गु-

वल्गुद्धनस्तनतटस्खलितानि मन्दम् ॥ २९ ॥

छाने प्रवृत्ते तदा जलानि मन्द जग्मु । शनैर्वहने कारणमाह—यतो नि तन्मिनीना नाभीहृदैर्गम्भीरै सङ्गिर्निगिद्धयेगानि, तथा विस्तीर्णधोणीतटप्रती पनीतानि, तथा जले यन्मण्डकवाद्यं वादनविशेषस्तेन वल्गु चारु धल्गन्ता नृत्यन्तो ये घना पीषरा कुचतटास्तत्र स्खलितानि प्रनिहताति । अतश्च कारणतयात् स्वरगमनम् ॥ २९ ॥

अथ हस्तिवेगनम्—

आलोलपुष्करमुखोल्ललितैरभीक्ष्ण-

मुक्षावभूवुरभितो वपुरम्बुवपैः ।

वेदायतश्वसितवेगनिरस्तमुग्ध-

मूर्धन्यरत्ननिकरैरिव हास्तिकानि ॥ ३० ॥

हास्तिकानि द्विपवृन्दानि तोयसेकैर्देहमत्यर्थमभिन उभयत उक्षावभूवु सिपिबु । कीदृशै, आलोल चपल यत् पुष्कर कराग्र तस्य यन्मुख रन्ध्र ते नेल्ललितैर्निरस्तेस्तता वा उल्ललितैरतिथितैर्निर्गतै, अतश्च यदेनाध्वपीडया आयत दीर्घदीर्घ यदुच्छसित शृङ्गारस्तेन वेगाच्चिरस्तो मुग्धो मनोहा या मूर्धन्य शि रस्यो रत्ननिकरो मुक्ताफलपूगस्तैरिव तत्तुत्यैरिवेत्युपमोत्पत्त्या वा । उक्षावभूवु रिति ‘इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छ’ इत्याम्, ‘वृञ्चानुप्रयुज्यते’ इति लिट् । मूर्धनि भवो मूर्धन्य “शरीरावयवाश्च”ति य । ‘ये चामात्रकर्मणो’रिति प्रश्न

तिभाव । हस्तिना समूहा हस्तिकानि । 'अचित्तहस्तिचेनोष्ठक' ॥ ३० ॥

ये पक्षिणः प्रथममम्बुनिर्धे गतास्ते

येऽपीन्द्रपाणितुलितायुधलूनपक्षाः ।

ते जम्भुरद्रिपतयः सरसीं विगाढ-

माक्षितकेतुकुथसैन्यगजच्छलेन ॥ ३१ ॥

इह द्वये पक्षता सपक्षाश्लिष्यपक्षाश्च, तत्र ये पक्षिण सपक्षा नगेशा मै
नाकप्रभतयस्ते पूर्वमेवाप्यभिन्द्रमयात् प्रगिष्टा, ये पुन शम्करास्फालितयज्ञ-
च्छिन्नाङ्गरहास्तेऽप्यपनीतध्वजकम्बलसेनाकुञ्जरव्याजेन बुद्धितु सरसीं ययुस्त्रिषे-
न्युत्प्रेक्षा । महेभानामद्रय उपमान, पक्षाणा ध्वजकुया ॥ ३१ ॥

आत्मानमेव जलधेः प्रतिधिम्विताङ्ग-

मूर्मा महत्यभिमुखापतितं जवेन ।

क्रोधादधावदपभीरतितूर्णमन्य-

नागाभियुक्त इव युक्तमहो महैभः ॥ ३२ ॥

कश्चिन्महेभो निर्मय सन् कोपादात्मानमेष त्वरया विप्रमधावत् जिघा
सया जगाम । आत्मा कथ गम्यते इत्याह—अग्धेर्मदति कल्लोले प्रतिच्छन्दित
दहम्, अत एव येनेनाभिमुखापतित समुलमागच्छन्तम्, अतश्च प्रतिनागाशङ्कया
क्रोधादधापनमुचितम् । क इवाधावदित्याह—अग्न्यनागाभियुक्त इव प्रतिद्विरदो
सन्धा यया । य किल सपक्षहस्ती आह्वत स कोपाद्देगेन न प्रतिधावति, न
चैव केनचिदभियुक्तोऽथच तद्वदेव शङ्कया क्षुभितोऽत एव चित्रम् । युक्त चे
तत्, यताऽसौ महमा मत्तद्विपोऽसहज शौयान्वित इत्यर्थ ॥ ३२ ॥

नादातुमन्यकरिमुक्तमदाम्बुतिकं

धृताङ्कुशेन न विहातुमपीच्छताम्भः ।

रुद्धे गजेन सरुपा सरितोऽवतारे

रिक्तोदपात्रकरमास्त चिरं जनौघः ॥ ३३ ॥

करिणा नद्या अवतारे अवतरणमार्गे रुद्धे निषिद्धे सति लोकपूगश्चिर
रिक्तोदपात्रकरमास्तातिष्ठत् । रिक्त दून्यमुदपात्र जलभाण्ड घटादिक यत्र तथा

विध कर पाणिर्यत्र तत् रिक्तोदपात्रकरमिति त्रियाविशेषणम् । शून्यान् घटान् गृहीत्वा हस्तिभयाद्बहुकालं व्यलम्बतत्यर्थं । किमिति गजेन सोपानमागौ रुद्ध इत्याह—जलं न गृहीतुमिच्छता नापि त्यक्तुं यतो वनगजस्तुनदानजलकटुकमत एव सरुपा कुञ्चनेत्यर्थं । अथाऽपि चागणितसृणिना । अतश्च यदा तत्रैव प्रतिद्विरदलिप्सया स्थितस्तदा तोयार्थं जनो भाण्डानादाय तद्रमनावसरप्रत्यपालयदिति चाक्यार्थं । अघर्तार्यतेऽनेमेत्यवतार तीर्थम् । ‘अवेस्तुस्रोर्ध्वम्’ । उदकस्य पात्रमुदपानम् । ‘एकहस्तादा वित्युदादेशः । आस्तेति पदसंस्कारपक्षे भूतानघतनविषक्तया लङ् ॥ ३३ ॥

पन्थानमाशु विजहीहि पुरा स्तनौ ते

पश्यन् प्रतिद्विरवकुम्भविशङ्किचेताः ।

स्तम्बेरमः परिणिनसुरसावुपैति

शिङ्गैरगद्यत ससंभ्रममेवमेका ॥ ३४ ॥

एका काचिज्जलहारिका सत्रास शिङ्गैस्तुर्यैरेवमित्यगद्यताभाष्यत उक्ता । किमित्याह—मार्गं मनु त्यज यस्मादप्यस्तम्बेरमो हस्ती भवत्या पयोधरौ वृद्धा द्विरदान्तरकुम्भभ्रान्त्या परिणिनसुः प्रजिहीर्षुं पुरा अविरावुपैति उपैष्यति । विजहीहीति ह्यवि तीत्यम् । पुरा उपैत्युपैष्यतीति भविष्यति ‘यावत्पुरा निपातपोलं’ । स्तम्बे रमतीति स्तम्बरम् । स्तम्बकर्णयो रमिजपो’रित्यच् । परिणिनसुरिति परिणन्तुमिच्छु नमे सन् । अगद्यतेति कर्मणि लङ् ॥ ३४ ॥

कीर्णं शनैरनुकपोलमनेकपानां

हस्तैर्विगाढमदतापरुजः शमाय ।

आकर्णमुल्ललितमम्बु विकासिकाश-

नीकाशमाप समतां सितचामरस्थ ॥ ३५ ॥

अनेकपाना द्विपानामम्बु ताय सितचामरस्य स्वाम्यमाप तुला लेभे, घवलमकीर्णकच्छाया भेजे इत्यर्थः । यतो विकासिकाशनीकाश कुल्लकाशकुसुमनिमग्नमलमित्यर्थः । तथा अनुकपोल गण्डादशे करै शनैर् कीर्णं निक्षिप्तं किमर्थमुल्लवणदानोष्मणीडानिवृत्तये, तथाकर्णं श्रोत्र यावदुल्ललितमुत्पातितम् । सितचामरे अपि करिण कणसमीप एव क्रियते । अनुकपालमिति सप्तम्यर्थेऽध्यर्थाभावः । ‘अनुर्यत्समये’ति या । या कर्णाभ्यामाकर्णम् । ‘आह् मर्यादाभि

विधौ"रित्यव्ययीभावः । आपेति लिट् ॥ ३५ ॥

गण्डूपमुज्झिनवता पयसः सरोपं

नागेन लब्धपरवारणमारुतेन ।

अम्भोधिरोधसि पृथुप्रतिमानभाग-

रुद्धोरुदन्तमुसलप्रसरं निपेते ॥ ३६ ॥

गजेन केनचिदम्भोधिरोधसि आगच्छतटे निपेते परिखत पतितं प्रहारो दत्तः ।
कथं, सरोपं स्रक्तोद्यं, यतोऽनुभूतप्रतिद्विरदगन्धेन, अतएव गण्डूपजलं जहता ।
पृथुः स्थूलो यः प्रतिमानभागः लोहवन्धोदेशस्तेन रुद्धो निपिद्ध उरुणो महतो
दन्तमुसलस्य विपाणस्तम्भस्य प्रसरः प्रवृत्तिर्यत्र निपाते । गण्डूय आस्यज-
लम् । उज्झितवतेति कठंरि क्लवतुः इडागमः । निपेत इति भावे लकारः ॥ ३६ ॥

दानं ददत्यपि जलैः सहसाधिरुद्धे

को विद्यमानगतिरासितुमुत्सहेत ।

यद् दन्तिनः कटकटाहतटान्मिमङ्क्षौ-

र्मद्वचूदपाति परितः पटलैरलीनाम् ॥ ३७ ॥

एवमहं मन्ये, यः पुरुषो दानमपि ददाति यावज्जलैः सहसाधिरुद्धो दुर्ज-
नैर्वेलादधिष्ठितस्तत्रैवंविधे पुरुषे यो विद्यमानगतिः सोपायान्तरः स क आ-
सितुमुत्सहेत स्यात्तुं शक्नुयात्, निश्चितमेव खलाक्रान्तत्वात्तं जहातीत्यर्थः ।
इति पूर्वमर्थान्तरन्यासः, पश्चाच्च प्राकरणिकेनार्थनैतदेव साधयितुमाह-पयसात्
मिमङ्क्षौः सिष्णासोर्बुडितुकामस्य हस्तिनः सम्यग्धिनः कटकटाहतटाद् गण्ड-
लोहस्य'लादलीनां पटलैर्भृङ्गपूगैः परितः समन्तात् मङ्क्षु लिप्रमेधोदपाति उड्डी-
नम् । यदि चैतन्न स्यात् तद् दन्ती दानं मदाख्यं ददात्येव तत् किमलिगणोऽ-
न्यतो यायात्, यदात्वेयं तदासौ जलावृतत्वात् करिणः स्वयं च पक्षवद्भावेन
सगतिकत्यादुत्पतितः । दानं घनत्यागो मदश्च । जला मूर्खास्तोषानि च ।
गतिर्जीर्णोपायो गमनं च । ददतीति सप्तम्येकवचनम् । आसितुमिति "शक-
धृपो"रिति तुमुन् । उत्सहेतेति सम्भावनायां लिट् । यदिति हेतौ । कट एव
तप्तत्वाह्लादित्याद्य कटाहो लोहभाण्डं विस्तीर्णत्वाच्च तटः । मङ्क्षुमिच्छन्
मिमङ्क्षुः । मस्जेरन्यात्पूर्वो "मज्जिनशोर्मली"ति तुमागमः संयोगात्रिलोपः ।

मङ्गु इति शीमाथो निपातः । उदपातीति भावे लकारः । अलिशब्द इका-
रान्तो नान्तश्च ॥ ३७ ॥

अन्तर्जलौघमवगाढवतः कपोलौ

हित्वा क्षणं विततपक्षतिरन्तरिक्षे ।

द्रव्याश्रयेष्वपि गुणेषु रराज नीलो

वर्णः पृथग्गत इवालिगणो गजस्य ॥ ३८ ॥

अलिगणो रराज व्युत्तत् । कीदृशः गजस्य गण्डौ त्यक्त्वा नभसि मु-
हुर्विततपक्षतिः प्रसारिताङ्गुलमूलः । किमिति करिणो गण्डौ त्यक्तवानित्या-
ह—अन्तरभ्यन्तरे जलौघं तोषपूरमवगाढवतो जलमध्ये हुदितस्येत्यर्थः । उत्प्रे-
क्ष्यते—गजस्यैव सम्बन्धी नीलो वर्णः कृष्णिमा पृथग्गत इव गजं विहाय
स्वतन्त्र इव स्थितः । ननु सदैव द्रव्यस्या गुणास्तत्कथमसौ करिणः पृथग्ग-
तितुमर्हतीत्याह—द्रव्याश्रयेषु गुणेष्विति, गुणेषु विशेषणेषु द्रव्याश्रयेष्वपि नि-
त्यमेव गुणिनमजहत्स्वपि पृथग्गत इव. प्रत्यक्षमेव घेतसि तथाप्रतिभासादि-
त्यर्थः । अवगाढवत इति क्लृप्तः । पक्षमूलं पक्षतिः “पक्षाति.” ॥ ३८ ॥

संसर्पिभिः पयसि गैरिकरेणुरागै-

रम्भोजगर्भरजसाङ्गविपद्भिणा च ।

क्रीडोपभोगमनुभूय सरिन्महेभा-

घन्योन्यवल्लपरिवर्तनिव व्यघाताम् ॥ ३९ ॥

नदीगजाधिपो परस्परस्य वसनयोर्न्यत्ययमिव व्यघाता चक्रतुः । केने-
त्याह—इस्तिस्मन्धिभिर्गैरिकरजौरागैर्जले प्रसरद्भिस्तथा नादेयेन पद्मान्तरस्थेन
रेणुना करिदेहेणुषा । एतेन वल्लव्यत्यय उक्तः । किं कृत्वाकुरुतामित्याह—क्रीडै
वोपभोगः सुरतं तमनुभूय सेवित्वा । नायकौ हि क्रीडामुपभोगं चानुभूय प्रायशः
वल्लव्यत्ययं कुर्वन्ते । अङ्गे विपजति अत्यन्तामिलङ्गविपङ्क्ति । अन्योन्यशब्दे अन्यश-
ब्दात् पृष्ठयन्तात् “कर्मण्यतिद्वारे द्वे भवत.” इति चक्रव्यं समासबध बहुलं, यदा
न समासबध प्रथमैकवचनं तदा पूर्वस्य रत्नोत्पत्तरूपत्वानि, ततो वल्लशब्देन सह
परीसमासः । व्यघातामिति कर्तरि लुङ् तत्तस्मात् “गातिस्ये”ति सिञ्जुक् ॥ ३९ ॥

यां चन्द्रकैर्मदजलस्य महानदीनां

नेत्रश्रियं विकसतो विदधुर्गजेन्द्राः ।

तां प्रत्यवापुरविलम्बितमुत्तरन्तो

धौताङ्गलघ्ननवनीलपयोजपत्रैः ॥ ४० ॥

महेभा. प्रसरतो दानतोयस्य चन्द्रकैर्विन्दुचक्रे सिन्धूनां यां नयतलदर्मीं
चक्रुस्तामुत्कसन्तस्तत्क्षणमेव प्रत्यवापु प्रतीप लेभिरे । केन, आर्दीभवदेहवि-
पक्षिप्रत्यप्रासितोत्पलकिसलयैः । परिवृत्तिरलकारः ॥ ४० ॥

प्रत्यन्यदन्ति निशिताङ्गुशदूरभिन्न-

निर्याणनिर्यदसृजं चलितं निपादी ।

रोडुं महेभमपरिग्रदिमानमागा-

दाक्रान्तितो न वशमेति महान् परस्य ॥ ४१ ॥

काश्चिन्निपादी इस्तिपका गजेन्द्र रोडु वशीकर्तुम् अपरिग्रदिमानम् अममु
त्वमागाद् ययौ धारयितु न शशाकेत्यर्थः । यत् प्रत्यन्यदन्ति गजान्तरसंमुखं बलि-
त यियासुम् । कदाचिद्वताडितः स्यादित्याह-निशिताङ्गुशन तीक्ष्णसृणिना दूरमन्य-
यै भिन्नाद् विदारिताद् निर्याणान्मूर्धन्यमर्मविशेषात् निर्यन्नि सरङ्गसृष्टिधिरं यस्य
तम् । कथं तर्हि न वशीकृत इत्याह-यो महानुद्यतः स आक्रान्त्या यत्नात्कारेणान्य-
स्य वशमायत्ततां नैति, स च महेभः सर्वथा चाक्रान्तोऽधिरोहणात् ताडनाद्यः ।
प्रत्यन्यदन्ति 'लक्षणैनामिप्रती आभिमुख्ये' इत्यव्ययीभावः । निशित इति "शा
ङ्गो'रन्यतरस्या"मितीत्यम् । निर्याणमिति यातेत्युद् । निर्यदिति इण शतप्र-
त्ययः । इणो यण् । निपादीति आवश्यकं णिति । रोडुमिति 'पर्याप्तवस्त्रे
धि'ति तुमुन् । अपरिग्रदिमानमिति "प्रभौ परिबृद्धः" । ततो वर्णदृढादित्वा
दिमनिष् । "रभृतो हलादेर्लघो" । कर्मणि द्वितीया । आगादिति आङ्पूर्वादिणो
गा लुङ् । 'गास्थे'ति सिञ्जुक् । आक्रान्त्या'क्रान्तितः । आघादित्वाद् तसिः ।
वश इति "वशरथो"रित्यप् ॥ ४१ ॥

सेन्योऽपि सानुनयमाकलनाय यन्त्रा

नीतेन वन्यकरिदानकृताधिवासः ।

नाभाजि केवलमभाजि गजेन शाखी

नान्यस्य गन्धमपि मानभृतः सहन्ते ॥ ४२ ॥

दिपेन तर्हर्नाभाजि न सेवितः, केवलमभाजि उन्मूलितः । न केवल ना-

भाजि यावदभाजि इत्येवविधा तु व्याख्या द्वितीयेन नञा विना दुर्लभा ।
 कदाचिदसौ शाखी शुष्को भवेत् तत्कथं सेव्यते इत्यत आह—सेव्योऽपि पुष्प
 फलच्छायया युक्तोऽपि । कदाचिद्भोजो निपादिना ताडितस्तदवश्यमेव तं प्रोच्य
 तीत्याह—यन्माघोरणेन सानुनय साम्नाफलनाय नौतेन बन्धाय दौकितेन । कथं
 तर्हि भग्न इत्याह—यानेयगजमदविहितभावन । युक्तं चैतत्, यतो ये मानभृत
 साहङ्कारास्तेऽन्यस्य परस्य गन्धमपि सपकमपि न सहन्ते न क्षमन्ते किमु
 स्वेच्छाविहारादिकं सच्च गन्धयुक्तं । गन्ध सौरभ सस्पर्शश्च । धने साधुव
 स्य । 'तत्र साधु' इति यत्, भवार्ये तु नद्यादित्याद्वानेय इति स्यात् । नाभा
 जीति भजे कर्मणि लुङ् । अभाजीति 'भजेच्च विधी' इति नलोपः । 'अत उप
 धाया इति वृद्धिः । शाखा निघन्ते यस्य स शाखी, व्रीह्यादिः प्रादिनि ॥ ४२ ॥

अर्द्रीन्द्रकुञ्जचरकुञ्जरगण्डकाप-

सङ्क्रान्तदानपयसो वनपादपस्य ।

सेनागजेन मथितस्य निजप्रसूनै-

र्मस्ते यथागतमगामि कुलैरलीनाम् ॥ ४३ ॥

चमूद्विपेन भग्नस्य काननवृक्षस्य निजप्रसूनै स्वकुसुमैर्मस्ते शोषोऽभाजि ।
 भृङ्गावल्या तु यथागतमगामि, यत एवागत तत्रैव प्रतिगतम् इत्युभयनापि भावे
 लकारः । अन्यस्यापि शत्रुणोपद्रुतस्य निजा ये आघादयस्ते नश्यन्ति बाह्य
 जनस्तु^१ स्वकर्मभिर्याति । किमित्यसौ मथित इत्याह—अर्द्रीन्द्रकुञ्जचरा रैवत
 काचलेशगहनवासिनो य कुञ्जरास्तैस्तेषां वा गो गण्डकाप कपालकण्डूयन
 तेन सङ्क्रान्तं प्रविष्टं दानपयो मदाम्बु यस्य वनकरिमद्वृताधिवासत्वाद्भग्न
 स्येत्यर्थः । कुञ्जचर इति 'चरेष्ट' । कुञ्जावस्य स्त इति कुञ्जर "लमुषकु
 ज्ञेभ्य इति २ । कुञ्जां हस्तिहन्तू । कुञ्ज गहनम् । आगतानतित्रमेण यथा
 गतम् ॥ ४३ ॥

नोचैर्यदा तरुतलेषु ममुस्तदानी-

माघोरणैरभिहिताः पृथुमूलशाखाः ।

यन्धाय चिच्छिदुरिभास्तरसात्मनैव

नैयात्मनीनमथवा क्रियते मदान्धैः ॥ ४४ ॥

प्राप्तम् । कीदृशालिवलयेन स्कन्ध वृत्तप्रकारदमनुत्तीर्णवता श्लिष्टेन । कीदृशमि
ति श्लेषकारणत्वमाह—कटभुव गण्डस्थलीं कण्डूयत कपितुकामस्य गजस्य
सम्बन्धिना मदेन दानेन सुगन्धि सुगमिम् । कीदृशा अलिवृन्देन, स्थूला म
हान्तो य इन्द्रनीलशकला सितेतरमणिपण्डास्तेषामावलिमाला तद्वत् कोमलेन
सच्छायेन तामिर्वा कामलेन तुल्येन, दृष्यत्वात् इन्द्रनीलमणिमालेव तरोरलि-
पट्टमिर्ज्ञायते इत्यर्थः ॥ अपृथग्भूतस्य सौगन्ध्यस्य तरौ उपलम्भात् गन्धस्तरो
रेकान्त एवतीक्ष्णे सुगन्धिमिति न विरुध्यते । अनुत्तीर्णवतेति 'ओदित
द्ये'ति निम्नान्त्यम् । कण्डेगुण इति 'हलन्तात् सप्तम्या सञ्ज्ञाया'मिति डर-
लुक् ॥ ४६ ॥

निर्धूतवीतमपि चालकमुल्लसन्त

यन्ता क्रमेण परिसान्त्वनतर्जनाभिः ।

शिखावशेन शनकैर्वशमानिनाय

शास्त्र सुनिश्चितधियां क न सिद्धिमेति ॥४७॥

यन्ता निपाती चालक मत्तइस्तिन शनकैरत्वरया यश विधेयतामानिना
यागमयत् । कदाचिदङ्कुशाङ्गीतो भयदित्याह—निर्धूतवीतमपि अगणितचूणिम
पि, तथाज्जलन्तमामान धुन्वन्त क्षुभितमित्यर्थः । कथं तर्हि वशीचकारेस्याह—
शिखावशेन हस्तिशास्त्रज्ञत्वबलन या क्रमेण परिपाट्या परिसान्त्वनतर्जना सा
मकुपस्ताभिर्हेतुभूताभि । अत्रमर बुद्ध्या कदाचित् प्रीतय त्रिबन्त, कदाचि
द्रूप, पुनश्च भूयोऽपि भयमिति क्रमार्थः । किं यात्र चित्र यता निश्चितधिया
मलविग्धमतीना शत्रूनां शास्त्र क न सिद्धिमेति नास्त्यबासौ विषयो यन्नाभि
युक्ता व्यापारित निष्फल भवतीत्यर्थः । वीतमिति वी गतिप्रजन' इत्यस्य
हे रूपम् । कम्पनशीलो हस्ती चालक उच्यते, चलत्यत्यर्थमिति कृत्वा ॥ ४७ ॥

स्तम्भ महान्तमुचित सहसा मुमोच

दान ददावतितरां सरसाग्रहस्तः ।

षट्पापराणि परितो निगडान्यलावीत्

स्वातन्त्र्यमुज्ज्वलमवाप करणुराजः ॥ ४८ ॥

करणुराजा मज्जाधिप उज्ज्वल रम्यमन्वण्डित स्वातन्त्र्यमात्माधीनत्वम् अ
वाप तमे । राजा मृतञ्चा भवतीति राजग्रहणम् । तदेवौज्ज्वल्यमाह—महान्तं पृथु

मुचितं चात्मयोग्यं स्तम्भमालानं बलादेव बभञ्ज । सरसाग्रहस्तो मदाम्बुक्लिन्न-
पुष्करश्च दानमत्यर्थमदिशत् । तथा बद्धा अपराः पञ्चात्पादमागा यैस्तानि नि-
गडानि सर्वत एवालाचीधिच्छेद । अपराशब्दः खीलिकः । योऽपि राजा उ-
ज्ज्वलं स्वातन्त्र्यं सविवेचनायत्तत्वात् प्राप्नोति स उचितं शीलितमपि महान्तं
स्तम्भं गर्वं मुञ्चति, सजलपाणिश्च दानं घनं विभ्रेभ्यो वितरति । तथा बद्धश-
शूलयपि बन्धनानि श्रोतयति । करेणुराज इति “राजाहःसखिभ्यष्ट्व” ॥ ४८ ॥

जज्ञे जनैर्मुकुलिताक्षमनाददाने

संरब्धहस्तिपकनिष्ठुरचोदनाभिः ।

गम्भीरवेदिनि पुरः कवलं करीन्द्रे

मन्दोऽपि नाम न महानवगृह्य साध्यः ॥ ४९ ॥

कुपितनिषादिकठोरतर्जनाभिरपि अप्रवर्तिनमपि ग्रासं महेभेऽगृह्णति सति,
लोकैरेषमवेदि । यथा यो महात्मा स मन्दोऽपि क्षीणशक्तिरपि नावगृह्य विरो-
धं विधाय साध्यो जग्यः, सोऽपि करी मन्दो मन्दजातीयः । भद्रमन्दमृगा
हि हस्तिजातयः । कीदृशि करीन्द्रे, गम्भीरवेदिनि । यदुक्तम्—“त्यग्मेवाच्छो-
णितस्त्रावाघ्रासांससध्यधनादपि । संक्षां न लभते पस्तं विद्याद्गम्भीरवेदिन”मिति ॥
जज्ञे इति ज्ञः कर्मणि लकारः । इतिशब्दश्च सम्बन्धापादनायाध्याहार्यः ।
जनैरिति कर्तारं हताया । मुकुलिते स्थगिते अक्षिणी यत्र तत् मुकुलिताक्षम् ।
“यद्बुद्धौ सफन्यदणोः स्वाङ्गात्पञ्च” । आङ्पूर्वो ददातिग्रहणे वर्तते । यथा—
“अनादेयं नादर्वात परिचीणोऽपि पार्थिवः । अनादेयं समुद्रोऽपि सूक्ष्ममप्यर्थ-
मुत्सृजेदि”ति ॥ हस्तिर्न पातीति हस्तिपो हस्तिप एव हस्तिपकः । “संज्ञायां
कन्” । पुर इति निपातोऽग्रशब्दार्थः । साधयितुमात्मीकर्तुं शक्यः साध्यः ।
“शक्तिं लिङ्च” । नामशब्दः प्राकारयेऽवधारणे वा । नैष साध्य इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

क्षिप्तं पुरो न जगृहे मुहुरिक्षुकाण्डं

नापेक्षते स्म निकटोपगतां करेणुम् ।

सस्मार वारणपतिः परिभीलिताक्षं

स्वेच्छाविहारवनवासमहोत्सवानाम् ॥ ५० ॥

गजो मुहुर्नवं नवमपि अग्रतो दक्षमिक्षुकाण्डं न जगृहे न जघास, त-

थाम्याशस्यितामपि करेणु हस्तिनीं नापेक्षते स्म नामिललाप । यत इच्छया वि
हारश्चेष्टा येषा तेषा वनवासानामरण्यास'नानामत एव महोत्सवाना तत्र स
स्मार दध्यौ फाननविहारमद्वासुखस्मारणशून्यदृढयत्वात् न किञ्चिदपि प्रकृत कर्मा
नुतप्ताचित्यथ । यानेयाना हि राजशृङ्गादपि वन सुखकारि । उक्तं च—“यात
वृष्ट्यवधूतस्य मृगयूथस्य धावत” । पृष्ठतो यद्गमिष्याम कदा नस्तद्गमिष्यती”-
ति ॥ इलुकाण्ड गुडग्रहातिवृणस्तम्भ । जगृहे इति कर्तरि लिट् । अपक्षते
स्मेति भूत लट् स् । करण्यशब्द खण्डुसलिल । महोत्सवानामिति ‘अधी
गयंदयशा कर्मणी ति षष्ठी ॥ ५० ॥

कृच्छ्रेण भोजयितुमाशयिता शशाक

तुङ्गाग्रकायभनमन्तमनादरेण ।

उत्क्षिप्तस्ततस्तलदत्तविधानपिण्ड-

स्नेहस्तुतिलपितयादुरिभाधिराजम् ॥ ५१ ॥

आशयिता हस्तिभाजको हस्तीन्द्र कृच्छ्रेणायितु शशाक प्राभवत् । य
तस्तुङ्ग उच्चाऽग्रकाय पूर्वदहो यस्य, तथानादरेणावहेत्यैव अनमन्तमग्रहम् ।
कीदृग्भाजयिता उरिक्षते ऊर्ध्वाकृते हस्ततल पाणिपृष्ठे दत्तो निलितो विधान
पिण्ड इममङ्गुलकस्तस्य य जहो मासलरसस्तस्य या स्नुति प्रक्षायस्तया
क्षपित क्षिणीकृता यादुर्भुजा यस्य स तथोक्त इति जातिवन्ध । इमाधिरा
जमिति ‘गतिबुद्धिप्रत्यवसाने’ति कर्मसङ्गा । विधान इत्यो’दन । क्षपितमि
ति क्षातेणिष् । अतिही त्यादिना पुक् । “मिता ह्रस्व” ॥ ५१ ॥

शुक्लाशुकोपरधितानि निरन्तराभि-

र्वरमानि रश्मिविततानि नराधिपानाम् ।

चन्द्राकृतीनि गजमण्डलिकाभिरुच्चै-

र्नीलाभ्रपङ्क्तिपरिवेशमिवाधिजग्मुः ॥ ५२ ॥

राशा शशाङ्कशृङ्गानि पटशृङ्गानि सङ्गतामि करिषट्तामि सजलजलधर
बलयपरिवृत्तिमिव प्रापु, घनाघनावृत्तेन शशिना साम्य लेभिरे इत्यर्थ । की
दृशि वर्मान्तीति साम्यमाह—शुङ्गेरशुकैरम्बररूपरचितानि कृतावि, धवलपटम
ण्डपानीयार्थ । अत एव चन्द्राकृतीनि शशिस्थानीयानि, तथा रश्मिभी रज्जु

भिर्विततानि सम्बद्धानि ग्रथितानि । चन्द्रोऽपि शुक्रो रश्मिभिर्मयूखैर्विततो वि-
स्तृतो भवति । पटवेश्मनां चन्द्र उपमानम्, करिणां मेघाः, उच्चैर्वेश्मानि करि-
घटाभिर्वा । परिवेशः सर्वतोव्याप्तिः ॥ ५२ ॥

अथाभ्यवर्णनम्—

गत्यूनमार्गगतयोऽपि गतोरुमार्गाः

स्वैरं समाचकृषिरे भुवि वेह्यनाय ।

दर्पोदयोल्ललितफेनजलानुसार-

संलक्ष्यपल्ययनवध्रपदास्तुरङ्गाः ॥ ५३ ॥

तुरङ्गा अथा भुवि वेह्यनाय भूमौ परिवर्तनाय स्वैरं शनैः समाचकृषिरे
समाकृष्टा आनीताः । बाहयित्वा हि अथाः परिवर्त्यन्ते इति स्थितिः । कीदृ-
शास्तुरङ्गाः गतौ गमनविशेषे ऊना मन्दा मार्गा मृगानामियं मार्गो हरिणस-
म्यन्धिनी गतिः फलं येषां ते गत्यूनमार्गगतयः, यदीयां गतिं दृष्ट्वा मृगा अपि
स्वल्पगतयो ज्ञायन्ते इत्यर्थः । एवंविधा अपि गतोरुमार्गाः गतोऽतिबाहित
रुर्दीर्घदीर्घो मार्गः पन्था यैस्ते गतोरुमार्गाः । विरुद्धं वैतत् येषां हि गतौ
'मार्गे' गतिरुनास्तेषां मृगसम्बन्धीषु गतं गमनं गुरु स्यात् । अथ चेद् गुरु न
तर्हि ऊनमृगगतय इति शब्दो विरोधः । आर्यस्थविरोधः । तथैव च व्या-
ख्यातम् । अन्यच्च कीदृशाः, र्पस्योत्साहस्य च उदय आविर्भावस्तेनोल्ललित-
मुत्थितं यत्फेनजलं दिग्दीर्घादि तस्यानुसारेण क्रमेण संलक्ष्यं दृश्यमपास्तस्य
पल्ययनवध्रस्य पर्यावरणेः पदं स्थानं येषां ते तथोक्ताः, फेनवध्रच्छेदं दृष्ट्वाभु-
वैवैतेऽवतारितपर्पाणा इति ज्ञायन्ते इत्यर्थः । बाह्यमानानां हि महाभानां स-
गङ्गीनः फेनो भवति । समाचकृषिरे इति कर्मणि लकारः । पल्ययनमिति
'उपसर्गस्यायता' इति लत्वम् । 'तुर त्वरणे' इत्यस्मात् "विडादिभ्यः कित्"
त्यङ्गि तुरङ्गशब्दः ॥ ५३ ॥

आजिघ्रति प्रणतमूर्धनि बाह्विजेऽम्बे

तस्याङ्गसंगमसुखानुभवोत्सुकायाः ।

नासानिरोकपवनोल्ललितं तनीयो

रोमाञ्चतामिव जगाम रजः पृथिव्याः ॥ ५४ ॥

वा'ह्निर्वाजिभूमिर्देशविशेषस्तत्र जातो वाह्निजस्तस्मिन् वाह्निजे तुरगेऽव
नतमुख आजिग्रति शिङ्घति सति नासानिरोकपवनोल्लसित घोणाविवरवातो
स्थित यत्तर्नीयोऽतिसूक्ष्म रजा रेणुस्तद्भूमे रोमाञ्चतामिव जगाम कण्टकत्व
मिव लेभे, पुलकिता भूरिति ध्यायते इत्यर्थः । यतस्तस्याश्वस्याङ्गसगमेन श
रीरसम्पर्केण परिवतनाख्येन यत्सुख तस्य योऽनुभव उपलब्धिस्तन्नात्सुकाया
उत्काया । यस्या किल नायिकाया निकटेऽनतो नायको भवति सा च
तत्स्पर्शसुखानुभयोत्का पुलकिताङ्गी भवति । अयतारितपर्याणा अश्वा भुष जि
घ्रन्तीति जातिस्थभाव । नासिकार्योऽय नासाशब्दः । 'नासु दीप्ता'वित्यस्या-
वि साधु । निरोकेति ओक उच के" । रोमामञ्चनमुद्रमो रोमाञ्च ॥ ५४ ॥

हेनः स्थलीषु परितः परिवृत्य बाजी

धुन्वन् वपुर्नतनिरायतकेशपक्तिः ।

ज्वालाफणारुणरुचा निकरेण रेणोः

शेषेण तेजस इवोल्लसता रराज ॥ ५५ ॥

सुधर्णोर्वापु समन्तात्परिवृत्य वेष्टित्वा दह कम्पयतोऽश्वस्य य कणरेणु
पुञ्जस्तेन स्फुरतासौ रेणौ । उत्प्रेक्ष्यते- तेजस शेषेण वपुर्धुन्वानस्यास्य दर्प-
भाग इष दहाभियांत, इति ध्यायते इत्यर्थः । कीदृग्वाजी वपुर्धुन्वन् कम्पयन् ।
अत एव पूर्वं नता कुटिला पश्चान्निरायता अञ्जी केशपक्ति केसरमाला य
स्य । केचित्तु निरायतमिति दीर्घमाहुः । कीदृशा नकरण शयण च ज्वाला
नामविंषा ये कणास्तनुविस्फुलिङ्गास्तद्वदरुणा पिशङ्गी रुक् कान्तिर्यस्य तेन
ज्वालाफणारुणरुचा । 'धुम् कम्पने इत्यस्य ह्रस्वान्तस्य सौम्यादिकस्य धुम्य
निति रूपम् । बाजा पक्षा विद्यन्ते येषां ते इति बाजिनस्तुरगा । पूर्वं हि
सपक्षा पयता इवाश्वा आसन्निति ॥ ५५ ॥

दन्तालिकाधरणनिश्चलपाणियुग्म-

मघोदितो हरिर्वोदयशैलमूर्धः ।

स्तोकेन नाक्रमत चलभपालमुच्चैः

श्रीवृत्तकी पुरुषकोशमिताग्रकायः ॥ ५६ ॥

श्रीवृत्ताकार आवर्तो विद्यत यस्यासौ श्रीवृत्तकी अभ्यधृष्टो चलभपालम

श्वरक्षितार स्तोकेन नाममत प्रायशो न जिघाय कथमपि न लहयामास ।
कीदृक्ष यन्तार, दन्तालिका दशनरश्मिर्मुखरज्जुस्तस्या घरणमवष्टम्भन तेन नि
श्चल विजयमुद्रासीन पाणियुग्म कस्युगल यस्य । श्रीवृक्षकी कीदृशः, उच्चै-
र्घतस्तथा पुरुषक पुरुषदम्भ उन्नमित ऊर्ध्वोक्तोऽग्रकाय पूर्वदेहो येन, पुरुष-
प्रमाणमुत्प्लुत इत्यर्थः । अत एव स्तोकेन नाममत । अतश्चोत्प्रेक्ष्यते—उदयप-
र्धतशिखराद् हरि सूर्याश्च इवाधोदित साम्युद्रत । वल्लमपालस्योदयशैलतट-
मुपमान श्रीवृक्षकिणो ययु । स्तोकेनेति “स्तोकात्पे”नि तृतीया । आनमतेति
सर्गे आत्मनपदम् । स्तोकेन नाममत स्वरूपस्त प्रत्यस्योत्साहो नामवत् बहु-
स्वरूपभूदेव प्रायेण विवशीचकारेत्यर्थः । पुरुष इत्याय प्रतिकृति पुरुषक । “इषे
प्रतिकृता विति कन् । प्रमाणेऽर्थे तु कप्तास्ति प्रतिकृत्यर्थो न तत्रास्ति इति
चिन्त्यमेतदिति ॥ ५६ ॥

रेजे जनैः लपनसान्द्रतरार्द्रमूर्ति-

दैर्घैरिषानिमिषदृष्टिभिरीक्षमाणः ।

श्रीसंनिधानरमणीयतरोऽश्व उच्चै-

रुचैःश्रवा जलनिधेरिव जातमात्रः ॥ ५७ ॥

अश्वो रेजे यमो । कीदृशः, लपननाश्वपालकृतेन ज्ञानेन सान्द्रतरा सु-
पीना आर्द्रा फनूता मूर्तिर्वपुर्यस्य, अत एव श्रीसंनिधानन शोभासयोगेन
रमणीयतरोऽतिशयकाम्य, अत एव च कोतुकेन दैर्घैरिव निश्चलनेर्गैर्लोर्कैर्वृ-
क्षमान उच्चैरुन्नतोऽतश्च समुद्राज्जातमात्रस्तत्क्षणमुत्पन्न उच्चै श्रवा इव शक्राश्वो
यथा । मानग्रहणेनोत्पत्तेरदूरत्व सूच्यते । उच्चै श्रवा अपि ज्ञानमासिलफनूत-
देहो देवश्चानिमिषदृष्टिर्निर्वृष्ट । श्रीरुक्षितनया तत्सानिभ्यहृद्यतरश्च । श्रीस-
निधिश्च सहोत्पादात् । न निमिषन्तीत्यनिमेषा । “इगुपघत्ताप्रीकिर क ”। अच्
तु समायामेवेत्याहु । तत्क्षण जातो जातमात्र इति अस्वरूपदेन विग्रह । सु-
प्नुपेति समास ॥ ५७ ॥

अथावि भूमिपतिभिः क्षणवीतनिद्रे-

रश्नन् पुरो हरितकं मुदमादधानः ।

श्रीवाग्रलो'लकलकिङ्किणिकानिनाद-

मिश्रं दधद् दशनवुर्वुरशब्दमश्वः ॥ ५८ ॥

ईपदतिघाहितमार्गस्वापैर्नृपैर्दन्तबुबुरशब्दं दधानस्तुरगोऽथावि श्रुतः । अ-
श्वकृतमर्मरशब्दध्वलादुपचारणाभ्योऽथावीत्युक्तम् । कीदृशोऽश्वः, पुरोऽग्रे यो
हरितको ग्रासस्तमभन् कवल्यन् अत एव मुदमुद्वहन् । कीदृशं बुबुरशब्दं,
ग्रीवाग्रे कन्धराकोटौ लोलाश्चलाः कलाश्च मधुरा या किङ्किणिका घण्टिका-
स्तासां निनादेन काणेन मिथ्र संपृक्तम् । अथावीति कर्मणि लकारः । निना-
देति “नौ गदनदपठस्वन” इति धम् । दधदिति “नाभ्यस्ताच्छतु”रिति तुम
भावः । हरितकस्य भुज्यमानस्य बुबुर इति योऽश्वदन्तसंयोगाद् ध्वनिः स
दशनबुबुरशब्दः ॥ ५८ ॥

उत्खाय दर्पचलितेन सहैव रज्ज्वा

कीलं प्रयत्नपरमानवदुर्गहेण ।

आकुल्यकारि कटकस्तुरगेण तूर्ण-

मश्वेति विद्रुतमनुद्रवतान्यमश्वम् ॥ ५९ ॥

केनचिदश्वेन कटकः स्कन्धावार आकुल्यकारि विह्वलीकृतः । यतोऽभ्यं
विद्रुतं पलायितमभ्य तूर्णमनुद्रवता पश्चाज्जायता । कुत अश्वेति अश्वान्नाभ्या
घोटिकेयं नाभ्य इत्यवगच्छता इत्यर्थः । किं कृत्वा आकुल्यकारि, रज्ज्वा र-
श्मिना सह कीलं स्नम्भमुत्खायां दधृत्य, यतो दर्पेनोत्साहेन चलितः प्रेरितोऽत
एव प्रयत्नपरैः सावधानैरपि मानवैरश्वपालैर्दुर्ग्रहो प्रहीतुमशक्यः । अनाकुल
आकुलः कुत इत्याकुल्यकारि च्यिः । “अस्य च्वौ” । कर्मणि लकारः । अश्वे-
त्यजावित्वाद्वाप् ॥ ५९ ॥

अव्याकुलं प्रकृतमुत्तरधेयकर्म-

धाराः प्रसाधयितुमव्यतिकीर्णरूपाः ।

सिद्धं मुखे नवसु वीथिषु कश्चिदश्वं

वल्गाविभागकुशलो गमयांश्च ॥ ६० ॥

कश्चिदश्ववारोऽश्वं गमयांश्च अव्याकुलं धीरमव्यग्रं कृत्वा,
अश्वं वा अव्याकुलं गतिचतुरम् । तथा मुखे मुखकर्मणि सिद्धं संपन्नं, पदसु
निष्ठु यथा तस्य मुखं क्रियते तथा कर्तुं यो जानातीत्यर्थः । तथा उत्तरधेया
मुखसिद्धेरुत्तरकालं या धेयाः कर्तव्याः कर्मधारा गतिविशेषास्ताः प्रसाधयितुं

निष्पादयितुं प्रकृतं प्रस्तुतम् । घोरितं वलितं प्लुतमुत्तेजितमुत्तेरितं चेति
पञ्च कर्मधाराः । विक्रमबलितोपकण्ठजघोपजवाख्या इति त्वन्ये । कीदृ-
शीर्धाराः अन्यतिकीर्णमसंकीर्णं रूपं स्वभावो यासां ता अव्यतिकीर्णरूपाः ।
यद्यस्या लक्षणं सा तथैव कृता नतु सांकर्येणेत्यर्थः । क गमयामास, नवस्रु-
वीधिषु नवसंख्येषु मार्गेषु । काङ्क्षं मायूरमर्धमायूरं जघ उपजवश्चेति पञ्च सां-
घाह्या बीधयः । नीचैर्गतं नारौष्ट्रं स्खलितमर्धस्खलितं चेति चतस्र औपवा-
ह्याः । अन्ये त्याहुः—चतुरश्रं काङ्क्षं मायूरमर्धमायूरमिति सांघाह्यं बीधिवतुष्ट-
यम् । घल्गनं नीचैर्गतं लङ्घनं घोरणं नारौष्ट्रमित्यौपवाह्यं बीधिपञ्चकमिति ।
कीदृशोऽश्ववारः, घल्गा हस्तवध्ना तस्या विभागो द्विविधेयेऽश्वस्थापनं तत्र कु-
शलः प्रवीणः कविकासंवारणह इत्यर्थः । एतच्च सर्वमभ्यलक्षणादश्ववारेण सु-
ज्ञानम् । प्रकृतमिति आदिकर्मणि निष्ठा कर्तरि । घेया इति “ईद्यति” ॥ ६० ॥

मुक्तास्तृणानि परितः कटकं चरन्त-

स्तुष्यद्वितानननिकाऽप्यनिषङ्गभाजः ।

सस्रुः सरोपपरिचारकवार्यमाणा

दामाञ्छनस्खलितलोलपदं तुरङ्गाः ॥ ६१ ॥

अश्वाः कटकं परितः स्कन्धाधारस्य समन्तात् सस्रुधावन् । कीदृशाः,
मुक्ता मन्दुरातस्त्यक्तास्तथा तृणानि चरन्तो वातमत्तुं स्वतन्त्रीकृता इत्यर्थः ।
तथा स्तुष्यन्त्यश्विहृष्टा या वितानतनिकाः करककरज्वस्तासां व्यतिपङ्गं संपर्कं
भजन्ते दे तेऽत एव सक्रोधेनाश्वपालकेन धार्यमाणाः कटकोपघ्नात् प्रेर्यमाणाः ।
कथं सस्रुः, दाम्नो दन्तालिकाया यदाञ्छनमाकर्षणं दाम्नां वा यदाञ्छनं संयम-
नं तेन स्खलितानि प्रतिहतानि अत एव लोलान्याकुलानि पदानि क्रमा यत्र
सरणे । तृणानीति चरणक्रियापेक्षा द्वितीया, कटकमिति तु परितः शब्दयोने ।
तनिकेति “कृत्रादिभ्यः संज्ञाया”मिति घुञ् । परिवरति सेवते इति परिचा-
रकः । “बुण् टचौ” । ‘आहि आयासे’ इत्यस्य आञ्छनमिति ल्युटि रूपम् ॥ ६१ ॥

अयोक्षवर्णनम्—

उत्तीर्णभारलघुनाप्यलघूलपौध-

सौहित्यनिःसहृदरेण तरोरधस्तात् ।

रोमन्थमन्थरचलद्गुरुसालमासां-

चक्रे निमीलदलसेक्षणेनौक्षणे ॥ ६२ ॥

औक्षकेण दान्तवृन्दन तरारथस्तात् वृक्षतले आसावने मिथान्तमिति भावे लकार । कथं रामन्थेन चवितचर्वणेन मन्थरमीपचलन्ती कम्पमाना गुर्वी वृद्धती सास्त्रा गलचम यत्र । तथा निमीलन्ति पिहितानि अलसानि ईक्षणानि यक्ष्णपि यत्र । कीदृशनौक्षकण, उक्षीणोऽपास्तो यो भारा लयणादिकस्तेन हे तुना लघुना गतागतदक्षेणपि नि सहतरेण अलसेन कार्यं कर्तुमक्षमेण । कुत ? अलघुमहान् य उलपौषस्त्वणविशेषराशिस्तेन यन्सांहित्य वृत्तिस्तेन । उक्षणा स मूह औक्षकम् । गात्राक्ष्ण्ट्रे ति वुञ्ज ॥ ६२ ॥

मृत्पिण्डशेखरितकोटिभिरर्धचन्द्रं

शृङ्गैः शिखाग्रगतलक्ष्ममल ह्रस्विः ।

उच्छृङ्खितान्यवृषभाः सरिता नदन्तो

रोधांसि धीरमपचस्करिरे महोक्षाः ॥ ६३ ॥

महोक्षा वृषमधरा नदीना रोधांसि प्रतीराणि धीर निमय शृङ्गरपच स्करिरे हर्षेणोच्चबन्धु । धैर्ये कारणमाह—उच्छृङ्खिता उत्खातविषाणा कृता अन्ये सपत्ना वृषभा दान्ता यै अन एव नदन्ता गजन्त । कीदृशैविषाणै, तदाह्लिपनात् मृत्पिण्डेन शस्त्ररिता सावतसंध कृता काटिरग्र येषामत एव शाश्वतलक्ष्म इत्यस्मिन्निष्ठमयद्धि । अनुकार एवात्र हास । कीदृश चन्द्र, शिखाग्रगत लक्ष्मामन्तस्थित लक्ष्म चिह्नरूप मल शशाङ्क्य यस्य पुत्पाद्योपमा । उत्सङ्गसङ्गिहरिणस्य शशिन शिखाग्र मल यदि भवेत् तत्तनापमा भवदित्यर्थ । यदि वा च (?) विना न तथैपालकारविद्धि सिद्धिरूपाङ्गीकृता । शृङ्गाणामर्धचन्द्र उपमान मृदस्तु मलम् । उत्खातानि शृङ्गाणि येषां ते उच्छृङ्खा । प्रादिभ्यो घा तुनस्य वा । उच्छृङ्खान् करातिति लिच् तत कर्मणि निष्ठा । एव शेखरितेति । अपचस्करिरे 'नि कर्न्ति भूते लिङ्, क्तिरे ह्यङ्गीविष्वाकुलारवदण्यन्ति' इति हर्षे गम्यमान आत्मनेपदम् । 'अपाद्यतुष्पाच्छु निष्वालेखने' इति मुद्ग कित्वा दगुणामाय द्वित्वम् श्रुतश्च सयोगादगुण । अच्युतयूताम् । महान्तश्च ते उत्ताण महाक्षा । 'अचतुरा दिस्त्रयान्निपात्यत ॥ ६३ ॥

मेदस्विनः सरमसोपगतानभीकं

भङ्क्त्वा पराननहुहो मुहुराहवेन ।

ऊर्जस्वलेन सुरभीमनु निःसपत्नं

जग्मे जयोदुरविशालविपाणमुक्ष्णा ॥ ६४ ॥

केनचिदुक्ष्णा वृषभेण सुरभीमनु गवा सह जग्मे यातमिति भावे लक्षा-
रः । किं कृत्वा, पराननहुहः सपत्नदान्तान् आहवेन युजेनाभीकं सधैर्यं मुहुः क्ष-
णेनैव भङ्क्त्वा जित्वा । कदाचित्ते कृशा भवेयुर्नेत्याह—मेदस्विनः पीथरान् ।
कदाचित् कार्यान्तरास्तफ्यानवहिताः स्युर्नेत्याह—सरमसमौत्सुक्येन रणभङ्गयो-
पगतान् युद्धाय प्राप्तान् । कथं तर्हि जितास्तेनेत्याह—ऊर्जस्वलेन बलवतो
तेजस्विना । कथं जग्मे, निःसपत्नम् अधिग्रमानो रिपुर्वश, तथा जपेन सपत्न-
परिभवेन उद्वरे चण्डे सगर्वं विशाले च विशङ्कटे विपाणे शृङ्गे यत्र तत्कृत्वा ।
मेदो विद्यते येषां ते मेदस्विनः । “अस्मायामेधाक्षजो विनिः” । ऊर्जो विद्यते
यस्यासावूर्जस्वलः । “ज्योत्स्नातमिक्षाशृङ्गिणोर्जस्विन्मूर्जस्वलगोमित्रि”ति सूत्रेण
बलच् निपात्यते । सुरभीमन्विति “दतोयार्थे” इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा ॥ ६४ ॥

अथोष्ट्रवर्णनम्

विभ्राणमायतिमतीमवृथा शिरोधिं

प्रत्यग्रतामधिरसामधिकं दधन्ति ।

लोलौष्ठमौष्ट्रकमुदग्रमुखं तरूणा-

मभ्रंलिहानि लिलिहे नवपल्लवानि ॥ ६५ ॥

औष्ट्रकमुष्ट्रकमूहस्तरूणां नवपल्लवानि अशुष्ककिसलयानि लिलिहे युमु-
जे । कीदृशानि पत्राणि, अधिको रसो मृष्टत्वं यस्यास्तामधिकरसां प्रत्यग्रतां
नूतन्यमधिकं नितरां दधन्ति यद्दमानानि, तथा अभ्रंलिहानि ज्योःप्रसृंशि । उच्चाति
चेत् कथं लीढवदित्याह—आयतिमतीं दीर्घतरां शिरोधिं ग्रीवाम् अवृथा सफलां
कारणेन विभ्राणं दधत् । अवृथात्वं तृचपल्लवग्रहणात् । यदि हि सा तानि
न गृहीतुं शक्नुयात् तन्निरर्थकं तस्या दैर्घ्यं भवेत् । अन्यच्च कीदृशमौष्ट्रकं, लो-
लौष्ठं पल्लवजिघत्सया चलत्प्रोथमत एवोदग्रमुखमूर्ध्ववदनम् । शिरो धीयतेऽ-
स्यामिति शिरोधिः । “कर्मण्यधिकरणे चे”ति किः । औष्ट्रकमित्यौक्षकवत् । अ-
भ्रंलिहानीति “बहाध्रे लिह” इति खच् । “अर्धर्द्धिपदञन्तस्य मुम्” । लिलिहे

इति कर्तरि लकारः । स्वरितेत्वादात्मनेपदम् । पल्लवशब्दः पुंस्त्वितिलिङ्गः । उक्तं
 च—“कटकं पल्लवपल्लव”मिति ॥ ६५ ॥

साकं कथञ्चिदुचितैः पिबुमन्दपत्रै-

रास्यान्तरालगतमाग्नदलं अदीयः ।

दाशेरकः सपदि संवलितं निषादै-

विप्रं पुरः पतगराडिव निर्जगार ॥ ६६ ॥

दाशेरक इष्ट आग्नतरुपर्णं सपदि प्रासन्नमनन्तरमेव पुरोऽग्रे निर्जगार
 निष्पृथुतवान् । कीदृशम्, उचितैः खलितैः पिबुमन्दपत्रैर्निम्बपत्रैः सह कथं-
 चिद्विवशदास्यान्तरालगतं कण्ठप्राप्तं, तथा अदीयः कोमलम्, अतश्च स यदा
 कटुककण्टकमोजी तच्च सुम्बादु कोमलमत्तंऽनुचितस्वान्मुखविवटपतितमपि आ-
 श्वेव जहौ । को यथा कौर्मिधनं कमिव तत्पाज, पतगराट् गण्डो निषादैः
 शाकुनिकैः सह कथञ्चित् संवलितं मिश्रितं कण्ठप्राप्तं विप्रं ब्राह्मणं पुरस्तात्
 तत्क्षणदेवोद्गीर्णवान् । एवं ह्यागमः—पुरा सुपर्णेन कुचितेन भोजनं दत्तं मे दिशे-
 ति पिता कश्यपो विद्वत्, तेन च जलराशुपशयास्त्रिपादान्भक्षयेति धिना ब्राह्मणं,
 यश्च कण्ठं दहतीव स द्विजो ज्ञेय इत्यसावभिहितः । ततस्तेनानुदिनं निषा-
 दान् भुज्जानेन कदाचिद्विवागतो मुखविवरं दहन्निव विप्रो भूमित्येव खादिति
 कृत्योदगारि ॥ ६६ ॥

स्पष्टं बहिःस्थितवतेऽपि निवेदयन्त-

श्रेष्ठाविशेषमनुजीविजनाय राज्ञाम् ।

वैतालिकाः स्फुटपदप्रकटार्थमुच्चै-

भोगावलिं कलगिरोऽवसरेषु पेटुः ॥ ६७ ॥

वैतालिकास्तुतिपाठका मागधाया श्रवमरेषु समयेषु भोगावलिं व्यवहा-
 रावरूपं काव्यं गायान्दिपद्यादिकं नृपाणां पेटुरभिज्ञगण्डुः, कथमुच्चैर्वादात्म् । अत
 एव स्फुटैरस्तिष्ठैः पदैर्वाचैः प्रकट उक्तानोऽर्थो यत्र स्फुटपदप्रकटार्थमत एव च
 कीदृशा वैतालिकाः, बहिः कदाप्यप्रदेशेष्वपि स्थितस्य सेवकलोकस्य राज्ञां चेष्टा-
 विशेषं मुक्तप्रज्ञालनदेशतास्मरणताम्बूलदानादिकं स्पष्टं निःसन्देहं निवेदयन्तः
 कथयन्तः, कलगिरो मधुरस्वराः । यत्र काव्ये राज्ञो नानाविधोः क्रियाः स्नान-
 भोजनपानादिकाः कुर्वाणस्य तदनुरूपा गायान्दिपद्याः पठ्यन्ते सा भोगावलिदध्य-

अतश्च चाप्यार्थमवगत्य निश्चितमिदानीं मनुजैश्चर इदं कुरुत इत्यङ्गेशेनै-
 नुजीविनो युध्यन्ते । निवेद्यन्त इति ज्ञानार्थस्य विदेहेतुमस्तिचि रूपम् ।
 दि वा निवेदनं निवेदस्तं कुर्वन्ति इति निवेद्यन्ति इति तदभावः । अनु-
 विजनायेति “क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्” इति संप्रदानसंज्ञा । वैतालिकशब्दो
 तालशब्दात् तद्धिता इति बहुवचननिर्देशात् ठक्, अव्युत्पन्नो वा ॥ ६७ ॥

उन्नम्रताम्रपटमण्डपमण्डितं त-

दानीलनागकुलसंकुलमामभासे ।

संध्यांशुभिन्नघनकर्बुरितान्तरिक्ष-

लक्ष्मीविडम्बि शिविरं शिवकीर्तनस्य ॥ ६८ ॥

शिवं श्रेयस्करं कीर्तनं संशब्दं यस्य स शिवकीर्तनो भगवान् विष्णु-
 तस्य तच्छिविरं इकन्धावारमावभासे चकाशे । कीदृशम्, उन्नम्रताम्रपटानि
 ताम्राणि रक्तानि यानि पटमण्डपानि वसनवेशमानि तैर्मण्डितं भूषितं, तथा
 आनीलैः समस्तां हृष्यैर्नागकुलैः करिषूयैः संकुलं गहनं व्याप्तमित्यर्थः । अत-
 एव संध्यायां येऽश्वो रश्मयस्तैर्भिन्नाश्चुरिता ये घना मेघास्तैः कर्बुरिता ग्रा-
 हिता या अन्तरिक्षलक्ष्मीराकाशशोभा तां विडम्बतेऽनुकरोतीति तत्तथोक्त-
 म् । ताम्रपटमण्डपानां संध्यांशवो लोहित्यादुपमानं गजानामभ्राणि, शिविरस्य
 म् । वसन्ततिलकं वृक्षम् । कक्षिपतोपमा नामालंकारः ॥ ६८ ॥

धरस्य प्रोद्धर्ता त्वमिति ननु सर्वत्र जगति

प्रतीतिस्तर्किक मामतिभरमघः प्रापिपयिषुः ।

उपालब्धेवोर्बैर्गिरिपतिरिति श्रीपतिमसौ

पलाक्रान्तः श्रीडद्विरदमयितोर्वीरहरवैः ॥ ६९ ॥

इति श्रीमाधमद्विरचिते शिशुपालवधकाव्ये सेनातद्व्यादिबर्णनं

नाम पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

असौ गिरिपती रैवतको पलाक्रान्तः सैन्यपीडितः सन् श्रीपतिं लक्ष्मीप-
 मित्येवं वक्ष्यमाणमुच्चैर्गैर्नोपालब्धेव सप्रणयरोपमुक्त्वानिव । उपालम्भो वा-

‘याम्बर’ ग. पाठः । २ ‘यवते’ ग. पाठः ।

व्यता । श्रोलद्वना इति भाषया । केनोपालब्ध, क्रीडन्तो रममाणा ये द्विरदास्तै-
र्मथिता भग्ना ये उर्वारुद्धा वृक्षास्तेषां रवैः स्फोटनशब्दैः, वचनेन हि वाच्यता
विधीयते । किमुपालब्धेत्याह—धरस्यागस्य गोधर्घनाख्यस्य त्वं प्रोद्धतां भया-
नेव परित्राता त्वयैव भग्न उद्धृत इत्येवं यदा सर्वत्र जगति त्रिभुवने प्रतीतिः
ख्यातिस्तत् कस्मान्मामतिभरं महाभरयुक्तमधः पातालं प्रापिपयिषुर्निनीषुर्गोडयि-
तुमिच्छुः । यदा ह्यापन्नचत्सलो भवांस्तदा गोधर्घनस्येव ममापि रक्षैव कर्तुं युक्ता
नतूपद्रवः, इति हि कृणुतकरवैर्मगधन्तमसौ धत्तपरिभयमथावयदिति वाक्यार्थः ।
धारयतीति धरः पचाद्यच् । “बहुलमन्यत्रापि संज्ञाच्छन्दसो”रिति णिलुक्, क-
र्मणि षष्ठी । प्रकर्षेणोद्धरति प्रोद्धतां “एवम्लृचौ” । इतिशब्दः प्रतीतिप्रकार-
निर्देशे । ननुरभिमुखीकरणाय हेतौ वा । मामिति प्रापणक्रियापेक्षया द्वितीया ।
अतिशयेन भरो यस्य तमतिभरं भाम्, अतितरां वा भरो यत्र तदतिभरम् ।
प्रापयितुमिच्छुः प्रापिपयिषुः । एयन्तात्सन् । इदं, सन्यङ्गोरजादेर्द्वितीयस्ये”ति
पिशब्दो द्विरुच्यते । “सनः शंसमिह उः” । उपालब्धेति लभेर्लुङ्, अनुदात्ते-
त्यात्तङ्, लिङ् “भलो भलि । भयस्तथोर्घोऽधः । भलां जश् भशि” इति ।
उपालम्भप्रकारनिर्देशे उत्प्रेक्षालंकारः । शिखरिणी वृत्तम् । “यमौ सौ भूलौ
गन्ता रसहरविराभा शिखरिणी” इति भद्रम् ॥ १६ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायवर्य-आनन्ददेवायनि-बल्लभदेवाचार्यविराचि-

तायां माघकाव्यसारदीकायां सन्देहविपौष्याख्यायां

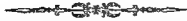
रैयतकसेनातदङ्गादियर्णेन पञ्चमः

सर्गः ॥ ५ ॥

शिशुपालवधकाव्ये

पष्ठः सर्गः

अथ रिरंसुमसुं युगपद्विरौ कृतयथास्वतरूपसवश्रिया ।

ऋतुगणेन निषेवितुमादधे भुवि पदं विपदन्तकरं सताम् ॥ १ ॥

अथानन्तरं गिरौ रैवतकाचले वा भुवो भूमिभागास्तत्र ऋतुपदकेन समं समकालं पदं स्थानमादधे कृतम् । किमर्थमसुं भगवन्तं निषेवितुमाराधयितुं, यतो रिरंसुं विजिहीर्षुम् । कीदृशेन ऋतुगणेन कृता जनिता यथासं यथापथं तरूणां प्रसवानां पुष्पाणां च श्रीः समृद्धिर्येन, यानि यस्यास्मीपानि लिङ्गानि तानि तेनाधिष्ठितानीत्यर्थः । अथवा कृता यासौ यथासं तरुप्रसवश्रीस्तया निषेवितुमिति योज्यम् । कीदृशं भगवन्तं सतां पुण्यवतां विपदन्तकरं जननमरणघातपदवसानकरम् । प्रसूयन्ते इति प्रसवाः पुष्पाणि धान्यानि च । या या स्त्रिया यथासं दीपतायामव्ययीभावः । आदधे इति कर्मणि लकारः । सर्गेऽस्मिन् शब्दालंकारः । एकदेशजं यमकम् । वृत्तं वृत्तविलम्बितम् । “वृत्तविलम्बितमाह नमो भरा” इति ॥ १ ॥

ऋतुगणेन पदमादधे इत्युक्तं, ते च ऋतयो न प्रत्यक्षप्राज्ञाः, अपितु कार्यानुमेयास्तत्र यद्यस्य कार्यं तदाह—युगपच्चेत्युक्तं, न च ते युगपद्वर्णयितुं शक्यन्तेऽपि तु क्रमेण । तत्र प्रथमं तावदतुराजवर्णनमाह—

नवपलाशपलाशवर्नं पुरः स्फुटपरागपरागतपङ्कजम् ।

मृदुलतान्तलतान्तमरूपयत् स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः ॥ २ ॥

स हरिः पुरः पूर्वं सुरभिं वसन्तमरूपयदुद्देहत, लिङ्गैर्निरूपयामासेत्यर्थः । कीदृशं सुरभिमिति विशेषणद्वारेण लिङ्गान्याह—नवपलाशानि सरसकिसलयानि पलाशवनानि वृक्षविशेषकाननानि यत्र । तथा स्फुटपरागाणि प्रकटरेणुनि प-

रागतानि प्रासानि पङ्कजानि अलानि यत्र । तथा मृदुलाः कोमला अत एव
तान्ता म्लाना लतान्ता वल्लीप्रान्ता यत्र । केचिज्जु तान्तं दीर्घमाहुः, मृदुलं न
मार्दवग्राहिणं, तथा सुमनोभरैः कुसुमसमृद्धिभिः सुषुम्भि सुगन्धिम् ॥ २ ॥

विलुलितालकसंहतिरामृपन् मृगदृशां कर्मधारि ललाटजम् ।
तनुतरङ्गतनीः सरसां दलत्कुवलयं वलयम्मरुदाववी ॥ ३ ॥

मलयानिल उवाह-कीदृशः सारङ्गाचीरां विलुलिता कम्पिता अलकसंह-
तिर्ललाटव्यकशपङ्क्तिर्येनेति मार्दवोक्तिः । तथा तासामेव द्रुमभयं धर्माभ्यु आमृ-
पन् स्पृशन्नपास्यमिति प्रियकारित्वोक्तिः । तथा जलाशयानां सूक्ष्मकल्लोलमाला
वलयन् भ्रमयन्नाति शैत्योक्तिः । कथं वलयपन्नित्याहु-इत्यन्ति विकलराणि कुय-
लयान्युत्पलानि यत्र तद्दलत्कुवलयमिति सारङ्गोक्तिः ॥ ३ ॥

तुलयति स्म विलोचनतारकाः कुरवकस्तवकव्यतिपद्भिणि ।
गुणवदाभयलब्धगुणोदये मलिनिमालिनि माधवयोपिताम् ॥ ४ ॥

अलिति भ्रमे यो मलिनिमा काव्यं ॥ यादवाङ्गानां नयनकनीनिका-
स्तुलयति स्म अतुल्यदनुचकार । कीदृशोऽलिति स्त्रीणां कुरवकाव्यकुसुमगुच्छ-
भाजि, अत एव गुणवदाभयं सितवर्णकुरवकस्तवकैश्च लब्धः प्राप्तो गुणस्य
काव्यस्य धर्मस्योदय आधिपत्यं येन । सिते हि कुण्डे नितरां राजते, अत एव
तारका अतुल्यत् । लोचनानां कुरवकमुपमान, तारकाणां भृङ्गाः । उभयथा
प्रयोगदर्शनात् तुलिरदन्तोऽपि बोद्धव्यः । मलिनिमेति "वर्णदहादिभ्यः पञ्च"ति
इमनिष् । अलियम्भो नान्तोऽपि ॥ ४ ॥

स्फुटमिचोऽज्यलकाञ्चनकान्निभिर्धुतमरांकमरांभत चम्पकैः ।
विरहिणां हृदयस्य भिदाभूतः कपिशितं पिशितं मदनान्निना ॥ ५ ॥

भास्वरहाटककोमलैश्चर्यकपुर्णैः सम्बद्धमशोकं स्फुटमत्यर्थमशोभतादीत्य-
त । उत्पद्यते—विदाभूतः स्फुटितस्य विद्योगिहृदयस्य कामानलेन कपिशितं
पिशङ्गीकृतं पिशिनमिव मांसमिव । विरहिभिस्तावदवश्यं तदा मर्त्यमृतञ्च लो-
कस्यैवमूढा भवति । चरणकंराशिः कामान्निः, अशोकनिचयस्तु पिशितमि-
ति । इयशब्दोऽत्र मित्रवचः । विदां विदारणं विमर्ताति विदाभूत् तस्य ॥ ५ ॥

स्मरहुताशनमुर्मुरचूर्णतां दधुरिवाभ्रवणस्य रजःकणाः ।

निपतिताः परितः पथिकब्रजानुपरि ते परितेपुरतो भृशम् ॥ ६ ॥

इहाभ्राणि विकसितानि दृष्ट्वा तत्स्पर्शामोदादीनि चानुभूय 'कष्टं वसन्तेऽपि वयं विरहिताः' इति पथिकाः परितप्यन्ते इति स्थितिः । तद्यथा—“भमरभरभग्गेवण्डे श्रवणिं पडिअम्मि चूअपुच्छुमि । डड्डेणवविहुआइं सुरइ रंपडिअण अद्दाइं” ॥ तत्र कथिरुत्प्रेक्षते—पथिकब्रजान् परितः अध्वनीनवृन्दानां समन्तावुपरि शिरसि पतिताः सन्त आभ्रपण्डस्य च रजःकणा रेणुलेशाः स्मरहुताशनमुर्मुरचूर्णतां कामाग्निकणक्षोदत्वं दधुरिति ऊर्ध्वयथा त एव ते पथिकब्रजा भृशमत्यर्थं परितेपुदङ्गघर्षाडामासुः । यदि ते हि नाग्निचूर्णत्वं विभ्रयुस्तत्कथं पान्थानां शिरःसु पतितास्तापं कुर्युः, तस्माद्यदा तैः पतितैस्ते सन्तस्तास्तदा नूनं ते स्मराग्निमुर्मुरचूर्णत्वं दधुरिति वाक्यार्थः । सूक्ष्मा अग्निकणा मुर्मुरास्तेषां त एव वा चूर्णम् । आभ्रवणस्येति “प्रणिरन्तः शरे” त्यादिना शृत्यम् । ब्रजानिति “अभितः परितः” इति द्वितीया ॥ ६ ॥

रतिपतिप्रहितेव कृतक्रोधः प्रियतमेषु बधूरनुनायिका ।

यकुलपुष्परसासवपेशलध्वनिरगान्निरगान्मधुपावलिः ॥ ७ ॥

अगाद् वृक्षाद् मधुपावलिर्धर्मरमाला निरगात् निःससार । कीदृशी यकुलपुष्परसः केसरकुसुममकरन्दस्तदंवासवः पानं तेन पेशलध्वनिर्मधुरकता । किमर्थं निरगात् । कान्तेषु कृतक्रुधो विहितरूपो मनस्विनीर्यधूरनुनायिका अनुनेतुं सान्त्वयितुमिष । अलिकतं हि ध्रुव्या भानिन्यः प्रसीदन्तीति अलयस्तासामनुनायिकाः । उपप्रेक्ष्यते—रतिपतिप्रहितेव बधूरनुनेतुं कामेनेव विसर्जितास्तौ, वृत्त्यपि मधुरवाग्भवति । क्रोधः कृत् संपदादित्यात् किम् । अनुनायिकेति “तुमुन् एवलौ क्रियायां क्रियार्थाया” मिति कर्तरि एवम् । यधूरिति “अ-केनोर्मविष्” इति षष्ठीनिषेधः । बधूरनुनेष्यामीति निरगात्, उपप्रेक्षायामेव वा योज्यमेतत् । प्रियेषु रुद्धा बधूरनुनेतुं कामेनेव विसर्जितेति । प्रियतमेष्टित्याधारविवक्षायां सप्तमी, तेन “ऋद्धहुदे” ति चतुर्यो न कृता । निरगादिति “इणो गा लुङि” ॥ ७ ॥

प्रियसम्बीसदृशं प्रतिबोधिता किमपि काम्यगिरा परपुष्टया ।

प्रियतमाय बपुर्शुक्रमत्सरच्छिदुरयादुरयाचितमङ्गनाः ॥ ८ ॥

मानिन्यः कान्तायाप्रार्थितमपि वपुरदुर्निचित्पुः, यतः कोकिलया विश्व-
स्तसस्येव किमप्यज्ञायमानं वस्तु प्रबोधिताः । कीदृश्या परपुष्टया काम्यगिरा
हृद्यवाचा, तथा गुरुमत्सरच्छिदुरया महारोषापासिन्या । प्रतियोधिता इवेत्युत्प्रे-
क्षेयम् । आदौ हि प्रार्थिता अपि न सम्मुखाः कोकिलया वाशितेनाननुनीता
अपि मानं जहुः, अतो ज्ञायते अनया किमपि बोधिताः, अन्यथा कुतोऽधुना
नीरोषाः संपन्ना इति वाक्यार्थः । मत्सर ईर्ष्या । छिदुरयेति छिदेः कर्तरि कु-
रच् इति लक्ष्यते । प्रियसख्याः सदृशमिति प्रतिबोधविशेषणम् ॥ ८ ॥

मधुकरैरववादकरैरिव स्मृतिभुवः पथिका हरिणा इव ।

कलतया वचसः परिवादिनीस्वरजिता रजिता वशमाययुः ॥ ९ ॥

पान्थाः कामस्य वशमायसतां जग्मुः, यतो भ्रमरैः परिवादिनीस्वरजिता
वचसः कलतया वीणातन्त्रीपग्निरावुकेन बाह्याधुर्येण मृगा इव रजिता हताः ।
भृङ्गगुञ्जितं हि श्रुत्वा अध्वगाः कान्तानां सस्वररिति वाक्यार्थः । कीदृशैर्मधु-
करैः अववादकरैरिव आश्वाविधायिभिरिव प्रकृतत्वात् कामस्यैव । यः किल
निदेशवर्ती स प्रभोरन्यं वशं नयति । तैश्च वचसः कलत्वेन ते वशीकृताः, ह-
रिणा अपि मृगयुभिर्गीत्वा माधुर्येणैव रजिता वशं नीयन्ते । परिवादिनी वीणा
तस्याः स्वरं जयतीति स्वरजित् तया । अथ रजिता इति कथम् ? मृगरमणे
हि रञ्जेर्नलोप उक्तः, नच पथिका मृगाः, औपमानिकं मृगत्वं भविष्यति, येन
हि उक्तं पथिका हरिणा इवेति तेन प्रकटमेव तेषां मृगत्वमुक्तम् । वशमिति
“वशिरण्यो” रित्यप् ॥ ९ ॥

समभिसृत्य रसादवलम्बितः प्रमदया कुसुमावचिचीपया ।

अविनमन्न रराज वृथोच्चकैरनृतया नृतया वनपादपः ॥ १० ॥

काननतरुनृतया नृतया अलीकेनैव पौरुषेण न रराज न वभौ, यतः पु-
ष्पोचिचीपया हेतुभूतया रसादागत्य वध्वाश्रितोऽप्यविनमन् न प्रणतः अतो वृ-
थैवोच्चकैरुन्नतः । उच्चत्यस्य पुरुषत्वस्य च खल्वेतदेव फलं यद्रभसागतकामिनी-
प्रदत्तम् । तद्यथा—“अपङ्गुभिर्गणनिग्रंवीश्रं कुविआणपोदमहिलाण । तीश्रं-
तंनत्थिजपजस्स भण्णामिसंसीसम्” ॥ स चावलम्बितोपि न नतोऽतो सत्य-
मेव तस्य पुरुषत्वम् । पादपशब्दो हि पुल्लिङ्गः । नुर्भावो नृता तया नृतया ।

सा बलिभा “तुन्दिबलिवटेर्म” । अभिपस्रजे इत्यौपसत्यानिक कित्त्वम्, “उ
पसर्गात्सुनोती” ति पत्वम्, धातोस्तु “सदिखञ्चो परस्य लिटी” ति निप्ते
धात् न भवति । त्रिभिर्विशेषकम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

कुसुमसौरभलोभपरिभ्रमद्भ्रमरसंभ्रमसभृतरोभया ।

बलितया विदधे कलमेखलाकलकलोऽलकलोलदृशाऽन्यया ॥१४॥

अन्यया नायिकया परिवृत्तया सत्या कलमेखलाकलकलो मधुररशनाभ्रण
भ्रणत्कारो विदधे कृत । कीदृश्या तयति यत्ने कारणमाह—कुसुमसौरभलो
भेन पुष्पसौरभ्यगर्धनं परिभ्रमन्तो ये भ्रमरास्ततो य सभ्रमस्त्रासस्तेन सभृता
जिता धृता शोभा रामणीयक यया, अत एवालकैलौलाकुला दृक् दृष्टिर्नैत्रे वा
यस्या । बलितयेति पाठान्तरम् ॥ १४ ॥

अजगणन् गणशः प्रियमग्रतः प्रणतमप्यतिमानितया न याः ।

सति मधावभवन् मदनव्यथाविधुरिता धुरि ताः कुरुरस्त्रियः ॥१५॥

या वृष्णिबनिता मानिनीत्वात् पुर प्रह्वीभूत चरणपतितमपि कान्त यद्
शो नाजगणन् न यद् मेनिरे, ता घसन्ते प्राप्त मदनव्यथाविधुरिता कामज्वर
दु खिता सत्यो धुर्यत्रे आसन् । कस्य धुरीति चेत् सतिधानात् मदनव्य
थाविधुरितानामेष विरहदु खपीडिताना ता एवाग्रण्योऽभवन्तित्यर्थ । स्वयमेव
प्रियमभिसञ्चुरितियावत् । अजगणन्निति गणणिजन्तात् लुङ् क्लृप्तम् “ई च
गण” इतीत्वं निभाषितम् । गणश इति यद्वरपार्था” दिति शम् । मदनव्य
थाविधुरिता धुरीति पृथक्पदे समासे सति समासान्तप्रसङ्गात् ॥ १५ ॥

कुसुमकार्मुककार्मुकसहितदुतशिलीमुखग्वरिडतविग्रहाः ।

मरणमप्यपराः प्रतिपेदिरे किमु मुहुर्मुमुहुर्गतभर्तृका ॥ १६ ॥

अपरा गतभर्तृका प्रेषितभर्तृका मरणमपि प्रतिपेदिरे अपि मम किमु
किम् पुनर्मुहुर्मुमुहु माह गता मोह न प्रत्यपद्यन्त अश्वयमधामुह्यन्तेत्यर्थ ।
मरणान्मोहस्यानवादिति भाव । मरणे माहे च कारणमाह—कुसुमकार्मुकेन
पुष्पचापन कामुक धनुषि सहिता योजितास्तता हुता मुक्ता ये शिलीमुखा
शरास्तं परिडतविग्रहा स्तपितशरीरा । किमिति निपातसमुदाय । गतभर्तृ
का पाथवनिता ॥ १६ ॥

रुद्विपा वदनाम्बुरुहश्रियः सुतनु सत्यमलङ्करणायते ।
 तदपि संप्रति सन्निहिते मघावधिगमं धिगमद्गलमश्रुणः ॥ १७ ॥
 त्यजति कष्टमसावचिरादसून् विरहवेदनयेत्यघशङ्किभिः ।
 प्रियतया गदितास्त्वयि बान्धवैरवितया वितथाः सखि मा गिरः १८
 न खलु दूरगतोऽप्यतिवर्तते महमसाविति बन्धुतयोदितैः ।
 प्रणयिनो निशम्य वधूर्बहिः स्वरमृतैरमृतैरिव निर्ववौ ॥ १९ ॥

काचिद्विरहिणी श्रुतैः सत्यवचनेर्निर्ववौ निर्गुतिं लेभे, अत एवामृतैरिवा-
 मृततुल्यः । अमृतं हि निर्घ्रियते । कीदृशं सत्यं इत्यनेन प्रकारेण बन्धुतया
 सखीसमूहेनादितैरुक्तं । तमेव प्रकारमाह—रुद्विपेत्यादि । हे सुतनु विरहिणीत्वा-
 दतिदृशं, अथवा शोभनगानि तवया रुद्विपा रोदितुमिच्छा सत्य मुखामल
 म्या भूषण, तथाप्यधुना वसन्ते निकटे सत्यश्रुणो वाप्यस्य योऽधिगम आ-
 धिर्माजस्त धिक्, यतोऽमद्गलमशकुनम् । तस्माद्गल रुद्वित्येति भावः । धिद्
 निन्दायाम् ॥ —किंच बान्धवे स्वजनैर्विषोपधिष्यथयाऽधुनैव हा वष्टमेवा प्राणान्
 जहातीति या वाचस्त्वय्यभिहितास्ता सखि अवितथा सत्या मा वितथा
 मा कृथा, मासूस्त्याक्षीरित्यर्थः । कीदृग्भिर्बान्धवे प्रियतया बालभ्येनाघशङ्कि-
 भिरनिष्टोत्प्रेक्षिभिः । प्रिये हि जने सर्वथा व्यसनमाशङ्क्यते । उक्तं च—“स्व-
 गृहोद्यानगतेऽपि स्निग्धे पाप विशङ्कते स्नेहा” इति ॥—किंच असौ स्वत्कान्तो
 दूरगतोऽपि दधीयानपि निश्चितं मह मदनोत्सव न खलु नैवातिवर्तते उपेक्षते,
 अवश्यमेव वसन्तोत्सवनिमित्तमागच्छतीत्यर्थः । एव यावद्बन्धुता वक्ति तावद्-
 हिरङ्गने प्रणयिनः प्राणनाथस्य सा स्वर वाचमश्रुणोत् । ता चाकर्ण्य बान्ध-
 वसत्यवाक्यैरसां निर्ववार । यथा कस्यचित्—“आत किं तत्र देशे निशि ज
 लगुरवो न ध्वनन्त्यम्बुवाहा किंवा सान्द्रेन्द्रगोपा न भवति वसुधा येन नाया
 न्ति पाण्या । इत्थं वाष्पन्तुताक्षी वदति विरहिणी याऽदुदूतवाप्सा तावत् स
 रम्भकृजदद्भुतकरमगतो बल्लभ प्राप्त एवे” इति ॥ रुद्विपेति ‘रुद्विपे’ इति सन-
 त्त्वम् । सुतनुशब्दे ‘सजापूर्वको विधिरनित्य’ इति ह्रस्वस्य गुणो न भव-
 ति । अथवा तनूशब्दस्य रूपमेतत् । एव हि ह्रस्वकरणानामर्थ्याद्गुणभावः ।
 अधिगममिति त्रिकशब्दयोगे द्वितीया । वितथा इति तनेर्मादि लुङ् धात्, “तनादिभ्यस्तथासो” इति सिजलुक् । बन्धुता नमूहो बन्धुता “ग्रामजनव

न्धुगजसहायेभ्यस्तत् । कर्तरि तृतीया । उदितैरिति वदे कर्मणि निष्ठा ।
कर्म तु ऋतानि । निशमय्य श्रुत्वा “त्यपि लघुपूर्वा” इति शेर्यादेश । निर्ववा-
चिति यातेलिद् ‘आत औ णल ’ । त्रिभिर्विशेषकम् ॥ १६ ॥

मधुरया मधुबोधितमाधवी मधुसमृद्धिसमेधितमेधया ।

मधुकराङ्गनया मुहुरुन्मदध्वनिभृता निभृताक्षरमुज्जगे ॥ २० ॥

मधुकराङ्गनया भ्रमर्या मुहुरसकृत् उज्जगे गुञ्जित गीतम् । कथं निभृता
न्यव्यक्तानि मधुराण्यक्षराणि स्वरा यत्र तन्निभृताक्षरम् । कीदृश्या मधुरया अ-
रुणया, यतो मधुना वसन्तन बोधिता विकास नीता यासौ माधवी अतिमु-
क्लकलता तस्या मधु रसस्तस्य समृद्धिर्भूयस्ता तथा समेधिता पट्टहता मेधा
सुखिर्यस्यास्तया, अत एवोन्मदध्वनिभृता सहर्षनिनाधारिण्या । यद्विबोद्धतो
मदो मनोविकारो यस्मादित्युन्मदध्वनि । अलिनीकृतेन हि कामिनो माद्यन्ति ।
उज्जगे इति भावे लभार । मधुश्चैनो मास , मधु पुष्परस ॥ २० ॥

अरुणिताखिलशैलवना मुहुर्विदधती पथिकान् परितापिनः ।

विकचकिंशुकसहतिरुचकैरुदयहृदयहन्यभुजः श्रियम् ॥ २१ ॥

उन्नतविकसरकिंशुकपुष्पाणां सतति समूहो दयहृदयभुजो दवाग्ने श्रिय
शोभामुदयहृत् पभार, यतो लोहितीक्ष्णशेपनगकानना, तथासकृदध्वन्यान्
परितापिनं खेदयुक्तान् कुर्वती । विरहिणो हि किंशुकाभ्युत्कुलानि दृष्ट्वा कष्ट
माधवमास आगतो यय न सगता इति परितप्यन्ते । दावाग्निरपि तापयति,
शैलवनानि चारुणयति । दवो वनम्, दूड पचाद्यच् ॥ २१ ॥

अथ ग्रीष्मवर्णनम्—

रवितुरङ्गतनूरुहृतुल्यतां दधति यत्र शिरीषरजोरुचः ।

उपपयौ विदधन्नवमल्लिकाः शुचिरसौ चिरसौरभसपदः ॥ २२ ॥

अस्मां शुचिरापादो मास उपपयौ भग्रास ग्रीष्म आविरभूदित्यर्थः । मा-
सं सर्वत्र यथायथमृतवो लभ्यन्ते । कीदृश शुचि नवमल्लिका वृक्षमविशेषा
श्चिरसौगन्धमपन्नं विदधत्, चिर सौरभमपत् सौगन्ध्यसमृद्धिर्योमा ताश्चिरसौ
रभसपद सौरमातिशययुक्ता कुर्वन्नित्यर्थः । तदैव ताम्ना प्रवाधात् । असावि

त्यनेन यादृगुणविशिष्टो विवक्षितस्तं धर्मं स्वरूपेण वक्ति । कोऽसावित्याह—
यत्र शुची शिरीपरजोरुचः शिरीषाख्यपुष्परेणुमासो रवितुरङ्गतनूरुहदुल्यतां स-
यांश्चरोमसाम्यं विभ्रति, शिरीषाणि नीलवर्णानि यत्र भवन्ति विकसन्तीत्यर्थः ।
रविद्वया द्वि नीलाः । तनूश्चन्द्र, औष्णादिकः ॥ २२ ॥

दलितकोमलकुदमलपाटले निजवधूश्वसितानुविधायिनि ।

मरुति घाति विलासिभिरन्वितभ्रमदलौ मदलौल्यमुपाददे ॥ २३ ॥

तदा वाते बहति सति कामिमिमं देन लौल्यमाकुलत्वमुपाददे गृहीतम्,
लोकस्तदा ममादेत्यर्थः । कीदृशे मरुति इति ता व्याकोशिताः कोमलकोरका,
पाटलाः पुष्पविशेषा येन, अत एव साधिष्यात् निजा आत्मीया या धव्यो शु-
चतयस्तासां श्वनित मुखोष्णुत्सम् अनुविदधात्यनुकरोति यस्तस्मिन्, तथा अ-
न्विता अनुगता भ्रमन्तः संचरन्तोऽल्यो यत्र । उपाददे इति कर्मणि लकारः ।
मदश्चित्तविकारः ॥ २३ ॥

निदधिरे दयितोरसि नत्तल्लणलपनवारितुपारभृतः स्तनाः ।

सरसचन्दनरेणुरनुक्षणं विचक्रे च करेण वरोरुभिः ॥ २४ ॥

वरा रम्या गौराः पीवरा ऊरवो यामां ताभिर्वरोरुभिः कान्तधत्तसि कुचा
निदधिरे निहिताः, तस्य दाहशान्तये इति भावः । यतस्तत्क्षणं तदैव यत् ल-
पनमभिप्रेक्ष्यतेन तत्र वा यज्जलं तेन तुपारभृतः शैत्यधारिणः, तथा तत्र करे-
ण पाणिना अनुक्षणमसहृदभिनवमलयजपरागो विचक्रे विकीर्णः । न केवलं
दयितोरसि स्तना निदधिरे यावत् चन्दनरेणुरपि विचिक्षिपे इति चार्थः ।
उभयत्रापि कर्मणि लकारः । विचक्रे इति “ऋच्छतृता” मिति गुणः ॥ २४ ॥

अथ प्रावृद्धयेनम्—

स्फुरदधीरतडिन्नयना मुहुः प्रियमिवागलितोरूपयोधरा ।

जलधरावलिरप्रतिपालितस्वसमया समयोज्जगतीधरम् ॥ २५ ॥

अथ मेघमाला जगतीधरमद्रिं समयादभिययां, प्रावृद् प्रवृत्तित्यर्थः । की-
दृग् जलदावलिः मुहुर्मरुन् स्फुरन्त्योऽधीराश्चञ्चलास्तडित एव नयनानि यस्याः,
तथा अगलितमभ्रप्रमुखं महत् पयो जलं धारयतीति अगलितोरूपयोधरा, तथा
अप्रतिपालितोऽप्रनीक्षितः स्वसमय आत्मीयकालो धर्पाव्यो यथा । अत एव

नरा कीदृश प्रियमिव कान्ततुल्यम्, प्रिय हि कान्ता उत्कत्वादप्रतीक्षितवैलैवा
भिसरति । कीदृशी कान्ता स्फुरन्ती अर्धरे तडितुल्ये नयने यस्या, तथा
अगलितावपतिनायुरू पीवरौ पयोधरौ स्तनौ यस्या । कान्ता त्वत्र प्रतीयमा
ना । समयादिति यातेर्लङि रूपम् ॥ २५ ॥

गजकदम्बकमेचकमुच्चकैर्नभसि वीक्ष्य नवाम्बुदमम्बरे ।

अभिससार न बल्लभमद्भना न चकमे च कमेकरसं रहः ॥ २६ ॥

नभसि आचणै मासि क्षिरद्वन्द्वकाल घनाघनमाकाशेऽवलोक्य का कामि
नी कान्त नाभिससार रहसि च क न चकमे नाचकमत, सर्वमेव प्रियतम
सर्वेवाद्भना अचकमतेत्यर्थः । कीदृश बल्लभम् एकरस रसो राग, एको रसो
यस्य तमकरस रागिण शृङ्गारप्रधानमित्यर्थः । तत्र च सर्वैर्नृना स्वसमपातपे
क्षमयस्यानेऽपि कवर्षणं यथास्थितकालविभागेनैवेति नमसीति वचन न विरु
ध्यते । एवमन्यत्र । चकम इति लिट् 'आयादय आर्पधातुके घा' । रह इ
त्यधिकरणप्रधानम् । चशब्द क्रियान्तरत्नमुच्यार्थः ॥ २६ ॥

अनुययौ विविधोपलङ्कुण्डलधुतिवितानकसंयलितांशुकम् ।

धृतधनुर्वलयस्य पयोमुचः शबलिमा बलिमानमुपो वपुः ॥ २७ ॥

पयोमुचोऽप्यस्य य शबलिमा शारत्व स बलिमानमुपो बलिर्दपहरस्य
हरेर्बपुरनुययौ बहमनुचकार । कीदृशस्य पयोमुच धृतधनुर्वलयस्य रुडेन्द्रायु
धमण्डलस्य, अत एव च शबलत्वम् । कीदृग् वपु विविधोपल्ला नानानणयो
ये हुण्डलास्तया धुतिवितानकेन दीप्तिपुत्रेण सवलिते मिश्रिते क्षुरिते अशुके
पालनी यस्य । धनुर्वलयमिव वक्रत्वात् । मघस्य कृष्णवपुरुपमानम्, इन्द्रध
नुषा विविधदीप्यनुगतमशुकम् । शरलिमति इमनिजन्तः ॥ २७ ॥

द्रुतसमीरचलैः क्षणलक्षितव्यवहृता विटपैरिव मञ्जरी ।

नवतमालनिभस्य नभस्तरोरचिररोचिररोचन वारिदैः ॥ २८ ॥

नभस्तरोराकाशश्रृङ्गस्याचिररोचिस्तडित् अरोचत । कीदृशस्य कापर्यान्तः ॥
रमतमालनरुमदशस्य । किंभूता अचिररोचिर्वैगवद्वातचटुलैरभ्रमुहुलक्षिता
क्षण च निरस्तता । कैरिव का क्षणदण पिहिताशोभतत्याह-विटपरिव मञ्ज
री यथा तमालतराद्रुतसमीरचलैर्विटपैः शयाग्रनानि क्षणलक्षितव्यवहृता म

जरी, पुष्पवती लता शोभते । यस्य तमालतरुपमानं, विद्युतो मञ्जरी । शो-
भनं नभो नभस्तरुः इति "प्रशंसावचनैश्चे" ति मयूरव्यंसकादित्वाद्वा समासः ।
अन्यार्थानामपि शब्दानां प्रशंसार्थता दृश्यते । यथा—कर्णतालः, केशहस्तः,
मुनिशार्दूल इत्यादी तालादीनाम् । एतच्चास्माभिरलङ्कारटीकायां सुविचारितम् ।
नभस्तरुरिवेति उपमितसमासे आधिक्यदोषः स्यात्, नवतमालनिभस्येत्यनेनैव
तरुत्वाधगतेः । अरोचतेति लङ् ॥ २८ ॥

पटलमम्बुसुचां पथिकाङ्गना सपदि जीवितसंशयमेष्यती ।

सनयनाम्बुसखीजनसंभ्रमाद्विधुरबन्धुरबन्धुरमैक्षत ॥ २९ ॥

काचिदध्वन्यजाया मेघवृन्दमैक्षताप्राप्तीत् । कथमबन्धुरं दीनं, यतः सप-
दि मेघालोकनसमकालमेव विरहात् जीवितसन्देहमत्यर्थमेष्यती यास्यन्ती, अत
एव साधुवयस्यालोकनासात् दुःखितस्वजना । रुदत्सखीजनो यदा संभ्राम्यति
तदा बान्धवा अपि यस्या दुःखिता इत्यर्थः । एष्यतीति एतेर्लृट् । पन्थानं ग-
च्छति पथिकः "पथः प्कन्" ॥ २९ ॥

प्रवसतः सुतरामुदकम्पयद्विदलकन्दलकम्पनलालितः ।

नमयति स्म वनानि मनस्विनीजनमनोनमनो घनमारुतः ॥ ३० ॥

घनमारुतोऽध्रवातः प्रवसतः पान्थानत्यर्थमुदकम्पयत् विद्वलीषकार, तथा
वनानि कान्तानि नितरां नमयति स्म नम्रीषकार अदलयत् । कीदृशः विदलाः
फुल्लं ये कन्दला लताभेदास्तेषां कम्पनेन लालितः शीलितः, अत एव मनस्वि-
नीजनमनोनमनो मानिनीलोकचित्तवशीकर्ता । वायुः कन्दलानिव पान्थानकम्प-
यत्, वनानीष मानिनीमनांस्पनमयदिति धाव्यार्थः । नमयतीति नमनः, मन-
सो नमन इति षष्ठीसमासः । प्रवसत इति शसन्तः ॥ ३० ॥

जलदपङ्क्तिरनर्तयदुन्मर्दं कलविलापि कलापिकदम्बकम् ।

कृतसमार्जनमर्दलमण्डलध्वनिजया निजया स्वनसम्पदा ॥ ३१ ॥

यनावली मत्तं मधुरभाषि च मयूरनिकुरुभ्यमात्मीयया गर्जनसम्पत्त्या अ-
नर्तयत् । कीदृश्यसौ कृतः समार्जनस्य पिण्डीलितस्य मर्दलमण्डलस्य ध्वनेर्ज-
यः परिभ्रयो यया सा कृतसमार्जनमर्दलमण्डलध्वनिजया । मार्जना कार्मारव्या-

पादिकाः संस्कारविशेषाः । मर्दलं मुरजाकारोऽर्धनद्धवाद्यविशेषः । मण्डलं समूह आभोगो वा । उत्पन्नो मर्दो यस्य तमुन्मदम् । अन्योऽपि मत्तो मर्दले वाद्यमानेऽवश्यमेव नृत्यति ॥ ३१ ॥

नवकदम्बरजोऽरुणिताम्बरैरधिपुरन्धि सिलिन्ध्रसुगन्धिभिः ।
मनसि रागवतामनुरागिता नवनवा वनवायुभिरादधे ॥ ३२ ॥

रागिणां चित्तेषु काननवातेर्नवनवा अपूर्ववाधिपुरन्धि स्त्रीषु नायिकाविषयेऽनुरागिता विदधे औत्सुक्यं कृतम्, यतः सिलिन्ध्रसुगन्धिभिस्तथा सरसकदम्बधूलिलोहितीकृतमुखैः । सिलिन्ध्रकदम्बकौ प्रावृषेण्यपुष्पविशेषौ । पुरन्धिष्वधिपुरन्धीति विभक्त्यर्थेऽव्ययम् । नवनवेति प्रकारे द्वित्रम् । प्रकारः सादृश्यम् । कर्मधारयवत्कार्यम् ॥ ३२ ॥

शमिततापमपोढमहीरजः प्रथमबिन्दुभिरम्बुमुचोऽम्भसाम् ।
प्रविरलैरचलाङ्गनमङ्गनाजनसुगं न सुगन्धि न चक्रिरे ॥ ३३ ॥

मेघा असंहतैरपां भवकणैर्नगाजिरं न सुगन्धि न चक्रिरे अपितु सुरभितमेव विदधुः । न सुगन्धीत्यस्य निषेधरूपस्य वाक्यार्थस्य निषेधादत्र सातिशयविधिप्रतीतिः । कीदृशमङ्गनं शमिततापमपास्तथर्मं प्रकृतत्वाद्विमुद्भिरेव । तथा अपोढमहीरजो निवृत्तस्थलीधूलि, अत एवाङ्गनाजनेन यौवतेन सुगं गमने सुखावहम् । शमितमिति शमेर्ण्यन्ताभिप्राया । अपपूर्वाद्वर्त-क्ते अपोढमिति रूपम् । अङ्गनमजिरम्, अङ्गतेऽस्मिन्निति कृत्वा । सुखेन गम्यतेऽस्मिन्निति सुगम् “सुदुरोरधिकरणे” इति डः, ततस्तृतीयातत्पुरुषः । चक्रिरे इति कर्तरि लकाराभित्वात् तद् । अथ कीदृशमत्र कर्ममिप्रायक्रियाफलत्वं, नह्यम्बुदाः फलमाजः, विकल्पफलत्वात् तस्येत्यदोषः । एवं ह्यत्र लक्ष्यदर्शनम् । तथाहि—कर्ममिप्राये क्रियाफलेऽपि कविर्न भयति । यथा च कालिदासस्य “यं सर्वशीलाः परिकल्प्य वत्सं मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदले । भासन्ति रत्नानि महौषधीश्च प्रभूपदिष्टां दुदुर्धरित्री” मिति ॥ अत्र कर्ममिप्रायेऽपि कचिद्दृश्यते । यथेहैव यदिवा विवक्षा तत्र प्रधानं न वस्तुतत्त्वं, सा चेह न केनचिद्विपिदा । एवमन्यत्रापि ३३। द्विरददन्तावलक्षमलक्ष्यत स्फुरितभृङ्गमृगच्छवि केतकम् ।

घनघनौघविघटनया दिवः कुशशिखं शशिखल्लमिव ज्युतम् ॥ ३४ ॥

केतकपुष्पमलयत दृष्टम् । कीदृशं दन्तिदशनवद्धवलं रुशशिशं तन्वमं,
तथा स्फुरिता भृङ्गस्येव मृगस्य शशस्य च्छविः कान्तिर्यत्र । अतश्चोत्प्रेष्यते—
दिवः स्वात् च्युतं पतितं रुशशिशं तनुलेखं शशिस्रण्डमिव । पाते निमित्तमा-
ह—घनघनौघविघट्टनया संहताभ्रवलयरैरण्या , घनाघनैश्चासितत्वात् पतित आ-
काशादर्धचन्द्रो धायते इत्यर्थः । रुशो हि जनमर्दनप्रेरणयावश्यमेव पतति ।
केतकस्य शश्युपमानं, मृगो भ्रमरस्य । घलक्षशब्दः शुक्लपर्यायः । केतक्या वि-
कारो पुष्पं केतकं “पुष्पमूलेषु बहुल” मिति विकाराणो लुक्, “लुक्छितलु-
कि” ॥ ३४ ॥

दलितमौक्तिकचूर्णषिपाण्डवः स्फुटितनिर्भरशक्तिरचारवः ।

कुटजपुष्पपरागकणाः स्फुटं विदधिरे दधिरेणुविडम्बनाम् ॥ ३५ ॥

कुटजकुसुमकिञ्चल्कलेशा दधिरेणुविडम्बनां दधिकणानुकारमखण्डं विद-
धिरे चकुर्वन्धुः । कीदृशाः कणाः पिष्टमुक्तामखिलोदधयलाः, तथा विशीर्णप्रपा-
तजलकणरमणीयाः अयाणां साम्यमूहुरित्यर्थः । दध्ने रेणवः कणाः, विडम्बना-
नुकारः । विदधिरे इति कर्तरि लकारः ॥ ३५ ॥

नवपयःकणकोमलमालतीकुसुमसंततिसन्ततसङ्गिभिः ।

प्रचलितोडुनिभैः परिपाण्डिमा शुभरजोभरजोऽलिभिराददे ॥ ३६ ॥

अलिभिः मृङ्गैः परिपाण्डिमा सितत्वमाददे धृतम् इति कर्मणि लकारः ।
कृष्णानां सितिमा कुत आगत इत्याह—शुभरजोभरज इति, शुक्लस्य रेणुनिकर-
स्य । कस्तेषामागम इत्याह—नवा अविरोम्भिता ये पयःकणास्तोषधिन्दवस्तद-
त् कोमला मनोहा या मालतीकुसुमसन्ततिर्जातीप्रसूनराशिस्तत्र सन्ततं सततं
सङ्गः परिवयो विपते पशाम्, अत एव स्फुरन्नक्षत्रसदृशैः । मालतीसंज्ञं कुसु-
मं मालतीकुसुममिति शाकपार्थिवादित्यात् समासः । मालत्या लताया वा कु-
सुममिति षष्ठांसमासः ॥ ३६ ॥

निजरजः पटवासमिवाकिरद् धृतपटोपमचारिमुचां दिशाम् ।

प्रियविमुक्तवधूजनचेतसामनवनी नवनीपवनावलिः ॥ ३७ ॥

नवनीपवनावलिः सरसनीपकुसुमकाननराजिर्निजरजः स्वरेणुं दिशामाशा-
स्यकिरत् चित्तेषु । कीदृशां दिशाम् ऊढवसननिमनीरदानाम् । सा तु कान्त-

विरहितावलालोकमनसामनघनी अपालनी अप्रीतिकारिणी उद्वेगोत्पादकत्वात् ।
कीदृग्रजः पटवासमिव चन्दनादिचूर्णतुल्यम् । यथा काचिन्नायिका सखीनामा-
च्छादितपटानां पटवासं क्षिपति, एवं या निजरज्जो दिशामकिरदित्यर्थः । अ-
वति प्रीणयतीत्यवनी “कृत्यल्युटो बहुलं” ततो नञ्समासः ॥ ३७ ॥

प्रणयकोपभृतोऽपि पराङ्मुखाः सपदि वारिधरारवभीरवः ।

प्रणयिनः परिरब्धुमनन्तरं धवलिरे वलिरेचितमध्यमाः ॥ ३८ ॥

वलिमी रेराभी रेचितमाश्लेषश्राद्धितं मध्यममुदरं यासां ता वलिरेचि-
तमध्यमाः, सामर्थ्यान्नायं उच्यन्ते । ताः प्रियानालिङ्गितुं धवलिरे परिवृत्ताः ।
कदाचित् प्रसन्नाः स्युरित्याह—प्रणयकोपभृत इत्यत एव पराङ्मुखा अप्रीताः ।
कथं तर्हि वलिता इत्याह—सपदि विरोधसमकालमेव, यतो वारिधरारवात् मेघग-
जितात् भीरवस्त्रक्षयः, अनन्तरं धवलिरे । अनन्तरार्थः पूर्ववत् । प्रणयकोपो रतिक-
लहः । अपिर्घिरोधे भिन्नक्रमः । पराङ्मुखा अपि वलिताः । यः किल पराङ्मुखः
॥ कथं वलितो भवेत् । पराञ्छेतेः क्तिप्, नलोपः । पराचि देशे “दिक्शब्देभ्य”
इत्यस्तातिः । अञ्छेर्लुक् । पराङ्मुखं यासां ताः पराङ्मुखाः । ङीप् धिक्लिप्-
तः । आरब्ध इति “विभाषादि” रुन्नुद्योः । प्रणयं प्रीतिः । मध्यदेशे भवं मध्य-
मम् “मध्यान्मः” ॥ ३८ ॥

विगतरागगुणोऽपि नरो न कश्चलति वाति पयोदनमस्यति ।

अभिहितेऽलिभिरेवमिवोचकैरननृते ननृते नवपल्लवैः ॥ ३९ ॥

वर्षासु घातघशात् किसलयानि चलन्त्यल्यश्च शुक्लन्ते इति श्रुतुस्वभाषः ।
तत्र कयिरूढते—अलिभिरेवमननृते सत्यभूतेऽभिहिते इव सति नवपल्लवैर्नूतन-
किसलयैर्ननृते नृतं चलितमिति भावे लकारः । किमभिहिते इत्याह—पयोदन-
मस्यति घनयाते वहति सति यः पुरयो विगतरागगुणो नीरागः सोऽपि को न
चलति धैर्याघ्न भ्रश्यति, मुनयोऽपि वर्षासु लुभ्यन्तीति भावः । यतश्च नीरा-
गोऽपि चलति तदा तानि सरागत्याघ्नवानि कथं न चलेयुः । अथच यदा वि-
गतरागा मुनयोऽपि चलन्ति तदा नवपल्लवैः शिङ्गैश्चलितमित्युक्तिः । रागो ध्य-
सनं लौहित्यं च । शृणुं सन्यं, न श्रुतमनृतं, नानृतमननृतं सत्यम् । भूयोऽ-
पि नष्टमासो नृह च ॥ ३९ ॥

अरमयन् भवनादचिरद्युतः किल भयादपयातुमनिच्छुवः ।

यदुनरेन्द्रगणं तरुणीगणास्तमथ मन्मथमन्मनभापिणः ॥ ४० ॥

अथ ॥ यदुनरेन्द्रगणं कुतुरनृपवृन्दं युवतिपूगा अरमयन् अतोपयन्, य-
तस्तडितस्त्रासात् किल गृहाभिर्गन्तुमकामा । किलेत्यलीके । तत्त्वतो हि शक्ता
एव, केवलं तान् यशीकर्तुं मय ताभिर्नाटितमित्यर्थः । तथा मन्मथेन कामेन
मन्मथमव्यक्तं भाषन्ते इति मन्मथमन्मनभापिणः । मन्मथमव्यक्तोऽयमव्यक्तस्वर-
वाचको देशीपदम् । नास्तामनायं इति त्यक्त्यर्थः ॥ ४० ॥

वदतमन्नरिताहिमदीधितिं खगकुलाय कुलायनिलायिताम् ।

जलदकालमयोधकृतं निशामपरथाप रथावधवायुधः ॥ ४१ ॥

स भगवान् रथावधवायुधश्चक्रेति कृष्णो जलदकालं वर्षां अपरथा अ-
परेण प्रकारेण साधर्म्ययोगाख्येन निशा रात्रिमाप नतु स्वापात् । भावयि हि
मासचतुष्टयं देव स्वपिति, स्वापाश्चास्य सा निशा, अथ तु तामपरथा असौ
निशामाप, निशामावृषो साम्यात् भावय निशामिवाज्ञासीदित्यर्थः । तदेव साम्यं
विशेषणद्वारेणाह—कीदृश जलदकालम् अन्तरितं पिहितोऽहिमदीधितिं सूर्यो
यत्र । अत्र च सजलदत्वमेव हेतुः । तथा खगकुलाय पक्षिपूगाय कुलायनिला-
यिता नीडाभयत्वं वदतम् । अत्र चातिवृष्टिः कारणम् । तथा अवोधकृतं भग-
वतो निद्राकारिणम् । यर्पास्तु हि भगवान् शेषपर्यङ्के स्वपिति, रात्रिरप्येषविधैष
भवति अस्यां नीडालीनपिष्टया निद्राविधायिनी च । कुलायेऽवश्यं निशीयन्ते
इति कुलायनिलायिनं तद्भावस्तत्ता । अवोधं करोतीति अवोधकृतम्, क्षिप ।
रथानवबध्नाम् । आयुष्यन्ते अनेनैत्यायुधम् ॥ ४१ ॥

अथ शरद्वर्णनम्—

सविकचोत्पलचक्षुपमैक्षत चितिमृतोऽद्भुगतां दयितामिव ।

शरदमच्छगलद्वसनोपमाक्षमघनामघनाशनकीर्तनः ॥ ४२ ॥

अघनाशनं पापक्षयकारिं कीर्तनं नामग्रहणं यस्य स भगवान् हरिः शरद-
शरदास्य ऋतुमेक्षतादर्शत् । कीदृशीं विकचानि प्रफुल्लानि उत्पलान्येव चक्षुषि
यस्यास्तथा चित्तिमृतो रैवतकावल्यास्याद्भुगता मध्ववर्तिनीम्, तथा अच्छा नि-
मैला गलन्तो मन्थन्तो वसनोपमालमा सितपल्लोपमालमा सितवल्गुसादर्य-

योग्या मेघा यस्यास्ताम् अतश्च दयितामिव प्रेयसीतुल्याम् । सापीन्दीवरतुल्य-
नेत्रा भवति अद्भुस्थिता च, तत्र निर्मलगलद्वसना च ॥ ४२ ॥

जगति नैशमशीनकरः करैर्वियन्ति वारिद्वृन्दमयं तमः ।

जलजराशिपु नैद्रमदिद्रवन्न महतामहताः कचनारयः ॥ ४३ ॥

उष्णरश्मिस्तदा रश्मिभिर्भुवि नैशमन्धकारमदिद्रवदनीनशत्, खे च घनो-
घागत, पद्मावलिषु च नैद्र सङ्कोचजम् । किं वैतच्चिन्म ? यद्रविणा सर्वत्र
सर्वं तमो निरस्त यतो महतामुन्नताना येऽरयः शत्रव ते न कचन न कचि
दहता सर्वत्रैव हता इत्यर्थः । के-याधारनिर्देशः । चतुश्चक्षिर्दृश्यः । अथवा
केत्यसमाधत्ताया अशब्दो यस्मादर्थे, प्रतिपद्याना च त्रितयम् । तेन य एव
क हता इत्यस्यार्थः स एव न न क हता इत्यस्य । यस्मात् महतामरयो न
न क हता अपितु सर्वत्रैव हता इत्यर्थः । महतामिति कर्तरि सम्बन्धे वा
पठ्यते । निशाया भव नैश निशामदोषाभ्यां चेत्यण् । वारिद्वृन्दमयम् इ-
त्यागतार्थे मयद् । निद्रा सङ्कोचस्तत्र आगत नैद्रम् । अदिद्रवदिति द्रवतेर्ण्य
न्तात् लुङ् 'शिधिद्रुचुभ्य कर्तरि चङि' ति चङ् शिलोपः, प्रत्ययलक्षणेन वृ-
द्धि 'लौ चङ्युपधाया ह्रस्व' व्यानिवद्धायाद् द्वित्वं हु । "सन्वह्लघुनि चाप
रेऽनग्लोपे" इति सन्वह्लाये सति "अथतिभृल्लोतिद्रवतिप्रवतिस्रवतिच्यवती
ना धे" तीत्यम् ॥ ४३ ॥

समय एव करोति बलावलं प्रणिगदन्त इतीव शरीरिणाम् ।

शरदि हसरवाः परुषीकृतस्वरमयूरमयू रमणीयताम् ॥ ४४ ॥

हसरवा सारसध्वनय शरदि रमणीयतामयुर्हचत्य प्रापु । कथं परुषी-
कृतोऽरमणीयतामापादित स्वर केका येषां ते परुषीकृतस्वरा मयूरा यत्र यान्ते ।
हसारव श्रुत्या रक्तगावो मयूरा ज्ञायन्ते इत्यर्थः । कीदृशा हसरवा इत्येव
प्रणिगदन्त इव वक्ष्यन्तो यथा । त्रिमित्याह—शरीरिणा स्थावरजङ्गमाना सम-
य स्वकाल एव बलावलं सामर्थ्यासामर्थ्यं करोतीति, अतोऽस्मात् शरकालस्तेन
यद्यत्तमावर्जयाम्, मयूराणां चाकालस्तेनैव रक्तगावः । परुषीकृतस्वर रा-
मणीयकमन्या उत्प्रेक्षाया निमित्तम् । समय इति "एत्स्" । अयुरिति याते
लट्, "लट् शाकटायनस्ये" ति भर्तुस् "उभयपदान्तात्" । प्रणिगदन्त इति
"नेगादन्त" ति णवम् ॥ ४४ ॥

तनुरुहाणि पुरो विजितध्वनेरमलपक्षविहङ्गमकूजितैः ।

जगलुरक्षमयेव शिखण्डिनः परिभवोऽरिभवो हि सुदुःसहः ॥४५॥

वर्हिणः पुरोऽग्रे कालवशात् पक्षा जगलुः पेतुः । उत्प्रेक्ष्यते-अक्षमयेव क्रोधेनेव । अक्षमायां निमित्तमाह—अमलपक्षविहङ्गमकूजितैः सितच्छदविहङ्ग-
घाशितैर्जितध्वनेस्तिरस्कृतकृतस्य । हंसकृतश्रवणेन हि मयूरकेका नाह्लादयन्ति मनः । युक्तं च तस्याभिभूतस्य पक्षपतनं यस्मादरिभवो रिपुसमुत्थो यः परि-
भवोऽवमानः स सुदुःसहः नितरां सोढुं न शक्यते, ते च हंसैर्जिताः । अ-
न्योऽपि मानी परिभवे सति अवश्यमेवाक्षमया केशान् मुण्डयति । परिभव
इति “परौ भवोऽवमाने” इति पक्षे अप् । अरिभव इति, भवतीति भवः प-
क्षे पचाद्यच् । अरिभवोऽरिभवः इति पञ्चमीसमासः ॥ ४५ ॥

अनुवनं वनराजिवधूमुखे बहलरागजपाधरचारुणि ।

विकचयाणदलाचलयोऽधिकं रुचिरे रुचिरेक्षणाविभ्रमाः ॥ ४६ ॥

वनराजिः कामगलेषा सैव वधूरङ्गना तस्या मुखे प्रारम्भे विकचयाणदला-
चलयो विकसरबाणपुष्पकिसलयराज्योऽधिकं रुचिरेऽत्यर्थं वधुः । किमेक-
स्मिन्नेव घने वधुर्नैत्याह—अनुवनं वनेवने । अनुवनप्रदहणं वीप्सार्थम् । यदि
घानुवनं नायकनिभवनसमीपे यासौ वनराजिवधूस्तस्या मुखे बाणदला-
चलयो रराजिरे इति योज्यम् । वनराजिवधूप्रदहणं ॥ रूपकार्यं श्लेषार्थं च, अ-
न्यथा हि निरलङ्कारमेतद्वाक्यं स्यात् । कीदृशि मुखे बहलरागा नितान्तोज्ज्वला
यासौ जपा कुसुमविशेषः सैवाधर ओष्ठस्तेन चारुणि रम्भे, प्रारम्भे एव बा-
णानि जपा च यत्र विद्यन्ते इत्यर्थः । आचलयः कीदृशः रुचिराणां मनोहरा-
णामीक्षयानां नेत्राणामिव विभ्रमः शोभा यासां ता रुचिरेक्षणाविभ्रमाः नयन-
तुल्या इत्यर्थः । यापि वधूस्तस्या जपालोहिताधरोष्ठे मुखे वदने बाणतुल्यानि
ईक्षणानि म्रियनिकटे विकसितानि नितरां राजन्ते ॥ ४६ ॥

कनकभङ्गपिशङ्गदलैर्दधे सरजसारुणकेसरचारुभिः ।

प्रियविमानितमानवतीरूपां निरसनैरसनैरवृथार्थता ॥ ४७ ॥

असनैः प्रियकपुष्पैरवृथार्थता सफलत्वं दधे घृतम्, सर्वस्यैवोपयुक्तान्या-
समित्यर्थः । अथच अवृथार्थता अन्वर्थत्वं दधे इत्यर्थान्तरप्रतीतिः । यतः का-

न्तकोपितमानिर्नाकुधा निरसनर्नाशक क्षेप्तृभिः, अन्यथा तु अस्यन्तीत्यस
नानि -इति निर्वचन तेलपायिकावत् व्युत्पत्त्यर्थमेव स्यात् । यदा तु मानिनीना
मानस्तदर्शनादेव निरासि तदा असनमिति सत्यार्थं नाम । अन्यच्च कीदृशे का
ञ्चनस्फोटकपिशपत्रे । तथा सपरागेण रक्तेन च किञ्चलकेन रम्ये । सरजस
मित्यच् समासान्तश्चिन्त्य, साकल्येऽव्ययीभावे तस्य निपातितत्वात्, नचेह त
दर्थानुगम । अथवा नैतत् सूत्रकारस्य वचन, पञ्चनाभादिवद्वा अजिति योगादि
भागेन साध्यम् । प्रयोगा अपि दृश्यन्ते । यथा भारवे -“सरजसमपहाय केत
कीना प्रसवमुपात्तिकनीपरेणुकीर्णम्” इति ॥ तथा -“विरलमपजहार यद्वधिगु
सरजसतामवनेरणा निपातै” इति ॥ दधे इति कर्मणि लकार । असनैरिति
‘इत्यत्युटो बहुलम्’ । वृथार्थो यस्यासौ वृथार्थं तद्भावस्तत्ता, ततो नञ्स
मास ॥ ४७ ॥

मुखसरोजरुचं मदपाटलमनुचकार चकोरदृशां यतः ।

धृतनवातपमुत्सुकतां ततो न कमलं कमलम्भयदम्भसि ॥ ४८ ॥

क्षीयतालोल्लिख कामिनीना वदनपद्मकान्तिं यस्मात् बालातपभूषितमङ्गमनु
चकार ततो हेतो क पुरुषमुत्कण्ठामत्यर्थं नालम्भयत्, सर्वस्येव महतीमुत्क-
ण्ठा चकारत्यर्थः । तद्दर्शनेन सादृश्यात् प्रियावक्त्रेन्दो सरणादिति भावः ।
नवातपस्य मद उपमानम् । मद क्षीवता ‘मदोऽनुपसर्गो’ इत्यप् । अनुचका
इति ‘अनुपराभ्या इञ्’ । चकोर पक्षिशेषः, तद्वद्विषुल्या बहुलत्वात्
दृक् दशन नञ् वा यासा ताश्चकारदृशो मदमत्तनेत्रा । अलम्भयदिति ‘लभेध
ति जुमागम । गत्यर्थविबक्षाया “गतिपुङ्गी” ति कर्मसङ्गाया कमुत्सुकता नाल
म्भयदिति प्रयोगः । अम्भोग्रहण स्थलकमलनिवृत्त्यर्थम् । कमलमिति कर्तृपदम्
॥ ४८ ॥

विगतसस्यजिघत्समघट्टयत् कलमगोपवधूर्नं मृगव्रजम् ।

श्रुतनदीरितकोमलगीतकध्वनिमिषेऽनिमिषेक्षणमग्रतः ॥ ४९ ॥

कलम धान्यविशेषस्त गोपायति रक्षतीति कलमगापी ‘कर्मण्यण’ । सा
चासां यध् कलमगापवधू साग्रतोऽपि स्थित मृगव्रज हरिणयूथमिषे आश्व
युजे मासि नाघट्टयत् नापासयत्, यता विगतसस्यजिघत्सम् । वृतो निवृत्त

धान्ययुमुत्तमित्याह-आकर्णितकलमगोपाङ्गनोच्चारितापरूपगेयशब्दम् अत एव च निश्चलनयनम् । इषप्रहृष्टं कलमस्य पाकप्रतिपादनार्थम् । पाके च सति जिघत्सातितरां प्राप्ता । अतुमिच्छा जिघत्सा, "लुङ्सनोर्घस्य" । गानं गीतम्, भावे क्तः । गीतमेव गीतकं "यावादिभ्यः कन्" । तस्य ध्वनिः । लुगकारेका-रेफाश्च यङ्गव्या इति छन्दसीपादयोऽभ्युपगता मापायामपि सर्वत्र दृश्यन्ते । तद्वन्न महाकवय एव प्रमाणम् । न निमिषन्तीत्यनिमिषाः इगुपधत्वात्कः ॥ ४६ ॥

कृतमदं निगदन्त इवाकुलीकृतजगत्त्रयमूर्जमतङ्गजम् ।

ववुरयुकृद्वदगुच्छसुगन्धयः सततगास्ततगानगिरौजलिभिः ॥ ५० ॥

सततगा घाता ववुरूढः । कीदृशाः अयुकृद्वदगुच्छसुगन्धयः सतपर्यस्तव-कृताधिधासा अतएवालिभिर्वृक्षैस्तता प्रसारिता गानगीर्गेयवाग् गुञ्जितध्वनि-येषु । अतश्चोत्प्रेक्ष्यते-ऊर्जः कार्तिक एव मतङ्गजो हस्ती तं निगदन्त इवामिद-धत इव प्रकाशयन्त इव । यतः कृतमदं जनिताचित्तविकारम् अत एव चाकु-लीकृतजगत्त्रयं विह्वलीकृतत्रिभुवनं, कामोदीपकत्वात् परमवस्थां प्रापितं ज-गद्येनेत्यर्थः । योऽपि मतङ्गजः स यदा कृतमदो मसो भयस्यत एवाकुलीकृतज-नस्तदा हुन्नुमिषुःसरं 'पलायन्तं भो मत्त एव मातङ्गः' इति लोके निवेद्यते । सततं गच्छन्ति चान्तीति सततगाः ॥ ५० ॥

विगतधारिधरावरणाः कचिद् ददृशुरुल्लसितासिलतासिताः ।

कचिदिचेन्द्रगजाजिनकञ्चुकाः शरदि नीरदिनीर्यदवो दिशः ॥ ५१ ॥

माधवा घनात्यये ककुभो ददृशुरैलन्त । कीदृशीः कचिद् देशे निवृत्तमे-घाञ्छादनाः, अतएव स्फुरितखड्गयष्टिनीलाः, कचिच्च नीरदिनीः सिताभ्रयुक्ता अत एवेन्द्रगजाजिनकञ्चुका इव, इन्द्रगज पेरावणस्तस्याजिनं चर्म तदेव क-ञ्चुकमुत्तरीयं यासां वा इव सितोत्तरीया इत्यर्थः । नीरदग्रहणेनाव सिता मेघा बोद्धव्याः शरद्वग्रहणात् । एवं च पेरावणाजिनेन सादृश्यं घटते तद्वि-सितम् । आविष्यते आञ्छायते इत्यावरणं वस्त्रं, चारिधरा एवावरणमपवावृति-रावरणं चारिधरैरावरणम् इति तृतीयासमासः । उल्लसिताः कोशादाकृष्टाः । मेघानां कोश उपमानम् ॥ ५१ ॥

विलुलितामनिलैः शरदङ्गना नवसरोरुहकेसरसम्भवाम् ।

विकिरितुं परिहासविधित्सया हरिवधूरिव धूलिमुदक्षिपत् ॥ ५२ ॥

सरसकमलकिञ्जल्कज रजो वातचालित शरद्वनिता उदक्षिपत् निरास ।
उत्प्रेक्ष्यते—क्रीडाचिकीर्षया भगवदङ्गना इव विकिरितुमाच्छादितुम् । वध्वो हि
सखीभिः सहावश्यमेव रमन्ते ॥ ५२ ॥

हरितपत्रमयीव मरुद्गणैः स्रगवद्वदनोरमपल्लवा ।

मधुरिपोरनिताम्रमुखी मुद दिवि तता विततान शुकावलिः ॥ ५३ ॥

शुकावलि कीटमाला इरे प्रीतिं^१ विततान अजनयत् । कीदृशी हरितप
त्रमयी नीलाङ्गरुहमयी, अनिताम्रमुखी लोहितचञ्चुः, दिवि तता खे प्रसृता ।
उत्प्रेक्ष्यते—देवसङ्घैर्हरेर्मांलेव दिवि तता । कीदृशी अवयवा उन्मिता मनोर
मा नानायुगां पल्लवा पत्राणि यस्या सा । इवशब्दो भिन्नकम स्रक्शब्दादन
न्तरं^२ बोद्धव्यः । इवमभिमत्यलोप इति तु नित्यसमासो हरितपत्रमयीशब्दे
नासामर्थ्यान् प्रवर्तते, स्रक्शब्दन ह्यत्र सामर्थ्यं तेन तर्हि कथं न भवति ।
अत्राहुः—तद्वचन विभक्त्यलोपार्थं स्वार्थं च ननु नित्यसमासार्थम्, एव हि
लक्ष्यदर्शनम् । नच लक्ष्यनिरञ्जा विकल्पना युक्ता । एवमन्यत्र योद्धव्यम् ।
रितानि पत्राणि मृगतानि प्राचुर्येण प्रस्तुतानि यस्या सा हरितपत्रमयी “त
त्प्रकृतवचने भयद्” । मनो रमयतीति मनोरम, कर्मण्यण्^३ शिलोप ।
तस्य स्थानियद्वावात् मिता ह्रस्वः^४ । अथवा रमयतीति रम “पचाधच्” ।
मनसो रमो मनोरम इति ण्णिसमासः । एव च स्त्रिया टाप् सिद्धो भवति ।
अनिताम्रमुखीति ‘स्याङ्गाद्योपसर्जना’ इति ङीप् ॥ ५३ ॥

स्मितसरोरुहनेत्रसरोजलामतिसिताङ्गविहङ्गहसदिवम् ।

अकलयन्मुदितामिव सर्वतः स शरदं शरदन्तुरदिङ्मुखां ॥ ५४ ॥

स भगवान् शरदं सर्वत्रैव मुदितामिवाकलयत् हृणामिव ऊहामास, स
र्वत्रैव दासप्रयोगादिति भावः । तथाहि—कीदृशी ता स्मितानि विस्मितानि
सरोरुहाण्येव पद्मान्येव नेत्राणि यत्र तन् स्मितसरोरुहनेत्र तादृश सरमु जल
यस्याम्ला स्मितसरोरुहनेत्रमरोनलाम्, तथा अनिसिताङ्गा धवलपक्षा ये विह

द्वा हंसास्तैर्हंसन्तीव द्यौः स्रं यत्र नामतिसिताद्भविहृद्गहसदिवम्, तथा शरैः
काण्डवृणुपुष्पैर्दन्तुराणीव दिदमुखानि यत्र तां शरदन्तुरदिदमुखाम् । योऽपि
मुदितः स हासवशादर्शितदशनो भवत्युत्कुल्लनेत्रश्च^१ । दन्तुर इति “दन्त उन्नत
उरच्” । हसदिति वर्तमानसामीप्ये लट् । पञ्चमन्यत्र ॥ ५४ ॥

अथ हेमन्तवर्णनम्—

गजपतिद्वयसीरपि हैमनस्तुहिनयन् सरितः पृथतां पतिः ।

सलिलसन्ततिमध्वगयोषितामतनुतातनुतापभृतां दृशोः ॥ ५५ ॥

हैमनो हेमन्तभवः पृथतां पतिर्मास्तोऽध्वगयोषितां पान्थस्त्रीणां दृशोर्नैत्रयोः
सलिलसन्ततिरक्षुपञ्चतिस्तामतनुतापभृतां भृशोष्णिमधारिणीमतनुत चकार, वि-
रहदुःखादुष्णमक्षु वियोगिनीलयनानामज्जनयदिति वाक्यार्थः । कदाचित् सर्वमेव
जलमुष्णीकुर्यादित्याह—गजपतिद्वयसीर्महेभद्रीरपि नदीस्तुहिनयन् शीतलीकु-
र्वन् । अत्र च हैमनत्यमेव कारणम् । “प्रमाणेद्वयसचदम्वमात्रचः” । हेमन्ते
भयो हैमनः । “सर्वप्राण तलोपश्च” । तुहिनाः करोति तुहिनयति । अतनु-
तेति लट् । योषितामिति जातौ बहुवचनम् ॥ ५५ ॥

इदमयुक्तमहो महदेव यद्वरतनोः स्मरयत्यनिलोऽन्यदा ।

स्मृतसयौवनसोष्मपयोधरान् सतुहिनस्तु हिनस्तु वियोगिनः ॥ ५६ ॥

इह तावद्वायोरयं सभावः यत् सर्वसिन्नेव श्रुताबुत्कण्ठाजनकत्वं, तत्रायं
कविर्विचारयति—अनिलो वायुरन्यदा ग्रीष्मादौ यद्वियुक्तान् वरतनोः कान्तायाः
स्मरयति एतन्महदेवायुक्तमतिशयेनानुपपन्नम् । यतस्तस्मरणे सति साहचर्या-
(वाण्या ? त् स्मृ) ताः सयौवनास्तरुणाः सोष्माण उष्णाः पयोधराः कुचा यैस्ते
स्मृतसयौवनसोष्मपयोधराः । उष्णं च शीते सति स्मर्यते, ग्रीष्मधोष्णस्तत्किमि-
ति वायुः सोष्मस्तनास्तरुणीर्वियुक्तान् स्मरयतीति ततो महदयुक्तमेतत् । सतु-
हिनः सद्विस्तु पुनरनिलो वियोगिनो हिनस्तु वृणोदु भारयतु, हननस्य प्राप्त-
कालस्तस्येत्यर्थः । शीते सत्युष्णस्मरणस्य युक्तत्वात्, घातस्य तु प्रियायाः स्म-
रणेऽप्यघटनात् । वायुर्वहन् किल विरहे उत्कण्ठयति इति ततो हन्ति । वर-
तनोरिति “अधीगर्थद्वयेशां कर्मणि” षष्ठी । वियोगिन इति “गतिबुद्धी” त्या-
दिना कर्मसंज्ञा । यत्रैवा वरतनोः स्मरयतीत्येतावदत्र विवक्ष्यते, एवं च ह-

न्तिक्रियापेक्षयैव द्वितीया ॥ ५६ ॥

प्रियतमेन यया सख्या स्थितं न सह सा सहसा परिरभ्य तम् ।
श्लथयितुं क्षणमक्षमताङ्गना न सहसा सहसा कृतवेपथुः ॥ ५७ ॥

यया भागिन्याः प्रेयसा सह सार्धं नासित त कान्त सा मानिनी सहसा
अशङ्कितमेव गुणदोषाविचारेणैव परिरभ्याक्रिष्य श्लथयितुं मांस्तु क्षणमपि ना
क्षमत नाशकम् । यत सहसा भार्गशीपेण कृतवेपथुर्जनितकम्पा, उत्पादितवि
रहवेदन्त्यर्थः । सह हसेन स्मितेन वर्तते इति सहसा हासयुक्ता । “स्वनह
सोर्वा” इत्यप् । हासस्तु स्वयमेव मानत्यागात् ॥ ५७ ॥

भृशमदूयत चाधरपल्लवक्षतिरनावरणा हिममाकृतैः ।

दशनरश्मिपटेन च सीत्कृतैर्निवसितेषु सितेन सुनिर्वचौ ॥ ५८ ॥

कस्याश्चिन् नायिकायास्तुपारघातैरधरपल्लवक्षतिरधरोष्ठकिसलयव्रणमत्यर्थं
मदूयत अलिघत, यतोऽनावरणा अनाच्छादना । अनावरणं चावश्यमेव हिम
यातैस्ताप्यते । अनन्तर पीडाघशाघानि सीत्कृतानि भणितानि तैः सा सुष्ठु
निर्वचौ पीडा जटौ, मुखविह्वलितैर्हि प्रायशो वेदना तन्वीभवति । उत्प्रेक्ष्यते—
सीत्कृतयशाघे दशनरश्मयो दन्तप्रभास्ता एव धसन् तेन सितेन धधलेन निय-
सितवाच्छादिनेय सा निर्वचौ । च किल निरावरणत्वाद्धिममाकृतैर्धूतं स पटाष्ट-
नो निर्धूतो भवति । तनोर्बभाविता पाठान्तरम् । तनोस्तन्व्या सीत्कृतैर्यौ दय
नरश्मिपटस्तेनाच्छादितेव धमा । चशब्दावेककालत्वसूचनार्थः । यदैवादूयत त
दैव निर्वचौ वभावित्र्यर्थः । अदूयतति कर्तरि लकारः । निवसितेति वसेर्निष्ठा ।
निर्वचौविति—निष्पूर्याद् घातेर्लिङ् । पाठान्तरं तनोरिति “घेतो गुणवचना
दि”ति ङीप् विकल्पित ॥ वञ्चितु एवविधोऽस्य श्लोकस्य पाठः—“व्रणभृ-
ता सुतनो कलसीत्कृतस्फुरितदन्तमरीचिमय द्वये । स्फुटमिवावरणं हिममाकृ-
तैर्मृदुतया दुतयाधरलेपया” ॥ मृदुतया माद्वेने हेतुया हिममाकृतैर्दुतया ॥
मया । अन्यद् व्याख्यातमात्रम् ॥ ५८ ॥

धृतुपारकणस्य मस्रतस्तम्लताङ्गुलितर्जनविभ्रमाः ।

पृथु निरन्तरमिष्टमुजान्तरं वनितयानितया न विपेहिरे ॥ ५९ ॥

उदूढहिमश्लेषस्य वायोर्वा तम्लता वृत्तशाय्या एवाङ्गुल्यस्ताभिर्यत्तर्जनं तेन
। ‘मर दश वर्तते वा सष्ट सरयो माव’ सरस्व तस्मान् सस्रत्वान् इत्यधिकं न पाठः ।

तस्य वा ये विभ्रमा विलासास्ते कयाचित् कामिन्या न विपेहिरे न सोढाः
तान् दृष्ट्वा मुमोहेत्यर्थः । यतः पृथु वितर्तं निरन्तरं^१ समग्रतयेवापूरितमिष्टभुजा-
न्तरं कान्तवदः अनितया अगतया, गाढं यतस्तया कान्तो नान्धेपि, बल्लभ-
वियुक्तपेत्यर्थः । विपोगिन्यो हि कामोद्दीपकैर्भावैरत्यर्थमुद्विजन्ते । एतेर्नभि ह्ये
अनितयेति रूपम् ॥ ५६ ॥

हिमश्रुतावपि ताः स्म भृशस्विदो युवतयः सुतरामुपकारिणि ।
प्रकटयत्पनुरागमकृत्रिमं स्मरमयं रमयन्ति विलासिनः ॥ ६० ॥

ता विलासिन्यो विलासिनः कान्तान् रमयन्ति स्म अकीडयन् । कीडय-
स्ताः हिमश्रुतावप्यत्यर्थं खेदवारियुक्ताः । कौटुशि हिमश्रुतौ अकृत्रिमं सहजं
स्मरमयं रमनुरागं क्लेशं प्रकटयति प्रकाशमाने, अत एवात्यर्थमुपकारिणि
कामिनां हितकृति । यदा हिमयत्यपि शीते प्रियसंपर्कयशात् तासां खेदो जा-
यते तदा कान्तं प्रति यस्तासां सहजः शृङ्गारश्चानुरागः स प्रकटितो भवति ।
अनुरागलक्षणं हि खेदः तस्मिन् सति प्रेयसां चित्ते भवति नूनं वयमासां प्रि-
याः, अन्यथा कुतोऽस्मत्सपक्वं सत्यासां शीतेऽपि खेदः इति सुतरामुपकारित्व-
म् । हिमश्रुतौ “श्रुत्यक” इति प्रकृतिभावः । भृशं स्विद्यन्तीति भृशस्विदः,
किन् । प्रकटयतीति सप्तमी । स्मराशगतं, स्मरः प्रस्तुतो वा यजेति स्मरमय-
म् ॥ ६० ॥

अथ शिशिरवर्णनम्—

कुसुमपद्मं फलिनीरलिनीरवैर्मदविकासिमिराहितहुंकृतिः ।
उपवने निरभर्त्सयत प्रियान् वियुवतीर्युवतीः शिशिरानिलः ॥ ६१ ॥

हिमात्पद्मात् उपवने उद्याने युवतीर्निरभर्त्सयत, केदारो यातेत्यतर्जयतव ।
का नारीरित्याह—प्रियान् कान्तान् वियुवतीर्वियुजानाः प्रियरहिता इत्यर्थः ।
कौटुश्यामुः फलिनीः प्रियद्वलताः कुसुमपद्म् । शिशिरानिलवशाद्धि ताः पुण्य-
न्ति । तथा अलिनीरवैः शृङ्गीरवैः रुतहुंकारः । यो हि भर्त्सयते स हुमिति
कुर्वते । रयैः कौटुग्भिर्मदेन शीघ्रत्वेन विकासिभिः दीर्घतरैः । अलिनीति “अ-
न्नेभ्यो ङीष्” । युवतीरिति “यूनस्तिः” । कुसुमवतीः करोति कुसुमयति,
शिव, “विग्मतोर्लुक्” इष्टवत्त्वात् “टे” गिति शिलोपः । वियुवतीरिति यौते-

विपूर्वस्य लट् शब्दादेशः , उवद् “उगितश्चे” ति डीप् ॥ ६१ ॥

उपचितेषु परेष्वसमर्थतां व्रजन्ति कालवशाद् बलवानपि ।

तपसि मन्दगभस्तिरभीशुमान्नहि महाहिमहानिकरोऽभवत् ॥ ६२ ॥

एयमहं मन्य कालवशादरिषु वृद्धेषु सत्सु शक्नोः कालवशादेवाशङ्क्य या-
ति । एतदेव प्राकरणिक्तेनार्थेन द्रढयति—यस्मात् तपसि माघमासे रविरप-
हुरश्मित्वात् महाहिमहानिकरो हिमानीक्षयकृत् नैषाभूत् । अभीगर्जोऽश्व ॥ ६२ ॥

अभिषिपेण्येषु भुवनानि यः सरमिवाकृत्यत रोध्नरजश्चयः ।

क्षुभितसैन्यपरागविषाण्डुरधुतिरयं तिरयन्नुदभूद्दिशः ॥ ६३ ॥

अयं राधाण्यकुसुमरेखुनिकर इकुमस्तिरयन् पिबधत् उदभूदुद्रत । अ-
यमिष्येनेन यो धर्मो निषक्षितस्नमाह—कीदृशोऽसौ रोध्नरजश्चयः , जगन्त्यमिषि-
पण्येषु सेनयामियातुमिच्छन्तः काममाष्यतेच अकथयदिव , कामोऽयं सन्नद्ध-
आगत एवोपरीति जनस्याद्येदयदिवेत्यर्थः । यतश्चलितचतुरङ्गबलधूलिघण्टयु-
ति । यः किलाभिषेण्यति तस्याग्रतः सेनाऽजो दृश्यते । सेनया अभिसनद्धमि-
च्छुरभिषिपण्येषु ‘सन्ध्यापपाशे’ ति शिच् “उपसर्गात्सुनोती” ति पत्व , त-
तः सनादिफम् । आष्यतेति ‘चक्षिड्’ व्याम् । अस्यतिवक्त्रिख्यातिभ्योऽह् ।
तिर करोतीति तिरयति । शिच् दिलोपः ॥ ६३ ॥

शिशिरमासमपास्य शुणोऽस्य नः क इव शीतहरस्य कुचोष्मणः ।

इति धियास्तरुणः परिरेभिरे धनमतोऽनमतोऽनुमतान् प्रियाः ६४

प्रिया भामिन्याऽनुमतान् प्रेयसोऽनमतोऽप्रहानपि धन गाढमतोऽस्माद्धेतो-
परिरेभिरे आश्लिषन् , यत इतीत्यर्थः धियास्तरुणस्त्यङ्गमानाः । कथमित्याह—
अस्य अस्मत्स्तनौष्ण्यस्य शीतहरस्य शिशिरमास माघाख्य मासमपास्य त्व-
पत्वा क इवान्या शुभ । शीतनिरसन हि औष्ण्यस्य फलम् । यदि च वयं
मयापि शृण्वामस्तत् निरर्थकोऽयमस्मत्कुचोष्मा न कस्यचिदपि शीतहरत्वादि-
ति धिया निचारपूर्वकं मानमपह्वाय , कृतागसोऽपि तं ताभिरालेक्षिता इति
याक्यार्थः । शिशिरस्य शीतस्य मासः शिशिरमास इति षष्ठीतत्पुरुषः । शिशिर-
शीतला वा मान इति षष्ठ्यन्तः । शिशिर श्रुती वा मास इति सप्तमीसमा-
सः । इतिशब्दो रोपपरित्यागप्रकारनिर्देशः । अत इति इती । अपास्येति ल्य-

वन्तप्रतिरूपको निपात ॥ ६४ ॥

अधिलवङ्गममी रजसाधिकं मलिनिताः सुमनोदलतालिनः ।

स्फुटमिति प्रसवेन पुरोऽहसत्सपदि कुन्दलता दलतालिनः ॥ ६५ ॥

इह कुन्दलता शिशिरे फुल्लति भ्रमराश्च पुष्पात्पुष्पान्तर यान्तीति भाव । तत्र कविरयमूहते-कुन्दवल्ली दलता विकसता प्रसवेन पुष्पेण स्फुट निश्चितमि-
त्यत कारणात् पुरोऽग्रेऽलिनो भृङ्गान् अहसदुपजहास । तदेव कारणमाह—
अमी अलयोऽधिलवङ्ग लवङ्गे लवङ्गलताया या सुमनस पुष्पाणि तासा दलेषु
किसलयेषु तालिन कृतस्थितय सन्त सपदि स्थानान्तरमेव रजसा रेणुना
धिक नितरा मलिनिता कृष्णिमानमापादिता । अयमर्थ—अलेर्दे नायिके कुन्द
लता लवङ्गलता च पूर्वा सितापरा कृष्णा । आदौ च कुन्दलतामसाधुपभुज्य
पश्चात् लवङ्गलता यातस्तत्क्षणदेव तद्रजसा कृष्णतर समपद्यत, अतश्च हा-
सते-हासस्थानीयेन फुल्लप्रसवेन तमसौ हसत्येतत्सपर्कवशात् परमनेन मालिन्य
माप्तमिति । य किल नायको हीना नारीमासेव्य मालिन्य पङ्कभाप्नोति तमयस्य
नापिकोपहसति । लवङ्गेऽधिलवङ्ग विभक्त्यर्थेऽप्ययम् । अलिन इति शसन्त ।
इति शिशिरवर्णनम् ॥ ६५ ॥

भूयोऽपि लयवेन ऋतुवर्णनं नानावृत्तैः सदृश्यमकालकारेणाह—

अतिसुरभिरभाजि पुष्पधिया मतनुतरतयेव सन्तानकः ।

तरुणपरभृतः स्वर्नं रागिणामतनुत रतये वसन्तानकः ॥ ६६ ॥

अतिसुरभि सुगन्धितर सन्तानकाख्यो वृक्षो नायकस्थानीय पुष्पधिया
कुसुमसमृद्धा नायिकयाभाजि सेवित । वसन्ते हि स पुष्प्यति । उत्प्रेक्ष्यते—
मतनुतरतयेव मतमभीष्टं नुतमुत्कृष्टं रत निभुवन यस्यास्तयेव । यस्या किल
रिरसा जायते सा सुरति नायक सेवते । केचित्तु पुष्पधिया सम्यग्निधनी या
अतनुतरता भूयस्ता तयेवामाजीति व्याचक्षत । किञ्च तरुणपरभृतो मत्तको
किलो रागिणा रतय कामिना कीदृशं स्वनमतनुत रत चकार । कीदृश वस-
न्तस्थानक पटह । कोकिलान् किल दृष्ट्वा वसन्त प्राप्त इति ज्ञायते, अत-
एव रागिणा रति । अमाजीति कर्मणि लङ्कार । अतनुतेति कर्तरि । मता-
न्तरेऽतिशयेन तनुस्तनुतरस्तद्भावास्तनुतरता, ततो नञ्समास । "त्रिमणिस

Government College Library
KOTAH

Class No 5891

Book No V175 Vol No

Accession No 13762

GPA 607-T 69-6000 Bks

चन्तप्रतिरूपको निपातः ॥ ६४ ॥

अधिलवङ्गममी रजसाधिकं मलिनिताः सुमनोदलतालिनः ।

स्फुटमिति प्रसवेन पुरोऽहसत्सपदि कुन्दलता दलतालिनः ॥ ६५ ॥

इह कुन्दलता शिशिरे फुल्लति भ्रमराश्च पुष्पात्पुष्पान्तरं यान्तीति भावः । तत्र कविरयमूढते-कुन्दवल्ली दलता विकसता प्रसवेन पुष्पेण स्फुटं निश्चितमित्यतः कारणात् पुरोऽग्रेऽलिनो भृङ्गान् अहसदुपजहास । तदेव कारणमाह—अमी अलयोऽधिलवङ्गं लवङ्गे लवङ्गसतायां याः सुमनसः पुष्पाणि तासां दलेषु किल्लयेषु तालिनः कृतस्थितयः सन्तः सपदि स्थानान्तरमेव रजसा रेणुनाधिकं नितरां मलिनिताः कृष्णिमानमापादिताः । अयमर्थः—अलेखे नायिके कुन्दलता लवङ्गलता च पूर्वा सितापरा कृष्णा । आदौ च कुन्दलतामसायुपभुज्य पश्चात् लवङ्गलतां यातस्तत्क्षणदेव तद्रजसा कृष्णतरः समपद्यत, अतश्च ज्ञायते—हासस्थानीयेन फुल्लप्रसवेन तमसौ हसत्येतत्संपर्कवशात् परमनेन मालिन्यमाप्तमिति । यः किल नायको द्वीनां नारीमासेव्य मालिन्यं पङ्कमाप्नोति तमवश्यं नायिकोपहसति । लवङ्गेऽधिलवङ्गं, विमन्यर्थेऽव्ययम् । अलिन इति शसन्तः । इति शिशिरवर्णनम् ॥ ६५ ॥

भूयोऽपि लघवेन ऋतुवर्णनं नानावृत्तैः संदृष्टयमकालंकारेणाह—

अतिसुरभिरभाजि पुष्पश्रिया मतनुतरतयेव सन्तानकः ।

तरुणपरमृतः खनं रागिणामतनुत रतये वसन्तानकः ॥ ६६ ॥

अतिसुरभिः सुगन्धितरः सन्तानकाख्यो धृतो नायकस्थानीयः पुष्पश्रिया कुतुमलमृज्या नाधिकयाभाजि सेवितः । वसन्ते हि स पुष्प्यति । उत्प्रेक्ष्यते—मतनुतरतयेव मतमभीष्टं नुतमुत्कृष्टं रतं निधुवनं यस्यास्तयेव । यस्याः किल रिरंसा जायते सा सुराति नायकं सेवते । केचित्सु पुष्पश्रियां सम्बन्धिनी या अतनुतरता भूयस्ता तयेवामाजीति व्याचक्षते । किंच तरुणपरमृतो मत्तको किलो रागिणां रतये कामिनां कीडार्थं स्वनमतनुत रवं चकार । कीदृशः वसन्तस्यानकः पटहः । कोकिलान् किल दृष्ट्वा वसन्तः प्राप्त इति ज्ञायते, अत एव रागिणां रतिः । अमाजीति कर्मणि लकारः । अतनुतेति कर्तरि । मता न्तरेऽतिशयेन तनुस्तनुतस्त्वद्भावस्तनुतरता, ततो नन्वस्मासः । "त्रिमणिस-

मज्जपीति सिद्धिलेगौ" (?) (सुरशरविरतिनतौ सौ प्रभा) ॥ ६६ ॥

नोज्झितुं युवतिमाननिरासे दक्षमिष्टमधुवासरसारम् ।

चूतमालिरत्निनामति'रागादक्षमिष्ट मधुवासरसारम् ॥ ६७ ॥

अलिनामालिर्भृङ्गपदक्षिश्चूतवृक्षमुज्झितुं नाक्षमिष्टं त्यक्तुं नाशकत् । कुतोऽतिरागात् प्रीत्यतिशयात् । सर्ववृक्षेभ्यो हि मधुपाश्चूते प्रीयन्ते । उक्तं च—
"नहीभृतः पुत्रयतोऽपि दृष्टिस्तस्मिन्पत्ये न जगाम क्षुत्तिम् । अनन्तपुष्पस्य म-
धोहि चूते द्विरेफमाला सविशेषसङ्गा" इति ॥ कीदृशं चूतं युवतिमाननिरासे
मानिनीमासरत्याजनेऽर्त्तं त्रिषं दक्षं चतुर्म्, नहि प्रफुल्लचूतदर्शनेन मानः स्थि-
रो भवति । तथा मधुवासरेषु वसन्दिनेषु सारमुत्कृष्टम् । आलिः कीदृशी, ६-
ष्टममीष्टं यन्मधु मकरन्दः तत्र वासोऽवस्थितिरूपं रसो व्यसनं यस्याः सा ६-
ष्टमधुवासरसा, अत एव च त्यक्तुं न सेहे । अक्षमिष्टेति लुब्ध । "स्वागता
रत्नमगौर्गुरुकान्ता" ॥ ६७ ॥

जगद्वशीकर्तुमिमाः स्मरस्य प्रभावनीके तनवै जयन्तीः ।

इत्यस्य तेने कदलीर्मेधुश्रीः प्रभावनी केतनवैजयन्तीः ॥ ६८ ॥

मधुध्रीर्वसन्तलक्ष्मीः कदलीस्तेने रम्भा अवर्धयत् वितस्तार । अत्रोत्प्रे-
र्यते—इत्येयं धिया पूर्वं विचार्यैव तेने । किमिच्छाह—अस्य स्मरस्य सत्कं अ-
नीके सैन्ये इमाः कदलीरहं केतनवैजयन्तीः विह्वपताकाः तनवै करवाणि, भव-
ति मे प्रार्थना कथं नामाहमेव तनुयामित्यर्थः । अतो जगद्वशीकर्तुं विधेयतां
नेतुं प्रभौ समर्थेऽनीके । यश्चान्यान् वशीकर्तुं शक्नोति तस्मावश्यमेव विह्वप-
ताका दीयन्ते । कीदृशीः वैजयन्तीः, जयत्यभिभवति परानिति जयन्तीर्जैत्रीः ।
वैजयन्त्या ह्यवश्यं पराभिभवः क्रियते । कीदृशी मधुध्रीः प्रभावनी "भू मातौ"
स्वार्थे णिच् । प्रभावयतीति प्रभावनी प्रभविष्णुः, कर्तेरि ल्युट् । यः किल प्र-
भवति तस्य विह्वदाने शक्तिर्भवति । तनवै इति तनोनेर्लोद्, डेरैत्यं "एत दे,
आह्वतमस्य पिश" शुणः । जयन्तीति जयन्त्यः । "तृभूवर्द्धी" त्र्योणादिषो भिष
पिष "लटः शता वा" । तेने इति लिट्, पत्वाभ्यासलोपा । कदलीरिति श-
क्यन्तः । उपजानिर्लुप्तम् ॥ ६८ ॥

१ 'उ' न पाठ । २ 'मेर/न्याभि' न पाठ ।

स्मररागमयी वपुस्तमिस्रा परितस्तार रवेरसत्यवश्यम् ।

प्रियमाप दिवापि कोकिले स्त्री परितस्ताररवे रसत्यवश्यम् ॥६६॥

अवश्यं निश्चितं स्मररागमयी कामव्यसनरूपा तमिस्रा निशा ध्वान्तापहं^१ रवेः सूर्यस्य वपुर्विम्बं परितस्तार समन्तात् पिदधे, असती अविद्यमाना । नहि स्मररागमयेन तमसा रवेर्वपुः कदाचित् पिहितम् । अशोभना वा । कुतोऽयं भवतो निश्चय इत्याह-यत् ताररवे पटुस्वने कोकिले परपुष्टे परितः समन्ताद्रसति कूजति सति रागान्धा कामिनी दिवापि प्रियमवश्यमविधेयमाप अभिसत्तार । यदि च तमिस्रया रवेर्वपुर्न पिहितं स्यात् तत्कथं दिनेऽपि रात्रिभ्रान्त्या तमसावभिसरेत्, तस्मादतोऽनुमिमीमहे-नूनं स्मररागमयी तमिस्रा रवेर्वपुः परितस्तारेति । स्मरे रागो व्यसनं तत् आगता स्मररागमयी । तमि-श्रेति तमो बहुलमस्त्यस्यामिति । “ज्योत्स्नात्मिन्ने” ति निपातितम् । परितस्तारेति स्तुभ्रो लिट् । अवश्यमिति निश्चयार्थो निपातः । अपरस्तु वशं गतो वश्यः, न वश्योऽवश्यः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ६६ ॥ (वलन्तः)

वपुरम्बुविहारहिमं शुचिना रुचिरं कमनीयतरा गमिता ।

रमणेन रमण्यचिरांशुलतारुचिरङ्गमनीयत रागमिता ॥ ७० ॥

कान्तेन कान्ताङ्गमनीयत उत्सङ्गं प्राप्यत, यतः कमनीयतरातिद्वया । कुत इत्याह-शुचिना आयाडेन यतो वपुः रुचिरं गमिता रुचिरत्वं प्रापिता । एतदपि कथमित्यह-यतोऽम्बुविहारहिमं जलकेलिशीतलम् । कीदृशी रमणी, अचिरांशुलतायास्तद्विद्वल्लय^१ इय वधिः कान्तिर्यस्यास्तथा रागमिता प्रीतिं प्राप्ता, प्रियं प्रति लाभिलापेत्यर्थः । अनीयतेति कर्मणि लकारः । “अथ तौटकमब्धिलकारचितम्” ॥ ७० ॥ (प्रीप्मः)

मुदमन्दमुवामपां मयूराः सहसायन्त नदी पपाट लाभे ।

अलिनाऽरमतालिनी सिलिन्ध्रे सह सायतन्नदीपपाटलाभे ॥७१॥

अम्बुमुवामपां मेघ्यानां सहसाप्रतर्कितमेव लाभेऽधिगमे सति मयूरा मुदमायन्त हर्षे जग्मुः, तथा नासामेवापां लाभे नदी सरित् पपाट रयादवहत् । किंच भृङ्गेण सह भ्रमरी सिलिन्ध्रपुण्येऽरमत चिकीड । कीदृशे सिलिन्ध्रे, सायन्तनः प्रादोपिको यो दीपः प्रद्योतकस्तस्येव पाटला लोहिनी^१ आभा का-

१ ‘ध्वान्तं मोह’ ग पाठ । २ ‘ता’ ग पाठ ।

स्तनयोः समयेन याङ्गनानामभिनद्धारसमा न सा रसेन ।

परिरम्भरुचिं ततिर्जलानामभिनद्धा रसमानसारसेन ॥ ७४ ॥

रसमानाः कूजन्तः सारसा लक्ष्मणा यत्र तेन रसमानसारसेन समयेन कालेन शरदाख्येनाङ्गनानां कुचयोर्या जलानां ततिस्तोयकणमाला अभिनद्धा र-
चिता सा रसेन रागेण या परिरम्भरुचिराख्येपामिलापस्तं नाभिनत् न न्यवर्त-
यत्, यतो हारसमा मुक्ताफलापस्थानीया । अरुचिस्तु-स्वेदवशात् प्राप्ता । रस-
मान इति “तच्छील्ये चानश्” । अभिनदिति भिदेर्लट् । औपच्छन्दसिकं वृ-
त्तम् ॥ ७४ ॥

जातप्रीतिर्या मधुरेणानुवनान्तं

कामे कान्ते सारसिकाकाकुरुतेन ।

तत्सम्पर्कं प्राप्य पुरा मोहनलीलां

कामेकान्ते सा रसिका का कुरुते न ॥ ७५ ॥

सा का स्त्री कां न मोहनलीलां सुरतविलासं कान्ते प्रेयसि रसिका स-
रागा सती एकान्ते रहसि पुरा न कुरुते न चक्रे, सर्वा सर्वामेष व्यधादि-
त्यर्थः । सेत्पुङ्गं कासावित्याह-अनुवनान्तं उपवने यत् सारसिकाया हंस्याः
काकुरुतं धनिविशेषस्तेन मधुरेण या कामे सुरते जातप्रीतिरुत्पन्नाभिलाषा ।
किं कृत्वा कुरुते, तेन कान्तेन सम्पर्कं संयोगं प्राप्य, औत्सुक्यकारिसारसि-
कास्तमाकर्ण्य सर्वत्रेव मानिनी कान्तवशगाभूदिति वाक्यार्थः । काकुश्च तद्वृत्तं
काकुरुतं, काकुरुद्धारविशेषः । पुरा कुरुते इति “पुरि लुह चासे” इति ल-
ट् । रसो रागो विद्यते यस्या इति रसिका “अत इमिठनौ” “रसादिभ्यश्च”
इत्यत्र तु गुणानां रसादीनां ग्रहणम् । “स्तौ यसौ गान्तं वेदयतिर्मत्तमयूरम्”
॥ ७५ ॥ (शरत्)

रामाजनेन रहसि प्रसभं गृहीत-

केशे रते स्मरसहासवतोपितेन ।

प्रेम्णा मनःसु रजनीष्वपि हैमनीषु

के शेरते स्म रसहासवतोपितेन ॥ ७६ ॥

सनस्तं पदसंख्यम् ऋतुं वसन्तादिकं विश्रत्युद्धति । कीदृशमृतं पुष्पैः करणैः,
 अतिमरेण हेतुना नगांस्तरुन् अवाचो नम्रान् कुर्वन्तं, कुसुमसमृद्ध्या प्रधानं वृ-
 क्षान् विदधतमित्यर्थः । तथा पुष्पैरेवाल्लिनां मृद्गाणां गानवाचो नेयध्वनेर्विराम-
 मवसानं न कुर्वन्तं, कुसुमरेणुसमृद्ध्याजन्ममेव मधुपा यत्र शुश्रून्तीत्यर्थः । भ-
 गवान् कीदृशः श्रीमौल्लक्ष्मीपतिः सर्वसमृद्धियुक्त इत्यर्थः । अवाञ्छन्तीत्यवाचो-
 ऽघोमुखान् । अञ्जतेः क्तिप् नलोपः शस् । गीतिर्गानम् । अनुसान्विति वीप्सा ।
 इहर्तुमिति “आवृणुः, उरण् रपरः” । विश्रतीति शत्रन्तः । अवादीति क-
 र्मणि लुङ् । मयूरस्य गीः मयूरगीस्तया मयूरगिरा । वसन्ततिलकं वृक्षम् ।
 अतिशयोक्तेर्ज्ञालङ्कार इति भद्रम् ॥ ७८ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायवर्य—आनन्ददेवायनि—वज्रभवेवाचार्यविरचिता-
 यां माधकाव्यसारटीकायां संदेहविषयपञ्चव्याख्यायां पञ्चतुवर्षिकं नाम पष्ठः सर्गः

अथ

शिशुपालवधकाव्ये

सप्तमः सर्गः ।

अनुगिरमृतुभिर्विनायमानामथ स विलोकयितुं वनान्तलक्ष्मीम् ।
निरगमदभिरादुमाहनानां भवति महत्सु न निष्फलः प्रयासः ॥१॥

अथानन्तर स भगवान् वनान्तलक्ष्मीमुपवनसमृद्धिमवलोकयितुं निरगमदु
च्चाल । कीदृशीं नाम् अनुगिर गिरौ ऋतुभिर्वसन्तादिभिर्विनायमानाम् । यु
हं चेत्तत् यदसौ पुष्पादिश्रियं द्रष्टुं प्रतस्थे । यस्मात् येऽभिरादु सेवितुमावृता
उद्युक्तालोपा महत्सूतमेव विषये यः प्रयासः क्लेशः स निष्फलो निरर्थको न भ
वति । ऋतुभिश्च भगवन्तमाराधयितुं वनार्थावितता यदि चासौ तां न पश्येत्
तदा तेषामापासो निष्फलः स्यात् । एतेन चेतदाह—न सामान्यजनवत् कौतु
केन भगवाद्भिर्यथावपितुं परानुग्रहार्थमिति । गिरावनुगिर, विभक्त्यर्थेऽध्ययम् ।
“गिरेश्च सेनकस्ये” ति टच् । निरगमदिति लुङन्तः । अर्थान्तरन्यासोऽलङ्का
रः । पुष्पिताग्रा वृत्तम् । ‘भवति जगति नौ नन परौ यौ नजसहितैर्जदगौश्च
पुष्पिताग्रा’ ॥ १ ॥

दधति सुमनसो वनानि वहीर्युवनियुता यदवः प्रयातुमीषुः ।
मनसिशयमहान्मन्यधामी न कुसुमपञ्चकमप्यल विसोदुम् ॥ २ ॥

अथ वृष्णयो वनितासहाया कामनानि गन्तुमीषुरभिलेपु । कीदृशि य
द्दी सुमनसो दधति प्रभूतानि पुष्पाणि विभ्रति^१, अत एव यः कामिनीयुता
जग्मुः यस्मादन्यथा केवला अमी यदवः कामास्त्रभूत पुष्पपञ्चकमपि विसोदु
नाल न समर्थाः किं पुनर्गद्दी सुमनसः । विरहिणा हि पञ्चमायकमायका
दु म्हासुखमादत्त कारणाधारीसहाया गन्तुमीषु । मनमि शेते यस्तीति मन
मिशय “अधिकरणे शेते” रित्यच् । “शयवासवासिष्यकाला” दिति सप्तम्या

अलुक् । विसोदुमिति “सहे. साढ.” इति पत्वाभावः । कुसुमशरमहास्त्रमिति पाठान्तरम् । तच्च रम्यतरम् ॥ २ ॥

अवसरमधिगम्य तं हरन्त्यो हृदयमयत्नकृतोज्ज्वलस्वरूपाः ।

अवनियु पदमङ्गनास्तदानीं न्यदधत विभ्रमसम्पदोऽङ्गनासु ॥ ३ ॥

तदानीं गमने प्रवृत्ते वनिता भूमिषु पदं कर्म चरणं वा न्यदधत निबि-
क्षिषुः, तथा विभ्रमसम्पदो विलासलक्ष्म्योऽङ्गनासु पदं न्यदधत स्थानं वबन्धुः,
सविलास तदा जम्पुरिति तात्पर्यार्थः । कीदृश्योऽङ्गनाः, तमवसर पुष्पावचय-
कालमधिगम्यासाद्य हृदयं हरन्त्यो मनासि मुष्णन्त्यः । कामसाधनेषु हि स-
त्सु चेतोहारित्वमासा शोभते, नतु गुरुजनादिसन्निधौ, तदा च कुसुमक्रीडा
क्रियते इति सुष्ठु कान्तहृदयहरणस्यावसरः । विभ्रमसम्पदोऽप्येवंविधा एव ।
तथायत्नकृतमनाहार्यमुज्ज्वल मनोह्र स्वरूप यासा तास्तथोक्ताः स्वभावस्यैव इ-
त्यर्थः । विभ्रमसम्पदोऽप्ययत्नेनैव कृतमङ्गनानामुज्ज्वल स्वरूप यामिः । न्यदध-
नेति लङ् ॥ ३ ॥

नखरुचिरचितेन्द्रचापलेखं ललितगतेषु गतागतं दधाना ।

मुग्वरितबलयं पृथौ निनम्ये भुजलतिका मुहुरस्वलक्षरूपयाः ॥ ४ ॥

कस्याश्चित् तरुण्या युवत्या विकटे कटीतटे भ्रूणभ्रूणायमानाङ्गदं बाहुव-
ह्नी अस्वलत् । कीदृशी सविलासगमनेषु सत्सु गतागतं वहमाना । कीदृशं
रत्नकरजकान्त्या जनिता सुरायुधरात्रिर्येन । अनेकाभरणश्रुतिव्यतिकरादि श-
ङ्कापोत्पत्तिः ॥ ४ ॥

अतिशयपरिणाहवान् वितेने बहुतरमापितरत्नकिङ्किणीकः ।

अलघुनि जघनस्थलेऽपरस्या ध्वनिमधिकं कलमेखलाकलापः ॥ ५ ॥

कस्याश्चित् जघनतटे कलमेखलाकलापो मधुररशनादाम तार रवं चक्रे,
यतो वहीयोऽग्रथितमण्डितक । किमिनि वहव्य किङ्किण्यस्तत्रोन्मिता इत्या-
ह—अतिशयपरिणाहवान् महाभोगोऽभौ यतः । अत्रापि कारणमाह—अलघु-
नि विकटे कटितटे । मापितमुम्मितम् । मातेर्णिच् पुङ्क्त् ॥ ५ ॥

गुरुनिबिडनितम्बविम्बभारारुमणनिपीडितमङ्गनागणस्य ।

चरणयुगमसुसृचत् पदेषु स्वरसमसक्तमलक्तकच्छुलेन ॥ ६ ॥

यौवतस्य चरणयुगं कर्तुं क्रमेण यावद्व्याजेनेव स्वरसमात्मीयरागं लौहित्यम्
असुखवदुदयामेत्युत्प्रेक्षा । चरणौ द्वि तामां रक्षौ । केचित्तु रसमनुरागमित्या-
हुः । कान्तान्प्रति यस्तस्यानुरागः स एव श्रयते, अलङ्कारव्याजेनासक्तं निर्यात
इत्यर्थः । एतत्तु न मन श्रावर्जयति चित्तघर्मत्वादनुरागस्य, चेतसि ह्यनुगो
भवति न पादयोः । प्रसाधे हेतुमाह-कीदृक् चरणयुगं शुभं मद्दत्तं निविडं पी-
षरं नितम्बविभ्यं कटीतटः स एव भारस्तेनाक्रमणमभ्यासन्नं तेन निरीडितं ता-
डितम् । ताडितं हि रसपूर्णं वस्त्रादि क्षयति । असुख्यदिति “शिथिलदुग्धम्”
इति कर्तरि षड् ॥ ६ ॥

तथ सपदि समीपमानये तामहमिति तस्य मयाग्रतोऽभ्यधापि ।
अतिरमसकृतालघुप्रतिज्ञामन्दनगिरं गुणगौरि मा कृथा माम् ॥ ७ ॥
नच सुतनु न वेष्टि यन्महीयानसुनिरसस्तथ निश्चयः परेण ।
वितथयति न जातु मद्ब्रह्मोऽसाविति च तथापि सखीषु मेऽभिमानः
सततमननिभापणं मया ते परिपक्षितं भवतीमनानयन्त्या ।
त्वपि तविति विरोधनिश्चितायां भवतु भवत्वमुद्द्वेजनः सकामः ६
गतघृतिरयलम्यितुं यनासूननलमनालपनादहं भवत्पाः ।
प्रणयिनि यदि न प्रसादवद्विर्भव मम मानिनि जीविते दयालुः १०
प्रियमिति यनिता नितान्तमागःस्मरणसरोपकपापिनायताक्षी ।
चरणगतसखीयचोऽनुरोधात्किल^१ कथमप्यनुकूलपांचकार ॥ ११ ॥

(पञ्चमि. कुलकम् ।)

काचित् कामिनी कथमपि महता क्रोधेन काममनुकूलपांचकारानुपत् ।
कथमित्येवंविधानां पादपतितायाः सख्या अथलामनुरोधेनावुत्पत्ता किल । किल-
शब्दो व्याजः । ममी किल तामुपरोधयत्यतः कामतमनुनये तत्त्वतस्तु आत्मेन्द्रियैव
साश्रुनीतवती । ताभि कानि सखीयचांसीत्याह-तथेत्यादि । हे गुणगौरि गुणैः
सौन्दर्यादिभिरव्यक्ते मां त्वमलीकृत्यनां मा कार्षीः, मद्ब्रह्मोऽङ्गीकुर्येत्यर्थः ।
यतो मया निर्वर्त्यचित्तमुक्त्यान् वल्लभस्य पुर एवमभ्यधापि उद्धम, यथा मय-
स्मकाशमधुनैव तां प्रापयामि इत्यतिरमसेनाविवारितपूर्वं कृता अलप्सी गुः

१ 'क्य' य' ग पाठ । २ 'वचो' ग पाठ । ३ 'दिनि' य. पाठ ।

प्रतिज्ञा यया तामतिरमसहृतालघुप्रतिज्ञाम् । तव निश्चयो महत्त्वादन्येनासुनि-
रसोऽपरिहार्य इति कृशाङ्गि न न जाने । एव चेद्वेत्सि^१ तत् कस्माद्^२ दुस्तरा
प्रतिज्ञा त्वया कृतेत्याह—यद्यप्येव तथापि वयस्यासु ममैवविघोऽभिमानो यथा
स्मद्राक्य सा न कदाचिदपि उल्लङ्घयतीति । सुखेन निरस्यते इति सुनिरस ,
कर्मणि खल, ततो नञ्समास । वितथमनृत करोति वितथयति । स्यादेतद्भव
त्वमलीकवाक् किमेतावता ममेत्याह—सततमित्यादि । त्वामप्रापयन्त्या मया भव
त्या अवचन सदैव परिपणित, तव कदाचिन्मया आलापो न देय इति पण
कृत । भयन्या चषमभिमानोद्यताया तदनभिमापण भवतु, विपन्नवर्गश्च परिपू
र्णभिलापो भवत्विति उभयमप्युपगमे काका वा । स्यादेतत् भवत्वेष का कृति
रित्याह—भयत्याश्चाकथनाद्यष्टधृति सती प्राणानह धारयितु कष्टमनलमसमर्था,
अवश्यमेव म्रिय इत्यर्थ । अतश्चाकठारे कान्ते चेत्तव नानुग्रहबुद्धिस्तदस्मदा
युपि सकरुणा भय, अनुष्ठीयतामस्मत्प्रार्थनत्यर्थ । इत्युक्त्या पादयो^३ पतिता
इत्येवविध सखीयचनै^४ पादपतनगर्भमंगलिनी प्रियप्रार्थनासनुष्ठी दभूय । की
दृशी आग स्मरणानपराधानुध्याननात्यर्थ सक्रोध लोहित दीर्घे अक्षिणी^५ यस्या
सा आग स्मरणसरोपकपायितायताक्षी । एवधिर्धैर्हि वास्यैस्तस्या प्रियापर्याधा
नर्वाभूता । पादपाताश्च तद्वचोऽङ्गीचर ॥ ७ ॥ = ॥ ६ ॥ १० ॥ ११ ॥

द्रुतपदमिति मा वयस्य यासीर्ननु सुतनूमनुपालयानुयान्तीम् ।
नरि न विदितखेदमेतदीयस्तनजघनोद्ग्रहने तवापि चेत् ॥ १२ ॥
इति वदति सन्वीजनेऽनुरागाद् दयिततमामपरश्चिर प्रतीक्ष्य ।
तदनुगमवशादनायतानि न्यधित मिमान इवावनि पदानि ॥ १३ ॥

(युग्मकम् ।)

कश्चिन्नायक आलीषर्गेऽभिदधति सति अनायतानि स्वरूपानि पदानि अ
मान् न्यधित निक्षिप्तवान् मृदु जगामेत्यर्थ । किं वदतीत्याह—हे सख इत्येव
त्वरितम् मा गम, ननु पश्चादागच्छन्तीं दृशोदरो प्रतीक्षस्व । इति प्रत्यक्ष
निर्देशे । ननुरभिमुष्णीकरण । स्यादतदेपापि कथ त्वरित नागच्छतीत्याह—एत
दीयकुचकर्टं तदधारणे भवतोऽपि चित्त न न विदितखेदमपि तु ज्ञा तश्चममेव ।
त्वयापि द्यापजस्त्रमेव चतसि पुरुषायितेऽवधृता तस्माद्दृग्गुरुतरस्तनजघनमा

१ 'वेत्ति' क ख । २ वय ग । ३ चाभि ग । ४ 'इच्छते' । ५ 'विज्ञा ग पाठ' ।

रत्वादेया तूर्णं गन्तुं न शक्नोति । इति यावत् सखीजनो वक्षि' तावत् तेनासौ
प्रेम्णा चिरं प्रतीक्षिता प्रतिपालिता यावत्त्रिकटभागता अनन्तरं च मन्दानि
पदानि ददौ । कथं, नदनुगमवशात् तस्या योऽनुगमं पश्चाद्गमनं तद्वशात् त
त्सामर्थ्यात् । उत्प्रेक्ष्यते-भूमिं मिमान इव परिच्छिन्दन्त्यथा । यः किल पदैर्भुज
मिमीते स मन्दानि पदानि क्षिपति । सदानितकम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

यदि मयि लघिमानमागतायां तव धृतिरस्तु गतास्मि सप्रतीयम् ।
अनिभृतपदपातमापपात प्रियमिति कोपपदेन कापि सख्याः ॥ १४ ॥

काचित्रायिका आल्या इति कोपव्याजेन कान्तमनिभृतपदपातं त्वरिततर-
पदैः क्रमैरनुययौ । तमेव कोपप्रकारमाह-मयि चेन्नलघिमानं प्राप्ताया तव तुष्टिस्त
द्गद्यतु, इयमस्मीदानीं यातेति । सख्या हि सा व्रजन्ती याद्वीति यादिता,
लाघव्यं त्वप्रार्थनयैव स्वयं गमनात् । अनिभृतोऽमन्दं सत्वरं पदपातं व्रमधि
क्षेपो यत्रापतने तदनिभृतपदपातम् ॥ १४ ॥

अविरलपुलकः सह व्रजन्त्या प्रतिपदमंकतरः स्तनस्तन्गयाः ।

घटितविघटितः प्रियस्य वक्षःस्थलभुवि कन्दुकविभ्रमं यभार ॥ १५ ॥

कस्याश्चित् शुवाया प्रेयसा सह यान्त्या एव कुचं कान्तोरस्तटावनौ
कन्दुकविभ्रमं यभारं वीटाविलासं दधे, यतः प्रतिपदं व्रमे व्रमं घटितविघ
टितं पूर्वं घटितं सयद्गं पश्चाद्विघटितो विस्फुटः । कन्दुकमयनीं घटितविघ
टितं भयति । कीदृक् स्तनं अविरलपुलकं कान्तसस्पर्शात् घनरामाञ्च । एव
नर इति 'एकाग्रं प्राचा' मिति स्वार्थे इतरच् ॥ १५ ॥

अशिथिलमपरावसज्य कण्ठे हृदपरिरब्धबृहद्बहिः स्तनेन ।

हृपिततनुरुहो भुजेन भर्तुर्मृदुममृदु व्यतिविद्रमेकपादुम् ॥ १६ ॥

मुहुरसुसममाघृती नितान्तप्रणटितकाञ्चि नितम्बमण्डलेन ।

विपमितपृथुहारयष्टिं निर्यक् कुचमितरं तदुरःस्थले निपीड्य ॥ १७ ॥

शुरूनरकलनूपुरानुनादं सललितनर्तितराद्यपादपद्मा ।

इतरदनतिलोलमादधाना पदमथ मन्मथमन्थरं जगाम ॥ १८ ॥

(विशेषम् ।)

अन्या नायिका मन्मथमन्थरं कामवशान्मन्दं जगाम । किं कृत्वा मर्तुः
कण्ठे एकं दक्षिणं भुजमशिथिलं गाढमवसज्य संश्लेष्य । कीदृशमेकबाहुं मर्तुरे-
कमुजेन वामेनामृदु घनं व्यतिविद्धं संवलितं तथा मृदुं कोमलम् । कीदृशेन
भुजेन दृढं गाढं परिरन्धोऽवष्टब्धो बृहत्पीवरो बहिःस्तनो वामपयोधरो येन,
अत एव हृषिततनुरुहः सरोमाञ्चस्य । कीदृशी नायिका प्राणतुल्यमसकृत् ज-
घनस्थलेनाग्रती नुदती, कथं नितान्तं प्रणदिता अत्यर्थं शिञ्जाना काञ्ची रशना
यत्र । तथेतरं दक्षिणं कुचं प्रियवत्तस्तटे निर्णोद्य घनं लगयित्वा, कथं तिर्य-
ङ्गिरश्चीनम्, अत एव विपमिता एकपार्श्वस्था पृथ्वी हारयष्टिर्मुक्तालता यत्र ।
तथा सविलासं नर्तितञ्चलितो बाहो वामपादो यया, कथं शुरुतरो महीपांस्ता-
रः कलो मधुरो नूपुरनादो मञ्जीरशिक्षितं यत्र नर्तने । तथा इतरवाभ्यन्तरं प-
द्मनतिलोलमाध्राना निक्षिपती । दक्षिणोऽत्र नायिकाया बोद्धव्यः । हृषितमि-
ति "हृषेलोमसु" इतीडागमः । त्रिभिर्विशेषकम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

लघुललितपदं तदंसपीठद्वयनिहितोभयपाणिपल्लवान्या ।

सकठिनकुचचूचुकप्रणोदं प्रियममला सविलासमन्वियाय ॥ १९ ॥

अन्या कान्ता कान्तमन्वियाय पश्चात् जगाम । कथं सविलासं सलीलं
तथा लघूनि मन्दानि ललितानि मनोहराणि पदानि क्रमा यत्र । कीदृशी अ-
चला पश्चात् स्थितत्वात् प्रियस्कन्धयुग्मनिक्षितकरयुगलप्रवाला, अत एव प्रियं
कीदृशं कठिनौ कर्करौ यौ कुचौ स्तनौ तयोर्यत् चूचुकमग्रं तेन यः प्रणोदो-
ऽभिघातः सह तेन वर्तते यस्तं सकठिनकुचचूचुकप्रणोदम् । क्रियाविशेषणं वै-
तत् । अंते पीठ इव महत्यात् ॥ १६ ॥

जघनमलसपीवरोरु कृच्छ्रादुरुनिविरीसनितम्बभारखेदि ।

दयिततमशिरोधरावलम्बिस्वभुजलताविभवेन काचिदूहे ॥ २० ॥

अन्या नायिका थोणीतटं कृच्छ्रात् क्लेशेन ऊहे उवाह, यतोऽलसपीवरोरु
मन्थरे पीनत्वादूरु यत्र । तथा बृहता निविरीसेन च निविडेन नितम्बविम्ब-
भारेण खेदि सायासम् । जघननितम्बो नारीणां पूर्वापरौ कटीमागौ । कथं
तदूहे इत्याह—दयिततमशिरोधरावलम्बिन्यां कान्तग्रीवावलम्बिन्यां ये निजपा-
हुर्धल्लयां तद्विभवेन तत्सामर्थ्येन कान्तकण्ठमवलम्ब्येत्यर्थः । निविरीसं निवि-

डम् । “नेविंडज्विरीसचौ” । ऊहे इति वहेः कर्तरि लकारः ॥ २० ॥

अनुवपुरपरेण बाहुमूलप्रहितभुजाकलितस्ननेन निन्ये ।

निमित्तदशनवाससा कपोले विपमवितीर्णपदं बलादिवान्या ॥ २१ ॥

अन्येन नायकेनान्या नायिका बलादिव नीता । यतोऽनुवपुर्देहस्य पश्चा-
द्भागेन बाहुमूलयोः कक्षयोः प्रहितौ निक्षिप्तौ यौ भुजौ ताभ्यामाकलिताववष्ट-
ब्धौ कुक्षौ यन्त, यदि वा बाहुमूलेन प्रहितेन भुजेनाकलितः स्तनो येनेत्येकवच-
नान्तेन विग्रहः । तथा कपोले गण्डस्थले निमित्तदशनयामसा निहितदन्तच्छदेन
अत एव विपमाणि वृत्तानि पदानि क्रमा यत्र चलनयने । यो हि हठाक्षीयते
स पश्चादवष्टभ्यते असमानि च पदानि दधाति । निन्ये इति कर्मणि लकारः
॥ २१ ॥

अनुवनमसितध्रुवः सखीभिः सह पदवीमपरः पुरोगतायाः ।

उरसि सरसरागपादलेम्बाप्रनिमतयानुपधावसंशयानः ॥ २२ ॥

अन्यः कामी ययस्याभिः साकं पूर्वप्रप्युपयनं यानायाः सुदृशो मार्गमसं-
दिहान एवानुजगाम । यदि गच्छन्ती नादर्शत् तत्कथं निःसंशयमिति हेतुमा-
ह—रतविशेषवशाद्ब्रह्मसि सरागा सद्रयालक्रका यासौ पादलेखा चरणमुद्रा त-
स्याः प्रनिमतया स्मरश्येन । प्रतिमातीति प्रतिमः सदृशः “आतश्चोपसर्गे”
कः । यादृश्येव हि तस्योरसि सालक्रका पादमुद्रा तादृगेयावतावुत्पन्ना, अ-
तश्च तयोः सारूप्यमवगम्य नूनमस्मत्प्रियानेन यातीति चिन्तयित्वा निर्भ्रांस्यैव
तत्पदवीं जगामेति धात्र्यार्थः । अनुवनमिति सामीप्येऽप्ययीभावः ॥ २२ ॥

मदनरसमहोद्यमपूर्णनाभीहृदपरिवाहितरोमराजयस्ताः ।

सरित इव सविभ्रमप्रयातप्रणदितहंसकभूषणा विरेजुः ॥ २३ ॥

ता नायिका गच्छन्त्यो नद्य इव विरेजुः । अधुना स्नेहः । कीदृश्यस्ताः म-
दनरसमहोद्येन सुरतरागवृहत्पूरेण पूर्णा ये नाभीहृदास्तत्र परिवाहिताः प्रवाहरू-
पं प्रापिता रोमाचलयो यासाम् । तथा सविलासगमनेन शब्दायमानानि हंस-
कभूषणानि नूपुरालंकारा यामां ताः । सरितोऽपि रममहोद्यनिर्गन्धदं परिवाही-
यता भवन्ति सविभ्रमप्रयाणप्रणदितहंसाश्च । रसो रागो जलं च । परिवाद
उच्छ्वास उच्यते येनोदकं निःसार्यते ॥ २३ ॥

श्रुतिपथमधुराणि सारसानामनुनदि शुश्रुविरे चिरं कृतानि ।

विदधति जनतामनःशरव्यव्यधपटुमन्मथचापनादशङ्काम् ॥ २४ ॥

सारसा लक्ष्मणास्तेषामनुनदि सरित्समीपे विर कृतानि शुश्रुविरे श्रुता-
नि । कीदृशि श्रोत्रमुपकारीणि तथा जनतामनासि लोकचित्तानि तान्येव श-
रव्यं लक्ष्य तेषा व्यधो भेदस्तत्र पटु बतुरो यो मन्मथस्तस्य यद्याप तस्य यो
नाद क्रोद्धारस्तच्छृङ्गा तदभ्रान्ति विदधति कुर्वाणानि, पञ्चशरधनुर्निर्घोषा इव
यानि ह्यायन्ते इत्यर्थ । उत्कण्ठाजनकत्वात् । श्रुतिः श्रोत्रं सा चासौ पन्था
श्रुतिपथ कर्ण । सरसि भवा सारसा लक्ष्मणा । नदीं समयानुनदि "अनुय-
त्समया" । शुश्रुविरे इति कर्मणि लकार । विदधतीति "जस शि । ताभ्य
स्ताच्छतु" । जनाना समूहो जनता "ग्रामजने" ति तल् । व्यधन व्यध
"व्यधजपोरनुपसर्गे" । शर ध्ययतीति शरव्यमिति व्युत्पत्तिमात्रम् "आतोऽनु-
पसर्गे क' ॥ २४ ॥

मधुमधनवधूरिवाहयन्ति भ्रमरकुलानि जगुर्धदुत्सुकानि ।

तदभिनयमिषावलिर्धनानामतनुत नूतनपल्लवाङ्गुलीभिः ॥ २५ ॥

इह घनेऽलिङ्गे गुञ्जन्ति घातघराच्च शाखाश्चलन्ति । तत्र कविरुद्धे-सर-
भ्रान्त्यलिवृन्दानि भगवद्वनिताह्वान कुर्वाणानीव यज्ञगुह्यकृन्तु तस्याह्वानस्याभि-
नयमिव कान्तनराजिरभिनयकिसलयरेवाङ्गुलीभिरतनुत चकार । या किलोत्सुका
समीमाह्वयति सा हि नवपल्लवरम्याभिरङ्गुलीभिरभिनय कुरुते । घनावलिरना
ह्वान कर्त्री, अलिरत बचनस्थानीय, पल्लवा अङ्गुलिप्रकारा । आह्वयन्तीति श-
त्रन्त । नयमेव नूतन सरसम् । नवस्य नू-आदेश लपतनपल्लाश्च प्रत्यया ।
पल्लव पञ्चवङ्गाग्रम् ॥ २५ ॥

असकलकलिकाकुलीकृतलिस्खलनचिकीर्णविकासिकेसराणाम् ।

मरुदवनिरुहं रजो बधूभ्यः समुपहरन् विचकार कोरकाणि ॥ २६ ॥

मरुदायुरवनिरुद्धा तरुणा कोरकाणि कलिका विचकार व्याकोशयामास ।
कीदृशो बधूभ्यो भगवज्जननीभ्यो रजो रेणु समुपहरन् वितरन् । कीदृशा वृक्षा
णाम्, असकला अग्रफुल्ला या कलिका कोरकास्ताभिराकुलीकृता लोभ नीता
लाम्पट्यात् किंकर्तयतामूढा येऽलिनस्तेषा यत् स्थलनमुद्यातस्तेन विकीर्णं
१ 'ने' क ख पाठ ।

अष्टं विकसि यद्दलं केसरं किञ्चलं येयामत एव रजःसमुपहारः ॥ २६ ॥

उपवनपवनानुपातदक्षैरलिभिरलाभि यदङ्गनागणस्य ।

परिमलविषयस्तदुन्नतानामनुगमने म्वत्तु संपदोऽग्रतःस्थाः ॥ २७ ॥

अङ्गनागणस्य यौवनस्य सम्बन्धी यः परिमलो विमर्दज ग्रामोदस्तस्य यो विषयो गोचरो यत्र स तिष्ठति स यद्यस्मादुद्यानवातानुगमनचतुरैर्मधुपैरलाभि प्राप्तः, तन् तस्मादुन्नतानां सत्पुरुषाणामनुगमने सेयायां सत्यां समृद्धयोऽग्रतःस्थाः पुरोयतिभ्य एव हस्तस्थिता एवेत्यर्थः । कथमन्यथैवोपवनानुगमनमात्रेणैवालाभि परिमलः प्राप्त इति भावः । खलुर्वाक्यालंकारोऽयधारणे वा । अग्रतोयतिभ्य एवेत्यर्थः । अलाभीति कर्मणि लुङ् । “विमाणा विष्णुलो”-रिति नुम् विकल्पितः ॥ २७ ॥

रथचरणधराङ्गनाकराब्जव्यतिकरसम्पदुपात्तसौमनस्याः ।

जगति सुमनसस्तदादि नूनं दधति परिस्फुटमर्थतोऽभिधानम् । २८ ॥

इह पुष्पाणां सुमनस इति नाम द्वित्यवस्थितं तत्र कथिरुद्धते—सुमनसः कुसुमानि नूनं निश्चितं तदादि तत्प्रभृति सुमनस इत्यभिधानम् अर्थतोऽभिधेयेन परिस्फुटं प्रकटं दधति, तत आरम्भान्वयं नाम विमरांश्चमूयुरित्यर्थः । यतो माधववनितापाणिपद्मसम्पर्कादुपात्तसौमनस्या धृतदर्पा इव । वनिताकरतलस्या हि ता रम्यतरा दृश्यन्ते । अतश्च शोभनं मनो यासां ताः सुमनस इत्यप्यवाभेनद्रावः । पूर्वे तु नास्मैव सुमनस इत्यभवन् । रथचरणश्चक्रं तं धारयतीति रथचरणधरो भगवांश्चक्रायुधो हरिः । तदादीति निपातितः ॥ २८ ॥

अभिमुखपतितैर्गुणप्रकर्पादवजितमुद्वनिमुज्ज्वलां दधानैः ।

नरुक्सलपजालमग्रहस्रैः प्रसभमनीयत भङ्गमङ्गनानाम् ॥ २९ ॥

वनितानां करग्रैर्वृत्तपर्णनिचयो बलाद्भङ्गमनीयत मेदं प्राप्यत, अहुलीभिः खोटितमित्यर्थः । कीटगिरग्रहस्तैरभिमुखपतितैर्विमङ्गला पर्णानां संमुगं धानैः, । तथोज्ज्वलां रम्यां रत्नां खोदतिमुन्मुगत्वं कान्तं वा विद्यालं । अत एव कीटजालं गुणप्रकर्पाङ्गीकृत्यातिशयादवजितं तिरस्कृतम् । अतश्च भङ्गमनीयत परं परामयं प्रापितमित्युक्त्याभिहितम् । यः किल पण्डितः कंचिदादिपुगं म-

भायां प्रसमं गुणप्रकर्षाद्बोधातिशयात् जयति, स तस्यामुद्धतिं गर्वं दधत् तम-
ग्रहस्तैरङ्गुलिभङ्गैः संमुखागतैर्भङ्गं नयत्यप्रतिपत्तिं प्रापयति । अनीयतेति
कर्मणि लकारः । कर्म तु प्रधानं तरुक्सलजालम् । नपुंसकैकवचनं चैतत् ।
नयतेश्च द्विकर्मकत्वाद्भङ्गमित्यपरं कर्म, तस्य च न केनचिदभिहितत्वाद् द्विती-
योत्पद्यत एव । यतः—“प्रधानकर्मण्याख्ये लादीनादुर्द्विकर्मणाम् । अप्रधाने
दुद्वादीनां एषन्ते कर्तुश्च कर्मणः” इति ॥ भङ्गमिति चाप्रधानं कर्म ॥ २६ ॥

“मुदितमधुभुजो भुजेन शाखाश्चलितविशृङ्खलशङ्खकं ध्रुवत्याः ।
तरुरतिशयितापराङ्मनायाः शिरसि मुदेव मुमोच पुष्पवर्षम् ॥ ३० ॥

कस्याश्चिन्नायिकायाः पादपः कुसुमवर्षं मूचंन्यकिरत् । उत्प्रेक्ष्यते-तोषणे-
व । तोषस्य हेतुमाह-यतोऽतिशयितापराङ्मनायाः । कुतो जितसपत्नीकाया इ-
त्याह-चाहुना भृणभणायमानावद्वलयेन मत्तभृङ्गा लताः कम्पयन्त्याः, अत
एव न पुष्पवर्षमोक्षः । विशृङ्खलमदृशं वासःसम्यन्धाङ्गद्विनित्यर्थम् । नहि
तानि मुखराणि भवन्ति । अन्योऽपि यः कसौचित् नुप्यति स पुष्पवर्षेण तं
मानयति । ‘धू विधून्ने’ इत्यस्य शतरि ध्रुवत्या इति रूपम् ॥ ३० ॥

अनवरतरसेन रागभाजा करजपरिक्षितिलम्बसंस्तवेन ।

सपदि तरुणपल्लवेन बध्वा विगतदयं खलु खण्डितेन मम्ले ॥ ३१ ॥

केनचित् तरुणपल्लवेनाशुष्कषिटपेन मम्ले म्लानं, शोषः प्राप्तः । निर्वयमे-
वाह्नयया खण्डितेन धोटितेन सपदि खण्डनानन्तरमेव । अन्यच्च कीदृशेन अ-
नवरतरसेनात्यार्द्रेण तथा करजपरिक्षित्या नखखण्डनेन लम्बसंस्तवेन प्राप्तव्यति-
करेण । अथ चोक्लिष्टेपः । तरुणपल्लवः शिङ्गमाय उच्यते, स यवा कामिन्या
खण्ड्यते सङ्केतमार्गं प्राप्यते तदावश्यमेव म्लायति । कीदृशेन तेन अनवरतरसेन
अत्यर्थरणरणकेन, अधवाविद्यमानोऽवरतरसो नूतननिधुवनशृङ्गारो यस्य,
रागभाजा ह्यसनिना तथा करजपरिक्षित्या नखखण्डनमात्रेणोपलम्बः संस्तवः क-
रिचयो येन । मम्ले इति भावे लकारः ॥ ३१ ॥

प्रियमभि कुसुमोदयतस्य बाहोर्नवनखमण्डनचारु मूलमन्या ।

मुहुरितरकराहितेन पीनस्तनतटरोधि तिरोदधेऽशुकेन ॥ ३२ ॥

अन्या नायिका कान्ताभिमुखं पुष्पग्रहणार्थमुत्क्षिप्तस्य बाहोर्मूलं कक्षदेश-
मंशुकेन तिरोद्भेधे वाससास्थगयत्, यतः सरसकरजालङ्कारमनोहरं तथा महा-
भोगपयोधरस्थलेन व्यामम् । पीनस्तनतटरोधो विद्यते यस्येति मत्वर्थायः ।
कीदृशांशुकेन इतरकरेण वामपाणिना गृहीतेन । प्रियमभीति लक्षणे कर्मप्रवच-
नीयसंज्ञा ॥ ३२ ॥

धिततवलिबिभाव्यपाण्डुलेखाकृतपरभागविनीलरोमराजिः ।
कृशमपि कृशातां पुनर्नयन्ती विपुलतरोन्मुखलोचनावलग्नम् ॥ ३३ ॥
प्रसकलकुचबन्धुरोदुरोरःप्रसभविभिन्नतनूत्तरीयबन्धा ।
अवनमवुदरोच्छ्रसद्बुक्लस्फुटतरलक्ष्यगभीरनाभिमूला ॥ ३४ ॥
व्यवहितमविजानती किलान्नर्वणमुखि बल्लममाभिमुख्यभाजम् ।
अधिविदपि सलीलमग्रपुष्पग्रहणपदेन चिरं विलम्ब्य काचित् ॥ ३५ ॥
अथ किल कथिते सखीभिरश्रुण्वमपरेष्वससंभ्रमा भवन्ती ।
शिथिलिनकुसुमाकुलाग्रपाणिः प्रतिपदसंपमितांशुकावृतोद्गी ॥ ३६ ॥
कृतभयपरितोपसंनिपातं सचकिनसुस्मितवक्त्रवारिजश्रीः ।
मनसिजगुरुनत्त्वणोपदिष्टं किमपि रसेन रसान्तरं भजन्ती ॥ ३७ ॥
अवनतवदनेन्दुरिच्छतीव व्यवधिमधीरतया यदस्थितासौ ।
अहरत सुतरामतोऽस्य चेतः स्फुटमभिभूययति स्त्रियस्त्रपैव ॥ ३८ ॥

(पद्मिः कुलकम् ।)

काचित् वधुरधीरत्वात् अन्तर्धानमिवेच्छन्ती यदस्मै बल्लभायाधोमुग्धी अ-
स्थित स्वाभिप्रायं प्रकाशयन्ती स्थिता, तिरंसाभाविश्चकार, अतो हेतोस्तस्य प्रि-
यस्य नितान्तं मनो अह्वारः । किं कृत्वास्थित अधिविदपि वृत्ते सयिलासं य-
त्पुष्पग्रहणं तदेव पदं व्याजस्नेन चिरं विलम्ब्य स्थित्वा, कुसुमोच्चयव्याज रु-
त्वेत्यर्थः । इदानीं यथा तस्या मीढागमस्तं पुष्पायचयस्थानकमाह-कीदृश्यसा-
वित्पाद् विततेत्यादि । स्वभावात् तन्वप्यवलग्नमुदरं भूय ऊर्ध्वमसृतात्वात् तानपे
प्रापयन्ती । कीदृगवलग्नं विततामु प्रसृतामु वलिषु ताभिर्वा विभाव्या लक्षयितुं
शक्या याः पाण्डयो लेखास्ताभिस्तत्र वा रुनपरमागा जनितशोभा विनीलाति-

कृष्णा रोमराजिः रोमावलिर्वत्र तत् तथोक्तम् । भिन्नौ हि वर्णौ नितरां शोभा-
ते । अन्यच्च कीदृशी विपुलतरे अतिविशाले उन्मुखे ऊर्ध्वप्रसृते लोचने यस्याः
सा विपुलतरोन्मुखलोचना ॥—किंच प्रसक्तौ परिपूर्णा यौ कुचौ ताभ्यां व-
न्धुरं रम्यमुद्धरं मुञ्चतं यदुरो बद्धस्तेन तत्र वा प्रसमं बलादेव विभिन्नस्त्वुटि-
तस्तनुः सूक्ष्म उत्तरीयस्य कञ्चुकस्य बन्धो ग्रन्थिर्यस्याः । शिङ्ग्यो हि त-
यांसं ग्रन्थि दधते । तथाग्रपुष्पग्रहणवशात् अवनमत् अन्तर्विशत् य-
च्छ्रुसत् पतद्यद् दुर्लभं संव्यानं तेनातिप्रकटमेव विभाव्यं लक्ष्यं नि-
मिमूलं अधनं यस्याः । ननु नायकसंनिधौ लज्जा न्याय्या तत्कथमसा-
त्याह—अन्तर्बन्धुषु उद्यानवनभूमौ व्यवहितं तिरोहितं संमुद्रमपि कान्ति-
लाभानती । किलेत्यलीके । तत्त्वतो ह्यसौ बुद्ध्यत एव । यथा मामेव लताप्रच्छ-
न्नेदेहो वीक्षते इति चेतोप्रहृष्टार्थं स्वज्ञानपदम् । कथं तर्हि बुद्धवतीत्याह—
अद्यान्तरं ययस्याभिः किलात्र नायके कथिते अमुष्मिन्प्रदेशे प्राणनाथस्तव स्थि-
त इत्यभिहिते सति अपरेवान्येवाज्ञातवृत्तान्तेषु ससंभ्रमा समया क्षणं भव-
न्ती सम्पद्यमाना, अत एव शिथिलितो मन्दीकृतः कुसुमेष्वाकुलो व्यग्रोऽप्रपा-
यिः कटाग्रं यया, प्रतिपदं यथास्थानं पदे पदे वा संयमितेनावष्टब्धेनांशुकेनोत्त-
रीपेणावृताम्यङ्गानि स्तनादीनि यया ॥—तथा कामोपाध्यायेन तदानीमेव नि-
रूपितं किमप्यवाच्यमेव रसेन प्रीत्या रसान्तरं भजन्ती सेवमाना । कीदृप्रसा-
न्तरं कृतो भयपरितोषाभ्यां संनिपातः सहभाषो यत्र । प्रियदर्शनाद्धि भयं चे-
तोहरणाच्च तोषः । अत एव सधकिता सत्रासा सहासा च वक्त्रधारिजिभी-
र्यस्याः । अथ किमिति सलज्जा सती अस्य चेतो जहारेत्याह—स्फुटमभिभू-
पयति स्त्रियज्जैषध, स्फुटं निश्चितं कामिनीलज्जैवालङ्कु-
रिति “अन्तर्बन्धुमिति “प्र-
निरस्तः शरेणु” इति एत्वम् । अस्मै इति “श्लाघयन्नुद्गस्याशपां शीप्स्यमा-
नः” इति संप्रदानसंज्ञा । अस्थितेति “प्रकाशनस्येयाख्ययोश्च” इति तद् ।
स्त्रियः इति “वाम्शसोः” । पङ्क्तिः कुलकम् ॥ ३३-३४ ॥

किसलयशकलेष्ववाचनीयाः पुलकिनि केवलमङ्गके निधेयाः ।

नखपट्टलिपयोजपि दापिनार्थाः प्रणिदधिरे दयितैरनङ्गलेखाः । ३६ ।

दयितैरिदं हिभिर्मियुनैः किसलयशकलेषु पण्डितेषु अनङ्गलेखाः कामसं-
देशाः प्रणिदधिरे प्रहिता । लिप्यत इति लेखः सन्देशः । कीदृशाः नखपट्टं

करजज्ञतिरेव लिपिरक्षरविन्यासो येषामेवंविधा अपि दापितायां उक्ताभिधेयाः
प्रकटितानुरागा विरहसन्तापकथकत्वात्, तथा नखपदलिपित्वादेवावाचनीयाः ।
यदि वाचयितुं न शक्यन्ते किं तर्हि तैः प्रहितैरित्याह—केवलं पुलकिनि क-
ण्टकितेऽङ्गे कृशशरीरे निधेया अपर्णीयाः । एतैः किल तदङ्गस्पर्शाऽलाभीति
संदेशस्य निधातुमशक्यत्वात् तदाधाराणां किसलयशकलानामत्र निधानम् ।
सनखपदान् पुष्पोन्मयप्रसङ्गाद् शृङ्गीताननुरागसूचकान् पत्रस्रग्दान् कान्तप्रेषि-
त्तान् यक्षभरः सन्तारपतिधारणाय क्षणमात्रं विरहम्लपिते देहे न्यधुरिति वाक्यार्थः ।
‘अपितमित्युक्तायं देशीपदमित्याहुः । प्रणिर्वाचर इति कर्मणि लकारः । दयितैरि-
। ३१ “पुमान् स्त्रिये”ति पुंभः शेषः ॥ ३६ ॥

कृतकृतकरुणा सखीमपास्य त्वमकुशलेति कयाचिदात्मनैव ।
अभिमतमभि साभिलापमाविष्कृतभुजमूलमयन्धि सूर्ध्नि माला ४०

कयाचित् कामिन्या कान्तस्याग्रतः स्वयमेव शिरसि स्पर्शं यक्षा । कदाचि-
दात्मभाषो भवेदित्याह—सखीमपास्येति । किमित्यसौ निधारितेत्याह—स्यं कि-
लानिपुणैति, अत एव विहितालीककोपया । कथमवर्ध्नीति व्याजहेतुमाह—
अभिमतमभि कान्तस्य संमुखं साभिलापं साकाङ्क्षमाविष्कृते प्रकटीकृते भुजमू-
ले कक्षौ यत्र तत् आविष्कृतभुजमूलम् । अवर्ध्नीति कर्मणि लकारः ॥ ४० ॥

अभिमुखमुपयाति मा स्म किञ्चित्त्वमभिदधाः पटले मधुमत्तानाम् ।
मधुसुरभिमुखान्जगन्धलब्धेरधिकमधित्वदनेन मा निपाति । ४१ ।
सरजसमकरन्दनिर्भरासु प्रसवविभूतिषु वीर्यां विरक्तः ।

ध्रुवममृतपनामवाञ्छयाऽसावधरमसुं मधुपस्तवाजिहीते ॥ ४२ ॥
इति वदति सखीजने निमीलद्विगुणितसान्द्रतराक्षिपद्ममाला ।
अपतदलिभगेन भर्तुरङ्गं भवति हि विस्तवता गुणोऽङ्गनानाम् । ४३ ।

(त्रिभिर्विशेषकम् ।)

कयाचिदङ्गना शृङ्गर्मात्या भर्तुर्कसङ्गमध्युवास । कदा एवमालिङ्गन्दं भुवति
मति । किमित्याह—अस्मिन् मधुपपूगे न्वत्संमुखमागच्छति सति मास्म कि-
ञ्चिदपि त्वमभिदधाः माधोचः मूकेशस्त्वेत्यर्थः । कस्मादित्याह—अनेभालिपूगेना-

धित्वत् त्वयि माधिकमत्यर्थं निपात्यागंस्यते । कुत इत्याह—आसवसुगन्धिघद-
नकमलसौरभप्राप्तेः । यदा हि त्वं वक्षि तदा मुखामोदो निर्गच्छति तदासवा-
दानाद्यान्त्रएदपद्मभ्रान्त्यात्यर्थमेतत् त्वामाकुलीकुरुते । मुखस्याभिमुख्येनाभिमु-
खम् “लक्षणेनाभिप्रती आमिमुख्ये” । उपयातीति शत्रन्तः । त्वं मामिदघा
इति माह निषेधे “सोत्तरे लब्ध” । मधु वतयन्ति मक्षयन्तीति मधुवता भृङ्गाः ।
त्वयि अधित्वदिति सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः । “अव्ययीभावश्चे”ति नपुंसकत्वे
सति “नपुंसका”दिति सुष्ठुक् । विभक्त्यभावाच्च त्वादेशोऽत्र सिन्त्यः । एवं चेत्
इत्यत्र तु “अलिङ्गे युष्मदसदी” इति नास्ति नपुंसकत्वं सुष्ठुकोऽभावे अमादेशे
कृते त्वादेशो भवत्येष । मा निपातीति भावे लकारः । माङ्गशङ्कायाम् । उभया-
र्थो ह्ययम् । यथा—“मा तात प्रमथामीति बाधिष्ठाः कृपणं जनम् । मा त्वा
कृपणवक्ष्णीषि घालुरग्निरिवेन्धन”मिति । “माङ्गि लुब्ध” । ननु यद्यस्य गन्धलो-
भोऽस्ति तत् नानाविधानि कुसुमानि सन्ति तानि किमिति न यातीत्याह—
सरजसेत्यादि । निश्चितमसौ मधुपो भृङ्गोऽमृतपसंवेच्छया त्यदोष्ठमिममाजिही-
ते आयाति । पुष्पमधुपानात् हि अनेन मधुप इति नाम लङ्घम् अधुना त्वमृतप
इत्यस्य नास्ति आशंसास्य विद्यते, तच्च कथमामोति, यदि भवत्या अमृतसम-
ममृतसरं पिबति । कीदृशो मधुप इति विशेषणद्वारेण पुष्पस्यागे कारणमाह—
वीरुषां लतानां याः प्रसवविभूतयः कुसुमसमृद्धयस्तासु विरक्त उद्विग्नो यतः ।
कदाचित् ताः शुष्काः स्युरित्याह—सरजसं रेणुमद्यन्मकरन्दं पुष्परसस्तेन नि-
र्भरासु पूर्णासु । आजिहीते इति श्रोत्रारुः । प्रसूयते इति प्रसवः “कर्मण्यण” ॥
—इति वदति सखीजने सा भयेन भर्तुरङ्गमपतत् । कीदृश्यसौ निर्मालन्ती सं-
कुचिता अत एव द्विगुणितात एव सान्द्रतरा सुनिविडा अक्षिपद्मलेखा नेत्रो-
मराजिर्गस्याः सा निर्मालद्विगुणितसान्द्रतराक्षिपद्मलेखा । ननु स्वयमङ्गमने
घाष्ट्यदोषो भयति तत्कथमसौ यातेत्याह—भवति हि विक्रवता गुणोऽङ्गनानां,
विक्रवता सभयत्वं गुणो भवति, वैक्रव्येन गुणेन तासां घाष्ट्यदोषो नायाती-
त्यर्थः । द्वौ गुणावयवौ यस्याः सा द्विगुणा । निमिर्विशेषकम् ॥ ४१-४३ ॥
सुवकमलकमुन्नमस्य यूना यदभिनवोदवधूर्ध्वलादचुम्य ।
तदपि न किल घालपल्लवाग्रग्रहपरया विविदे विदग्धसख्या । ४४ ।

तरुणेन वनत्रयप्रमुत्तित्य रमसाद्यत् मुग्धाङ्गनाञ्चुम्बि चुम्बिता तत्किल सु-
रतनिपुण्या सख्या न ज्ञातम्, यतो नवाग्रकिसलयोच्चयगतचित्तया । किलाप-
रमार्थे । विदग्धत्वात् तथा ज्ञातमेव, केवलं लज्जास्य मा भूदिति विदग्धत्वादेव
तयाविदितमिति कृतं पुष्पावचयव्यग्रा किलाहमिति । अञ्चुम्बि, विविदे इति
कर्मणि लकारः ॥ ४४ ॥

व्रततिविततिभिस्तिरोहितायां प्रतियुवतौ वदन् प्रियायाः ।
यददधधरायलोपवृत्त्यत्करचलयस्वनितेन तद्विव्र ॥ ४५ ॥

प्रेयस्या मुखं कान्तो यददधत् अपात् चुचुम्ब तद्वक्त्रपानं धीरुत्पतां-
पिहितायामपि सपत्न्यां विषये व्याख्यातम् । केनेत्याह—अधरायलोपेनोष्ठदेशे-
न नृत्यन् कम्पमानो यः करः पाणिस्तत्र यानि यलयान्यङ्गदानि तोषां स्वनितेन
शिञ्जितध्वनिना, यलयरयेण सपत्न्या ज्ञानं, नूनमनेनासौ चुम्बितेत्यर्थः । अ-
दधदिति “विभाषा धेदृश्यो” रिति च्लेअडादेशः । चडौति द्विवचनम् ।
विषये इति वृणोतेः कर्मणि लिट् ॥ ४५ ॥

विलसितमनुकुर्वती पुरस्ताद्वरणिरुहाधिरुहो वधूर्लतायाः ।
रमणमृजुतया पुरः सखीनामकलितचापलदोषमालिलिङ्ग ॥ ४६ ॥

काविन्मुग्धवधूः सखीनामपि पुरः कान्तं परिपश्यजे । कुतः अग्रवर्ति-
वृक्षाधिरुहाया यल्ल्या विलासं विदम्बयन्ती, इत्थमनया सतया तरुनाम्नेपी-
त्युक्त्या तमान्त्रितित्यर्थः । ननु सखीसन्निधौ स्वयमालिङ्गनं दोषायेत्याह—अ-
कलितचापलदोषमिति । कलात् घाष्ट्यदोषो न गणित इत्याह—मृजुतयेति । मु-
ग्धा किलेयं प्रीढव्यवहारं न जानाति नाप्ययमस्या अपराध इत्यालीभिर्दोषो न
गृहीत इत्यर्थः । मृजुतया धानुकुर्वतीति योज्यम् । “अनुपराभ्यां वृजः” इति
परसैपदम् । वपलस्य भावश्चापलम् “हायनान्तयुवादित्वा” दण् । सखातौ दो-
षश्चापलदोषः ॥ ४६ ॥

सललिनमवलम्ब्य पाणिनांसे सहचरमुच्छ्रितगुच्छवान्द्रयान्या ।

सकलकलभकुम्भाविभ्रमाम्भ्यामुरसि रसादधतस्तरे स्तनाभ्याम् ४७

काचिदुद्यस्तवज्जिघृक्षया कान्तं करेण मन्धे सविलाममघम्ब्य युवाभ्यां

यति यावद्रह । रिरसया रहो व्याजेन स्वायत्ताप्यसौ नीतेत्यत्र विस्मयमानो
 उर्ध्वान्तरन्यासमाह-त्वरयति रन्तुमहो जन मनोभूरिति । रह एवानुरहसम् ।
 यावत् त्विद रम्यमिद रम्यमेतदादीयतामिति, तथा सर्पं सर्पं आगत पलाय
 स्वेत इति ॥ ५० ॥

विजनमिति बलादमु गृहीत्वा क्षणमथ वीक्ष्य विपक्षमन्तिकेऽन्या ।
 अभिपतितुमना लघुत्वभीतेरभवदमुञ्चति बल्लभेऽतिगुर्वी ॥ ५१ ॥

कयाचिन्मानिन्या विजनमित्यनुरहसमिद न कश्चिदत्र लक्षयते इति स्वयं
 मेव हठात् कान्तोऽप्रष्टुं, अनन्तर च तन्त्रणं गृहीत्वा वीक्षते, यावत्सप
 क्षी समीपे स्थिता तत सा लाघवभयादपसर्तुमैच्छन् । एव च युद्धात् तत
 सा जिगमिषन्ती प्रेयसा न मुक्ता, अत एवातिगुर्वी गरीयसी गोरवास्पदमप्य
 भूत्, प्रेमातिशयदर्शनादितिश्लोकार्थं । वीक्षणपेक्ष ग्रहणस्य पूर्वकालतय वीक्ष
 णस्याप्यभिपतनपेक्षम् । प्रिय स्वयं गृहीत्वा विपक्षमदर्शत्, दृष्ट्वा याभिपतितु
 मैपीदित्यर्थं ॥ ५१ ॥

अधिरजनि जगाम धाम तस्याः प्रियतमयेति रुपा अजावयदः ।
 पदमपि चलितु युवा न सेहे किमिव न शक्तिहर ससाध्वसानाम् ५२

कश्चिद्युवा पदमपि चलितु न सेहे न सोदयान् । यदि तरुणस्तत्कथ ना
 शकित्याह-प्रियतमया यता रुपा अजावयद । कुत कान्तया क्राधेन मालया
 निबलीहृत इत्याह-तस्या सपन्या अधिरजनि निशाया धाम वासवेशमाप ज
 गाम गतयानित्यतो हेतोः । किं वैतश्चिन् तत्तरुणोऽप्यवलयापि अगवयदो या
 तु न शक्नु, यत समयाना किमिव न शक्तिहर, नारुयेव तद्वस्तु पक्षेपा सा
 मर्थ्यनाशक न भयतीत्यर्थं । स च समय परोक्ष विपक्षगमनात् । शक्ति हर
 तीति शक्तिहर “हरतेरनुद्यमनेऽच्” ॥ ५२ ॥

न खलु वयममुष्य दानयोग्यः पियति च पाति च यासकौ रहस्त्वाम् ।
 व्रज विटपममुं वदस्व तस्यै भयतु यतः सदृशोश्चिराय योगः ॥ ५३ ॥
 तय कितव किमाहर्तव्यं नः क्षिणिरुपलवपुष्पकर्षपूरैः ।

ननु जनविदितैर्भवद्वलीकैश्चिरपरिपूरितमेव कर्णयुग्मम् ॥ ५४ ॥

मुहुरुपहसितामिवालिनादैर्वितरसि नः कलिकां किमर्थमेताम् ।
 वसतिमुपगतेन घास्त्रि तस्याः शठ कलिरेष'महांस्त्वयाद्य दत्तः । ५५ ।
 इति गदितवती रूपा जघान स्फुरितमनोरमपद्मकेसरेण ।
 श्रवणनियमितेन कान्तमन्या सममसिताम्बुरुहेण चतुपा च ॥ ५६ ॥
 (कलापकम्) ।

काचिन्मानिनी कुधा यत्नम समकालमेष नीलोत्पलेन कटाक्षेण चाताडयत् ।
 कीदृशेन नीलाब्जेन, स्फुरितानि चटुलानि मनोरमाणि हृद्यानि पद्ममुल्यानि के-
 सराणि किङ्करकानि यस्य, तथा श्रवणे कर्णे नियमितेन श्रुतिनेन श्रुतेन । च-
 तुपा कीदृशेन, स्फुरितानि मनोरमाणि पद्माणि पत्राण्येव केसराणि यस्य,
 तथा श्रवणनियमितेन श्रोत्र' निवर्तितप्रसरेण, कर्णान्त यावत्प्रसृतेनेत्यर्थः । की-
 दृशी नायिका इत्येव रूपा गदितवती मृगाणा । किमित्याह—न जालित्यादि ।
 तेन हि तस्य समुखीकरणाथं विटपपल्लवकलिका वितीर्णा, अतः सा वक्षि ॥
 —हे कितव धूर्त अस्य विटपस्य शाखाविशेषस्य यस्माद्वयं न वानयोग्या न पा-
 त्रमतस्तस्यै पथेन देहि, या असकौ या काचिदज्ञापमाना कुत्सिता वा त्वा विट-
 धूर्तं रह एकान्ते पियत्पुपमुदक्ते पाति च नायिकान्तरममनाद्रक्षति च । यतः
 सङ्शयोपांग सम्बन्धश्चिरेण भवतु । विटपशब्दो हि पिवते पातेर्वा साधु ।
 विट पिवति पाति वा विटप “भातोऽनुपसर्गे क ” । एव च विटपस्य विट-
 पयैव योतो योग्यः । विटपा च सेव यतस्तस्या विट पिवति पाति च, तस्मान्
 नास्माकमसाधनुरूप । गच्छामु तस्यै देहि ॥ —यान्यन्यानि तरुपल्लवानि पुष्पाणि
 च कर्णायतसार्थं त्वं ददासि, किमेतरस्माकं वृथेय निरर्थकमेव तवाहृतैर्दत्तैः,
 यतस्तत्पदमानलोकक्षातैः कर्णशुक्लमस्माकं चिरपरिपूरितमत्यर्थं निर्भरमेव । क-
 र्णपूरौ होतव्यं क्रियते कर्णां भा शून्या भूतामिति, यदा च भगवदपराधैस्तौ
 चिर पूरितौ तदा निरर्थकमेव तद्वदानम् ॥ —तथेता कलिका कोरक किमर्थं त्व-
 मे शठ ददासि, यतस्तस्या अज्ञापमानाया घास्त्रि गोहे वसतिमुपगतेन स्थानं
 यध्मता त्वया महानेव कलिर्वैर दत्तः । तत्रैवाजघ्न वासात् खलु नो हुत प्रीतिः ।
 एव च यस्य महान् कलिर्दत्तस्तस्य किं स्वल्पया कलिकया प्रयोजनम् । कीदृ-
 शां कलिकाम्, अलिनादैर्भृङ्गरतेर्मुहुर्भूयोभूय उपहसितामिव मामुपहसितुं प्रवृत्ता-

मिथ यथा, किमिय वराकी विदम्ब्यते इति । यदा किल कश्चित् कविद्विता
रयति तदान्येऽप्युपहसन्ति । उपहसितामिति कर्तरि निष्ठा । इत्थं प्रोधादुक्त्वा
युगपत्प्रलीतोत्पलेन चक्षुषा च त जघान ॥ अमुष्येभ्यदसो डस्ति त्यदादित्वम्
“अदसोऽसेर्दादु दो म ” । ‘पूर्वत्रासिद्ध’मिति ढस स्य, पत्वम् । अघ्राता कु
त्सिता चासावसका “अव्ययसर्वनाम्नामञ्च् प्राक् ढे ” । तथेति कर्तरि ण्यौ ।
ददस्वेति ‘दद दाने’ इत्यस्य । न इति चतुर्थी ‘युष्मदस्मदोर्बहुवचनस्य यत्नसौ’ ।
यसतिवांसोऽवस्थानम् । प्रत्यक्षे प्रियवद परोक्षे विप्रियकारी शङ्क । चतुर्भि
श्चङ्कलकमिदं कलापक वा । उक्तं च—“द्यादिजात्येकयान्यत्वे सन्दानितवि
शेषकौ । कलापकश्चङ्कल वा कुलकानि वमादिशेत्” इति ॥ ५३ — ५६ ॥

विनयति सुदृशो दृशोः परागं प्रणयिनि कौमुममाननानिलेन ।
तदहितयुवतेरभीक्ष्णमक्षणेर्द्वयमपि रोपरजोभिरापुपूरे ॥ ५७ ॥

कान्ते कान्ताया पाप्य रजो धन्यवर्तनंयनादपास्यति सति तत्सपत्न्या
नंप्रयुग्ममत्यर्थं कोपरणुभिरापुपूरे ध्यानशे, इति पर्यायाप्त्योऽलङ्कार । आपु
पूरे इति कर्मणि लकार ॥ ५७ ॥

स्फुटमिदमभिचारमन्त्र एव प्रतियुवतेरभिधानमङ्गनानाम् ।
✓ वरतनुरमुनोपहृय पत्या मृदुकुसुमेन यदाहताप्यमूर्च्छत् ॥ ५८ ॥

अङ्गनाना मानिनीना प्रतियुयते सम्बन्धि यदभिधान सपत्नीनाम्ना यदा
ह्वानमिदं स्फुट निश्चितमभिचारमन्त्र एव उच्चाटनवेदयाक्यमेव, यथाभिचार
मन्त्रेण विनश्यति तथा नूनं गोत्रस्फलितेनेत्यर्थः । कथं जानीये इत्याह—यत्
सुगात्री भर्तामुना सपत्नीनाम्नोपहृयाकार्यं मृदुनापि कुसुमेन तादिना समी अ
मूर्च्छन् मुमोह । यत्र चैतच्च स्यात् तत्कथं विपत्ताभिधानात्तानपूर्यकं पुष्पताड
नमात्रं मूर्च्छाये भवेन् । तस्मात् स्फुटं कामिनीनां प्रतियुवतेरभिधानमभिचार
मन्त्र एव । अभिचारो हिंसा, तत्प्रधाना मन्त्रोऽभिचारमन्त्रः । अमुनेति प्र
तियुक्त्यभिधाननिर्देशः ॥ ५८ ॥

समवनमघतसितेऽधिकर्षं प्रणयवता कुसुमे सुमध्यमायाः ।
ग्रजदपि लघुता धभूय भारः सपत्तिरिरमयमण्डन सपत्न्याः ॥ ५९ ॥

कस्याश्चिन् कुर्यादर्थः कान्तेन कर्णे सकामं कुसुमे कर्णपूरीकृते सपत्न्याः
कनककुण्डलाद्यलङ्करणं लाघवं गच्छदपि भारे यभूव । सपत्नीसौभाग्यदर्शना-
लघुत्वं यभूव । अगौरवादेव च भारत्वम् । हिरण्यस्य विकारो हिरण्यमयम् ।
यलोपो निपात्यते ॥ ५६ ॥

अवजितममुना तवाहमक्षणा रुचिरतयेत्यवनम्य लज्जयेव ।

अवणकुवलयं विलासयत्या भ्रमररुतैरुपकर्णमाचचत्ते ॥ ६० ॥

कस्याश्चिद्विलासिन्याः कर्णमर्मोपे कर्णोत्पलं घ्राडयेथावनतं भूत्वा अलि-
काणैरित्येथाचचत्ते आस्यगिबेति समस्तमेव याम्यमुत्प्रेक्षारूपम् । तस्यास्त्वलि-
वतमेव निमित्तम् । किमाचरण्याधिव्याह—अमुना त्वदीयेन चक्षुषा कान्तिम-
त्तयाहमवजितं पराभूतमिति । यः किल जीयते स नम्रो भूत्वा मन्दं बहति ।
अवजितमिति कर्मणि निष्ठा, नपुंसकैकवचनम्, कुवलयशब्दस्य नपुंसकत्वात् ।
आचचत्ते इति “वा लिटि” ॥ ६० ॥

अवचितकुसुमा विहाय वल्लीर्युवतिषु कोमलमाल्यमालिनीषु ।

पदमुपदधिरे कुलान्यलीनां न परिचयो मलिनात्मनां प्रधानम् ॥ ६१ ॥

अलीनां कुलानि भृङ्गपूगा लतास्त्यक्त्वा योगास्यास्पदमुपदधिरे आस्थां
‘व्यङ्ग्यः’, यतस्त्वा अवचितकुप्पाः, तामु मनोवशेषरचारिणीषु । किं पैतथिन्नं
यतो मलिनात्मनां परिचयोऽकृतप्रजानां संस्तवो न प्रधानम् । यतो हि स्वार्थ-
सिद्धिस्तत्र तेषां रतिः, अलप्यश्च मलिनात्मानः काप्स्यात् । माल्यं मलन्ते धा-
रयन्तीति माल्यमालिन्यः । ‘उपदधिरे’ इति कर्तरि लकारः । प्रधानशब्द आ-
विष्टलिङ्गः ॥ ६१ ॥

रुथशिरसिजपाशपातभारादिषु नितरां नतिमद्भिरंसभागैः ।

मुकुलितनयनैर्मुग्धारविन्दैर्वनमहतामिव पद्मणां भरेण ॥ ६२ ॥

अधिकमरुणिमानमुद्रदृङ्गिर्विलसदशीतमयून्वरश्मिजालैः ।

परिचितपरिचुम्बनाभियोगादपगतकुङ्कुमरेणुभिः कपोलैः ॥ ६३ ॥

अवसितललितक्रियेण बाहोर्ललिततरेण तनीयसा युगेन ।

सरसकिसलयानुरञ्जितैर्वा करकमलैः पुनरुत्तरक्तमाभिः ॥ ६४ ॥

स्मरसरसमुरःस्थलेन पत्युर्विनिमयसङ्क्रमिताङ्गरागरागैः ।
 भृशमतिशयत्वेदसम्पदेव स्तनयुगलैरितरेतरं निपलैः ॥ ६५ ॥
 अनतकुचभरानतेन भूयः क्लमजनितानतिना शरीरकेण ।
 अनुचितगतिसादनिःसहत्वं कलभकरोरुभिरुरुभिर्दधानैः ॥ ६६ ॥
 अपहृतनवयायकैश्चिराय क्षिनिगमनेन पुनर्वितीर्णरागैः ।
 कथमपि चरणाम्युजैश्चलद्भिर्भृशयिनिवेशवशात् परस्परस्य ॥ ६७ ॥
 मुहुरिति वनविभ्रमाभिपङ्गादतमि तदा नितरां नितम्बिनीभिः ।
 मृदुतरतनवोऽलसाः प्रकृत्या चिरमपि ताः किमुत प्रयासभाजः । ६८ ।

(सप्तभिः कुलकम्) ।

तदा पुष्पोद्भवे प्रपृष्टे नितम्बिनीभिर्वरारोहाभिर्नितरां मुहुः इतीत्यम् अतमि
 तान्तं विधमिति भावे लकारः । “नोदासोपदेशस्य मान्तस्ये”ति वृद्धिनिषेधः ।
 कस्मादतमि-भणति, मुहुः पुनःपुनर्ये वनविभ्रमा विशेषेण विविधानि वा भ्रम-
 णानि तेष्वभिपङ्गः सक्रिस्तेषां योऽभिपङ्गोऽभिमघस्ततोद्धतोः । कीदृशीभिस्ताभि-
 रिति तान्तानां स्वरूपमाह—अंसमार्गैः स्कन्धदेशैरुपलक्षिताभिः । कीदृग्भिः प्र-
 कृत्यात्यन्तनम्रैः । उत्प्रेक्ष्यते-शिथिलकेशकलापचंसनभरादिव, यो हि भाराका-
 न्तः सोऽवश्यमेव नमति । तथा यन्प्रपञ्चरुपलक्षिताभिः । कीदृशैः स्थगितने-
 त्रैः । उत्प्रेक्ष्यते—घनमहतां निविडदीर्घाणां रोम्भाणां भरेणैव निमीलितलोचनैः ॥—त-
 था गण्डस्थलैरुपलक्षिताभिः । कीदृग्भिः कान्तचुम्बनासक्त्या नष्टकुम्भैरप्यत्यर्थं
 रक्तत्वं दधानैः । कुकुमं वेदपास्तं कथमधिरललोहितैरित्याह—स्फुरितांप्पक-
 रमयूषजालैः ॥—तथा मुजयुगलेनोपलक्षिताभिः । कीदृशेन कृतरेण तथा भ्रम-
 यशासि वृत्तविलासेनापि स्वभावाद्भ्रमणीयेन, तथा पाणिपद्मैरुपलक्षिताभिः । की-
 दृशैः पुनरङ्गरङ्गमाभिर्द्विगुणितलोहितच्छुचिभिः । उत्प्रेक्ष्यते—लोहितपल्लवरङ्गीकृ-
 तैरिव । या इयर्थे ॥—तथा कुचयुग्मैरुपलक्षिताभिः । किंविधैः पत्युरःस्थलेन का-
 न्तयत्न स्थलेन कर्मा विनिमयेन परिवर्तनेन सङ्क्रमितः प्रवेशिनः प्रतिविम्बितोऽङ्ग-
 रागरागः समालम्बनलोहित्यं येषां नैः । वक्षसा कुचौ रजितौ ताभ्यामपि तत् ।
 कथं सङ्क्रमितः, स्मरेण कामेन सरसं सरागं सप्तीति, तथेतरेतरमन्यान्पस्य

भृशं निपक्षैर्लनैः, परस्परं पीडयद्भिरित्यर्थः । उत्प्रेक्ष्यते-अतिशयेन सुतरां या
 खेदसम्पच्छ्रमयाद्भुल्यं तथैव निपक्षैः । यौ ह्यतिभारतौ तावन्योम्यं निपक्षौ भ-
 वतः । अतिगमेति पाठान्तरम्, अतिशयगमनेनेत्यर्थः ॥ -तथा शरीरकेण कृशो-
 न वपुषा उपलक्षिताभिः । कीदृशेन उच्चमुखस्तनभरनघ्रेण, तथा भूयः पुनर-
 पि क्लमजनितानतिना खेदोत्पादितमद्वत्वेन । तथोरुगिरूपलक्षिताभिः । कीदृ-
 शैः कलमकरोरुभिर्हस्तिहस्तस्थूलैः, तथानग्न्यस्तगमनायसादेन निःसहत्वमसान-
 र्थ्यं स्तब्धत्वमुद्वहद्भिः ॥ -तथा पादाब्जैरुपलक्षिताभिः । कीदृशैश्चिरं सितिगम-
 नेन नष्टसरत्नालकैरप्युर्वीश्रमणेनैव भूयोऽपि दत्तलौहित्यैः, तथा कथमपि क-
 थं कथञ्चित् भृशमत्यर्थं परस्परस्यान्योन्यस्य यो विनिवेशोऽवस्थानं भरसमर्पणं त-
 द्दशात् तत्तामर्थ्याञ्चलद्भिर्गच्छद्भिः, पादे पादं विधाय कथमपि पान्तीभिरित्यर्थः ॥
 -इति वनविभ्रमाभिपङ्गात् ताभिस्तदा अतमि, किं वाञ्छर्यं यतस्ताः स्वभावेन
 सुकुमाराद्भ्यो मन्यगाश्च, किं पुनश्चिरप्रयासभाजो गमनसिन्नाः, अतोऽवश्यं
 तासां खेदो युक्तः । सप्तभिः कुलकम् ॥ ६२-६८ ॥

प्रथममलघुभौक्तिकाभमासीत्

श्रमजलमुज्ज्वलगण्डमण्डलेषु ।

कठिनकुचतटाग्रपाति पश्चा-

दथ शतशर्करतां जगाम तासाम् ॥ ६९ ॥

तासां च आत्मानामुज्ज्वलगण्डमण्डलेषु रक्तकपोलफलकेषु यत् स्वेदवा-
 रि तत्पूर्वं स्थूलमुक्रामणिनिभमभूत्, अनन्तरं शतखण्डत्वं ययौ, यतः कर्कश-
 कुचतटीप्रान्ते पतितम् । यो हि श्वभ्रादश्वमप्ये जलनिकरः पतितः सोऽवश्य-
 मेव शतखण्डत्वं याति । शर्कराः कणिकाः ॥ ६९ ॥

विपुलकमपि यौवनोद्धतानां

घनपुलकोदयकोमलं चकाशे ।

परिमलितमपि प्रियैः प्रकामं

कुचयुगमुज्ज्वलमेव कामिनीनाम् ॥ ७० ॥

तदणीनां स्तनयुग्मं रेजे । कीदृशं विपुलमेव विपुलकं महामोगं, तथा घ-
 नेन संहतेन पुलकोद्भवेन रोमाञ्चोद्भवेन पेशलं मनोह्रं, तथा प्रियैः परिमलित-

मुपमृदित परिभुङ्गमत पवात्यर्थमुज्ज्वल सञ्छायम् । विरुद्ध चैतत् । यत्किं
विपुलक विगतपुलक तत्कथ पुलकादयकोमल भवेत्, अथैवविध तर्हि न वि-
पुलकम् । तथा यत्परिमलित मृदित परितो वा सञ्जातमल तत् कथमुज्ज्वल
स्यात्, अथ चेदुज्ज्वल तत्कथ परिमलितमिति विरोध । कीदृशीना कामिनीना-
यौवनोद्धताना तारुण्यगवितानाम् ॥ ७० ॥

अविरतकुसुमायचायवेदा

निहितभुजालतयैकयोपकण्ठम् ।

विपुलतरनिरन्तरावमग्नः-

स्तनपिहितप्रियवक्षसा ललम्बे ॥ ७१ ॥

कयाचित् कामिण्या लम्बित सनिधानात् प्रियकण्ठ एव । कीदृश्या उ-
पकण्ठ कान्तकण्ठे निक्षिप्ताहुवल्ग्या, कुत पुष्पायचाययदात् । तथा विपुल
तरो महानिवेशो निरन्तरी सहस्री अवमग्नौ कान्तारसि वृद्धितौ यौ स्तनौ ता-
भ्यामाच्छादित वल्लभवत्ता यया । काचिच्छ्रमघशात् स्तनापपीड कान्तस्य कण्ठ
लग्नेति वाक्यार्थः । अवचाय इति 'हस्ताक्षणे चरस्तेये' इति वज्र । लल-
म्बे इति भावे लिट् ॥ ७१ ॥

अभिमतमभितः कृताङ्गभङ्गा

कुचयुगमुन्नतिवित्तमुन्नमय्य ।

तनुरभिलपितं श्रमच्छलेन

व्यवृणुत वेल्लितबाहुवल्लरीका ॥ ७२ ॥

काचित् तनुस्तन्वी श्रमयाजेन विकीर्णित व्यवृणुत व्याचचने । यत्
प्रियसमुप विहितगात्रवियतां, तथा कुञ्जितभुजलतिका । किं हृत्या स्थिता, उद्यत्वा
उद्यमुग्नवन प्रतीतमुन्नतिवित्त स्तनयुगमुन्नमय्य उन्निष्य, दर्शयित्वा इत्यर्थः ।
श्रमयन्तु एतदेवविधाश्चेन भवन्ति प्रियाभिलाषेणापि । तत्तश्च श्रमव्याज वि-
न्तयः स्यान्ति श्रमव व्याचरयौ ॥ ७२ ॥

गाराग ममालम्

सद्वर्णित, स्मरणे श्रमोदविन्द-

नूननोदवध्याः ।

'म्यामिव' ग पाठ । २' थ ग पाठ ।

कुचकलशकिशोरकौ कथञ्चित्

तरलतया तरुणेन पस्पृशाते ॥ ७३ ॥

केनचिद्युना नवपरिणीताङ्गनायाः पयोधरौ पस्पृशाते स्पृष्टौ पीडितावित्यर्थः । किं निर्व्याजमेव नेत्याह—तुषारकणनिभा. स्वेदजलविभ्रयः किलोत्पुंसयता, घर्मोदकलघोत्पुंसनव्याजेनेत्यर्थः । किलेत्यलीके । तत्त्वतः कुचजिघृत्तयैवेत्यर्थः । कथं स्पृष्टौ कथञ्चित् कथमपि । कुतस्तरलतया कम्पवशात् कुचयोः । सा हि घोडा यत्नात् स्पृष्टा धेपते, तरलत्यादेव च कुचकलशयोः किशोरकावुपमानम् । अम्योऽपि यस्तरुणः स तरलं किशोरकं कथञ्चिदाकामति । किशोरकस्तरुणोऽथः । कुचौ रीनत्पाद्भोरवत्वाच्च कलशाविव । यदि वा कुचौ कलशाविव किशोरकाविव चेति विशुद्ध “मयूरव्यसकादयश्चे” ति समासः । षष्ठमन्यत्र । उद्विन्दुरिति “मन्थौदनसकुचिन्दुष्वि” त्युदकस्योदादेशः । पस्पृशाते इति कर्मणि लकारः । पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥ ७३ ॥

गत्वोद्रेकं जघनपुलिने रुद्धमध्यप्रदेशः

स्थित्वा नाभौ बलिपु बलयन् गाङ्गमम्भोबिलासम् ।

प्राप्नोस्त्वं स्ननतटभुवि प्रावयन्नोमकूपान्

स्वेदापूरो युषतिसरितां व्याप गण्डस्थलानि ॥ ७४ ॥

नारीनदीनां घर्मोदकांघ. कपोलतलानि व्यापनशे । कीदृशोऽसौ श्रोणीतटे उद्रेकं यावुत्थं गत्वा प्राप्य व्याप्तोदरभागः, ततो नाभौ स्थित्वा बलिपु त्रैपथग-मुदकविभ्रमं बलयन् अनुकुर्वन्, त्रिवलिप्रदेशे मार्गजयेण गच्छवित्यर्थः । ततः कुचस्थलदेशे महत्त्वमासाद्य रोमकूपैर्ज्ञोमरन्धाणि प्रावयन् पूरयन् । योऽपि सरित्पूरः सोऽपि प्रथमं पुलिनानि व्याप्नोति ततः कूपादीनि । स्वेदस्तत्र भ्रमवशात् कामतकरसम्पर्काच्च । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् । तल्लक्षणं तु “मन्दाक्रान्ता ममनततगा गः समुद्रतुलोकं” रिति ॥ ७४ ॥

प्रियकरपरिमार्गादङ्गनानां यदाभूत्

पुनरधिकतरैव स्वेदतोयोदयश्रीः ।

अथ वपुरभिपेक्षुं तास्तदाम्भोभिरीपु-

र्वनविहरणस्वेदम्लानमम्लानशोभाः ॥ ७५ ॥

इति माघमद्विवरिते शिशुपालप्रघमन्ये कुसुमरीडावर्णेन नाम सप्तम
सर्ग ॥ ७ ॥

अथानन्तर वनितास्नोयं शरीरं क्षालयितुमभिलेपुर्नित्युत्तरसर्गायंसूत्रनम् ।
कठेत्याह—यदा तासामङ्गनाना 'हिमलसन्ध' 'श्रमोदमिन्दून्' इत्युक्ता^१, प्रियत्र
रपरिमार्गात् कान्तहृन्तान्पुमनाद्भयोऽप्यधिर्नव 'गवोद्रेक' मिति निर्दिष्टा स्वैदतो
योदयश्री घर्मोदराप्रिमात्रलन्मीगभून् । यद्यपि तासां स्वैदतोय कान्ता करे-
णापनयन्ति तथापि मम्मयप्रशान् पुनर्दिशुणिनमेव तदभूदित्यर्थ । सम्पशौ ना
परिमार्ग । कान्तकरस्पर्शात् घर्मतायोदयस्य श्री शोभा यदा अधिर्नगभूत्
इत्यर्थ, तां श्रेयमचिन्तयन्-यदि तायोदयमात्रादियमस्माकमङ्गे कान्ति, निर्मिति
सरिति घटना तोयेन ना म न स्यादिति तदेष धपुरङ्गिरभिपेक्षमीपुरियुत्प्रेक्षा ।
कीदृशं यपु काननमलिधमनि सहामिति ज्ञाने कारणान्तरम् । ता कीदृश्य,
अस्तानशोभा अमप्रकान्तय इति निरोधामास । परिमार्जेन परिमार्गं, मीने
घम् । "मृजेर्बुद्धि" रिति वृद्धि । उत्प्रेक्षाप्रायोऽस्तङ्कार । मालिनी वृत्तमिति
मद्रम् ॥ ७५ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायाचार्यवर्य्य-आनन्ददेवायनि-वृत्तभद्राचार्यनिरचिताया
माघकायसारटीकाया सदेहनिर्गपध्याय्याया कुसुमरीडावर्णेन सप्तम सर्ग ॥ ७ ॥

शिशुपालवधकाव्ये

अष्टमः सर्गः ।

आयासादलघुतरस्तनैः स्तनद्विस्तान्तानामविशदलोचनारविन्दैः ।

अन्यन्नः कथमपि योपितां समूहैस्तैरुर्वानिमितचलत्पदं प्रचेले ॥ १ ॥

अथ तैर्माधवयोपितां समूहैः स्तनैरभ्यम्भस्तोयाभिमुखं कथमपि प्रचेले
गतमिति भावे लकारः । कुच्छूलने कारणमाह-स्तान्तानां पित्रानाम् । कुत इ-
त्याह-आयासात् कुसुमावचयधमात् । तथा अलघुतरस्तनैर्महानिवेशपयोधरैरत-
र्पणैः स्तनद्विः कणद्विस्तथा विशदलोचनारविन्दैः अलसनयननीलोत्पलैः । कथं
प्रचेले, उभ्यां भुवि निमित्तानि क्षिप्तानि चलन्ति स्पलन्ति पदानि क्रमा यत्र,
स्पलन्ति गच्छन्ति इत्यर्थः । महर्षिणी घृत्तम् । "औ औ गलिदशयतिः महर्षि-
णी स्यात्" ॥ १ ॥

यान्तीनां सममसितभ्रुवां नतत्वादंसानां महति नितान्तमन्तरेऽपि
संसक्तैर्विपुलतया मिथो नितम्यैः संवाधं बृहदपि तद् यभूव यत्नम् ॥ २ ॥

असितभ्रुवां नायिकानां समं यान्तीनां गच्छन्तीनां बृहदपि तद्वत्सं संवाधं
संकटं यभूव, नितान्तमत्यर्थं महत्यन्तरेऽपि सति । कुतो महद्वायधानमित्याह-
अंसानां नतत्वादिति । तासां द्वि श्रमवशात् स्कन्धा नताः । यदुक्तम् "रुध-
शिरसिजे" त्यादि (७ सर्ग १२ श्लो०) । यदि नितान्तमन्तरं विस्तीर्णं प-
न्यास्तत् कथं सम्याघृत्यमित्याह-नितम्यैरातोर्द्विमिथोऽभ्योन्यं संसक्तैः संलिष्टैः,
कुतो विपुलतया विस्तीर्णत्वात् । यद्यपि ह्यपरिभागे न रन्ध्रसद्भावास्तथाप्यधो-
भागे नितम्या मिथः संलिष्टाः, अतो बृहदपि वत्सं सम्याधं यभूव ॥ २ ॥

नीरन्ध्रदुमशिशिरां भुवं भजन्तीः साशङ्कं मुहुरिव कौतुकात् करैस्ताः
पस्पर्श क्षणमनिलाकुलीकृतानां शाखानामतुहिनररिमरन्तरालैः ॥ ३ ॥

१ 'रे' क. पाठः । २ 'वा' क. ख. पाठः । ३ 'गच्छन्ती' क. ख. पाठः । ४ 'अ' क. ख. पाठः ।

ता नारी सहततस्तत्वात् शीतलामुर्वी सेवमाना वानचालिताना शाप्याना
विषरै सूर्य किरणैर्मुहुर्मुहु पस्पर्शं अच्युतम् । अतश्च शाखाविषरस्पर्शादुत्प्रे
क्ष्यते-कौतुकान् कुतूहलान् साशङ्क समयमिवास्पर्शात् । य किलोद्यानस्थान्
परदारान् करै स्पर्शमुच्छ्रित्य स कस्मिंश्चित्तगहने निलीय मुहुर्दर्शनं भूयश्चा
दर्शनं याति, ते च भगवद्दारा, अतश्चाशङ्का युक्ता ॥ ३ ॥

एकस्यास्तपनकरैः करालिताया विश्राणः सपदि सितोष्णवारणत्वम्
सेवार्यं वदनसरोजनिर्जितश्रीरागत्य प्रियमिव चन्द्रमाश्चकार ॥ ४ ॥

इह तापनिवारणार्थं महता क्षुब्धं धार्यते तत्र कविरुहन्-एकस्या क
स्याश्चिद्वनिताया सितोष्णवारणत्व विश्राणो वदलानपनरूपत्वमुद्बुद्धन् सृगाङ्क
सेवार्यमागत्य प्रियमिव चकार । सिततापत्रव्याजेन शशी अत एवातपमवद्धे
त्यर्थः । किमिति सेवा व्यधत्तेत्याह-वदनसरोजनिर्जितश्रीरिति । यश्च येन जि
त सोऽवश्यमेव त सेवते । कदाचिच्छ्रमं तस्यानभिमत स्यादित्याह-तपनकरै
अर्ककिरणं करालिताया भास्वराया सन्तभाया इत्यर्थः । सपदि तापादन
न्तरमेव । उष्णं धार्यतेऽनेनैत्युष्णवारणं क्षुब्धम् ॥ ४ ॥

स्वं रागादुपरि वितन्वतोत्तरीयं कान्तेन प्रतिपथवारितातपायाः ।
सच्छ्रद्धादपरविलासिनीसमूहाच्छायासीदधिकतरा तदापरस्याः ५

अन्यस्या नायिकायास्तदा अपरविलासिनीसमूहात् सपत्नीपूगसकाशाद्व्य
र्थं नितरा छाया आतपाभावः शोभा चासीत् । कदाचिच्छ्रद्धाणि तस्य न स्युः,
नेत्याह-सच्छ्रद्धादिति । सन्ति रम्याणि क्षुब्धाणि यस्यासौ सच्छ्रद्धास्तस्मात् ।
कदाचित्तस्या वृहच्छुब्धं स्यादित्याह-प्रतिपथ मार्गे मार्गे प्रेयसा स्तस्मात्मीय
वास प्रीत्या शिरसि धारयता वारितातपाया अपास्तरविप्रभाया, वस्त्रमात्रा
तपनाया इत्यर्थः । अतश्च सपत्नीधृन्देन स्वयं सौभाग्यदर्शनात् महती च्छाया
कान्तिर्यभूत् । न हि विमर्शो यो विपक्षेण दृश्यते ॥ ५ ॥

सस्पर्शप्रभवसुग्वोपचीयमाने सर्वाङ्गे करतललग्नवल्लभायाः ।

कौशेय व्रजदपि गाढतामजस्र सस्रसे विगलितनर्माचि नीरजाद्याः ६।

कस्याश्चिदुपलब्ध्या कौशेयं जघनाम्बरं सस्रस्रं स्रस्तं भ्रष्टम् । कदाचि
द्विधितं स्यादित्याह-नितरा गाढता तीव्रता व्रजदपि । कदा सस्रमे इति गा

दत्वे कारणमाह-संस्पर्शप्रभवं यत् सुखमुपजोषं तेनोपजीयमाने उच्छ्वसति अ-
शेषे घणुपि सति । किमीये स्पर्शे सतीत्याह-करतललग्नवल्लभाया इति । कथं
तर्हि सस्तमित्याह-विकसितनीवि शिथिलोचयम्, अत्र चाद्गोच्छ्वास एव कार-
णम् । कौशेयमिति “कोशादृढक्” । सखंसे इति कर्तरि लकारः । ‘नीविरा-
ग्रधनं नार्या जघनस्थस्य वाससः’ ॥ ६ ॥

आयान्तीरलसमवेक्ष्य विस्मयिन्यस्तास्तन्वीर्न विदधिरे गतानि हंस्यः
बुद्ध्वा वा जिनमपरेण काममाविष्कुर्वीत स्वगुणमपन्नपः क एव ॥७॥

ताः कृशाङ्गीः सयिलासं गच्छन्तीर्दृष्ट्वा हंस्यो गतानि न विदधिरे नायुः,
यतो विस्मयिन्यस्ताद्विलासगत्या विसेराः, तासां हि सदैवाभिमानोऽस्मत्परो नान्यः
सलीलं याति, यदा तु स्वगतिं तामिविशेषितामविदुस्तदा निरुत्साहा अभयक्षि-
त्यर्थः । किं वात्र चित्रं, यतोऽन्येन स्वगुणमत्यर्यमभिभूतं ज्ञात्वा क एव नि-
र्लज्जस्तमाविष्कुर्वीत प्रकटयेत् । स्वगुणमभिभवं विदित्वा संवरणमेव तस्य न्या-
य्यमित्यर्थः । वाशब्दः पूर्वोक्तमाक्षिपति । एवशब्दः सम्भावनायाम् । न सम्भाव-
यामि यो दर्शयेदित्यर्थः ॥ ७ ॥

श्रीमन्निर्जितपुलिनानि माधवीनामारोहैनिर्विडबृहन्नितम्बविम्बैः ।
पापाणस्त्रलनविलोलमाशु नूनं वैलक्ष्यादयुरवरोधनानि सिन्धोः ॥८॥

इह नदीनां स्वभावोऽयं यत् कचिद्वेगगमनं कचिच्च स्त्रलनं, तत्र कविक-
हते-सिन्धोरवरोधनानि समुद्रमद्विष्यो नद्यो नूनं निश्चितं वैलक्ष्यात् लज्जया आ-
शु तूर्णं पापाणस्त्रलनेन च विलोलमाकुलं जग्मुः । वैलक्ष्ये कारणमाह-यतो बृ-
ष्णिग्वनिताभिरारोहैः धोणीभिः जितपुलिनानि परिभूतसैकतानि । माधयानां
त्रियो माधन्यः । अयुरिति यातेल्लब्ध । “लङः शकटायनस्य” ॥ ८ ॥

मुक्ताभिः सलिलरयास्तशुक्तिपेशीमुक्ताभिः कूतरुचि सैकतं नदीनाम् ।
स्त्रीलोकः परिकलयांचकार तुल्यं पल्यद्वैर्विगलि'तहारचारुभिः स्वैः ६

नारीजनः सरित्तटं मुरतसंप्रयोगवशात् त्रिचमुक्तामणिरस्यैर्निजशयनैः स-
दृशं परिकलयांचकाराबुद्ध, यतो मुक्ताभिर्मोक्तैर्नैर्जनितकान्ति । कीदृशीभिस्तोय-
वेगेन लिताभिः शुक्तिपेशीभिः शुक्लखण्डैर्मुक्ताभिरुद्धान्ताभिः । शुक्तिर्जलचरवि-

शेषः । पेशी शकलम् । पत्यङ्कः शय्या । “परेष्व घाङ्कयो” रिति लत्वम् ॥ ६ ॥

आघ्राप्य भ्रमजमनिन्धगन्धवन्धुं निःश्वासश्वासनमसङ्गमङ्गनानाम् ।
आरण्याः सुमनस ईपिरे न भृङ्गैरौचित्यं गणयति को विशेषकामः १०

भ्रमरैरारण्याः सुमनसो वानेयानि पुष्पाणि नेपिरे नामिलपिताः । कुतः,
वनितानां निःश्वासश्वासनमुच्छ्वासघातं भृशमाघ्रायोपलभ्य । कीदृशं भ्रमजं खे-
दोत्थं, तथानिन्धस्य भ्रेष्ठस्य गन्धस्य सौरभस्य बन्धुं सदृशं, सुगन्धिमित्यर्थः ।
ननु पौष्पो गन्धस्तेषां सर्वोपभोग्यः तत्कथमागन्तुको नारीमुखमास्तस्तरभाजीत्या-
ह-यो विशेषकामोऽधिकार्थी स क इवौचित्यं परिचयं युक्तत्वं वा गणयति विचार-
यति । पुष्पेभ्यश्च नारीवदनसौरभं रम्यतरम् । अरण्ये मया आरण्याः “अरण्या-
णो वक्तव्यः” ॥ १० ॥

आपत्यां निजयुवनौ वनात्सशङ्कं वर्हाणामितरशिखण्डिनीं भरेण ।
आलोक्य व्यवदधतं मयूरमारान्नामिन्यः भ्रदधुरनार्जवं नरेषु ॥ ११ ॥

मामिन्यो मनस्विन्यः पुरुषेभ्यनार्जवं शब्दं भ्रदधुः सम्भावयामासुः, म-
यस्मि निःसंशयं धूर्ता नरा इति बुबुधिरे इत्यर्थः । कदा मयूरं वृद्धा, कीदृश-
मारात् निकटस्थां परशिखण्डिनीं मयूर्यन्तरं वर्हाणां-भरेण शिखण्डादोपेन स-
शङ्कं व्यवदधतं स्थगयन्तम् । कदा, निजयुवनौ स्वगृहिण्यां वनादायत्यामाया-
स्याम् । स हि परमयूरां सह रन्तुमारब्धो यावच्च प्रेक्षते तावन्निजमयूरी सं-
प्राप्ता, ततस्तद्दर्शनमयाद्दुर्हकलापेन तां विदधतं तं वृद्धा, नारीभिरन्नापि यत्र
तिर्यञ्चोऽप्येयंविधास्तत्र नराः शठा इति किं चित्रमिति याज्यार्थः । अथर्व-
विधं मयूरमालोक्य मामिन्यो नरेभ्यनार्जवं भ्रदधुः, स्त्रीभिर्नरेषु शठत्वादनार्ज-
वेन मधितव्यं वर्तितव्यम्, स्त्रीणामपि धूर्तता वरमिति भ्रदधुरीचतुस्त्विय-
मर्थः । आपत्यामितीहः शतरि रूपम् । भ्रदधुरिति अतूर्वस्य दधातेर्लट् ॥ ११ ॥

आलापैस्तुलि'तरवाणि बाणिनीनां माधुर्यादमलपतत्रिणां कुलानि ।
अन्तर्धामुपययुस्तपलावलीषु प्रादुःप्यात् कडव जिनः पुरः परेण ॥ १२ ॥

अमलपतत्रिणां कुलानि हंसयूथानि कुचनयावलीष्वन्तर्धामुपययुरदर्शनं ज-

मुः । अत्र जनमयं कारणमुत्प्रेक्ष्यते-वाणिनीनां मृदुभाषिणीनामालापैर्वचोभि-
र्माधुर्यात् तुलितरवाणि जितघ्वनीनीव । तेभ्यो हि ता मञ्जुभाषिण्यः । युक्लं
त्रैतत्, यतो यो विपक्षेणाभिभूतः स क इव तदग्रे प्रादुःष्यात् प्रादुर्भवेत् संमुञ्ज-
स्तिष्ठेत् । तुलितमत्राभिभूतम् । साधु वृणन्ति भाषन्ते इति वाणिन्यो नार्यः ।
‘अमलपत्रिणः सितच्छुदाः । अन्तर्धानमन्तर्घा “आतश्चोपसर्गो” इत्यद् ।
प्रादुःष्यादिति अस्तेलिङ् ॥ १२ ॥

मुग्धायाः स्मरललितेषु चक्रवाक्या निःशङ्कं दयिततमेन शुम्भितस्य ।
प्राणेशानभि विदधुर्विधूतहस्ताः सीत्कारं समुचितमुत्तरं तरुण्यः ॥ १३ ॥

इह सवचरौ शुम्भन्तं चक्रवाकं यदुभिः प्रेयसीनां दर्शिनं पश्यतेति, तत-
स्ताभिस्तं दृष्ट्वा नुभवादिषु हर्षेणाभ्यासवशात् सीत्कारपूर्वं पाणिपल्लवविधूननम-
कारीति तत्त्वम्, तत्र कविराह-प्रियैर्दर्शितं चक्रवाक्याश्चक्रवाकेन यच्चुम्भितं
यन्त्रपानं तस्य शुम्भनस्य तरुण्यः सीत्कारं प्रियान्प्रति उत्तरं ददुः । यतः स-
मुचितं योग्यम् । शुम्भनस्य हि प्रतीपं भाषणमुचितम् । कीदृश्याश्चक्रवाक्याः
स्मरललितेषु कामव्यवहारेषु मुग्धाया अनभिज्ञायाः । नहि तिर्यञ्चः स्मरविरो-
धहाः, अत एवाभिरुचितं सीत्कारमुत्तरं ददम् । कीदृश्यस्ता विधूतहस्ताः क-
म्पितपाणयः, हस्तधूननमप्युचितमुत्तरं ददुरित्यर्थः । चक्रवाक्या इति सम्बन्धे
पठ्या । दयिततमेनेति कर्तरि तृतीया । शुम्भितमिति भावे क्तः । चक्रवाककर्द-
कं चक्रवाक्या यच्चुम्भितं तस्येत्यर्थः । प्राणेशानभीति “अभिरभागे” इति क-
र्ममवचनीयसंज्ञा । प्रियदर्शनमभोत्तरग्रहणादवगम्यते ॥ १३ ॥

उत्तिष्ठत्स्फुरितसरोरुहार्धमुच्चैः सल्लेहं विहगरवैरिवालपन्ती ।

नारीणामथ सरसी सफेनहासा प्रीत्येव व्यतनुत पाद्यमूर्मिहस्तैः ॥ १४ ॥

अथानन्तरं सरसी कल्लोलकरैर्वनितानां पाद्यमिव व्यतनुत वदौ । पादार्धं
पुष्पोदकादि पूजनं पाद्यं “पादार्घ्यां च” इति यत् । कीदृशम्, उत्तिष्ठान्पुद्गु-
तानि स्फुरितानि सरोरुहाण्येवार्धोऽर्चाकुसुमं च यत्र । पाद्ये हर्षेण भवित-
व्यम् । कीदृशी सरसी, उच्चैस्तारं पत्तिकृजितैः सप्रेमालपन्तीव कुशलप्रश्नमिव
कुर्वती, तथा फेन पव हासः सह तेन वर्तते इति सफेनहासा । यः किल
कंचिद्गृहमागतं स्निग्धमर्चति स तोयपुष्पादिना सम्पापणेन कलिहासादिना

च तमावर्जयति । नारीति “नृनरयोर्दीप्” । वृद्धिश्च । सर एव सरसी, पि
प्लव्यादित्वात् डीप् । हनडयादिलोप ॥ १४ ॥

नित्याया निजवसतेनिरासिरे यद्वागेण श्रियमरविन्दतः कराग्रैः ।
व्यक्तत्वं नियतमनेन निन्युरस्या सापत्न्यं चितिसुतविद्विपो महिष्यः

साहित्येन भगवन्जारीमि पद्मानि जितानीत्येवमर्थं कविर्मह्यम्बुरेणाह-
क्षितिसुतो भीमो नरकासुरस्तस्य विद्धिद् शत्रुमंगधान् विष्णुस्तस्य महिष्यो
ललना सत्यभामाप्रभृतयस्ता नियत निश्चितमस्या श्रिय सापत्न्यमनेन व
स्तुना व्यक्तत्वं निन्यु प्रकटीयकु । एताद्यन्त हि काल तासा सापत्न्य श्रिया
सह न लक्षितमधुना तदाधिरभूत् । केनेत्याह-यदेता पाणिपल्लवैः करणं रागेण
साहित्येन च हेतुना अरविन्दत पद्मात् श्रिय शोभा पद्मा च निरासिरे निरा
स्यन् चित्तिषु । कीदृशात् अरविन्दात् नित्याया सनातन्या निजवसतेरा
स्मीयवासगृहात् । पद्ये हि सर्वत्र लक्ष्मीर्धसति अतश्च यदासौ तस्मात्तामि
निर्गता तदा सापत्न्यप्रकाशनम् । सपत्नी किल विरस्यता सपत्नी रागेणे
र्ष्याया च वासाजिरस्यति । श्रीशब्दस्योभयार्थत्वादेपानोक्तिः । समान पति
र्गस्या सा सपत्नी । ‘नित्य सपत्न्यादिवि’ नि डीप्नकारो । निरासिरे इति
कर्तरि । “उपसर्गादस्यत्यूहोर्षा वचनम्” । अरविन्द इति गयादिषु निन्दे स
हाया’ मिति घ ॥ १५ ॥

आस्कन्दन् कथमपि योयितो न यावद्भीमत्यः प्रियकरं धार्यमायहस्ताः
श्रौत्सुन्यात् त्वरितमभूस्तदभ्यु तावत्सन्नान्तप्रतिमतया दधारिणान्तः

अङ्गना कथमपि यावदभ्यु नास्कन्दन् न जगादिरे, तावत् तत्तौय कर्तुं
शमूयोपा अन्तरभ्यन्तर दधानुदवहत् । कथ, सन्नान्तप्रतिमतया तासा प्रति
गिम्बितेन देहेन । उत्प्रेषते-आत्सुन्यात् त्वरितमिवोत्कण्ठाप्रतिमिव । य
मिलात्सुक सोऽनागतामपि कान्तामन्तर्दधाति हृदये वहति । कीदृशो योपि
त इति वृत्ताम्बुद् कारखमाह-भीमत्य सन्नासा, अत एव कान्तहस्ताय
भ्यकरा । आस्कन्दन्निति लट्, गि “ओऽन्त” । अभ्युशब्दो द्वितीयान्तो मि-
प्रप्रमः । आस्कन्दन्नित्यस्य सुमीपे वादव्य । मीविद्यते यासा ता भीमत्य
॥ १६ ॥

ताः पूर्वं सचकितमागमय्य गाधं कृत्वाथो मृदुपदमन्तराविशन्त्यः
कामिन्यो मन इव कामिनः सरागैरङ्गैस्तज्जलमनुरञ्जयांभूवुः ॥ १७ ॥

कान्ताः सरागैः समालम्ब्यैर्द्वैस्तज्जलमनुरञ्जयांभूवुः लोहितीचक्रुः । किं
कृत्या, प्रथमं तज्जलं सवासमागमय्यासाद्य गवेषयित्वा वा, अथो श्वनन्तरं
गाधं कृत्वा प्रतिष्ठां विधाय, ततो मृदुपद मन्दकममन्तमङ्घ्रमाविशन्त्यो या-
न्यः, ततो जलमरञ्जयन् । किमिवेत्याह—कामिनो मन इवेति । यथा प्रेय-
सः सानुरागोः सस्नेहेरङ्गैश्चिच्छमनुरञ्जयन्ति प्रीणयन्ति । कथं, पूर्वमागमय्य
तच्चित्तं युद्ध्या पश्य स्यान्नवेति । ततो गाधमवस्थानं तत्र कृत्वा, मृदु कोम-
लेनोपायेनान्तराविशन्ति, ततः सरागं तं कुर्वन्ति ॥ १७ ॥

संक्षोभं पयसि मुहुर्महेभकुम्भश्रीभाजा कुचयुगलेन नीयमाने ।
विश्लेषं युगमगमद्रथाङ्गनाम्नोरुदुत्तः क इव सुस्त्रावहः परेषाम् ॥ १८ ॥

रथाङ्गनाम्नोर्युगं चक्रघातयोर्मिथुनं विश्लेषमगमत् वियोगं प्राप । कदा,
हस्तिर्मस्तकस्थूलेन कुचयुग्मेन तोये संक्षोभं नीयमाने पुनः पुनः प्रकम्पं प्रा-
प्यमाणे । किं वैतश्चित्रं यत् कुचकुम्भो तद्वियोगकारिणौ । यतो य उदुत्त-
स्यङ्गचारिणः स क इवान्येषां सुलज्जनकः । स्तनयुगस्य चोदुत्तत्वात् । घृत्तं
परिणाहि ॥ १८ ॥

आसीना तदमुषि सस्मितेन भर्त्रा

रम्भोरुरवतरितुं सरस्यनिच्छुः ।

धुन्वाना करयुगमीक्षितुं विलासान्

शीतालुः सलिलगतैः सिच्यते स्म ॥ १९ ॥

काचित् कदलीकोमलोरुस्तटस्था जलस्थेन पत्या सिच्यते स्मोक्षिता ।
कीदृशी, सरसि अक्षमध्येऽवतरितुं प्रवेष्टुमनिच्छन्ती, यतः शीतालुः शीतं न
सहते । निमर्षं सिक्केत्याह—विलासानीक्षितुमिति । यतो जलसेकात् सा पा-
णियुगं धुन्वाना । आसीनेति—ईदास । घृत्तकृदणुशीतलत्वात् रम्भेयोरुपस्था,
सा रम्भोरुः “ऊरुत्तरपदादौपम्ये” इत्यूह । स्वादौ ‘धुन् कम्पने’ इत्यस्य
हस्यान्तस्य धुन्वानेति रूपम् । शीतं न सहते शीतालुः । सलिलं गतः सलि-
लगत इति “द्वितीया धिते” ति समासः ॥ १९ ॥

नेच्छन्ती समममुना सरोऽवगाढं रोधस्तः प्रतिजलमीरिता सखीभिः
आश्लिज्ज्वयचकितेक्षणं नवौढा वौढारं विपदि न दूषितातिभूमिः २०

काचिदचिरपरिणीता पतिमाश्लिजत् परिपस्वजे, यतो रोधस्तः सखीभिः
प्रतिजलमीरिता । किमित्यालीभिस्तटात् तोये क्षिप्ता इत्याह—अमुना, वौढा
साकं यतः सरस्यवतरीतुमनिच्छुः । कथमाश्लिजत्, भयचकितेक्षणं सकात-
रनयनम् । ननूपसलि स्वयमाश्लेषो लाघवायेत्याह—आपत्कालेऽतिभूमिर्मर्यादो-
ल्लङ्घनं न दोषाय । सा भयचकिता चेत् तं नाश्लिष्यत् ततो वृडेत्, तस्मात् त-
स्या न स्वयमाश्लेषो दोषाय लाघवाय । आश्लिजदिति “श्लिप आलिङ्गने” इ-
ति फलः । दूषितेति “क्षेपो खौ” इत्युत्थम् ॥ २० ॥

तिष्ठन्तं पयसि पुमांसमंसमात्रे तद्वृक्षं तद्वयती किलात्मनोऽपि ।
अभ्येतुं सुतनुरभीरियेष मौग्ध्यादाश्लेषि द्रुतममुना निमज्जतीति २१

काचित् कान्तं प्राप्नुमभिललाप । कीदृशमंसमात्रे स्कन्धप्रमाणे जले स्थि-
तम् । सा कीदृशी, तत्पय आत्मनोऽपि किल मौग्ध्यात् तद्वृक्षमंसद्वयसं जानु-
ती । किल अलीके । किल मुग्धत्वादंसद्वयं तद्वयगच्छति, तत्र मुग्धानामपि
तद्वृक्षं जानाति । परमार्थतस्तु अभीर्त्तैर्भयैव केवलमाश्लेषलोभत्वात् तयैव व्या-
जोऽकारि । तदाह—अमुना भर्त्रा वृडती सती क्षिप्रमेवाश्लिष्टालिङ्गिता । अंसे
प्रमाणमस्य, “प्रमाणे द्वयसज्जदभ्रमात्रचः” । अवयवार्तातीत्यः शतप्रत्ययः ।
“इणो यण् । उदितश्चे”ति ङीप् । आश्लेषीति कर्मणि लकारः । निमज्जती-
ति लुप्त्यभाषितः । “आच्छीनद्योर्नुम्” । एवमन्यत्र ॥ २१ ॥

आनामेः सरसि नतमुवायगाढं चापल्यादय सरसस्तरङ्गहस्तैः ।

उच्छ्वापिस्तनयुगमध्यरोहि लब्धस्पर्शानां भवति कुतोऽथवा व्ययस्या

कयाचित् फुटिलभुवा नाभिं यावज्जलाशयेऽवतीर्य सति, अनन्तरं तद्व-
र्तिकरेरुन्नतस्तनयुग्ममध्यरोहि आक्रान्तम् । किं वैतच्छिन्नम् । यतो लब्धस्पर्शाः
प्राप्तास्सम्पर्काध्यपलाश्च ये तेषां कुतो व्ययस्या नियमो भवति । जलैश्च स्पर्शा
गान् गुणो लब्धः । अध्यरोहीति कर्मणि लकारः ॥ २२ ॥

कान्तानां कुचलयमप्यपास्तमक्षयोः शोभाभिर्न मुखरुचाहमेकमेव ।
संहर्षादलिबिम्बैरितीव गार्ग्यलोलोमौ पयसि महोत्पलं जनर्त ॥ २३ ॥

पयसि जले महोत्पलं पशं ननर्तं चक्रम्ये, यतो लोलोमौ कम्पवीचिनि ।
 उत्प्रेक्ष्यते-इत्यतो हेतोर्यः संहर्षश्चित्ततोपस्तत इव ननर्त, तमेव हेतुमाह-न के-
 द्रलं सुदृशं घदनकान्त्याहमेवैकं जितं यावन्नेत्रयोर्दोन्त्या तासामुत्पलमपि तिर-
 स्कृतमिति । यदा किल समानस्पर्ध्यापि केचिद् जीयते तदा लोकः पूर्वजित-
 स्तुल्यव्यसनत्वात् माद्यति । कीदृशं महोत्पलं भृङ्गगुञ्जितैर्वायदि'व । गीयपूर्वं
 हि सर्वस्य नृत्तम् । यदुक्तम्—"न गेयेन विना वाद्यं न नृत्तं गेयवर्जितम्" इ-
 ति । अत्र चानेकेषामूहानां सद्भावादिव पदान्यप्यनेकानि न्याय्यानि । संह-
 र्पादिव गायदिव नृत्यदिवेत्यलङ्कारविशेषाः । तेषां तु गतार्थत्वादप्रयोगः । एव-
 मन्यत्र । सङ्ख्यादिति पाठान्तरम् ॥ २३ ॥

अस्यन्ती चलाशफरीविचट्टिनोरु-

र्चामोरुरतिशयमाप विभ्रमस्य ।

लुभ्यन्ति प्रततमहो विनापि हेनो-

लीलाभिः किमु सति कारणे रमण्यः ॥ २४ ॥

काचिद् मनोरमोरुविभ्रमस्यातिशयमाप विलासाधिक्यं लेभे, यतस्त्रस्य-
 न्ती विभ्यती । कुत इत्याह-यतश्चलन्मत्सीमहतोरुः । किं वैतच्छिन्नम् । यश्च-
 लाशफरीघट्टनाद् अस्ता । यतो विनापि निमित्तं विलासिन्यो लीलाभिर्हेतुभिः प्र-
 ततं लुभ्यन्ति अत्यर्थं क्षोभं यान्ति, किं पुनः सति कारणे न लुभ्येयुः । ली-
 लायतीत्याद् कारणान्तरमनपेक्षैव यादस्यन्ति तासां कारणसद्भावाद् क्षोभो
 न चित्रमित्यर्थः । तासां च तिमिविघट्टन-कारणं विद्यते । अहो विस्मये ।
 हेतोरिति "पृथग्विने" त्यादिना विकल्पात् पञ्चमी । वामावूरु पस्याः सा वा-
 मोरुः । "संहितशकलक्षणवामादेष्टे" ति ऊद् ॥ २४ ॥

आकृष्टप्रतनुवपुर्लतैस्तरङ्गिस्तस्याम्भस्तदथ सरोमहार्णवस्य ।

अजोभि प्रसृतविलोलबाहुपल्लवैर्योपाणामुरुभिरुजगदशैलैः ॥ २५ ॥

अथ तस्य सरसीसमुद्रस्य तत् तोय जलं योपाणां नारीणामुरोजगद-
 शैलेः स्तनमहाशमभिरक्षोभिश्चक्रम्ये । कीदृशैः, आहृष्टा ऊर्ध्वमिव नीता प्रकर्ष-
 ण तन्या वपुर्लता यैस्तैराहतकृशदेहवन्नीकैः, तद्भिरम्भोमयं प्रविशद्भिः तथा
 प्रसृता वितता विलोलाश्चट्टला बाहवो भुजा एव पत्ताः पतत्राणि येषाम् ।

१ 'ति' न पाठ । २ 'विद्' य पाठ ।

उरुभिः पृथुलैः । यया महोदधेस्तोयमाकृष्टलतैस्तपद्भिः प्रसृतचलपत्तैर्महद्भिः
कुलशैलैः क्षोभितम्, एवं सरसः स्तनैरक्षोमीत्यर्थः । अक्षोमीति जुभेर्ग्रन्ता-
त्कर्मणि लुङ् ॥ २५ ॥

गाम्भीर्यं दधदपि रन्तुमङ्गनाभिः प्रक्षोभं जघनविघटनेन नीतः ।
अम्भोधिर्विकसितवारिजाननोऽसौ मर्यादां सपदि विलङ्घ्यांश्चभूव

असौ अम्भोधिर्जलाशयः सपदि नारीक्षोभसमकालं मर्यादां क्षीमानं वि-
लङ्घ्यांश्चभूवातिचक्राम, तटस्योपरि जलं जगामेत्यर्थः । यतो रिरंसया ना'रीभिः
कटिमेरुणेन क्षोभितः । कदाचिदगम्भीरो भवेदित्याह—गाम्भीर्यमगाधत्वमुद्ब-
धपि । अन्यच्च कीदृश, विकसितानि कुलानि वारिजानि एवाम्येधानमानि सु-
खानि यस्य स । अन्योऽपि यदि मनस्वी गाम्भीर्यं धैर्यमपि धारयति या-
यत् कामिनीभिः प्रीडितुं प्रक्षोभं जघनघातेन नीतस्तत्सपद्येव प्रफुल्लवदन्
मर्यादां नियमं लङ्घयति त्यजति । अम्भो धीयतेऽस्मिन्प्रत्यम्भोधिर्जलाशयो
लाधारमात्रम्, अवश्यं चैतत् “पेपवामवाहनधिषु च”ति धिप्रहणास्त्रिङ्गात्
यदि ह्यम्भोध्युदधिप्रभृतयः समुद्रे एव वाचकाः स्युस्तत्र धिप्रहणं स्यादन्-
कम् । “उदरस्योदः संज्ञाया” मित्यनेनैवोद्भावसिद्धेः । दृष्टव्यमेतन्नेच्छति
यदाह—“शब्दप्रवृत्तिहेतौ सत्यप्यसमर्थमेव रुद्रिगशाद्यौगिकमर्थविशेषे पदं, यथा
वारिर्धा जलधृन् ॥ २६ ॥

आम्रप्लुं दयितमिवावगाढभारा-

दूर्मीणां ततिभिरभिप्रसार्यमाणः ।

कस्याश्चिद्विततचलच्छिखाङ्गुलीकां

लक्ष्मीवान् सरसि रराज केशहस्तः ॥ २७ ॥

कस्याश्चित् कामिन्या जलमध्ये केशहस्तं कंचपाशो व्यधुतत् । कीदृश
लक्ष्मीवान् शोभायुक्स्तथा विनता दीर्घाश्चलन्त्यः शिखावलयोऽङ्गुलयो यम्य,
तथा कलालावलिभिः भ्रमन्नाडितायमानः । उपेक्ष्यते—आरात्रिकटेऽपगाढं तु
डितं यत्नमाम्रप्लुं गच्छेत्पितुमिशामिप्रसार्यमाणः । जलमग्नं हि यस्तु चलाङ्गु-
लिना हम्नेन गजेप्यते । आम्रप्लुमिति “अनुदात्तस्य चटुष्वस्यान्यतरस्या”-
मित्यमागमः । प्रश्नना केशाः केशहस्तं “प्रशमावचनं च”ति समागमः ॥२७॥

१ नितम्बिनीति 'व पाठ । २ 'वि मनसि' व पाठ । ३ 'केश व ग पाठ । ४ 'पितु' ग पाठ ।

उन्निद्रप्रियकमनोरमं रमण्याः

संरेजे सरसि वपुः प्रकाशमेव ।

युक्तानां विमलतया तिरस्क्रियायै

नाक्रामन्नपि हि भवत्यल जलौघः ॥ २८ ॥

प्रमदाया वपुस्तोयमध्ये प्रकटमेव व्ययोतिष्ठ । कीदृशम्, उन्निद्राणि कु-
ल्लानि यानि प्रियकान्यसनपुष्पाणि तानीं च मनोरमं गौरम् । जलपिहितं प्रकट-
मेव कथं शोभते इत्याह-ये विमलतयाकालुष्येण युक्तास्तेषां जलौघो दुर्जनपूगः
आक्रामन् अभिभवन्नपि खलीकाराय नालं भवति नालंभूष्युः । तच्च वपुर्विमलं प्रि-
यकगौरत्वात् । अतो जलौघस्तोयपूरः आच्छादयन्नपि तिरस्क्रियायै अदर्शनं ने-
तुम'समर्थः । 'रेजे इति 'राजृ दीतौ' खरितेत्यादात्मनेपदम् । "कणां च स-
प्ताना" मिति एत्वाभ्यासलोपौ । तिङ्पदे तु' एत्तेति रूपम् ॥ २८ ॥

किं तावत् सरसि सरोजमेतदारा-

दाहोस्विन्मुखमवभासते तरुण्याः ।

संशय्य क्षणमिति निश्चिकाय कश्चि-

द्विव्योकैर्यकसहवासिनां परोक्षैः ॥ २९ ॥

कश्चित् तरुणः इतीत्यं क्षणं संशय्य संदिह्य निश्चिकाय आन्ति जहौ ।
कथं संशय्येत्याह-किमेतदाराद् दूरे सरसि पक्षं राजते, उत तरुण्या वदनमि-
ति । अतिसादृश्यात् यत्तु संशयः । कथं तर्हि मुखमेवैतदिति विवामासेत्याह-
द्विव्योकैर्भूषिलासैरिति । निश्चयान्तोऽयं संशयः । कदाचिदज्ञानामपि ते संभ-
वेयुस्तदनैकान्तिको हेतुरित्याह-यकसहवासिनां पक्षानां परोक्षैरसंभाव्यैः । ये
हि यकैः सह यमन्ति तेषां कुतो विलासा इति साभिप्रायमेतन्नाम । यद्यपि
लीला-विलास-विच्छित्ति-विभ्रम-किलकिञ्चित्-मोदटायित-कुट्टमित-विन्योक-
ललित-विहृतानि भरते भिन्नलक्षणानि तथापि काव्येषु विशेषैर्विलासमात्रसा-
मान्यं लक्ष्यते, यथा 'काकेभ्यो दधि रज्यतां' इति । इष्टार्थप्राप्तावनादरो हि वि-
न्योकः । तदुक्तम्—"इष्टानां मायानां प्राप्तावतिमानहर्षसंभूतः । स्त्रीणामनादर-
कृतो विन्योकः स हि विज्ञेयः" ॥ अत्र तु भूविलासः । एवमन्यत्रापि । सं-

शय्येति अयद् यि कडिति' । निश्चिकायेति "विभाषा चे" रिति कुत्वम् ॥ २६ ॥

शृङ्गाणि द्रुतकनकोज्ज्वलानि गन्धाः कौसुम्भं पृथुकुचकुम्भसङ्गि वासः॥
मार्द्वीकं प्रियतमसनिधानमासन्नारीणामिति जलकेलिसाधनानि ३०

तासा नारीणा तदा तोयत्रीडोषकरणानि इमानि यस्तून्यभूवन् । कानी
त्याह—द्रुतेनामह इलितेन काञ्चनेनोज्ज्वलानि शृङ्गाणि शृङ्गाकाराणि जलक्षेप
भाण्डानि, गन्धाश्चन्दनादयस्तथा कौसुम्भ माहारजन स्तनाशुफ, मार्द्वीक मध,
तथा कान्तसङ्ग, पतर्हि जलकलि पूर्ण । गन्धशब्दोऽत्र गन्धद्रव्ये वर्तत ।
कुसुम्भेन रक्त कौसुम्भ 'तेन रक्त रागात्' । मर्द्वीका द्राक्षा तस्मा विकान्ते
मार्द्वीकम् । आसन्निति लङ् । साधनानांति नपुसबलिकक्षयेण ॥ ३० ॥

उत्तुङ्गादनिलचलांशुकास्तदन्ताचेतोभिः सह भयदर्शिनां प्रियंणां
श्रोणीभिर्गुरुभिरतूर्णमुत्पतन्त्यस्तोत्रेषु द्रुततरमङ्गना निपेत्य ॥ ३१ ॥

यनिता उन्नताद्रोधोभागात् जलमध्ये निपेतु । कथं श्रोणी स्थाने गुह्यात्
द्रुततर क्षेपीय । महत्त्वादय जघनानामतूर्णं चिरेणोत्पतन्त्य उन्नेन उन्नेना ।
चिरेणोत्पतने क्षिप्रमुडने च श्रोणीर्गौरव कारणम् । गुरुहि चिरेणो पद, तून्य त
रित मज्जति । तथा प्रेयसा चेतोभि सह, कान्तमनास्यपि पति तानि च
धितानीत्यर्थ । यतो भयदर्शिनाम्, उन्नतदृष्टात् हि ताना बाधाम
कीदृश्यस्ता, पातवशादनिलेन वायुना चलानि कम्प्रासि अशुकानि
पासाम् ॥ ३१ ॥

मुग्धत्वाद्विद्रितकैतवप्रयोगा

गच्छन्त्यः सपदि पराजय तन्मयः ।

ताः कान्तैः सह करपुष्करेरिताम्बु-

व्यात्युक्षीमभिसरणगलहामढीव्यन् ॥ ३२ ॥

ता युवतयो वल्लभं साकमदीयन् रोमिरे । स्मिदीयन्नित्याह—करपु
ष्करं पाणिपद्मैरीरितं क्षितं यदम्बु जल तेन या व्यात्युक्षी परस्परस्नेहनाम् ।
कीदृशीम्, अभिसरण समीपगमन ग्लह पणो यत्र । य एव जीयत स एव
जेतुमकाश यत्र यानीत्यर्थ । कीदृश्यस्ता सपदि ग्लहानन्तरमव पराजय

गच्छन्त्यः, अवलत्वादिति भावः । तथा मुग्धत्वात् जाड्यादिविदितकैतवप्रयोगाः
अलक्षितधूर्तकलाः । यतस्तैस्ताभिः सह सङ्गमः साम्यः, ते च यदि जीय-
न्ते अथापि जयन्ति, सर्वथा सिद्ध्यति । अभिसरणग्लहत्वादेव न स्यात् एव
पराजयं यान्त्यः । यः किल मुग्धः कैतवकलानभिज्ञः सोऽवश्यमेव क्षिप्रं
जीयते । कितवो धूर्तस्तस्यायं कैतवः । प्रयोगो व्यवहारः । अन्योन्यस्योक्त-
यां व्याख्युक्ती । “कर्मव्यतिहारे खच् खियाम्” । स हि बाधकविषये कविदि-
प्यते । “खचः खियामश्च । दिवः कर्म चे”ति करणस्य कर्मसंज्ञा । “अक्षेपु
ग्लहः” ॥ ३२ ॥

योग्यस्य त्रिनयनलोचनानलार्चिर्निर्दग्धस्मरपृतनाधिराजलक्ष्म्याः ।
कान्तायाः करकलशोद्धृतैः पयोभिर्वक्त्रेन्दोरकृत महाभिपेकमेकः

-कश्चिन्नायकः प्रेयसीयदनशशिनः पाणिकलशक्षितैर्जलैर्महाभिपेकं महल-
क्ष्मणं व्यधात् । यतो हरनयनदहनज्वालाभस्मीकृतस्य कामस्य या सेनास्तस्या
आधिराज्यलक्ष्मीः प्रभुत्वधीस्तस्या योग्यस्योचितस्य, यत्कामेन वश्यत्वादि कर्त-
व्यं तत्तु तदीयमेव मुक्तं करोतीत्यर्थः । अन्यस्यापि राजपुत्रस्याधिराज्यलक्ष्मीयो-
ग्यस्य राजनि नष्टे अवश्यमेव प्रकृतयः कलशकुम्भैर्महाभिपेकं कुर्वन्ति । अक-
तेति लुब्ध । “उक्षे”ति सिचः कित्त्वम् “ह्रस्वादङ्गा”दिति सिचो लुक् ।
अभिपेचनमभिपेकः ॥ ३३ ॥

सिञ्चन्त्याः कथमपि बाहुमुन्नमय्य

प्रेयांसं मनसिजदुःखदुर्धलायाः ।

सौवर्णं घलपमवागलत् कराग्रात्

लावण्यश्रिय इव शेषमङ्गनायाः ॥ ३४ ॥

कस्याश्चिदनितायाः पाणिप्रान्तात् कनककटकमवागलत् प्राभ्रश्यत्, यतः
कामदुःखदशायाः सुरतलाभाया इत्यर्थः । सुरतासस्तस्या हि कुर्याभूयते, अत
एव कृशत्वात् कथमपि कृच्छ्रेण भुजमुत्तिष्ठ्य कान्तं सिञ्चन्त्याः । अतश्चो-
त्तिष्ठ्य प्रेरणवशात् कार्याच्च रुग्णमाह्वयमपत्तत् । उत्प्रेष्यते-लावण्यश्रियः का-
न्तिसमृद्ध्याः शेषो भाग इव गलितः, अतिलावण्यनिर्भरत्वादिति भावः । अ-
वागलत् बाहुमूलं प्रापेत्यन्ये । “अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्”मिति घञ् ।

संस्थितावर्पाति शेषमिति प्रयोगः । तद्यथा—“मन्दाकिन्या पयः शेषः” इति कालिदासस्य । तथा च—“शेषाण्यतौर्षी” इति भट्टे ॥ ३४ ॥

स्निह्यन्तीं दृशमपरा निधाय पूर्णं मूर्तेन प्रणयरसेन वारिणेव ।

कन्दर्पप्रवणमनाः सखीसिसिञ्चालक्ष्येण प्रतियुवमञ्जलिं चकार ॥ ३५ ॥

काचिन्यानिनी सखीसेकन्याजेन प्रतियुव कामतसमुत्तममञ्जलिं वयन्धः । एतं कामोन्मत्तचित्ता, यद्यस्यासेकन्याजेन ‘मा नयस्व’ इति सकामत्वात् कान्तस्य प्रार्थनार्थमञ्जलिमन्त्रयदित्यर्थः । यः किल समुत्तीरयते तस्याञ्जलिं पन्धादिं क्रियते । किं कृत्वा यद्यन्धः स्निह्यन्तीं प्रीतिस्निग्धामरुन्धुः दृशं दृष्टिं निधाय कान्ते निक्षिप्य । यो हि प्रार्थयन्ते तस्य स्निग्धदृष्टिदर्शनं क्रियते । स्निह्यन्तीति पाठे नारीधिशेषणम् । स्निह्यन्ती तुप्यन्ती, मानं त्यजन्तीत्यर्थः । अत्र च कामवासितचित्तत्वमेव कारणम् । कीदृशम् अञ्जलिं, वारिणा पूर्णं व्याप्तम् । उत्प्रेक्षयते-मूर्तेन प्रणयरसेन प्रेमादुरागेणेवेति । इयं शब्दोऽत्र भिन्नक्रमः । मूर्ते प्रणयरसं कान्ताञ्जलौ दर्शयन्तीवेत्यर्थः । पूर्णमिति तु पाठे वृद्धिः शेषणम् । प्रणयरसेन दृशं पूर्णं वारिणेवोदकेनेवेति बाहुरयंक्तिः । उदकवद्गुणा प्रणयरसेन पूर्णमित्यर्थः । प्रणय इति “प्रनिरन्तं शरेदिव” इति एतवम् । सेकं मिञ्छा सिसिञ्चा । लक्ष्यं व्याजः । प्रतियुवमिति “अनञ्जे” इति टच् समासात् ॥ ३५ ॥

आनन्दं दधति मुग्धे करीदकेन श्यामाया दधितनमेन सिञ्चमाने ।

ईर्ष्यन्त्या वदनमसिक्तमप्यनल्पस्वेदाग्निः स्नपितमजायते नरस्याः ॥ ३६ ॥

अन्यस्या भामिन्या वदनं अपि स्नपितं क्षालितमभूत् । कदाचित् सिक्तं स्यात्, नेत्याह—असिक्तमपीति । अक्षालितं चेत् कथमाद्रीभूतमित्याह—अनल्पेन स्वेदाग्निः स्नपितमिति । घर्मादकमरस्य कारणमाह—ईर्ष्यन्त्या ईर्ष्यन्त्या । अन्धेन चाद्यश्च स्वदे जायते । ईर्ष्यायां कारणमाह—श्यामायास्तस्या मुखे वल्लभेन परवारिणोऽप्यमाशे मतिः अतः एवानन्दं ईर्ष्यमुद्गृह्णन्ते । अतश्च यदा न्यतमेव कान्तं सपत्न्या बद्धं जलकेलिं पुरुषे तदेर्ष्यां मुग्धेव । अन्धप्रतिनिर्मायमलङ्कारः । “यत्र कारणमन्यत्र कार्यं चान्धम्” । यथा—‘सा बाला वयमप्रगतं वयसः सा स्त्री वयं कातरा सा पीनोऽप्रतिमत्पयोधरमरं धत्तं सरोद्रा वयम् । सा प्राप्ता जघनस्थलेन गुरुणा गन्तुं न शक्ता वयं दोषैरन्यममाध्वर्यपदया जा

ताः स इत्यद्भुत"मिति ॥ श्यामाप्रसूता । प्रधानेत्यन्ये । अजायतेति कर्तरि
लकारः ॥ ३६ ॥

उद्गीक्ष्य प्रियकरकुड्मलापविद्वैर्वचो जद्रथमभिषिक्तमन्यनार्याः ।

अन्मोभिर्मुहुरसिचद्रधूरमर्षादात्मीयं पृथुतरनेत्रयुग्ममुक्तेः ॥ ३७ ॥

काचिन्नबोद्धा रोषाद्विशालनयनयुगलपतितैर्जलैः स्वं स्तनयुग्ममसकृदसिच-
त् उद्धामांस । कुतः, सपत्न्याः कान्तपाणिमुकुलप्रेरितैस्तोयैः कुचयुग्मं क्षापित-
मालोन्य । अतश्च मुग्धत्वाद् तस्या अवमानेन रोदनमेव युक्तम् । यदुक्तम्
“अन्यां निषेवमाने सा कुप्यति नायके ततस्तस्य । रोदिति केवलमग्रे नृदुनो-
पायेन तुप्यति च” । यथा—“सा पत्युः प्रथमेऽपराधसमये शिष्टोपदेशं विना
नो जानाति सविभ्रमाङ्गवलनापकोक्तिसूचनम् । सच्छैरच्छकपोलमूलगलितैः
पर्यन्तुनेत्रोत्पलेर्वाला केवलमेव रोदिति लुठलोलोदकैरन्तुनि” इति ॥ अन्यापि
यदि विपक्षस्य विभवं पश्यति तदा जिगीप्सुत्वादात्मनोऽपि तथा कुरते । अ-
सिचदिति “लिपि सिचि द्वये” ति च्छेरद् ॥ ३७ ॥

कुर्वद्भिर्मुखरुचमुज्ज्वलामजस्रं

यैस्तोयैरसिचत वल्लभां विलासी ।

तैरेव प्रतियुवतेरकारि दूरात्

कालुष्यं शशधरदीधितिच्छटाच्छैः ॥ ३८ ॥

तैर्जलैः प्रतियुवतेः सपत्न्याः कालुष्यमकारि तमः पातितम् । कैलैरित्या-
ह-यैः कामी काम्यामसिचतौक्षत् । कदाचिन्मलिनानि स्युरित्याह-शशधरदी-
धितिच्छटाच्छैः सितकरकिरणसन्ततिवल्लभैः ज्योत्स्नाधवलैरित्यर्थः । अत एव
वल्लभाया मुपदधमत्यर्थमुज्ज्वलां रम्यां कुर्वद्भिः, तस्यास्तु कालुष्यं दूराद्दूरं
नितरामकारीति शिप्रमाख्योऽप्रह्वारः । तैरेवेत्येवशब्दो नियमं ब्रुवन् विसयमा-
ह । असिचतेति स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम् । पूर्वेन त्वमावो विरुल्लिप्तत्वात् तस्य
“आत्मनेपदेष्वन्यतरस्या” मित्यद् ॥ ३८ ॥

रागान्धीकृतनयनेन नामधेयव्यत्यासादभिमुखमीरितः प्रियेण ।

मानिन्या वपुषि पतन्निसर्गमन्दे भिन्दानो हृदयमसाहि नोदवन्नः

उदकमेव पीडाकारित्वाद्वज्रं स कयाचिद्भ्रामिन्या देहे गलन् नासाहि
न सोढ , यतो हृदय भिन्दानो विदारयन् । किमिति तोय हृदय भिनत्तीत्या-
ह-सजाविपर्ययेन सपत्नीनामग्राह कान्तेन यतोऽभिमुख क्षिप्तम् । नामव्यत्यासे
हेतुमाह-रामेण व्यसनेनान्धीकृतं नयने यस्य, प्रियत्वात् तामेव पश्यतेत्यर्थः ।
अतश्च गोत्रस्खलनाक्षेपाद्वपुषश्च स्वभाववृशत्वादसहन युक्तम् । नामेव नामधेय
"भागरूपनामभ्य स्वार्थे धेयः" । असाहीति कर्मणि लकारः । उदयञ्च इति
"मन्थोदने" त्सुदभावः ॥ ३६ ॥

प्रेम्णोरः प्रणयिनि सिञ्चति प्रियायास्तत्तापं नवजलविभ्रुपो गृहीत्वा ।
उद्धृताः कठिनकुचस्यलाभिघातादासन्नां भृशमपराङ्मनामधातुः ४०

काचित् सपत्नीं नवजलविभ्रुप शीततांयपृपतोऽत्यर्थमधातुरोपामासुर्द
ग्धवत्य , उद्वेजयाचक्रुरित्यर्थः । कदा, कान्ताया प्रेयसि प्रीत्या वक्तुं सिञ्च
ति सति । कांदृशो विभ्रुप , कर्मशस्त्रतटप्रतिघातादुत्फलिता तस्य कुच
स्थलस्य तस्या वा नायिकायास्तापं शोयनोष्माणमिवादायाधातुः । तत्तेन ह्य
म्भसावश्यमवाङ्ग दह्यते । अधातुरिति दहेर्लुङ् । च्ले सिच् । "वदमज"ति
बुद्धिः । "दावर्धातोर्घ" । अरि च । एकावो वयो भप् कृपन्तस्य स्थो"
रिति ध ॥ ४० ॥

सक्रान्तं प्रियतमवचसोऽङ्गराग

साध्वस्याः सरसि हरिष्यतेऽधुनाऽम्भः ।

तुष्ट्वं सपदि हृतेऽपि तत्र तेपे

कस्याश्चित् स्फुटनखलक्ष्मणः सपत्न्या ॥ ४१ ॥

कस्याश्चित् नायिकाया सपत्न्या तपे उद्विग्नम् । कुत , स्फुट इत्यन
खलक्ष्मणं वरजचिह्नं ततः , सम्भोगसूचकाश्रयलक्ष्मणादित्यर्थः । किं कृत्वा तेपे, ए
र्यमेवमित्य तुष्ट्वा घृति कृत्वा । कथमित्याह-आदां हि तथा वास्तव्यपिशुन स
प्रान्तं प्रतिविमिश्रितं प्रियतमवचसोऽङ्गराग चन्द्रनादिकं तस्या दृष्ट्वा घृतिरेव
यदा-साधु भद्रमिदानीमेतद्वल्लभारस्तटमलङ्गं समालम्बनमस्या सरस्यम्भो ह
रिष्यते चालयिष्यते । अन्तर्नेष्ट्यावद्योत्पुमितं तावत्तदपासनात् नखलक्ष्मणं प्रक
टीभूतं , ततस्तत्क्षणेनयानयान्तरागमिवात् प्रतियुज्यता मन्तव्यम् । स्फुटनखल

ध्मण इति नायिकाया वा विशेषणम् । वक्षस इति पञ्चमी । साध्विति लोको-
क्तिः । हरिष्यते इति कर्तरि “ऋद्धनोः स्ये” । तेपे इति भावे ॥ ४१ ॥

हृतायाः प्रतिसखि कामिनान्यनाम्ना

हीमत्याः सरसि गलन्मुखेन्दुकान्तेः ।

अन्तर्धिं द्रुतमिव कर्तुमसुवर्पै-

र्भूमानं गमयितुमीषिरे पयांसि ॥ ४२ ॥

कस्याश्चिन्मानिन्या अश्रुवर्पैर्जलानि भूमानं गमयितुं बाहुल्यं प्रापयितुमी-
षिरेऽभिलषितानि, इत्यतिशयोक्तिः । उपेक्ष्यते-तस्या एव सरोमये अन्तर्धिम-
दर्शनमिव स्वरितं विधातुम् । किमिति तस्या अन्तर्धिः क्रियते इत्याह-हीम-
त्या इति । कुतः सलज्जाया इत्याह-प्रतिसखि धयस्यासंमुखमेव कान्तेन ल-
पनीनाम्नाकारिताया अत एव च अश्यद्वक्त्रचन्द्रधियः । अतश्चासुभिश्चिन्ति-
तमदर्शनमिदानीमस्या घटाक्या युक्तमिति तां श्रोदयितुमिव बह्वपतन् । बहोर्मा-
यो भूमा “पृथ्वादिभ्य इमनिष् । बहोर्लोपो भू च बहोः” । गमयितुमिति
“समानकर्तृकेषु तुमुन्” । ईषिरे इति कर्मणि ॥ ४२ ॥

सिक्तायाः क्षणमभिपिच्य पूर्वमन्या-

मन्यस्याः प्रणयवता वतावलायाः ।

कालिम्ना समधित मन्युरेव वक्त्रं

प्रापाक्ष्णो गलदपशन्दमञ्जनाम्भः ॥ ४३ ॥

कस्याश्चित् तन्या मन्युः क्रोध एव कालिम्ना काप्यर्थेन करणेन मुखं
समधितायोजयत् । अक्ष्णो नेत्रात् गलत् अश्यत् पुनरञ्जनाम्भः कञ्जलधारि अ-
पशन्दमयशो व्यलीकं प्रापत् । यथा कञ्जलाक्षुणा मलिनीकृतमिव वस्तुतस्तु
वैलक्ष्येणैव । मन्युकारणमाह-कीदृश्यास्तस्याः, प्रेयसा पूर्वं क्षणं सपत्नीमुक्षि-
त्या सिक्तायाः । वतोति खेदे । अक्ष्ण इति जातव्येकवचनम् । अक्ष्णोरिति पा-
ठान्तरम् । समधितेति धात्रः कर्तरि लुट् । “स्थाध्योरिच । हस्वादहा”दिति
सिन्नुक् ॥ ४३ ॥

उद्वोदुं कनकविभूषणान्यशक्तः सग्रीचा बलधितपद्मनालसूत्रः ।

आरूढप्रतिचनिताकटाक्षभारः साध्वीयौ गुरुरभंवद्भुजस्तरुण्याः ॥ ४४ ॥

कस्याश्चित् युवत्या बाहुः सार्धायो गुरुरभवदुत्कृष्टः संजानः । यतः स-
 ध्रीचा सहघरेण बलयितं बलयरूपनामापादितं पद्मनालसूत्रं विसतन्तुर्यस्य ।
 कुतः, यतोऽतिसौकुमार्यात् कनकविभूषणानि काञ्चनाङ्गदादीनि धारयितुमस-
 मर्थः । यतश्च सध्रीचा बलयितविससूत्रोऽत एवारूढः पतितः प्रतिवनितायाः
 सपत्न्याः कटाक्षमारो यस्य^१ । यदा ह्यसौ कान्तप्रथितमृणालसूत्रस्तदा सप-
 त्न्या मात्सर्यात् कटाक्षभारस्तत्र पातितः, अत एव गुरुरभवद् दुर्बहो जातः ।
 यत् किलारूढभारं गौण्यादि सद्दुर्बहं भवति । सध्रीचेति सहाञ्चनीति किम् ।
 नलोपश्च । “सहस्य सधिः” । टा । “अचः” इत्यकारलोपः । “घा” इति
 दीर्घः । अतिशयेन साधु साधीय इति क्रियाविशेषणम् । ईयसुनि दिलोपः
 ॥ ४४ ॥

आयद्वप्रभुरपराङ्मुखकिङ्किणीको

रामाणामनवरतोदगाहभाजाम् ।

आरावं व्यधित न मेखलाकलापः

कस्मिन् वा सजलगुणे गिरां पटुत्वम् ॥ ४५ ॥

योपाणां रशनादाम् शिञ्जितं न व्यधित न चकार । कदाचित् सहपा-
 ष्टिकाः^१ स्युरित्याह-संयोजितयत्नकनकघण्टिकाः^२ । कीदृशीनां रामाणामि-
 त्यकारणे कारणमाह-अत्यर्थजलमज्जनसङ्गानाम् । अतश्च^३ तोयेन जडीकृतत्वान्मू-
 कीभावः । किं धैतयितम्, यतः सजलगुणे जाड्ययुक्तसूत्रे कस्मिन्निध गिरां प-
 टुत्वं यागित्वम् । स च सजलगुणः, सजल आद्रो गुणस्तन्तुर्यस्येति कृत्वा ।
 व्यधितेति लुङ् । उदकस्य गाह उदगाहः, पूर्ययदुदभावः । पराङ्मुखं श्रेष्ठं, “प-
 रायराधरोत्तमपूर्वाद्ये” इति यत् ॥ ४५ ॥

पर्यच्छे सरसि हर्तेऽशुके पयोभि-

लोलान्ने सुरतगुरावपन्नपिप्प्लोः ।

सुश्रोण्या दलवसनेन वीचिहस्त-

न्यस्तेन दुर्तेमकृताब्जिनी सखीत्वम् ॥ ४६ ॥

कस्याश्चिद्युवत्या नलिनी मर्ग्यत्वममजत वयस्यात्वं गता । केन कलोल-
 प्रस्तिनेन पद्मपत्रविलेखेण, किमलयं दत्त्वा यस्य चकोरत्वयः । तत्रा समन्तादि-

१ ‘प्र’ क पाठ । २ कणघण्टिका खान् ग पाठ । ३ का क पाठ/१३ ‘नृतो’ ग पाठ ।

मले जलाशयमध्ये अद्विर्वस्त्रेऽपहृते सति, अत एव सुरतगुरौ कान्ते लोला-
क्षे दर्शनलम्पटे सति, अत एव तस्या अपत्रपिण्णोल्लसमानायाः, अतो द्रुतं
तत्क्षणमेव जघनदेशे दलवसनं दत्त्वा पणिनी वयस्यामावं चक्रे । सख्याश्चैवं-
विधौ व्यापारः ॥ ४६ ॥

नारीभिर्गुरुजघनस्थलाहृताना-

मास्यश्रीविजिनविकासिवारिजानाम् ।

लोलत्वादपहरतां तदङ्गरागं

संजज्ञे स कलुष आशयो जलानाम् ॥ ४७ ॥

यः अस्ति ताः प्रीडन्ति स जलानामाशयः स्थानमम्मोधिः कलुषः संजज्ञे
आधिलोऽभवत् । कीदृशानां जलानां योषामिर्निविडकटितटैः प्रेरितानाम्, तथा
मुखकान्तिविस्फुल्लपद्मानाम्, तथा सकम्पत्वात् तासां समालम्बनमुत्पुंसय-
ताम् । अतः कलुषोत्पत्तिः । ये किल जडास्ते यदा रिरंसया कामिनीजघ-
नस्थलाहृता भवन्ति तदा वैषामाशयश्चितं कलुषः मलिनं भवति, परदारगम-
नाकुलं भवतीत्यर्थः । कीदृशानां जडानां ताम्बूलदानेन यास्यश्रीस्तया विजितानि
विकासीनि पारिजानि यैस्तथा चापल्यात् तासामङ्गरागमुत्पुंसयताम् ॥ ४७ ॥

सागन्ध्यं दधदपि काममङ्गनानां

दूरत्याद्गतमहमाननोपमानम् ।

नेदीयो जिनमिति लज्जयेव तासां

लोलोमीं पयसि महोत्पलं ममज्ज ॥ ४८ ॥

पयसि पानीयमध्ये महोत्पलं पत्रं ममज्ज बुब्रोह, यत् आलोले कम्पि-
नि । उत्प्रेक्ष्यते-इत्यतो हेतोर्वा लज्जा घ्रीडा तयेव ममज्ज । तदेव लज्जानिधि-
त्तमाह-सागन्ध्यं समानगन्धत्वमपि दधद् विश्रद् चनित्वायदनोपमानं काममत्य-
र्थमहं गतं, फुत्तो दूरत्यादनिकटत्वात् । तुल्येऽपि सौर्भे समोपमानत्वं दधी-
यस्त्वात् । दूरत्यासो हि गौरवायेति स्थितिः । अपिभिन्नक्रमो विरोधे । साग-
न्ध्यमपि दधदित्यर्थः । अधिकगुणेन क्लिप्तोपमानेन माज्यम् । अथ च साग-
न्ध्यं सर्गोपमत्वं विषयत्वं दधदित्यर्थान्तरप्रतीतिः । यः किल विरोधी कथम-
सोपमानम् । अहं चैवंविधमपि दूरत्यादाननोपमानं गतम् । स्वदेशमस्थानां

सितत्व तत्किमिति जलस्थ स शौस्थ्यमात्रस्य विचक्षितत्वाददोष । अन्योऽ-
पि निजगुणनाशनात् रोषितोऽवश्यमेवापरमपास्यति । अस्माकमियमास्माकी
“गुणद्वन्द्वदोरन्यतरस्या अञ्च । तस्मिन्नि च गुप्ताकास्माकी” । विदधाविरे
इति धावे कर्मणि लकार ॥ ५० ॥

निर्धातं सति हरिचन्दने जलौघैरापाण्डोर्गतपरभागयाङ्गनायाः ।

अहाय स्तनकलशद्वयादुपेये विच्छेदः सहृदययेव हारयष्ट्या ॥५१॥

कस्याश्चित् तन्वया कुचकुम्भयुगान्मुक्ताफलापेन विच्छेद उपेये प्रोटन
प्राप्तमभिमर्देनेति भाष । कदा तोयपूरे रक्तचन्दने क्षालिते सति । कीदृश्या
अङ्गनाया, आपाण्डो पाण्डुराया हरिचन्दनधावनाद्वा अतिस्लानाद्वा समन्म
यत्वाद्वा, अत एव गतपरभागया नष्टशोभातिशयया हारयष्ट्या । नहि तुल्यौ
घर्षौ राजते । अतश्चोत्प्रेक्ष्यते-सहृदययेव सचेतनयेव । य किल सहृदयो अ
नैरयास्तमोरवकारणत्वात् कश्चिद्वतपरमाणो भवति सोऽवश्यमव तत्क्षण वि
भेदमुपैति । अहायेति निपात सपद्यर्थ । उपेये इति इण कर्मणि लकार ॥५१॥

अन्यूनं गुणममृतस्य धारयन्ती संफुल्लस्फुरितसरोरुवावतंसा ।

प्रेयोभिः सह सरसी निवेद्यमाणा रक्तत्व व्यधित वधूदृशां सुरा च

सा सरसी सुरा चाङ्गनाचक्षुषामकथिमान लकार । जले हि सेयमा
ने चक्षुषि लोहितायन्ते क्षालया च । कीदृशुभय, सरसी तावदमृतस्यादकस्य
गुणमच्छत्वैश्वर्यादुत्तलक्षणमलण्ड विभ्रती, तथा विकस्वराणि द्योतमानानि
चाक्षानोधावतसा कर्णपूरा यस्या, तथा कान्ते सह समाश्रीयमाणा । सु
राण्यमृतस्य पायूपस्य सम्पन्धित गुण स्वादुतास्य सकल दधाना, तथा स
फुल्लस्फुरितोत्पला वल्लभैश्च साक पीयमाना ॥ ५२ ॥

स्तान्तीना वृद्धमलोदयिन्दुचिञ्चौ रेजाते कश्चिरदृशामुरोजकुम्भौ ।

हाराणां मणिभिरिवाश्रितौ समन्तादुत्सृज्यैर्गुणवदुपपन्नकाम्ययेव ५३

तासा मनोजनेत्राणा मञ्जरीना कुचकुम्भो व्यद्योतिपाताम् । कीदृशी स्त
नो स्फूर्तानिमलेश्च जलकण्ठमनोहरौ । अतश्च तस्यैव-उत्सृज्यैर्गुणवदुत्पन्नभिर्हारा
णा मुक्ताफलापाना मणिभिर्मुक्ताभिरिव समन्तात् सर्वत आश्रितौ समञ्जौ, कि

१ नाय' क पाठ । २ रोष' क स पाठ । ३ युगा'या ग पाठ । ४ 'नेत्राणा ग
पाठ । ५ 'साव ग पाठ ।

मर्थं गुणवदुपपन्नकाम्ययेव सगुणसमीपवासाभिलाषेणेव, छिन्नसूत्राणामस्माक-
मतो महागुणात् कुचयुग्माद् गुणस्य नन्तोः प्राप्तिः कदाचिद्विष्यतीत्याशये-
त्यर्थः । स्तनौ हि सगुणाबुच्छायकाठिन्यसौल्यादियोगात् । येऽप्युत्सुत्रा निर्म-
र्यावा अशरणास्ते प्रायशः सगुणमाश्रयमाश्रयन्ते । गुणवांश्चासादुपगमो गुणवदु-
पपन्नस्तस्येच्छा गुणवदुपपन्नकाम्या । “काम्यञ्च” अ प्रत्ययात् । उत्प्रेक्षाद्वयसद्भा-
वादियशब्दावपि द्वावेव न्याय्यौ । नहि हारमणिभिः श्रयणं तेषां वा गुणव-
दुपपन्नकाम्या तात्त्विकम् । अपाश्रिताविति तु पाठे एकस्यैकस्य शक्तिद्वयं धो-
द्वयम् । यथा भारये.—“यहुर्घाह्निचन्द्रकनिभं विदधे घृतिमस्य दानपयसां प-
टलम् । अवगाढमीक्षितुमिवेभर्षति विकसद्विलोचनशतं सरितः” इति ॥ ५३ ॥

आरूढः पतित इति स्वसम्भवोऽपि

स्वच्छानां परिहरणीयतामुपैति ।

कर्णेभ्यश्च्युतमसितोत्पलं वधूनां

वीचीभिस्तटमनु यन्निरासुरापः ॥ ५४ ॥

ये स्वच्छा अकलुषचित्तास्तेषां स्वसम्भवोऽप्यङ्गजोऽपि नूनं त्याज्यत्वं या-
ति । कुतः, आरूढः पतित इति । पूर्वमारूढो महत्पदं राजस्थानदेवद्विजाद्यधिकाङ्क्ष-
लक्ष्यं प्राप्तः स पश्चात्पतितः पातित्यमुपगतः । कथं ज्ञायते इत्याह—यद्य-
स्मात् नारीणां श्रोत्रेभ्यः पतितमुत्पलं पुलिनं प्रत्यम्भांसि निरासुध्विक्षिपुः ।
उत्पलं हृद्भ्यो जातं ततस्तामिरेव निरस्तम्, आरूढे च वधूभिः ‘कर्णोद्धृत-
त्वात्, ततः श्रवणाच्च पतितम् । निरासुरिति लिट् ॥ ५४ ॥

दन्तानामधरमयावकं पदानि

प्रत्यग्रास्तनुमविलेपनां नग्वाङ्गाः ।

आनिन्युः श्रियमधितोयमद्गनायाः

शोभायै विपादि सदाश्रिता भवन्ति ॥ ५५ ॥

अधितोयं तोयस्थिताया नायां अनलकृद्गोष्ठं दशनमणानि श्रियं शोभा-
मानिन्युः प्रापयामासुः । तथा स्नातसमालम्बनं देहं सरसानि च करजदाता-
नि श्रियमानीतवन्ति । अयायकत्वाद्भुङ्कुमत्वाच्च नष्टशोभमन्यधरं यपुश्च क्ष-

तान्यभूपयतित्यर्थं । युक्तं चैतत्, यतो ये सदाश्रिता सत्सेवकस्ते दिव्य
काले शमायै आधीयमाणस्य भवन्ति, त्तानि च सन्ति अनुद्वेगकारित्वा
दाश्रिताश्च तत्स्यत्वात् । आश्रयन्ते इत्याश्रिता, सन्तश्च ते आश्रिता स
दोश्रिता सत्सेवका । केचित्तु सदा नित्यमाश्रिता इत्याहुः । नयतेद्विकर्म
कत्वादधरं तन्न च श्रियमानिन्युरिति प्रयोगः । यथा—“अज्ञा नयति प्राम”
इति । अयामकत्वमविलेपनस्य चात्र जलकेलिवशात् । अधितोयमिति स
मन्ययेऽययीभावः ॥ ५५ ॥

कस्याश्चिन्मुखमनु धौतपत्रलेखं व्यातेने सलिलभरावलम्बिनीभिः
किञ्जल्कव्यतिकरपिञ्जरान्तराभिश्चित्रश्रीरलमलकाग्रवल्लरीभिः ॥ ५६ ॥

अन्यस्या नायिकाया लालाटपकशग्रान्तसटाभिरत्यर्थमालेख्यलक्ष्मीर्वातेने कृ
ता । क मुखमनु वक्त्रं प्रति । किं तत्र पत्रलता न सन्ति यत्तु^१ शोभा आभि
रकारीत्याहुः—धौतपत्रलेखं चालितपत्रलतमिति । कीदृशोभिः वल्लरीभिर्नलभार
लम्बमानाभिस्तथा परागसम्पर्ककंपिलमञ्ज्याभिः । एव मुखं पाण्डुतामील किञ्ज
ल्क^२पिशङ्गमित्यनकवर्णसयोगात् बिभ्रनिष्पत्तिः । अलकाप्राणा वल्लर्यं कुञ्जिता
भागा । व्यातने इति कर्मणि ॥ ५६ ॥

वल्लोभ्यो धनमनुलेपनं यदूनामुत्तंसानहरत वारि मूर्द्धजेभ्यः ।
नेत्राणां मदरुचिरञ्जैव तस्यौ चक्षुष्यः खलु महतां परैरगम्यः ॥ ५७ ॥

वृष्णीना नादमुर समालम्बन शिराभ्यश्च शेखरानुदकमपासयत् । वक्षुपा
पुन जीवत्परहता अपण्डैवाभवत् । कथमयं रागद्वेषप्रकार इत्याहुः—उन्नताना
य वक्षुष्य कान्तं स य परैरगम्योऽनाक्रमणीयः । मदनचिह्नं वक्षुष्या, व
क्षुषि भय इति हृत्वा शरीरावयववाद्यः । खलुर्हेतोः । गन्तुं शक्यो गम्यः ।
परैरिति कर्तरि कृतीया ॥ ५७ ॥

यो माद्यः स खलु जनैर्निरासि रागो

यश्चित्ते स तु तदवस्थ एव तेषाम् ।

धीराणां व्रजातिरि सर्व एव नान्तः-

पातित्वादभिभवनीयतां परस्य ॥ ५८ ॥

तेषां यदृचां बाह्यो यो रागः समालम्बनकृतः स एव तोयैर्निरासि कालितः, यः पुनश्चित्ते रागः जेहा^१स्यः स तु तद्वस्थोऽनष्ट एव । कथमेतत्, विपर्ययः कस्याप्राभवेत् उमावपि वा कथं न तैर्न निरस्तावित्याह-यस्मात् प्री-
राणां सत्त्ववतां योऽन्तःपाती अन्तर्यती स तत्त्वात्सर्व एव कश्चिदन्वेषामनाक-
मणीयत्वं याति । स च रागोऽन्तःपाती चित्तस्थरवात्, अत एव तद्वैद्यो-
दितम् । खलुरवधारणे । निरासीति कर्मणि ॥ ५८ ॥

फेनानामुरसिरुहेषु द्वारलीला

चेलग्रीर्जघनतटेपु शैवलानाम् ।

गण्डेषु स्फुटरचना च पञ्चवल्ली

पर्याप्तं पयसि विभूषणं यधूनाम् ॥ ५९ ॥

अङ्गनानां तोयमध्ये निर्भूषणानामपीदमेव पर्याप्तमखण्डं विभूषणमखण्ड-
णम् । तथाहि-स्तेषु फेनानामेव द्वारलीला^२ भुक्ताविच्छिन्नाः, यद्यपि भुक्ता-
द्वाराश्चुदिताः तथापि तच्छोभा कुक्षेषु दिण्डीरेवाकारीत्यर्थः^३ । तथा धोषि-
स्थलेषु गीयलानामेव चेलग्रीः, यद्यपि वासांसि जलैरपहृतानि तथापि तत्कार्यं^४
शैवलैरेवाजनि इत्यर्थः । तथा कपोलेषु वा पञ्चवल्ली पञ्चपाना लता सैव
स्फुटरचनाऽखण्डविच्छिन्नाः पञ्चवल्ली पञ्चलेखाभूदिति तन्त्रेण पञ्चवल्लीशब्द उभ-
यार्थः । यद्यपि पञ्चलेखा जलैर्घाता तथापि तच्छस्मीः पञ्चवल्ली^५ इत्येत्यर्थः ।
केचित्तु एवं व्याख्यते-यधूनां पयसि फेनपिण्डेषु द्वारलता पर्याप्तं विभूषणं,
भ्रोणिषु शैवालानां चेलग्रीः पर्याप्तं विभूषणं, गण्डेषु च पञ्चवल्ली पर्याप्तं वि-
भूषणमिति ॥ ५९ ॥

अश्रयद्भिर्जलमभि हेमभिर्वधूना-

मङ्गेभ्यो शुभ्रभिरमज्जि लज्जयेव ।

निर्माक्यैरथ ननृतेज्ववीरिताना-

मप्युच्चैर्भवति लघीयसां हि घाट्यम् ॥ ६० ॥

नारीणामङ्गेभ्यः कणादिभ्यः पतितैर्हेमभिः कनकमूपणैर्गुह्याजलेऽमंजि
वृद्धितम् । अत्रैवते-लज्जयेव । यः किल माधुमभ्याज्जहमप्ये ध्रुयति सो-

१ 'जेहा' ग पाठ । २ 'शै' ग. पाठ । ३ 'जेवालि' ग पाठ । ४ 'लीला' क
पाठ । ५ 'सुगम्' क. पाठ ।

अथमेव व्रीडया जलानां भुटति । निर्माल्यैर्मृदितकुसुमैः कान्ताङ्गाज्जले भ्रष्टै-
र्ननुते नृत्तमुत्प्लुतमित्यर्थः । युक्तं चैतत् यस्याङ्गधीयसां लघुप्रवृत्तीनामधीरि-
तानां तिरस्कृतानामप्युच्चैर्महत्वात् धार्ष्ट्यं निर्लज्जत्वं भवति । निर्माल्यानि च
लघूनि लाघवयोगात् । हेमशब्देनात्रामेदात् तद्विकारा उच्यन्ते । अमञ्जि ननु-
ते इति भावे । अभोग्यं माल्यं निर्माल्यं “मुष्पुपे”ति समासः ॥ ६० ॥

आमृष्टास्तिलकरुचः स्रजोऽङ्गिरस्ता

नीरक्तं वसनमपाकृतोऽङ्गरागः ।

कामः स्त्रीरनुशयवानिव स्वपच-

व्याघातादिति सुतरां चकार चारुः ॥ ६१ ॥

मृगमयो नारीः सुतरां चारुश्चकार अतिशयेन रम्या व्यधात् । उत्प्रेक्ष-
ते-अनुशयवान् संश्लेष इव । अनुशयस्य कारणमाह-इतीत्यं यः स्वपक्षस्यात्म-
नस्य व्याघातस्तिरस्कारस्ततः । तमेव व्याघातमाह-अलौकिकशोभाः का-
लिताः मालाः लिप्ताः, धासो नीरागं, समालम्बनमपास्तमतश्च सरस्यानुशय-
इत्यर्थः । यथा मम यो वशीकरणोपायः स एभिर्जलैर्विकृपितः, भवत्वहमेवैता-
विभूषयामि इति स्वपक्षव्याघातादनुशयवानिव बधूश्चारुश्चकार । नीरक्तमिति
“तो रि, द्रुलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः” । चारुरिति “वंतो गुणबचना” इति
डोष्मिमापितः ॥ ६१ ॥

शीतार्तिं बलवदुपेयुषेव नीरैरासेकाच्छिरसमीरकम्पितेन ।

रामाणामभिनवयौवनोष्मभाजोराश्लेपि स्तनतदयोर्नवांशुकेन ॥ ६२ ॥

नवांशुकेन परार्थोत्तरीयेण रामाणां स्तनतदयोराश्लेपि संलग्नम् । कीदृ-
शोः अभिनवयौवनोष्मभाजाः प्रत्यप्रताप्यतापजुषोः । कीदृशेन नवांशुकेन शि-
रिरसमीरकम्पितेन शीतलभाक्तोद्भूतेन । अतश्चोत्प्रेष्यते-नीरैस्तोयैर्य आसेकः
सेचनं ततो बलवन्महदत्यर्थं शीतार्तिं शीतपीडामुपेयुषेव प्राप्तेनेव उच्ययोः कु-
चयोः संलग्नम् । यः किल तोयसेकाच्छीतार्तिं प्राप्तो वायुनायधूतः सोऽवश्य-
मेयोष्णममिलयति । बलवदिति क्रियाविशेषणम् । आसेचनमासेकः । रमय-
तीति रामाः, रमेराणादिको डामच् ॥ ६२ ॥

श्च्योतद्भिः समधिकमात्ममङ्गसङ्गा-

ह्लावण्यं तनुमदिबाम्बु वाससोऽन्तैः ।

उत्तेरे तरलतरङ्गरङ्गलीला-

निष्णातैरथ सरसः प्रियासमूहैः ॥ ६३ ॥

अथानन्तरं प्रियासमूहैर्यौवतैर्जलाशयादुत्तेरे उचीर्णम् । कीदृशैस्तरलाः सहेलाश्चञ्चला ये तरङ्गाः कल्लोलास्तेषु यो रङ्गो रतिस्त्वत्र या लीला विलासस्तत्र निष्णातैः प्रवीणैर्जलकोलिकुशलैरित्यर्थः । तथा वाससोऽन्तैर्देशाभिरुपलक्षितैः । कीदृशैरन्तैः, समधिकं प्रभूतमम्बु श्च्योतद्भिर्जलं अयद्भिः । उत्प्रेषयते—तनुमत् मूर्तं ह्लावण्यं सौन्दर्यमिव । तत्तथा कुतस्तमित्याह—अङ्गसङ्गात् वेदसम्पर्कादात्तं गृहीतम् । आदौतौ ? (आवृतातेः) निष्ठा, आतो लोपः । “अत्र उपसर्गात्तः” । उत्तेरे इति भावे । “सुकलमजप्रपञ्च” । निष्णातैरिति “निनदीभ्यां ज्ञातेः कौशले” ॥ ६३ ॥

दिव्यानामपि कृतविस्मयां पुरस्ता-

दम्भस्तः स्फुरदरविन्दचारुहस्ताम् ।

उद्वीक्ष्य श्रियमिव काञ्चिदुत्तरन्ती-

मस्मार्पीज्जलनिधिमन्यनस्य शौरिः ॥ ६४ ॥

पुरस्तादग्रे यदम्भस्तोऽयं तत उत्तरन्ती काञ्चिन्नारीं दृष्ट्वा भगवान् रुद्धिधिलोडनं संसार । यतः श्रियमिव लक्ष्मीतुल्यामत एव देवानां तविस्मयां रूपातिशययोगाज्जनितकौतुकाम्, तथा कान्तिमत्पद्मरम्यकराम् । रप्येवंविधैव । धर्तीनां उपमानं, सरसः सागरः । सदृशदर्शनाद्य पूर्वाभुम् स्मृतिरूपधने इति सरणं नामालङ्कारः । दिवि भवा दिव्याः “सुभागुदतीवो यत्” । मन्यनस्येति “अधीग्यर्धदेशां कर्मणि” ॥ ६४ ॥

श्लक्ष्णं यत्परिहितमेतयोः किलान्त-

र्धानार्थं तदुदकसेकसक्तमूरु ।

नारीणां विमलतरौ समुल्लसन्त्या

भासान्तर्दधतुरुरु दुर्गलमेव ॥ ६५ ॥

तद् दुगूलं वासः प्रत्युत नारीणां सम्यन्धिनावरु पीवरारु एव कर्तारौ
अन्तर्दधतुः पिहितवन्नौ । केन स्फुरन्त्या रुचा, यतस्तौ विमलतरौ वर्णाढ्यौ ।
तद् दुगूलमित्युक्तं किं तदित्याह—यद् दुगूलमेतयोरूचोः किलाच्छादनार्थमाभिः
परिहितं प्रावृतं, तथा श्लक्ष्णं ननु, अत एवोदकसेकेन सक्रमद्गतम् । किल
विचारणायाम् ॥ ६५ ॥

बासांसि न्यवसत यानि योषितस्ताः शुभ्राभ्युतिभिरहासि तैर्मुदेव
अत्याहुः । प्रचनगलज्जलानि यानि स्थूलाभ्युतिभिररोवि तैः शुचेव

जातास्ता नार्यो यानि धवलमेघकान्तीनि दुगूलानि न्यवसत पट्विशुः
तैर्मुदा तुष्ट्या अहासीव हसितमिव । सितत्वाद्यु तर्कः, हर्षस्तु यत्प्रसङ्गात् ।
यः किल कामिन्याङ्गे गृह्यते सोऽवश्यमेव तोषारुसति । यानि पुनः ज्ञानरव-
सोपत्वात् जहृस्तैः शोकेनारोदीष इदितमिव । केन स्थूलानि वान्यभूणि तेषां
भुतिभिर्मौलैः, स्थूलाभ्युतिर्येषामिति यदुग्रीहिषां । शोककारणं तु तस्याग ए-
व । यः किल नार्यां त्यज्यते सोऽवश्यमेव शोकाद्रोदिति । न्यवसतेति कर्तरि
लेन ॥ ६५ ॥ अहास्यगेदीति भाषे लुट् ॥ ६६ ॥

आर्द्रत्वादतिशयिनीमुपेयिषद्भिः
संसर्किं भृशमपि भूरिशोऽवधूतैः ।

अङ्गेभ्यः कथमपि वामलोचनानां

विश्लेषो वत नवरक्तकैः प्रपेदे ॥ ६७ ॥

वामे मयुरे लोचने यासां ता वामलोचनास्तासां मङ्गेभ्यो देहेभ्यो नवरक्त-
कैः कौतुम्भवसर्गैः कथमपि वत विश्लेषः प्रपेदे प्राप्तः, यतः वनूतत्वान्महतीं
संकिं गानसंश्लेषमुपागतैः । कदाचिदचालितानि स्युरित्याह—भृशमत्यर्थं भू-
रिशोऽसदृशधूतैः चालितैरपि । अथचोक्तिः यः किल नवरक्तकैः प्रथमन्यसनी
त यद्यनेकशोऽपि तिरस्क्रियते तथापि कथंचित् कामिनीकायाद्विश्लेषमुपैति, य-
त आर्द्रत्वात्सरसत्वादत्यर्थं सङ्गमुपेतः । अतिशयोऽस्या अस्ति इति अतिशयि-
नी । भूरिश इति यद्गुणार्थोऽलुप् ॥ ६७ ॥

प्रत्यंसं विलुलितमूर्धजा चिराय स्नानार्द्रं वपुरुदवापयत् किलौका ।

नाजानादभिमतमन्तिकेऽभिवीक्ष्य स्वेदाम्बुद्रवमभवत्तरां पुनस्तत् ।

काचिन्मुग्धा देहं बहुकालमुदवापयदशोपयत् परिवापयामास । यतः क्षानार्द्रं मज्जनकनूतम् । कीदृगसौ, प्रत्यसं स्कन्धे विलुलिता विकीर्णा मूर्धजा केशा यस्या यया वा । किलालीके । किल क्षानार्द्रं नतु तत्त्वतः क्षानार्द्रं, तदाह—अन्तिके निकटे प्रियतममालोक्य तद्वपुः कामवशात् पुनः पुनः स्वेदाम्बुना धर्मवारिणा द्रवमार्द्रतरमभवत्तरामतिशयेनाभूदिति नाजानात्र चिवेद । यदि त्वेवं जानीयात्रोद्धापयेत् । उदवापयदिति चातेरिञ्च् । पुगागमः । द्रवतीति द्रवं स्वेदाम्बुना द्रवं स्वेदाम्बुद्रवमिति तृतीयासमासः । स्वेदाम्बुनो द्रवमिति वा कर्मपर्यासमासः । अतिशयेनाभवदभवत्तराम् । “तिङ्श्चे” ति तरच्, ततः “किमेत्तिङ् व्ययघादाम्बि” ति आमुः ॥ ६८ ॥

सीमन्तं निजमवयवधृती कराभ्यामालक्ष्यस्तनतटबाहुमूलभागा ।
भर्त्रान्या मुहुरभिलष्यता निदध्ये नैवाहो विरमति कौतुकं प्रियेभ्यः

काचिन्मारी सामिलापेण पत्यासकृत् निदध्ये येति वृष्टा, यतः संलक्ष्यस्तनतटबाहुमूलभागा । किमिति वृश्यकुचमूलकक्षदेशेत्याह—पाणिपुग्मेन खं सीमन्तं केशपाशमवयवधृती । अनैव चित्रीयमाणोऽर्थान्तरमाह—नैवाहो विरमति कौतुकं प्रियेभ्य इति । ये प्रियाः पदार्थाः केचित् ततो हि कौतुकं कौतूहलं नैव विरमति निवर्तते । “सीमन्तः केशेषु” । बाहुमूलं कक्षः । अभिलष्यतेति “घा भ्राशभ्लाशे” ति श्यञ् । निध्यानं ध्यानम् । विरमतीति “व्याहपरिभ्यो रमः” । प्रियेभ्य इति “लुगुप्साविरामप्रमादार्थानां” मित्यपादानसंज्ञा ॥ ६९ ॥

स्वच्छाम्भःखपनविघातमङ्गमोष्ठस्नाम्बूलघुतिविशदो पिलासिनीनाम्
घासश्च प्रतनु विविक्कभस्त्वतीयानाकल्पो यदि कुसुमेपुष्पा न शून्यः

आतानामेव नायिकानां यस्त्रप्रहणमेव “यामांसि न्यवसते” त्यागिना च वर्णितं, नत्याभरणादानम् । तत्कश्चिद्यो दयेत् नतु अलंकाररहितत्वमविधवानामुचितं तत्कथं तदादानं न वर्णितमिति, तं प्रत्याह—तामां नारीणामिति श्यानेवाकल्पो घेशो भवतु यदि कामेनारहितः । एतदेवासाभिरम्युपगतं नतु शृङ्गाररहितः कटक्कुण्डलादिकः कनकभार इत्यर्थः । किमित्याह—निमंलादकमज्जनमनोऽं यपुः, जातीफलत्ववज्रादिरामकपायव्याधरस्तथा यासः सूक्ष्मं च मनोहरं च,

तस्मान्न बहुना प्रयोजनम् । केचित्तु वासः प्रतनु, विविक्तं च रह इत्याहुः ।
इदं परिमाणमस्येतीयान् ॥ ७० ॥

इति धौतपुरन्धिमत्सरान्सरसि मञ्जनेन

श्रियमात्तवतोऽतिशायिनीमविरलाङ्गभासः ।

अवलोक्य तदेव यादवानपरचारिराशेः

शिशिरेतररोचिषाप्यपां ततिषु मङ्कुमीये ॥ ७१ ॥

इति माघमङ्गविरचिते शिशुपालवधकाव्ये जलविहारवर्णनं नामाष्टमः

सर्गः ॥ ८ ॥

अथानन्तरं तदा शिशिरेतररोचिषापि अपरचारिराशेरपां ततिषु जलाश-
यापूरेषु मङ्कुमीये स्तुदितुमिलयितमित्यपरसर्गार्थस्त्वनम् । उप्रेक्ष्यते—यादवान्
वृष्णींस्सरसि जलाशये मञ्जनेन ज्ञानेनैवंविधानवलोक्येव दृष्ट्वेव मङ्कुमीये ।
कीदृशानिति पूर्वोक्तेन प्रकारेण धौतः क्षालितः पुरन्ध्रीणां नायिकानां मत्सरौ
मात्सर्यमौघ्यां यैस्तान् धौतपुरन्धिमत्सरान्, तथातिशायिनीं पराध्यां श्रियं शो-
भाभासवतः प्राप्तान्, तथाविरला महती अङ्गमा वपुःकान्तिर्येषाम्, मञ्जनेनेति
प्रत्येकमभिसम्बध्यते । भगवता पर्यालोचितं—यदि मञ्जनं सरसि एवंविध-
शुणं तत्कथमहमपि न ज्ञामीत्यवधानेनैव मङ्कुमीये । आददातेः क्लवतौ आ-
त्तवत इति । तदेवेतीषशब्दो भिन्नक्रमोऽवलोक्येत्यतोऽनन्तरं बोद्धव्यः । न के-
वलं यादवाः ज्ञाता यावद्रविणपि मङ्कुमिषमित्यपिशब्दार्थः । मङ्कुमिति
“मङ्गेरन्त्यात्पूर्वो जुम्” । ईये इति ईपेर्भावे लकारः । हुता वृत्तम् । “मृम-
णे नृणे हुते मतिमतार्मवध (१) ससजा भजयुद् मता हुता मतिमता गुरु-
ता । उप्रेक्षालङ्कार इति मद्रम ॥ ७१ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायाचार्यवर्य्य-आनन्ददेवायनि-श्रीवल्लभदेवाचा-
र्यविरचितायां माघकाव्यसारटीकायां सन्देहविषयप्रख्या-

प्यायां जलविहारवर्णनं नाम अष्टमः

सर्गः ॥ ८ ॥

अथ

शिशुपालवधकाव्ये

नवमः सर्गः ।

अतितापसम्पदमथोष्णरुचिर्निजतेजसामसहमान इव ।

पयसि प्रपित्सुरपगम्युनिघेरधिरोदुमस्तगिरिमभ्यपतत् ॥ १ ॥

अथानन्तरं भगवांश्चण्डरश्मिरस्ताद्रिमारोदुमभ्यपतत् तत्संमुखं जगामेत्य-
र्थः । अधिरुहणे हेतुमाह—पश्चिमोदधिजले प्रपित्सुर्मिमङ्गुः । अग्निं सूर्यो नि-
शि यातीत्यागमः । पयसि प्रपाते निमित्तान्तरारोपरूपामुत्प्रेक्षामाह—स्वधाम्ना-
भूष्मसमृद्धिं सोदुमश्चक्रुवन्निय । य. किलोष्णालुः स तोये भजति । प्रपितु-
मिच्छुः प्रपित्सुः “सनि मीमे”ति इम् अभ्यासलोपश्च^१ ॥ सर्गेऽस्मिन् प्रमिता-
क्षरा वृत्तम् । “प्रमिताक्षरा सजयुतावध सौ” इति ॥ १ ॥

गतया पुरः प्रतिगवाक्षमुखं दधती रतेन भृशमुत्सुकताम् ।

मुहुरन्तरालभुवमस्तभुवः सवितुश्च योपिदमिमीत दृशा ॥ २ ॥

काविघोषा, अस्ताद्रेर्मनोधान्तरालभुवं मर्म्मभूमिं दृष्ट्वा मुहुर्मुहुरमिमी-
ताच्छैरसीत् । कियद्वावधानमनयोर्भवेत् कियता वा कालेन भगवानस्तमुपैष्यती-
ति । यतो रतेन सूरतेनात्यर्थमुत्कर्षां विधत्ती । कीदृश्या दृशा पुरोऽग्रे यद्
गयाक्षमुखं दातायनजालकं तदभिमुखं गतया । एतेनास्तसूर्ययोर्देशने हेतुकृतः ।
निधुवनलालसत्त्वात् काचिन्मूर्द्यास्तमयमाचकाद्धेति धास्यार्थः । रतेनेति “प्रनि-
तोत्सुकाम्यां चे”ति अधिरुहणे वर्तीया । अस्तस्य नगस्य भूः स्थानमस्तभूर-
न्मपयंत ऐश्वर्यते इति नाय भृशब्दोऽधिकः । अमिमीतेति माडो लुङ् ॥ २ ॥

चिरलातपच्छविरनृप्मतनुः परितोऽतिपाण्डु दधदभ्रशिरः ।

अभयदूतः परिणतिं शिथिलः परिमन्दसूर्यनयनो दिवसः । ३ ॥

१ ‘अ’ उष्ण न सङ्गते उष्णानु इत्यधिके^२ म पाठ ।

तदा वासरः शिथिलोऽभवत् अदृष्ट आसीत्, चटुहो बभूवेत्यर्थः । यतः परिणतिमवसानं गतः प्राप्तोऽत एव विरलात्तपञ्चविस्तनुतेजःकान्तिरनूपमत्तनु-
रनुप्यरूपः, तथा समन्तादतिपाण्डु घवलमभ्रमाकाशमेव शिरो दधत् बिभ्रत् ।
अस्तमयसमये हि पाण्डुरमाकाशं भवति । तथा परिमन्दोऽनुस्वणोऽपटुः सूर्य
एव नयते यस्य स परिमन्दसूर्यनयनः । अथच परिणतिं गतो वृद्धत्वं प्राप्त इत्यु-
क्त्याभिहितम् । यः किल वार्द्धकमामोति स विरलकान्तिर्मवति, तथाधर्मदेहः
पाण्डुसमाङ्गः शिथिलगात्रो मन्दनेत्रश्च । अभ्राणि विद्यन्ते यस्य तदन्नं खम्
“अर्शश्चादिभ्योऽच्” । केचित्तु अन्नं मेघमेवाहुः ॥ ३ ॥

अपराह्वशीतलतरेण शनैरनिलेन लोलितलताङ्गुलये ।

निलयाय शाखिन इषाह्वयते ददुराकुलाः खगकुलानि गिरः ॥ ४ ॥

खगकुलानि पक्षिवृन्दानि गिरो वाच आकुलाः सत्वरं ददुरदधारयन्ति
विनान्तस्वभावः । उत्प्रेक्ष्यते-शाखिने वृक्षायेव गिरो ददुरेतानि वयमागतानीति ।
यत आह्वयते आमन्त्रयमाणाय । किमर्थं निलयाय वसतये, आगच्छत वसता-
त्र रम्योऽयं प्रदेश इत्याकारयत इवेत्यर्थः । यो हि धार्मशालिको वासायाह्वयते
तस्यावश्यमेव पान्थाः प्रतिवचनं ददते । कथमाह्वानं तदीयं ज्ञायत इति विशेष-
पण्यद्वारेणाह-शनैरनिलेन वायुना लोलिताङ्गालिना लता एवाङ्गुलये यस्य ।
यश्चाह्वयते सोऽङ्गुलिभिरेवाभिनयते । कीदृशेनानिलेन, अपराह्वशीतलतरेण वि-
नान्तयशान्तिशीतलेनेति निवासरम्यत्वोक्तिः । शनैर्ग्रहणं वातस्य मार्दवमतिपाव-
नार्थम् ॥ ४ ॥

उपसंध्यमास्त तनु सानुमतः शिखरेषु तत्क्षणमशीतरुचः ।

करजालमस्तसमयेऽपि सतामुचितं खलूच्चतरमेव पदम् ॥ ५ ॥

उप्यांशोः करनिकरोऽस्ताद्रिष्टकेषु आस्त अतिष्ठत् । कदा, उपसंध्यं सं-
ध्यावेलायां संध्यासमीपे वा । कीदृक् करजालं, तत्क्षणं तस्मिन्काले, तनु विर-
लम् । युक्तं चैतत् यत्तन्वपि उपर्यभूत् । यतो महतां न केवलं संपादिं यावदध-
सानकालेऽप्यनीचमेव स्थानं युक्तम् । आस्तेति आसेः कर्तरि लट् । अनुदा-
त्तेत्यादात्मनेपदम् ॥ ५ ॥

प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विफलत्वमेति बहुसाधनता ।

अवलम्बनाय दिनभर्तुरभून्न पतिष्यतः करसहस्रमपि ॥ ६ ॥

अहर्पन्तेरधो गच्छतः करसहस्रमप्याश्रयाय नाभूत् । अन्यस्य अन्तोः कर-
द्वयमपि पततस्त्राणाय भवति, तेन तु सहस्रेणापि कराणां न किञ्चिदवलम्बि-
तमिन्यपिशिञ्चार्थः । यद्वि' अ दिनपतिः सहस्रकरश्च तत् कथं पतित एवेत्याह-
यस्माद् द्रैवे घामत्वं प्राप्ते सहायबाहुल्यमपि वैफल्यं याति, अतः स दिननायोऽ-
पि' सहस्रकरोऽपि तथापि पतित एव । अर्थान्तरम्यासोऽयमलङ्कारोऽतु दृष्टान्तः
समर्थकत्वात् । समर्थ्यसमर्थकभावो हि तत्रैव क्रियते न दृष्टान्ते । तत्र केवलं
साध्याद्यप्रतिविम्बोदाहृतिरेव । उक्तं च—“उक्तस्यार्थस्य विस्पष्टप्रतिविम्बनिर्देशनम् ।
पथेयादिपदैः शब्दं धुष्येदृष्टान्त उच्यते” इति ॥ किं चार्थद्वयं यत्र विशेषरूपं
स दृष्टान्तः, यत्र तु सामान्ये विशेषरूपं सोऽर्थान्तरम्यासः, इति, यद्वदः ।
तथा आह—“अर्थविशेषः पूर्वं दृष्टाभावादिब (जि ? वि) सेतरयोः । उदाश-
मन्योन्यं स्याद्यत्र पुनस्तत्र दृष्टान्तः” इति ॥ ६ ॥

नवकुङ्कुमारुणपयोधरया स्वकराग्रमुक्तरुचिराम्बरया ।

अतिसक्तिमेव वरुणस्य दिशा भूशमन्वरज्ज्वादनुपास्करः ॥ ७ ॥

वरुणस्य दिशा पश्चिमाशयातिसक्तिं गाढं संश्लेषं प्राप्यात्यर्थं रुचिरमन्वरज्ज्वा-
दनुरक्तो लोहितो धमूय । कीदृश्या वाद्यया नवकुङ्कुमविधारणाः पयोधरा मेघा
यस्याम्, न्या भगवतो ये स्वकरा निजकिरणास्तेत्यमुक्तं परित्यक्तं संयजं यो
रुचिरं दीप्तिमदम्बरं स यस्याम् । अथ चान्वरज्ज्वात् रङ्गीय धमूयेति पयोक्तिः ।
यः किल परजापिक्रान्तिसंक्रिमुपैति सोऽवश्यमेवानुरज्ज्यते प्यसनी सम्पद्यते ।
कीदृश्या तथा नवकुङ्कुमनारुणौ पयोधरौ स्तनौ यस्याः, तथा रङ्गीया स्वह-
स्तरयस्य निर्माद्य एतं रुचिरमम्बरं दुर्गुतं यस्याः । अन्वरज्ज्वादिति, रज्जेर्दि-
पादित्वान् शब्दः । यदि वा “कुपिरज्ज्वाः प्राचां श्यन्परस्मैपदं ॥” । “अति-
विता” मिति नलोपः ॥ ७ ॥

गतवत्यराजत अपाकुसुमस्तयकृद्गुना दिनकरेऽवनतिम् ।

षट् लानुरागकृत्तुवद्दलान्तिवद्धमप्यमिव दिग्बलधम् ॥ ८ ॥

१ 'यथाय' अ वाट । २ 'वदि तर्हि' क. पाठ । ३ 'इति तर्हि' य पाठ । ४ 'गते' य पाठ ।
५ 'पि तथा' अ वाट । ६ 'वर्दे' न पाठ । ७ 'इ' अ वाट ।

सूर्योऽप्यनतिं गते लम्बमाने सति दिग्वलयमाशाचक्रवालं शुशुभे । कीदृशे दिनकरे, जपा लताविशेषस्तस्याः कुसुमस्तवकः पुष्पगुच्छस्तस्येव युतिः कान्तिर्यस्य लोहिते इत्यर्थः । अतश्च दिग्वलयं कीदृशं, बहुलानुरागं समुत्कटारण्यम् यत् कुरुविन्ददलं पद्मरागविशेषखण्डं तेन प्रतिबद्धं स्यूतं मध्यं यस्य तन्निर्घृण्ये किल कुरुविन्दः क्रियते खविरेतत्स्थानीयः । दिनकर इति “कृजो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु” ॥ ८ ॥

हुतशातंकौम्भनिभमंशुमतो वपुरर्द्धमग्रवपुषः पयसि ।

व्यरुचद्विरिञ्चिनस्वभिन्नवृहज्जगदखण्डकैकतरखण्डमिव ॥ ९ ॥

हुतशातकौम्भनिभ गलितकनकसदृशं रवेर्विम्बं व्यरुचत् व्यद्योतिष्ट । कीदृशस्य पयसि उदधिजलेऽर्धमग्नवपुषः सामिश्रुद्वितदेहस्य । किमिदं व्यरुचद्विरिञ्चिनस्वभिन्नवृहज्जगदखण्डं तस्यैव व्यापि यज्जगदखण्डं ब्रह्माण्डं तस्यैकं खण्डं शकलमिव । व्यरुचदिति “युक्त्वा लुडि” । एकमेवैकतरम् “एकाग्रं प्राधानम्” ॥ ९ ॥

अनुरागवन्तमपि लोचनयोर्दधतं वपुः सुखमतापकरम् ।

निरकासयत्रविमपेतवसुं वियदालयादपरदिग्गणिका ॥ १० ॥

अपरदिक् पश्चिमांशां सर्वं धर्मयोगाद् गणिका वेश्ययोपा सा रविं वियदालयाद् गौनगृहान् निरकासयत् निष्कासयामास । कीदृशं सूर्यमनुरागवन्तं रक्तं तथा नेत्रयोः सुसकारि विम्बमुद्बुधन्तं, यतोऽतापकरमखण्डरश्मिम्, तथा पेतवसुं अष्टतेजस्कम् । यापि गणिका सा, कामुको यद्यनुरागवान् व्यसनी भवति लोचनसुखो रम्यधानुद्भेजकश्च यावदपेतवसुस्तावत् तत्रादेव त स्वालयाभिष्कासयति । अपिशब्दोऽर्थान्तरागमे सति विरोधप्रतिपादनार्थः । निरकासयदिति कासयतेर्लङ् । अतापा. करा यस्य तमतापकरम्, अथवा तापं न करोतीति अतापकरम् ॥ १० ॥

अभितिग्मरश्मि चिरमा विपथादवधानखिन्नमनिमेपतया ।

विगबन्मधुव्रतकुलामृजलं न्यमिमीलदञ्जनयनं नलिनी ॥ ११ ॥

अज्जं पद्ममेव नयनं नलिनी न्यमिमीलत् निमीलयामास । कीदृशमभितिग्मरश्मि सूर्याभिमुखं चिरं बहुकालमवधानेन दर्शनेन खिन्नमुद्रिगमिव ।

१ 'रा' म् पाठ । २ 'गाधर्म्य' ख पाठ । ३ 'निष्कमयामास' ग पाठ । ४ 'सद्वेद्ययामास' ग पाठ ।

कियच्चिरं दर्शनमित्याह—आ विषयात् आ दर्शनगोचरात् यावद्भगवान् दृष्टिपथे-
ऽस्थादित्यर्थः । कथमवधानखिन्नमित्याह—अनिमेषतयासङ्कोचत्वेन । अन्यच्च की-
दृशमक्षनयनं, विगलद्भ्रयत् मधुवनकुलं मृद्गवृन्दमेवाधुजलमञ्जनवाष्पवारि-
यस्य । संकुचिते हि पक्षे भ्रमरा अन्यतो यान्ति । अथ चोक्तिः—यस्याः किल
पतिर्देशान्तरं याति सावश्यमेव तमादृष्टिविषयं पश्यति, अनिमिषदर्शनखिन्नं
पतदधु च नयनं निमीलयति । न्यमिमीलदिति मीलेत्यन्ताल्लुह । छ्लेशब्दः ।
उपधाहस्यो विभाषितः ॥ ११ ॥

अविभाव्यतारकमदृष्टहिमद्युतिविम्यमस्तमितभानु नभः ।

विग'तोरुतापमतमिस्रमभादपदोपतैव विगुणस्य गुणः ॥ १२ ॥

नभः क्षमभात् रेजे । कीदृशम्, अलस्योऽहं अनुदितचन्द्रं नष्टरवि च, अपग-
तमहाप्रभं च । कथं तर्ह्येवमभादित्याह—अतमिस्रमसंजातध्वान्तं यतः । ननु य-
स्य सुगुणा न सन्ति केवलमेव दोषाभायस्तत्कथं मातीत्याह—यो विगुणो गु-
णरहितस्तस्य यस्मात् निर्दोपतैव गुणः । एतदुक्तं भवति, यस्य परोपकारिता-
दयो गुणा न सन्ति यावदुपघातादिदोषं न करोति, एतावानेव तस्य महान्
गुणः । अतश्च नभसो यद्यपि चन्द्रोदयादि न विद्यते तथापि तमोदोषामावा-
च्छोभा युक्तैव । विग'तोरुतापमिति गुणपक्षे एव वा योज्यम् ॥ १२ ॥

रुचिघास्त्रि भर्तरि भृशं विमलाः परलोकमभ्युपगतं विचिशुः ।

ज्वलनं त्विषः कथमिवेतरथा सुलभोऽन्यजन्मनि स एव पतिः ॥ १३ ॥

रुचिघास्त्रि तेजोनिलये भगवति भास्करं भर्तरि त्रिषां पत्न्यै परलोकं
लोकान्तरं याते सति, तद्भासो निर्मला यद्विमविशन् । अग्नौ तेजो निक्षिप्य
सयितास्तमेतीत्यागमः । कथं वान्यथा जन्मान्तरे स एव पतिः सुलभः । अ-
तश्च ता यद्यग्निप्रवेशं न कुर्युस्तत्कथं प्रातः समागमस्तेन तासां स्यात् । यापि
विमला भर्तृशरणा नारी सा भर्तरि मृते सत्यवश्यमेवार्तिं प्रविशति जन्मान्तरे
च तमेव पतिं लभते । रुचीनां घाम स्थानं भास्करः । इयश्चन्दो ऽसंभावना-
याम् । यथा केव मोक्षसे. इति ॥ १३ ॥

विहिताञ्जलिर्जनतया दधती विकसत्कुसुम्भकुसुमारुणताम् ।

चिरमुज्झितापि तनुरौज्ज्वलसौ न पितृप्रसूः प्रकृतिमात्ममुवः ॥ १४ ॥

असावात्मभुवो ब्रह्मणः सम्बन्धिनी पितृप्रसूः पितृजननी तनुर्मूर्तिः संध्या-
लक्षणा चिरं तेनोज्झितापि त्यक्तापि तस्य प्रकृतिं स्वभावं नौज्झत् न जहौ ।
तथाहि जनतया द्विजगणेन कृतनमस्कृतिः, तथा विकसत्कुलं यत् कुसुम्भकुसुमं
तद्वदरुणतां रक्तत्वं विध्रती । ग्रहापि लोहितः सर्वलोकनमस्कृतश्च । पितृप्रसू-
स्तनुः संध्या । एवं किलानुभूयते-पुरा सिद्धयया प्रजासृजा बह्व्यस्तन्वस्त्यक्ताः ।
तत्र देवान् दृष्ट्वा या तनुस्त्यक्ता साऽहोरूपा संपन्ना, पुनर्देत्यान् दृष्ट्वा या त-
नुस्त्यक्ता सा रात्रिरूपाजायत । भूयः पितृन् निर्माय या तनुस्त्यक्ता सा संध्या
समपद्यत । जनानां समूहो जनता । औज्झादिति उज्झेलंड । पितृग्या-
सोपेति पितृप्रसूः, किप् ॥ १४ ॥

अथ सान्द्रसांध्यकिरणारुणितं हरिहेतिहृति मिथुनं पततोः ।

पृथगुत्पपात विरहार्तिदलदधृदयस्तुतासृगनुलिसमिव ॥ १५ ॥

अथ संध्यानन्तरं पततोर्मिथुनं पक्षियुग्मं पृथगुत्पपात विच्छेद्यमाप । कत-
रन्मिथुनमित्याह—हरिहेतिहृतीति । हरिहेतिश्रृङ्गं सा हृतिराङ्गानं यस्य तत्
तथोक्तं कृष्णाहमित्यर्थः । चक्रवाकमिथुनं हि रामशपात्रिणि वियुज्यते इत्याग-
मः । तथा गाढसन्धिवेलाप्रमूषलोहितम् । अतश्चोत्प्रेष्यते-विरहेण वासावार्तिः
पीडा तथा दलत् स्फुटत् यद्बृहदयं ततः ध्रुतं यदसृग्धिरं तेनानुलिसं क्षुरित-
मिव । संध्यायां भवः सांध्यः । सन्धिवेलादित्यादयः । हृतीति द्वेभ्यः क्लिप्ति ष-
जावित्वादिग्यणः 'दल' इति दीर्घः । दलविति "वर्तमानसामीप्ये" इति लट् ।
एवमन्यत्र ॥ १५ ॥

निलयः श्रियः सततमेतदिति प्रथितं यदेव जलजन्म यथा ।

दिवसात्ययात् तदपि मुक्तमसौ चपलाजनं प्रति न चोद्यमदः ॥ १६ ॥

असौ श्रीर्जनं प्रति चपला चञ्चलेत्येतत् न चोद्यं न दोषः । यथैवंवि-
धमपि कृतं तस्याः कियदेतदयुक्तमित्यर्थः । किं तथा कृतमित्याह—यथा श्रि-
या दिवसात्ययाद् दिनकथात् तदपि जलजन्मान्जं मुक्तमुत्सृष्टम् । किं तदिति
तच्छब्देन योऽस्या धर्मो विवक्षितस्तमाह-निलय इत्यादि । श्रियः पश्चाया एत-
देव सततमजस्रं निलयो वसतिरिति यत्प्रथितं लोके प्रसिद्धमतश्च, या निज-
मपि गृहं त्यजति सा लोकेऽस्थिरिति कियत् तस्याभ्योद्यम् । निलीयतेऽस्मिन्निति

निलयो निकाय । सततशब्दे “लुम्पेदवश्यम् कृत्ये तुकाममनसोरपि । समो वा हितततयोर्मोसस्य पचि शुद्धजो” रिति ॥ १६ ॥

दिवसोऽनुमिन्नमगमद्विलयं किमिवास्यते वत मयावलया ।

रुचिभर्तुरस्य विरहाधिगमादिति संध्यायापि सपदि न्यशमि ॥ १७ ॥

सत्क्षणं संध्यायापि सपदि न्यशमि नष्टम् । न केवलं दिनेन रविणा च शान्तं यावत्संधिवेलयापीत्यपिशब्दार्थः । उत्प्रेष्यते-इत्यतो द्वेतोरिव न्यशमि । कुत इत्याह—अयं दिवसोऽनुमिन्नं रविणा सह विलयं विनाशमगमत् प्रातर्वा-
न, अतश्च मयावलया स्त्रियास्य रुचिभर्तुस्तिष्ठता पत्युर्विरहाधिगमात् वियोगावाप्स्या वत किमिवास्यते कुत इव स्थीयते । यदा किल नार्या भर्ता तन्मि
त्राणि च नश्यन्ति तदासायप्यवश्यमेव म्रियते । सध्या च रवेर्भार्यास्थानीया ।
यतस्तेजोरूपं कालविशेषं सध्या, स च रुचिभर्ता । वत विषादे । रुचिभर्ते
ति, अवलेति च सामिप्राये नामनी । न्यशमीति भावे लकारः । अनुमिन्नमि
ति “दृतीयायै” इति कर्मप्रथमनीयसंज्ञा ॥ १७ ॥

पतिते पतङ्गमृगराजि निजप्रतिधिम्बरोपित इवाम्बुनिधिम् ।

अथ नागयूथमलिनानि जगत् परितस्तमांसि परितस्तरिरे ॥ १८ ॥

पतङ्गं सूर्यं स एव मृगराजं सिंहस्तस्मिन्निधिं याते सति करिषट्गानी
लानि ध्वान्तानि भुपतं समन्तात्परितस्तरिरे व्यापुः । कथमियोद्धि सूर्यं पति
ते इत्याह—निजप्रतिनिम्बरोपिते इवेति । यथा सिंहः स्वप्रतिनिम्बाचलोरुनष्टुपि
ते सिंहान्तराशङ्कयाम्बोधिं पतिते सति नागयूथानि विषक्षामाधाद्वनं व्याभुज
न्ति, एव तमोभिर्जगद्भयानये इति धाक्यार्थः । परितस्तरिरे इति परिपूर्वस्य
स्त्वगाने कर्तरि लकारः । ‘श्रृण्वद्धृत्युता’ मिति गुणः । द्वित्वम् । “शर्पूर्वा
स्य” । मृगपु राजने इति मृगराजः ॥ १८ ॥

व्यसरन् नु भूधरगुहान्तरतः पटलवर्हिर्वहलपङ्कुरुचि ।

दिवसावसानपटुनस्मसो वहिरेत्यवाधिकमभक्त गुहाः ॥ १९ ॥

किमलम्बताम्परविलग्नभयः किमवर्द्धतोर्ध्वमवनीललतः ।

प्रससारतिर्यगथ दिग्भ्य इति प्रचुरीभवन्न निरधारि तमः ॥ २० ॥

युग्मकम् ॥

तमः प्रचुरीभवत् घनतां गच्छत्सद् इतीत्यं न निरधारि न निरचायि,
कुत आगतमिति न निष्कृतम् । तमेव निश्चयप्रकारमाह—व्यसरदित्यादि । एतद्
दितान्तोत्कटस्य तमसो घनकर्दमनीलं पटलं संघातो महीध्रकन्दरामध्यात् च-
हिर्याहं व्यसरत्रिजंगम, आहोस्विद्वाहिर्षा वाद्यादागत्य गुहा दरीरभक्त व्याशु-
त, अम्यरघिलममाकाशस्थं सत् किमघो भुवि व्यलभ्यत पपात, किंवा अय-
नीतलतो भूपृष्ठादूर्ध्वमाकाशं यावदवर्धत वृद्धिं जगाम, भूमेः ह्यं किंस्वित्प्रस-
सारेत्यर्थः । किंवा तिर्यङ्गिरात्रीनं दिग्भ्यः सकाशात् प्रसृतमिति सर्वव्यापि-
त्वादनश्चयः । व्यसरदित्यङ्गन्तः । निरचारीति कर्मणि लकारः ॥ १६-२० ॥

स्यगिताम्यरचितितले परितस्तिमिरे जनस्य दृशमन्धयति ।

दधिरे रसाञ्जनमपूर्वमतः प्रियवेरमवर्त्म सुदृशो ददृशुः ॥ २१ ॥

भरितनभोभुवि लोकनेत्राणि चान्धयति निष्फलीकुर्वति तमसि सति, नि-
शाभिसारिकाः रसो राग एव तमोऽगणनादञ्जनं तद्यदा दधिरे बभूवुः । असौ
हेतोस्ताः कान्तचतुष्कमार्गं ददृशुः । तेन ता अपि कथं नान्धकारिता इति न
बोधयामि भावः । रागेण हि न तमो न भयं न लज्जा न लाघवं वा गणयत
इति तत्स्वभावः । अत एव तदपूर्वमञ्जनम् । नहि रागोऽञ्जनत्वेन कश्चित्
प्रसिद्धः । अथ च रसाञ्जनमञ्जनविशेषं यदोद्भूतदा ददृशुरित्यर्थान्तरम् । यः
किल तिमिरहतदृष्टित्वाद्रसाञ्जनं विमर्ति सोऽवश्यमेव हारिदृष्टिर्भवति । अन्धे-
र्द्धीरादिकस्य शतरि अन्धयतीति रूपम् ॥ २१ ॥

अवधार्य कार्यगुरुतामभयन् न भयाय सान्द्रतमसन्तमसम् ।

सुतनोः स्तनौ च दयितोपगमे तनुरोमराजिपथवेपथवे ॥ २२ ॥

कम्पाच्चिदभिसारिकाया दयितोपगमे प्राणनाथाभिसरणे सान्द्रतमसन्तमस-
मतिघनं तिमिरं भयाय वासाय नाभवत् न जातम्, तमो भयं न बोधपादयदि-
त्यर्थः । तथा स्तनौ तनुरोमराजिपथस्य मध्यस्य च वेपथवे कम्पाय नाभवता-
मिति विभक्तिपरिणामः । अभयमिति वा बहुवचनं, तमसः कुचयोश्च बहुत्वा-
त् । तमो भयाय कुचौ च मध्यकम्पाय न बभूवुरित्यर्थः । अबलानां हि नक्त-
मुमयमपि भवितुं युक्तं, कथं तर्हि नाभवदित्याह—कार्यगुरुतां प्रयोजनगौरवं
प्रियोपकरणप्राप्तिलक्षणमवधार्य निश्चित्य । कार्यप्राप्तौ हि नैवविधाधिन्ता मनः

स्पृशन्ति । अवधार्येति मित्रकर्तृकत्वात् क्त्वोत्पत्तिमिन्त्या । अवधारणे हि सुतनुः कर्त्री, अभवने तु तमः कुचौ । दृश्यते चासौ प्रायशो मित्रकर्तृकत्वेऽपि । यथा कालिदासस्य—“अवजानासि मां यस्मादतस्ते न भविष्यति । मत्प्रसूतिमनाराध्य प्रजेति त्वां शशाप से” ति ॥ यथा च भारवेः—“वीक्ष्य रत्नचपकेष्वतिरिक्तां कान्तदन्तपदमण्डनलक्ष्मीम् । जङ्घिरे बहुमताः प्रमदानामोष्ठ्यावकुचयो मधुवाराः” इति । “निरीक्ष्य संरम्भनिरस्तधैर्यं राधेयमाराधितजामदग्न्यम् । असंस्तुतेषु प्रसभं भयेषु जायेत सृत्योरपि पल्लपातः” इति च ॥ तथा—“संचिन्त्य संचिन्त्य हि जीवलोकं त्रयः पदार्थाः हृदयं प्रविष्टाः । इक्षोर्बिकारा मतपः कवीनां मत्ताङ्गनापाङ्गविलोकितं चे” ति ॥ तथा—“कादम्यरीकथां ध्रुत्वा नान्या मे रोचते कथा । तावद्धि मधुरा द्राक्षा यावत्कान्तावचोध्रुति” रिति ॥ एवमग्न्येऽपि । नचात्र हृदयङ्गमाः परिहारा विद्यन्ते । यदि चात्र तमः कुचापेष्वावधारणेऽपि कर्तारः । अचेतनानामपि चेतनव्यवहारोपचारो दृश्यते । यथा पुण्यं वर्धयते पापं हन्ति नरमिति । केचित्तु अभयापेक्षामुपगमापेक्षां वा समानकर्तृकतामाहुः । कार्यगुरुतामवधार्य यदभयं दयितोपगमो वेत्यर्थः । भयापेति तादर्थ्ये अनुर्थी । सन्ततं तमः सन्तमसम् “अयसमग्न्येभ्यस्तमसः” । दयितोपगम इति कर्मपट्टीसमासः । प्रियं प्रति यदभिसरणमित्यर्थः । तन्धी चासौ रोमराजिस्तनुरोमराजिः, तस्याः पन्थास्तत्पथो मध्यम् । “ऋक्पूर्वधूपथामानसे” ॥ २२ ॥

ददृशेऽपि भास्कररुचाहि न यः स तमीं तमोभिरधिगम्य तताम् ।
धुतिमग्रहीदूग्रहगणौ लघवः प्रकटीभवन्ति मलिनाश्रयतः ॥ २३ ॥

स ग्रहगणस्तारानिकुरुम्वस्तिमिरव्याप्तां तमीं शर्वरीं प्राप्य धुतिमग्रहीत् कान्तिमाददे पुस्फार । कोऽभाधित्याह—यो दिनेऽपि रश्मितेजसापि न दृष्टः । अहैन्यपि यो नैक्षि स कथं तमसि दृश्यते इत्याह—ये लघवः प्राहृतास्ते मलिनाश्रयतः कलुषाधारवशात् नीचमेवया स्फुटा जायन्ते । ग्रहगणश्च लघुः स्वल्पप्रमाणत्वाद्दण्डतेजस्कत्वाच्च, निशापि मलिना तमोन्पत्वात् । ग्रहग्रहणं तारकोपलक्षणम् ॥ २३ ॥

अनुलेपनानि कुसुमान्यवलाः कृतमन्यवः पतिषु दीपदशाः ।

समयेन तेन सुचिरं शयितद्रुतबोधितस्सरमयोधिपत ॥ २४ ॥

तेन समयेन कालेनावता नार्य इमानीमानि वस्तून्यबोधयित कर्तव्यतया
 प्रापिताः । किं किमित्याह-अनुलेपनानि कुङ्कुमादीनि, कुसुमानि माल्यानि,
 दीपदशाः प्रद्योतकवर्तयो दीपावस्थाभेदा वा । किमिति तेन बोधिता नतु स्वयं-
 मबुध्यन्तेत्याह-एतिषु कृतमन्यवो विहितरूपः । ता हि मानिनीत्वाद् स्वयं म-
 एडनं न कुर्वते । यदा हि स कालोऽतिदुःसहोऽतस्तेन बोधिताः । कथमबो-
 धयतेत्याह-सुखिरं दिनं शयितोऽनुद्भूतोऽनन्तरं क्षिप्तं बोधितः पट्टकृतः स्वरः
 कामो यत्र, कामोऽपि तासां जनित इत्यर्थः । 'कृतसुप्तमनोभवबोधनं समवयो-
 धयते'ति पाठान्तरम् । अबला इति "गतिबुद्धि" इत्यादिना कर्मसंज्ञा । अ-
 बोधयतेति बोधयतेः कर्मणि लकारः । च्लेः सिच् । "स्यसिद्धसीयुद्ता-
 सिद्धि"ति चिह्नबद्धि च । "असिद्धवद्भावा" इति चिह्नबद्धिदोऽसिद्धत्वाद्
 "लेरनिटी"ति णिलोपः । उक्तं च । इद् चासिद्धस्तेन मे (?) लोप्यते णि-
 रिति । पत्वम् । "आत्मनेपदेष्वनत" इति भ्रष्टादेशः । अडागमः ॥ २४ ॥

वस्तुधान्तानिःसृतमिवाहिपतेः पटलं फणामणिसहस्ररुचाम् ।

स्फुरदंशुजालमथ शीतरुचः ककुभं समस्क्रुत माघवनीम् ॥ २५ ॥

अथानन्तरं हिमरश्मेः करनिकरो माघवनीं ककुभमैन्द्रीमाशां समस्क्रुता-
 भूषणम् । कीदृशंशुजालं स्फुरद् द्योतमानम् । उत्प्रेक्ष्यते-भूतलादुद्गतमिवानन्त-
 शिरोरत्नदशशतीदीधितिनां पटलं निकुम्बम् । फणामण्यः क्रीपुंसयोः स्पर्धते ।
 समस्क्रुतेति "प्रतियत्ने" तद् । "करोतौ भूषणे" इति सुट् । मघोन इयं
 माघवनी, "मघवा यहुल"मिति त्रिशोः विभाषितः ॥ २५ ॥

विशदप्रभापरिगतं विषभावुदयाचलव्यवहितेन्दुवपुः ।

मुग्वमप्रकाशदशनं शनकैः सविलासहासमिव शक्रदिशः ॥ २६ ॥

शक्रदिशः पूर्वाशाया मुखमा'रम्भो विषमौ व्यद्योतिष्ठ । कीदृशं विशदया-
 मलया प्रमया शशिमासा शनकैः परिगतं व्याप्तम्, तयोदयाद्रिणा व्यवहितमि-
 न्दोर्वपुर्वत्र । किमिव विषभाविन्याह-मुखं वदनमिवेति तन्त्रेण मुग्वशब्दस्याय-
 मर्थः । कीदृहमुखं सह विलासहासेन विश्रमसितेन वर्तने इति सविलासहा-
 सम्, अत एवाप्रकाशदशनमलव्यदन्तम् । यथा कस्याधिचार्याः ससितं गूढद-
 न्तं मुग्धं भाति, एवं शक्रदिशो निकटीभूतवन्द्यं सप्रभं मुखमाभादित्यर्थः । प्र-

भाया हास उपमानं, शशिनो दशना, मुखस्य मुखं, शक्रदिशस्तु नायिका सा-
मर्थ्याक्षिता । उदयान्तरितचन्द्रायाः शक्रदिशो वपुर्मुखमिव वभावित्वेवं वा यो-
ज्यम् ॥ २६ ॥

कलया तुपारकिरणस्य पुरः परिमन्दभिन्नतिमिरौघजटम् ।

क्षणमभ्यपद्यत जनैर्न मृषा गगनं गणाधिपतिमूर्तिरिति ॥ २७ ॥

लोकैः खमष्टमूर्तिमूर्तिरिति त्वणं मृषा नाभ्यपद्यतालीकं न ज्ञातम् । हर-
स्याकाशं वपुरिति सत्यमविदुरित्यर्थः । कीदृग् गगनमित्यमृषा योधकारणमा-
ह-इन्दोलैखयाग्रभागे मृदु कृत्वा भिन्नं नाशितं मिश्रितं वा तमःपटलमेव जटा
यस्य तत् तथोक्तम् । शशाङ्कमौलेरपि देहः शशिलेखयाच्छुरिततिमिरनिभजटः ।
भिन्नं विदारितं विशेषितं च, त्वणं यावच्छशी कलारूप इत्यर्थः । अभ्यपद्यतेति
कर्मणि लकारः ॥ २७ ॥

नवचन्द्रिकाकुसुमकीर्णतमःकवरीभूतो मलयजार्द्रमिव ।

ददृशे ललाटतटहारि हरेर्हरितो मुखस्य हिमरश्मिदलम् ॥ २८ ॥

हरेरिन्द्रस्य या हरितपूर्वा दिक् नस्या मुखं प्रारम्भस्तस्य हिमरश्मिदलं
चन्द्रखण्डं ददृशे दृष्टम्, शशी किञ्चिदुदियायेत्यर्थः । कीदृग्दलं ललाटतटहा-
रि अर्धोदिततयादलिकखलवृशम् । मुखे किल ललाटमवश्यंभावि । कीदृश-
स्य मुखस्य नवाम्लाना धासौ चन्द्रिका ज्योत्स्ना सैव कुसुमं तेन कीर्णं मिश्रितं
यत् तमस्तद्वेव कवरी धम्मिल्लं तद्विभर्ति यत्तस्य, अतश्च ज्योत्स्नासंपर्कान्मल-
यजार्द्रमिव चन्दनलितमिव शशिदलम् । यथा नायिकायाः कुसुमकीर्णकवरीके
मुखे चन्दनलितं ललाटं शोभते, एवं शक्रदिग्मुखं सचन्द्रकमभादिति वाक्यार्थः ।
ददृशे इति कर्मणि लकारः ॥ २८ ॥

प्रथमं कलाभयदथार्धमथो हिमदीधितिर्महदभूदुदितः ।

दधति ध्रुवं क्रमत एव नतु द्युतिशालिनोऽपि सहसाम्युदयम् । २९ ।

शशी उदितः सञ्जादौ क्षेपामात्रोऽभूत्, ततोऽर्थे ततोऽपि महदभूत् संपू-
र्णः संपन्नः । प्रथममेव किं न महानभूत् क्रम- किमाश्रायीत्याह-ये प्रथितौज-
सस्तेजस्विनस्ते क्रमत एव परिपाठ्या निश्चितमुपचय वृद्धिं दधति प्राप्नुयन्ति
नतु सहसा अभ्रतार्कितमपि । परिपाठ्या शनैः शनैः शुभमाप्यते किल । यथा-

“आदावङ्कुर एव सर्वविकलो द्वित्राणुपत्रान्वित पश्चात् तश्चरमं च निर्यद
 कृष्णशृङ्गाल्पनालोत्तति । छायावाञ्छ ततस्ततोऽपि विटपी तुङ्ग फलाढ्यस्त
 तो गच्छन् वृद्धिमिति क्रमेण सुधिया वक्त्रीव नीतिं तरु” इति ॥ सम्प्रविभा-
 नेऽर्धशब्दो नपुंसकमाविष्टलिङ्ग । अमहानेव महानिवाभूदिति महदभूत् “अ
 भूततद्भावे च्चि ” । “आन्महत” इत्यात्वं न भवति, उत्तरपदाभावात् ।
 गौणत्वात् महदर्धस्य च । आश्रितपूर्वावस्थ उपचरितोत्तरावस्थो हि व्यन्ते
 नाथोऽभिधीयते इति नात्र महत्त्व प्रधानम् ॥ २९ ॥

उदमज्जि कैटभजितः शयनादपनिद्रपाण्डुरसरोजरुचा ।

प्रथमप्रबुद्धनवराजसुतावदनेन्दुनेव तुहिनद्युतिना ॥ ३० ॥

कैटभाख्य दानव जिगायेति कैटभजिद्विष्णुस्तस्य शयन शय्याग्निस्त
 त शशिना उदमज्जि उदितमिति भावे लकार । कीदृशेनापनिद्र विकसित
 यत्पाण्डुरसराज श्वेतपद्म तस्यैव रुक् कान्तिर्यस्य, अतश्च प्रथमप्रबुद्धा हरे
 प्रागुत्थिता यासौ नवराजसुता अग्नितनया लक्ष्मीस्तस्या वक्त्रचन्द्रेणैव । सा
 अपि कैटमार शयनादुत्तिष्ठति सितकमलकान्तिश्च । पश्चात् स्वपन्ति प्रथम
 प्रबुध्यन्ते इति सन्महेसाचार । वदनेन्दुनेवेतीन्दुशब्द प्रशसायाम् ॥ ३० ॥

अथ लक्ष्मणानुगतकान्तवपुर्जलधिं व्यतीत्य शशिदाशरधिः ।

परिवारितः परित ऋक्षयलैस्तिमिरौघराक्षसपल बिभिदे ॥ ३१ ॥

शरपेध दाशरधि स जलधिमुलङ्घ्य तिमिरौघमेव राक्षसपल बिभिदे
 नुनोद । कीदृशो लक्ष्मण शशवानुगत सम्यक् कान्त वपुर्यस्य, तथा ऋक्ष
 लैरुडुनिकर समन्तादुद्घातित । यथा अधिमुलङ्घ्य ऋक्षयलैर्वातरसैन्यै परि
 वारितो लक्ष्मणः सामित्रिणानुगतो रामो रक्ष सैन्य धमश्च एवमिन्दुर्मृगेण बि
 ह्नैरानुगत ऋक्षयलैरुडुगणै परिवारितस्तमो यमञ्जेति वाक्यार्थ ॥ ३१ ॥

उपजीवति स्म सतत दधतः परिमुग्धता वाणिगिवोडुपतेः ।

धनवीथिवीथिमवतीर्णवतो निधिरम्भसामुपचयाय कलाम् ॥ ३२ ॥

अम्भसा निधिरुदधि शशिन कला लेखामुपजीवति स्म वुमुजे । किम
 धमुपचयायोक्तासाय । शशिरुग्धसस्पृशांश्चि अधिवर्धते । कीदृश उडुपते सदा

परिमुग्धतां कान्तत्वं विधत्तः, तथा घनवेधिमैघमार्गः खं सैव वीथिर्दृष्टमार्ग-
स्तामघतीर्णवत आरूढस्य । क इवोपजीवतीत्याह-वणिगिव । यथा कस्यवि-
त्परिमुग्धतां वार्तिशतत्वं दधतो ददं गतस्य वाणिजको वृद्धये कलां लाममु-
पजीवति ॥ ३२ ॥

रजनीवशादुदयमाप शशी सपदि व्यभूयदसावपि ताम् ।

अविलम्बितक्रममहो महतामितरेतरोपकृतिमच्चरितम् ॥ ३३ ॥

नियामासाद्य चन्द्रः कान्तिं लेभे तरुणं सोऽपि तामलं चक्रे । अत्रैव वि-
स्रयमानोऽर्थान्तरं व्यस्यति-अहो सज्जनानां चेष्टितमनोपेक्षितपरिपाटि इतरे-
तरोपकृतिमद् परस्पररोपकारयुक्तम् । यावदेक उपकुरुते, तावदेकाम्यु-
कुरुते इत्यर्थः । इतरेतरस्योपकृतिर्विद्यते यस्य तदितरेतरोपकृतिमत् । सचे-
ति पाठे, अहो महतां सत्साधु शोभनं चरितं, यतोऽविलम्बितमितरेतरस्योप-
कृतिर्विधेति योजना ॥ ३३ ॥

दिवसं भृशोष्णरुचिपादहतां रुदतीमिवानवरंतालिकतैः ।

मुहुरामृशान् मृगधरोऽग्रकरैरुदशिष्वसत् कुमुदिनीवनिताम् ॥ ३४ ॥

कुमुदिन्येव यनिता तां शशी मुहुः करामैः स्पृशन् उदशिष्वसत् व्याको-
यामास । कीदृशीं कुमुदिनीं, दिवसं समग्रमेव वासरं भृशमत्यर्थमुष्णरुचेश्च-
एवांशोः पादैः किरणैर्दत्तां निःश्रीकां कृतामृत पचाभिन्विष्टमृगशुद्धितैः रुदती-
मिव । यदा किल परमहेला केनचित्पादताहिना भवति तदा सा परिमयाप्रो-
दिति, ततः पती रागतस्तां पाणिना स्पृशन् समाभासयति । दिवसमिति
“कालाभवनोरत्यन्तसंयोगे” इति द्वितीया । करालामप्राणप्रकराः “राजद-
न्तादिषु परम्” । उदशिष्वसदिति श्वसेत्यन्तात् “शिशुदुःख्यः कर्तरि घट्” ।
शिलोपः । उपधाह्रस्वः । द्वित्वम् । सन्वद्गायादित्वम् । इत्येष कार्याणां प्रवृ-
त्तिक्रमः ॥ ३४ ॥

मार्तिकामिनीति ददृशुश्चाकृताः सरजन्मघमर्पयसवे धिताम् ।

सुदृशोऽभिभर्तु शशिररिमगलज्वलविन्दुमिन्दुमणिदारुवधूम् ॥ ३५ ॥

अभिभर्तु प्रियामिमुखे या इन्दुमणिदारुवधूश्चन्द्रकान्तयन्त्रपुत्रिका तां नार्यः

प्रतिकामिनीति ददृशुरपश्यन्, सपत्नीयमित्यैकान्त, विपक्षत्वेन शशङ्किरे इत्य-
थेः । अत एव चकितास्त्रस्ताः साशङ्काः । कीदृशीं तां, चन्द्रकिरणैः स्रवन्तो
जलविन्दवस्तोयकणा यस्यास्तामत एव कामोत्पत्त्येवाम्बुनेव व्याप्तामतश्च स-
पत्नीशङ्का युक्ता । दारुवधूर्यन्त्रपुत्रिकोच्यते । इन्दुमणीनां दारुवधूरिति पट्टी-
समासः । यदि वा इन्दुमणिरिव दारुस्तस्य वधूर्वधूप्रतिरुतिरिति व्याख्येयम् ।
दारुवधूरिति पाठान्तरम् । तदा इन्दुमणेश्चावीं वधूरिति समासः ॥ ३५ ॥

अमृतद्रवैर्विदधदब्जद्रुशामधमार्गमोषधिपतिः स्म करैः ।

परितो विसर्पि परितापि भृशं वपुषोऽवतारयति मानविषम् ॥३६॥

माने एवेऽन्तकत्वाद्विषं तद्रोषधिपतिः शशी मानिनीतां देहावतारयति
स्म.म्यवर्तयत् । कीदृगोपधीशः करैः किरणैरवमार्गं स्पर्शं कुर्वन् । कीदृशै-
रमृतद्रवैः पीयूषसाधिमिरथवा अमृतेन द्रवैराद्रिरथवा अमृतं द्रवो रसो येषां
तैरमृतद्रवैः । कीदृगेऽन्तकत्वं परितो विसर्पि समस्तग्न्यापि, अत एवात्यर्थप-
रितापुकरम् । अन्योऽप्योषधिपतिर्गण्डिकः पानीयद्रवैः करैरवमार्गं परिमार्ज-
नं कुर्वन् कापाद्विषं निरस्यति ॥ ३६ ॥

अमलात्मसु प्रतिफलन्नभिज्ञस्तक्षणीकपोलफलेषु मुहुः ।

विसृष्टार सान्द्रतरमिन्दुरुचामधिकावभासितदिशां निकरः ॥३७॥

शशिकरनिकरोऽतिघनं विसृष्टार प्रसृतः । कीदृशः आपाण्डुपु युवतिग-
ण्डस्थलेष्वभिज्ञ उभयतः प्रतिफलन्, अत एवाधिकप्रकारीकृतविक्रवं ज्योत्स्ना-
याः । यदा हि दर्पणादौ तेजः प्रतिफलति तदा प्रकाशाधिक्यं जायते, अन्य-
स्मिन्नप्यमलात्मनि सत्पुरुषे कचिदन्तर्भावं कुर्वन्नवश्यमेव भृशं प्रसरति ॥ ३७ ॥

उपगृढवेलमलधूर्मिभुजैः सरितामबुल्लुभदधीशमपि ।

रजनीकरः किमिव चित्रमदो यदि रागिणीं गणमनङ्गलधुम् ॥३८॥

शशङ्कोदये जनतां कामयुक्तां दृष्ट्वा यो विस्मय यायात् प्रत्याह-यथा क्ष-
पानाथो गाम्भीर्ययुक्तः बहुजानि समुद्रमप्यचुल्लुभदुल्लासयामास तदा किमिवाश्चर्यं
यन्मन्मथकातरं कामिवृन्दमल्लोभयत् । गम्भीरलोभणशुद्धोभणस्य सुकरत्वा-
दिति भावः । कीदृशं नदीपतिम्, अलघय ऊर्मय एव मुजास्तैरुपगृढवेलमा

लिङ्गितमर्यादम् । चन्द्रोदये हि वेलां यावदब्धिः प्रसरति । योऽपि कामी कामेन क्षोभ्यते स बाहुभ्यां कान्तामाश्लिष्यति ॥ ३८ ॥

भवनोदरेषु परिमन्दतया शयितो लसत्स्फटिकयष्टिरुचः ।

अवलम्ब्य जालकमुखोपगतानुदतिष्ठदिन्दुकिरणान् मदनः ॥ ३९ ॥

इह दिने कार्यान्तरासक्त्या कामो न पटुमवति, चन्द्रोदयेऽपि सर्वं उत्सुको भवतीति भावः । तत्राह—मवाक्षयिष्यप्रविष्टान् स्फुरत्स्फटिकदण्डसितान् चन्द्रकरान् वासयेश्मान्तरेष्ववलम्ब्य गृहीत्वेव स्मर उदतिष्ठत्, यतो दिने परिमन्दतयापटुत्वेन शयितः पतितो वा । यः किल मन्दत्वेन शेते स यष्टिमवलम्ब्य गृहान्तरुचिष्ठति । शयित इति “निष्ठा शीङ्” इति कित्वाभावः । उदतिष्ठदिति “अनूर्ध्वकर्मणी” ति निवेद्याच्छब्दभावः ॥ ३९ ॥

अविभावितेषुविषयः प्रथमं मदनोऽपि नूनमभवत्तमसा ।

उदिते दिशः प्रकटयत्यमुना यदधर्मघास्त्रि धनुराचकूपे ॥ ४० ॥

प्रथमं प्रक्षोपसमये तिमिरेण निश्चितं स्मरोऽपि अलक्षितलक्ष्योऽभूत् । कथमित्याह—यदमुना मदनेन शशिनि उदिते सति, अत एवाशः प्रकटयति सति धनुराचकूपे घापमाकृष्टम् । यदि चासौ तमस्यपि पश्येत् तत्पूर्वमेव फासुंकास्फालनमकरिष्यत् । आचकूपे इति कर्मणि ल. (१) इषोर्विषयः शरज्यम् ॥ ४० ॥

युगपद्विकासमुदयाद्भमिते शशिनः शिलीमुखगणोऽलभत ।

दुतमेत्य पुष्पधनुषो धनुषः कुमुदेऽङ्गनामनसि चावसरम् ॥ ४१ ॥

शिलीमुखा भृङ्गाः शराश्च तेषां गणः पुगः स यथाक्रमं कुमुदे कामिनीचित्ते चावकाशमलभत प्रापत् । शशिन उदयान् तुल्यकालं विकासं व्याकोशतां प्रापिते । किं कृत्वा अलभत, पुष्पधनुषो धनुषः कामचापात् तर्णमागत्य द्वयमपि तत्रस्थमभूत् । यत्र हि पुष्पाणि तत्र भ्रमराणां रतिः, यत्र च धनुस्तत्र शराः । पुष्पान्तराणि च सङ्कुचितत्वादपाम्यालयः कुमुदं प्यातस्थुः, कामिन्यश्च सकामास्तदाभूवधिति वाग्व्यायः । “अवकाशमाशु हृदये सुदृशां गमिते विकासमुदयान् शशिनः । कुमुदे च पुष्पधनुषो धनुषश्चलितः शिलीमुखगणोऽलभते” ति पाठान्तरम् ॥ ४१ ॥

ककुभां मुखानि सहसोज्ज्वलयन् दधदाकुलत्वमधिकं रतये ।

अदिदीपदिन्दुरपरो दहनः कुसुमेषुमत्रिनयनप्रभवः ॥ ४२ ॥

इन्दुः शशी कुसुमेषु काममदिदीपदवर्धयत् । कीदृक् शशी, अत्रिर्ग्रह-
पिंस्तस्य नयनाग्नेप्रात् प्रभवो यस्य सोऽत्रिनयनप्रभवो ब्रह्मपिनयनजन्मा । अ-
त्रिनयनात् सञ्चारी इन्दुर्जात इत्यागमः । अत एवापरो दहनोऽपरो घट्टिः ।
यतस्त्रिनयननयनोत्थेनाग्निना कामो दीप्तोऽभूत् अयं तु यदात्रिनयनप्रभवस्तदापू-
र्यत्यम् । अन्यच्च कीदृशः, ककुभां मुखानि दिगन्तराणि सहस्रा भगित्येवोज्ज्व-
लयन् प्रकाशयन्, तथा रतये रमणाय निधुवनार्थमाकुलत्वमुत्करडां दधत् कु-
र्धन् । त्रिनयनाग्निरपि दिह्मुक्षान्याभासयन् कामं चादिदीपत् । अत एव रतये
तद्गार्यायै विब्रलतां चक्रे । अदिदीपदिति दीपयते: “आग्निभासी” त्युपचाह-
स्यो विकल्पितः ॥ ४२ ॥

इति निश्चितप्रियतमागतयः सितदीधिताबुदयवत्यचलाः ।

प्रतिकर्म कर्तुमुपचक्रमिरे समये हि सर्वमुपकारि कृतम् ॥ ४३ ॥

अचलाः कामिन्यः प्रतिकर्म मण्डनं कर्तुमुपचक्रमिरे आरेभिरे । कदेति
पूर्वोक्तेन प्रकारेण सितरश्माधुव्रते सति, यतस्तदा ताः सम्भावितवल्लभागमनाः ।
युक्तं चैतत् । यतोऽयसरे सर्वं किञ्चित् कृतमुपकारि गुणाय नान्यदा, स च
तासामलङ्घ्युं समयः कान्तागमनात् । उपचक्रमिरे इति “प्रोपाभ्यां समर्था-
भ्या” मित्यात्मनेपदम् । इतिशब्दोऽत्र प्रतिकर्मणा सम्बध्यते ॥ ४३ ॥

तदेवाह—

सममेकमेव दधतुः सुतनोर्गुरुहारभूषणमुरोजतटौ ।

घटते हि संहततया जनितामिदमेव निर्विवरतां दधतोः ॥ ४४ ॥

अङ्गनायाः कुचस्थले मुक्ताकलापमेकमेवोदतुः । किं पर्यायेत्येत्याह—समं
तुल्यकालं साधारणं च । युक्तं चैतत् । यतो यौ संहततया एकयोगक्षेमत्वेन
जनितामुत्पादितां निर्विवरतां संश्लेषमभेदं धारयतः तयोरिदमेव घटते इदमेव
युक्तं यदलङ्करणस्थनादीनां साधारणत्वम् । सनौ च संहततया पीवरत्वेन नि-
र्विवरतां नीरन्ध्रत्वं दधतः ॥ ४४ ॥

कदलीप्रकाण्डरुचिरोक्तरो जघनस्थलीपरिसरे महति । ;

रशनाकलापकगुणेन वधूर्मकरध्वजद्विरदमाकलयत् ॥ ४५ ॥

काविघोषा काञ्चीकलापदाग्रा सरकुञ्जरमाकलयत् ववन्ध । क जघन-
स्थली श्रोणीतटी सैव परिसरः समभागस्तत्र । रशनालङ्कृतनितम्बदर्शनात्
क्रामोत्पत्तेः । तत्र यद् इव घट्टः । कीदृशि परिसरे कदलीप्रकाण्डे इव र-
म्मास्तम्भाविष रुचिरौ स्रष्टुः ऊरू एव तरु यत्र । द्विरदो हि वृत्ते प्रथ्यते
॥ ४५ ॥

अधरेष्वलक्तकरसः सुदृशां विशदं कपोलमुवि रोध्ररजः । ५५

नवमञ्जनं नयनपङ्कजयोर्विभिदे न शङ्खनिहितात्पयसः ॥ ४६ ॥

तासां धामलोचनानामिदं शङ्खनिहितात् पयसो दुग्धाश्च विमिदे न विशे-
षमाप, शङ्खनिहितक्षीरतुल्यं यभूव । यथा शङ्खे निहितं क्षीरमेकघर्णत्वात् तस्य
विशेषमापादयति तद्वदिदमपीत्यर्थः । किं किमित्याह—समाधरक्लेष्वधरेष्वोष्ठेषु
यावत्करसः, पाण्डुगण्डस्थलेषु च सितरोध्रचूर्णं, रम्ययोश्च नेत्राब्जयौर्नवाञ्जनम् ।
रम्यत्वं तु नेत्राणां पङ्कजरूपेण सुदृशां ग्रहणेनावसम् । एतेन प्रकृतिबाह्यत्वं
तासानुक्तम् । विमिदे इति कतरि लः ॥ ४६ ॥

स्फुरदुज्ज्वलाचरदलैर्विलसदशनांशुकैसरभरैः परितः ।

धूममुग्धगण्डफलकैर्यरुचन् विकसद्विरास्पकुसुमैः प्रमदाः ॥ ४७ ॥

नार्यो विकसद्विः सहपरास्पकुसुमैर्वस्त्रपद्मैरुचन् अद्योतिपत । कीदृशं
स्फुरन्तः सकम्पा उज्ज्वला रक्ता अधरा ओष्ठा एव दलानि पत्राणि येषां, त-
था नमन्नाद्विलसन् दीप्यमानो दन्तांशुनामेव केसराणां भरो येषु, तथा धृता
मुग्धा मनोहा गण्डाः कपोला एव फलकानि गण्डफलकानि कपोलमण्डलानि
यैर्धृतमुग्धगण्डफलकैः । कुसुममपि दलकेसरयुक्तं भवति । एकदेशिन्युपमेयम् ।
प्रमदानां लताभिरनुपमितत्वात् । सामर्थ्याच्च तत्प्रतीतिः । तेन यथा लताः कु-
सुमैर्विराजन्ते एवं सुवैस्ता यभूवुरिति धाक्यायैः । यदि वा विशेषमिधाने
कुसुमान्यत्र पद्मानि बोद्धव्यानि उपमेयत्वात् । नहि सुखं पद्मादन्येन कुसुमे-
नोपमीयते । तस्य तु फलानि पद्माक्षाः । प्रमाद्यन्तीति प्रमदाः, प्रहृष्टो मदो
या यासाम् । व्यरुचिनि “सुदृशो लुदि” ॥ ४७ ॥

भजते विदेशमधिकेन जितस्तदनुप्रवेशमथवा कुशलः ।

मुखमिन्दुरुज्ज्वलकपोलमतः प्रतिमाच्छलेन सुदृशामविशत् ॥४८॥

सुदृशां शशी खञ्जयरदप्रतिबिम्बव्याजेनातो डेतोरिवाविशत् । कुत इत्या-
ह—यः कुशलः प्राज्ञः स यत्नवतामिभूतो यस्माद् देशान्तरं याति, अथवा त-
स्यैवानुप्रवेशं कुरुते । उक्तं च—“यत्नवतामिभूतस्य विदेशगमनं तदनुप्रवेशो
य” इति । शशी च नारीकपोलैरुज्ज्वलतया विजित इति प्रतिमाच्छलेन तत्रैव
प्राविशत् ॥ ४८ ॥

ध्रुवमागताः प्रतिहर्ति कठिने मदनेपवः कुचतटे महति ।

इतराङ्गवेत्त यदिदं गरिमग्लपितावलग्नमगमत् तनुताम् ॥ ४९ ॥

कामिनीकठोरपीवरपयोधरस्थले नून कामसायकाः प्रतिहतिमागताः कु-
ण्ठत्वं माताः, कुचयोर्महरेयात् कठिनत्वाच्च निश्चितमुत्फलिता इत्यर्थः । कथं जा-
नीये इत्याह—यपस्मादिदं कुचतटं बाह्याद्यन्यावयववत् कार्यं न ययौ । यदि-
ह तैस्तद्गमनं भवेत् तदन्याङ्गवत् तन्न भवेत् । नचैतत् । तस्मात् नूनं तत्र ते
प्रतिहताः । कीदृगिदं गरिम्या स्वील्येन ग्लपितं यीदितमयलग्नमुदरं येन तत्
गरिमग्लपितायलानम् । शूरोर्मावो गरिमा “प्रियशिरे” इति गरादेशः । ग्लपि-
तमिति “ग्लाप्तायनुषमां चे” इति ग्लित्संज्ञा ॥ ४९ ॥

न मनोरमाखपि विशेषविदां निरचेष्ट योग्यमिदमेतदिति ।

गृहमेष्यति प्रियतमे सुदृशां वसनाङ्गरागसुमनःसु मनः ॥ ५० ॥

“वैज्यमे वासवेश्म गन्तुं प्रवृत्ते सति वनितावां चित्तं वस्त्रानुलेपनपुष्पेषु
न निरचेष्ट निश्चयं नैव लेभे । कथं न निरचेष्टेत्यनिश्चयस्वरूपमाह—इदं योग्य-
मनु रूपं चैतद्वेति । कदाचित् ता अहृष्टाः स्युर्नेत्याह—मनोरमाखपि । कदाचित्
ता अनभिज्ञा इत्याह—विशेषविदां विशेषज्ञानाम् । कथं तर्ह्यनिश्चय इति चेत्
पश्युः प्रेयस्स्थादिशेयसरेच्छया । स्वप्नालो हि अप्यं प्रेम्णो यथाकलेष्यसंभवः ।
उक्तं च—“सद्यनां विरजनादितयोमैरागतप्रियकथैरपि दूत्यम् । सन्निहृष्टरतिभिः
सुरदारैर्भूषितैरपि विभूषणमयी” इति ॥ निरचेष्टेति कर्तरि लुङ् ॥ ५० ॥

यपुरन्वलिप्त परिरम्भसुखव्यवधानभीरुकतया न वधूः ।

चममस्य बाढमिदमेव हि यत् प्रियसङ्गमेष्वनवल्लेपमदः ॥ ५१ ॥

काचिद्वधूः प्रस्तुतेऽपि मण्डने देहं नान्वलित न समालम्ब । कुतः आ-
लिङ्गनमुखान्तरायभीरुत्वात् । सा हि मनुते यदि समालम्बे तत् कान्ताल्लिङ्गन-
स्पर्शव्यवधानं ममोत्पद्यते इति । युक्तं चैतत् । यतोऽस्य चपुषो बाढं सत्य-
मिदमेव क्षमं साम्प्रतं यत् कान्तसम्पर्केष्वनवल्लेपमदः । अवलेप उत्सेकः । यदि
षा एतद्वपुरनवल्लेपमनवल्लम् । यदि च ता अनुलिम्पेयुस्ततः सावल्लेपमदो भवे-
त् । सद्धानुल्लेपेनेति कृत्वा । अन्वलिप्तेति च्लेः सिच् । अङ्गादेशो हि तदि-
विभाषितः । “अल्लो अल्लि” ॥ ५१ ॥

निजपाणिपल्लवतटस्वलनादभिनासिकाविवरमुत्पतितैः ॥

अपरा परीक्ष्य शनकैर्मुमुदे मुखवासमास्यकमलम्बसनैः ॥ ५२ ॥

अन्या नायिका मुखवासमास्यसारभं परीक्ष्यानुभूय शिङ्घित्वा मुमुदे पि-
प्रिये । केन परीक्ष्य, आस्यकमलम्बसनैर्व्यञ्ज्यप्रशमारुतः । कीदृशैरभिनासिका-
विवरं नासिकानिरोकसंमुखं शनैरुत्पतितैः । कुतः स्वकरकिसलयस्य मध्यमति-
घातात् । घातो भावना ॥ ५२ ॥

विधृते दिवा सवयसा च पुरः परिपूर्णमण्डलविकासभृति ।

हिमधान्नि दर्पणतले च मुहुः स्वमुखश्रियं मृगदृशो ददृशुः ॥ ५३ ॥

सारङ्गादयो मुहुर्निजवदनलक्ष्मीं शशिनि आदर्शविम्वे च ददृशुरैकम्, मुहु-
रदर्शनपूर्वं शशिनं दृष्ट्वा इन्दुमुखे तुल्यकान्तिनी विधिदुरित्यर्थः । द्वयोरपि तु-
ल्यत्वात् । कीदृशे द्वये यथाक्रमं सखीतुल्यया दिवा वियता सवयसा वयस्य-
या च विधृतेऽयलम्बिते, तथा परिपूर्णमण्डलं मण्डलस्याभोगस्य विकासं वि-
स्तारं विभर्ति यस्तस्मिन् अखण्डमण्डलधारिणि उभयस्मिन् ॥ ५३ ॥

अधिजानु बाहुमुपधाय नमत्करपल्लवार्पितकपोलतलम् ।

उदकरिठ कण्ठपरिवर्तिकलस्वरशून्यगानपरया परया ॥ ५४ ॥

अन्यया जानुनि भुजमूर्ध्वं निधायोदकरिठ उत्करिठतम्, प्रियं प्रत्यौत्सु-
श्यमप्राप्तीत्यर्थः । कीदृशं शङ्खं, नमदात् करपल्लवं नमार्पितं मण्डलं एव ।
तथा कीदृशया, कण्ठ एव परिवर्ति भ्रमन् कलस्वरशून्यं मधुरच्यनिरहितं यद्गानं
नेपथं तत्परया तन्सङ्गया, कण्ठपरिवर्तित्वाद् ध्वनेर्वाहः कलस्वररहितं गायन्त्येत्य-
र्थः । अथवा कण्ठपरिवर्ति कलस्वरशून्यं शुष्कं यद्गानं तत्परया । सुरादुःखाभ्यां

विनालीकं यद्वेयं रुदितं वां शुष्कं तदुच्यते । सा चोत्कण्ठया गायति नतु
सुखेन । जानुन्यधिजानु । उदकण्ठीति भावे । खरो ध्वनिः पद्मजादिर्वा ॥५४॥

प्रणयप्रकाशनविदो मधुराः सुतरामभीष्टजनचित्तगृहः ।

प्रजिघाय कान्तमनु मुग्धतरास्तरुणीजनो दृश इवाथ सखीः ॥५५॥

अधोत्कण्ठानन्तरं कामिनीलोकः कान्तं वल्लभमुद्दिश्य सखीः प्रजिघाय
दृष्टीर्व्यसर्जयत् दृश इव । यथा प्रियं प्रति दृष्टीरागतो भवेति प्रादिणोदेवं तां
इत्यर्थः । कीदृशीरिति श्लेषः । प्रणयः प्रीतिस्तस्य प्रकाशनं प्रकटीकरणं विद-
न्तीति तद्विवः, मधुराः पेशलगिरोऽनुत्पणत्वात् । तथाभीष्टजनस्य नायकलो-
कस्य चित्तं गृह्णन्त्य आवर्जयन्त्य आकर्षयन्त्यश्लेष्यभीष्टजनचित्तगृहः । द्वितीया-
धुबचनम् । प्रहेः किप् । सम्प्रसारणं, शस् । मुग्धतरा मनोज्ञाः । प्रजिघा-
येति “हेरचङि” इति कुत्वम् । कान्तमन्विति लक्षणे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा ॥ ५५ ॥

न च मेऽवगच्छति यथा लघुतां करुणां यथा च कुरुते स मयि ।

निपुणं तथैनमभिगम्य वदेरभिदूति काचिदिति संदिदिशे ॥ ५६ ॥

काचित् नायिका अभिदूति दूत्यांमितीत्यं संदिदिशे संदेशं ददौ । किमि-
त्याह—एनं कान्तं प्राप्य तथा प्रवीणं त्वं कथयेर्यथा स कान्तो मम लघुतां
लाघवं स्वयंप्रार्थनां नावगच्छति नैव जानीते, यथा च दयां मयि कुरुते इति ।
मय्येषा नायिका बौद्धव्या, या मानं धारयितुं न शक्नोति नापि लाघवं ग-
न्तुम् । एतमिति अम्वादेशे “द्वितीयादौस्त्वेनः” ॥ ५६ ॥

दयिताय मानपरयापरया त्वरितं यथावगदितापि सखी ।

किमचोदितप्रियहितार्थकृतः कृतिनो भवन्ति सुहृदोऽसुकृताम् ५७

काचित् सखी दयिताय तूर्णं ययौ कान्तार्थं जगाम, दयितमानेतुं दूत्यं
चकारेत्यर्थः । कदाचित्प्रेषिता स्यादित्याह—अपरयान्यथा कयाचिन्नायिकया अ-
गदितापि यतो मानपरया मनस्विन्या । यदि न संदिष्टा कथं तर्हि यथाविति
वैधर्म्येणार्थान्तरन्यासमेतत्समर्थनार्थमाह—किमसुकृतामपुण्यवन्तामेवंधिघाः सुहृ-
दो मित्राणि भयन्ति । किंभूता इत्याह—अचोदिता अनुकृता एव प्रियमनुहेजकं
हितं चानुकूलमर्थं कार्यं कुर्वन्ति ये तेऽचोदितप्रियहितार्थकृतः, अत एव रु-

तिन प्रवीणा , पुण्यमाजना'नामेवविधा सहाया सघटन्ते इति तात्पर्यार्थः ।
उक्तं च—“निपानमिव मण्डूका सर पूर्णमिवाहज्जा । शुभकर्माणमायान्ति
सहायाश्च धनानि चै”ति ॥ सा च भाजनं यतो मानिनी, सागसि पत्यावको-
पो लाघवाय, यतोऽगदितापि सखी ययौ । दयितान्येति तादर्थ्यं, “गत्यर्थकर्म-
णी”ति वा कर्मणि चतुर्थी ॥ ५७ ॥

प्रतिभिद्य कान्तमपराधकृतं यदि तावदस्य पुनरेव मया ।

क्रियतेऽनुवृत्तिरुचितैव ततः कलयेद्मानमनसं सखि माम् ॥ ५८ ॥

अवधीर्य धैर्यकलिता दयितं विदधे विरोधमथ तेन सह ।

तव गोप्यते किमिव कर्तुमिदं न सहासि साहसमसाहसिकी ॥ ५९ ॥

तद्वेत्य मास तमुपालभथा नहि दोषमन्य किल विद्म वयम् ।

इति संप्रधार्य रमणाय वधूर्विहितागसेऽपि विससर्ज सखीम् ॥ ६० ॥

(विशेषकम्)

काचिन्नायिका इत्येव संप्रधार्यं विचार्यं कृतापरान्यापि कान्ताय वृत्तीं
प्राहिणोत् । किमित्याह—इ सखि यदि तावदागस्कारिण प्रिय स्वयमेव प्रति-
भिद्य दोष प्रयोध्यापि भूयोऽस्य मयोधितानुवृत्तियोग्य विचाराधनं क्रियते तत-
एव माममानमनसममानिनीं मुग्धा कलयेत् जानीयात् । दोषाविष्करणं प्रतिभे-
द ॥—अथ चेद्धैर्यकलिता मानावष्टग्धा सती प्रिय तिरस्कृत्य तेन साकं वैर-
करचै तत्तत्र किमपलप्यते । एतत् साहसं वैराग्यं कर्तुमक्षमा, यतोऽसाहसिकी
अधीरा मृदुमना । प्राणेश्वरेण सह वैराघरणं महत्साहसम् । सहसा वर्तते
इति साहसिकी “ओजं सहोम्भस ” इति ठम् ॥ —तदेतदेवमवेत्य ज्ञात्वा त-
धूर्तं मासोपालभथा मा प्रतिभैत्सी । यद्येव तल्लार्घव तवादूरस्थमवेत्याह—नहीं
ति । अस्य कान्तस्य किल वयं यस्माद् दोषमपराधं न जानीम । किलालीके ।
तत्ततो विद्म, तस्य त्वज्जातमिव कुर्म इत्यर्थः । तेन न मयति पूर्वोक्तदोषा-
यसर इति संप्रधार्यं रमणाय वधूर्विहितागसेऽपि विससर्ज सखीम् । उपाल-
भथा इति “सोत्तरे लङ्घ” । उपालम्भो धाच्यना । विभेति ‘विदो लटो
घे’ ति मसोऽत्र मादेशः । त्रिभिर्विशेषकम् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥

ननु संदिशेति सुदृशोदितया त्रपया न किञ्चन किलाभिदधे ।

निजमैक्षि मन्दमनिशं निशितैः क्रशितं शरीरमशरीरशरैः ॥ ६१ ॥

कयाचित् मुग्धाद्या लज्जया न किञ्चिदपि किलाभिदधे प्रत्युक्तम् । कदाचिदपृष्टा स्यादित्याह—ननु संदिश संदेशं देहि किं तस्य वाच्यमित्युदितया । केनोदितयेति चेत् प्रकृतत्वाद् दृत्यैव । मूकेषु तर्हि किमभूदित्याह—केवलमात्मीयमङ्गं तयैषि वृष्टम् । कीदृशं मन्दं सख्यं यतोऽनिशं सदा निशितैस्तीक्ष्णैरशरीरशरैः स्वरसायकैः क्रशितं तनूकृतं पीडितम् । किलात्मीके । न किञ्चित् किलोक्तं, तनुकायदर्शनाच्च सर्वमेवोक्तमित्यर्थः । सुदृशेत्यभिधानापेक्षया कर्तरि तृतीया । लकारौ कर्मणि । कृशं करोति क्रशयति “शाविष्ठवद्” कर्मणि “र-अतो हलादेर्लघो” रिति श्देशः । ततः कर्मणि निष्ठा ॥ ६१ ॥

ब्रुवते स्म वृत्य उपसृत्य नरान् नरवत् प्रगल्भमतिगर्भगिरः ।

सुहृद्वर्धमीहितमजिह्मधियां प्रकृतेर्विराजति विरुद्धमपि ॥ ६२ ॥

वृत्य आगत्य नायकान् नरवत्पुरुषवत् चाष्टर्षेणाब्रुवन् । यतः प्रगल्भा धृष्टा मतिर्बुद्धिर्गर्भेऽभ्युदयेऽन्यासां तास्तथाविधा गिरो वाचो यासां ताः प्रगल्भमतिगर्भगिरः, सम्रतिभा यत इत्यर्थः । ननु निर्लज्जत्वं नाम कुलाङ्गनानां दोषस्तत्कथं नरपदुचुरित्याह—येऽजिह्मधियोऽमायिकास्तेषां सभावस्य विरुद्धमनुचितमपि चेष्टितं मित्रार्थं शोभते, जिह्वार्थं चेद्विरुद्धं नाचरन्ति तन्मित्रार्थम'दोषार्थयेत्यर्थः । ताश्च सख्यर्थं धृष्टमूचुरिति न कश्चिद् दोषः ॥ ६२ ॥

ब्रुवते संत्युक्तं तदेव यवनं सप्तभिः कुलकेनाह—

मम रूपकीर्तिमहरद्भुवि यस्तमनुप्रसक्तहृदयेयमिति ।

त्वयि मत्सरादिव निरस्तदयः सुतरां चिणोति खलु तां मदनः ॥ ६३ ॥

तव सा कथास्तु परिघट्टयते श्रवणं यदङ्गुलिमुखेन मुहुः ।

घनतां ध्रुवं नयति तेन भवद्गुणपूगपूरितमनूत्ततया ॥ ६४ ॥

उपताप्यमानमलघूष्णिमभिः श्वसितैः सितेतरसरोजदृशः ।

द्रवतां न नेतुमधरं क्षमते नवनागवह्निदलराशिरसः ॥ ६५ ॥

दधति स्फुटं रतिपतेरिषवः शिततां यदुत्पलपलाशदृशः ।

हृदयं निरन्तरवृहत्कठिनस्तनमण्डलावरणमप्यभिदन् ॥ ६६ ॥

कुसुमादपि स्मितदृशः सुतरां सुकुमारमङ्गमिति नापरथा ।

अनिश निजैरकरुणः करुण कुसुमेषुरुत्तपति यद्विशिखैः ॥ ६७ ॥

विषतां निषेवितमपक्रियया समुपैति सर्वमिति सत्यमदः ।

अमृतश्रुतोऽपि विरहाद्भवतो यदमूं दहन्ति हिमरश्मिरुचः ॥ ६८ ॥

उदितं प्रियां प्रति सशर्दमिति अवधीयत प्रियतमेन वचः ।

विवितेङ्गिते पुरत एव जने समुदीरिताः खलु लगन्ति गिरः ॥ ६९ ॥

(कुलकम्)

प्रिया प्रति सख्युद्देशेन यत्सख्या इत्युक्तेन प्रकारेण वच उदितमभिहितं यत् प्रेयसा सहार्दं समीतिं भवधीयत समभावि अङ्गीकृतम् । किं तदि'न्याह-ममेत्यादि । ता भवत्कान्ता निर्धूण कामोऽत्यर्थमुपतापयति, स्वद्विरुद्देशेतिमात्र । उत्प्रेष्यते-इत्यतो हेतोर्व्यस्त्ययि मत्सरो रोपस्तत इति विधोति । तदेव रोप कारणमाह-रूपजनिता कीर्तिं लोके यो भ्रमाखण्डयत् तमनु त प्रति इय प्र सङ्गहृदया गतयिषेति । य किल यस्यै कुप्यति त व बाधितुमशक्त स त द्रव्यान् बाधते । 'रित्तिविरिजिरिदाशद् द्विस्ताया' मिति क्षिणोत्तीति रूपम् ॥ -तवेत्यादि-तव च कथासु सतीषु यस्ता मुहुर्मुहु कर्णं करशाब्जाग्रण बालय ति तन निश्चित त्वद्गुणनिकरभरितमप्यवैतूप्येन त घनता पापयति । यत् किल वस्त्रादिक धान्यादिपूरित निर्भर कर्तुमिष्यते तद्यष्ट्या परिघट्टयत । पते न चानुरागसूचक मोट्टायित नाम प्रकार उक्तः । प्रियकथाया तङ्गीलामिदर्शने वा तद्भावभावित मोट्टायितम् ॥ -उपताप्यमानमित्यादि-तस्या सिततरसरोज दृशो नीलोत्पलाद्या नवनागवह्निदलराशिरस अशुष्कताम्बुलीलतापत्रपूगनिर्यां साऽपि ओष्ठमार्द्राकर्तुमशक्त यतोऽलघूष्णिमभिरत्युष्णौ श्वसितैरब्जसैरुपताप्यमान शोषमाणम् ॥ -दधतीत्यादि-स्फुटं निश्चित सरसायका शितता तैल्यप दधति धारयन्ति । कुतो निश्चय इत्याह-यदुत्पलपलाशद्या एवंविधमपि हृदयमभिदन् यमञ्जु । कीदृश निरन्तर मीरन्ध्र वृहत् स्थूल कठिन वक्त्रं यत् स्तनमण्डल कुचामोगस्तदेवावरणमाब्ध्वादन यस्य तत् तथोक्तम् । यद्येते शिता

न स्युस्तत् कथमेवंविधं हृदयं भिन्नुः । यदि कवचितं तच्छ्रैर्दुर्मेघम् ॥-कु-
सुमादपीत्यादि-तस्याः सितदृशो विकसिताद्याः कुसुमात् भालत्यादि'कुसुमा-
दपि सुकुमारं मृदु अङ्गमित्येतत् नापरथा नान्यथा, सत्यमेतदित्यर्थः । इति
प्रतिज्ञा । अत्र हेतुमाह-यद्विषयः कुसुमशरः सैः कुसुममयैः पृषदकैरत्यर्थमे-
तदङ्गं करुणं मन्दमुत्पति बाधते । यदि चैतन्न स्यात् तत्कथं पुष्पमयाः शरा-
स्तद्बाधेरन् । कुसुमेपुरित्यन्वर्थं नाम । उत्पत्तीति सकर्मकत्वात् तडभावः ॥
-विषयतामित्यादि । सत्यमिदमुच्यते यदपचारेणोपयुक्तं तत्सर्वमेव किञ्चिद्विषयतामु-
पैति मारकत्वं याति । तद्यथा शरकाचार्यः—“प्राणः प्राणभृतामन्नं तदयुक्त्या
निहन्त्यमून्” इति । कथं ज्ञायते इत्याह-यद्भवतो विरहात् त्वया विना निर्वृ-
त्तिकारिणोऽपि शशिमयूषा अमूं सखीं दहन्ति तापयन्ति । प्रियं विना खन्दि-
कासेवनमपक्रिया ॥-उदितमिति । सत्योक्तं कान्तेन वचः अधीयत सत्यं ज्ञा-
तम् । ध्वनमात्रात् कथं अज्ञानमित्याह-यस्मात्पुरत आदावेव विदितेक्षिते ज्ञा-
ताशये जने गिर ईरिता उक्ताः सत्यः सपदि तत्तत्त्वमेव लगन्ति हृदयं प्रवि-
शन्ति । सदानुरक्ता सा ममेति विदितेक्षितः, अतस्तत्संभावितघान् । यदि वा
पूर्वं विदितमिदमित्यत्राशयो यस्य तत्रेति (रागिणो ! गिरो) लगन्ति । तस्य च
तयाशयो ज्ञातः यथा मां प्रत्ययमनुरक्त इति । अधीयतेति कर्मणि लकारः ।
सप्तभिः कुलकम् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

दयिताहृतस्य युवभिर्मनसः परिमूढतामिव गतैः प्रथमम् ।

उदिते ततः सपदि लब्धपदैः क्षणदाकरेऽनुपदिभिः प्रयये ॥ ७० ॥

शशिम्युद्गते सति-सरुचैः प्रयये गतम् । उत्प्रेक्ष्यते-प्रेयसीमुपितस्य चेत-
सोऽनुपदिभिरन्वेष्टुमिव जग्मे । प्रदोषागमे हि तत् तामिस्तेषां हतं, तत्का-
लमेव तर्हि कथं न यातमित्याह-प्रथमं परिमूढतां मोहमुपगतैस्ततो निशा-
नाथे उद्गते तत्तत्त्वमेव लब्धपदैः प्राप्तव्यवसायैः । प्रदोषे प्रेयसीनां ससदस्त-
नो मुहुर्मुहुर्मुहुः, ततः कामिनो ययुरिति वाक्यार्थः । अन्योऽपि निरिह यद्वा,
चौरैर्हृतसर्वस्वो भवति, तदा प्रथमं मूढतां याति, ततः प्रकाशे जाते लब्धपदः
सन् अन्येष्टुं याति । पदं व्यवसायो गतिश्च । “अनुपद्यन्वेष्टा” । प्रयये इति
भावे ॥ ७० ॥

इदानीं कान्तगृहप्राप्तिः प्रेयसीनां वर्णयते—

निपपात संभ्रमभृतः श्रवणादासितभुवः प्रणदितालिकुलम् ।

दयितावलोकविकसन्नयनप्रसन्नप्रणुन्नमिव नीररुहम् ॥ ७१ ॥

कस्याश्चित् कृष्णभुवः कर्णादुत्पलं पपाताभ्रश्यत् । यतः संभ्रमभृतः प्रियप्राप्त्यादरातिशयधारित्याः । कीदृगलं प्रणदितालिकुलं गुञ्जदभ्रमरवृन्दम् । पतने निमित्तान्तरारोपरूपामुत्प्रेक्षामाह—दयितावलोकनेन प्रियदर्शनेन विकसत् प्रसरत् यन्नयनं तेन यत्नात् प्रणुन्नमिव प्रेरितमिव । यत् किल जनवृन्देन प्रेर्यते तत्पनति । अन्ये च पतितस्य शम्भायन्ते ॥ ७१ ॥

उपनेतुमुन्नतिमनेव दिवं कुचयोर्युगेन तरसा कलिताम् ।

रभसोत्थितानुपगतः सहसा परिरम्य कश्चन बधूमरुधत् ॥ ७२ ॥

कश्चित् कान्तामालिङ्ग्य अरुधत् उपाधंशयत् इति । लुङ् । यतो रभसोत्थिताम् । त्वरेत्स्थाने कारणमाह—सहसाप्रतर्कितमेव यतः समुपागतः प्राप्तः । कीदृशीं तां स्तनयुगेन कलितां संबद्धाम् । कीदृशेन, उन्नतिमतोऽयमुद्येन । अत्रोत्प्रेक्षा—दियमुपनेतुमिवोद्येन, अत एव वारुधत् । यस्य किल कश्चित् कलपित्वा धद्भ्या यत्नात् कान्तां निनीपति सोऽवश्यमेव तां हणद्धि । इवशब्दो भिन्नक्रमः ॥ ७२ ॥

अनुदेहमागतवनः प्रतिमां, परिणायकस्य गुरुमुद्ब्रहता ।

मकुरेण वेपथुभृतोऽतिभरात् कथमप्यपाति न बधूकरतः ॥ ७३ ॥

मकुरेण दर्पणेन बधूकरतो नवोदाहस्तात् कथमपि नापाति न पतितम् । न जाने केन निमित्तेनाद्यो न जग्मे इत्यर्थः । पाते कारणमाह—अतिभरादिति । कीदृशेनादर्शनेत्यतिभरेऽपि कारणमाह—अनुदेहं, वेपथुः पञ्चादागतवतः प्राप्तस्य परिणायकस्योद्बोद्धुः संवन्धिनीं गुरुं शुवीं गौरवास्पदं प्रतिमां प्रतिविम्बमुद्ब्रहता विभ्रता । अत एव कुराद्वेपथुभृतः सकम्पात् । प्रियदर्शनादि नवोदाकम्पते, सा किलात्मानमलङ्कृत्यादर्शं वीक्षते यावच्च कान्तोऽन्वगागतस्तावत् सा दर्पणे न दृष्टा भ्रमयवशाच्चकम्पे । अतश्च मकुरस्य पातो युक्तः । यत्तु नापाति तद् दैववशात् । यः किल भारिको महामारं गृह्णाति अत एव च कम्पते तस्यावश्यं पातेन भविष्यम् । परिणयत्युद्ब्रहतीति परिणायकां भनीं । एवम्

“उपमगादिसमासेऽपि” इति णत्वम् । अपातीति भावे ॥ ७३ ॥

१ 'मनो' क पाठ । २ 'नेति म' ग पाठ । ३ 'मारा' ग पाठ ।

अवनम्य वक्षसि निमग्नकुचद्वितयेन गाढमुपगूढवता ।

दयितेन तत्क्षणगलद्रशनाकलकिङ्किणीरवमुदासि वधूः ॥ ७४ ॥

केनचिद्वल्लभेन वधूमुदासि उरुलिता । कीदृशेनावनम्य नम्रीभूय गाढमत्य-
र्थमुपगूढवतान्निष्ठ्यता । पुरुषो ह्युन्नतो भवति नारी च हस्ता । उच्चविपमत्वा-
दालिङ्गनं दुर्घटमिति, नत्वालिङ्ग्योदासि, अत एवोरसि श्लिष्टस्तनयुगेन । क-
थमुदासि, प्रियसंसर्गात् तत्क्षणं गलन्ती शुद्ध्यन्ती यासौ रशना तस्याः कलौ
मधुरः किङ्किणीरवो घण्टाघ्वनिर्यत्र ॥ ७४ ॥

कररुद्धनीवि दयितोपगतौ हसितं त्वराविरहितासमया ।

क्षणदृष्टहाटकशिलासदृशस्फुरदूरुभित्ति वसनं ववसे ॥ ७५ ॥

कपावित् सीमन्तिन्या वसनं ववसे दुगूलं प्रावृतं, प्रथितमित्यर्थः । यतः
प्रियप्राप्तौ संभ्रमत्यक्लासनत्वात् हसितं भ्रष्टमत एव कररुद्धनीवि हस्तावष्टब्धो-
चयम् । कथं ववसे, क्षणं दृष्टा हाटकशिलासदृशी कनकदृषद्गौरी स्फुरन्ती
घातमाना ऊरुभित्तिर्यत्र । ववसे इति कर्मणि लः ॥ ७५ ॥

पिदधानमन्वगुपगम्य दृशौ वदते जनाय वद कोऽयमिति ।

अभिधातुमध्यवससौ न गिरा पुलकैः प्रियं नववधूर्न्यगदत् ॥ ७६ ॥

काचिदचिरोदा जनाय सखीलक्षणाय कथय कोऽयमिति पृच्छते पश्चा-
देत्य नेत्रे स्थगयन्तं कान्तं लज्जावतीत्वाद्वाचा वक्तुं नाप्यवससौ न प्राभवत् ।
रोमोद्गमेन त्वाख्यत् प्रियोऽयमिति, कान्तस्पर्शादेष तदुत्पत्तेरिति भावः ॥ ७६ ॥

उदितोरुसादमतिवेषयुमत् सुदृशोऽभिभर्तु विधुरं प्रपया ।

वपुरादरातिशयशंसि पुरः प्रतिपत्तिमूढमपि बाढमभूत् ॥ ७७ ॥

कस्याश्चिद्वधा अभिभर्तुं पतिं प्रति प्रतिपत्तिमूढमपि प्रत्युद्गमनादिपूजां
कर्तुमशक्नुमपि वपुरादं नितरामादरातिशयशंसि संभ्रमविशेषाख्यापकमभूत् । पु-
रोऽग्रे भर्तुरेव । तदेव प्रतिपत्तिमूढत्वमाह-सञ्जातोऽस्तम्भं प्रपया च विहल-
मत एव चादरातिशयशंसि । नहि श्लेहेन विनैवविधावस्था भवति । श्लेहेनैवा-
दरः । बाढशब्दो निपातितः ॥ ७७ ॥

परिमन्थराभिरलघूभरादधिवेश्म पत्युरुपचारविधौ ।

स्खलिताभिरप्यनुपदं प्रमदाः प्रणयातिभूमिमगमन् गतिभिः ॥ ७८ ॥

ललना एवविधामिर्गतिभिः प्रणयस्य प्रीतेरतिभूमिं परा कोटिमगमन् आ-
यन् । कीदृशीभिः पीवरोरुगौरवादलसामिस्तथानुपद क्रमे क्रमे स्थलिताभिः प्र-
तिहताभिः । कदागमन् अचिवश्म वासवेश्मनि य पत्युरुपचारविधिर्मर्तृपूजा
सपादनं तदा । सा हि तस्यागतस्य प्रत्युत्थानादिकं चिकीर्षन्त्यो यावच्च त
दर्शनात् स्तम्भोत्पत्तौ स्खलनतश्चैवविधामिर्गतिभिर्महतीं प्रणयातिभूमिं प्रका-
श्यते । अपिर्विपाद्ये । मन्दस्खलितया हि गत्यातिभूमिगमनं दुर्घटम् ॥ ७८ ॥

मधुरोन्नतञ्चु ललितं च वृशोः सकरप्रयोगचतुरं च वचः ।

प्रकृतिस्थमेव निपुणागमितस्फुटनाट्यलीलमभवत् सुतनोः ॥ ७९ ॥

कस्याञ्चित् कस्याणगाद्या वृशाललितं नेत्रविभ्रमा वचनं च प्रकृतिस्थ
सहजमपि निपुणागमितस्फुटनाट्यलीलमभवत्, निपुणात् प्रवीणादुपाध्यायादाग-
मितमभ्यस्तं स्फुटं निर्दोषं यत्राट्यमभिनयस्त्वस्य लीला विलासो यस्य तत्
तथोक्तम्, नतु कृत्रिमस्य तस्येदृशी शोभा भवतीत्यर्थः, इति रूपवत्त्वोक्तिः ।
कीदृश्च ललितः, मधुरे हृद्ये उन्नमिते च श्रुतौ यत्र । वचः कीदृशः, सह करप्र-
योगेन हस्तविक्षेपेण वर्तते इति सकरप्रयोगचतुरं च विलासप्रवीणम् । वा-
चिकश्चाङ्गिकश्चाभिनयोऽत्र नान्यशब्देन विपक्षितः । क्वचिन् नृत्तलीलमिति पाठः
॥ ७९ ॥

तद्युक्तमङ्गं तव विश्वसृजा न कृतं यदीक्ष्यसहस्रतयम् ।

प्रकटीकृता जगति येन खलु स्फुटमिन्द्रताय मयि गोत्रभिदा ॥ ८० ॥

न विभावयत्यनिशमक्षिगतामपि मूर्त्तिं भवानतिसमीपतया ।

हृदयस्थितामपि पुरः परितः कथमीक्षते बहिरभीष्टतमाम् ॥ ८१ ॥

इति गन्तुमिच्छुमभिधाय पुरः क्षणदृष्टिपातविहसद्भदनाम् ।

सकरावलम्बनममुक्तगलत्कलकाञ्चि काञ्चिदरुणत् तरुणः ॥ ८२ ॥

(विशपकम्)

वाचिन्नामिनीं युवा अरुणत् नामुचत् । कीदृशीम् इत्येवमभिधायोक्त्या
गन्तुमिच्छुं जिगमिषुम् । किमित्याह-नदित्यादि । अङ्गशब्दोऽत्र मात्सर्यगर्भे
प्रियाक्षाने । इ अङ्ग ! यत् तव विधात्रा चक्षु महस्रं न विहितं तदस्मात्प्रतम् ।
कसादिपाह-येन न्वया मयि गोत्रभिदा सपत्नीनामाहायकेन लोके इन्द्रतया

विप्लवम् । तव हि गोत्रमित्वादिन्द्रेण सादृश्यम् । गोत्रं भिनत्तीति कृत्वा ।
 स हि गोत्रान्पर्वतान् भिन्नवान्, त्वं तु गोत्रं नाम भिनत्सि, प्रयि विप्लवना-
 माह्वानात् । अतश्च तव यदि तावत् नयनसदृशमकरिष्यत् तत्पूर्णे शक्रेण सा-
 रूप्यमभविष्यत्, यत्तु नाकरोत् तदयुक्तम् । सदृशमवयवानां यस्य तत् सद-
 स्रतयमिति पृष्ठीसमासः ॥ -किंच त्वं यदि मामक्षिगतां चक्षुर्विषयं श्रुतामति-
 समीपतयातिनिकटत्वात् अञ्जनमिव न पश्यसि तत् तामभीष्टतमामस्तत्सपत्नीं
 हृदयस्थितामपि बहियां हो परितः सर्वत्र पश्यसि । अक्षितो हृदयस्य निकटत-
 रत्वात्, हृदयस्य स्थगितत्वेन च दुर्लभत्वात् । यो हि निकटस्थं न विभावयेत्
 स कथं पिहितं पश्येत् । असदविभावनं तु गोत्रस्खलितात् सुज्ञानम् । अथ-
 चाक्षिगतां द्वेष्यां द्वेष्यत्वात् मां न पश्यसि, तां पुनरिष्टत्वात् पश्यसीति भक्ति-
 मणितिः ॥ -इत्युक्त्वा गन्तुमिच्छुं कांचित् तरुणोऽरुणत् । कीदृशीं क्षणं प्रियं
 प्रति यो दृष्टिपातः कटाक्षनिरीक्षणं तेन विहसत् ग्रहणं प्रीतियुक्तं वदनं यस्या-
 स्ताम् । कथमरुणत्, सकरावलम्बनं हस्तमवष्टभ्य । अत एवामुक्ता नपासितै-
 य गलन्ती प्रियकरस्पर्शमुखानुमयेन शरीरोच्छ्वासात् बुध्यन्ती कला मधुरा
 काञ्ची रशना यत्र रोधने तदमुक्तगलकलकाञ्चि । रुधेलंङि अमि अरुणत्,
 हन्ङुपादिलोपः । चर्त्तणत्वे । विभिर्विशेषकोऽयम् । प्रमिताक्षरा वृत्तम् ॥ ८०-८२ ॥
 अपयाति सरोपया निरस्ते कृतकं कामिनि चुलुवे मृगाक्ष्या ।

कलयन्नपि सव्यथोऽवतस्थेऽशकुनेन स्वलितः किलेतरोऽपि ॥ ८३ ॥

कथाचित् सारङ्गाक्ष्या कृतकं कृत्रिमं चुलुवे लुते प्रियगमननियेधार्य, प-
 द्याप्तापेनेति भाषः । कदा कामिनि निःसरति सति । किमित्यसावागतोऽपि
 नियात इत्याह—यतः सरोपया तया निरस्तो निर्भस्मितः । इतरोऽपि कामी
 कलयन्नपि कृतकमनया लुतमिति जानन्नपि अवतस्थे न यातः । कुत इत्याह—
 अशकुनेनानिमित्तेन किल स्वलितः । अशकुनं व्याजमाश्रित्य धूते स्वलितः ।
 तत्त्वतस्तु सभ्ययः घिरहृषीडितत्वात् तु निवृत्त इत्यर्थः । अपयातीति सप्तमी ।
 चुलुवे इति भाषे । अवतस्थे इति कर्तरि । “समवप्रविभ्यः स्थः” । औपच्छ-
 न्दसिकं वृत्तम् ॥ ८३ ॥

आलोक्य प्रियतममंशुके विनीचौ यत् तस्थे नमितमुखेन्दु मानवत्या
 तन्नूनं पदमवलोकयांश्चभूवे मानस्य द्रुतमपयानमास्थितस्य ॥ ८४ ॥

कान्तमवलोक्य द्रुटितोच्चये वाससि यन्मानिन्या वक्त्रचन्द्रं नम्रीकृत्यासितं तन्निश्चितं मानस्य तूर्णं पलायमानस्य पदं क्रमं स्थानं वा तयैति । तद्दर्शनादेव हि स तस्या व्यपगतः । अतश्च वीक्षते कासौ गतोऽवसरो ह्ययं रोपस्येति । विनीवाविति गालवमतेन पुंवद्भावः । प्रहर्षिणी वृत्तम् ॥ ८४ ॥

सुदृशः सरसव्यलीकतप्तस्तरसा श्लिष्टवतः सयौवनोष्मा ।

कथमप्यभवत् स्मरानलोष्णस्तनभारो न नखम्पचः प्रियस्य ॥ ८५ ॥

कस्याब्धिद्वामलोचनायाः कुचामोहः कान्तस्य कथमपि नखम्पचः करजवाही नाभूत्, कथमपि तेन तस्य जतानि ददतो नखानि न पकानीत्यर्थः ॥ पाके कारणमाह—प्रत्यग्रप्रियापराधसन्तप्तः । तस्य च तरसा स्वेच्छयैवान्निष्ठपतः परिध्वजमानस्य । सापराधे हि स्वेच्छाकारिणि अधिको रोपो जायते । कारणान्तरमाह—सयौवनोष्मा कामाग्निसन्तप्तः । एवं कारणसामभ्यादाहो युक्तः । नखानि पचतीति नखम्पचः “मितनखे चे”ति सङ् ॥ ८५ ॥

दधत्युरोजद्वयमुर्वशीतलं भुवो गतेव स्वयमुर्वशी तलम् ।

यमौ भुवेनाप्रतिमेन काचन श्रियाधिका तां प्रति मेनका च न ॥ ८६ ॥

काचन काचिन्नाधिका भुवेन रेजे । कीदृशी उच महत् अशीतलं शोष्णसुरोजद्वयं स्तनयुगं दधती । तथा या रूपवत्त्वात् जायते भुवस्तलमवनीपृष्ठं स्वयमुर्वशीव अप्सरा गता प्राप्ता । कीदृशेन भुवेन, अप्रतिमेन अविद्यमाना प्रतिमा यस्य तेनाप्रतिमेनासदृशेन सर्वोत्कृष्टेनेत्यर्थः । अत एव तां नायिकां प्रति मेनका नाम दिव्यस्त्री श्रिया रूपलक्ष्म्या नाधिका नोत्कृष्टा । वंशस्थं वृत्तम् । तल्लक्षणं च “जतौ तु वंशस्थमुदीरितं अर” इति ॥ ८६ ॥

इत्थं नारीर्घटयितुमलं कामिभिः काममासन्

प्रालेयांशोः सपदि रुचयः शान्तमानान्तरायाः ।

आचार्यत्वं रतिषु विकसन्मन्मथश्रीविलासा

हीप्रत्यूहप्रशमकुशलाः शीघ्रवश्चक्रुरासाम् ॥ ८७ ॥

इति माथमदृष्टिचित्ते शिशुपालवधकाव्ये प्रदोषवर्णनं नाम नवमः

इत्थमुक्तेन प्रकारेण कामिमिर्नारीर्यटयितुं योजयितुं प्राप्तेयांशोर्हिमरश्मेः
 रुचयो भासः काममत्यर्थं सपदि तत्त्वणमलमासन् समर्था अभूवन्, यतः शा-
 न्तमानान्तरायाः । शशिमयूखदर्शनादि मानो गलति । शीघ्रबो मधूनि पुन-
 स्तासां रतिषु निधुवनेषु आचार्यत्वमुपदेष्टृत्वं चक्रुरिति अपरसर्गार्थसूचनम् ।
 कीदृशाः शीघ्रयः, विकसन्तो बह्वर्त्तुमिवन्तो मन्मथधियाः कामलक्ष्म्या विभ्रमा
 येषु ते तथोक्ताः । तथा हिया लज्जया यः प्रत्यूहो विघ्नस्तस्य प्रशमे निवृत्तौ
 कुशलाः पटयः । अत एवाचार्यत्वं चक्रुः । शान्तेति शमेर्निष्ठा । “वा दा-
 न्तशान्ते”ति इडभाषः । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् । तल्लक्षणं तु “मन्दाक्रान्ता मन-
 नततगा गः समुद्रतुलोकैरिति । वास्तवमलङ्कारः । इति भद्रम् ॥ ८७ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायाचार्यवर्य-आनन्ददेवायनि-श्रीवल्लभदेवाचा-

र्यधिरचितायां माधकाव्यसारटीकायां संदेहविषय-

ध्यास्यायां प्रदोषवर्णनं नाम

नवमः सर्गः ॥ ६ ॥

शिशुपालवधकाव्ये

दशमः सर्गः ।

सज्जितानि सुरभीण्यथ यूनामुल्लसन्नयनवारिरुहाणि ।

आययुः सुघटितानि सुरायाः पात्रतां प्रियतमावदनानि ॥ १ ॥

अथागमनादनन्तरं तरुणानां कान्तावधवाणि पात्रतां भाजनत्वमाययुः प्राप्तानि । पीयते एष्विति पात्राणि । अतः कस्य पात्रतां जग्मुरित्याह—सुरायां हालाया । प्रेयसीवदनपात्रेषु ते सुरा एषुरित्यर्थः । एवं च वदनानि पात्रतां यान्ति । यदि पात्रैस्तानि तुला यान्ति, अतः कौदृशानि तानीति श्लेषः । सज्जितानि भूषितानि, तथा सुरभीणि ताम्बूलमुखवासादिना सुगन्धीनि । उल्लसन्ति शिकसन्ति मेघाण्येव धारिरुहाण्युत्पलानि तेषु । सुघटितानि विधात्रा सुष्ठु निर्मितानि, सुरेखाणीत्यर्थः । अथकाव्यपि सज्जितानि निर्मलीकृतानि पानभूमौ धारयित्वानि, सुरभीणि कर्पूरादियोगात् उल्लसन्नयनतुल्याङ्गानि च, सुष्ठु च सुघर्णकारेण घटितानि । अथच पात्रतां पानयोग्यतया जग्मुरित्युक्तिश्चेत् । “पृच्छ गता” इत्यस्य क्लेशश्चेत् सज्जितानीति । अस्मिन्सर्गे स्वागता वृत्तम् । तल्लक्षणं तु “स्वागते”ति रत्नभैरवगुण्णम्” इति ॥ १ ॥

सोपचारमुपशान्तविचारं सानुतर्पमनुतर्पपदेन ।

ते मुहूर्तमथ मूर्तमपीप्यन् प्रेम मानमवेधूय धधूः स्वाः ॥ २ ॥

ते युवानोऽनुतर्पपदेन सरस्वत्याजेन मूर्तेषु वपुष्मदिव प्रेमं श्लेहं निजा वधूश्चिरण्डीरपीप्यन् अपाययन्तेत्युत्प्रेक्षा । पाने पीने मुहूर्तं यतस्तासां रागोऽभूदित्याशयः । कथमपीप्यन् सोपचारं सगौरवम् । तद्वशा—प्रियतां प्रसादः, पवित्रीक्रियतामिदमित्यादि । तथोपशान्तविचारं निवृत्तसदसद्विधेकम् । किं पि पामि नयेति मतिरुत्तो विवेको नैव यत्रासीदित्यर्थः । सानुतर्पं सरसः, मुहूर्तं

मुहुर्मुहुरिति चीसाप्रधानम् । कथं मानमवधूय रोषं परित्यज्य । अनुतपोऽ-
मिलापसरकौ । मूर्ध्नेः क्ले “रलोप” इति ब्रलोपे दीर्घे च मूर्तशब्दः । अपीप्य-
न्निति पिवतेर्एयन्तात् लुक् । “लोपः पिवतेरी चाम्यासस्य” । प्रियशब्दादिम-
निचि “प्रियस्थिरे” ति प्रादेशे च प्रेमशब्दः । “लिङ्गमशियं लोकाश्रयत्वालि-
ङ्गस्ये” ति स्थितत्वादिति ॥ २ ॥

क्रान्तक्रान्तवदनप्रतिबिम्बे भग्नचालसहकारसुगन्धौ ।

स्वादुनि प्रणदितालिनि शीते निर्ववार मधुनीन्द्रियवर्गः ॥ ३ ॥

यधूनामिन्द्रियवर्गो हृषीकपूगः पञ्चाक्षणि नेत्ररसनामासाश्रोत्रत्यग्लक्षणा-
नि, मधुनि मधे निर्ववार निर्वृतिमाप । कीदृशे प्रविष्टप्रियवक्त्रप्रतिमे इति च-
क्षुर्निर्वृतिः । विदारितसरससहकारसुरभायिति घ्राणनिर्वृतिः । स्वादुनि मृष्टे
इति जिह्वानिर्वृतिः । शुञ्जदभृष्टे इति कर्णनिर्वृतिः । शीतले इति त्वग्निर्वृतिः
॥ ३ ॥

कापिशायनसुगन्धि विधूर्णन्नुन्मदोऽधिशयितुं समशेत ।

कुल्लदृष्टि वदनं धनितानामञ्जचारु चपकं च पडाङ्गिः ॥ ४ ॥

पदपदः क्रान्तानां मुखं पानपात्रं चाधिष्ठातुं समशेत सादृश्यात् संविदि-
हे । अत एव विधूर्णन् भ्रमन्, अत एव सारूप्यमाह-कापिशायनेनासवधिशेषेण
सुगन्धि इयमपि । मुखं विकसितास्ति, चपकं तु नीलोत्पलहृद्यम् । अतश्च
किमिदं पताम्युतेदमिति संशिश्ये । अन्योऽपि मत्तो धूर्णन् कम्पमानोऽवश्य-
मेव संदिग्धे । कपिशयां दिशि भयं कापिशायनम् “कपिशात् फक्” । ‘का-
ममासयसुगन्धी’ ति त्यपपाठः । विधूर्णन्निति तौदादिकस्य धूर्णः । उन्माद्य-
र्तात्युन्मदः, पचाद्यच् । समशेतेति लट् । अङ्घ्रिस्वरणः ॥ ४ ॥

विम्बितं भृतपरिमृति जानन् भाजने जलजमित्यवलायाः ।

घातुमचि मधुपः पंतर्नि स भ्रान्तिभाजि भवति क विवेकः ॥ ५ ॥

चपकप्रतिबिम्बितं यधूनेत्रं शिहितुं भ्रमरोऽपतत् । कुतः जलजमुत्पलमे-
तत् नाक्षीति जानन् अधगच्छन् । कीदृशे भाजने, भृता ऊढा परिच्छित् सुरा-
येत तस्मिन् भृतपरिमृति । किं वैतदाश्चर्यं यदसौ मुग्धोह, यतो भ्रान्तिभा-
जि संशयाने क कस्मिन्निव विवेको विचारो जायते । स च भ्रान्तिमान्,

संदिग्धत्वात् भ्रमणत्वाच्च । संशयो भ्रमणं भ्रान्तिः ॥ ५ ॥

दत्तमिष्टतमया मधु पत्युर्बाढमाप पिवतो रसवत्ताम् ।

यत् सुवर्णमुकुटांशुभिरासीच्चेननाविरहितैरपि पीतम् ॥ ५ ॥

प्रेयस्यार्पितं सत् पानमास्वादयतो बाढं भृशं मुष्टु रसवत्तां स्वादातिश-
यमाप लेभे इत्युद्धः । तत्र हेतुर्यदचेतनैः कनकमौलिमयूखैस्तत् पीतमभूत् । यदि
च कान्तार्पणात् नातिमुष्टं तत् कथमचेतना अपि पिबेयुः । अथ च पीतं पि-
शङ्कितमिति परमार्थः । शब्दच्छत्तेन त्वेषोक्तिः ॥ ६ ॥

स्वादनेन सुतनोरविचारादोष्ठतः समचरिष्ट रसोऽत्र ।

अन्यमन्यदिष्य यन्मधु यूनः स्वादमिष्टमतनिष्ट तदेव ॥ ७ ॥

अत्र मधुनि कान्ताधरादविचारात् निःसंशयं पानेन रसः समचरिष्टांशुतं
परिणतम् । कथमवगम्यते इत्याह-यत् तदेव मधु अन्यमिष्टमभिमतं स्वादं र-
सं तद्वत्स्यातनिष्ठाजनयत् विस्तारयामास, अन्यदिष्य मध्वन्तरमिष्य । तस्यैव
मधुनस्तादृशं स्वादान्तरं सम्पन्नं ज्ञायते येनान्यदेवैतत् पानमित्यर्थः । अतश्च
कान्तोष्ठाद्यदि रागो न संचरितस्तत् कथं रसान्तरं तनुयात् । सुतनोरित्योष्ठा-
पेक्षा सम्यग्मे पृष्टी । यून इति तु मध्वपेक्षा । अविचारादिति निपातः । सम-
चरिष्टेति कर्तरि । “समस्तृतीयायुक्ता” इति तद् । स्वादनेन संचरितः । अन्य-
मिति स्वादविशेषणम् । अन्यदिति मधुनः । यदिति हेतुपदम् । अतनिष्टेति तु-
द् । सिद्धलुग्विभाषितः ॥ ७ ॥

विभ्रतौ मधुरतामधिपात्रं रागिभिर्युगपदेव पपाते ।

आननैर्मधुरंसो विकसद्भिर्नासिकाभिरसितोत्पलगन्धः ॥ ८ ॥

कामिभिरधिपात्रं चपकेषु सममेव द्वाभ्यां द्वौ पपाते पीतावुपभुक्तौ । का-
भ्यां काचित्पाद-आस्थिरासवसारः, प्राणैस्त्विन्दीवरसौत्तमम् । कीदृशौ रसग-
न्धौ माधुर्यं स्वादुत्वमनुल्वणत्वं-च धारयन्तौ । कीदृगिर्नामाननैः, विकसद्भिः
सोज्जासैः । “पुमान् स्त्रिया” । पपाने इति कर्मणि । यद्यपि चात्र रसगन्धौ
पृथग्विमक्त्या निर्दिष्टौ तथापि पपाते इति विभ्रताविति च द्विवचनं न वि-
ध्यते द्वित्वस्याद्यतेः । दृश्यन्ते चैवंविधाः प्रयोगाः । यथा—“चित्तनिर्वृतिवि-
धायि विविक्तं मन्मयो मधुमदः शशिमाग्नः । सङ्गमश्च दयितैः स्म नयन्ति प्रे-

म कामपि भुवं प्रमदानाम्” ॥ इत्यादयः ॥ ८ ॥

पीतवत्यभिमते मधु तुल्यस्वादमोष्ठरुचकं विदिदद्द्वौ ।

लभ्यते स्म परितिकृतयात्मा यावकेन वियतापि युवत्याः ॥ ९ ॥

. यावकेनालककेनात्मा लभ्यते स्म स्वभावः प्राप्तः । कदाभिमते प्रेयसि मधु वर्षासायं पीतवति पीते सति, तथा तुल्यस्वादं प्रकृतत्वात् मधुनैवामिश्र-
रसं मधुरमोष्ठरुचकं विदिदद्द्वौ दंष्टुमिच्छौ पिपासौ । पाने हि दंशेन भाष्य-
म् । कीदृशेन यावकेन वियतापि अतिपानात् निर्गच्छतापि, मधुभापास्तेनापी-
त्यर्थः । कार्यं तस्यात्मा लभ्य इत्याह-परितिकृत्वेन । यावकरसो हि तिक्रो भ-
वति, अधररसस्तु मधुरः । यदाह-तुल्यस्वादमिति । अतश्च मिश्रस्वादत्वादा-
त्मलाभः । तुल्यरसो हि समानत्वात् नानुभूयते । अन्योऽपि कश्चित् क्षीयमा-
णाऽतितिकृतया तैक्येनात्मानं लभते । यदुक्तम्—“यस्यास्ति स्फुरितं ध्रुवं स
दिवसे कस्मिंश्चिदुन्मीलति” इति ॥ ९ ॥

कस्यचित् समदनं मदनीयप्रेयसीवदनपानपरस्य ।

स्वादितः सकृदिवासाव एव प्रत्युत क्षणविदंशपदेऽभूत् ॥ १० ॥

कस्यचित् कामिन आसवः पानमेव प्रत्युत क्षणविदंशपदे अवदंशस्थाने
अभवत् । अन्यस्य पानं पिवत आद्यललनामण्डकादिरवदंशो भवति । तस्य
त्यासव एवावदंशः कुत इत्याह-समदनं सकामं मदनीयप्रेयसीवदनपानपरस्य,
मदनीया मत्ता यासौ प्रियतमा तस्या यद्वदनपानं मुखबुम्बनं तत्परस्य तज्जा-
लस्य । यदिवा मदनीयं मदकारि यत् प्रेयसीवदनपानं तत्परस्येति योज्यम् ।
आसवस्तु सकृदिवास्यादितो वदनपानापेक्षया एकवारमिव पीतः, अतश्चास्य-
पानमासवतुल्यम् । आसवस्तु विदंशस्थानीयः । अवदंशं हि सकृदास्वाद्य म-
दकारिपानपरम्परा क्रियते इति लोकस्थितिः । माद्यतीति मदयतीति वा
मदनीया “कृत्यल्युटो बहुलम्” । विदंश्यते इति विदंशो मन्त्र्यः ॥ १० ॥

पीतशीघ्रमदिरैर्मिथुनानामाननैः परिहृतं चपकान्तः ।

घ्रीडया रुद्रदिवालिचिरावैर्नीलनीरजमगच्छद् अघस्तात् ॥ ११ ॥

नीलनीरजमसितोत्पलमघस्तात् अगच्छद्द्वौऽभ्रश्यत् । यत् आस्योदितम-
घतुरैर्दम्पतीनां यस्मैश्चपकान्तः पात्रमध्ये परिहृतं क्षिप्तम् । सर्वव्यापित्वादि-

यावत् तन्न प्रेरितं तावत् पातुमेव न युज्यते । यदा तु पानं पीतं तदा रिक्तत्वाद्भाजनस्य तदधोगतम् । अत एव भृङ्गस्तैर्लज्जया रुदति । यः किल बहूनां मध्ये परिह्रियतेऽसावधस्तात् गच्छन्नवश्यमेव रोदिति । चपकस्यान्तरिति "सुप्सुपे" ति समासः । अधस्तादिति अधरस्मिन् देशे "दिक्शब्देभ्यः"-इति "अस्तातिष्ठे" स्यधादेशः ॥ ११ ॥

प्रातिभं त्रिसरकेण गतानां वक्रवाक्यरचनारमणीयः ।

गूढसूचितरहस्यसहास्यः सुध्रुवां प्रवृत्ते परिहासः ॥ १२ ॥

अथ ललनानां परिहासः प्रवृत्ते केलिः प्रस्तुतः, यतस्त्रिसरकेण त्रिःपा-
नेन प्रातिभं ध्रुवत्वं गतानाम् । अत एव कीदृक् परिहासः, कुटिलोक्तिबन्धमनोहरः,
तथा गूढमप्रकटं सूचितमीपदुर्लभं रहस्यं यत्र, अत एव सहास्यः स्मितयुक्तः ।
ततः कर्मधारयः । प्रतिभैव प्रातिभम् । त्रयाणां सरकाणां समाहारस्त्रिसरकं
"पात्रादि" । हास एव हास्यम् । प्रवृत्ते इति कर्तरि । परिहासो नर्म ॥ १२ ॥

हावहारि हसितं वचनानां कौशलं दृशि विकारविशेषाः ।

चक्रिरे भृशभृजोरपि वध्वाः कामिनेव तरुणेन मदेन ॥ १३ ॥

अतिमुग्धाया अपि चिरण्ड्याः तरुणेन मदेन प्रत्यग्रया जीवतया इमै भा-
षाः कृताः । के इत्याह-हावरम्यां हासः, गिरां चातुर्यम्, बहुषु च कटाक्षे-
क्षितादयः । केनेवेत्याह-कामिनेवेति । तरुणकान्तदर्शनादि हासादप्य उत्पद्यन्ते
इति तस्य कर्तृत्वम् । "तत्राक्षिभूविकारादयः शृङ्गाराकारसूचकः । सुग्रीवारे-
चको जेपो हायो रत्यङ्गसम्भवः" इति ॥ चक्रिरे इति कर्मणि, भृजोरिति
"पोतो गुणवचनात्" ॥ १३ ॥

अप्रसन्नमपराद्धरि पत्यौ कोपदीप्तमुररीकृतधैर्यम् ।

क्षालितं नु शमितं नु वधूनां द्रावितं नु हृदयं मधुवारैः ॥ १४ ॥

सागमि प्रेयसि एवंविधं हृदयं मधुवारैरेवंविधमिव दृढम् । अपराधि-
त्यादि पत्युस्तत्कलुषं च रोषसंभुजितं चाङ्गीकृतमानं चासीत्, पीते त्वामयं
मयं तद्वपगतम्, अत उत्प्रेत्यते-अप्रमन्नं सत् किंस्ति क्षालितं, कोपदीप्तं
सत् किं शमितम्, उररीकृतधैर्यं सत् किं द्रावितं क्षालितमिति । मलिनं हि
क्षाल्यते, दीप्तं च शम्यते, कठिनं च गाल्यते । मधुना च रसरूपत्यान् ग्री-

एयपि कर्तुं शक्यन्ते । मधुघातोऽप्रतिसरकः । नुर्वितर्को संशये वा । तालितं
किंवात्तालितमित्यर्थः । एवमन्यत्र । उररीकृतमिति उररीशब्दोऽङ्गीकरणे ।
“ऊर्यादिचिड्वाचश्चे” ति गतिसंज्ञा । “कुगतिप्रादयः” ॥ १४ ॥

सन्तमेव चिरमप्रकृतत्वादप्रकाशितमदिद्युतदङ्गे ।

विभ्रमं मधुमदः प्रमदानां घातुलीनमुपसर्ग इवार्थम् ॥ १५ ॥

मधुमदो मयकृता जीवता वनितानां विभ्रममदिद्युतत् विलासमाविभ्रका-
र । कीदृशमङ्गे देहे चिरकालं सन्तमप्यप्रकाशितमनुद्भूतम् । कुतोऽप्रकृतत्वाद्-
प्रस्तावात् । नहि गुरुजनसंनिधौ गृहव्यापारे वा विभ्रमस्यावसरः । को यथा
किं द्योतयतीत्याह—घातौ तिष्ठतीत्यादिके लीनं स्थितं गत्यादिकमर्थं यद्योपसर्गः
प्रादिद्योतयति । द्योतका हि निपातोपसर्गाः । कीदृशमर्थमङ्गे प्रकृतौ चिरं स-
न्तमेवाप्रकृतत्वादप्रकाशितम् । यावत् किल प्रस्थानं नाभिधित्सितं तावत् त-
स्यामस्ताद्यः । कथं तर्हीवमुच्यते—‘धात्वर्थं वाचते कश्चि’दिति । स्थगितार्थप्र-
काशनेमेवात्र वाचा विधत्तितेत्यदोषः । अदिद्युतदिति द्युतेर्ण्यन्तात्पुङ् । च्छेद्य-
द् । द्वित्वम्, “द्युतिस्वाप्योः सम्प्रसारणम्” । अहं वपुः, प्रत्ययाश्च पूर्वो
भागः ॥ १५ ॥

सावशेषपदमुक्तमुपेक्षा सस्तमात्यवसनाभरणेषु ।

गन्तुमुत्थितमकारणतः स द्योतयन्ति मदविभ्रममासाम् ॥ १६ ॥

बधूनामिमानि मदविभ्रममदिद्युतन् आधिरवीमवन् । कानीत्याह—सावशे-
षाप्यूनानि पदानि यत्र तद् सावशेषपदमर्थोक्तपदमुक्तं वचनम्, तथा पविता-
नां पुष्पवत्प्रभूषणानामग्रहणम्, निष्प्रयोजनायैव गमनोत्थानम् । गमनमत्राका-
रणेन सम्यग्यते । एतानि दृष्ट्वा ज्ञायते मत्तेयमिति । “छेद् एकपद एव कयायाः
सस्तममर्थमनन्तमुपेक्षे” ति पाठान्तरम् । भ्रमं कनकम् । मदः जीवता सैव
विभ्रमः । मदेन वा विभ्रमो, विशेषेण भ्रमो विभ्रम इति ॥ १६ ॥

मयमन्दविगलत्त्रपमीपवत्तुरुच्छसितपदम् दधत्या ।

वीक्ष्यते स शनकैर्नववध्वा कामिनो मुग्धमधोमुग्धयैव ॥ १७ ॥

अग्निरोटया कान्तया पत्युमुखं शनैरधोमुखयैव वीक्ष्यते स पेटिष्ट । की-
दृश्या चतुर्विभ्रत्या । कीदृशं मयेन मन्दं कृत्वा विगलन्ती त्रपा यस्य, तथा

किञ्चिदुच्छ्वसितपद्म उच्छ्वसितलोम ॥ १७ ॥

या कथञ्चन सखीवचनेन प्रागभिप्रियतमं प्रजगल्मे ।

व्रीडजाड्यमभजन्मधुपा सा स्वां मदात् प्रकृतिमेति हि सर्वः ॥ १८ ॥

प्राक् पूर्वममत्ता सती या वयस्याप्रार्थनयापि कथञ्चित् क्लेशेनाभिप्रियतमं कान्तं प्रति प्रजगल्मे धृष्टत्वं भेज, सा मत्ता सती व्रीडजाड्यं लज्जाकृतमप्रतिपत्तित्वं जगाम । ननु मत्तेन निर्लेजेन भाष्यं तत्कथं सा जिह्रायेत्याह— यस्मात् सर्वः कञ्चित् मदात् क्षीयतया स्वां प्रकृतिं स्वभायमेति प्राप्नोति । मदेनोचितमौचित्यं प्रकटयति, क्लीयः क्लेश्यं, शूरः शौर्यं, खलः क्रौर्यं, सलज्जो विनयमित्यादि । सा य सलज्जा यदाह या कथञ्चनेत्यादि । अतः क्षीयापि जिह्रयामास । अभिप्रियतममिति लक्षणेऽभिप्रायः । पिता प्रियो भ्रातापि पुनश्च, भर्ता त्वतिशयेनेति तमधुत्पत्तिः । प्रजगल्मे इति कर्तरि । मधु पिबतीति मधुपा “आतश्चोपसर्गं” इति कः । टक् तु सुराशीर्घ्वोरेण् ॥ १८ ॥

ह्लादितः कथमपि त्रपयान्तर्यः प्रियं प्रति चिराय तक्षेपाः ।

वारुणीमदविशङ्कमथाविश्चक्षुषोऽभवदसाविध रागः ॥ १९ ॥

अथ पानानन्तरं कान्तायाश्चक्षुषो नेत्राद्रागो लौहित्यमाविरभवत् प्रादुरभूत् । उत्प्रेक्ष्यते—असाविध राग आविर्भूतः । कोऽसावित्याह—यस्मिन् हृदये चिराय चिरं बहुकालं लज्जया कथञ्चित् कान्तमभि पिहितः न स्नेहाप्य इत्यर्थः । मद्यपानान् तदुत्पत्तेरिति मायः । यदि तर्हि मा मामेष रागिणीं शासीदिति यश्चादितः कथमिदानीं स आविरभवदित्याह—वारुणीमदविशङ्कमिति । आसवं हि पीत्वा क्षीयत्वात् नैवंविधा विचारा हृदये पदं कुर्वन्ते । आयिःशब्द उपसर्गप्रतिरूपकां निषान् इति व्यचक्षितप्रयोगः ॥ १९ ॥

आगतानगणितप्रतियातान् वल्लभानभिसिसारयिपूणाम् ।

प्रापि चेतसि सविप्रतिसारे सुष्ठुवामवसरः सरकेण ॥ २० ॥

अथ मानिनीनां मनसि सरकेणावसरः प्रापि सम्प्रयो लब्धः । यत आसवपानस्य तदा कालोऽभवदित्यर्थः । कुत इत्यत आह—कान्तानभिसिसारयिपूणामानाययितुमिच्छन्तीनाम् । कीदृशान् वल्लभान्, पूर्वमागतान् पश्चादगणितानानादुतान् अतः प्रतियातान् प्रतीपं गतान् । कीदृशे चेतसि, सविप्रतिसारे प-

आत्तापिनि । सागस्काः किल ते तामिर्गृहानागता अप्यगणिता अत एव ग-
ताः, अतश्च ताः परितेषुः-किमेतदनालोच्यासाभिः कृतमिति । यदि च पुन-
रानाययन्ति तन्नाशवमयमिति सरकेणावसरोऽलम्भि, प्रियानयने हेतुत्वं लब्ध-
म् । नच लाघवम्, क्षीयया मयैतत् कृतमित्युत्तरदानात् । बल्लभा अभिसरन्ति
तानभिसरतः ता अभिसारयन्तीति प्रयोज्यप्रयोजकविवक्षया णिजुत्पत्तिः ।
उपाध्यायप्रकाशवर्णस्त्वेवमादौ स्वार्थे तमिच्छति । यथा—“आशु कान्तमभिसा-
रितवत्या योपितः पुलककदकपोलम्” इति । तथाह—“पटिवेषाविरोहे राह्यम-
स्स हसरेणमानर्पहिण । विद्धि बालिहिअण राअसिरीअहिसारई सुग्गीवे” ॥
इति । नह्यत्र एवयौऽस्ति । राज्ञिवाभिच्छते सुग्गीवे इत्यर्थः । अभिसार-
यितुमिच्छवोऽभिसिसारयिषवः । सन् द्वित्वम् । सत्तेर्यभि प्रतिसारशब्दः ।
पचाष्टवि अवसरशब्दः । कृभादिबुभि सरकशब्दः ॥ २० ॥

मा पुनस्तमभिसीसरमागस्कारिणं मदविमोहितचेताः ।

योपिदित्यभिललाप न हात्तां दुस्त्यजः खनु सुखादपि मानः ॥ २१ ॥

काचित् मानिनीत्यतो हेतोः सुरां नाभिललाप नैच्छत् न पपौ । कुत इ-
त्याह-तं धूर्तं व्यलीकविधायिनं क्षीयत्वनष्टहृदया सती मा भूयोऽभिसीसरम्
आनानयं, मा गमं वा । ननु प्रियसमीपं सुखायेति कस्मादसौ मानमेवाद्वियते
स्तेत्याह-यस्मात् सुखादपि मानो दुःखेन त्यज्यते । सुखं तावत् दुस्त्यजं ततोऽ-
पि मानः, अतो वरं सुखस्य खण्डनास्तु न मानस्येत्यसावयधार्यं सुखं न च-
कमे । अभिसीसरमिति सत्तेर्यन्ताल्लुङ् । मिपरः, अम् । स्तेअह । शिलो-
पः । “शौचह्युपधाया हसः । सन्बल्लघुनि वरणरेऽनगलोपे । दीर्घो लघोः” ।
माशब्द आशङ्क्यायाम् । यथा. भारवेः—“मा गमन्मदधिभूदधियो नः प्रोज्झय
न्नुमिति शङ्कितनाथाः । योपितो न मदिरां भृशमीषुः प्रेम पश्यति भयान्य-
पदेऽपि” इति ॥ आगरकारिणमिति “अतः कृकमी” ति सुद् ॥ २१ ॥

हीविमोहमहरद् दयितानामन्तिकं रतिसुखाय निनाय ।

सप्रसादमिनि सेवितमासीत् सद्य एव फलदं मधु तासाम् ॥ २२ ॥

तासां-भामिर्नानां सप्रसादं मधु निर्मलं सेवितं पीतं सद्वितीत्यं तत्तल्ल-
मेव फलदमभूत् । तथाहि-श्रीडाजाख्यं चित्तेष रत्यर्थं चोपकान्तं प्रापयत् ।
अन्योऽपि सेवितः श्रमोऽप्ययमेव फलदो भवति ॥ २२ ॥

दत्तमात्तमदनं दयितेन व्याप्तमातिशयिकेन रसेन ।

सस्वदे मुखसुरं प्रमदानां नाम रूढमपि च व्युदपादि ॥ २३ ॥

मुखसुरं मदिरागण्डूषः सस्वदेऽभिलाषमजनयत् प्रकृतत्वात् प्रमदाभ्य एव । यतः कान्तनात्तमदनं सकाममर्पितमत एव मद्भवा स्वादेन व्याप्तम् । उक्तं च-
“स्वादितः स्थयमसेवितमानं लम्पितः प्रियतमैः सह पीतः । आसवः प्रतिप-
दं धनितानां नैकरूपरसितामिव भेजे” इति ॥ अथ तदेतत् मुखसुरं प्रमदानां
रूढमर्थरहितं प्रमदा इति नाम व्युदपादि व्युत्पादितयदन्वर्थं चकारेत्यर्थः ।
प्रकृतो मद्रो यासामित्यर्थानुगमात् । पूर्वं तु तासां योषिच्छब्दवत् तदपि प्र-
तिनिमित्तरहितमासीत् । अतिशयनमतिशयः “परच्” । तत्र भवमातिशयि-
कम् । “अध्यात्मादित्वादूढक्” । सस्वदे इति कर्तरि । मुखे सुरा मुखसुर-
म् । “विभाषा सेनासुरे”ति नपुंसकत्वम् । व्युदपादीति कर्तयैव अन्तर्भावि-
तार्यर्थश्च पदिसौद्धव्यः । “चिण् ते पदः” इति ष्लेष्मिण्, शिबो लुक् । के-
चिच्चु प्रमदानां नाम व्युदपादि व्युत्पन्नमित्याहुः ॥ २३ ॥

लब्धसौरभशुणो मदिराया^१ अङ्गनास्यकमलस्य च गन्धः ।

मोदिनालिरितरेतरयोगादन्यतामभजतातिशयं तु ॥ २४ ॥

सुराया नारीमुखपद्मस्य च गन्धः सौरभं किमपूर्वतां^२ भेजे आहोस्यिदु-
त्कर्षम् । कीदृशो गन्धः इतरेतरयोगादन्योन्यभावनातः प्राप्तसौगन्ध्यातिशयः ।
अत एव प्रहर्षितमधुपः । मदिराया हि मुखगन्धो विशेषितस्तेनापि सा, अत-
श्च कामिनां भ्रान्तिः । किमन्य एवार्थं गन्धः, स एव लब्धोत्कर्षो वेति । इत-
रेतरशब्दोऽन्योन्यशब्दवत् । विशेषस्तु समासवत्त्वे ॥ २४ ॥

मानभङ्गपटुना सुरतच्छ्रां तन्वता प्रथयता दृशि रागम् ।

लेभिरे सपदि भावयतान्तर्योपितः प्रणयिनेव मदेन ॥ २५ ॥

नार्यो मदेन लेभिरे लोवतया प्राप्ताः । कीदृशेन कोपनिरासचतुरेण रत्य-
भिलाषं च तन्वता, तथा दृष्टौ लौहित्यं विस्तारयता, तथान्तरभ्यन्तरे भाव-
यता माधमयम्यानं ययता, अत एव कामिनेव कान्ततुल्येन । अस्मै हि मा-
नभङ्गपटुनिधुवनगर्धरुद्ध दृष्टो च प्रीतिजनकोऽन्तर्हृदये च भावनां यासनां फ-
लोनि—अस्याहं प्रियेति । लेभिरे इति कर्मणि ॥ २५ ॥

पानधौतनवपाचकपङ्कं सुध्रुवो निभृतचुम्बनदक्षाः ।

प्रेयसामधररागरसेन स्वं किलाधरमुपालि ररञ्जुः ॥ २६ ॥

कामिन्यो निजमोष्ठमुपालि सखीसंनिधौ कान्तौष्ठलावण्यद्रवेण किल रर-
ञ्जुः । यत् आसवक्षालितालककबिन्यासम् । कीदृश्यस्ताः, निभृतचुम्बनदक्षाः
गुताधरपानप्रदीक्षाः । किलालीके । रागव्याजेन निभृताधरपानं चकुरित्यर्थः ।
व्याजे तु सखीसंनिधिर्हेतुः । आल्याः समीपमुपालि । अधररागः स्वामाविकं
रक्तत्वं ताम्बूलकृतं वा, तस्य रसो द्रवः स एव वा रसः ॥ २६ ॥

अर्पितं रसितवत्यपि नामग्राहमन्ययुवतेर्दयितेन ।

उज्झति स्म मदमप्यपिबन्ती वीक्ष्य मधमपराध ममाद ॥ २७ ॥

काचिन्मानिनी मदमुज्झामास न मत्तेत्यर्थः । कदाचित्पानं तापिबदित्याह-
मधं रसितवत्यपि । यदि मधु पपौ तत्कथं न मत्तेत्याह-कीदृशं मधु, कान्तेना-
न्ययुवतेर्नामग्राहं सपत्न्या नाम ग्रहीत्वा दत्तमनुके पिबेति । अतश्च कथं मा-
द्यति । इतरा पुनर्यदीयेन नात्रार्पितं सा वीक्ष्यैव मधु ममाद मत्ता, गर्वं भे-
जे सौभाग्यप्रकाशनात् । कदाचित् पीतं तथा स्यादित्याह-अप्यपिबन्तीति ।
रसिञ्चौरादिकः । नाम ग्रहीत्वा नामग्राहम् “नाम्यादिशिग्रहोः” इति एमुल् ।
मदः क्षीयता गर्वश्च ॥ २७ ॥

अन्ययान्यवनितागतचित्तं चित्तनाथमभिशङ्कितवत्या ।

पीतभूरिसुरयापि न मेदे निर्वृतिर्हि मनसो मदहेतुः ॥ २८ ॥

अन्यया भामिन्या न मेदे न मत्तम् । कदाचित्पानं न पीतं स्यादित्याह-
पीतभूरिसुरयापि इति । यदि प्रभृता परितुष्टा तथा पीता कथं तर्हि न मत्त-
मित्याह-सपत्नीहृतद्वयं प्रणम्बरमधुप्यमानया । ननु यदि मधु पीतं तत् का-
रणसम्भवात्मनो युक्त एव तत्कथं न मेदे इत्याह-निर्वृतिर्हि मनसो मदहेतु-
रिति । प्रीतिः खलु चित्तस्य मदकारणं सा च नास्तीति किमित्यसौ माये-
त । मेदे इति मावे लकारः ॥ २८ ॥

कोपवत्यनुनयानगृहीत्वा प्रागधो मधुमदादितमोहा ।

कोपिनं विरहस्नेदितचेताः कान्तमेव कलयन्त्यनुनिन्ये ॥ २९ ॥

काचिन्मानिनी कोपयतीन्वान् प्राग्मधुपानात् प्रथममेवानुनयान् कान्त-

प्रार्थना अग्रहीत्वा तिरस्कृत्यायोऽनन्तरं मधुमदाहितमोहा, मयेन यत् क्षीयत्वं तेन जनितो मोहो यस्याः सा मत्ता सती कान्तमेवानुनिन्ये प्रत्यायितयती, यतस्तं कोपिनमसहने कलयन्ती अघगच्छन्ती । सा च वियोगपीडितहृदया अतः क्षीयत्वन्याजमाश्रित्य तमेवातुतुपत् । यदि नानुनयेत् तस्या एव स्वार्थहानिः स्यात्, यतः स कोपित्वात् नूनमन्यां रमयेत् । सा च वियोगसन्तप्ता । क्षीयत्वं च सदा न भवति । यद्वा मधुमूढत्वादकुपितमेव कोपिनं कलयन्ती शङ्कमानेति योज्यम् ॥ २६ ॥

कुर्वता मुकुलिताक्षियुगानामङ्गसादमवसादितवाचा ।

ईर्ष्यतेव हरता ह्यिमासां तद्गुणः स्वयमकारि मदेन ॥ ३० ॥

आसां नारीणां मदेन क्षीयतया लज्जां नाशयता तद्गुणः स्वयमेव कृतः । तमेव द्वीगुणं विशेषणद्वारेणाह-तासां निर्मलितनेत्रद्वयानां शरीरालस्यं विदधता, तथाऽपद्रुकृतगिरा । एतच्च वितपं लज्जया भवति मदेनापि । तद्गुणविधाने कारणमाह-ईर्ष्यतेवेति-मयि पुरुषे स्थिते कोऽस्या घराभ्या अधिकार इत्यसूयमानेनेव तद्गुणः स्वयमकारि । यः किल यानी सोऽन्यमधिकारिणं न सहते । ईर्ष्यतेति शत्रुतः । ईर्ष्ययेति पाठान्तरम् ॥ ३० ॥

गण्डभित्तिषु पुरा सदृशीषु व्याञ्जि नाञ्जितदृशां प्रतिमेन्दुः ।

पानपाटलितकान्निषु पश्चाद्रोधचूर्णतिलकाकृतिरासीत् ॥ ३१ ॥

अञ्जितदृशां घामलोचनानां पुरा प्राणात् प्राप् कपोलस्थलेषु प्रतिमेन्दुः प्रतिफलितः शशी न व्याञ्जि न व्यक्तो न प्रकटोऽभूत् । यतः सदृशीषु तुल्यवर्णासु, द्वयोरपि पाण्डुत्वात् । पश्चात् पुनः पाने पीतेऽर्भा प्रतिमेन्दुः रोधरजस्तिलकसंस्थानोऽभूत्, यतो मदरक्तवर्णविषु तासु । अतश्च विचरणत्वात् जायते रोधचूर्णविशेषकोऽयमिति । व्याञ्जीति व्यञ्जेः कर्मकर्तरि णिच् । अञ्जितशब्दे "अञ्जेः पूजायाम्" इतीड् । "नाञ्जेः पूजाया" मिति नलोपनिषेधः ॥ ३१ ॥

उद्धतैरिव परस्परसद्भादीरितान्मुभयतः कुचकुम्भैः ।

योपितामनिमदेन जुघूर्णुर्विभ्रमाभिभवपूषि वपूषि ॥ ३२ ॥

ललनानां गात्राण्यतिजीघन्वात् जुघूर्णुश्चकम्पिरे । कीदृशानि, विभ्रमेण विरिलासेन योऽभिभव आक्रान्तिराश्रयणं वा तं पुष्पन्ति रत्नन्तीति विभ्रमामि-

मघपुंषि, सुतरां सुविभ्रमाणीत्यर्थः । घूर्णने तर्कमाह—उद्धतैरुन्नतैः कुचकुम्भैर-
न्योन्यसंस्पृश्यादुभयतः पार्श्वद्वयेऽपि पीडितानि सन्ति जुघूर्णुः । यत्र किल
प्रमादादुद्धतौ महौ परस्परसंसक्तौ श्रमं कुर्वन्ते तत्रावश्यमेव तत्प्रेरणया घूर्ण-
ते । उभयस्तिन्नुभयतः आद्यादित्वात्तसिः । जुघूर्णुरिति तौदादिकस्य । अभि-
मयोऽत्राश्रयणमाक्रान्तिर्वा । यथा—“चत्वारि ते ततः । गृहे वसन्तु श्रियाभि-
भूतस्य गृहस्थधर्मं । वृद्धो ज्ञातिरवसन्नः कुलीनः सखा दरिद्रो भगिनी धान-
पत्ये”ति ॥ विभ्रमातिशयेति पुराणपाठो रम्यतरः ॥ ३२ ॥

चारुता वपुरभूपयदासां तामनूनवयौवनयोगः ।

तं पुनर्मकरकेतनलक्ष्मीस्तां मदो दयितसङ्गमभूयः ॥ ३३ ॥

आत्मां यधूनां देहं रामणीयकमभूपयत्, नहि विरूपः काम्यः । चारु-
तामपि अष्वएडप्रत्यग्रताकृत्यव्यतिकरोऽलं चक्रे, वृद्धया हि रूपघत्या किं प्रयो-
जनम् । यौवनमपि मग्नधसम्पदभूषयत्, अष्टद्वारं हि तारुण्यं धार्चकतुल्यम् ।
काममपि मदोऽमण्डयत्, जीवत्वरहितं हि सुरतं देवाकः । कीदृग्मदो, दयि-
तसङ्गमः कान्तसंपर्को भूपालङ्करणं यस्य स दयितसङ्गमभूयः, मदमपि यत्न-
भसमागमो भूपयामासेत्यर्थः । विना हि कान्तेन सामग्री पूर्वोक्ता भस्मि हि-
तसवृष्टी । आदिदीपकाख्योऽयमलङ्कारः । ‘उपमानोपमेयत्वं च वाक्यार्थानां बो-
द्धव्यम्’ इति भामह्यादयः । प्राकरणिकत्वात्तद् उपमेयः, चारुत्वादीनि तूपमाना-
नि । यथा चारुता वपुरभूपयत्, तं च यौवनं, तदपि कामः, एवं मदः का-
ममित्यर्थः । वददस्तु औपम्ये दीपकं नेच्छति विनापि तेन दर्शनात् । यथा—
“कान्ता ददाति मदनं मदनः सन्तापमसमनुपशमम् । सन्तापो मरणमहो
तथापि शरणं नृणां सेवे”ति ॥ यथा या—“अदृष्टं ये सुपतरि संकसे सु-
पवङ्गवद्विश्रं जश्रसदम् । सेसम्मिअ अहिस्सीअं पल्लत्थेइ हिअपअले अनुरा-
अं” इति ॥ तस्मादत्र यस्यौपम्यमिष्यते तन्मतेनोपमासमुच्चयाख्योऽयमलङ्कारः,
अन्यथा तु दीपकमेव ॥ ३३ ॥

क्षीयतामुपगतास्वनवेलं तासु रोपपरितोषवतीषु ।

अग्रहीन्तु सशरं घनरुज्ज्जामास नृज्ज्जननिपङ्गमनङ्गः ॥ ३४ ॥

तासु महेलासु क्षीयत्वं प्राप्तासु अत एवानुवेलं भूयोभूयः कुपितप्रस-

चासु सतीषु कामः किं शरसाहितं धनुःप्रहीत् किंवा औज्ज्वल्यम् । कथं जहौ-
उज्ज्वलस्त्यक्तो निषङ्गस्तूणीरो यत्र, तूष्णमपि तत्याजेत्यर्थः । यदा हि ताः कु-
प्यन्ति तदा सरो धनुः संघत्ते अहमेता वशीकरिष्ये इत्याशयेन, यदा तु तु-
प्यन्ति तदा धनुः शराः शरधिरिति सर्वं त्यजति । “यदस्माभिरनुष्ठेयं गन्धर्वै-
स्तदनुष्ठित”मिति हृदि कृत्वा । अनुवेलमिति धीप्सा । नुर्वितर्के । उज्ज्वलमासे-
ति, “इजादेव्यं गुरुमतोऽनृच्छः” ॥ ३४ ॥

शङ्कयान्ययुवतौ वनिताभिः प्रत्यभेदि दयितः स्फुटमेव ।

न क्षमं भवति तत्त्वविचारे मत्सरेण हतसंवृति चेत् ॥ ३५ ॥

सपत्नीविषयया शङ्कयाङ्गनाभिः कान्तो निर्मन्दाक्षमेव प्रत्यभेदि उपालब्धो-
ऽप्यसार्थं बोधितः । ननु तत्त्वमयुद्ध्या शङ्कामात्रेण वाच्यता न युक्तेत्याह-इत्थं-
या हतसंवृति नष्टधैर्यं क्षितं परमार्थगवेषणसमर्थं न भवति । प्रत्यभेदीति क-
र्मणि । संवृतिः छेदो गाम्भीर्यं च ॥ ३५ ॥

आननैर्यिचकसे हृयिताभिर्वल्लभानभि तनूभिरभावि ।

आर्द्रता हृदयमाप च रोपो लोलति स्रवचनेषु बंधूनाम् ॥ ३६ ॥

अवलानां तदा मुखैर्विकसितम्, गात्रैश्च रोमाञ्चितैः संपन्नम् । प्रियान्
प्रति आर्द्रता कर्त्री हृदयं लेभे, कान्तेषु मानस्त्यक्त इत्यर्थः । केवलं रोपः स-
र्वतो निवृत्त्य वचनेषु लोलतिस्र पुस्फोर । यिचकसे इति, अभावीति च भा-
वे । हृयिताभिरिति ‘हृयि तुष्टा’ वित्यस्मादिडागमः ॥ ३६ ॥

रूपमप्रतिविधानमनोर्ज्ञं प्रेम कार्यमनपेक्ष्य विकासि ।

चाटु चाकृतकसंभ्रममासां कार्मणत्वमंगमद्रमणेषु ॥ ३७ ॥

तदानीनां रूपप्रेमप्रियवचनैस्ताभिस्ते वशीकृता इत्यर्थः । कीदृशं रूपम्, अ-
प्रतियत्नमनोहरं स्वभावस्मृत्यमित्यर्थः । प्रेम कीदृशं प्रयोजनमनालोच्य विस्तृतं
तात्त्विकमित्यर्थः । चाटु कीदृशम् अकृतकसंभ्रममकृत्रिमत्वरम् अनुपचारमि-
त्यर्थः । कार्मणश्चन्द्रे वशीकरणपर्यायः । अणुप्रत्ययः शेषलक्षण्येन संगते कस्मि-
ञ्चिदर्थे कापः । “ननुक्तात् कर्मणोऽण्” इत्येतत्तु शब्दान्तरम् । धाचिकं भुत्वा
यत्कर्म क्रियते तत्कार्मणम् ॥ ३७ ॥

हेलयैव सुतनोस्तुलयित्वा गौरवाढ्यमपि लावणिकेन ।

मानवञ्चनविदा वचनेन क्रीतमेव हृदयं दयितस्य ॥ ३८ ॥

अङ्गनायाः चादुवचसा कान्तस्य हृदयं क्रीतमावर्जितमेव । किं कृत्वा गौरवाढ्यमपि पूज्यमपि तदेव हेलया तुलयित्वा परिच्छिद्य यथास्वरूपं ह्यात्वेत्यर्थः । कीदृशेन वचनेन लावणिकेन लवणमेव लावणं 'प्रज्ञादित्वादण' । लवणस्य भावो वा लावणम् । "युवादित्वादण" । लावणं विद्यते यस्य तन्नायणिकम् "अत इतिष्ठनौ" । तेन लावणिकेन लावणयुक्तेनेत्यर्थः । तथा मानवञ्चनविदा कान्तरोपविनाशचतुरेण । अथ चोक्तिः-यः किल लावणिको लवणजीवी घाणिकः स गौरवाढ्यमपि बृहद्विक्रयवस्तु हेलयैव स्त्रीलयैव तुलयित्वा परिच्छिद्य क्रीणाति । कीदृशेन लावणिकेन मानस्य परिमाणस्य पलादेवञ्चनं क्लृप्तं वेत्ति यत्नेन, तुलायां प्रवीखेनेत्यर्थः । लवणेन चरतीति लावणिकः । यदि वा लवणं पण्यमस्य "तदस्य पण्यं । लवणादठम्" ॥ ३८ ॥

स्पर्शभाजि विषदच्छुबिचारौ कल्पिते मृगदृशां सुरताय ।

संनतिं दधति पेतुरजस्रं दृष्टयः प्रियतमे शयने च ॥ ३९ ॥

अथ हरिणाक्षीणां दृष्टयः कान्ते तले च निपेतुर्जम्मुः, शयनं प्रति कान्तान् दृशेवाचूचुदन्नित्यर्थः । कीदृशे प्रियतमे शयने च, प्रिये तावत् स्पर्शभाजि सुकुमारे, विषदच्छुयौ विधिककान्तौ चारौ च हृद्ये, तथा सुरताय कल्पिते पतेन सह रन्तप्यमिति रत्यर्थं चिन्तिते, सदा च सन्नतिं विधाति प्रणतिपरे । शयने च स्पर्शभाजि कोमले, विषदच्छुविनि उज्ज्वलवर्णे घबले वा, चावणि पटाभ्यं सुरतार्थं कल्पिते आस्तृते, सन्नतिं दधति भार्दवाद्यतमध्ये ॥ ३९ ॥

प्रियतमे दृष्टयः पेतुरित्युक्तं ता एव वर्णयितुमाह-

यूनि रागतरलैरपि तिर्यक् पातिभिः श्रुतिगुणेन युतस्य ।

दीर्घदर्शिभिरकारि वधूनां लङ्घना न नयनैः श्रवणस्य ॥ ४० ॥

अङ्गनानां नयनैर्नयैः श्रवणस्य कर्णस्य लङ्घना भ्रमणं नाकारि न विदधे । कर्णं यावत् तानि प्रस्तुतानीत्यर्थः । कीदृशैर्नयनैः यूनि कान्ते रागेण प्रीत्या त-

रलैश्चटुलैः, रागवशाच्चानि चटुलं प्रियमीक्षन्ते इत्यर्थः । तथा तिर्यक्पातिभिः
सामिदर्शिभिर्गुन्येष कटाक्षेक्षिभिः, तयोपकर्णप्रस्त्या दीर्घं बहु पश्यन्तीति दी-
र्घदर्शिभिः । कीदृशस्य श्रवणस्य, श्रवणं श्रुतिः सैव गुणस्तेन युतस्य सम्ब-
द्धस्य । कर्णेन हि श्रूयते । अथ चोक्तिः—यः किल दीर्घदर्शी विचक्षणः स य-
दि रागतरलो भवति तिर्यक्पाती च, वक्रमार्गोन्मुखस्तिर्यग् बाधको वा तथापि
बहुश्रवणस्य बहुश्रुतस्य मीमांसकादेर्लङ्घनामपमानं न कुर्वते, यतोऽसौ श्रुतिगु-
णेन वेदोक्तप्रमाणं युक्तः । श्रवणः कर्णो, बहुश्रुतश्च ॥ ४० ॥

इदानीं सुरतव्यापारवर्णनम्—

संकथेच्छुरभिधातुमनीशा संमुखी च न यभूष दिदृक्षुः ।
स्पर्शनेन दयितस्य नतभूरङ्गसङ्गचपलापि चकम्पे ॥ ४१ ॥

काचिन्नयोदा वियत्तुरपि यत्नं न शक्ताभूत्, कान्तं च दिदृक्षुरपि तदभि-
मुखी नाभूत्, प्रियवेहस्पर्शलालसापि तदामर्शेन चकम्पे । पश्यन्तिभ्यो ह्येव मु-
ग्धाव्यापारः ॥ ४१ ॥

उत्तरीयविनयान् अपमाणा कन्धती किल तदीक्ष्णमार्गम् ।
आवरिष्ट विकटेन विबोदुर्वक्षसैव कुचमण्डलमन्या ॥ ४२ ॥

काचिदंशुकापहरणेन जिह्वियती विशालेन पर्युररसैव स्तनाभोगमावरिष्ट
पिदधे । किल कान्तनयनप्रसारं निवर्तयन्ती । किल व्याजे । नेत्रगोधव्याजेना-
श्लेषमेव कुर्वतीत्यर्थः । नहि वक्षःस्थगनात् कुचमण्डलं न दृश्यते स्पर्शनाद्वा, द-
र्शनमिति लज्जाकरम् । आवरिष्टेति लुब्ध । “लिङ्गसिचोरात्मनेपदेऽपु” इति इडा-
गमः ॥ ४२ ॥

अपालिङ्गनम्—

अंशुकं हृतयता तनुबाहुस्वस्तिकापिहितमुग्धकुचाग्रा ।
भिन्नशङ्खवलयं परिणेत्रा पर्यरम्भि रभसादचिरोदा ॥ ४३ ॥

काचित् नचपरिणीता विवादा बलात् पर्यरम्भि आश्लेषि । कीदृशेन पत्या
वातो नयता । अत एव कीदृशी यधूः ननुभ्यां बाहुभ्यां यः स्वस्तिको यन्ध-
विशेषस्तेनापिहिते च्छादिने मुग्धयोर्मनोहरयोः कुचयोरग्रे यथा । यामदक्षिण-
योः कुचयोर्दक्षिणयामकर्णयामः स्वस्तिकः । भिन्नानि रममाणेष्वपवशात् मृ-
कु-

टितानि शङ्खचलयानि यत्र ॥ ४३ ॥

संजहार सहसा परिरब्धप्रेयसीषु विरहस्य विरोधम् ।

संहितं रतिपतिः स्मितभिन्नक्रोधमाशु तरुणीषु महेषुम् ॥ ४४ ॥

कामो युवतिषु सन्धितमपि शरं संजहार । यतः सहसाविचार्यैव मानं
हित्वा परिरब्धाः प्रेयांसो यामिस्तासु परिरब्धप्रेयसीषु । अतश्च यत्नेन कार्यं
तत्ताभिः स्वयमेव कृतम् । “ईयसश्चे” ति कश्चायः । “उगितश्च” इति डीप् ।
नहि तत्रानुपसर्जनदित्यधिकृतम् । तदन्तविधिश्चास्तीति “अमहत्पूर्वं” ति नि-
पेधेन ज्ञापितम् । कीदृशं विरोधम् आशु शीघ्रमेव स्मितेन निजहसेन मिथो
मिश्रितो नाशितो वा क्रोधो यत्र तं स्मितमिश्रक्रोधं, हासेनैव यत्र क्रोधस्य-
क्त इत्यर्थः । हासस्तु कुतोऽपि कारणादनुरागात् । तरुणेष्विति पाठे परिर-
ब्धाः प्रेयस्यो यैरिति विग्रहः पूर्ववत् कश्चिपेधः । उपसर्जनह्रस्वत्वमपि न भ-
वति । “ईयसैः प्रहृषीहौ प्रतिपेधः” इति वचनात् । हासस्य त्वञ्च प्रियाकृ-
तगाढालिङ्गनमेव हेतुः । संहितमिति “दधातेर्हिः” । विरहस्येति रहिश्चुरावा-
चवन्तः “त्यपि लघुपूर्वादि” त्ययादेशः ॥ ४४ ॥

संसमानमुपयन्तरि वध्वाः श्लिष्टवत्युपसपत्नि रसेन ।

आत्मनैव रुद्धे कृतिनेव स्वेदसञ्ज्ञि वसनं जघनेन ॥ ४५ ॥

कस्याश्चिद्वधाः स्वयमेव जघनेनांशुकं रुद्धेऽवष्टम्भम् । कीदृशं संसमानं
चलितम् । कथं तर्हि रोधितमित्याह—स्वेदेन सञ्ज्ञते लगतीति स्वेदसञ्ज्ञि ।
कदा रुद्धे भर्तृरि रागेण विपक्षसंनिधाबालिङ्गितवति । एतेन संसिते स्वेदे
च कारणमुक्तम् । कीदृशेन जघनेन कृतिनेव प्रक्षालेनेष । वासःपातात् सप-
त्नीसंनिधौ मास्या लज्जालाघवे भूतामिति जानानेनेवेत्यर्थः । यः किल कृती
सखीजनस्तेनैवंविधो व्यापारः ॥ ४५ ॥

पीडिते पुर उरःप्रतिपेपं भर्तृरि स्तनयुगेन युचत्या ।

स्पष्टमेव दलतः प्रतिनार्यास्तन्मयत्वमभवद् हृदयस्य ॥ ४६ ॥

कयाचित् तरुण्या कुचयुग्मेनोरः प्रतिपेप्य पत्यौ पीडिते सति सपत्न्या
हृदयस्य संकुटं निःसंदेहमेव कान्तमयत्वमभूत् । यदि हि तन्मयमस्या हृदयं

न भवेत् तत्कथं तस्मिन्पीडिते तदस्फुटत् । उरप्रतिपेक्षमिति “परिक्लिश्य-
माने चे”ति णमुल् । दलत इधेत्येवार्थोऽत्र बोद्धव्यः, अन्यथा तु भीमत्स-
त्य स्यात् ॥ ४६ ॥

दीपितस्मरमुरस्युपपीडं वल्लभे धनमपि खजमाने ।

चक्रतां न ययतुः कुचकुम्भौ सुश्रुवः कठिनतातिशयेन ॥ ४७ ॥

कान्ते गाढमानिष्ठप्यति कस्याश्चित् तरुण्या कुचकुम्भौ चक्रतां पारिमा-
ण्डल्यं न जग्मतु । कथं कठिनतातिशयेनातिकार्कश्येन । कथं खजमाने दी-
पितो वृद्धिं नीत स्मर कामो यत्र तत् दीपितस्मर, तथोरस्युपपीडं वल्ल-
भि निष्पीड्य । अन्योऽपि भक्तो यदि पीड्यते तथापि चक्रता चाक्रियते न
गच्छति । कथं कठिनतातिशयेन दृढप्रतिष्ठत्वेन कुलपुत्रत्वाभिमानेनेत्यर्थः । उ-
रस्युपपीड्य उरस्युपपीडम् “सप्तम्या चोपपीडयधकर्षं” इति णमुल् । “दृती-
याप्रभृतीनी”ति सप्तासौ विभाषितः ॥ ४७ ॥

सप्रवेष्टुमिव योषित ईषुः श्लिष्यतां हृदयमिष्टतमानाम् ।

आत्मनः सनतमेघ तदन्नवर्तिनो न खलु नूनमजानन् ॥ ४८ ॥

कामिन्यः कामानामालिङ्गितानां हृदयं सप्रवेष्टुमिवामिलेयुरिति कामस्य
भाषः । तावच्च मुग्धा सदैव कान्तहृदयस्थान् स्वदेहान् निश्चितं खलु नाजानन्
नैव विविधुः । यो ह्येव धुष्यते नासौ निविशते पिष्टपेषणतुल्यत्वात् । अजा-
नमिति लङ् “ज्ञानोर्जा” ॥ ४८ ॥

स्नेहनिर्भरमधत्त बधूनामार्द्रतां वपुरसंशयमन्तः ।

यूनि गाढपरिरम्भिणि वल्लक्रोपमभ्यु ववृषे यदनेन ॥ ४९ ॥

धिरण्डीनां शरीरं निश्चितं स्नेहपूर्णत्वादभ्यन्तरे आर्द्रता सरसत्यमधत्त
वध्रे । प्रीत्या किल मार्दवम् । कुतोऽयं निर्णयः यदनेन वपुषा तरुणे गाढ-
मालिङ्गति वल्लक्रोपमभ्यु ववृषे, यावता वसनं क्रोष्यते तावत् स्नेहधारि वृष्ट-
म् । “चेले क्रोषे” णमुल् । यदि चान्नरार्द्रता न स्यात् तत्कथं गाढपीडनं
न जलमुञ्जत् । यत्किल स्नेहेन जलेनान्तरार्द्रं पटादि तर्पीडनं सदभ्यु मुञ्च-
ति । ववृषे इति कर्मणि ॥ ४९ ॥

न स्य माति वपुषः प्रमदानामन्तरिष्टतमसद्गमजन्मा ।

यदहुर्यहिरवाप्य विकासं व्यानशे तनुर्ह्रास्यपि हर्षः ॥ ५० ॥

सीमन्तिनीनां प्रेयःसम्पर्कोत्थो हर्षो निश्चितं हृदये न माति स्म न भ-
मौ । कुत इत्यत आह—यद्बहुत्वात् वाञ्छे विकासं प्रसरमवाप्य रोमाण्यपि
व्यानशे व्याप्तवान् । यदि चान्तर्वर्तते तद्बहिर्निब विकसेत् । यत् किल तोषादि
यटाद्यन्तरे न माति तद्बहिर्निर्याति । व्यानशे इति “अश्रोतेश्च” इति नुद् ।
तनौ रोहन्ति जायन्ते इति तनुवद्वाणि रोमाणि “मूलविभुजादित्वात्कः” ॥५०॥

यत् प्रियव्यतिकराद्वनितानामङ्गजेन पुलकेन बभूवे ।

प्रापि तेन भृशमुच्छ्वसिताभिर्नीविभिः सपदि बन्धनमोक्षः ॥५१॥

कान्ताश्लेषात् यदधूनां गात्रोत्थेन रोमाञ्चैन यभूवे जातं, तेन हेतुनात्य-
र्थं विकसिताभिर्नीविभिरुच्चैस्तत्क्षणमेव बन्धनमोक्षो निर्गन्थित्वं प्राप्तं देहस्यो-
च्छ्वासात् । अथ चोक्तिः—यदा किल पतिसंयोगात् महादेव्या अङ्गजेन पुत्रेण
भूयते, तदा सोच्छ्वासाभिर्गन्दीभिर्बन्धनमोक्षो दुर्गनिर्याणं प्राप्यते । राजपुत्रज-
न्मनि हि बद्धमोक्षभूर्जंदाहादि क्रियते । यभूवे इति भावे । प्रापीति कर्मणि ।
नीविषुचयः । बन्धपीति केचिन् ॥ ५१ ॥

अथ शुभ्यनम्—

हीभरादवनतं परिरम्भे रागवानवदुजेष्ववकृष्य ।

अर्पितोष्ठदलमाननपद्मं योपिनो मुकुलिताक्षमधासीत् ॥ ५२ ॥

कश्चिद्वागी केशेष्ववकृष्य कामिन्या वक्त्राक्षमधासीदधात् पपौ । कीदृशं
मुखम्, आश्लेषे सति लज्जायगान्नम्रमत एव च केशग्रहः । तथा अर्पितं का-
न्तया दत्तमधरकिसलयं यस्य, मुकुलिते च मुखानुभवाभिमीलिते अक्षिणी
यत्र । अधासीदिति घेटो लुङ् । ज्लेः सिच् । चित्तिवभाषितः, ईद । “य-
मिरमिनमातां सङ्” इति सगिटौ, “इट ईटि” सबर्णदीर्घः । अवदुः कृकाटि-
का तत्र जाताः केशाः ॥ ५२ ॥

पल्लवोपमितिसाम्यसंपर्चे दष्टवत्यधरविम्बमभीष्टे ।

पर्यङ्गुलि सरुजेव तरुण्यास्तारलोलवलयेन करेण ॥ ५३ ॥

कान्ते रक्तौष्ठं शुम्बति सति युवत्याः शिञ्जानघञ्जलकटकेन पाणिना पर्य-
ङ्गुलि रणिनम् । उत्पद्यते-सरुजेव दुग्धितेनेव । कीदृगधरविम्बमिति रजायां
कारणमाह-पल्लवेन किसलयेन या उपमितिरूपमा तथा यत्साम्यं सादृश्यं ह-

स्तस्याधरस्य च तेन सपत्न मित्रम् । ओष्ठो हि रङ्गवात् पल्लवेनोपमीयते क
रोऽपि च । ओष्ठपल्लव करपल्लव इत्येतावतैव तयो सपत्नत्वम् । अतश्च
यदौष्ठो दृश्यते तदा तेन सरस्जेवाराणि । यथा सपत्न केनचित् सर्पादिना द
श्यते तदावश्यमेव सुहृत् तत्पीडया पीडित पृत्कुरुते ॥ ५३ ॥

केनचिन्मधुरमुल्लवणरागं वाष्पतप्तमधिकं विरहेषु ।

ओष्ठपल्लवमपास्य मुहूर्तं सुध्रुवः सरसमक्षि चुचुम्बे ॥ ५४ ॥

अन्येन कामिना अधरपल्लव हित्वा क्षणं नार्या नेत्र चुचुम्बे पपे । पर्या
यपानस्य सुखकारित्वादिति भावः । कीदृशमोष्ठपल्लव, मधुर मनोज्ञ समधु
या, उल्लवणरागमतिरङ्ग, तथा वियोगेषु सत्स्वत्यर्थं वाष्पतप्तमुच्छ्वासपीडित,
सरस सानृतम् । अक्षि कीदृश मधुर हृद्यम् उत्तराणाम् प्रिय प्रति अति
स्निग्ध, पानजादराभ्यामतिहोहित, विरहपु नितरा वाष्पतप्तमक्षुपीडित, सरस
सरागम् । राग सभागाभिलाष । चुचुम्बे इति कर्मणि ॥ ५४ ॥

रेचितं परिजनेन महीयः केवलाभिरतदम्पति धाम ।

साम्यमाप कमलासम्बविश्वक्सेनसेवितयुगान्तपयोधेः ॥ ५५ ॥

धाम वासवेश्म कर्तुं पद्मासहायोपेन्द्राधिष्ठितकल्पान्तमहागण्डेस्तुला लभे,
यत परिजनेन पीडमर्दादिना वर्जित, महीयोऽतिदीर्घम्, केवलाधेय चाभिरतौ
दम्पती स्त्रीपुंसौ यत्र तन् केवलाभिरतदम्पति । कर्त्तावसानोदधिरपि शून्यो
विस्तीर्णश्च । दम्पत्योर्लक्ष्मीवासुदेवावुपमानम् । जाया च पतिश्च दम्पती, द
भावो निपात्यते । कमलाया सखा कमलासख श्रीसहित इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

आवृतान्यपि निरन्तरमुच्चैर्योपितामुरसिजद्वितयेन ।

रागिणामित इतो विमृशद्भिः पाणिभिर्जगृहिरे हृदयानि ॥ ५६ ॥

कामिना करैरिन्स्ततो विमृशद्भिः स्पृशद्भिरवलाना हृदयानि मनासि ज
गृहिरे हृतानि किंकर्णव्यतामूढा समपश्यन्त । अथच हृदयदेशे प्रथम स्प
शं त्रियत इति स्थितिः । कीदृशि हृदयानि उच्चैरुन्नतेन स्तनयुग्मेन नीरन्ध्र
विहितान्यपि । यस्मिन् वस्तुचन्तरेण स्थिति तद् दुर्ग्रहमित्यर्थः । अन्योऽपि
चौरादिरदृश्यमपि उन्मु इतस्तन परामशन् गवेषयन् गृह्णाति । जगृहिरे इति
कर्मणि ॥ ५६ ॥

कामिनामसकलानि विभुग्नैः स्वेदवारिमृदुभिः करजाग्रैः ।

अक्रियन्त कठिनेषु कथञ्चित् कामिनीकुचतटेषु पदानि ॥ ५७ ॥

नारीस्तनसैकतेषु कान्तनखकोटिभिः खण्डान्यपि क्षतानि कथञ्चिदक्रियन्त कृतानि । कीदृशैः करजाग्रैरिति क्लेशकारणमाह-कुचानां कठिनत्वादिभुग्नैः कुण्ठितैस्तथा स्वेदाम्बुना कोमलैः । अतश्च मुग्धानि तानि मृदुनि कथं कठोरद्वयं कुर्युः । अन्योऽप्यध्वगः कठिनेषु तटेषु कोमलैः स्विन्नैश्च पादैः कथञ्चिन्मृद्वानि पदानि वृद्धाति ॥ ५७ ॥

सौष्मणः स्तनशिखाशिखराग्रादात्तचर्मसलिलैस्तृणानाम् ।

उच्छ्वसत्कमलचारुषु हस्तैर्निम्ननाभिसरसीषु निपेते ॥ ५८ ॥

यूनां पाणिभिः स्तनशिखाशिखराग्रात् कुचच्युक्तभङ्गात् निम्ननाभिष्वेव सरसीषु निपेते निपतितम् । स्तनौ मृदित्वा नाभिदेशमस्त्राक्षुरित्यर्थः । कीदृशादग्राद् सौष्मण उच्छ्वात् । कीदृशैर्हस्तैः, आस्यचर्मसलिलैर्गृहीतस्येदाम्बुभिः । कीदृशीषु नाभिसरसीषु, उच्छ्वसन्ति विकसन्ति सरसानि कमलानि तेष्विव खादयु रन्यासु । अन्योऽपि तप्ताद्रिशिखरस्यो लब्धधर्मः सन् पञ्चबाव्यां गम्भीरायां च सरस्यां निपतति । स्तनशिखाशिखराग्रादिति कचित्पाठः । शिलाः शिखराणि येषां ते शिलाशिखराः पर्वता उच्यन्ते । कठिनत्वात् मृदत्वाच्च स्तना एव शिलाशिखरास्तेषामग्रं प्रान्तम् । निपेते इति भावे ॥ ५८ ॥

आमृशद्भिरभिनो बलिबीचीर्लोलमानवितताहुलिहस्तैः ।

सुसुवामनुभवात् प्रतिपेदे मुष्टिमेयमिति मध्यमभीष्टैः ॥ ५९ ॥

तनूदरीणां कान्तैर्मुष्टिग्राह्यं मध्यमित्यनुभवात् प्रतिपेदे क्षातम् । पूर्वं हि तैस्तकां प्रतिपन्नमासीत् अधुना तूपलज्यैवेत्यर्थः । कुत इत्याह-अभितः पार्श्वद्वये घसीरेव बीचीस्तद्गान् स्पृशद्भिस्तथा लोलमानाश्चपला वितता दीर्घा अङ्गुलयः करशाखा येषां तैर्लोलमानवितताहुलिहस्तैः, अङ्गुलीभिः समन्तादुदरं परामृशद्भिरित्यर्थः । अतश्च मुष्टौ मध्यस्य प्रवेशात् तन्मेयं तदिति सुज्ञानम् । लोलमान इति ताच्छील्ये शानच् । लुलदलपिलादयो घातुष्वपठिता अपि नित्यावाचित्वाद्धातव्यो ज्ञेयाः ॥ ५९ ॥

प्राप्तनाभिनदमज्जनमाशु प्रस्थितं निवसनग्रहणाय ।

ग्रौपनीविकमरुन्ध किल स्त्री बल्लभस्य करमात्मकराभ्याम् ॥ ६० ॥

काचिद्वला कान्तस्य कर स्वहस्ताभ्यामरन्ध्रं करोध, यत औपनीविक जघनप्रदेशं प्राप्त, तथा प्राप्त नाभावेव नद्या मञ्जनं वृद्धन येन । तत्क्षणमेव दुकूलापहाराय गतमतः किल चराङ्गदेशस्थं तं किलावधत् । किलाह्लीके । तच्चतस्तु मुखात्पादाद्विप्रेहे एवेत्यर्थः । अन्योऽपि नदीं स्नात्वावश्यमेव वाससीं गृह्णाति । नीव्या समीपमुपनीवि, तत्र भव औपनीविक “उपजानूपकणोपनीवेष्टक” । अरुन्धेति रुधेलुङ्गं सुरितेत्वात्तद् “असोरहोप” । एकं करो ह्यभ्यामरोधीत्यबलात् हेतुः । एवमुत्तरत्र ॥ ६० ॥

कामिनः कृतरतोत्सवकालक्षेपमाकुलवधूकरसङ्घि ।

मेखलागुणविलग्नमसूयां दीर्घसूत्रमकरोत् परिधानम् ॥ ६१ ॥

कस्यचित् कामिनः कान्तादुगूलमसूयाचक्रे रोचमजनयत्, यतो विहितनिधुवनमहसमयापहारः, यतो विह्वलवनिताहस्तलग्नः, तथा रशनाकलापसन्धेयि । एतदपि कुतः भूतो दीर्घसूत्रं लम्बमानदशम् । स हि यदा उज्जिहीर्षति तदा सौ करमवष्टभाति, अतश्च तदादानान्मेखलालग्नत्वात् विकीर्णविघ्नोत्पादादसूयोत्पत्तिः । अन्योऽपि दीर्घसूत्रश्चिरकारी कालक्षेपकारित्वादवश्यमेव खेदयति । असूया रोषः । असूत्रं कण्टकादित्वाद्यकः । करोतिरुत्पादनार्थोऽत्र । परिधीयत आच्छाद्यते इति परिधानं “कृत्यलुटो बहुलम्” ॥ ६१ ॥

अन्धर विमयतः प्रियपाणैर्गोपितश्च करयोः कलहस्य ।

वारणामिव विधातुमभीक्ष्ण कक्षया च बलपैश्च शिशिक्षे ॥ ६२ ॥

कान्तकरस्याबलाहस्तयोश्चान्योन्यमशुकमपहरता काक्षया बलपैश्च तारशिशिक्षे पर्यङ्कुजि । उत्प्रेक्ष्यते-कलहस्य युद्धस्य वारणा निषेधमिव कर्तुम् । यदा घस्यजिहीर्षया केचिदन्योन्यं कलहायन्ते तदा पार्श्वस्था निवारणार्थं रणन्ते-मा मा कलहं कार्षुमिति ॥ ६२ ॥

ग्रन्थिमुद्धपितु हृदयेऽपि वाससः स्पृशति मानघनायाः ।

भृगुगेन सपदि प्रतिपेदे रोमभिश्च सममेव विभेदः ॥ ६३ ॥

प्राणनाथ दुग्धं घस्य नीविं शययितुं स्पृशति सति मानिन्यास्तत्क्षणमेव भृगुगेन तनूयदैश्च भक्तो हर्षश्च प्रतिपेदे प्रापि । मानित्वाद्वि भूभङ्गं प्रियमग्नमादि रामहर्षं । आग्ननाथ इति यागाग्निमागादुद्ग्रथयितुमिति नलोपः ।

गविभागो हि तनेष्टसिख्यमग्निव एव ॥ ६३ ॥

राशु लङ्घितवतीष्टकराग्रे नीविमर्धमुकुलीकृतदृष्ट्या ।

। त्रैवेणिकहताधरतन्त्रीमण्डलकणितचारु चुकूजे ॥ ६४ ॥

अनन्तरं प्रियकराग्रे सद्वैद्य नीविमुख्यमपहरति सति सुखादीपत्रिमीलि-
ताद्या च प्रौढ्या चुकूजे मणितम् । कथं रत्नं मधुरं वैणिकेन गान्धर्विकेण
हृतं बोधितं यदधरतन्त्रीमण्डलमधोभवस्वरसक्तं तस्य यत् कणितं चङ्कारस्त-
द्वि चारु मनोहरम् । त्रिस्थानगता हि स्वयः । तत्राद्यस्तान्मधुरतरास्ताराश्च
तन्त्र्यो भवन्ति-इत्यधरग्रहणम् । वीणावादनं शिल्पमस्य वैणिकः । चुकूजे
इति भावे ॥ ६४ ॥

आयताहुलिरभूदतिरिक्तः सुश्रुवां ऋषिमशालिनि मध्ये ।

श्रोणिषु प्रियकरः पृथुलासु स्पर्शमाप सकलेन तलेन ॥ ६५ ॥

तन्दूराणामवलग्रे कान्तपाणिरतिरिक्तोऽधिको बभूव, एकदेशेन स्पर्शमा-
पेत्यर्थः । यतोऽसौ दीर्घाङ्गुलिः, तच्च ऋषिमशालि । तानवगर्मस्वरूपे च महदव-
श्यमधिकं भवति । अग्रनेषु तु विपुलेषु समग्रेण तलेन पृष्ठेन स्पर्शं लब्धवा-
न्, पृथुलत्वादेवेतिभावः । कुरस्य भावो ऋषिमा “र श्रुतोर्हलावेर्लघोः” ॥ ६५ ॥
चक्रुरेव ललनोरुपु राजीः स्पर्शलोभवश्लोलाकराणाम् ।

कामिनामनिहितान्यपि रम्भास्तम्भकोमलतरेषु नखानि ॥ ६६ ॥

यूनां करजान्यदत्ताभ्यपि अमलोरुपु राजीः रेखाश्चक्रुरेव नतु न व्यदधुः ।
आलेपाद्वा करणं प्राप्तं कथं तर्हि चक्रुरित्याह-कीदृशानां कामिनां तिसृष्व-
ल्लपाणीनाम् । कीदृशेषु ऊरुषु च कदलीप्रकारेण्डुदुषु । नृदुनि चाङ्गे स्पर्शमा-
त्रेणैव करजराजयो जायन्ते ॥ ६६ ॥

ऊरुमूलचपलेक्ष्णमग्रत् यैर्वतंसुकुसुमैः प्रियसेताः ।

चक्रिरे सपदि तानि यथार्थं मन्मथस्य कुसुमायुधनाम ॥ ६७ ॥

तानि मादयानि पुष्पेणोः कुसुमायुधनाम यथार्थमर्थानुगतं चक्रिरे व्यद-
धुः । कानीत्याह-यैर्वतंसुकुसुमैः शेषरदामभिरेताः कामिन्यः कान्तमग्रन् अता-
दयन् । यत ऊरुमूले चपलेक्ष्णं यराङ्गदेशलोलाक्षम्, अतश्च कुसुमनाडनान्

कुसुमान्यायुधान्यस्येति कुसुमायुधमित्यन्वयं नाम, अन्यथा तु व्युत्पत्तिमाश्रमेवैतत् । कामिनीमुखेन पुष्पेपुरेव हन्तीति तस्येव कर्तृत्वमत्र न नारीणाम् इति कुसुमायुधस्यान्वयत्वम् । अग्नश्चिति हन्तेर्लट् । वतसशब्दे “वष्टि भागुरिरग्न्याप” । चक्षिरे इति कर्तरि । अर्थमनुगत यथार्थमित्यव्ययीभावः ॥ ६७ ॥

धैर्यमुल्लवणमनोभवभावा वामतां च वपुरर्पितवत्यः ।

व्रीडितं ललितसौरतथाष्टर्वास्तेनिरेऽभिरुचितेषु रमण्यः ॥ ६८ ॥

एवविधा अपि रमण्य कान्तेषु इदमिदं तेनिरे चक्रुः । कीदृश्य किं किमित्याह—उल्लवणमनोभवभावा धैर्यं, देह दत्तोऽपि वामता प्रातिकूल्य, तथा ललित रम्य सौरत निधुवनविषय घाष्ट्यं घैयात्य यासा ता व्रीडित चक्रुः । कामव्यापार कुर्वतोऽपि विजिह्वियुक्त्यर्थः । त्रिदहस्वभावो हि मग्मथ । ते निरे इति कर्तरि ॥ ६८ ॥

पाणिराधमनिरोधितवाञ्छं भर्त्सनाश्च मधुरसितगर्भाः ।

कामिनः स्म कुरुते करभोरुर्हारि शुष्करुदितं च सुग्वेऽपि ॥ ६९ ॥

काचित् करभोरु कान्तस्येदमिदमेवविध कुरुते स्म व्यधत्, किं किं कीदृशमित्याह—पाणिराधमनिरोधितवाञ्छं विकीर्णित तस्य न विम्रयन्ती अथ चोद्धमूलान् तस्य कर रुदन्ति । तथा तर्जना मनोहारिहसितमिथा, तथा ह्रस्वे हारि मनोहर शुष्करुदितमनसुरोदन, सुषमनुभवत्यपि रम्यमरुददिति कुट्टमितार्षोऽय प्रकार । स्तनादिग्रहणे दुःपयदुपचार कुट्टमितम् । पाणेरक निष्ठकरभाग करम तच्चुट्यौ रुदन्तावूरु यस्या सा करभोरु । “ऊरुत्तरपदादोपम्ये” ॥ ६९ ॥

चारणार्थपदगद्गदवाचामीर्ष्यया मुहुरपत्रपया च ।

कुर्वते स्म सुदृशामनुकूलं प्रातिकूलिकृतयैव युवानः ॥ ७० ॥

तस्या वधूना प्रातिकूलिकृतयैवाननुकूलाचरणेनैवानुकूल प्रिय चक्षुः । यान्येव तासा नैर्लज्ज्याचरणानि वर्जनीयानि तान्येवार्थैररमयजित्यर्थः । फलद रूपस्थान् सुरतस्य वामत्याश्च कामस्येति भावः । कीदृशीना मुधुवा, मात्स्येण हिया च चारणार्थपदगद्गदवाचाम् । प्रातिकूल वर्तते प्रातिकूलः । “तस्य

त्यनुपूर्वमीपलोमकूलमि”ति दक् ॥ ७० ॥

अन्यकालपरिहार्यमजस्रं तद्द्वयेन विदधे द्वयमेव ।

धृष्टता रहसि भर्तृषु ताभिर्निर्दयत्वमितरैरबलासु ॥ ७१ ॥

तद् द्वयेन द्वयं विदधे कृतम् । केन द्वयेन किं वा द्वयमित्याह-ताभिरव-
लाभिरेकान्ते कान्तेषु धृष्टता वैषात्यमितरैर्भर्तृभिस्तासु निर्दयत्वम् । कीदृक्
द्वयम्, अजस्रं सर्वदेव सुरतादन्यसिन् काले परिहार्यं वर्ज्यम् । नहि व्यापा-
रान्तरे नार्यो नितंजत्येन वर्तन्ते । ते वा तासु नैर्घृण्येन, यतस्ता अवलाः ।
सुरते तु नितंजत्वं शस्त्रम् । उक्तम् च—“अन्यथा भूषणं पुंसः शमः” इत्या-
दि ॥ ७१ ॥

बाहुपीडनकचग्रहणाभ्यामाहतेन नखदन्तनिपातैः ।

बोधिनस्तनुशयस्तरुणीनामुन्मिमील विशदं विपमेपुः ॥ ७२ ॥

विपमपुः पञ्चशरो युवतीनाममीभिर्भावैर्बोधित उद्दीपितः सन् विशदं स्प-
ष्टमुन्मिमील प्रसन्नाग जजागार । केन बोधित इत्याह-भुजान्श्रेयेण, केशार्क-
णेन आहतेनाष्टविधनाडनेन, नखदन्तनिपातैः करजदशनकृतैः । कीदृक् काम
इति बोधहेतुमाह-तर्नां शेते इति तनुशयस्तासां तरुणीनां तनौ यतः शयितो-
ऽनुद्दीपितो मन्द इत्यर्थः । यः किल विपमेपुः कुपितेन्द्रियसंनिपातबुध्यः क-
चित्सुप्तः स बाहुपीडनकेशग्रहणादिभिर्बोधितः सन् उन्मिमीलति । तथा च चर-
काचार्यः—“अजनान्ययपीशुश्च धूमः प्रधमनानि च । सूचिभिस्तोदनं तत्र श-
स्त्रैर्पीडा नग्नान्तरं ॥ लम्बनं केशलोम्नां च दन्तदशनमेव च । आत्मगुताययर्ष-
श्च हितस्तस्याययोधने” इति ॥ ७२ ॥

कान्नया सपदि कोऽप्युपगृहः प्रौढपाणिरपनेतुमियेव ।

संहतस्तननिरस्कृतदृष्टिर्ग्रष्टमेव न दुर्गलमपरयत् ॥ ७३ ॥

अन्यः कश्चित् प्रियबालिङ्गितः सन् अधोधासो लोलकरत्यादितुमैच्छत् ।
स च तद्भूमौ भ्रष्टं नैवादर्शन्, यतो निर्विचरपयोधरान्तराकृतदर्शनः । यदि ह्य-
द्रव्यन्नैवाहरिष्यत् । वास-पातस्य प्रियसम्पर्क एव कारणम् ॥ ७३ ॥

आहतं कृचतदेन तरुण्याः साधु सोढममुनेति पपात ।

शुच्यतः प्रियतमोरासि द्वारात पुष्पवृष्टिरिव मौक्तिकचर्पः ॥ ७४ ॥

युवत्याः सुरतव्यापारेण च्छिद्यमानान्मुक्ताकलापात् कान्तवत्तसि मुक्तानि-
करः पपाताभ्रशयदिति पुरुषायतोक्तिः । पुष्पवृष्टिरिव । कुसुमवृष्टिपाते कारण-
माह-अमुना वक्षसा कुचनटेन स्तनस्थलेन तत्कर्तृकं यदाहतं ताडितं तत् साधु
सोदमुपोदमित्यतो हेतोः । यः किल रणे प्रहारान् सहते तस्य स्वात्पुष्पवृष्टिः
पतति । आहतमिति “नपुंसके भावे क्लः” । वर्षशब्दोऽर्धर्वादिः ॥ ७४ ॥

सीत्कृतानि मणितं करुणोक्तिः स्निग्धमुक्तमलमर्थवचांसि ।

हासभूषणरथाश्च रमण्या कामसूत्रपदनामुपजग्मुः ॥ ७५ ॥

एतानि यस्मूनि कामस्य सूत्रपदतां सूत्रस्थानीयतां जग्मुः । कामस्य सू-
चितत्वात्सूचना सूत्रम् । कानीम्याह-सीत्कृतानि सीत्कारः, मणितं द्विकारणितं
या मारुतं वा, करुणोक्तिः-त्रायस्य मा वर्धीरिति दीनभाषितं, स्निग्धमुक्तं त्वं मे
प्रेयास्त्वं मे प्राणनाथ इत्यादिप्रियवचनम्, अलमर्थवचांसि चारणार्थानि पदानि
मा बाधिष्ठा निवर्तस्वेदानीमित्यादीनि, हासः सितं, भूषणरथा रथानामुपराशि-
ञ्जितानि । एतानि च श्रुत्या ज्ञायते महदत्र रतिवर्कं प्रवृत्तमिति कामसूत्रपद-
नामुपजग्मुः ॥ ७५ ॥

उद्धतैर्निभृतमेकमनेकैरच्छेदघनभृगदृशामधिरामैः ।

श्रूयते स्म मणितं कलकाञ्चीनूपुरध्वनिभिरक्षतमेव ॥ ७६ ॥

हरिणाक्षीणां मणितं मधुररशनामञ्जीररणितैरनन्तरिनमेव कान्तरश्वाधि-
आकर्णितम्, सप्रतचित्तत्वादेव तदावर्जयामासेत्यर्थः । कदाचिदुत्तारमनेकमधि-
च्छिन्नं च भवेत् । भूषणध्वनयस्तु विपरीता इत्याह-कीदृशैर्ध्वनिमिच्छतैस्तारै-
रनेकैः ससहायैर्वहुरवादावग्यानामधिरामैरच्छिन्नैः । मणितं तु कीदृशं, निभृतं
मृदु एकमसहायं छेदवत् खण्डं सविरामम्, अतोऽप्योऽपि निभृतो विनीत एको-
ऽप्यनेकैर्वाचालै (राक्षितो रक्षतो) ऽतिरस्कृत इव श्रूयते संसम्पु कीर्त्यते ।
अनेकैरित्येकशेषेण बहुवचनम् । यथा “प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषां”-
मिति पानङ्गले । यथा च-“कथं न्वमी मन्ततमस्य सायका भवन्त्यनेके जल-
धेरिवोमयः” इति भारवेः (१४-६१) । यथाच-“शशघोचिनानि तान्यनेकानि
चपलान्याचरन्” इति बाणस्य ॥ ७६ ॥

ईदृशस्य भवतः कथमेतल्लाघवं मुहुरितीव रनेषु ।

क्षिप्तमायतमदर्शयदुर्ग्यां काञ्चिदाम जघनस्य महत्त्वम् ॥ ७७ ॥

काञ्चिदाम रशनाकलापो जघनस्य महत्त्वं प्रथिमानमदर्शयत् स्थापितवदिव ।
यत् उर्व्यां क्षितं सरमसप्रयोगवशाद्भूमौ निरस्तं, तथायत् महाभोगम् अतश्चा-
वनौ दृष्ट्वा एतावदेव जघनमिति कथमिवाददर्शयत् इतीवानेनैव प्रकारेण । य ए-
वेतिशब्देन प्रकारो विवक्षितस्तमाह-ईदृशस्येत्यादि । ईदृशस्येत्यभिनयनिर्देशः ।
यत् त्वमीदृशं महाप्रमाणं तस्य तव कथमेतत् सुरतेषु निधुवनयोगेषु मुहु-
र्मुहुर्लाघवं चातुर्यं, यद्वयमुर्व्यां क्षितानि । लाघववशाद्वि रते भूषणानि भूमौ
पतन्ति । कथमिति विरोधे । यत् किल महत् तत्कथं लघु भवेत् । उपेक्षा-
विरोधसङ्करोऽयमलङ्कारः ॥ ७७ ॥

प्राप्यते स्म गतचित्रकचित्रैश्चित्रमार्द्रनखलदम कपोलैः ।

दधिरे च रभसव्युतपुष्पाः स्वेदविन्दुकुसुमान्यलकान्ताः ॥ ७८ ॥

कपोलैर्गण्डफलकैः रभसवशाद्वतचित्रकचित्रैर्नष्टतिलकालेऽप्येव रमणकर-
जाङ्गमेव चित्रं प्रापि । तथालकान्ता रभस्यपतितमाल्या अपि स्वेदविन्दूनेव
कुसुमानि दधिरे द्रव्यः^१ । यद्यपि रत्नसंभवात् कपोलेषु चित्रकान्युत्प्लवणानि,
अलकेभ्यश्च पुष्पाणि भ्रष्टानि तथापि^२ नक्षपदानां स्वेदविन्दूनां च तिलककुसु-
मरूपत्वमभूदिति वाक्यार्थः । दधिरे इति धृङ् कर्तरि ॥ ७८ ॥

पश्यदेव रुच्ये रुचितेभ्यः सुध्रुवो रहसि तत्तदकुर्वन् ।

आनुकूलिकतया हि नराणामाक्षिपन्ति हृदयानि रमययः ॥ ७९ ॥

इष्टेभ्यो यद्यद्वस्तु रुच्येऽमिलापमजनयत् तत्तदेव रहसि रमययश्चक्रुः ।
ननु यत् तेषां रुचितं तत् तासां त्रपाकरं तत् कथं तदेव व्यधुरित्याह—य-
स्मात्प्राप्यौ नराणामनुकूलचरणेनैव मनांस्यपहरन्ति आवर्जयन्ति, अतस्तत्तदकु-
र्वन् । यद्यदिति कर्तृपदम् । रुच्ये इति कर्तरि रुचितेभ्य इति “रुच्यर्थानां प्री-
यमाण” इति संप्रदानसंज्ञा । अनुकूलं वर्तते आनुकूलिकः । रमयन्तीति रमययः ।
“कृत्यल्युटो बहुलम्” । अकुर्वन्निति लङ् ॥ ७९ ॥

प्राप्य मन्मथमदादतिभूर्मिं दुर्वहस्तनभराः सुरतस्य ।

शश्रमुः श्रमजलार्द्रललाटश्लिष्टकेशमसितायतकेरयः ॥ ८० ॥

असिता नीला आयता दीर्घाः केशाः कचा पासां ता असितायतकेरयः
शश्रमुः श्रान्ताः । कुतो मन्मथात् मदाद्य । सुरतस्यातिभूर्मिं प्रकर्षं प्राप्य

यतो दुर्वहस्तनभराः । कथं शश्रमुः । श्रमजलेनार्द्रं यत् सललं तत्र लग्नाः
केशा यत्र । योऽपि भारं गृहीत्वातिभूमिं शमोति सोऽवश्यमेव श्राम्यति ॥८०॥

सङ्गनाभिरुचितैश्चलितापि^१ प्रागमुच्यत चिरेण सखीव ।

भूय एव समगंस्त रतान्ते हीर्वधूमिरसहा विरहस्य ॥ ८१ ॥

सुरतान्ते निधुवनसमाप्तौ हीलंज्जा समगंस्त सङ्गता, कार्यान्ते स्यां प्र-
कृतिमापद्यन्तेत्यर्थः । कीदृशी ह्रीः, अभिरुचितैर्वल्लभैः प्राक् सुरतारम्भकाले च^२-
लितापासिता त्याजितापि या साभिधारेणामुच्यत त्यक्ता । यतः सङ्गता नित्य-
स्या^३ सहजा । यदि त्यक्ता किमिति भूयोऽपि समागतेत्याह—यतो विरहस्या-
सहा वधूमिः साकं विरहं सोढुं न शक्नोति अत एव सखीव वयस्यातुल्या ।
सा किल रिरंसया प्रियैश्चलितापि सङ्गतत्वाद् नारीभिः क्लेशा^४त्पन्यते । रत-
समाप्तौ च विरहासहा असहत्वात्पुनरप्यायाति । चलितेति क्लः । अमुच्य-
तेति कर्मणि । समगंस्तेति लुट् “समो गम्यच्छिभ्या” मिन्यात्मनेपदम् । च्लेः
सिच् । “घा गमः” किरवविकल्पः । “मोऽनुस्वारः” । सहते इति सहा ॥८१॥

प्रेक्षणीयकमिव क्षणमासन् हीतभङ्गुरविलोचनपाताः ।

संभ्रमदुतगृहीतदुगूलच्छ्रायमानवपुपः सुरतान्ताः ॥ ८२ ॥

निधुवनावसानानि प्रेक्षणीयकमिवासन् नाट्यमिव समपद्यन्त । कीदृशा इति
कारणमाह—हीताः सलज्जा अत एव च भङ्गुरा विच्छिन्ना विलोचनपाता दृष्टि-
निलेपा यत्र, तथा संभ्रमेण भयेन द्रुतं त्वरितं गृहीतं यद् दुगूलं जघनाभ्यरं
तेन च्छ्रायमानं वपुर्वेषु । प्रेक्षणीयकेऽपि हीतभङ्गुराः कटाक्षा भवन्ति । दुगू-
लेन जयनिकयान्तरितानि वधूवपुंषि भवन्ति । प्रेक्ष्यते इति प्रेक्षणीयकम् । “त-
न्यस्तन्यानीयरः” । ततः संज्ञायां कन् । आसधिति अस्तेर्लङ् ॥ ८२ ॥

अप्रभूतमतनीयसि तन्वी काञ्चिघासि पिहितैकनमो^५रुः ।

चोपमाकुलेऽरा विचकर्ष कान्तपल्लवमभोष्टनमेन ॥ ८३ ॥

यच्चित् तन्वी क्षौभं दुगूलं विचकर्षाजहार । यतः कान्तेन कान्तपल्लव-
मोष्टयान्तम् अत एवाननीयमि विशालं काञ्चिघासि जघनेऽप्रभूतमपर्याप्तम् । की-
दृशी कान्तपल्लवत्वात् पिहित आच्छादित एकतम ऊरुर्वम्या, यया वा । अत

१ ‘चलिता या’ ए पठ ॥ २ ‘घा’ न. पाठ ॥ ३ ‘निस्थया’ न. पाठ ॥ ४ ‘शे’ ॥
पाठ ॥ ५ ‘ते’ न. पाठ ॥

एव विरूपणम् । तथा कर्षवशादाकुलौ चञ्चलौ करौ यस्यः साकुलकरा ॥ ८३ ॥

मृष्टचन्दनविशेषकभक्तिर्घृष्टभूषणकदर्थितमाल्यः ।

सापराध इव मण्डनमासीदात्मनैव सुदृशामुपभोगः ॥ ८४ ॥

सुदृशां मनोज्ञचक्षुषामुपभोगः सुरतसंमर्द एवंविधोऽप्यात्मनैव स्वयमेव मण्डनमासीत् भूषणं बभूव । कीदृशो मृष्टमुत्पुंसितं चन्दनं समालम्भनं विशेषकभक्तिश्च तिलकयिच्छित्तिर्येन यत्र वा, तथा अष्टानि भूषणानि यत्र स भ्रष्टभूषणः, कदर्थितानि मृदितानि माल्यानि येन स कदर्थितमाल्यः । ततो विशेषणसमासः । एवंविधोऽपि संभोगस्ता अभूषयत् । उपभुक्ता हि रमण्यो रम्यतरा भवन्ति । उत्प्रेक्ष्यते-सापराध इव मृष्टचन्दनादित्वात् कृतागा इवासां स्वयं मण्डनमासीत् । यः किल भूत्यो भूत्यान्तरापासतया सापराधः स तत्कार्यं स्वयं करोति । कदर्थित इति कुत्सितोऽर्थः कदर्थः “कोः कस्तपुरुषेऽचि” ॥ ८४ ॥

घोषितः पतितकाञ्चनकाञ्ची मोहनातिरभसेन नितम्बे ।

मन्त्रलेख परितः स विचित्रा राजते नवनखक्षतलक्ष्मीः ॥ ८५ ॥

कस्याश्चित् नायाः समन्ताद्या ओण्यां प्रत्यग्रकरज्जवण्भीः सा रशनेष दे-
जे । कीदृशे नितम्बे सुरतदर्पेण भ्रष्टकनकरशने, अतश्च मनोहरकररहपद्मा-
ल्लव रशनास्थानीयामप्रविति वान्वार्थः ॥ ८५ ॥

भातु नाम सुदृशां दशनाङ्कः पाटलो घवलगण्डनलेपु ।

दन्तवाससि समानगुणश्रीः संमुखोऽपि परभागमवाप ॥ ८६ ॥

इदं कामिभिः कान्तानां गण्डेषु ओष्ठेषु च दत्तानि दन्तश्रृङ्गान्यतितरां विरा-
जन्ते, तत्र कथिर्बिचारयति-रम्यास्त्रीणां पाण्डुगण्डपृष्ठेषु दशनाङ्कः प्रवालमणि-
संज्ञो दन्तमण्डलद्वय भातु नाम सत्यं राजताम् । नैवाश्चर्यमभ्युपगतमेतदस्माभि-
रित्यर्थः । यतः स पाटलो लोहितः तेषु च घवलेषु, पाण्डुषु भिन्नौ वर्णाव-
श्यमेव शोभन्ते । इदं त्वतिचित्रं यदसौ विन्दुर्दन्तवाससि दशनच्छद्रेऽधरे प-
रभागमवाप शोभातिशयं लेभे । कस्मादाश्चर्यमित्याह—यतोऽसौ समानगुणश्रीः
समाना अभिन्ना गुणा यस्य लोहित्यस्य धर्मस्य श्रीः कान्तिर्यस्य स तथो-

॥ तस्यै न वर्णो नथा भाव । कथं तर्ह्यराजदिति चेत् प्रत्यप्रत्वेनैव रस्य
त्वोपलब्ध । अन्यच्च कर्तृशौऽसौ समुखोऽभिमुखो मध्यरसांशस्य इत्यर्थः ।
विरुद्धं चैतत् यः किल समुखः स कथं परमागमवानुयात्, अविरोधस्तु पर
भागस्य शोभायत्वात् । अपिर्विस्मयपूर्वके विरोधे । नामशब्दोऽभ्युपगमे प्राक्का
श्ये वा । भावित्वे प्राप्तकाले लोदः । ममानया गुणधिया समुखः स्पर्धाति
एकपदपाठे विग्रहः ॥ ८६ ॥

सुध्रुवामधिपयोधरपीठं पीडनैस्तुटितवत्यपि पत्युः ।

मुक्तमौक्तिकननुर्गुणशेषा हारयष्टिरभवद्गुरुरेव ॥ ८७ ॥

योपाणा मुक्तालता गुरुरेवाभवत् । कदाचिन् स्पूलमुक्तायुक्ता स्यादित्या
ह-मुक्तमौक्तिकतनुरिति । मुक्तमौक्तिका भ्रष्टमुक्ताफला तनुर्दहो यस्या मा ।
अथवा मुक्तमौक्तिका भ्रष्टमुक्ताफला आसौ तनुश्च क्षिप्तमौक्तिकत्वात् तन्वीत्य
र्थः । अत एव गुणशेषा तन्तुमात्रमयी । कथं मुक्तमौक्तिकतनुरित्याह-यतस्तु
टितवती । कथं क्षिप्तेत्याह-भर्तुं पीडनराशेपैः । कः तुटितेत्याह-अधिपयोध
रपीठं स्तनपृष्ठे । अपिर्विरोधे । या किल तन्वी सा कथं गुरुर्भवैत्, अथ
च गुरुर्गौरवयुक्ता श्लाघनीयाभवत् । कान्तेन तुटितत्वादित्यविरोधः । अन्योऽ
पि कश्चित् निविडत्वात् तनुरपि सगुणत्वाद् गुरुरेव भवति । तुटयति स तु
टितवती । इत्यतः ॥ ८७ ॥

विभ्रमार्थमुपगूढमजस्रं यत्प्रियैः प्रथमरत्यवसाने ।

योपितामुदितमन्मथमादौ तद् द्वितीयसुरतस्य यभूव ॥ ८८ ॥

इह रात्रिमध्येऽनेकशो निधुवनमासेव्यते, तत्रादावन्ते चालिङ्गनबुम्बने
त्रियेते इति स्थितिः, तत्र कविराह-प्रथमरत्यवसाने आद्यसुरतान्ते विधमार्थं
यत् प्रियैर्वज्रमैः कर्तुमिरतममसहत् नारीणामुपगूढमालिङ्गनं तदेव द्वितीयसु
रतस्य काकालिन्यायनादावभूत् । अथ किमिति प्रथमसुरतसमनन्तरमेव सुर
तान्तरमारामे, यावता विधमार्थमित्युक्तमित्याह-उदितं उत्पन्नं मन्मथं का
मो यत्र तदुदितमन्मथमुपगूढम् । एतदुक्तं भवति-विधमेच्छया रतान्ते यदा
नेपि तावत् तेनकाशेपेण भूयो रिरसाजनिः इति तदेवामिङ्गनमुपगूढं जात
म् । विधमिति नोदात्तापदेशस्य मान्तम्यानाचमं” इति वदितप्रतिपदः । उप
गूढमिति भावः ॥ प्रियैरिति कर्त्तरि तृतीया ॥ ८८ ॥

आस्तृतेऽभिनवपल्लवपुष्पैरप्यनारतरताभिरताभ्यः ।

दीयते स्म शयितुं शयनीये न क्षणः क्षणदयापि वधूभ्यः ॥ ८६ ॥

कामिनीनां क्षणदयापि रात्र्यापि शयनीये निद्रातुं क्षणोऽवसरो न दीयते स्म न दत्तः । क्षणं व्यापारान्तरनिवृत्तिं ददातीति क्षणदा रात्रिः । दिने हि सर्वे एव कार्यासक्तः । यदि क्षणदा सा कथं क्षणं नादादित्याह—अनारतमविच्छिन्नं यद्रतं तत्राभिरताभ्यः सक्ताभ्यः । कीदृशे तले इति सक्तायपि कारणमाह—प्रत्यग्रक्तिलयकुसुमैरास्तृते इत्यादिते । रम्यैर्हि पदार्थैः काम उद्दीप्यते । प्रथमोऽपिशब्दो विलयमभिदधत् निशागमनकारणसामग्रीं प्रतिपादयति । अभिनवपल्लवपुष्पैरप्यास्तृते निर्मिते हि शयने निद्रा नायति । द्वितीयस्तु विरोधे ॥ ८६ ॥

योपितामतितरां नखलूनं गात्रमुज्ज्वलतया न ग्वलूनम् ।

क्षोभमाशु हृदयं नयदूनां रागवृद्धिमकरोन्न यदूनाम् ॥ ६० ॥

अङ्गनानां वपुर्यदूनां वृष्णीनां रागवृद्धिमुनां नाकरोत्, रताभिलाषं स्वहृदं न व्यधात् अपितु बद्धेव । यत उज्ज्वलतया रामणीयकेण^१ न अलु ऊनं अण्डं, मनोहरं यत इत्यर्थः । तथातितरामतिशयेन नखलूनं करजलतमत एव यदूनां हृदयमाशु प्रागेव क्षोभमाकुलत्वं नयत् प्रापयत् । अत एव स रागवृद्धिजनकत्वम् । सर्गेऽत्र स्वागता वृत्तम् ॥ ६० ॥

इति मदमदनाभ्यां रागिणः स्पष्टरागा-

ननवरतरतश्रीसद्भिन्नस्तानवेक्ष्य ।

अभजत परिवृत्तिं साथ पर्यस्तहस्ता

रजनिरवनतेन्दुर्लज्जयाधोमुखीव ॥ ६१ ॥

इति भीमाधमदृग्विरचिते शिशुपालवधकाव्ये मुरतवर्णनं नाम दशमः

सर्गः ॥ १० ॥

अथानन्तरं रजननिर्निशा परिवृत्तिं विपर्ययमभजत विनरूपेण परिणामे-
त्यर्थः । कौटूशी रजनिः, पर्यस्ताः पतितः प्रेरितो हस्तो नक्षत्रं यत्र । हस्तो हि
मदास्तमेति । तथा अचनतेन्दुर्लम्बमानचन्द्रा । उत्प्रेक्ष्यते—रागिणः कामिनो
मिथुनानि एवंविधान् वीक्ष्य लज्जयाघोमुर्षाय नम्रमुखीव । कौटूशानित्युक्तप्र-
कारेण यौ मदमदनौ क्षीवत्यमन्मथौ ताभ्यां स्पष्टरागान् प्रकटीकृतप्रीतीन् ।
क्षीवतया ॥ छेदाविर्भावो भवति कामेन च । अत एवानवरनममिच्छेदेन या
रतशीः सम्मोगलक्ष्मीस्तत्र सक्ता । या किल नायिका स्पष्टरागं रतलालसं
च नायकं पश्यति सा तस्मिन् क्षुब्धनाम्बुधते लज्जयाघोमुर्षी क्षंसमानकरा च
भवति । इन्द्रोर्मुखमुपमानम्, रजन्यास्तु नायिका प्रतीयते । उत्प्रेक्षासङ्कराल-
ङ्कारः । मालिनी वृत्तमितिभद्रम् ॥ ६१ ॥

इति श्रीमद्दामोपाध्यायवर्य-आनन्ददेवायनि-श्रीवल्लभदेवाचार्यपिर-
चितायां माधकाव्यमारटीकायां संदेहविधौषध्याख्यायां
सुरतवर्णनं नाम दशमः सर्गः

॥ १० ॥

समाप्तमिदं पूर्वार्धम्

शिशुपालवधम् ।

माघमद्विवरचितम् ।

संदेहविपौषघ्याख्यया व्याख्ययोपेतम् ।

एकादशः सर्गः ।

श्रुतिसमधिकमुच्चैः पञ्चमं पीडयन्तः

सततमृषभहीनं भिन्नकीकृत्य पद्भजम् ।

अभिजगदुरकाकिश्रावकस्निग्धकण्ठाः

परिणतिमिति रात्रेर्मार्गधा माघवाय ॥ १ ॥

अथ भगवतो विष्णोर्मार्गधा नन्वाचार्या इति वक्ष्यमाणेन प्रकारेण रात्रेः
परिणति निशाविपर्ययमभिजगदुः पेडुः । कथमुच्चैस्तारम् । किं कृत्वा पद्भजं
पद्भजग्रामं भिन्नकीकृत्य भिन्नरूपतां प्राप्य, भिन्नपद्भजं कृत्वेत्यर्थः । कीदृशा
वन्दिन इति भिन्नपद्भजस्वरूपमाह-पञ्चमं स्वरं पीडयन्तो वर्जयन्तः । कीदृशं
श्रुत्या ध्वनिविशेषेण समधिकं बहुलं, चतुःश्रुतिकमित्यर्थः । आधिक्यं तु
मध्यमप्रामाण्येन तत्र हि असौ त्रिश्रुतिकः पद्भजे तु चतुःश्रुतिकः, एतच्च
पूर्वमेव दर्शितम् । कीदृशं पद्भजं सततं सदैव ऋषभस्वरेण हीनं वर्जितम् ।
श्रीडुवितो ह्यसौ याद्रीकादिभिरिष्यते । सततग्रहणेन लक्ष्यानुरोधात् कदाचि-
त् पञ्चमस्वरस्य सद्भावः सूच्यते सततमृषभेण हीनं, पञ्चमस्तु कदाचिद्भवे-
देवेत्यर्थः । यदा चैवं तदा पञ्चमं पीडयन्तो मन्दमुच्चारयन्त इत्यर्थः । कीदृ-
शास्ते अकार्का गेयदोषवर्जितः श्रावकः संवाही विपुलः स्निग्धोऽरूढः कण्ठो
गलो येषां तेऽकार्काश्रावकस्निग्धकण्ठाः । माघविशेषणत्वे त्वकाकीत्यस्य

विशेषणसमासः । भिन्नमेव भिन्नकम् “अनत्यन्तगतौ ह्य”दिति कन् । अभि-
न्नकं भिन्नकं कृत्वा भिन्नकीकृत्य “अभूततद्भावे च्विः” ऊर्यादि-च्विडावश्च”
कुगतिप्रादयः, समासेऽनञ्पूर्वे क्त्यो ल्यप्, अस्य च्वौ” । एवमन्यत्र ।
आचयतीति आचकः । परिणतिर्दिनरूपेण धर्मान्तरापत्तिः । माधवायेति “क्रि-
याग्रहणमपि कर्तव्य”मिति संप्रदानसंज्ञा । मालिनी वृत्तम् । “वसुमुनिविर-
तिश्चेन्मालिनी नौ मयौ यः” ॥ १ ॥

अभिजगदुरिति यदुक्तं तदेवाह-

रतिरभसविलासाभ्यासतान्तं न याव-

न्नयनयुगममीलीत्तावदेवाहतोऽसौ ।

रजनिविरतिशंसी कामिनीनां भविष्य-

द्विरहविहितनिद्राभद्रमुच्चैर्मृदङ्गः ॥ २ ॥

यावन्नयनयुगं नामीलीन्न निमिषितं तावदेवासौ मृदङ्गः पटहस्ताडितः ।
कीदृङ् नेत्रयुग्ममिति निमीलने कारणमाह-रते निधुयने रभसेनौत्सुक्येन विलासो
व्यापारस्तस्य योऽभ्यासो भूयोभूयःकरणं तेन तान्तं खिन्नम् । कीदृङ् मृदङ्गः
रजनिविरतिशंसी निशाचसानसूचकः । प्रभाते हि तूर्यं बाधते । कथमाहतः
कामिनीनां भाविना विरहेण विहितो निद्राभङ्गः स्वापनाशो येन । नहि चिन्तया
निद्रायाति, रतमासेव्य ध्रान्ताः कामिनो यावदस्ति स्थगयन्ति तावदेवालोकीभू-
तमिति यान्यार्थः । अमीलीदिति लुङ् । अमीलदिति पाठे लङ् । उच्चैर्ध्वेगेन ॥ २ ॥

स्फुटतरमुपरिष्ठादल्पमूर्तेर्ध्वस्य

स्फुरति सुरमुनीनां मण्डलं व्यस्तमेतत् ।

शकटमिव महीयः शैशवे शार्ङ्गपाणे-

अपलचरणकाब्जमेरणोत्तुङ्गिताग्रम् ॥ ३ ॥

एतत् सुरमुनीनां सप्तर्षीणां मण्डलं धलयं ध्रुवस्योत्तानपादेऽपरि स्फुटतरम-
निप्रकटं स्फुरति द्योतने । ध्रुवो हि सर्वं ताराचक्रं वहति । कीदृशस्य ध्रुवस्य अल्प-
मूर्तेस्तनुतनोर्ध्वलम् । मण्डलं कीदृशं व्यस्तं व्यस्तम्, व्यासो हि विस्तारः अत

एव स्फुटतरं स्फुरणम् । केचित्तु व्यस्तं पश्चिमादालम्बमानमित्याहुः । कस्योपरि
को यथा स्फुरतीत्याह-अल्पमूर्तेर्वालस्य शङ्खपाणेर्हररूपरिष्टाच्छकटमनो यथा
पुस्फोर । कीदृशं मदीयो बृहत्, तथा व्यस्तं परिचृत्तम् । यतश्चपलेन कम्पेण
चरणकाञ्चेन पावपत्रेण यत्परेण क्षेपस्तेनोत्तुङ्गितमूर्ध्वोत्तमतमग्रं पूर्वभागो यस्य
तत्तयोक्तम् । देवर्षिमण्डलस्य शकटमुपमानं, ध्रुवस्य हरिः । चरतीति चरणः ।
“चलनशब्दार्थादकर्मकापुष्” । ततोऽल्पे कप् । शकटशब्दलिङ्गितः ॥ ३ ॥

प्रहरकमपनीय स्वं निदिद्रासतोच्चैः

प्रतिपदमुपहृतः केनचिज्जागृहीति ।

सुहुरविशदवर्णा निद्रया शून्यशून्यां

दददपि खलु वाचं बुध्यते नो मनुष्यः ॥ ४ ॥

कश्चित् स्थानपारिकः पुनःपुनरितरे ददपि नैव बुध्यते न विनिद्राति ।
कीदृशोऽसाविति वाग्दाने कारणमाह-केनचिदन्येन जागरकेण स्वं प्रहरकं याम-
मपनीय जागरित्वा निदिद्रासता सुपुप्सता सता प्रतिपदं नामग्राहमुच्चैरुपहृतः
शब्दितः । किमर्थं जागृहीति । मयात्मीयः प्रहरोऽतिवाहितः, आगच्छ रे
माणवयः त्वमपि स्वकीयं प्रहरमतिवाहयेत्येतदर्थम् । यारुहींश्चरगृहेषु नरा
जाग्रति, अतश्च सोऽयमागतोऽस्मीत्यादि युवन्नपि नैव बुध्यते । कीदृशीं वाचं
निद्रयाविशदवर्णामध्यक्ताक्षराम्, अत एव शून्यशून्यां निरभिधेयप्रायामलक्षिता-
र्थमित्यर्थः । प्रहरशब्दः पचाद्यजन्तो घप्रत्ययान्तो घा, ततः कप् । यदि घा“कृ-
आदिभ्यः संज्ञायां वुञ्” । निद्रानुमिच्छति निदिद्रासति । पदमत्र नाम तदन-
तिक्रमेण प्रतिपदं नामग्राहमित्यर्थः । शून्यशून्यामिति प्रकारे द्वित्वम् । खलुर्षि-
स्ये ॥ ४ ॥

विपुलतरनितम्ब्याभोगरुद्धे रमण्याः

“शयितुमनधिगच्छीवितेशोऽवकाशम् ।

रतिपरिचयनस्यन्नैद्रतन्द्रः कथञ्चि-

द्रमयति शयनीये शर्वरीं किं करोतु ॥ ५ ॥

कश्चित् कामी शय्यायामेव कथञ्चित् क्षपां गमयति नैव शेते इत्यर्थः । यतो निद्रार्थं स्थानमवकाशमनामुबन् । कुत इत्याह-नितम्बिन्याः सम्बन्धिना विश-
ङ्कटकटीतदविस्तारेण यतस्तल्पे व्याप्ते, स च निषुवनाभ्यासवशात्तत्रैवैन्द्रतन्द्रो-
द्यपगतस्यापालस्यः । अतश्चैवमापतिते किमसौ चराकस्तपस्वी करोतु, जागर्या-
तो विना नैवास्योपायान्तरं विद्यते इत्यर्थः । अवकाशशब्दो घञन्तः । “हृद-
भिहितो भावो द्रव्ययद्भवति क्रियावबे”ति क्रियार्थनेति । शयितुमिति तुमुनुत्प-
त्तिः । एवमन्यत्र । निद्रात आगता नैद्री । तन्द्राशब्द अकारान्तोऽप्यस्ति । करो-
त्विति विधौ प्राप्तकाले वा लोट् । यथा “किं ददातु किमज्ञातु भर्तव्यभरणा-
कुलः । उपारमति नास्तेऽपि त्रिजगत्त्रयमात्रके” ॥ इति ॥ ५ ॥

क्षणशयितविबुद्धाः कल्पयन्तः प्रयोगा-

नुदधिमहति राज्ये काव्यवद् दुर्विगाहे ।

गहनमपररात्रप्राप्तबुद्धिप्रसादाः

कवय इव महीपाक्षिन्तयन्त्यर्थजातम् ॥ ६ ॥

राजानोऽर्थजातं कार्यं धनं बाधुना चिन्तयन्ति शालोचयन्ति । कौटुशाः
पूर्वं क्षणं मत्वा शयिताः सुप्तास्ततो विबुद्धा उचिद्रास्तथा प्रयोगान् सामादीन्
कल्पयन्तो विमृशन्तः । क राज्ये राष्ट्रे, कौटुशि उदधिमहति अन्धाविब विपुले,
अत एव दुर्विगाहे रुच्छ्रप्रायेऽतिविषमे । कस्मिंश्चिद् दुर्विगाहेऽतिविषमे इत्या-
ह-काव्ये इव काव्यवत् । काव्यं ह्युदधिमहद् दुर्विगाहं च । क्षपाः कौटुशाः
अपररात्रे क्षपान्ते प्राप्ता बुद्धेः प्रसादो नैर्मल्यं पाठवं च यैः । अत एव तदर्थ-
जातालोचनमतश्च तद्रहनं दुर्विज्ञानम् । क इव चिन्तयन्तीत्याह-कवय इवेति ।
यथा याममात्रं शयित्वा विबुद्धाः प्राप्तप्रज्ञापाटवाः पञ्चाद्रात्रे कवयो दुर्विगाहे
महाकाव्ये प्रयोगान् विशेषतश्चणान्वितान् शब्दान् कल्पयन्तो गहनमधिकदुर्मयजातं
चिन्तयन्ति, एवं क्षपा राज्यामिनि वाग्यार्थः । काव्यस्य च पञ्चाद्रात्रः अल्प-
कालः । तथा च मेधाविबुद्धः “आस्थाय योगं प्रविबुद्धचेता जघन्यरात्रेऽप्यपनी-
तनिद्रः । संधाय पूर्वं मनसार्थमिष्टं नित्यं क्रियायां प्रयतत मेति(?)” ॥ शयित
इति “निष्ठा शीडि”ति मित्यामाधः । ततः “पूर्वकाले”ति विबुद्धशब्देन सह

समासः । प्रयुज्यन्ते इति प्रयोगाः शब्दाः सामादयश्च । रात्रेरपरो भागोऽपर-
रात्रः । “पूर्वापरार्धोत्तर”मिति समासः । “अहःसर्वकदेश”इति अक्समा-
सान्तः । शोभनोऽर्थोऽर्थजातम् । “प्रशंसावचनैश्च” । केचित्तु प्रकारार्थं जा-
तशब्दमाहुः, अन्ये तु समूहार्थम् ॥ ६ ॥

क्षितितदशयनान्ताद्भुतितं दानपङ्क-

प्लुतबहलशरीरं शाययत्येष भूयः ।

मृदुचलदपरान्तोदीरितान्दूनिनावं

गजपतिमधिरोहः पक्षकव्यत्ययेन ॥ ७ ॥

अधिरोहो निपादी मह्यं पक्षकव्यत्ययेन पार्श्वद्वयपरिघर्तनेन भूयः शाय-
यति स्थापयति । कीदृशं क्षितितदमिव तदाकारेण कृतस्यात् तदेव शयनं शय्या
तस्यान्त एकदेशस्तत उदितं विबुद्धम्, तथा दानपङ्केन भवकर्मैव प्लुतं व्याप्तं
समग्रं वपुर्यस्य, तथा मृदु चलन्त्यौ ये अपरे स्वरगुल्फौ तयोर्गोऽन्तो भाग-
स्तेनोदीरितः कृत उत्थापितोऽङ्गुलीं शृङ्खलानां निपादो ध्वनिर्यत्र । शाययतीति
“अणोऽकर्मकादि”ति परस्मैपदम् । अधिरोहतीत्यधिरोहो हस्तिपदः । पक्षकः
पार्श्वम् ॥ ७ ॥

हुततरकरदक्षाक्षिप्रवैशाखशैले

दधति दधनि धीरानारवान् वारिणीव ।

शशिनमिव सुरौघाः सारमुद्धर्तुमेतं

कलशिमुदधिगुर्वी बल्लवा लोढयन्ति ॥ ८ ॥

एते बल्लवा गोपाः कलशिं कुर्वन्ति लोढयन्ति मञ्जन्ति । नर्पटिकास्यस्य
दग्धो मथनात् सा विलोडितेत्युच्यते । किमर्थं सारं नवनीतमुद्धर्तुम् । कीदृशं
कलशिमुदधिमिव गुर्वी महतीम् । कदा लोढयन्ति वारिणीव जलपटुले दग्धि
धीरान् मन्थरानारवान् घोषान् विध्रति । मन्थरान् सशस्त्रानित्यर्थः । कीदृशे दग्धि
हुततरा गतागतयशादतित्वरिता ये वराः पाषपस्तेर्दक्षं चतुरमाक्षिप्त आकृष्टो
वैशाखो मन्थ एव शैलं मन्दराद्रिपथेन । के यथा किमुद्धर्तुममन्धुरित्याह-शशि-
नमिव यथा वारिणि गम्भीरानारवान्दधति देवपूगाः शिशनमुद्धर्तुमर्ध्वं ममन्धुः

पथ गोपा सारमादातु कलशिमिति वाक्यार्थः । कीदृशि वारिणि द्रुततरै
करैर्दक्षमाक्षितो वेशाखतुल्य शेलो मन्दरादिर्यत्र । वेशाख इति "विशाखापा
ढादण् मन्थदण्डयो रित्यण् । दधनीति 'विभाषा डिश्यो । यथा चानेकेषा
मिवाना साफल्य तथा पूर्वमेवोक्तम् ॥ ८ ॥

अनुनयमगृहीत्वा व्याजसुप्ता पराची

स्वरमथ कृकवाकोस्तारमाकर्ण्य काले ।

कथमपि परिवृत्ता निद्रयान्धा किल स्त्री

मुकुलितनयनैव श्लिष्यति प्राणनाथम् ॥ ९ ॥

काचिद्भामिनी निर्मीललोचनेव कान्तमालिङ्गति । कीदृशी 'पूर्वं प्रार्थना
तिरस्कृत्य पराची पराङ्मुखी सती व्याजसुप्ता अलीकशयिता । अत्र च भा
नित्य कारणम् । अनन्तर च काले प्रभातसमये कृकवाको कुक्कुटस्य तार
रुत अत्या कथमपि मानित्वात् परिवृत्ता समुखी निद्रावशेन किलान्धा निद्राव्या
मोहव्याजेन स्थगिताक्षीव प्रिय परिप्यजते । यदि ह्यसौ व्याज न कुर्यात् ।
तत् लाघय प्रानुयात् । यदि च नाक्रियेत्तत्तुरताद्वञ्जिता स्यादिति निद्रयान्धा
किल प्राणेश्वरमाश्लिष्यति । अत्र च मागधमुखेन कविरेव प्रभातस्यरूपवर्णन
मेव कुरते । तेन वन्दिन कथमेव दम्पतिव्यवहार आनते इति न चोपम् ।
पराञ्चतीति पराची । अञ्जतेऽधोपसस्यान मिति ङीप् ॥ ९ ॥

गतमनुगतवीणैरेकतां वेणुनादैः

कलमविकलताल गायकैर्योधहेतोः ।

असकृदनयगीत गीतमाकर्णयन्तः

सुखमुकुलितनेत्रा यान्ति निद्रां नरेन्द्राः ॥ १० ॥

नृपा स्याप भजन्ते निद्रायन्ते इत्यर्थः । कीदृशा गीत गेयमाकर्णयन्त
शृण्वतोऽत एव सुखेनाङ्गेशेन मुकुलितनेत्रा निर्मीलितनयना निद्रा प्राप्ता इत्य
र्थः । कीदृशा गीत चणुनादैर्वेशाखनिभिरेकतामभेद गत प्राप्तम् । कीदृशैरनुगत
वीणैरनुवर्तितविषञ्जीवाधैरतेन त्रयाणामपि साम्य प्रतिपाद्यते । तथा कल मधु

रमचिरुलतालं संपूर्णतालं, तालेनाभ्रप्रमित्यर्थः । गीतमानः कलात्मकः ताल-
श्चञ्चत्पुटादिकः । अनवगीतमधुतपूर्वमनिन्द्यं वा, बहुकृत्यः श्रुतं दृष्टमवगीतमु-
दाहृतम् । तथा गायकैर्गायनैर्वोधहेतोर्निद्रामोक्षार्थमसरुद्धं भूयोभूयो गीतमुच्चारित-
मिति तन्त्रेण गीतशब्दस्यायमर्थः । यदि वा यत्तच्छब्दावध्याहार्यौ । गायकैर्य-
द्वीतिं तदाकर्णयन्त इत्यर्थः । यदि वा गायकैर्गायककर्तृकं गीतं शृण्वन्त इत्य-
र्थः । गायन्तीति गायकाः । “सः स्वकन्” ॥ १० ॥

परिशिथिलितकर्णग्रीवमामीलितान्त्रः

क्षणमयमनुभूय खममूर्ध्वजुरेव ।

रिरसयिपति भूयः शष्पमग्रे विकीर्णं

पटुतरश्चपलौघेप्रस्फुरत्प्रोथमम्भः ॥ ११ ॥

अयमम्भः पुरो निक्षिप्तं शष्पं घासं पुनरपि रिरसयिपति जिघत्सति । किं कृत्वा
ऊर्ध्वजुरेवोर्ध्वजानुरुपविष्ट एव किञ्चित्स्वप्नं निद्रामनुभूय सेवयित्वा । कथं परि-
शिथिलितमस्तम्भं कर्णमौर्वं यत्र । तथामीलिते अक्षिणी यत्र येन वा । कथं शुभु-
क्ते पटुतरं चतुरं चपलौ कम्पौ ओघौ यत्र । प्रस्फुरत् प्रोथं घोषारम्भं यत्र ।
स्वापः स्वप्नः “स्वपो नह्” । ऊर्ध्वं जानुनी यस्यासाधूर्ध्वजुः “ऊर्ध्वद्विभापे”ति
जानुशब्दस्य ह्युरादेशः । “रस आस्वादनेह्नयो”रित्यस्य घौरादिकस्य रिर-
सयिपतीति रूपम् ॥ ११ ॥

उदयमुदितदीप्तिर्पाति यः सङ्गतौ मे

पतति नवरमिन्दुः सोऽपरामेप गत्वा ।

स्मितरुचिरि च सद्यः साम्यसूयं प्रभेति

स्फुरति विशदमेपा पूर्वकाष्ठाङ्गनायाः ॥ १२ ॥

एषा पूर्वकाष्ठाङ्गनाया वासवाशायुवत्या विशदं प्रकटं प्रभा स्फुरति कान्तिः
प्रसरति । उत्प्रेक्ष्यते-इत्यतो हेतोः साम्यसूयं सेष्यं स्मितरुचिरि च हासच्छवि-
र्यया । तमेव हेतुमाह-योऽयं शशी मे सङ्गतौ अस्मत्संपर्के उदितदीप्तिर्जातकान्तिः
सन्नुदयं याति प्राप्नोति स पूर्वयोऽधुनापरां पश्चिमां प्राप्य नवरं केवलं पतति
१ ‘मानका’ ख. पाठः । २ ‘ष्ठ’ क. ख. पाठः ।

भ्रश्यतीति । यदा किल परं नारीं प्राप्य नायको भ्रंशमाप्नोति तदा प्रधानता-
यिका ईर्ष्या इव सति । उदयोदितशब्दाविणो रूपे । नवरशब्दः केवलार्थे देशी-
पदम्, अत्र तु कविना बलात्प्रयुक्तः ॥ १२ ॥

चिररतिपरिवेदप्राप्तनिद्रासुखानां

चरममपि शयित्वा पूर्वमेव प्रवुद्धाः ।

अपरिचलितगात्राः कुर्वते न प्रियाणा-

मशिथिलभुजचक्राश्लेषभेदं तरुण्यः ॥ १३ ॥

युवतयः कान्तानां गाढबाहुधलयातिङ्गनत्यागं नैव विदधति यतोऽनवरत-
सुरतभ्रमसंप्राप्तस्यापसुखानाम् । ताः कीदृश्यः पश्चादपि सुप्ता आदावेव चितिद्रा-
इति सन्महेलाधारः । तथाकम्पितदेहा प्रियनिद्राभङ्गभयादिति भाषा ॥ १३ ॥

कृतधवललिमभेदैः कुङ्कुमेनेव किञ्चि-

न्मलयरुहरजोभिर्भूषयन् पश्चिमाशाम् ।

हिमरुचिररुणिष्ठा राजते रज्यमानै-

र्जरङ्गकमलकन्दच्छेदगौरैर्मयूखैः ॥ १४ ॥

एष शीतांशुर्वाक्यं विशमंशुभिरलंकुर्वन् शोभते । कीदृशैर्जरङ्गं कठोरं पङ्क-
यत्कमलकन्दं पद्ममूलं मृणालं तस्य यश्छेदो भङ्गस्तैरिव धवलैः स्फुटितविसृ-
ष्टैरित्यर्थः । तथा किञ्चिदरुणिष्ठा लौहित्येन रज्यमानैः रङ्गीक्रियमाणैः । उद-
यास्तसमये हि रङ्गता आयते । अत एव मलयरुहरजोभिरिव चन्दनरेणुतुल्यैः ।
कीदृशैः रजोभिः कुङ्कुमेन कश्मीरजेन किञ्चित्कृतो धवलस्रः सितत्वस्य
भेदोऽन्यथात्वं येषाम् । अयमर्थार्थः—यथा कश्चिद्विलासी कुङ्कुमञ्छुरितचन्दन-
रजोभिर्नापि फलमलङ्काराणो राजते तथा सितरङ्गः किरणैः पश्चिमाशांभूषण-
न्दुरित्यर्थः । मयूखानां मलयरज उपमानं रङ्गानां तु काश्मीरम् । इयशब्दो
भिन्नक्रमः । उपमालङ्कारोऽयम्, उत्प्रेतेति तु केचित् । मलयरुद्रशब्दे मूलवि-
भुजादित्यात्कः ॥ १४ ॥

दधदसकलमेकं खण्डितामानमद्भिः

श्रियमपरमपूर्णमुच्छ्वसद्भिः पलाशैः ।

कलरचमुपगीते पदपदौघेन दत्तः

कुमुदकमलपण्डे तुल्यरूपामवस्थाम् ॥ १५ ॥

कुमुदकमलपण्डे कैरपपभाकरावधुना तुल्यरूपां सदृशात्मिकामवस्थां धत्ते विधत्तः । कीदृशे पण्डे इति साम्यमाह-एकं कुमुदपण्डमानमद्भिः संकुचद्भिः पलाशैः पत्रैरसकलमीपत्खण्डितामूनीकृतां श्रियं शोभां दधदुद्वहत्, अपरं तु पद्मपण्डं तैरसकलमुच्छ्वसद्भिर्विकसद्भिर्पूर्णमिसमग्रां श्रियं दधत् । तथा द्वे अपि पदपदौघेन भृङ्गसार्येनोपगीते मातुमारब्धे, बन्धमीत्या कुमुदे सौरभाकृष्टत्वाच्च कमले मुखरत्नम्, अतश्च सर्वथा तुल्यत्वस्यत्यम् । दत्त इति धामस्तत्, द्वित्यम् । "आभ्यस्तयोरतः" । दधस्तथोश्च । खरि च" । पण्डराब्दः पुं-स्थित्योः ॥ १५ ॥

मदरुचिमरुणेनोद्गच्छता लम्बितस्य

त्यजत इव चिरावस्यायिनीमाशु लज्जाम् ।

वसनमिव मुन्यस्य खंसते संप्रतीदं

सितकरकरजालं वासवाशायुवत्याः ॥ १६ ॥

पूर्वकाप्राज्ञनाया मुन्यस्य प्रारम्भस्यैतच्छिरकिरणकिरणनिकुलम् खंसते भ्रश्यति । तदा हि तत् पश्चिमाशादिगयलम्बि भवति । कीदृशस्य अरुणेनोद्गच्छतो-द्यता भवसम्बन्धिर्नो रधि लौहित्याख्यां लम्बितस्य प्रापितस्य, अत एव तमो-नाशाद् दीपप्राकाशयेन चिरावस्यायिनीं सहजां द्वियं संत्यजत इधेत्युत्प्रेक्षा । किमिव खंसते इत्याह-वसनमिवेति । यथा कस्याश्चित्कामिन्या मत्तायाः कान्तेन मदरधि लम्बिताया मुष्मादाश्वेन व्रीडानाशे सति घासः पतति तथैन्द्र्याः शशिकरा इत्युपमा, उन्नेतेति, केचित् । करजालस्य वसनमुपमानं, लज्जायास्तु तमः प्राभातिकम् । मुन्यस्येति सम्बन्धविबदायां पठ्यते । मदस्य नवा रुचिली-हित्यम् । अथर्वं चिरमवतिष्ठते इति चिरावस्यायिनी ॥ १६ ॥

अविरतरतलीलायासजातश्रमाणा-

मुपशममुपयान्तं निःसहेऽङ्गेऽङ्गनानाम् ।

पुनरुपसि विविक्तैर्मातरिश्वावचूर्यै

ज्वलयति मदनार्तिं मालतीनां रजोभिः ॥ १७ ॥

मातरिश्वा गन्धवह उपसि प्रगे मालतीनां रजोभिर्जातीरेणुभिर्वनितानां यद्यपि पुनरपि मदनार्तिं स्मरानल ज्वलयत्युद्दीपयति, यत उपशम नाशमा यान्तम् । कुत इत्याह-अनवरत या रतलीला निधुवनव्यापारस्तया य आयास खेदस्तेन जातश्रमाणा श्रान्तानामन एव नि सहे स्यकार्याक्षमेऽङ्गेऽतो घायुर्मा लतीना रजास्यवचूर्यै निक्षिप्य नै कामवद्धि ज्वलयति । कथमन्यथा कुसुम रेणुयमसितघातव्यलिफरात् ता सकामा इति भावः । कीदृग्भिः रजोभिर्विविक्ते ररुपहते । अथचूर्येणमन निक्षेपः । एतच्च प्रकृतत्वाद्भजसाधमेव । अन्योऽप्यस्मिं शाम्यन्त गोमयादिरजोऽथचूर्यै तेन ज्वलयति । उपशममिति "नोदात्तोपदेश स्ये"ति वृद्धिप्रतिषेधः ॥ १७ ॥

अनिमिषमविरामा रागिणां सर्वरात्रं

नवनिधुवनलीलाः कौतुकेनाभिवीक्ष्य ।

इदमुदवसितानामस्फुटालोकसम्प-

न्नयनमिव सनिद्रं घूर्णते दैपमर्चिः ॥ १८ ॥

एतद् दैप दीपसम्यन्धि अर्चिं शिवा घूर्णते कम्पते । क्षपाक्षये हि तैल क्षयाद्वातवशाद्वा प्रशाम्यन्तो दीपा कम्पन्ते । कीदृगर्चिः, अस्फुटालोकसम्पदप्रकृ दिततेज पुद्गलसरम् । उत्प्रेक्ष्यते-उदवसितानां भ्रेश्मणा नयनमिव सनिद्रत्वाद् घूर्णते । किं कृत्वेति सनिद्रत्वे कारणमाह-दम्पतीनां समग्रामेव रात्रिमभिच्छिद्यन्ना अपूर्यसुरतत्रिया कुतुहलादालोकस्य, अत एवानिमिष न निमिषतीत्यनि मिषमनिमीलनम् । "इगुपधत्वात्" । यः किल कौतुकाद्रात्रावनिमिषनेत्र किञ्चिदोपस्थादिव धीक्षते तस्यावश्यमेव प्रयुपसि निद्रयापदुष्णिनी नयने घू

हेते । रागिणामिति “पुमान् स्त्रिया” । सर्वा चासौ रात्रिः सर्वरात्रः “अहःस-
वै”ति टच् । लीला क्रिया । उदयसितशब्दे उदयपूर्वात्सिनोतेः क्तः । दीपस्येदं
दैपम् ॥ १८ ॥

विकचकमलगन्धैरन्धयन् मृदुमालाः

सुरमितमकरन्दं मन्दमाधाति वायुः^१ ।

समदमदनमाद्यधौवनोद्दामरामा-

रमणरभसखेदखेदविच्छेददत्तः ॥ १९ ॥

एष वातो मन्दं याति । कौदृशः फुल्लपद्मामोदैरिन्द्रिरिन्द्रोलीरन्धयन्
आकुलीकुर्वन्, तथा समदमदना माद्यन्त्यो हृष्यन्त्यो यौवनोद्दामास्तादृशयनिद-
च्छृङ्खला या रामाः कामिन्यस्तासां यद्मणं सुरतकेलिस्तत्र यो रभसोऽविचार्य-
प्रवृत्तिस्तेन यः खेदस्ततो यः खेदस्तस्य यो विच्छेदो विनाशस्तत्र दत्तश्चतुरः,
निधुवनधनमयमितकामिनीसेवानिपुण इत्यर्थः । कथं याति सुरमितं मकरन्दं मधु
यत्र यातयहने, विकासवशादि कुसुमरसः सुगन्धिर्भवति । कवलितमकरन्दमिति
तु पाठे कवलितं प्रस्तं गर्भीकृतम् । तथा मन्दं मृदु । अन्धं करोत्यन्धयति ।
मदयतीति मदनः “नन्यादिभ्यो ल्युः” ॥ १९ ॥

ललितनयनताराः क्षामवक्त्रेन्दुविभ्या

रजनय इव निद्राक्षान्तनीलोत्पलाक्षयः ।

तिमिरमिव दधानाः शंसिनः केशपाशा-

नयनिपतिगृहेभ्यो यान्त्यमूर्धारवध्वः ॥ २० ॥

एता वारयितासिन्यो राजवेश्मभ्यो यान्ति निःसरन्ति रजनय इव, रात्र-
योऽपि गच्छन्तीत्यर्थः । इति सहोक्तिः । तयोः श्लेषः । कौदृश्यो विलासिन्यः,
ललितानि मृदिनानि कम्पाणि वा नयनान्येव तारा यासाम् । अथवा ललिता
नयनेषु ताराः कर्नीनिका यासाम् । तथा क्षामं जागर्यावशात् कृशं वक्त्रमेवेन्दु-
विभ्यं यासां, निद्रया झ्रान्तानि नीलोत्पलान्येवाक्षीणि यासां, तथा काष्ण्या-
तिमिरमिव तमस्तुल्यान् शंसिनश्च लम्बमानान् केशपाशान् कवरीर्दधानाः । रज-

न्य कीदृश्य, लुलितनयननिभतारका सामवस्त्रतुल्यचन्द्रविम्बा सङ्कोचकान्तनीलोत्पलादय, तथा क्षीयमाणतिमिरधारिण्य । लिङ्गवचनभेदेऽपि सामान्यपदस्य दधाना इत्यस्याभेदात् न तिमिरमिव केशपाशान्दधाना इत्यौपम्यं विरुध्यते ॥ २० ॥

शिशिरकिरणकान्तं वासरान्तेऽभिसार्य

श्वसनसुरभिगन्धिः सांप्रत सत्त्वरेव ।

व्रजति रजनिरेषा तन्मयूखाङ्गरागैः

परिमलितमनिन्यैरभ्यरान्त वहन्ती ॥ २१ ॥

एषा क्षपा सांप्रत सत्त्वरेव व्रजति । किं कृत्येति त्वराकारणमाह-हिमकर एष कान्तस्त दिनहृद्येऽभिसार्याभिसृत्य गत्येति स्वार्थं विष्ट । मीदृशी रजनिः श्वसनेन वायुना सुरभिर्गन्धो यस्या । यदा हि वायुर्वहति तदा कुसुमरज प्रयोधात्सा सुरभिर्भवति । तथा शशिनो ये मयूखास्त एवाङ्गरागा अनुलेप नानि रैरनिन्यै स्ताभ्यैरभ्यरान्त नमोऽत परिमलितमिव परिमलित व्याप्त वहन्ती अत एव सत्त्वरेव । या किलाभिसारिका प्रदोषसमये कातमभिसरति, सा राज्ञौ प्रियाङ्गपणेण परिमलित सुरभीरुतमभ्यरान्त वल्लपल्लव वहन्ती सचर प्रातर्गृह्णाति । श्वसनं श्वासं सुरभिर्गन्धो यस्या सा श्वसनसुरभिगन्धिः । सप्रत्येव सांप्रतम् ॥ २१ ॥

नवकुसुमदवनश्रीहासकेलिप्रसङ्गा-

दधिकरचिरशेषामप्युषां जागरित्वा ।

अयमपरदिशोऽङ्गे मुञ्चति सस्तहस्तः ।

शिशयिपुरिष पाण्डुम्लानमात्मानमिन्दुः ॥ २२ ॥

अयं चन्द्रो वारुणीहरिदुःसङ्गे वपुर्निक्षिपति । कीदृश सस्तहस्तो लम्बि तकिरण । कीदृशमामान पाण्डु पाण्डुर तथा म्लान विच्छाद्यम् । किं कृत्या मुञ्चति नया मरणा यासौ कुसुमदवनश्री वैरज्यगङ्गमपत्तम्या यो हामो विना स स एव कलि व्रीडा तदवमरात् समग्रामेव निशामधिकदीप्ति सन् जागरि

त्वा द्योतित्या । अतश्चोत्प्रेक्ष्यते-शिशयिपुरिव सुपुप्सुर्यथा । यः किल नवया कान्तया सह सितकेलिप्रसङ्गाद्बद्धाभिलाषो निशां जागर्ति स प्रभाते नायिकान्तराङ्गे कटौ प्रसार्य पाण्डुम्भानमात्मानं निदिदासुर्मुञ्चति । रुचिर्दीप्तिरभिलाषश्च ॥ २२ ॥

सरभसपरिरम्भारम्भसंरम्भभाजो

यदधिनिशमपास्तं वल्लभेनाङ्गनायाः ।

वसनमपि निशान्ते नेप्यते तत्प्रदातुं

रथचरणविशालश्रोणिलोलैर्क्षणेन ॥ २३ ॥

यत् कान्तेन प्रियाया निशायां दुग्गूलमपहृतं तदपि क्षपाक्षयेऽपि दातुं नेप्यते, यतश्चरुविपुलकटितटलुम्पटनेप्रेण । कीदृश्या बन्धाः सरभसं यः परिरम्भस्तस्य य आरम्भ उपक्रमस्तत्र संरम्भं ग्रहमाकुलत्वं वा भजते या तस्याः सरभसपरिरम्भारम्भसंरम्भभाजः । “भजो एवः” । आलिङ्गनपूर्वं हि उत्थीयते । निशायामधिनिशम् । पश्यते इति वसनम् ॥ २३ ॥

सपदि कुमुदिनीभिर्मालितं हा क्षपापि

वयमगमदपेतास्तारकास्ताः समस्ताः ।

इति दधितकलत्रश्चिन्तयन्नङ्गमिन्दु-

र्वहति कृशमशेषं भ्रष्टशोभं शुचेव ॥ २४ ॥

साम्प्रतं शशी तनु नष्टकान्ति च सकलं धपुर्वहति विभर्ति । उत्प्रेक्ष्यते-प्रियभार्यत्वादित्यं चिन्तयन् शुचा दुःखेनेव । तामेव चिन्तामाह-कष्टमिदानीमेव कुमुदिनीभिर्मालितं संकुचितं विच्छायाभूतम् । निशापि नाशमाय, सर्वाश्च तारका भ्रष्टाः, तस्य हेता नायिकाः । यदुच्यते “कुमुदिनीप्रियो निशानाथस्तारपति” इति । यस्यापि गृहिण्यो नश्यन्ति सोऽपश्यमेव शोकेन कृशो विच्छायश्च भवति ॥ २४ ॥

व्रजति विषयमक्षणामंशुमाली न यावत्

तिमिरमम्बिलमस्तं तावदेवाक्षणेन ।

परपरिभवि तेजस्तन्वतामाशु कर्तुं

विभवति हि विपक्षोच्छेदमग्रेसरोऽपि ॥ २५ ॥

यावदेव रविर्नेत्रगोचर न याति तावदेवारुणेन सारथिना समस्त ध्वान्त
क्षितम् । युक्त चैतत् । यतो ये रिपूच्छित्तये प्रभाव विस्तारयन्ति तेषां पुरोया
य्यपि शङ्कन्मूलन विधातु शक्नोति । भगवास्तिमिररिपूच्छित्तये तेजस्तनोति,
अरुणोऽपि पुर सर । अश्वन्मलतेऽभीक्ष्णमित्यशुमाली । यद्वा अशुमाला यस्य
सन्ति “प्रीत्यादित्यादिनि ” । परिभवतीति “जिह्वाक्षिपित्रीएत्रमाव्ययाम्यमप
रिभूप्रसूभ्यश्चे ’ति इति । अग्रे सरतीत्यग्रेसर ‘ पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्वे ” ॥ २५ ॥

विगततिमिरपङ्कं परयति व्योम यावद्

धुषति विरहखिन्नः पक्ष्मती यावदेव ।

रथचरणसमाहस्तावदौत्सुक्यनुज्ञा

सरिदपरतटान्तादागता चक्रवाकी ॥ २६ ॥

रथचरणसमाहश्चक्रवाको यावच्चन्द्रध्वान्तकर्म ल धीक्षते यावच्च वियोगो
द्वेगात्पक्ष्मले चालयति तावदेवापरसेकतादुत्कण्ठाप्रेरिता चक्रवाकी प्राप्ता तेन
सह प्राप्ता, दिने हि तयो समागम ॥ २६ ॥

मुदितयुवमनस्कास्तुल्यमेव प्रदोषे

रुचिमदधुरुभयः कल्पिता भूषिताश्च ।

परिमलरुचिराभिर्न्यर्ककृतास्तु प्रभाते

युवतिभिरुपभोगात्रीरुचः पुष्पमालाः ॥ २७ ॥

प्रदोषे रात्रिमुखे उभय्य स्रजो नार्यश्च तुल्य सममेव रुचिमदधु कान्ति
वधु । तथाहि-उभय्योऽपि मुदितयुवमनस्का प्रीणिततरुणचित्ता कल्पिता
सुरताय चिन्तिता उम्भिनाश्च, भूषिता इन्दुमादिनालङ्कृता, अतः प्रदोषे
तासां साम्यमभूत् । प्रत्यूपे तु तर्फीभि इन्दुमस्रजो न्यर्कृता पराजिता
स्यन्ताश्च, यतस्ताभि परिमलेनोपभोगेन समर्देन रुचिराभिर्मनोहराभि । उप
मुक्ता हि नारी रम्यतरा भवति, ता पुनरुपभोगममर्दाभीरुचो म्लाना ।

उभावययवौ यासां ता उभय्यः "उभादुदात्तो नित्य"मिति तयस्यायच् । सत्य-
पि बहुत्वे प्रातिपदिकार्थस्य राश्यपेक्षं द्यवयवत्वं विद्यते एव । ज्ञेयः परामवश्च
न्यकारः ॥ २७ ॥

चिलुलितकमलौघः कीर्णवल्लीवितानः

प्रतिदिशमवधूताशेषशाखिप्रसूनः ।

कचिदयमनघस्यः स्यास्तुतामेति वायु-

र्मधुकुसुमविमर्दोद्गन्धिबेरमान्तरेपु ॥ २८ ॥

अयं समीरणः कचिदनघस्यो न कचिद् स्थायी सर्वत्रैवास्थिरोऽपि वेशमा-
न्तरेषु निशान्तान्यन्तरेषु स्यास्तुतां भजते स्थिरत्वमेति, सर्वतो निवृत्त्य तत्रै-
व भ्रमतीत्यर्थः । कीदृशेषु मधुकुसुमानां पानपुष्पाणां यो विमर्द उपभोगः परि-
मलस्तेनोद्गन्धिपूतकण्डेषु । ततो विशेषणसमाप्तः । कीदृशो वायुः उपमृदितस-
रसिजपण्डः, विक्षिप्तलताजालकः, सर्वस्यां च दिशि कम्पितनिविलपादपकुसु-
मः, अतश्च सर्वकुसुमसुरभिर्भूत्वा परिमलसुरमिषु वासवेशमसु चिरं कामिनां
घाटुकारोऽभूदिति वाग्यार्थः । तिष्ठति तच्छीलः स्यास्तुः "ग्लानिस्थश्च स्तुः"
॥ २८ ॥

नगपदबलिनाभीसंधिभागेषु लक्ष्यः

क्षतिषु च दशनानामङ्गनायाः सशेषः ।

अपि रहसि कृतानां वाग्विहीनोऽपि जातः

सुरतविलसितानां वर्णको वर्णकोऽसौ ॥ २९ ॥

अयं वर्णकश्चन्दनं निर्जनेऽपि कृतानां निधुवनलीलानां वर्णको जातः कथ-
कः संपन्नः । महान् रतिरणः कामिभिरकारीति समालम्बनेनार्य्यार्थीत्यर्थः ।
कदाचिदसौ सजिह्वो भवेत् तर्हि चित्रमित्याह-वाग्विहीनोऽपि । तर्हि कथमा-
प्यदित्याह-नक्षपदेषु त्रिवलौ नामौ संधिभागेषु च यतो लक्ष्यो न नष्टः, तथा
दन्तमण्डेषु किंचिद्विद्यमानः, अन्यत्र तु स्तनादाहुलुंसित एव । अतश्च तेषु
प्रदेशेषु सप्यस्तं दृष्ट्वा बुध्यन्ते-महानतिरतिव्यापारोऽभूयेन करजक्षतादावेव

समालम्भनं शिष्टमन्यत्र नेति, वर्णको वर्णको जातः । अपिशब्दो घिसयपूर्वके
घिरोधे । यत् किलैकान्ते कियते तस्य कथं वक्ता भवेत् तत्रापि वाग्विकलः ।
सन्धिभागाः पर्वस्थानानि ॥ २६ ॥

प्रकटमलिनलक्ष्मा मृष्टपत्राङ्गुलीकै-

रधिगतरतिशोभैः प्रत्युषः प्रोपितश्रीः ।

उपहसित इवासौ चन्द्रमाः कामिनीनां

परिणतशरकाण्डापाण्डुभिर्गण्डभागैः ॥ ३० ॥

अयं शशी तद्वर्णाकपोलफलकैकदेशैरुपस्युपहसित इव विडम्बित इव ।
पतोऽसौ निस्तेजस्वाङ्गदयमलिनाङ्गः, तैश्चोत्पुंसितमलरूपपत्रलतैः । तथा संनि-
वृत्तलक्ष्मीकः, तैस्तु प्रातोपमोगकान्तिभिरित्युपहासो युक्तः । कथं शायते उप-
हसित इवेत्याह-परिणता जरढा ये शरकाण्डाः शरास्तद्वत् तैरिव आपाण्डुभि-
र्गणैः । पाण्डुत्वमत्र हासरूपम् । उपसि प्रत्युष इत्यव्ययीभावः । प्रोपितेति
“वसतिषुधोरिदं” । पत्राङ्गुलिः पत्रलता ॥ ३० ॥

अथ कुलकम्—

सकलमपि निकामं कामलोलान्यनारी-

रतरभसविमर्दे भिन्नवत्यङ्गरागम् ।

इदमतिमहदेवाश्चर्यमाश्चर्यधान-

स्तव म्वलु मुखरागो यन्न भेदं प्रयातः ॥ ३१ ॥

प्रकटतरमिमं मा द्राक्षुरन्या रमण्यः

स्फुटमिति सविशङ्कं कान्तया तुल्यवर्णः ।

चरणतलसरोजाक्रान्तसंक्रान्तयासां

वपुषि नगविलेम्बो लाक्ष्या रञ्जितस्ते ॥ ३२ ॥

तद्वितथमवादीर्यन्मम त्वं प्रियेति

प्रियजनपरिमुक्तं यद् दुर्गलं दधानः ।

मदधिवसतिमागाः कामिनां मण्डनश्री-

व्रजति हि सफलत्वं बल्लभालोकनेन ॥ ३३ ॥

नयनखपदमङ्गं गोपयस्यंशुकेन

स्थगयसि मुहुरोष्ठं पाणिना दन्तदष्टम् ।

प्रतिदिशमपरस्त्रीसङ्गशंसी विसर्पन्

यद् परिमलगन्धः केन शक्यो वरीतुम् ॥ ३४ ॥

इति कृतवचनायाः कश्चिदभ्येति विभ्यद्

गलितनयनधारेर्पाति पादावनामम् ।

करुणमपि समर्थं मानिनां मानभेदे

रुदितमुदितमखं योपितां विग्रहेषु ॥ ३५ ॥

कस्याश्चिन्मानिन्याः कश्चित् कामी पादावनामं चरणावनतिं याति प्राप्नोति
पादयोः पततीत्यर्थः । यतो विभ्यत् प्रस्यन् । कीदृश्यास्तस्या इति भये कारण-
माह-इतीदं कृतवचनाया विहितवाच्यतायाः । कथमित्याह-सकलमित्यादि ।
निराममत्वर्थं कामलोला सुरतशृङ्गुर्यान्यनारी प्रतियुवतिस्तस्या यो रतिरभ्यस
धौतुष्यं तेन यो विमर्दः संपेक्षस्तस्मिन्प्रशेषमप्यङ्गरागं कुङ्कुमादिकं भिन्नपत्युत्पुं
सिगवति सति यत्तवाद्भुतनिधानस्य मुग्धरागो यत्रप्रसादो भेदं विनाशं न
गतो, घैलदयं न जातं मददेतदाध्यर्थमद्भुतम् । यद्वा हि सुरतमर्देन सर्वं पचाङ्ग-
रागो नाशयते तदा मुग्धरागस्यापि नाशो न्याय्यः, मुग्धस्याप्यङ्गत्वात्, यत्तु न
नष्टस्तदाध्यर्थमतस्त्वमाध्यर्थधाम । स हि तत्सपत्नीं निशि रमयित्वा मातस्तत्स-
काशं दृष्ट्वागतोऽन एवंबिधा वाच्यता । यिनत्ति स्म भिन्नवानिति विमर्दः कर्ता ।
केचिन्तु अन्यनारी अङ्गरागं भिन्नवर्त्तत्वाच्चक्षते । अङ्गं रज्यतेऽनेनेत्यङ्गरागः
कुङ्कुमादिषः ॥

किंच तवाय नखत्रिलेख करजक्षत तथा प्रियया स्फुट निश्चितमित्यतो हेतोर्लाक्ष्या रक्षित । कुत इत्याह-इमं नखत्रिलेखमनिस्फुटमन्यतार्यो मा द्राक्षु द्रक्ष्यन्तीति । माटाशङ्कायाम् । कथं रक्षितं सविशङ्कं साशङ्कम् । सा ह्यपमा शङ्कते यद्यहमेन न पिदधे तद्व्यसनिर्नो मा सपत्न्यो जुष्येरन्, अनुरागसूचका नि हि क्षतानि, स्त्रीणां तु तत्सौभाग्यं यत्तास्वद्वे प्रियक्षतानि नतु विपर्यय । अन्ये स्यादु-अतिप्रकट क्षतं ग्राम्यत्वं सूचयेदित्येपाशङ्का । अथ कथमसौ लाक्षारणेण न क्षयते इत्याह-तुल्यवर्णं इति । कीदृश्या लाक्ष्या पादपद्मता उन्नतप्रया । सा हि रतिकलहदुपिता सुरतप्रियेष्वप्यशास्त्रां सालङ्कारेण पादेन तदाचक्षनाम् । द्राक्षुरिति "सृजिदशोर्मंत्यमन्ति"ति वृद्धिः । विलेख इति भाषे घञ् । रक्षित इति रञ्जेत्यन्तात्कर्मणि ङ् । रक्षित इति क्वचित्पाठो रक्षितं पिहितं ॥

किंच यत् त्वमेधमभिहितवान् यत् त्वं मम प्रियेष्टेति तत्सत्यम् । कश्चित् इत्याह-यद्रमणीनिःसृतमम्वरं त्वं यसानोऽस्मद्गृहमागा संप्राप्त । यदि प्रियास्तेनितु दुग्धं प्रावृत्य त्वत्सर्मापमागतस्तत्किमित्येतावता त्वं प्रियेष्ट इत्यस्माद्रागिणा भण्डनश्रीं सुषेयतां प्रियजनदर्शनेन सफलतया प्राप्नोति, तदेव ह्यनल्पस्य सफलतया यत्प्रियजनं पश्यति । यदि चाहं क्वचिन्ना न स्यात्तत्किमित्येति नयं यास आच्छाद्य मम निवासमागतोऽसि, तस्माभिश्चितं तथाह प्रियेष्टं तुल्येष्टना । आगा इति "इणो गा लुङि" । सिपो कृत्यम् ॥

किंच सरसपरजक्षतं यपुः सत्यं वाससा पिधत्से, करेण च वक्ष्यन् प्रमोष्ट सत्यं पिदधासि, एतत्पुनः सरसपरिमलं सौगन्ध्यं केन गोपयितुं शक्यं यतः सर्वस्यां दिशि प्रसारि, तथा प्रतिनारीत्यतिकरसूचकम् । परिमलेन पुष्पाद्युपभोगेन गन्धं परिमलगन्धं । वक्ष्यितुमिति "वृत्तो वे"ति दीर्घः ॥

इति प्रियं प्रतिमिथं सा करोद, अतः स निश्चयत्पादयोः पपात । ननु यदि सन्धित्सुस्तत्प्रकटमेव कथं न प्रार्थयते किं रोदनेनेत्याह-करुणमपीत्यादि । निप्रदेषु कलहेषु ससु योषिता रुदितं रोदनमस्त्रं यशीकरणमुद्रितमुत्तमम्, इत्यतोऽसागरुदत् । कीदृशप्रदिनं करुणं दीनमपि मानिनां मृषितानां मानभेदं धैर्यं निरास्ते स्तब्धतात्यागे समर्थं शक्नुम् । अपिनिराधे । यः क्लिप्तं करुणं सदयो बुद्धादिभ्यः न कथं भेदे घातं समर्थो भवेत् । अन्यं तु ह्रीं पूर्णपत्नीं हं च समर्थकवर्गस्य व्यापत्तने । अथ किमिति न पादावनतिं यात सा या गंगे

देत्याह-मानितामपि करुणं दैन्यमेव यस्मान्मानभेदे मानिनीनां रोपनिरासे सम-
र्थमतः न पादयोरपतत् । तथा विग्रहेषु योपितां यस्माद्बुद्धितमन्वमुद्धितमतः
सारोदीदिति । अपिर्मित्रकर्मः, उन्नतानामपीति भावः । रुद्धिमिति भावे,
उद्धितमिति वदतेः कर्मणि ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

(इति पञ्चभिः कुलकम्)

मदमदनविकासस्पष्टधाष्ट्योदयानां

रतिकलहविकीर्णभूषणैरञ्जितेषु ।

विदधति न गृहेषूत्कुलपुष्पोपकारं

विफलविनययत्नाः कामिनीनां वयस्याः ॥ ३६ ॥

सख्यो वासवेशमसु विकचकुसुमप्रकरं न कुर्वन्ति, यतः कामिनीनां सुर-
मरविहितैरामरणैरञ्जितेषु भूषितेषु । कीदृशीनां स्त्रीणां मदमदनयोर्षो विका-
सप्रसर उल्लेखन्यं तेन स्पष्टः प्रकटो धाष्ट्योदयो वैयाख्याविर्भाषो यास्ताम् ।
त एव भूषणल्लेखः । कीदृशो वयस्याः, विफलो निरर्थको विनये आचारे
देवये वा पुष्पोपकारे यत्नो यासां ता विफलविनययत्नाः । प्रभातपुष्पप्रकटो हि
निशान्तेष्वान्धारः स च तासां निरर्थको भूषणैरेव तत्कार्यस्य कृतत्वात् । विन-
य आचारो विशेषाधानमिति केचित् । मदमदनविकासो धृष्ट्ये कारणं, तद्ग-
णल्लेखे सौऽपि पुष्पोपकाराभावे विनययत्नवैफल्ये च । एवमन्यत्र हेतुहेतुम-
द्भाषो योज्यः । उपकार प्रकरः, वयसा तुल्या वयस्या "नौषयोधर्मे"ति
यत् ॥ ३६ ॥

करजदशनचिह्नं नैशमङ्गेऽन्यनारी-

जानितामिति संरोपामोर्ष्यया शङ्कमानाम् ।

स्मरसि न व्यनु दत्तं मत्तयैतत् त्वयैव

न्वियमनुनयनीत्यं व्रीडमानां विलासी ॥ ३७ ॥

कश्चित् कामी इत्यमनेन प्रकारेण नार्जमनुनयति प्रत्याययति यतः स्मरो-
णम् । कुतः कुपिनामिन्याह-यत इष्यया मत्स्मरेणेत्येवं शङ्कमानां संभावय-

न्तीम् । किमित्याह-एतद् देहस्य नखदन्तपदं सपत्नीदत्तमिति । कदाचित्तत्त्वमे-
तत् स्यादित्याह-नैशमिति । तस्यामेव निशायां भवम् । कथमनुनयतीत्याह-चित्रं
न स्मरसि एतत्तत् नैशं भवत्यैव क्षीयया कृतमिति अत एव तां लज्जमानाम् ।
खलुर्विस्मये । साधु विलसतीति विलासी “वौ कसलसे”ति धिमुन् । अनेन
प्रकारेणेत्थं “इदमस्थमुः, एतेतौ रघोः” ॥ ३७ ॥

कृतगुरुतरहारच्छेदमालिङ्गा पत्यौ

परिशिथिलितगात्रे गन्तुमापृच्छमाने ।

विगलितनयमुक्तास्थूलवाष्पाम्बुविन्दु

स्तनयुगमथलायास्तत्क्षणं रोदितीव ॥ ३८ ॥

प्रिये पातुमापृच्छमाने ज्योत्कुर्वति सति बध्वास्तत्क्षणं सपदि कुक्षयुग्मं
रोदितीव । यतस्तत् विगलितनयमुक्तास्थूलवाष्पाम्बुविन्दु, विगलिता भ्रष्टा नवाः
प्रत्यग्नाः स्वच्छा या मुक्ता मुक्ताफलानि ता एव स्थूला वाष्पाम्बुविन्दवोऽम्बुज-
लकणा यस्य । कीदृशे कान्ते आलिङ्गा परिशिथिलितगात्रे मुक्तावपुषि । आश्ले-
षपूर्वं शामन्त्रणम् । कथमालिङ्ग्य कृतो गुरुतराणां हाराणां छेदो यत्र, अत
एव स्तनयुगं तथाविधम् । आपृच्छमाने इति “आहि पृच्छेत्पसंव्यान”मित्या-
त्मनेपदम् ॥ ३८ ॥

यद्गु जगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहं

चकर च किल चाटु प्रौढयोपिद्वदस्य ।

विदितमिति सम्बीभ्यो रात्रिवृत्तं विचिन्त्य

व्यपगतमदयाहि व्रीडितं मुग्धवध्वा ॥ ३९ ॥

कयाचिन्मुग्धवध्वा नवोदया क्षीयत्वापगमे निशाव्यापारमित्येवं विचिन्त्या-
हनि मीडितं द्वीतम् । यद्यसौ क्षीवामूत्तत्कथं तत् स्मरतीत्याह-वयस्याभ्यः संका-
शादवगतम् । तमेव चिन्ताप्रकारमाह-तस्य कान्तस्याप्रतोऽहं किल क्षीवा यद्गु
जगद रपाट, तथास्य प्रगल्भवनितेव चाटु प्रियं चकर । किलागमे, सप्यो हि
मामाहुः-न्ययाद्य निशि मत्तया रटितं चाटु चाकारीति । इतिशब्दश्चिन्तया
सम्बध्यते । चकर-जगदेति “परंते लिट्” । उत्तमविषये हि चिन्तयाक्षेपान्

परोक्षता संभवतीत्युक्तमेव । “खलुत्तमो धे”ति एित्वविकल्पः । प्रौढशब्दे “प्रादु-
होढोढ्येप्येधि”ति वृद्धिः । सखीम्य इत्यपादाने पञ्चमी । बुद्धिकृत एवमा-
दावपायः ॥ ३९ ॥

अरुणजलजराजीमुग्धहस्ताग्रपादा

यहलमधुपमालाकज्जलेन्दीवराक्षी ।

अनुपतति विराचैः पलिषां न्याहरन्ती

रजनिमचिरजाता पूर्वसंध्या सुतेव ॥ ४० ॥

एषा पूर्वसंध्या रजनिमनुपतत्यनुयाति रात्र्या सह क्षीयते इत्यर्थः । कीदृ-
शी अरुणा लोहिता जलजराज्यः पद्मावल्लय एव मुग्धे मनोज्ञे हस्ताग्रे पादौ च यस्याः ।
तथा यहला दीर्घदीर्घा या मधुपमालालिपङ्क्तिः सैव कज्जलं येषां तानीन्दी-
वराण्येषाक्षीणि यस्याः । तथा ययसां दतैर्व्याहरन्ती संभाषमाणेष । तथाचि-
रजाता तदैवेदिता अत एवाचिरजाता सुतेव । बाला किल रक्तकरचरणा
अञ्जनरञ्जितनेत्रा च क गतासि गृहाण मामिति व्याहरन्ती जननीमनुयाति ।
अनुपततीति अनुशब्द उपसर्गः पञ्चादर्थः सहाय्यो वा कर्मप्रयत्ननीयः । अचिरं
जाता याचिरजाता “कालः परिमाणिने”ति समासः । सुताशब्दे “ययसि प्रथ-
मे” इति ङीप् न भवति । नह्येव श्रुत्या प्रथमययोधाक्षी अपित्वचिरशब्दसं-
निधानात् ॥ ४० ॥

प्रतिशरणमशीर्णज्योतिरग्न्याहितानां

विधिविहितविरिचैः सामिधेनीरधीत्य ।

कृतगुरुदुरितौघध्वंसमध्वर्युवर्च्यै-

हुतमयमुपलीढे साधु सान्नाय्यमग्निः ॥ ४१ ॥

अयं हुताशनः सान्नाय्यं हविरुपलीढे भक्षयति । कीदृशोऽग्निरशीर्णज्यो-
तिरनाहतार्चिः समृद्धार्चिः । कीदृशं हविरग्न्याहितानामाहितानीनां प्रतिशरणं
शालायां शालायामध्वर्युवर्च्यैर्वेदविद्वैः साधु विधियद्भुतं प्रास्तम् । किं कृत्वेति
साधुत्वमाह-मामिधेनीर्धोय्या अधीत्योषार्यं तथा विधिना वेदोक्तविधानेन विहित

उच्चारितो विरिञ्च उदात्तादिस्वरो वैस्तैर्विधिप्रहितविरिञ्चै । अत एव
विहितसञ्चितपापपूरणाय हवि । एष चात्र पार्श्वेणो होमविधिरपन्यस्त पूर्वं
पौर्णमास्या वर्णितन्यात् । आहित उत्पादितोऽग्निर्गन्ते अन्याहिता “वाहिता
ग्न्यादिषु” । विरिञ्च स्वरे निपातित । समिधामाधानमन्त्र समिधेनी “समि
धामाधाने येण्यम्” पित्यात् डीप् “यस्येति च, हलस्तद्धितस्य” । अर्घीत्येति
पत्युकोरसिद्ध इति सवर्णदीर्घ । वरे साधुर्वर्त्य । उपलीढे इति लिट् कर्तरि
लकार । सानाव्यमिति निपातितम् ॥ ४१ ॥

प्रकृतजपविधीनामास्यमुद्रश्चिदन्तं

मुहुरपिहितमोष्यैरक्षरैर्लक्ष्यमन्यैः ।

अनुकृतिमनुबेलं घटितोद्धृतस्य

म्रजति नियमभाजां मुग्धमुक्तापुटस्य ॥ ४२ ॥

नियमभाजा सध्यायन्दिनामास्य मनोऽनुशुक्रिकावाटस्यानुकार सादृश्य याति ।
यतस्तेषां जपे प्रस्तुतत्वात् तत् ओष्ठ्यैर्घर्णेनूपध्मानीयैरपिहित स्थगितम्, पुनश्चा
न्यैर्वन्त्यादिभिर्लक्ष्य विवृतम्, अत एवोद्गमय उच्चकिरणा दन्ता यस्य तदुद्गम
दन्तमुद्गदशनम् । कीदृशस्य मुक्तापुटस्य अनुबेलं मुहुर्मुहुर्घटितस्य पुनश्चोद्
द्धृतस्य विकसितस्य । जपो मनोमन्त्र । अस्यतेऽनेनाश्रपानादिकमित्याख्यम् ।
अनुबेलमिति धीप्ता । मुक्तानां पुटो मुक्तापुटः शुक्रिकावाट ॥ ४२ ॥

नवकनकपिशङ्गं वासराणां विधातुः

ककुभि कुलिशपाणैर्भाति भासां चित्तानम् ।

जनितभुवनदाहारम्भमम्भांसि दग्ध्वा

चलितमिव महावधेरूर्ध्वमौर्वानलार्चिः ॥ ४३ ॥

एतद् दिनपते सगन्धि फार्तस्वरमासुर रुचिनिशुम्भमैन्द्रा दिशि राजते ।
उत्प्रेत्यते-महोदधेरजलानि भस्मीकृत्य त्रिलोकां दिधक्षु म्रदवाग्निनेन उपरिष्ठाग्र
वृत्तमिव । द्यौर्वाग्नि कोपजोऽधिशाया जले घनोऽग्निर्वाग्निलो - चदधावक्त्रा
कार ॥ ४३ ॥

विततपृथुवरत्रातुल्यरूपैर्मयूवैः

कलश इव गरीयान् दिग्भिराकृष्यमाणः ।

कृतकलकलविङ्कालापकोलाहलाभि-

र्जलनिधिजलमध्यादेप उत्तार्यतेऽर्कः ॥ ४४ ॥

एष रविर्दिग्भिरग्निजलमध्यात् कनककुम्भ इवोत्तार्यते उत्क्षिप्यते इति समस्तमेव धाप्यमूहारूपम् । तस्याश्च समुद्राद्भगवत् उदयो निमित्तम् । कीदृशोऽर्को मयूखैराकृष्यमाणः । कीदृशैर्वितताः प्रसारिताः पृथवो दीर्घा धा धरणा रज्ज्वस्ताभिस्तुल्यं रूपं येषां तैः रज्जुभिर्भैरित्यर्थः । कीदृशीभिर्विग्भिः, कृतः कलो मधुरः कलविङ्कालापश्चटकध्वनिरेव कोलाहलः कलकलो धामिः । यदा किल धारस्त्रीणां कूपादौ कनककलयं पतति तदा ताः कलकलं कुर्यत्यो रज्जु-भिस्तमाकर्षयन्ति ॥ ४४ ॥

पयसि सलिलराशेर्नक्तमन्तर्निमग्नः

स्फुटमनिशमतापि ज्वालया वाडवाग्नेः ।

यदयमिदमिदानीमद्भुद्यन् दधाति

ज्वलितखदिरकाष्ठाङ्गारगौरं विवस्वान् ॥ ४५ ॥

रात्रावग्निजलमध्ये मग्नो रविर्नूनमौर्वानलाविपात्यर्थमतापि तापितः । कुतो निश्चयोऽयमित्याह-यदयमधुना रविरुद्भूयन् दीप्तखदिरदारविस्फुलितसदृशं शरी-रमुद्ब्रहति । यद्यसौ गौराग्निसन्तप्तः स्यात् कुतो लौहित्यस्यागमः । अतितप्तं ह्यपि पिण्डादि लोहितं भवति । अतापीति तापयतेः कर्मणि लकारः ॥ ४५ ॥

अतुहिनरुचिनासौ केवलं नोदयाद्रिः

क्षणमुपरिगतेन दमाभृतः सर्व एव ।

नचकरनिकरेण स्पृष्टवन्धूकात्सु-

स्त्यकरंस्तिमेते शम्बरं चित्रनीव ॥ ४६ ॥

न केवलं भगवतारूढेनायमुदयाचलो रत्नगुञ्जीवगुच्छोभितमयतसरुमि
व वदति यावत् समग्रा एव भूषण । सर्वेषामेव तदशुसम्बन्धादिति भाव ।
लोकस्तु घग्नि-उदयशिखरिशिखरभूतो भगवान् भास्कर इति । कीदृशेन रविणा
नवस्तरुणो लोहित करनिकरो रश्मिपुञ्जो यस्य तेन नवकरनिकरेण । क्षण,
यावद्राग न मुञ्चन्ति रश्मय इत्यर्थः । अतुहिनश्चिनेति करणे तृतीया । मित्र
तीति बहुवचनम् । उदयाद्रिसम्बन्धे तु वचनपरिणाम ॥ ४६ ॥

उदयशिखरिशृङ्गप्राङ्गणेष्वेव रिङ्गन्

सकमलमुग्धहासं धीक्षितः पद्मिनीभिः ।

विततमृदुकराग्रः शब्दयन्त्या वयोभिः

परिपतति दिवोऽङ्ग लीलया बालसूर्यः ॥ ४७ ॥

अथ बालसूर्य मोहजिर्लीलया दिवोऽङ्ग परिपतति विद्यत उत्सङ्गमारो
इति । कीदृश उदयशिखरिशृङ्गेषु उदयाद्रिशिखरेष्वेव प्राङ्गणेष्वग्निरेषु रिङ्गन्
भमन्, तथा कमलिनीभिः पद्मिनीभिरालोकितः । कथं कमलान्येव मुखानि
तेषां हासो विकास सह तन घटते यत् । तथा विततानि प्रसृतानि मृदुन्य
तीक्ष्णानि कराग्राणि रश्मिकोटयो यस्य स विततमृदुकराग्रः । कीदृशया विय,
वयोभिः पिपतिपद्भिः (?) शब्दयन्त्या इतश्चाया । योऽपि बाल सोऽङ्गने
स्वलनं सहासं नारीभिरीक्षितं प्रसारितकमलकराग्रं आङ्गयन्त्या मातुरन्सङ्ग
हेलयाधिरोहति । रिङ्गन्निति “रिणि गत्यर्थः” ॥ ४७ ॥

क्षणमयमुपविष्टः दमातलन्यस्तपादः

प्रणतिपरमवेद्य प्रीतमहाय लोकम् ।

भुवनतलमशेषं प्रत्यवेक्षिष्यमाणः

क्षितिधरतटपीठादुत्थितः सप्तसप्तिः ॥ ४८ ॥

असौ सप्तसप्तिः सप्ताश्व उदयाद्रिस्थलविष्टादुत्थित उदस्थात्, गगन
पतित इत्यर्थः । कीदृश क्षण तत्रोपविष्टो विलम्बित, तथोर्ध्वोपविष्टनिहितवि
रण । निमर्धमुत्थितं समग्रं जगतीष्टं प्रत्यवेक्षिष्यमाणा लक्षिष्यमाणा रक्षि
ष्यन् प्रतिजागरितुम् । किं गगनालाकमन्त्रेण दृष्ट्वा । कीदृश प्रणतिपरं प्रहम्,

तथा प्रीतं भगवदुदयात् प्रीतम्, श्रद्धाय द्रागुपवेशनन्तरमित्यर्थः । योऽपि राजा
स पादपीठनिहितचरणः क्षणं सिंहासने उपविश्य प्रीतिप्रणतस्य लोकस्य दर्शनं
दत्त्वा ततो भुवं गवेयितुमुत्तिष्ठति । प्रत्यवेक्षिष्यमाण इति क्रियायां क्रियाधा-
यां “लृट् शेषे चे”ति लृट् ॥ ४८ ॥

परिणतमदिराभं भास्करेणांशुबाणै-

स्तिमिरकरिषटायाः सर्वदिक्षु क्षतायाः ।

रुधिरमिव वहन्त्यो भान्ति बालातपेन

च्छुरितमुभयरोधोधारितं धारि नद्यः ॥ ४९ ॥

अमूः सरितो धारि वहन्त्यो राजन्ते । कीदृशमुभाभ्यां रोधोभ्यां धारि-
तमुभयरोधोधारितं तटद्वयनिषिद्धम्, तथा बालातपेन रञ्जितम्, अत एव
सुजातहरत्ननिभम् । अतश्चोत्प्रेक्ष्यते-रुधिरमिव । किमप्यमित्यसृज आगममा-
ह-रधिणा रश्मिशरैर्दशस्वाशासु विदारितायास्तिमिरकरिषटायाः संबन्धि । उभय-
रोधोधारितमिति किम् ? सर्वदिक्षु क्षतत्वात् तमोगजताया अतिभरेण रुधिरस्य
सर्वसंक्षयो मा भूत् । वहतिधारणार्थः सकर्मको यथा वहति भारं चैव
इति ॥ ४९ ॥

वधति परिपतन्त्यो जालवातायनेभ्य-

स्तरुणतपनभासो मन्दिराभ्यन्तरेषु ।

प्रणयिषु वनितानां प्रातरिच्छत्सु गन्तुं

क्रुपितमदनमुत्तोत्तननाराचलीलाम् ॥ ५० ॥

एता बालरविरुचौ जालप्रधानेभ्यो वातायनेभ्यो वेश्ममध्यं प्रविशन्त्यः
सत्यः प्रगे विषासुषु^१ प्रियेषु शुद्धस्वरक्षिताग्निस्तप्तसायकवैदर्घ्यं विभ्रति ।
क्रुपितेन कामेन नायकानां गमननिषेधार्थं नाराचा एते क्षिता इति शायते
इत्यर्थः । सर्वापसः शरो नाराचः । वनितामद्वयं विस्पष्टार्थम् ॥ ५० ॥

अधिरजनि वधूभिः पीतमैरेयरिक्तं

कनकचपकमेतत् प्रातरालोहितेन ।

उदयदहिमरोचिज्योतिपाक्रान्तमन्त-

मधुन इव तथैवापूर्णमद्यापि भाति ॥ ५१ ॥

एतत् चामीकरणमाजन प्रभाते राजते । अधिरजनि रात्रौ पीतमैरेयमत
एव रिक्तमास्वादितेन कापिशायनेन शून्यमित्यर्थः । तथा उदयत अहिमरो
चिपस्तीक्ष्णाशोरालोहितेन रक्तेन ज्योतिषा तेजसान्तर्मध्ये आक्रान्तमधिष्ठितम् ।
अतश्चोत्प्रेक्ष्यते-अद्यापि प्रातस्तथैव निशायामिष मधुन आपूर्णं मैरेयेण भरि
तम् । उदयदिति "ई गता" वित्यस्य भोवादिकस्य शतरि रूपम् । केचिद्वा "अय
गता" धिति स्वरितेत पठन्ति । मधुन इति 'हस्य च वर्तमाने' इति
पठ्यते ॥ ५१ ॥

सितरुचि शयनीये नक्तमेकान्तमुक्तं

दिनकरकरसङ्गाव्यङ्गकौसुम्भकान्ति ।

निजमिति रतयन्धोर्जानतीमुत्तरीयं

परिहसति सखी स्त्रीभाददानां दिनादौ ॥ ५२ ॥

काचिद्वधू वधूया परिहसति । यतो रतयन्धो सुरतगुरोर्वासोऽहरादौ
गृहानाम् । कुतो, निजमिति जानतीमस्मदीयमेतदित्ययमवच्छन्तीम् । कौसुमुत्त
रीयं सितरुचि धवलच्छवि तथा रात्रौ शय्याया रिरसया एकान्तेन निश्चयेन
एकान्ते वा एकदेशे मुक्तमुत्सृण्म् । ननु यदि तत्सितरुचि तदस्थान एव त
स्या भान्तिर्यतो महेला रक्तधारिण्य इत्याह-शिशुरविकिरणज्यतिकरेणाव्यङ्गा परि-
पूर्णा कौसुम्भा कुसुम्भकेसरसम्बन्धिनी कौसुम्भस्येव वा वस्त्रस्य भान्तिरुद्भ
विर्यस्य तत् दिनकरकरसङ्गाव्यङ्गकौसुम्भकान्ति । अतश्च सारूप्यात्सशयो युक्तः ।
रतयन्धोरिति पञ्चमी । कीडापूर्वको हाम परिहास । स्त्रीमिति "वाम्
शम्भो" ॥ ५२ ॥

प्लुतमिव शिशिरांशोरंशुभिर्घञ्जिशासु

स्फटिकमयमराजद् राजताद्रिस्थलाभम् ।

अरुणितमकठोरैर्वरम कश्मीरजाम्भः-

लपितमिव तदेतद्भानुभिर्भाति भानोः ॥ ५३ ॥

तदेतद् स्फटिकेशमाधुना कश्मीरजाम्भलपितं पुङ्गुमजलक्षालितमिव राजते । किं तदित्याह-यन्धुशिकिरणे क्षपासु प्लुतं क्षालितमिव सत् रूप्यनाग रुद्रनिभमलयत इष्टम् । यदि तर्हि तत् स्फटिकं तत्कथं लोहितमेक्षीत्याह-अरुणोत्प्रेषोदैरपि करेयंतोऽरुणितं रङ्गाकृतम् । ग्राह्येन कश्मीरेषु जायते इति कश्मीरजं पुङ्गुमम् । वज्रतस्य विनाशो राजतम् ॥ ५३ ॥

सरसनपदान्तर्दष्टकेशप्रमोक

प्रणयिनि विदधाने योपितामुल्लसन्त्यः ।

विदधति दशनानां सीत्कृनाविष्कृताना-

मभिनवरविभासः पद्मरागानुकारम् ॥ ५४ ॥

योपिता ये दन्तास्तेषां नरुणतपनरूपेण उल्लसन्त्य स्फुरन्त्य पद्मरागानु-
कारमरणमणिसादृश्यं विदधति पुरेन्ति, पद्मरागरूपान् दशनान् सपादयन्ती
त्यर्थः । उल्लसन्त्य क्षिप्रान्त्य स्फुरन्त्यो वा दशनेभ्यः । कीदृशानां दशनानां
मिति हसपदं कारणमाह-सीत्कृतेनाविष्कृतानां प्रकटितानाम् । कदेति सीत्कृ-
तकारणमप्याह-सरसमभिनयं यत्रपपद् वरजक्षतं तस्यान्तर्मध्ये दृश्यं ललपस्य
केशम्यं पालस्यं प्रमोकं मोक्षं प्रेषति पुराणे, अन्तर्ध्वपीडावशात् सीत्कृतं कण-
नम् । दृष्टं ललपमिति दशीपदम् । प्रमोचनं प्रमाज् । भावधन् । “चा पु ॥ ५४ ॥

अचिरतदयिताङ्गासङ्गसचारितेन

चक्षुरितमभिनयामृक्कान्तिना कुङ्कुमेन ।

रुनरुनिरुपलेग्याकोमल कामिनीनां

भगनि वपुराप्तच्छायमेवानपेऽपि ॥ ५५ ॥

सीमन्तिनीना गात्रमातपेऽप्यवाप्तच्छाया भवति, कान्तिमत् सपद्यते इत्यर्थं । अपिर्विरोधे । नहि यत्रातपस्तत्र छाया भवति परस्परपरिहारेण तयोरवस्थानात् । अविरोधस्तु छायाशब्दस्य शोभार्थत्वात् । कीदृग्वपु कुङ्कुमेन च्छुरितम् । कुतस्त्येनेत्याह-अधिरत दयितेन सह योऽङ्गसङ्गस्तेन सचारितेन लगितेन, अभिनवास्त्वेकान्तिना तत्क्षणघृताम्रलोहितेन । कीदृग्वपु कनकस्य निकपे परीक्षोपले या रेखा राजिस्तस्या कोमल सदृश, तद्वद्वा कोमल मनो हामिति त्यन्ये । सुवर्णगौरमित्यर्थं । निकप्यतेऽस्मिन्निति निकपः । घ ॥ ५५ ॥

सरसिजवनकान्तं विभ्रदभ्रान्तवृत्तिः

करनयनसहस्रं हेतुमालोकशक्तेः ।

अखिलमतिमहिम्ना लोकमाक्रान्तवन्तं

हरिरिव हरिदम्बः साधु वृत्रं हिनस्ति ॥ ५६ ॥

हरिदम्बो नीलसन्नि सूर्य साधु सम्यक् वृत्र ध्वान्त हिनस्ति क्षपयति । क इयं हरिरिव, यथा हरिरिन्द्रो वृत्र वृत्रासुरमत्सेद एव रघिस्तमस्तृणेडि इत्यर्थः । इदानीं श्लेषः । कीदृशो हरिदम्बः करा किरणा एव नयनानि तेषा सहस्र विभ्रवुद्धहन् । कीदृश सरसिजवनस्य पद्मपल्लवस्य कान्तमभिमत विका सौत्पादकत्वात् । तथालोकशक्तेर्दर्शनसमर्थस्य हेतु कारणम्, भगवति खलुहते सर्वे किञ्चिदालोक्यन्ते । भगवान् कीदृश अभ्रान्ते नभोभागे वृत्तिरवस्थान यस्यासाधभ्रान्तवृत्तिः । कीदृश वृत्रम् अतिमहिम्ना पादवातिशयेन समग्र भुव नमानान्तवन्तं व्यश्रुवानम् । वृत्रासुरोऽपि माहात्म्येन रोधसी व्याप्यास्यात् । हरिः कीदृश अभ्रान्ता भ्रान्तिरहिना सधादिर्ना वृत्तिर्व्यापारो यस्य, तथा नय नसहस्र दधत् । कीदृश सरसिजवनवन् कान्त, तथालोकशक्तेर्हेतुम् । नेत्रस आचनेन हि दृश्यते । अभ्राणि विद्यन्ते यस्य तदभ्रमाकाशम् । वृत्र तमोऽसुर इव । अन्यत्र हि 'वृत्राग्निपुत्रमन्त्रेभ्यः' इत्यविशेषाभिधानात् तमस्यप्यप पुलिङ्ग एवेति, आभ्रान्तवन्तमिति प्रयोगः । ये तु तत्र स्थिताधियादुस्तयामा भ्रान्तवदिति भाव्यम् ॥ ५६ ॥

अवतमसभिदायै भास्वताभ्युद्गतेन

प्रसभमुद्गणोऽथ दर्शनीगोऽप्यपास्तः ।

निरसितुमरिमिच्छोर्ये तदीयाश्रयेण

श्रियमधिगतवन्तस्तेऽपि हन्तव्यपक्षे ॥ ५७ ॥

अगम्यता तिमिरविदारणार्थमुदितेन रम्यं भवक्रमपि बलान्नाशितम् । यस्मा-
द्विपक्षं जिघांसोस्तेऽपि घात्यवर्गे ये रिपुसमाश्रयप्राप्तसमृद्धयस्तानप्यस्तौ हिन-
स्तीत्यर्थः । उडुभिश्च संतमसवशाद् दीप्तिरधिगता । अवतमस इति “अवसम-
न्धेभ्यस्तमस” इत्यच् ॥ ५७ ॥

प्रतिफलति करौघे समुखावस्थितायां

रजतकटकभित्तौ सान्द्रचन्द्रांशुगौर्याम् ।

बहिरभिहतमद्रेः संहतं कन्दरान्त-

र्गतमपि तिमिरौघं घर्म्मभानुर्भिनसि ॥ ५८ ॥

उष्णांशुर्बहिर्विनाश्यापि गिरिदरीधिबरस्थितमपि तिमिरनिकरं क्षपयति ।
कदा अद्रेरेव समुखावस्थिता या शशिकरनिकरधवला रजतकटकभित्तिः सुष-
र्णसारकुड्मं तत्र यः करौघः किरणपुञ्जस्तस्मिन् प्रतिफलति कन्दरामध्यप्रति-
यिभ्यते सति । कीदृशं तिमिरौघं बहिर्याह्वदेशे सर्वव्याभिहतं नष्टम् । नन्वयमे-
वार्थः पूर्वं नियज्जो ‘दर्पणनिर्मलास्वि’ति (४ । ६७) तत्कस्माद्भूयोऽपि कृतः ।
का क्षतिरप्यताम् । आत्मीयं हि वस्तु भङ्ग्यन्तरेणासकृदुच्यते, तद्भवतां का
हानिः, अन्यकयिस्तुचौर्यं हि दोषः ॥ ५८ ॥

बहिरपि विलसन्त्यः काममानिन्त्यिरे पद्

दिवसकरूचोऽन्तं ध्वान्तमन्तर्गृहेभ्यः ।

नियतविषयवृत्तेरप्यनल्पप्रताप-

क्षतसकलविषक्षस्तेजसः स स्वभावः ॥ ५९ ॥

गृहेभ्यो बाह्येऽपि प्रसरन्त्यो रविभासो यत् तेज्यभ्यन्तरे ध्वान्तं तमोऽन्तं
क्षपमानिन्त्यिरेऽलम्भयन् स तेजसः स्वभावो, घातः सा प्रकृतिः । कीदृशस्यैक-
देशावस्थितस्यापि । भूयिष्ठप्रतापविनाशिताशेषसपन्न एकदेशस्योऽपि पार्थिवः

प्रतापेन पृथिवीं वशीकुरुते, अतो रविकुचोऽन्यत्रापि स्थिता अन्यदपि प्रकटी-
चतु । प्रकट्यस्ताथ प्रतापस्तेजोमयश्च शब्दः । आनिन्यिरे इति कर्तरि लकारः ।
द्वित्व "परनेकाच्च" इति यणादेशः । अन्तर्गृहेभ्य इति द्वे पदे । गृहेभ्य इति
यहि शब्दयोगे पञ्चमी 'अपपरिगहिरञ्च पञ्चम्या' इति शापकात् । केषाम-
न्तरिति चेद् गृहाणामेवान्तरित्याधारप्रधानमव्ययम् । काममत्यर्थम् ॥ ५९ ॥

चिरमतिरसलौल्याद्वन्धनं लम्बितानां

पुनरयमुदयाय प्राप्य धाम स्वमेव ।

दलितदलकवाटः पदपदानां सरोजे

सरभस इव गुप्तिस्फोटमर्कः करोति ॥ ६० ॥

सरोजे पद्मे या अर्लाना गुप्तिर्यन्धन तस्या स्फोट भङ्गमयमर्क करोति
पद्मकोशात् तान्मोचयतीत्यर्थः । तस्मिन् उदितेऽज्ञाना विकासात् । कीदृशाना
पदपदानाम् अतिशयेन रसे मधुनि यल्लौरय क्वचिस्तेन चिर बन्धन प्रापिताना-
म् । रसासक्त्या हि बन्धन ते न चेतयन्ति । किं कृत्वा करोति भूयो निज
तेज आसाद्य । किमर्थं पुनरुदयाय उद्रेतम् । कीदृशोऽर्कः, दलितानि विकसि-
तानि दलानि पत्राण्येव कयाटानि द्वाराणि पिधानानि येन स दलितदलकवाटः ।
अतश्च सरभस इव सप्रहर्षो यथा । यः किल राजान इष्ट्वा पुनरुदयाय स्व धाम
तेजो गृह्ण वा प्राप्नोति स तत्प्राप्यैव सरभसत्वात् कयाटदलन कृत्वा मद्यपिपा-
सालालसया नगरपतियज्ञाना शोण्डाना बन्धनस्फोट करोति ॥ ६० ॥

युगपदयुगसन्तिस्तुल्यसङ्ख्यैर्मयूखै-

र्दशदलशतभेद कौतुकेनाशु कृत्वा ।

प्रियमलिकुलगीतैर्लालितां पङ्कजान्त-

र्भवनमविशयानामादरात् वरयति ॥ ६१ ॥

एष मत्ताश्वा दशदलशतभेद सहस्रपत्रविक्राममाशु कृत्वा प्रिय पश्यति
लज्जीमीक्षत, पद्मस्य शोभामवलोकयतीत्यर्थः । केन भेद कृत्वा मयूखैर्गर्गैः, यथ
युगपदकवार, तथाशु शीघ्रम् । ननु यस्य पत्राणा सहस्र तस्य यथमवकाल
मदधु भेद शक्यते इत्याह-तुल्यमर्थ्य सहस्रगणन । एव च सचयामैर्वर्गैः

पत्रं भागादेतीति साधूकं युगपद् आश्रितम् । कीदृशीं श्रियं पङ्कजमेवान्तर्भवनम-
न्तःपुरमधिशयानामन्तर्वसन्तीम्, तथालिकुलगीतैर्लालितां विनोदिताम् । दर्शने तु
ऊहमाह-आदराद्बहुमानात् यत् कौतुकं कुतूहलं तेनेव पश्यति । यस्य किल वलि-
नोऽन्तःपुरस्थायां कन्यायां दिदृक्षा भवति स बहुन्यपि द्वाराणि आशु अशनैर्मि-
त्वा तामादरात् पश्यति, सापि गीतवाद्यलालिता भवति । समस्तमेव वाक्यमुत्प्रे-
क्षारूपं व्याख्येयम् । एषोऽर्को युगपत्करसहस्रेण सहस्रपत्रमाशु भित्त्वा आदरात्
कौतुकेन श्रियं पश्यतीत्यर्थः । कथमन्यथा स्वरा स्यादिति भावः । दशशतानि
वृत्तानि यस्य तद् दशशतदलं पुण्डरीकम् । पाठान्तरे तु दशदलानां शतानि
वृत्तानि यस्य तद् दशदलशतं तदेव । केचित्तु किल दशदलशतान्येव दशदलशतं
ब्रुवते दशशतानि दलशतानीति कृत्वा । एवं च समासो दुर्लभः स्यात् । दिक्-
संख्ये हि संज्ञायां समस्येते । पङ्कजस्यान्तर्भवनं पङ्कजान्तर्भवनमिति समास-
व्याख्यायामन्तर्भवनं शुद्धान्तम्, अन्तर्भवे भवनमिति कृत्वा “सुप्सुपे”ति समासः ।
“अधिशोऽस्थासा”मिति कर्मसंज्ञा । ये तु पङ्कजस्यान्तरुदरं तदेव भवनमिति
ब्रुयते तदयुक्तम्, यतः पङ्कजस्यान्तरित्यनेन सह पट्टी न समस्येते-इति समास-
निषेधः स्यात् । अथापि पङ्कजान्तरिति “सप्तमी शौण्डै”रिति समासः कियेत,
एवमपि पङ्कजान्तरे भवनमिति विरुध्यते, यतोऽन्तःशब्दोऽधिकरणप्रधानम् । य
एवार्थः पङ्कजमध्ये स एवार्थः पङ्कजान्तरिति । अत्र च प्रथमोऽर्थो विवक्षित
इत्याद्यमेव शास्त्रं साधु ॥ ६१ ॥

अदयमिव कराग्रैरेप निष्पीड्य सद्यः

शशधरमहरादौ रागवानुष्णरश्मिः ।

अवकिरति नितान्तं कान्तिनिर्यासमन्ध-

स्तुतनवजलपाण्डुं पुण्डरीकोदरेषु ॥ ६२ ॥

इह भगवत्पुद्गिते शशी चिच्छायो भवति, श्वेतपद्माश्वातिसिता इति । तत्र
यच्चिरूहते-एष घर्मोऽशुर्दिनमुषे किरणाग्रैः शशिनमिव पीडयित्वा पुण्डरीकोदरेषु
कान्तिनिर्यासं युतिनिष्पन्दमवकिरति लिपति । कथमन्यथा तेषां सन्धीकृत्यं,
तस्य च चिच्छापत्यमिति भावः । कीदृशो भगवान् रागवानतिलोहितः । योऽपि
रागवान् रोपवान् सोऽनेनैषां धीर्द्वितेति ततस्तामान्निष्य तेषु कुरते । कीदृशं

कान्तिनिर्यासम् । अन्द्रद्युतनयजलपाण्डुं मेघवृष्टनूतनजलधवलं मेघवृष्टनवपाण्डुज-
लमिवेत्यर्थः । योऽपि रागवान् रजकः सोऽन्यत्किंचिद्वस्त्रेनात्यर्थं कराग्रैः पीडयित्वा
तत्तोनिर्यासं सद्यो वस्त्रान्तरे कुरुते । रागो लौहित्यं रोपश्च । रागाश्च हरि-
ताल-मञ्जिष्ठ-कुसुम्भादयः । अद्द आदिः अहरादिः । “येऽसुपि” ॥ ६२ ॥

प्रविकसति चिराय द्योतिताशेषलोके

दशकरशतमूर्तावक्षिणीव द्वितीये ।

सितरुचिवपुपासौ लक्ष्यते संप्रति द्यौ-

र्विगलितकिरणेन न्यङ्गितैकेक्षणेव ॥ ६३ ॥

जनेनैषा द्यौरधुना नष्टकान्तिना शशिना न्यङ्गितैकेक्षणेव स्थगितैकनेत्रेष
लक्ष्यते, काणेष प्रतिभातीत्यर्थः । कदा द्वितीयाक्षितुल्ये दर्शितसप्तद्वीपे भगवति
रघौ यद्बुधकालं प्रविकसति सति, स्फुटमुद्यतश्च रवेस्तेजस्वित्वादिन्दोश्च निस्तेज-
स्त्वात् काणेष दृश्यते । दशकराणां शतानि मूर्तिर्मूर्तां वा यस्य स दशकरश-
तमूर्तिः सहस्रांशुः । न्यङ्गितं गर्हितम् ॥ ६३ ॥

कुमुदवनमपश्चि श्रीमदम्भोजवरुणं

त्यजति मुदमुलूकः प्रीतिमांश्चक्रवाकः ।

उद्ययति दिननाथो याति शीतांशुरस्तं

वर्त विधिललितानां ह्री विचित्रो विपाकः ॥ ६४ ॥

इदानीं कुमुदवनमपश्चि निर्लम्बीकं निशापगमात्, पद्मवनं सधीकं दिनप्र-
वृत्तेः । तथा कौशिकः खिन्नो नष्टदृष्टित्वात्, चक्राद्वश्च हृष्टो वियोगक्षयात् ।
तथा रविर्देति शशी चास्तमेति कालवशात् । अत्रैव विस्मयखेदवशादर्थान्त-
रन्यासमाह-वर्त विधिललितानां ह्री विचित्रो विपाक इति । चित्रं विधिललि-
तानां देवचेष्टितानां कष्टं कीदृग्विचित्रो नानारूपो विपाकः परिणामः कस्य-
चित्तुल्यमन्यस्य दुःखम् । यत खेदे । ह्री विस्मये । विचित्रत्वाच्च विस्मयः,
परदुःखाच्च भेदः । इतविधीति पाठान्तरम् । पर्यायोऽलङ्कारोऽर्थान्तरन्यासश्च
॥ ६४ ॥

क्षणमतुहिनघास्त्रि प्रोप्य भूयः पुरस्ता-

दुपगतवति पाणिग्राहवद् दिग्वधूनाम् ।

द्रुततरमुपयातः संसमानांशुकोऽसा-

दुपपतिरिव नीचैः पश्चिमान्तेन चन्द्रः ॥ ६५ ॥

असौ शशी संसमानांशुको भ्रश्यत्किरणः सन् पश्चिमान्तेन वायवीदिग्भा-
गेन द्रुततरं नीचेरधोऽपयातो गतः पतित इत्यर्थः । कदा चण्डांशौ क्षणं प्रोप्य
पर्यान्तरं गत्वा पुरः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि उपगतवति प्राप्ते । कीदृशे दिश
एव घट्टस्तासां पाणिग्राहे इव पाणिग्राहवत्पतितुल्ये सति, तस्मिन्कान्ति प्राप्ते ।
क इव गत इत्याह-उपपतिर्जात इव । यदा किल कश्चिद्द्रुजानिः प्रोप्य पुनः
पुरस्तात् प्रधानद्वारेण याति तदा अस्ताम्यर उपपतिः पश्चिमान्तेन पश्चाद्
द्वारेण नीचैस्तूष्णीं द्रुततरं भयात्पलायते । प्रधसतेत्यपि प्रोप्येति । पाणिं गृह्णा-
तीति पाणिग्राहः पतिस्तस्मिन्निव पाणिग्राहवत् “तत्र तस्येये”ति वतिः
॥ ६५ ॥

प्रलयमग्निलतारालोकमहाय नीत्वा

त्रियमनतिशयश्रीः सानुरागां दधानः ।

गगनसलिलराशिं रात्रिकल्पावसाने

मधुरिपुरिव भास्वानेष एकोऽधिशेते ॥ ६६ ॥

एष भास्वान् विषदुर्दधि निशाकल्पान्ते एक एवाधिशेतेऽध्यास्ते । समस्त-
तारका एव लोकरुस्तमद्वायाश्वेव प्रलयं नीत्वा नाश प्रापय्य । कीदृक् भास्वान्
अनतिशयानश्वरी परार्थ्या श्रीर्लक्ष्मीः प्रभुत्वं यस्य सोऽनतिशयश्रीः । अतिशेते
इत्यतिशयः, अविद्यमानोऽतिशय उत्कृष्टोऽन्यो यस्या इत्यनतिशया । तथा
सानुरागां लोहिनीं त्रियं शोभां मिश्रत् । उदये हि लोहितायान्ते ग्रहाः । क
इवाधिशेते इत्याह-मधुरिपुरिवेति । यथा समग्रं जगत् क्षपयित्वा सर्वसमुद्भि-
युक्ते भगवान् पद्मासहितो विष्णुः कल्पावसाने समुद्रमध्यमध्यास्ते । तथा
रविः यम् । उक्तं च-“संमदय सर्वभूतानि कृत्वा चैकार्णवं जगत् । बालः

स्वपिति यश्चैकस्तस्मै मायात्मने नमः" ॥ इति ॥ मालिनीवृत्तम् । उपमाश्लेषोऽलङ्कारः ॥ ६६ ॥

अन्यच्च किमयोचन्नित्याह-

कृतसकलजगद्विवोधोऽविधूतान्धकारोदयः

क्षपितकुमुदतारकश्रीर्वियोगं नयन् कामिनः ।

गुह्यतरगुणदर्शनादभ्युपेताल्पदोषः कृती

तव वरद करोतु सुप्रातमहामयं नायकः ॥ ६७ ॥

इति श्रीमाधमङ्गविरचिते शिशुपालवधकाव्ये प्रभातवर्णनं नाम

एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

हे वरद ! अभिमतदायिन् ! अयमह्नां नायको दिननाथो भगवान् सूर्य-
स्तव सुप्रातं करोतु । शोभनं प्रातःकाले कर्म यत्र तत् सुप्रातं दिनं प्रकृतत्वाद्वा
प्रमाणं करोतु । "सुप्रातसुखसुदिवे" त्यच् । ये तु प्रातःशब्दस्यैव करोतिना
सम्बन्धमाचक्षते शोभनं प्रातःकालं करोत्विति तदयुक्तम्, तस्याधिकरणविशिष्टे
कालविशेषे प्रवृत्तेः । कीदृशोऽहर्षतिः कृतः सकलस्य जगतो विधोघो निव्रात-
मोपहारो येन । तथा विधूतः क्षितोऽन्धकारस्य भ्रान्तस्योदय आविर्भावो येन ।
तथा क्षपिता हृता कुमुदानां तारकाणां च श्रीः कान्तिर्येन । तथा दम्पतीन्
विरहं प्रापयन् विगुञ्जानः । ननु वैवं सति विरहपीडाकारित्वं रवेरभिहितं
भवेत्तदयुक्तमिदं विशेषणमित्याह-गुह्यतरा गुणा जगद्विवोधादयस्तद्दर्शनाद-
भ्युपेता अङ्गीकृता अल्पे दोषा येन सोऽभ्युपेताल्पदोषः । एतदुक्तं भवति-यद्यपि
कुमुदताराश्रीहारकम्बं कामिवियोगकरणं च दोषस्तथापि सकलजगद्विवोधस्ति-
मिरक्षयश्च महागुणः । अल्पदोषागमनचिन्ता च न बहुगुणकरणविघ्नकारि-
णीति नीतिविदः । यतोऽसौ देवः वृत्ती नीतिज्ञः । विवक्षणा हि नान्तरीयकं
दोषलेशमूरीकृत्य गुणनिचयकारिणः । तारकशब्दोऽकारान्तोऽपि दृश्यते यथा
तारकराज इति । निशानाम वृत्तम् ॥ स्वयमिह यदि नात्रसोऽयं रयेयं निशा
दे लगौ (?) । आशीरलङ्कारः । इति मद्रम् ॥ ६७ ॥

इति श्रीमाधमहोपाध्यायवर्य-आनन्ददेवायनि-बल्लभदेवाचार्यविरचिताया माधकाम्यसार-
टीकायां सन्देहविर्गोपय्याख्यायां प्रभातवर्णनमेकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

अथ

शिशुपालवधकाव्ये

द्वादशः सर्गः ।

इत्थं रथाश्वेभनिपादिनां प्रगे

गणो नृपाणामय तोरणाद्वहिः ।

प्रस्थानकालक्षमवेपकल्पना-

कृतक्षणक्षेपमुदैक्षताच्युतम् ॥ १ ॥

अथान्तरं नृपाणां गणो राजकं मगधन्तमच्युतं हर्षिं तोरणाद्वहिरुदैक्षत
प्रत्यपालयत्, वरीनाकाङ्क्षी यभूवेत्यर्थः । कदा इत्थमुक्तेन प्रकारेण यः प्रगः
प्रभातं तस्मिन् । कीदृशानां नृपाणां रथाश्वाश्वाश्वेभाश्वेति रथाश्वेभम् । पूर्वनिपा-
तलक्षणं ध्यमिचारि । तत्र स्नाधु निपीवन्ति ये तेषां रथाश्वेभनिपादिनां याना-
रूढानाम् । कीदृशमच्युतमिति उदीक्ष्ये कारणमाह-प्रस्थानकालक्षमः प्रयाणयो-
ग्यो यो वेप आकल्पस्तस्य या कल्पना रचना तथा कृतः क्षणक्षेपः^१ समवाप-
हारो यस्य । वंशस्थं धृतम् । जतादि वंशस्थमनन्तरं जरी । जतावादी यस्य तत्
जतादि ॥ १ ॥

स्वत्वं सुपत्रं कनकोज्ज्वलधुतिं

जवेन नागाञ्जितबन्तमुच्चकैः ।

आरुह्य तादर्यं नभसीव भूतले

यथावनुद्धातमुखेन सोऽध्वना ॥ २ ॥

स मगवानच्युतः सुपत्रं रथमारुह्य भूतलेऽवनिपृष्ठेऽध्वना ययौ पथा
जगाम । भूतलग्रहणमौपम्यार्थम्, अथग्रहणे विशेषणयोगार्थम् । कीदृशेनाध्वना

अनुदातसुखेनाविद्यमान उदात स्वस्वन यत्र सोऽनुदात , ततो विशेषणस
 माम् । कीदृश सुपत्र शोभना अक्षा अवयवविशेषा यस्य तत् स्वत्तम् । कन
 केन सुवर्णभूषणेनोज्ज्वलद्युतिं मनोह्रकान्तिम् । द्विविधो हि रथ सापरायिको
 यात्रिकश्च । तत्र कनकरचितश्चित्तक्रीडानिमित्त स यात्रिक , इतर साग्रामि
 क । किञ्च जवेन घेगेन नागान्नाजान् जितवन्त जिघ्णुम् , उद्यकैरुन्नतम् ।
 एवविध रथमारुह्य भूतले ययौ । किमिव केन्याह-तार्क्ष्यं नमसीवेति । यथा
 भे नमसि तार्क्ष्यं गरुडमारुह्यामौ यातीनि रथस्य लाघवोक्तिः । कीदृश तार्क्ष्यं
 शोभने अक्षिणी यस्य त स्वत्तं , सुपत्र रथ्याङ्गरुह कनकोज्ज्वलद्युतिं सौवर्ण
 त्वात्पक्षाणां रहसा च नागान् सर्पान् जिघ्णुम् । उद्यकैः प्राशुम् । शोभनानि
 पत्राणि धात्वा यस्येत्यन्वर्थपरिकल्पनया सुपत्रशब्देनात्र प्रथमऽर्थं रथ उच्यते,
 तद्विशेषणानि स्वत्तादीनि । उपमानपक्षे तु विशेषणपदमेतत् । दृश्यते चैकस्य
 विशेषणव विशिष्टत्वं च । यथा— मत्स्यप्रीत्यातिनिभ्रतं कङ्कादिभिरुपासिता
 म् । करेणुरिव सन्तप्तस्ता पृष्ठभ्रालिनीं यया'विति । केचित्तु तार्क्ष्यं रथमि
 त्याहुः ॥ २ ॥

हस्तस्थिताम्बलिङ्गतचक्रशालिन

द्विजेन्द्रकान्ताः श्रितवत्स श्रिया ।

सत्यानुरक्तं नरकस्य जिघ्णवो

गुणैर्नृपाः शार्ङ्गिणमन्वयासिपुः ॥ ३ ॥

शार्ङ्गिण हरिं नृपा अन्वयासिपुर्नुजग्मुः । किं भवेन नेन्याह-गुणैविन
 यादिभिर्भगवदगुणत्वार्जितास्ते यत इत्यर्थः । अथ च गुणैः संधारणेधर्मैरमुम
 म्वयामिपुर्नुचक्रुरित्यर्थान्तरप्रतीतिः । एव चानुकारो भवति यदि विभागोक्तवि
 शेषणानामुभयतोऽपि योगो भवति, स चेव भवति यदि विभक्तिचनपरिणामो
 भवतीति नैयायिकोऽथ शब्दानामनुनयः । तत्र देव कीदृशम् हस्तस्थितेनाम्ब
 लिङ्गतेनापरिभूतेन चरेण सुदर्शनेन ऋद्धितः, द्विजेन्द्रस्य गरुडस्य कान्त प्रिय
 द्विजेन्द्रा या कान्तो यम्यः । श्रिया पञ्चया श्रितवत्तममधिष्ठितारस्कम् । सत्या
 मत्यमामा तस्यामनुरक्तं रागिणम् । सन्ति पदेषु पदैकदेशलोपा वाक्येषु च

चाप्यैकदेशलोपाः । तेन सत्यभामेति सत्येत्युच्यते । तथा नरकस्य भौमासुर-
स्य जिष्णुं परिभाविनम् । राजानः कीदृशाः, इस्ते स्थितेनायत्तेनाद्यदि तेन
चक्रेण राष्ट्रेण शालिनः । यदि वा हस्तस्थितेनानूनेन चक्रेण रेखादिचिह्नेन
शालिनः । द्विजेन्द्रकान्ताः ग्राह्याप्रियाः सम्यक् प्रजापालनात् । श्रिया राजल-
क्ष्म्या श्रितवत्सः सम्बद्धाः । सत्ये परमार्थेऽनुरक्ताः सक्ताः । नरकस्यावीच्या-
देर्जिष्णुवः घर्माचरणेन पराजितारः । नरकस्येति शेषविवक्षायां षष्ठी, तेन “न
लोकाव्ययनिष्ठाखलर्यतना”मिति तन्निषेधो न भवति, स हि कृत्पक्ष्या
निषेधः ॥ ३ ॥

शुक्लैः सतारैर्मुकुलीकृतैस्त्युलैः

कुमुद्वतीनां कुमुदाकरैरिव ।

व्युष्टं प्रयाणं च वियोगवेदना-

विदूननारीकमभूत् समं तदा ॥ ४ ॥

तदा व्युष्टं प्रयाणं च गमनं समं युगपद्भूव, यदैवालोकीभूतं
नदैव सेना च्चालेत्यर्थः । अथ च समं सदृशमभूदित्यर्थान्तरम् । इदानीं
विशेषणमुत्तेन साम्यमाह—कुमुद्वतीनां तुलैः सेनानां षट्मण्डपैरुपलक्षितम् ।
कैरिव कुमुदाकरैरिव कैरववृन्दैर्व्युष्टमुपलक्षितमेवं प्रयाणं तुलैरित्यर्थः । कीदृशैः
शुक्लैर्धवलैः सतारैः सचन्द्रकैर्मुकुलीकृतैः संवेष्टितैः, कुमुदाकरैरपि शुक्लैस्त-
था मुकुलीकृतैः सङ्कुचितैः । किं केवलैर्नैत्याह—सतारैस्तारकामिः सह मुकु-
लीकृतैरित्यर्थः । एवं च साम्यम् । तथा वियोगवेदनया विरहव्यथया विदूनाः
सन्तप्ता नार्यः कामिन्यो यत्र तद्वियोगवेदनाविदूननारीकमुभयमपि । तुलामिति
देशीपदं दृष्यवाचकम् । देशीषु तु तुलशब्दं बाहुल्येन पठन्ति ॥ ४ ॥

उत्तिष्ठगात्रः स्म विडम्बयन्नमः

समुत्पतिष्यन्तमगेन्द्रमुचकैः ।

आकुञ्चितप्रौढनिरूपितक्रमं

करेणुरारोहयते निपादिनम् ॥ ५ ॥

करेणुः करी निपादिनं यन्तारमारोपयति स्म आरुरुहत् । निपादी आरोहति तमारोहन्तमनुकूलाचरणेनारोहयति इति प्रयोज्यप्रयोजकविवक्षायां हेतुम-
 ण्विचि “एचश्चे”त्यात्मनेपदम् । “शेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्ते”त्यस्य तु यत्र
 कर्मान्तरं न विद्यते स विषयः । यथा आरोहयते हस्ती स्वयमेवेति । तथा च
 तत्रोक्तं ‘यत्सग्रहणमन्यकर्मकार्यमिति । इह तु निपादी कर्मान्तरं विद्यते ।
 कीदृशः करेणुरुत्तिष्ठतगात्र ऊर्ध्वोक्तपूर्वकायः, उच्चकैरुद्यतः, अत एव नमः
 समुत्पत्तिप्यन्तं समुत्पित्सुमगेन्द्रं महाद्रिं विडम्बयन्ननुकुर्वन् । कथमारोहयते
 आकुञ्चितेन नग्रीकृतेन प्रौढेण पञ्चाञ्जानुभागेन निरूपितः सूचितः क्रमः पदवि-
 न्यासो यत्र । नग्रीकृतोऽयं प्रहः, एतेन ममारोहेति य आरोढारं धक्कीधेत्य-
 र्थः । यदि वा निपादिविशेषणमेतत् । आकुञ्चिते प्रौढे निरूपितः क्रमो येन
 तम् । प्रौढशब्दे “प्रादूह” इत्यादिना वृद्धिः ॥ ५ ॥

स्वैरं कृतास्फालनलालनान् पुरः

स्फुरत्तनून् दर्शितलाघवक्रियाः ।

वङ्गावलम्बैकसचलग्गपाणय-

स्तुरङ्गमानारुरुहुस्तुरङ्गिणः ॥ ६ ॥

स्तुरङ्गिणोऽश्ववारास्तुरङ्गमान् आरुरुहुरधिरुदधन्तः । कीदृशान् पुरः पूर्वं स्वैरं
 शनैः कृतास्फालनेन कराघातेन लालना चोदना प्रीतियैषाम् अत एव स्फुरत्त-
 नून् कम्पदेहान् । कीदृशास्तुरङ्गिणः, दर्शिता लघवक्रिया आरोहणादिना प्रायी-
 णकर्म यैः । तथा वङ्गे पर्याणपूर्वभागकाष्ठेऽवलम्बः स्थित एको धामः सचलग्गो
 हस्तो धध्रयुक्तः पाणिः करो येषां ते तथोक्ताः, चलग्गाग्रदणपूर्वं हि वङ्गामवष्ट-
 म्याश्वारोहणं क्रियते ॥ ६ ॥

अह्नाय यावन्न चकार भूयसे

निपेदिवानासनबन्धमध्वने ।

तीक्ष्णोत्थितास्नावदसद्वरंहसो

विशृङ्खलं शृङ्खलकाः प्रतस्थिरे ॥ ७ ॥

निपेदिवात्रिपादी यन्ता यावद्भूयसेऽध्वने दीर्घं मार्गं गन्तुमन्नाय क्षिप्रमा-
सनबन्धमवस्थानधैर्यं न व्यधत्त न चक्रे तावदेव शृङ्खलाकाः करमा विशृङ्खलं
निर्वन्धनं प्रतस्थिरेऽधावन् । कीदृशाः तीक्ष्णं वेगेनोत्थिताः । उपविष्टो ह्युष्ट्र-
आरुह्यते । तथासह्यरंद्सो महावेगाः । निषीदतीति निपेदिवानारोहः । “भाषा-
यां सदयसथुय” इति लिटः कसुः । एत्वाभ्यासलोपौ । “वस्वेकाजादसा” मि-
तीद् । शृङ्खलकशब्दे “शृङ्खलमस्य बन्धनं करमे” इति कन् ॥ ७ ॥

गण्डौज्ज्वलामुज्ज्वलनाभिचक्रया

विराजमानां नवयोदरश्रिया ।

कश्चित् सुखं प्राप्तुमनाः सुसारथी

रथीं युयोजाविधुरां बधूमिव ॥ ८ ॥

कश्चित्सुसारथिः प्रथीणसूतो रथीं गन्त्रीं युयोज व्यरचयत् । यतः सुख-
मङ्ग्लेन प्राप्तुमना जिगमिषुः । पद्भ्यां हि विद्यदित्तेन यत्नेन दुःखं गम्यते ।
कीदृशीं रथीं गण्डेनाक्षेयौज्ज्वलां, तथा उज्ज्वलनाभि मनोहरां चक्रं शकटं
यस्यां, तथा नवया तत्क्षणं रचितया उदरश्रिया मध्यप्रदेशशोभया विराजमानां
भान्तीं, तथा अविनष्टा धूरङ्गविशेषो यस्यास्तामविधुरां सधुराम् । ‘काश्मीरा
घणं रथानभिश्च विशेषतस्तदवयवाश्च विभ्रः’ । कामिव युयोजेत्याह-बधूमिव ।
यथा कश्चित् सुखेच्छुर्यधू जनीं योजयति उद्ब्रह्मति । कीदृशीं गण्डाभ्यां कपो-
लाभ्यामुज्ज्वलां दृष्ट्वा, तथोज्ज्वलं नाभिचक्रं नाभिमण्डलं यस्याः । तथा नव-
योदरश्रिया मध्यलक्ष्म्या राजन्तीम्, अविधुरामनुकूलानुभयमपि युयोजेति ।
सद्वार्थ इवशब्दः । रथशब्दः स्त्रीपुंसलिङ्गः । प्राप्तुमना इति “तुं काममनसो-
रपी”ति भलोपः ॥ ८ ॥

उत्थातुमिच्छुर्विधृतः पुरो बला-

त्रिधीयमाने भरभाजि यन्त्रके ।

अर्द्धोद्धृतोद्धारविजर्जरस्वरः

खनाम निन्ये रवणः स्फुटार्थताम् ॥ ९ ॥

रघु उद्भूतः स्वनाम रघु इति संज्ञां स्फुटार्थतामभिधेयसद्भावेन व्यक्ता-
 र्थत्वं निन्येऽलम्भयत् । कीदृशः भरभाजि गरीयसि यन्त्रके श्रावणे निधीयमान
 श्रारोप्यमाणे सति उचिष्ठासुरत एव बलादग्रे विधृतोऽवष्टब्धः, अत एव चार्धो-
 द्भूतेन किञ्चिद्रीरितेनोद्गारेण चर्वितचर्वणेन विजर्जरः सरः स्वरो यस्य, अतश्चा-
 त्यर्थं रवतीति रघु इति स्फुटार्थत्वम् । “चलनशब्दादकर्मकाद्युक्” । उद्गार
 इति “उल्लयोर्ग्रः” ॥ ६ ॥

नस्याग्रहीतोऽपि ध्रुवन् विपाणयो-

र्युगं सशूत्कारविचर्तितत्रिकः ।

गोर्णी जनेन स निधातुमुद्धृता-

मनुक्षणं नोक्षतरः प्रतीच्छति ॥ १० ॥

उक्षतरस्तनुवृषभो जनेन गोर्णी निधातुमुद्धृतामुत्क्षिप्तमनुक्षणमसकृन्न
 प्रतीच्छति स नागृह्णाम्, पुनः पुनश्चिक्षेपेत्यर्थः । कीदृशोऽसौ नस्यया नासार-
 ज्ज्यावष्टब्धोऽपि शृङ्गद्वयं ध्रुवन् कम्पयन् । तथा सशूत्कारं नादपूर्वं विचर्तितो
 वलितत्रिकः पृष्ठकटीसन्धिर्येन । नासिकायां भवा नस्या रज्जुः “नन्नासिका-
 या” इति यदन्तः । ध्रुवमिति “धू विधूनेन” । शदित्यव्यक्तानुकरणम् । गोर्णी-
 ति “जानपदा” विसृजेण ङीप् । तनुरुक्ता उक्षतरः “वत्सोक्षाश्वपमेभ्यश्च तनुत्वे” ।
 तरुणो दान्त उक्ता तस्य तनुत्वं तृतीयवयःप्राप्तिः ॥ १० ॥

नानाविधाविष्कृतसामजस्वरः

सहस्रवर्त्मा चपलैर्दुरध्ययः ।

गान्धर्वभूयिष्ठतया समानतां

स सामवेदस्य दधौ बलोदधिः ॥ ११ ॥

स बलोदधिर्माधवस्य बलमेव सागरः सामवेदस्य नाम्यमाप । कुतः गा-
 न्धर्वभूयिष्ठतया अश्वीयबाहुल्येन । कीदृग्वलाधिः, नानाविधा आविष्टताः
 सामजैर्गजैः सरा वृंहितानि यत्र । सामवेदोऽपि गान्धर्वेण गेयेन भूयिष्ठः स
 हि गीयते । तथा सहस्रवर्त्मा बहुभागो, विस्तृतत्वात् । तथा चपलैः कानरैर्दु-

सेनाधिगन्तुं प्राप्तुमुपरि यातुं शक्यते इति दुरध्ययो दुर्गमः । इणः खल् ।
 सामवेदोऽपि नानाविधा आविष्कृताः सामजाः सामसमुत्थाः खराः पञ्जादयो
 यत्र सः । तथा चपलैरनाभियुक्तैर्दुरध्ययः दुष्पठः । अघीढः खल् । सहस्रव-
 त्मां सहस्रशाखः । सामजा हस्तिनः साम गायतो ब्रह्मणो जाता इति कृत्वा ।
 सामानि वान्यविशेषस्या गीतयस्तत्प्रधानो वेदः सामवेदः । गन्धर्वा अश्वास्ते-
 पां समूहो गान्धर्वम् । तथा गन्धर्वेभ्य आगतं गान्धर्वं गीतम् । अतिशयेन
 बहु भूपिष्ठम् । “यहोलोपो भू न बहो, रिष्ठस्य विदध” ॥ ११ ॥

प्रत्यन्यनागं चलितस्त्वरारवता

निरस्य कुण्ठं दधतान्यमङ्कुराम् ।

मूर्धानमूर्ध्वायतदन्तमण्डलं

धुवन्नरोधि द्विरदो निपादिना ॥ १२ ॥

कश्चित् कुञ्जर आरोह्य आरोधि रज्जो वशीकृतः । रोधे हेतुमाह-अन्य-
 नागं प्रति प्रतिदन्तिसंमुखं चलितो धावन् अत एवाकुलेन यन्त्रा कुण्ठं मुष्टं
 खणिं त्यक्त्या अन्यं तीक्ष्णं विभ्रतात एव मस्तकं कम्पयन् । कीदृशमूर्ध्वमुख-
 मुखमापतं दीर्घं दन्तमण्डलं यस्य । कर्ममूर्ध्वाकृत्य रोपयशाच्छिरश्चालयन्नरो-
 धीत्यर्थः । अरोधीति कर्मणि ॥ १२ ॥

संमूर्ध्वमुच्छृङ्खलशङ्खनिःस्वनः

स्वनः प्रयाते पटहस्य शार्ङ्गिणि ।

सत्त्वानि निन्ये नितरां महान्त्यपि

व्यथां द्वयेषामपि मेदिनीभृताम् ॥ १३ ॥

मग्नयति चलिता पटहस्य व्यगिर्दुन्दुबे शब्द उभयेषामपि मेदिनीभृतां
 भूभृतां नृपाद्रिनाम्नां सत्त्वानि धैर्यसिंहादीनि व्यथां निन्ये पीडयामास । राजा-
 नश्चात्र विपक्षा षोडश्याः । तेषां व्यथा आस्कन्दाराङ्क्या, सिंहादीनां तु जनो-
 पत्रयात् । कदाचित्तान्यल्पानि स्युर्नत्याह-नितरां महान्त्यपि । कीदृक् ध्वनिः
 संमूर्ध्वन् प्रसरन् उच्छृङ्खलः सर्वन्यापी शङ्खध्वनिर्यत्र । “स्वनहसोर्या । नौ गद-
 दपठस्वन.” द्वयेषामिति शुद्धागमधिन्यः ॥ १३ ॥

कालीयकक्षोदविलेपनश्रियं

दिशद् दिशामुल्लसदंशुमद्द्युति ।

खातं खुरैर्मुद्गमुजां विपमथे

गिरेरधः काञ्चनभूमिजं रजः ॥ १४ ॥

कनकोर्वीसमुत्थं रजो रेणुगिरेरधस्तात् प्रससार । यतोऽधश्चैर्विन्दारि-
तम्, अंशुमद्द्युति रविपिशङ्गम्, उल्लसत् स्फुरत् अत एव दिशां रक्तचन्दनधू-
र्णसमालम्बनशोभां कुर्वत् । कालीयकं जापकम् । मुद्रान् मुञ्चते इति मुद्रमु-
जोऽध्वाः, दान्ता इत्यन्ये ॥ १४ ॥

मन्द्रैर्गजानां रथमण्डलस्वनै-

र्निजुहनुवे तादृशमेव वृंहितम् ।

तारैर्बभूवे परभागलाभतः

परिस्फुटैस्तेषु तुरङ्गहेपितैः ॥ १५ ॥

मन्द्रैर्मन्थरैः रथमण्डलस्वनैः स्थन्दनचक्रशीत्कारैर्गजगलगर्जितं निजुहनुवेऽप-
लपितम् । यतस्तादृशं मन्द्रमेयातः सादृश्याद्भवणम् । ये त्वध्वस्वनास्तेस्तेषु
रथचक्रस्वनेषु मध्ये परिस्फुटैर्भ्यक्तैर्बभूवे सम्पन्नम्, परमभ्वहेपितानि ध्रुतानीत्य-
र्थः । कथं परभागलाभतोऽतिशयप्राप्तेः । यतदपि कुतः, यतस्तारैरुत्सर्गैरुदा-
त्तैः । अथ चोक्तिः—यः किल तारः खरः सुतीक्ष्णः स मण्डलेन समूहेन नाभि-
भूयते, प्रत्युत तत्र परभागं लभते, अन्ये तु जीयन्ते एव । निजुहनुवे इति कर्म-
णि । बभूवे इति भावे ॥ १५ ॥

अन्वेतुकामोऽगणिताङ्कुशग्रह-

स्तिरोगतं साङ्कुशमुद्रहन् शिरः ।

स्पूलोचयेनागमदन्तिकाद्गतां

गजोऽग्रयाताग्रकरः करेणुकाम् ॥ १६ ॥

कश्चिद्भजो हस्ती स्थूलोच्चयेन मध्यया गत्यायासीत् । यतोऽन्तिकाद्गतां
निकटाघातां करेणुकां वशामनुजिगमिपुरत एवागणितनिपादी, तथा तिरश्चीनं
ससृणित्वान्मस्तकं दधत्, अग्रयाताग्रकरः प्रसारितपुष्करः । जातिरलङ्कारः ।
अङ्कुशं गृह्णातीत्यङ्कुशग्रहो हस्तिपकः । "शक्विलाङ्गुलाङ्कुशे"त्यच् । अहस्वदी-
र्घा गतिः स्थूलोच्चयः । वशागमनवशाञ्चमन्दगमनं, यन्तृताडनात्त्वदीर्घगतिवत्
॥ १६ ॥

यान्तोऽस्पृशन्तश्चरैरिवावर्ति

जयात् प्रकीर्णैरभितः प्रकीर्णकैः ।

अद्यापि सेनातुरगाः सविस्मयै-

रलूनपक्षा इव मेनिरे जनैः ॥ १७ ॥

अमूवाजिनो लोकैरधुनाप्यच्छिन्नाङ्गुहा इव ज्ञाताः, पूर्वं हि ते सपक्षा
आसन् । यदि ते च्छिन्नपक्षास्तत्कथं सपक्षा इत्याह-यतो रयाद्भावन्तोऽतश्च
भुवं स्तुरैरस्पृशन्त इव, तथा जयगमनादभितः पार्श्वद्वये प्रकीर्णैर्विहितैः प्रकी-
र्णकैश्चामरैरुपलब्धिताः, नैर्वा अलूनपक्षा ज्ञाताः । अतश्च पक्षनिभचामरसङ्गा-
याल्लापवगमनाच्च सपक्षत्वावबोधः । अत इव जनैः सविस्मयैः कौतुकिभिः ।
मेनिरे इति कर्मणि ॥ १७ ॥

ऋज्वीर्दधानैरवतत्य कन्धरा-

श्चलावचूलाकुलघर्घरारवैः ।

भूमिर्महत्यप्यविलम्बितक्रमं

क्रमेलकैस्तत्क्षणमेव चिच्छिदे ॥ १८ ॥

ऋमेलकैरद्वैर्दवीयानपि पत्न्या मन्त्रेण हुतपदं चिच्छिदे लक्षितः । कीद-
शीः प्रसार्य ग्रीवा ऋज्वीः स्पष्टा बहद्भिः, तथा चलेनावचूलेन चिद्वचामरेणा-
कुलः सत्वरः अण्डो वा घर्घरश्चान्तरेव भ्रमघ्राणो ध्यनिर्येषां तैश्चलावचूला-
कुलघर्घरारवैः । केचित्चाहुः चलावचूलैराकुला व्याप्ता या घर्घरा घण्टिकास्ता-
सां रघैरुपलक्षिताः कन्धराः । यदि वा गृध्र पदे, चला अवचूलैश्चाकुला

भुवो रेजु । कीदृश्य पुर पूर्वं कूवरिणा रथाना पादैश्चक्रेत्यर्थं विदा-
रिता पादितस्ततो द्विपैरधिष्ठितपृष्ठा अत एव भग्नोन्नता क्षतोश्चभागा अत-
न्तर पूरितानता भरितरन्ध्रप्रदेशा गजकान्तत्वात् साम्यमापादिता । अतश्चो-
त्प्रेक्ष्यते-कृष्टमतीकृता इव पूर्वं कृष्टा विलिखिता पञ्चान्मतीकृता समीकृता ।
मतो दारयो दण्डविशेषस्तेन समीकृता भुवो मतीकृता उच्यन्ते । पूर्वकालत्वा-
दत्र समास ॥ २१ ॥

दुर्दान्तमुत्प्लुत्य निरस्तसादिनं

सहासहाकारमलोकयज्जनः ।

पर्याणतस्त्रस्तुसुरोविलम्बिन-

स्तुरङ्गमं प्रदुतमेकया दिशा ॥ २२ ॥

कविद्वय जन येत्तत । कथं सहासो हाकारो हाहाशब्दो यत्र । कीदृशं
दुर्दान्तं दुर्मदमशिक्षितम्, तथोरोविलम्बिनो बहसि सम्यमानात्पर्याणत पल्य-
यमात् त्रस्तं भीतमत पयोत्प्लुत्योर्द्वान्य निरस्तसादिनं क्षिताश्वधारमत एव
वैक्या दिशा पलायितम् अतश्च जन सहासहाकारमीक्षामास । आरोहक्षेपा
ज्ञास, किं पीडितो भवेदेव इति हाकार ॥ २२ ॥

भूर्भृद्भिरप्पस्त्रलिताः खलून्नतै-

रपद्भुवाना सरितः पृथूरपि ।

अन्वर्थसंज्ञैव पर त्रिमार्गगा

यपायसंख्यैः पथिभिश्चमूरसौ ॥ २३ ॥

असौ त्रिपुत्रमूरसख्यैः परिभिर्ययौ बहुभिर्मागैर्जंगामेति बाहुल्योक्तिः ।
कीदृशी उन्नतैस्तंजस्त्रिभिरपि त्रिपैरस्त्रलितापरामृता । तथा महापगा अप्यपह
नुवाना स्थगयन्ती धृत्या जनभरात् तटलोठनेन वर्द्धमीमावाच, स्यादेतत् त्रिप
थगाप्येवविधा । तथा हि अमावषि भूर्भृद्भिरंगैरस्त्रलिता अनिपिद्धप्रसरा तथा
महानदीरप्यपलपन्ती तत्सन्निधानात्तामामरूपत्वेनास्तस्यत्वात् । तत्कोऽयं तस्या
विशय इत्याह-त्रिमार्गगा गङ्गा पर केवलमन्वर्थसंज्ञैवार्थानुगतनामैव त्रिभिर्मागैः

गच्छतीति कृत्वा, असौ त्वसंख्यमार्थगेति व्यतिरेकालङ्कारः । साम्यं पूर्वार्धेनो-
क्तं, विशेषस्तत्तत्तार्थेन । खलुर्वाङ्मालङ्कारे ॥ २३ ॥

अस्तौ समासन्नकरेणुशृत्कृता-

त्रियन्तरि व्याकुलमुक्तरज्जुके ।

क्षिप्तावरोधाङ्गनमुत्पथेन गां

विलङ्घ्य लङ्घीं करभौ यमञ्जतुः ॥ २४ ॥

उप्राथमार्गेण भुवमाक्रम्य लङ्घीं गन्त्रीं यमञ्जतुरस्फोटयताम् । उप्रयुग्म-
योजितचक्राक्षाविकं लङ्घी । केचित्तु पर्यासनकाष्ठं पर्याणफलं लङ्घीत्याहुः । भङ्ग-
स्य निमित्तमुत्पथगमनं तस्यापि कारणमाह-कीदृशौ करभौ सविधस्यद्विपर्युहि-
ताद्रीतौ । अत एव सादिनि सत्वरशिथिलितरज्जुके । अतोऽपि च निरस्त-
निशान्तनारीको भङ्गः ॥ २४ ॥

अस्ताङ्गसंधौ विगताक्षपाटवे

रुजा निकामं विकलीकृते रथे ।

आप्तेन तक्षणा भिपजेव तत्क्षणं

प्रचक्रमे लङ्घनपूर्वकः क्रमः ॥ २५ ॥

रथे श्रान्दने रुजा भङ्गेनात्यर्थं विकलीकृते सति आप्तेनापत्तेन तक्षणा स्थप-
तिना तस्मिन्नेव क्षणे क्रम उपायः परिपाटी प्रचक्रमे प्रारम्भे । कीदृशः क्रमः
लङ्घनमङ्गविशेषस्तत्पूर्वं प्रथमं यत्रासौ लङ्घनपूर्वकः, आदौ लङ्घने युयोजेत्यर्थः ।
केचित्तु लङ्घनमाक्रमणमाहुः । आक्रम्य प्रववृते इत्यर्थः । कीदृशे रथे यजामा-
दिभङ्गेन सुष्ठु विकलीकृते स्फोटादतेऽत एव अस्ताङ्गसंधौ विघाटतचक्रादिरच-
ने, तथा नष्टाक्षचानुर्ये । केनेव प्रचक्रमे इत्याह-भिपजेवेति । यथा रथे शरीरे
रोगेणात्यर्थं विकलीकृतेऽवसादितेऽत एव अस्ताङ्गसंधौ निःसहजान्वादिके नष्टे-
न्द्रियसामर्थ्यं चानुरे आप्तः प्रत्ययितो भिपज्यैवस्तत्क्षणं लङ्घनपूर्वक्रमुपयासपू-
र्वकं क्रमं विक्रितसामारभते । 'अजीर्णप्रभवा रोगा' इति । प्रचक्रमे इति
चर्मणि ॥ २५ ॥

धूर्भङ्गसंचोभविदारितोष्ट्रिका-

गलन्मधुप्लावितदूरवर्त्मनि ।

स्याणौ निपद्विष्यनसि चर्षं पुरः

शुशोच लाभाय कृतक्रयो वणिक् ॥ २६ ॥

यणिग्याणिजक शुशोच दुःखायते स्म । कदा पुरोऽप्रवर्तिनि स्याणौ अर्ध-
च्छिन्नशुष्कवृक्षेऽधिकरणभूते अनसि शकटे निपद्विणि सम्यक्के सति । अथ यद्यन
स्याणौ लग्न किमेतायता शोचतीत्याह-कीदृशोऽनसि, पुर शकटस्य यो भङ्ग
स्याएवभिधातात् स्फोटस्तेन य सक्षोभ स्वस्थानाद्यलन तेन विदारिताश्चूर्णी-
कृता या उष्ट्रिका मृण्मयमयमाएडानि ताभ्यो गलतसबधन्मधु मध तेन
प्लावित भरित दूरमस्यर्थं यत्नं पन्था येन तस्मिन् । कीदृग्यणिक् लाभाय
वृद्धये कृत क्रयो येन स कृतक्रय । तेन श्वेतदर्थं मध्यम्यत शीत 'यदेतद्वि-
धीय मम लाभो भविष्यतीति, याव'दीक्ष्यते मूलद्रव्यमेव विनष्टमतोऽनश्य
दुःखायते । मूलादतिरिक्तद्रव्य लाभ । द्रव्यस्य इति पाठान्तर्गम् । व्ययो
घनत्याग ॥ २६ ॥

मेरीभिराकृष्टगुहामुखो मुहु-

ध्वजांशुकैस्तर्जितकन्दलीवनः ।

उत्तुङ्गमातङ्गजितालधूपलो

यलैः स पश्चात् क्रियते स्म भूधरः ॥ २७ ॥

असी भूधरो रैवतकावल सैन्ये पश्चात् क्रियते स्मातिचक्रमे उल्लङ्घित ,
अथ य पश्चात्तोऽभिभूत इत्यर्थान्तरम् । कीदृशोऽस्तावित्यभिभवमाह-मेरीभि-
रुत्तुङ्गभिराकृष्टानि व्याप्तानि गुहामुखानि दरीविवराणि यस्य । ध्वजांशुकैश्चि
द्वर्तस्तर्जितान्युधन्याकृत्सितानीव कन्दलीवनानि कन्दलीकाननानि यत्र । उत्तुङ्गे
मातङ्गजितास्तिगम्यना अलधूपला गण्डयैला यत्र । भुव धारयतीति भूधर ।
परादिन्वादश्च । "रोदेणिलुक् च । गृह्यतमन्यत्रापि सज्ञाच्छन्दसो"रिति
णिलुक् ॥ २७ ॥

घन्येभदानानिलगन्धदुर्द्धराः

क्षणं तरुच्छेदविनोदितकुघः ।

व्यालद्विपा यन्तृभिरुन्मदिष्णवः

कथञ्चिदारादपथेन निन्यिरे ॥ २८ ॥

दुष्टद्विपा इस्तिपकैरुन्मार्गेणारात् निन्यिरे दूर नीता , यत उन्मदिष्णवो मत्ता । मदे कारुणमाह-यानेयकरिमदमिथो योऽनिलस्तस्य यो गन्ध सौरभ तेन दुर्द्धरा काननकरिमदयासितसमीरणसौरभदुर्निवारा , प्रतिगजमदयासित यातमाग्राय कुप्यन्त इत्यर्थ । अत एव घृत्तानुन्मूरय क्षण शमितकोपा । घने साधुर्बन्ध । निन्यिरे इति कर्मणि । भूत्येत्त्वि । प्रथम मित्रो यणची"ति यणवेश प्राप्त स किङ्घादियडा बाधितस्तमपि बाधित्या "परनेकाव"इति यणवेश । एवमन्यत्र । आरादिति कर्मपदम् ॥ २८ ॥

निम्नानि दुःखादवतीर्य सादिभिः

सयन्नमाकृष्टकशाः शनैःशनैः ।

उत्तेरुत्तालखुरारव हुताः

श्रुधीकृतप्रग्रहमर्वतां व्रजाः ॥ २९ ॥

अर्वतामश्वाना व्रजा सघास्ते उत्तेरुर्चीर्णा । कीदृशा हुता वेगवतोऽत एव श्रुधीकृत शिथिलित प्रग्रहो रश्मिर्यन उत्तरणे । आरोहे ह्यश्वघारैर्बलगा श्रुधीप्रियते । तथा उत्ताल उद्भट' सतालो खुरारव पादपातध्वनिर्यन । किं कृत्वा उत्तेरु निम्नान्यघोभागान् वृच्छेणावतीर्योत्तङ्घ्य । अत एव मन्दमन्दम आरोहे सावधानैराकृष्टा पश्चार्घाता कशा आकर्षणरज्जवो येषाम् । श्रुधी करणे हाथः पातः स्यादित्यारुर्णम् । अर्वन्तोऽश्वान् । "अर्वणस्त्रसाधनत्र " । प्रग्रह 'प्रे रश्मी चे'ति धावे विभाषिते पक्षे यथाप्राप्त ग्रहवदच् ॥ २९ ॥

अध्यध्वमारूढवतैव केनचित्

प्रतीक्षमाणेन जनं मुहुर्धृतः ।

दाक्ष्यं हि सद्यःफलदं यदग्रतः-

अम्बाद शम्बादयुवा वनावलीः ॥ ३० ॥

नूनं दाक्ष्यं चातुर्यं सद्य एव फलदमुपकारि । कुत इत्याह-यच्छास्त्रादयुवा नवकरमोऽग्रतः पौरस्त्या वनावलीः काननराजीश्वराद जघास । कीदृशोऽस्ता-
चारुदयतारोहेण अध्यष्वमध्यन्येव सहायान् प्रतिपालयता जलं धृतो रोधितः ।
यदि च दाक्ष्यं सद्यःफलदं न स्यात् तत्कथमुपर्यारोहे सत्यपि क्षणं रोधमात्रेणै-
वासी तरुशाखा भक्षयेत्, तस्मात्प्रिश्रितं दाक्ष्यं सद्यःफलदम् । द्विराध्वो नूनमित्य-
र्थः । अत्रानेकार्थत्वाभिप्रायानां प्रथमं चैतदेव योजनीयम् । अध्यन्यध्यष्वमिति
सप्तम्यर्थेऽप्यपीमाधः । उपसर्गादध्यन"इत्यञ् । अस्य च प्रतीक्षमाणेनेति सन्बन्धः ।
आरोहति स्तेत्याकृष्टवान् निपेदिवान् यन्ताभिधीयते । एषशब्दो मिश्रक्रमः ।
"अध्यन्येव जनें प्रतीक्षमाणेन भृत इत्यर्थः । शाखा अस्तीति शाखाद उद्भूतः ।
"कर्मण्यण्" । स वासी युवा । वनायलिशब्दे वनशब्देन लतादयो गृह्यन्ते
तन्मयत्वाद्धनस्य ॥ ३० ॥

तैर्यैजयन्तीवनराजिराजिभि-

गिरिप्रतिच्छन्दमहामतङ्गजैः ।

महन्त्यः प्रसर्पज्जनतानदीशतै-

सुवो यलैरन्तरयांभूविरे ॥ ३१ ॥

तैर्यलैर्यादयसैन्यैरनेका अरण्यभूमयोऽन्तरयांभूविरे अन्तरिता उल्लङ्घिताः ।
अथ चान्तरिताः सदृशीकृता इत्यर्थान्तरम् । तथाह-कीदृशैर्यलैर्यैजयन्त्यः पता-
का एव घनराजयः काननलेण्यास्ताभिर्मनोहरैः, तथा गिरिप्रतिच्छन्दा अद्रिनि-
भा महामतङ्गजाः करीन्द्रा यन । प्रसर्पन्ति वहन्ति जनता एव नदीनां शतानि
येषाम् । अन्तरयांभूविरे इति कर्मणि लकारः । अथ चानुप्रयोगस्य न कश्चि-
दामन्तादधिकोऽर्थः केवलमाचार्यवचनादमौ प्रयुज्यते, तथा कपाद्विषु लोटो
वा(?)तेन य एव पूर्वभागस्यार्थः स एवानुप्रयोगस्य । एवमन्यत्र ॥ ३१ ॥

तस्ये मुहूर्तं हरिणीविलोचनं:

सदंशि दृष्ट्वा नयनानि योषिताम् ।

मत्वाथ सत्रासमनेकविभ्रम-

क्रियाविकाराणि मृगैः पलायत ॥ ३२ ॥

मृगैर्मुहूर्तं तस्थे आसितं मामर्घ्याचारीनिकटे । कुतः सुदृशां मृगनिघ्नै-
स्तुल्यानि अक्षीण्यालोक्य । अतः स्वजातिध्रान्त्या विश्वासः । अनन्तरं सच-
कितं तैः पलायनं जवाज्जग्मे । कुतस्तानि नयनानि अनेकविभ्रमाक्रियाविकारा-
णि मत्वा, अनेकविभ्रमक्रिया विलासविधयो विकाराश्च धूमङ्गा येषां तानि
तथोक्तानि, न चैतद्वनचराणां संभवतीति मनुष्यजातिभयाद् द्रुतम् । लकारो
भावे ॥ ३२ ॥

शौरैः प्रतापोपनतैरितस्ततः

समागतैः प्रश्रयनम्रभूर्तिभिः ।

एकातपत्रा पृथिवीभृतां गणै-

रभूद् बहुच्छत्रतया पताकिनी ॥ ३३ ॥

सा हरिसेना राजकैः करणैर्वन्दुच्छत्रतया हेतुभूतया एकातपत्रा दृष्ट-
प्रमयी आसीत् । यदा हि च्छत्रिणो बहवो राजानो मिलितास्तदा सैकानपत्रा,
एकानि केवलानि प्रधानानि वा आतपत्राणीति कृत्वा, छत्रवर्जं यत्र न किञ्चिद-
श्यतेत्यर्थः । विरुद्धं चैतत्-यस्यां बहूनि छत्राणि सा कथमेकातपत्रा स्यादिति
संख्यावाचित्वेनेकशब्दस्य विरोधः, अविरोधस्तु केवलार्थत्वेन प्रधानार्थत्वेन
या । कीदृशैर्नृपगणैरितस्ततो मिलितैर्यतो हरेः प्रतापवशीकृतैरत एव विनयप्र-
णतोसमाङ्गः । बहुच्छत्रप्रद्वणमेकशब्दस्य संख्यावाचित्वनिवेधार्थं विरोधालङ्का-
रार्थं वा । पृथिवीभृद्वणप्रद्वणं बहुच्छत्रत्वे हेतुत्वार्थम् । शूरस्यापत्यं शौरिः ।
तेजसा कीर्तिः प्रतापः ॥ ३३ ॥

आगच्छतोऽनूचि गजस्य गरुडयोः

स्वनं समाकर्ण्य समाकुलाङ्गनाः ।

दूरादपावर्तितभारवाहणाः

पथोऽपसमुक्षयलं चमूचराः ॥ ३४ ॥

सेनिका पथो मार्गात् चपल तूर्णमपसस्य पलायाचरु । कुत पश्चादा-
गतस्येभस्य घण्टाशब्दमाकर्ण्यौत एव चिह्नलनारीका । दूयदेवापावर्तितमयता-
रित त्यक्त भारवाहण गोण्यादिक यै । उद्यतेऽस्मिन्निति वाहन, ल्युट् सौत्र-
त्वाद् दीर्घ । भारस्य वाहन भारवाहणमिति कर्मपृष्ठीसमास । “वाहनमाहि-
तादि”ति एत्वम् । यत्र माण्डमुद्यते भस्त्रादिक रथादिक वा तद्भारवाहणम-
भिधीयत । अर्नूचीत्यञ्जे कौ रूपम् । पथ इति पञ्चमी ॥ ३४ ॥

ओजस्विषणोऽञ्ज्वलवृत्तशालिनः

प्रसादिनोऽनुज्झितगोत्रसविदः ।

श्लोकानुपेन्द्रस्य पुरः स भूयसो

गुणान् समुद्दिश्य पठन्ति वन्दिनः ॥ ३५ ॥

वन्दिनो नम्राचार्या वहन् गुणानुद्दिश्य भगवतोऽग्रे श्लोकान् पेटुर्जगदु ,
निजचरितानि देवमभावयन्नित्यर्थ । श्लोकप्रद्वय पद्योपलक्षण गाथाद्यपि पेटु-
रेव । कीदृशान् श्लोकान् ओजस्वि दीर्घसमासवचन धर्षेभ्यास्तैरञ्ज्वल बाह
यद्वृत्त यसन्ततिलकादिक तन शालन्ते’ इति ओजस्विषणोऽञ्ज्वलवृत्तशालिन ,
प्रसादिन प्रसन्नान् सुषोधान्, यदि वा काश्चित्समासरहितान् । उक्तं च-“माधु-
र्यमभिग्राह्यन्ति प्रसादं च सुमेधसः । समासयन्ति भूयांसि न पदानि प्रयुज्ज-
ते । केविदोजो विधित्सन्तः समस्यन्ति बहून्पर्या’ति । तथानुज्झिता गोत्रस-
विधामाप्यान येषु, मध्ये मध्ये भगवन्नाम यत्र कीर्तितमित्यर्थ । भूयसो बहून्
गुणान् । कीदृशान् ओजस्व्या तीक्ष्णो यो धर्षे क्षत्रियाख्यस्तस्य तेन वा पदु-
ज्ज्वलमनुरूप वृत्त ध्वयद्वार शीर्यादिकस्तेन शालिन , प्रसादिन आह्लादकान्,
अनुज्झितगोत्रसन्निद्रोऽत्यङ्गकुलाचारान् । गोत्र नाम कुलं च । सधित्समापण
व्यवस्था च ॥ ३५ ॥

निःशेषमाकान्तमहीतलो जलै-

श्वलन् समुद्रोऽपि समुज्झति स्थितिम् ।

ग्रामेषु सैन्यैरकरोदवारितैः

किमन्यवस्थां चलितोऽपि केशवः ॥ ३६ ॥

हरिश्चालिन प्रस्थितोऽपि अवारितैरनिपिद्धेरपि सैन्यै किं ग्रामेष्वव्यवस्था
मुपद्रवमकरोन् नैव चकारेति नीतिप्रधानत्वोक्तिः । ग्रामेष्वपि उत्सस्था यो न
करोति स स कथं ससत्तु कुर्यादित्यर्थः । स्याच्चेनदन्येऽप्येवविधा एव तत्को
नामाय देवस्य विशेष इत्याह-चलच्चित्यादि । आसतामन्ये तरला, योऽपि
गर्भारप्रवृत्तिद्वधि सोऽपि चलन्नुल्लसन् स्थितिं मर्यादा समुज्ज्वल्युल्लङ्घयति
वेलामतिनामतीत्यर्थः । कीदृशोऽब्धिर्जलवैगवद्भिर्व्याप्ताभिलभूपृष्ठ देवस्तु सैन्यै ।
प्रथमोऽपिशब्दोऽब्धेर्गाम्भीर्यख्यापनार्थः, द्वितीयो विरोधार्थः । यः किल चलि
तो गन्तु प्रवृत्तः स कथं व्यवस्था स्थितिमगमनं कुर्यात् गमनावस्थानयोर्युग
पदनुष्ठातुमशक्यत्वात् । यो या चलितो वचनाद्विबृत्तः स कथं व्यवस्थाकारी
स्यात् व्यवस्थायामसहाया मिति वचनाद् व्यवस्थाशब्दे 'स्थागापापञ्चो भावे'
इति क्लिनमाद्य ॥ ३६ ॥

कौशानकीपुष्पगुलुच्छकान्तिभि-

र्मुवैर्विनिद्रोत्पणचाणचक्षुषः ।

ग्रामीणवध्वस्तमलक्षिता जनै-

श्चिरवृतीनामुपरि व्यलोकयन् ॥ ३७ ॥

त देव ग्रामनार्यो वृतीनामुपरि वृत्तिकापृष्ठस्तथा सत्यश्चिर व्यलोकयन्
नेत्रैः पुञ्जनैरलक्षिता । कीदृश्यस्ता इत्यदर्शनं कारणमाह-मुखैरुपलक्षिता ।
कीदृशैः कौशातकीपुष्पगुलुच्छकान्तिभिर्धातकीलताकुसुमस्तवकद्युतिभिर्गौरव्यात् ।
तथा विनिद्रोत्पणचाणचक्षुषः प्रफुरतात्कटगन्धवाणप्रसूननिभनयना अतश्च
सादृश्यादलक्षणम्, आपामवृतीनामपि वाणकौशातकीयोगात् । ग्रामे भवा
ग्रामीणाः । "ग्रामाद्यन्त्रो । वृतीनामिति 'पृथगतस्यार्थप्रत्ययेन' । ऊर्ध्वापा
विशुपरि, ऊर्ध्वस्योपभावो रिश्च प्रत्ययः ॥ ३७ ॥

गांष्टेपु गोष्ठीकृतमण्डलासनान्

सनादमुत्थाय मुहुः स वल्गातः ।

ग्राम्भानपरयत् कपिशं पिपासतः

स्वगोत्रसङ्कीर्तनभावितात्मनः ॥ ३८ ॥

स भगवान् गोष्ठेषु घोषेषु ग्रामेयकान् मुहुर्मुहुर्दर्शत् । कीदृशान् कपिशं
मधु पिपासतः पित्तोऽत एव गोष्ठ्यां केलिवशात् कृतं मण्डलासनं मण्डलि-
कारूपं यत्नयाकारं परिणष्टवस्थानं वै । तथा सनादं दुष्कारपूर्वं मध्यादुत्थाप
यत्नात्ः क्रीडतः स्रवमानान् । तथा स्वस्य गोत्रस्य नास्रोऽन्वयस्य वा यत्स-
ङ्गीर्तनमन्येन ग्रहणं तत्र भावितात्मनो दत्तचित्तान् । स्त्रीवस्थ हि यदा कश्चि-
न्नाम कुलं वा कीर्तयति तदा किं मामेष पश्यति इति समानत्वं भवति । स्वयं
वा गोत्रकीर्तनमत्र । स्त्रीवो हि निजकुलमहतां प्रायेण कथयति । गावस्तिष्ठ-
न्त्यस्मिन्निति गोष्ठः । 'घम्रये कथिधानम्' । "अभ्यास्यगोभूमिलघ्यापे"ति
पत्यम् ॥ ३८ ॥

परयन् कृताथैरपि वल्लवीजनो

जनाधिनाथं न ययौ वितृष्णताम् ।

एकान्तमौग्ध्यादविवुद्धविभ्रम-

प्रसिद्धविस्तारगुणैर्विलोचनैः ॥ ३९ ॥

तं लोकेभ्यः गोपीसमूहो नेत्रैः पिबन्न वृत्तिमगादतिम्रियत्वादिति भावः ।
कीदृशैर्नेत्रैः कृताथैर्विहितविधेयैः सफलैरपीत्यर्थः । एतदेव हि चक्षुषां फलं यत्
साक्षाद्गवयदलोकनम् । अपिर्विस्मये । कृतार्थस्य हि यैतृष्णं युक्तम् । तथा
एकान्तेन निश्चितेन सहजेन मौग्धेनाद्यैर्दग्धेनाविवुद्धा अज्ञाता विलासा वैः,
केवलं प्रसिद्धः प्रकटो विस्तारो विशालत्यमेव गुणो येषां, ततो विरोपणस-
माप्तः । अक्षिणी प्रसार्य निर्विकारमेव प्रीतिस्निग्धं तास्तमैस्तन्तर्यर्थः ॥ ३९ ॥

प्रीत्या नियुक्ताँल्लिहतीः स्तनन्धयान्

निगृह्य पारीमुभयेन जानुनोः ।

वर्धिष्णुधाराध्वनि रोहिणीः पय-

श्चिरं निदध्यौ दुहतः स गोदुहः ॥ ४० ॥

स हरिगोदुहो गोपाँश्चिरं निदध्यावद्रासीत् । कीदृशान् रोहिणीगांः पयो
दुग्धं दुहतः क्षारयत इति द्विकर्मको दुहिः । कीदृशीगांः, निपुणान् मुक्कान्

निकटेऽवस्थापितान् स्तनन्धयान् वत्सान् प्रीत्या स्नेहेन लिङ्गतीः । किं कृत्वा दुह-
तः, जानुनोरुभयेन जानुमध्ये पार्ष्णी गोदोहनीं निगृह्यावष्टभ्य । कीदृक् पयो
वर्धिष्युर्महान् धाराध्वनिर्धारापातशब्दो यत्रेति बाहुल्योक्तिः । स्तनं धयतीति
स्तनन्धयस्तरुणकः । “नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः” ॥ ४० ॥

अभ्याजतोऽभ्यागततूर्णतर्णकां

नियानहस्तस्य पुरो दुधुक्षतः ।

वर्गाङ्गवां हुङ्कृतिचारु निर्यती-

मरिर्मधोरैक्षत गोमतल्लिकाम् ॥ ४१ ॥

मधुरिपुर्गोमतल्लिकां सार्ध्वां गामपश्यत् । कीदृशीं गोयूथाभिर्यतीं^१ पृथ-
ग्भवन्तीम् । क दुधुक्षतो गोदुहः पुरोऽग्रे । कीदृशोऽभ्याजतः पश्येहि मातरित्याह-
यतः । अत्र च दोहः कारणम् । तथा नियानहस्तस्य रज्जुपाणेः । कीदृशीं गाम्,
अभ्यागतो निकटं प्राप्तस्तूर्णमुद्दीकमानस्तर्णको वत्सो यस्याः । अत एव हुङ्क-
तिर्हुङ्कारस्तेन चारु रम्यं निर्याणमत एव चिरैक्षणम् । अभ्याजनमाकारण-
मत्र वत्सवन्धनरज्जुर्नियानम् । वोग्धुमिच्छुर्दुधुक्षुर्गोपः । “हस्तन्ताश्च” । प्रशस्ता
गौर्गोमतल्लिका । “प्रशसायचनैश्च” । निर्यतीमितीणो यत् ॥ ४१ ॥

स व्रीहिणां यावदपासितुं द्रुताः

शुकान् मृगैस्तावदुपद्रुतश्रियाम् ।

कैदारकाणामभितः समाकुलाः

सहासमालोकयति स्म गोपिकाः ॥ ४२ ॥

स देवः कैदारकाणां कैदारक्षेत्रसमूहानां गोपिका रक्षिकाः सहासमप-
श्यत् । कीदृशीस्ताः, कैदारकाणां वा कीदृशानामिति हासे कारणमाह-शुका-
न्निवारयितुं ता यावद्द्रुता धावितास्तावत्तेषां मृगैरुपद्रुतश्रियां हरिणोपभुक्तस-
म्पदां, यतो व्रीहिणां सज्जातसस्यानाम् अतश्च ता अभितः पक्षद्वयेऽपि समा-
कुला किंकर्णव्यतामूढाः, अतो भगवान् स्मयमानोऽवैक्षत । व्रीहयो विद्यन्ते
येषु तानि व्रीहीणि “व्रीह्यादिभ्य” श्चेतीति । कैदारकाणां समूहः कैदारकं क्षेत्र-

यौ चरणौ पादौ तावेवाख्योत्पले रक्ताब्जे तत्र स्खलन्तः कम्पमाना ये तुलाको-
टयो मञ्जीरास्तेषां यो निनादः शिञ्जितं तेन कोमलः सदृशो मृदुरित्यर्थः ।
अतश्च नूपुररवस्मरणात्तदेकाग्रत्वं चेतसो युक्तम् । अनुगता आपो यवेत्यनूपः
“ऊदनोद्देशे” । तस्य समीपे उपानूपम् । उद्धतो मदो येषां ते उन्मदाः । सर-
सि भवाः सारसा लक्ष्मणाः ॥ ४४ ॥

उच्चैर्गतामस्खलितां गरीयसीं

तदातिदूरादपि तस्य गच्छतः ।

एकेऽग्रहीपुर्वलरेणुसंहतिं

शिरोभिराज्ञामपरे महीभृतः ॥ ४५ ॥

तस्य हरेस्तदा व्रजत एके महीभृतः पर्वताख्या अतिदूरादेव शिरोभिः
शृङ्गैर्बलरेणुसंहतिं सैन्यधूलिपटलमग्रहीपुर्वभुः, अपरे तु नृपाख्या मूर्धभिराज्ञां
शासनमादधिते । कीदृशीं धूलिम् उच्चैर्गतां नभोऽध्यापिनीम्, अस्खलितामरक्षां
यतो गरीयसीं बहलाम् । आज्ञामप्युच्चैर्गतां नाकलोकमपि प्रसृताम्, अस्खलि-
तामनघां सर्वेणानुष्ठानात्, गरीयसीं प्रधानामकरणे सत्यपायात् । अग्रहीपु-
रिति लुब्ध “ग्रहोऽलिटि दीर्घः” ॥ ४५ ॥

प्रायेण नीचानपि मेदिनीभृतो

जनः समेनैव पथाधिरोहति ।

सेना मुरारेः पथ एव सा पुन-

र्महामहीध्वान् परितोऽध्यरोपयत् ॥ ४६ ॥

इहेदृशी स्थितिर्यन्नीचान् वामनानपि नगानारुहजुर्जनो बाहुल्येन समेनैव
पथाधिरोहतीति । अधिरोहणे पथः करण्यम् । सा पुनः शौरिचमूः पथो
मार्गानेव समन्तात् महामहीध्वानुच्चानर्द्धान्यरोपयत्, अतिबाहुल्यात्पर्वताग्रं याव-
दपूर्वा बहुरध्याश्चकारेत्यर्थः । अतश्च महान्विघेपः । यतोऽन्यत्र पन्था एव
समो जनानधिरोहयते, अत्र तु जनैरेव ते नगाग्रमधिरोपिताः । पथ इति
द्वितीयाऽनुवचनम् । “गतिबुद्धी”ति कर्मसंज्ञा । महीध्वानिति कर्मणि द्वितीया ।

परितः समन्तात् प्रवृत्तत्वान्महीधानेव । अप्यारोपयदिति "शेरणावि"त्यात्मने-
पदं न भवति, न ह्यत्राणौ यत्कर्म महोधानिति स खौ कर्ता अपितु कर्मैव, कर्मा-
'न्तरं च विद्यते यथ इति ॥ ४६ ॥

दन्ताग्रनिर्भिन्नपयोदमुन्मुखाः

शिलोचयानारुरुर्मुहीयसः ।

तिर्यक्कटप्लाविमदाम्बुनिम्नगा-

विपूर्यमाणश्रवणोदरं द्विपाः ॥ ४७ ॥

करिण उन्नतान् शैलानप्यारोहन् । उन्मुखा ऊर्ध्ववदनाः सन्तः, अत एव
पिपाणकोटिविपाटितजलधरमारोहणम् । तथा तिर्यक् तिरश्चीना कटसापिनी
गण्डस्थलप्यापिनी यासौ मदाम्बुनिम्नगा दानवारिनी तया विपूर्यमाणं श्रवणो-
दरं कर्णविषरं यथ ॥ ४७ ॥

श्च्योतन्मदाम्भःकटकेन केनचि-

जनस्य जीमूतकदम्बकयुता ।

नागेन नागेन गरीयसोचकै-

ररोधि पन्थाः पृथुदन्तशालिना ॥ ४८ ॥

सत्यपि साम्ये स्तेन्यस्य केनचित् नागेनेमेन पन्था अरोधि मार्गो रुद्धो नत्व-
द्विपा । कीदृशेन नागेन श्च्योतन्मदाम्भसौ गलद्दानाम्बू कटौ गण्डौ यस्य तेन
"शेपादिभावे"ति कप् । जीमूतकदम्बकयुता मेघवृन्दमलिनेन, गरीयसा महता,
उचकैरुग्रतेन, पृथुदन्तशालिना विशालदन्तगर्वितेन । अगेनापि स्रवन्मदजलसंपृ-
क्तसानुना मेघमेवकेन वृद्धतोषकेन दीर्घदन्तशायिना च । अत्र दन्ताः कटका-
श्च भागविशेषाः । अरोधीति कर्मणि ॥ ४८ ॥

भ्रमद्रुमाश्चकुरितस्तनो दिशः

समुल्लसत्केतनसाननाकुलाः ।

पिष्टाद्रिपृष्ठास्तरसा च दन्निन-

अलान्निजाह्वाचलदुर्गमा भुवः ॥ ४९ ॥

द्विपा दिशो भुवश्चैवंविधा व्यधुः । कीदृशीर्दिश इतस्तत उन्मूलिनवृक्षास्तथा
स्फुरद्भवजघनव्यासाः । भुवश्च चूर्णाकृतनगशिखरास्तथा चलद्भिर्निजाङ्गैरेवाव-
लैर्दुर्गमा दुष्प्रवेशाः कृच्छ्रोत्तराः । अयमत्रार्थो विवक्षितः—यद्यपि गमनप्रत्यूहा-
स्तरवस्तेर्दिषु च्छिद्रास्तथापि तत्स्थानीयैर्ध्वजांशुकैस्ता गहनीकृताः । तथा यद्य-
पि नगपृष्ठैः समीकृतं तथापि स्वात्मभिरेव नगोपमैस्त्वदाकुलमेवेति । कृच्छ्रेण
गम्यन्ते इति दुर्गमाः ॥ ४६ ॥

आलोकयामास हरिर्महीधरा-

नधिअयन्तीर्गजताः परःशताः ।

उत्पातघातप्रतिकूलपातिनी-

रुपत्यकाम्ब्यो बृहतीः शिला इव ॥ ५० ॥

स देवो गजताः करिषटा अदशत् । कीदृशीः परःशता बहुसंख्याः ।
“परःशतास्ते विज्ञेया येषां संख्या शतात्परा” इति । “पारस्करादित्यात्सुद” ।
अथाग्नीनुपत्यकाद्योभागानधिअयन्तीरारोहन्तीः । उत्प्रेक्ष्यते—शिला इव । बुभ्रा-
वुपरि कथं दृपदो भयन्तीत्याह—उत्पातघातानेनोन्मत्तघातेन प्रतिकूलपातिनीर्विपर्य-
यगामिनीरुर्ध्वं यान्तीरित्यर्थः । उपत्यकाम्ब्य इत्याधिअयणक्रियापेक्षयापादानं पञ्च-
मी । अधिअयणमारोहणम् । केचित्तु प्रतिकूलपातापेक्षयेत्याहुः । गजानां समू-
हा गजता हास्तिकानि ॥ ५० ॥

शैलाध्यरोहान्यसनाधिकोद्धुरैः

पर्याधरैरामलकीवनाश्रिताः ।

तं पर्वतीयप्रमदाश्चत्तायिरे

विकासविस्मारितविभ्रमेक्षणाः ॥ ५१ ॥

तं देवमामलकीवनस्थाः पर्वतीयप्रमदाः खशाङ्गनाश्चत्तायिरेऽद्राजुः । कीद-
ृशः, नगाक्रमणाभ्यासेनाधिकोद्धतैः स्तनैरुपलक्षिताः । आरोहणेन हि स्तना
उन्मुखा भवन्ति । तथा विकासेनात्युन्मीलनेन विस्मारितविभ्रमाणि ईक्षणानि
यासाम् । यदा हि भगवद्दर्शनगर्भेन तामिलोचने विकसिते तदपाङ्गमेक्षिता-
दीनि तामां चित्ते नाम्बुत्त । आमलकीशृङ्गः खीलिङ्गः । गौरादित्यात् उगी ।
पर्वते भवाः पर्वतीयाः “पर्वतान्दुः” ॥ ५१ ॥

सावज्ञमुन्मील्य विलोचने सकृत्
क्षणं मृगेन्द्रेण सुपुप्सुना पुनः ।

सैन्यान् यातः समयापि विध्यथे

कथं सुराजंभवमन्यथाथवा ॥ ५२ ॥

मृगेन्द्रेण सिंहेन सैन्यान् विध्यथे नैव भीतम् । कदाचित्तु दधीयो भवे-
न्नैत्याह-समयापि यातोऽन्तिकेऽपि व्रजतः । कीदृशेन सकृदेकवारं साघहं साव-
हेलं नेत्रे क्षणं विकास्य भूयः शिशयिपुत्रा । अत्रैवाक्षेपपूर्वमर्थान्तरन्यास-
माह-कथं सुराजंभवमन्यथाथवेति । अन्यथा यदि धैर्यं न भवेत् कथं सुराज्ञा
भूयते । सन्न यदैव प्रतिभयदर्शनेऽपि धीरप्रकृतिस्तदा मृगेन्द्रो हरिणराजः ।
स्वप्नुमिच्छुः सुपुप्सुः । “रुद्रविदे”ति कित्वात्संप्रसारणम् । सैन्यादिति “भीत्य-
र्थानां भयहेतु”रित्यपादानसंज्ञा । असुराज्ञा सुराज्ञा भूयते इति सुराजंभवं
“कर्तृकर्मणोश्च भूकृजो”रिति खल । “अरुद्रिपदजन्तस्य मुम्” ॥ ५२ ॥

उत्सेधनिर्धूतमहीरुहं ध्वजै-

र्ह्यौघरुद्धोद्धतसिन्धुरंहसाम् ।

नागैरधिक्षिप्तमहाशिलं मुहु-

र्षलं बभूवोपरि तन्महीभृताम् ॥ ५३ ॥

तत्सैन्यमद्रीणामुपयंभूत् पृष्ठेऽभूत्, अग्रे यावदाससादेत्यर्थः । अथ बोप-
यंभवदधिकमभूदिति भट्टिभणितिः । तथा हि ध्वजैरत्सेधेनोच्छ्रायेण निर्धूता
न्यरुद्धता महीरुहा वृक्षा येन, तथा कीदृशानामद्रीणां, ह्यौघेनाभ्युपेयन रुद्धं
निपिडमुद्धतानां क्षुभितानां सिन्धूनां सरितां रंहो वेगो वेपाम्, तथा कीदृशं
बलं, नागैरभिर्धिक्षिप्ता निरस्ता महाशिला गण्डशैला येन ॥ ५३ ॥

श्मश्रूयमाणे मधुजालके तरो-

र्गजेन गण्डं कपताववृन्ति ।

क्षुद्राभिरक्षुद्रनराभिराकुलं

विदरयमानेन जनेन दुद्रुवे ॥ ५४ ॥

अनेनाकुलं सत्वरं दुद्रुवे पलायितम्, यतोऽबुद्रतराभिर्वृहतीभिः बुद्राभि-
र्मधुमक्षिकाभिर्विन्दश्यमानेन दष्टेन पीड्यमानेन । कदा करिणा कपोलं कपता
मधुजालके माक्षिकपटलेऽवधूनिते कम्पिते । कीदृशे तरोः श्मश्रूयमाणे काष्ण्या-
त् कूर्चकलापतुल्ये, अतो गजचालितान्मधुकरण्डकादुत्थाय जनतां जलुः ।
श्मश्रु इवाचरति श्मश्रूयते “उपमानादाचारे । कर्तुः क्यङ् सलोपश्च” । अश्व-
निते इति “ध्वजप्राञ्जोर्नुग्वक्त्रव्यः” । दुद्रुवे इति भावे ॥ १४ ॥

नीते पलाशिन्युचिते शरीरव-

ङ्गजान्तकेनान्तमदान्तकर्मणा ।

संचेखरात्मान इवापरं क्षणात्

क्षमारुहं देहमिव प्लवङ्गमाः ॥ ५५ ॥

अवङ्गमास्तत्त्वानरा आत्मान इव द्वितीयं क्षमारुहं वृक्षं वेहं यथा क्षणा-
द्देव संचेखः संक्रान्तयन्तो गताः । कदा उचिते शीलिते घासभूते पलाशिनि
भूरुहे वपुषीघादान्मकर्मणा प्रराचारेण गजान्तकेन करिमृत्युनाम्नं नीते विना-
शिते सति । यथान्तकेन देहेऽन्तं नीते देही देहान्तरं प्रजति, एवं हस्तिना
वृक्षे उन्मूलिते वानरा अन्यं वृक्षमायश्रिति वाक्यार्थः । उक्तं—“घासांसि
जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराधि । तथा शरीराणि विहाय
जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही” इति ॥ वृक्षयोर्देहावुपमानं, गजस्यान्तको
वानराणांमात्मानः । अतश्च पदार्थानां प्रत्येकमौपम्ये इवादयोऽप्यनेका एव
न्याय्या इत्यभियुक्ताः । यथा रुद्रटस्य “अलियलयैरुलकैरिष कृतुमस्तयकैः
स्तनैरिव वसन्ते । भ्रान्ति लता ललना इव पाणिभिरिव किमलरैः सपदि” इति ।
अत एवोपमेयसमीप एवोपमानप्रयोगः । यत्र त्वेक एव प्रयुज्यते तत्र वाक्या-
र्थस्यौपम्यं विवक्षितम् । यथा—“युवा प्रवासोपगतः प्रियामुग्वान्मुग्वान्वं पश्य
पियन्न दुष्यति । शिलीमुखस्तोयदकालविषवाधिराय यक्षं मधु पङ्कजादिव” ॥
अत एवात्रापराधे एव सर्वोपमाननिर्देशः । पञ्चमन्यत्र ॥ ५५ ॥

प्रह्वानतीव कचिदुद्धतिश्रितः

कचित् प्रकाशानथ गहरानपि ।

साम्यादपेतानिति चाहिनी हरे-

स्तदातिचक्राम गिरीन् गुरुन्पि ॥ ५६ ॥

तदानीं गुरुन्महतोऽप्यर्द्रान् माधवसेनातिचक्रामोदलद्वयत् । कीदृशान् इतीत्थं साम्यादपेतान् भ्रष्टान् विषमानित्यर्थः । तथा हि क्वचिद्भागे नतान् क्वचिद्योन्नतान् क्वचित् प्रकाशान् सोम्यान् क्वचिच्च गह्वरान् भीषणान् । सेना तु सदैवोन्नता प्रकाशा चेति साम्यादपेतानित्यतो गम्यते एव, अत एवाक्रमणम् । यः किल साम्यादपेत ऊनस्तस्याक्रमणमभिभवः क्रियते । अप्र बोद्धिः ये किल गुरुव आचार्यास्ते यदीत्थं समदृष्टित्वादपेता भवन्ति तदा त्यज्यन्ते । क्वचिदीश्वरे प्रधानं बाहुकारिणः, क्वचिच्च इरिद्रे उद्धतिभित्तो गर्भितान्, क्वचिच्च शिष्ये प्रकाशान् मीतान्, क्वचिच्च गह्वरान् मत्सरान् । उक्तं च-‘गुरो-रप्यप्रलितस्य कार्याकार्ये विज्ञाननः’ । उत्पथमनिपन्नस्य परित्यागो विधीयते” इति ॥ ५६ ॥

स व्याप्तवत्या परितोऽपश्चान्पि

स्वसेनया सर्वपथीनया तया ।

अम्भोभिरुल्लङ्घिततुङ्गरोधसः

प्रतीपनाग्नीः कुरुते स निम्नगाः ॥ ५७ ॥

स हरिर्निजवत्या निम्नगा नदीः प्रतीपनाग्नीर्विपरीताख्याश्चकार अनिम्न-गा व्यधादित्यर्थः । यतोऽद्विराक्रान्तोन्नतपुलिनाः । एतदपि कुतः । यतोऽमा-गांनपि समन्तात् तया व्याप्तवत्या, तथा सर्वपथीनयेति बाहुल्योक्तिः । तथा स्वसेनया सर्वपथीनयेति वा व्याख्येयम् । अतश्च निम्नेषु प्रसररोधादुन्नतगमने सति उच्चगा इति नामनिष्पत्तिः । न पन्था अपथम्, अप् “अपथं नपुंसक-म्” । सर्वपथान् व्याप्नोतीति सर्वपथीना “तत्सर्वादे”रिति स्वः । प्रतीपं विप-रीतं नाम यासां ताः प्रतीपनाग्नयः “अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्या”मिति ङीप् ॥ ५७ ॥

यावद्व्यागाहन्त न दन्तिनां घटा-

स्तुरङ्गमस्तावदुदीरितं खुरैः ।

क्षिप्तं समीरैः सरितां पुरः पत-

ज्जलान्यनैपीद्रज एव पङ्कताम् ॥ ५८ ॥

नदीनां जलानि ग्रन्थुत रजो धूलिरेव पङ्कतामनैपीत् कर्दमत्वं प्रापयत् । अन्यत्र हि जलेन रेणुः पङ्कीक्रियते तत्र तु विपर्ययोऽभूदित्येष शब्दार्थः । कीदृग्रजः समीरैर्मारुतैः क्षिप्तमीरितमत एव नदीषु पतत् । तथा गजतास्तानि न व्यागाहन्त नास्त्रास्तुः, तावत् पुरः पूर्वमेवाभ्यैः कर्तुभिः खुरैरदीरितमुत्थापितम् । पाघङ्गजघटा न व्यागाहन्त तावत्पुरः समीरैः क्षिप्तमिति योजना । यदि तु ता व्यागाहिष्यन्त तन्मदजलभरण्यहलीकृते^१ पयासे न तत्पङ्कतां रेणुरनेष्यदिति भावः । अनैपीदिति “मिचि वृद्धिः” । रज इति कर्तृपदम् । जलानीति शतः शिः ॥ ५८ ॥

रन्तुं क्षतोत्तुङ्गनितम्बभूमयो

मुहुर्ब्रजन्तः प्रमदं मदोद्धताः ।

पङ्कं करापाकृतशेषलांशुकाः

समुद्रगानामुदपादयन्निभाः ॥ ५९ ॥

समुद्रगानां नदीपतिवधूनां सरितां मत्ता द्विपाः पङ्कं कर्दममजनयन् । कीदृशा इमाः, रन्तुं क्रीडितुं क्षता लोडिता उत्तुङ्गा नितम्बभूमिस्तदप्राग्भागे पेर-
त एव हर्षं यान्तः । मदोद्धता मदमत्ताः । तथा करैरपास्ते शेषलमेवांगुलं
वालो यैः । येऽपि मदोद्धतास्ते परस्त्रीणां करजैः पीयरा नितम्बस्थलीविदारय-
न्तोऽन्यरं चापहरन्तस्तासां पङ्कं मालिन्ध शीलभ्रंशमुत्पादयन्ति ॥ ५९ ॥

रुणोरुरोधःपरिपूरिताम्भसः

समस्यलीकृत्य पुरातनीर्नदीः ।

कूलङ्कपीथाः सरितस्तथापराः

प्रवर्तयामासुरिमा मद्राम्बुभिः ॥ ६० ॥

महाद्विपास्तटलोठनपूर्वनाथाः सरितः स्थलरूपतां प्राप्य मद्गतैरन्या
अजनयद्वित्यतिशयोक्तिः । कूलद्वपौथाः कूलमुद्गुजपूराः, यत्पैतौदितैरुनिर्वि-
शालैः रोधोभिः प्रतीरैः परिपूरितं भरितमन्त्रो यासामिति समस्यलीकरणकार-
णम् । समं च तत्स्थलं समस्थलम् । यदि वा समं सदृशं स्थलं यासां ताः
समस्थलाः । एवं च स्थलं तासां सदृशं भवति यदि ता अपि स्थलरूपा भव-
न्ति । तेन य एवार्थः स्थलं समाकृत्येति स एवार्थः समस्यलीकृत्येति । अस-
मस्थलाः समस्थलाः कृत्वा समस्यलीकृत्य “अमृततद्भावे चिः । ऊर्वादिचि-
डाबद्धे”ति गतिसंज्ञा । “कुगतिप्रादयः । ममासेऽप्रपूर्वे क्वो ल्यप्” । पुरा
मवा पुरातनी “सायंखिर”निनि व्युत्सुद च । अयायकान्यपि निपाठनानि
भवन्ति । कूलं कपति कूलद्वपः । “सर्वकृताध्रे”नि खय, मुम् ॥ ६० ॥

पद्मैरनन्वीतवधूमुखद्युतो

गता न हंसैः श्रियमानपत्रजान् ।

दूरेऽभवन् भोजयलस्य गच्छतः

शिलोपमानीतगजस्य निम्नगाः ॥ ६१ ॥

भोज आदिपुण्यस्तद्वन्था अथभेदाद्भोजा एवेति हरिरपि भोजस्तत्तैत्यस्य
व्रजनो नद्यो दूरेऽनिकटेऽभवन् । उल्लङ्घनाद्यदीनां वलस्य च महद्व्यवधानं जात-
मिति भावः । अथ च दूरे लज्जयानन्तिकेऽभवदिति चक्रोक्तिः । ता वलं नादु-
चक्षुरित्यर्थः । पराजितश्चायस्यमेव दूरे निष्ठति । तथा हि कीदृशस्याः पद्मै-
रनन्वीताननुगता वधूमुखानां पुत्कान्तिर्याभिः । तथा ध्रुवोर्था योर्नां सितच्छ-
दैरप्राप्ताः । वलस्य कीदृशस्य शिलाभिरपना सान्यं शिलोपना तामनीनास्त्य-
क्तवन्तो गता यस्य । गच्छन्तेत्येवोऽपि महान्तो गता इत्यर्थः । इह गताविति
क्ते ननि अन्वीतेति रूपम् ॥ ६१ ॥

लिंग्याञ्जनश्यामननूभिस्तनै-

निरन्नराला करिणां कदम्बकैः ।

सेना सुधाचालिनसौधसम्पदां

पुरां यद्गनां परभागमाप सा ॥ ६२ ॥

Government College Library
KOTAH

Class No 5841

Book No V175 Vol No

Accession No 13762

GPA 607-T 89-6000 B1s

आयामवद्भिः करिणां घटाशतै-

रधःकृताद्यालकपङ्क्तिरुचकैः ।

दृष्यैर्जितोदग्रगृहाणि सा चमू-

रतीत्य भूयांसि पुराण्यवर्तत ॥ ६५ ॥

सा सेना यद्गुणि पुराण्यतीत्योल्लङ्घ्यावर्तत, अनेकानि नगराण्याक्रामदि-
त्यर्थः । अथ च भूयांसि पुराण्यतीत्य जित्वास्तेत्यर्थान्तरम् । तथाहि-कीड-
श्यसौ उद्यकैरुद्यतैस्तथायामवद्भिः करिणीर्घर्मजघटाशतैरधःकृता हस्वीकृता तिर-
स्कृता अद्यालकपङ्क्तिः प्राकारायलिस्तल्पमाला यया । पुराणि ॥ दृष्यैः पट-
वेश्मभिर्जितानि हसितानि उदग्रगृहाणि प्रांगुवेश्मानि येषां तानि जितोदग्र-
गृहाणि । अतिशयेन यद्गुणि भूयांसि । “यद्गोलोपो भू च बहोः” । पुरा-
ण्योऽस्तीति ॥ ६५ ॥

उद्धूतमुच्चैर्ध्वजिनीभिरंशुभिः

प्रतप्तमभ्यर्णतया विवस्वतः ।

आह्लादिकल्हारसमीरणहते

पुरः पपाताम्भसि यामुने रजः ॥ ६६ ॥

अथ पुरोवर्तिनि कालिन्दीजले सेनारेणुरपतत् । कीडशं चमूभिर्दृष्ट-
तमूर्ध्वं हितमत एव रवेरभ्यर्णतया सामीप्यात् किरणैः सन्तप्तमत पचाम्भस्य-
पतत् । यः किलोद्यैर्नगादयारूढः स रविकरसंतापितः सन् जले मज्जति । की-
टशोऽम्भसि आह्लादी प्रमदकारी यः कल्हारसमीरणः सौगन्धिकवातस्तेनाहते
कम्पिते इति सौख्योक्तिः । अभ्यर्णशब्दे “अर्धैः संनिविष्टः । अभ्यर्णविदूष्ये”
इतीडमायः श्लो उक्तः ॥ ६६ ॥

या धर्मभासस्तनयापि शीतलैः

स्वसा यमस्यापि जनस्य जीवनैः ।

कृष्णापि शुद्धेरधिकं विधातृभि-

र्विहन्तुमंहांसि जलैः पटीयसी ॥ ६७ ॥

यस्या महानीलतटीरिव द्रुताः

प्रयान्ति पीत्वा हिमपिण्डपाण्डवः ।

कालीरपस्ताभिरिवानुरक्षिताः

क्षणेन भिन्नाञ्जनवर्णतां घनाः ॥ ६८ ॥

व्यक्तं यत्नीयान् यदि हेतुरागमा-

दपूरयत् सा जलधिं न जाह्नवी ।

गङ्गाघनिर्भस्मितशंभुकन्धरा-

सवर्णमर्णः कथमन्यथास्य तत् ॥ ६९ ॥

अभ्युद्यतस्य क्रमितुं जवेन गां

तमालनीला नितरां धृतायतिः ।

सीमेव सा तस्य पुरः क्षणं बभौ

यत्ताम्बुराशेर्भहतो महापगा ॥ ७० ॥

(कलापकम् ।)

सा महापगा यमुना तस्य सैन्योदधेरग्रे सीमेव मर्यादेव घेलातुल्या रेजे,
कथमन्यथा नाक्रान्तेति भावः । कीदृशस्य बलोदधेः रंहसा भुवमुल्लङ्घयितुं प्रवृ-
त्तस्य । सीमा कीदृशी तमालैस्तमाला इव वा श्यामा, तथास्य धृतायति-
रुद्धैर्ध्या । महान्धेरपि रयाद्भुवं लिलङ्घयिष्यतस्तमालनीला दीर्घदीर्घा च घेला
योधिका भवति ॥

कीदृशी यमुना सेनि' ये धर्मा विवक्षितास्तानाद-यस्यादि । या महानदी
जलैरेनांसि क्षपयितुं कुशला । कीदृशैर्जलैरिति विरोधामासमाह-उष्णांशुता-
पि जलः शीतलः, अन्तकस्य मगिन्यपि तैर्जनस्य जीवैः समाभ्यामकारिभिः,
नीलापि सा तैः शुद्धिकारिभिर्मालिन्यनाशकैः पापक्षेप्तृभिः । विरोधः सुगमः ॥

किं च यस्या अपि पीत्वा हिमधवला अपि मेघास्तत्क्षणमेव पिप्पकजल-
मलिना भवन्ति । अतश्चोत्प्रेक्ष्यते-ताभिरद्विरनुरचिता इव चित्रिता इव । य
किल रज्यने स वर्णान्तरमाप्नोति । कीदृशीरपि काली कृष्णा , अत एव म-
हानीलतटीरिषि द्रुता गालिनेन्दनीलस्थलमहीसदृशी । कालीशब्दे “जानपदा”-
दिभूमेण डीय ॥

किं च यद्यागमाच्छ्रस्त्रादेतुरनुमान यलवत्तद्वद्गुण निश्चित सा यमुना ज
लधिमपूरयत् जलनिर्भर चकार नतु जाद्वर्षा गङ्गा । कस्मादित्याह-अन्यथा यदि
यमुनयासौ न पूरितस्तत्कथमस्याधरम्भो हरगलनीलम् । गङ्गाया पूरणे हि
कारणस्य सितत्वात् तेनापि सितेन भवितव्यम्, न च तद्वलमपितु नीलं तस्मा-
दनुमिमीमहे माधिमपूरयत् न सितनदी एतच्च कदा यद्यागमादनुमानस्य बल-
वत्ता स्यात् । आगमस्य यलीयस्य तु जाद्वयैव । अयस्त्वपीतो हि समुद्रो
भार्गीरथ्या पूरित इत्यागम । गङ्गाधेन निर्भसिता जालितभसा या शशुक्लधरा
भीलकण्ठप्रीया तथा सपणमेकवर्णं नीलमित्त्वर्थ । शिषस्य हि कण्ठ कालकूट-
धारणा नील-इत्यागम । अपूरयत्सत्यत्र येति पाठो न्याय्य । यच्चध्वरेव
वर्णयितुमुपक्रान्त्याद्वाक्यान्ते च सेति विद्यत एवेत्याहु ॥ ६७ ॥ ६८ ॥
॥ ६६ ॥ ७० ॥ (चङ्कलम् ।)

लोलैररिर्ध्वरैरिवाभितो

जवाद् व्रजन्तीभिरसौ सरिज्जनैः ।

नौमिः प्रतेरेऽनुचितप्रबोदित

भ्रमीनिमीलललनावलम्बितैः ॥ ७१ ॥

असौ यमुना यल प्रतेरे उत्तीर्णा । कथ नौमि । कीदृशीमि अभित
पार्श्वद्वये लोलेश्चटुलंथलद्विररिर्ध्व शम्भैर्वैगाद्यान्नीमि अतश्च चरणैरिषि नाव
पादतुल्यै । चरणै किल जवाद्रम्यते । कीदृशैर्जन अनुचितेनाशीलितेन प्रव
न जलयानेनोदिता जाता यासौ भ्रमी भ्रमस्तया निमीलन्त्य सञ्चुचितान्यो या
ललना नार्यस्ताभिरवलम्बितैर्यण्धै । प्रतेरे इति कर्मणि । भ्रमशब्द स्त्रीषु
मलिङ्ग ॥ ७१ ॥

तत्पूर्वमसद्वयसं द्विपाधिषाः

क्षणं सहेलाः परितो जगाहिरे ।

सद्यस्तनस्तेरनारतस्युत-

स्वदानवारिप्रचुरीकृतं पयः ॥ ७२ ॥

तयामुन पयो महेभा पूर्वं सहेला सन्त समन्तात् क्षणं जगाहिरे ध्य
लोडयन्, यतोऽसद्वयसत् स्कन्धप्रमाणमतो हुडनमयाभावात् क्रीडन्तो जग्मु ।
ततोऽनन्तर सद्यो मध्येषोक्षेह यतोऽनारत क्षुतेन स्वदानवारिणा प्रचुरीकृत
वृद्धिं नीतमित्यतिशयोक्तिः । असद्वयसमिति "प्रमाणे द्वयसच्" ॥ ७२ ॥

प्रोथैः स्फुरद्भिः स्फुटशब्दमुन्मुखै-

स्तुरङ्गमैरायतकीर्णधालाधि ।

उत्कर्णमुद्गारितधीरकन्धरै-

रतीर्यताग्ने तददत्तदृष्टिभिः ॥ ७३ ॥

अभ्वैरतीर्यत तीर्णमिति भावे लकार । क्रीडरीरिते जातियन्ध । उन्मु
खैरुर्ध्वयन्त्रे, तथोद्गाहिता ऊर्ध्वप्रसारिता धीरा निग्रस्ता कन्धरा प्रीता ये,
तथाग्रं यत्तद तत्र दत्तदृष्टिर्निर्वदलक्ष्यै । कथमतीर्यत प्रोथैर्नासिकानिरोक्ते
स्फुरद्भिर्हेतुभूतं स्फुटं शब्दो यत्र, तथायतो दीर्घं कीर्णं विहितो धालधि
पुच्छो यत्र, तथोत्कर्णमुद्गीकृतप्रवक्ष्यम् । धाला निधीयन्वेऽस्मिन्निति धालधि ।
"कर्मण्यधिकरणे च" इति कि ॥ ७३ ॥

तीर्त्वा जवेनैव नितान्तदुस्तरां

नदीं प्रतिजामिव तां गरीयसीम् ।

शृङ्गैरपस्कीर्णवृत्तदीमुवा-

मशोभतोच्चैर्नदित कटुघ्नताम् ॥ ७४ ॥

कटुघ्नतामुच्छामुघ्नस्तार नदिनप्रशोभत रत्ने चित्तमावर्जयदित्यर्थः । यदा
गरीयम्बादतिवृत्तप्राज्ञदृष्ट्या यमुना रथेण तीर्त्वा उल्लहण्यातिरम्य । किमिव

प्रतिशामिव । यथा कस्यचिद्द्वारस्य महतीं दुस्तरां प्रतिष्ठां समाप्य कथनं
शोभते तथेत्यर्थः । कीदृशानां ककुद्गतां शृङ्गैरपस्कीर्णां उल्लिखिता गृहती तट-
भूयः । तीर्त्येति निनादापेक्षं पूर्वकालत्वम् । “अयुक्तः किती”ति कित्वम्, दीर्घः ।
अपस्कीर्णेति “अपाचतुप्पादि”ति सुद । ककुद्घ्रिते येषामिति ककुद्गन्तः ।
ककुच्चन्द्रो दान्तोऽपि युवादित्वान् कथ्यत्वामावः ॥ ७३ ॥

सीमन्त्यमाना यवभूभृतां बलै-

र्बभौ तरङ्गिर्गवलावलिद्युतिः ।

सिन्दूरितानेकपकङ्कणाङ्किता

तरङ्गिणी वेषिरिचायता सुवः ॥ ७४ ॥

असौ तरङ्गिणी यमुनानदी यमौ रेजे । उत्प्रेष्यते-भुवो वेषिः कपरीष ,
यमो गवलावलिद्युतिर्महिषयिषाणपदलकाली । तथा यादवपार्थिवसैनिकैस्तरङ्गिः
सीमन्त्यमाना द्विधा क्रियमाणा । सिन्दूरिता येऽनेकपास्त एव कङ्कणाः कथभू-
षणिकास्तामिरङ्किता चिर्द्धारुता आयता दीर्घा । वेषिर्पि कृष्णा सीमन्तिता
कङ्कणाङ्किता नृद्धी च भवति । सीमन्तः क्षेत्रेषु, अन्यत्र तूपचारात् । अनेकेन
करेणास्येन च पियर्न्तीत्यनेकपा द्विधाः ॥ ७४ ॥

अव्याहतक्षिप्रगतैः समुच्छ्रिता-

ननुज्जिन्नद्राघिमभिर्वरीयसः ।

नाच्यं पयः केचिदतारिपुर्भुजैः

क्षिपद्भिर्भूमिर्नपरैरिवोर्मिभिः ॥ ७५ ॥

केचित् सैनिका नाच्यं नावा तरीतुं शक्यं यत्पयस्तद्भुजैरतारिपुर्वाहुभिरे-
व तेरुः । कीदृग्भिर्भूमिं कल्लोलान् क्षिपद्भिरस्पष्टिः, अव्याहतक्षिप्रगतैरनष्ट-
तुर्गतिभिरलुप्तैरित्यर्थः । तथानुज्जिन्नद्राघिमभिरपारित्यङ्गदैर्घ्यः । कीदृशानूर्मान्
समुच्छ्रितानुग्रतान्, वरीयस उन्नतान्, अतश्च भुजैरपरैरिवोर्मिभिस्तरङ्गान्त-
रतुल्यैरिति भावः । यथा जविनो दीर्घाश्चोर्मयोऽन्यानूर्मान्नीरयन्ति, एवं मुक्ता
इत्यर्थः । दीर्घस्य भावो द्राघिमा । “पृथ्वादिभ्य इमनिञ्चा । प्रियस्थिरे”ति
द्राघादेशः । अनिशयेन उरुर्वतीयान् । तेनैव वर्मावः । गरीपस इति वा पाठः ।

नाया तार्यमुदकं नाव्यं “नौवयोधमे”ति यन् । अतारिपुरिति लुट् । ऊर्मि-
शब्दः स्त्रीपुंसलिङ्गः । तथा चोक्तम् “स्त्रीपुंसयोर्ऊर्मिमणिवेणिश्रेणिगोयष्टिशमिश-
ल्मलितुलितुमिमरीचिमृत्युमिकर्कन्धूकिष्कुरेणव”इति । वंशस्थं वृत्तम् ॥ ७६ ॥

विदलितमहाकूलामुक्ष्णां विपाणविघट्टनै-

रलघुचरणाकृष्टग्राहां विपाणिभिरुन्मदैः ।

सपदि सरितं सा श्रीभर्तुर्वृहद्रथमण्डल-

स्खलितसलिलामुल्लङ्घ्यैनां जगाम वरूथिनी ॥ ७७ ॥

इति श्रीमाधमद्विरचिते शिशुपालवधकाव्ये यात्रावर्णनं नाम

द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

सा श्रीभर्तुलक्ष्मीपतेध्वंरूथिनी सेना एनां सरितं कालिन्वीं सपदि श्रीममु-
ल्लङ्घ्य तीर्त्वा जगाम ययौ । अथ चोल्लङ्घ्य तिरस्कृत्य जित्येति यक्रोक्तिः ।
तमेव ऊर्ध्वं विशेषणमुखेनाह-कीदृशीं सरितम् उक्ष्णां वृषभार्णां विपाणविघट्टनैः
शृङ्गाहतिभिर्विदलितमहाकूलां क्षपितविपुलपुलिनां, तथा उन्मदैर्मत्तैर्विपाणिभि-
र्दन्तिभिः कर्तृभिरलघुमिध्वरैराकृष्टा भुयं प्रापिता ग्राहा जलचरा यस्याः ।
अलघवधध्वरैराकृष्टा इति वा विग्रहः । तथा वृहन्तु रथमण्डलेषु रथकटपालु
स्खलितं सलिलं यस्या इति व्यतिरेकप्रायोऽलङ्कारः । हरिणीवृत्तम् । “भयति
हरिणीं स्तौ घ्रां स्तौ गोरसोदधिसततकः” ॥ उल्लामित्य“ल्लोपोऽनः । यपूर्वह-
न्धृतरानामर्णा”ति तु “अन्”इति प्ररुतिभावे प्राप्ते विषयर्थो नतु निषमायः ।
गृह्णन्तीति ग्राहा “विमाया ग्रह”इति गुः । वरूथिनी रथिनीति स्नेनानामनीति
भट्टम् ॥ ७७ ॥

इति श्रीमहाभट्टोपाध्यायवर्य-शानन्ददेवायनि-वल्लभदेवाचार्यविरचितायां माघशतिकायां
टीकायाः मन्दहविर्वाप्याख्यायां यात्रावर्णनं नाम द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

शिशुपालवधकाव्ये

त्रयोदशः सर्गः ।

यमुनामतीतमथ शुश्रुवानमुं

तपसस्तनूज इति नाधुनोच्यते ।

स यदाचलान्निजपुरादहर्निशं

नृपतेस्तदादि समचारि वार्तया ॥ १ ॥

अथानन्तरं तपसस्तनूजो धर्मात्मजो युधिष्ठिरोऽमुं भगवन्तं यमुनामतीत-
मुत्तीर्णं शुश्रुवान् श्रुतवानधौपीत्, कालिन्दीमुत्तीर्णो हरिरित्यबोधोत्थः । एत-
देवानादरनिषेधार्थमाक्षिपन्निस्त्राह-रतीत्यादि । अधुना यमुनामतीतमसौ श्रुतवा-
नित्लेतलोच्यते न वाच्यम् । कुत इत्याह-स हरिर्यदेव निजपुरात् सनगरादचल-
न्निर्गम्य तदादि तत एवाटव्याहर्निशं दिवाएतन्नं नृपतेः पार्थस्य वार्तया प्रवृत्त्या
समचारि संचारितं पार्श्वगतैस्त्वर्थः । यद्वा स एव हरिवार्तया समचारि सम्य-
च्चारित इति केचित् । अतश्च यदा प्रत्यहं समागमनवार्ता जानाति 'अथ
ह्यारवत्याश्चलितोऽथ तामुत्तीर्णोऽथ ग्रामं प्रातोऽथ वनमथ गिरिमथ नदीरित्या-
दिकाम्' ततो यमुनामतीतमेवाभृणोदिति कथमुच्यतामित्याक्षेपोऽतद्भारः । क-
चिच्च नोच्यतेऽधुनेति पाठः । तत्रा चैवं पदयोजना-तपसस्तनूजोऽमुं हरिं यमु-
नामतीतं सन्तमधुनेदानीमेव श्रुतवान् बुद्धयानिति नोच्यते । कथमित्याह-स य-
देत्यादि । अतश्च यदा प्रख्यानात्प्रसृति तदुदन्तं सर्वमबोधि तदाधुना श्रुतवानिति
एवमनवधानमसरः । तेन कथं नगरनिकटं प्रातो हरियुधिष्ठिरेणाग्रायि इति निर्व-
र्णितं कविनेति न चोच्यमिति भावः । नपो धर्मः । अहश्च निशा चाहर्निशं, स-
माहारे हन्वः "रोऽमुषि" । नृपतेरिति पठ्यं शेपे । तत्रादीति निपातः । सम-
चाराति भावे तुह । वार्तयेति कर्तरि वतीया । सर्गेऽत्र मुमहर्तावृत्तम् । "दि-
गणौ सजौ महगुरु मुमहर्ता"ति ॥ १ ॥

यदुभर्तुरागमनलब्धजन्मनः

प्रमदादमानिव पुरे महीयसि ।

सहसाधनः सह ततोऽनुजन्मभि-

र्वसुधाधिपोऽभिमुख्यमस्य निर्ययौ ॥ २ ॥

ततोऽभन्तरमस्य हरेर्भ्रातृसहितो युधिष्ठितोऽभिमुखं निर्ययौ अग्रतो जगाम । उत्प्रेक्ष्यते-विस्तीर्णोऽपि स्वनगरेऽमानिवावर्तमान इव । विशालं चेत्पुरं कथं न मातीत्याह-हरिसंप्राप्तिसमुत्थात् संमदात् । सह साधनेन बलेन वर्तते इति सहसाधनः “तेन नहेति तुल्यप्रयोगे” इति समासः । “योपमर्जनस्ये” ति सभावो विभाषितः । अनु पञ्चाज्जन्मोत्पत्तिर्येषां तेऽनुजन्मानः कनीयांसः ॥ २ ॥

रभसप्रचक्रगुरुचक्रदुन्दुभि-

ध्वनिभिर्जनस्य वधिरीकृतश्रुतेः ।

समवादि वक्तृभिरभीष्टसंकथा-

प्रकृतार्थशेषमथ हस्तसंज्ञया ॥ ३ ॥

अभीष्टायाः नङ्कथायाश्चर्वायाः प्रकृतो योऽर्थस्तस्य शेषं भागो वक्तृभिर्जनस्य हस्तसंज्ञया करसंकेतेन समवादि सम्प्रगुहम्, यदि वा समपादि संपादिनम् । वाच्येव कथं नोक्तमित्याह-वधिरीकृतश्रुतेर्जडितकर्णस्य । केन रमसेनौत्सुक्येन प्रचक्रं चलितं गुरु विस्तीर्णं यच्चक्रं सैन्यं, यदि वा कुरुचक्रं पाण्डवपलं तस्य ये दुन्दुभयस्तद्व्यनिभिः । शिष्यते इति शेषम् ॥ ३ ॥

अपदान्तरं च परितः क्षितिचिता-

मपतन् द्रुतभ्रमितहेमनेमयः ।

जवमाभ्नाञ्छितपरस्परोपम-

क्षितिरेणुकेतुवसनाः पताकिनः ॥ ४ ॥

अपदान्तरमनन्तरं त्रितितृतां पताकिनो रथाः परितः समन्तादपतन् चेलुः ।
 चशब्द एरुकातत्वसूचनार्थः । यद्वैव दुन्दुभयस्ताडितास्तदैवापतन्नित्यर्थः ।
 कीदृशा रथाः द्रुतं त्वरितं अमिता विवृत्ता हेमनेमयः काञ्चनप्रधयो येषाम्,
 तथा जयमारुतेन वेगवातेनाञ्छ्रितानि प्रेरितानि परस्पररोपमान्यनेकघर्णत्वादभ्यो-
 न्यमदृशानि त्रितिरेणुकेतुवसनानि भूषणलिविद्वाङ्गुकानि येषां ते तथोक्ताः । अप-
 दान्तरमित्यनन्तरम् । केचित्तु अविद्यमानं पदानामन्तरं रन्ध्रं यत्र तदपदान्तरं
 गमनमाहुः । मरुदेय मारुतः । “प्रज्ञादित्यादण” ॥ ४ ॥

द्रुतमध्वनन्नुपरिपाणिवृत्तयः

पणवा इवाभ्यचरणाहता भुवः ।

ननृतुश्च चारिधरधीरघोरण-

ध्वनिधृष्टकजितकलाः कलापिनः ॥ ५ ॥

द्रुतं लाघवेन तुरगगुरैस्ताडिता भुवो इध्वनुः शब्दायन्ते स्म । के इवेत्या-
 ह-पणवा मृदङ्गा इव । कीदृशाः उपरिपाणेस्तालविशेषस्य वृत्तिर्व्यापारो येषु
 ते उपरिपाणिवृत्तयः । यथोपरिपाणिताडिताः पणवा द्रुतं द्रुतलयान्वितं ध्वन-
 न्ति तथा भुवो इध्वनुरित्यर्थः । द्रुतो लयविशेषः । तथा चोक्तम्-“अथ त्रयो
 लयाः सिद्धा द्रुतमध्यविलम्बिताः” इति ॥ उपरिपाणिरपि तालविशेषः । उक्तं च
 “समीपर्यर्धपूर्वस्तु पाणिस्त्रिविध उच्यते । तत्र तातं च पाणिं च प्राहुरेकं मनी-
 पिणः ॥ समो योपरि या तस्य यद्वाधः संस्थितो भवेत् । वाद्यं पदानि घणौ
 या तदेवमभिधीयते” इति ॥ ननृतुश्चेत्यादि, न केवलं भुवोऽध्वनन् यावद्विलि-
 नोऽनृत्यन्निति चार्थः । कीदृशाः कलापिनः चारिधरधीरो घनापनगम्भीरो यो
 घोरणानां रथतुरगादियानानां ध्वनिश्चीत्कारगलगर्भितहेपितादिस्तेन धृष्टं सुखरं
 यत्कृतं वादितं तेन कला मधुराः । ते हि मेघगर्जितभ्राम्या मधुरं केका-
 यमानाः प्रमदान्नृत्यन्ति । अन्योऽपि पणवादिषु धादितेषु नृत्यति ॥ ५ ॥

व्रजनोरपि प्रणयपूर्वमेकतां

कुङ्कुराधिनाथकुरुराजसैन्ययोः ।

रूपे विपाणिभिरनुक्षण मिथो

मदमूढबुद्धिषु विवेकिता कुतः ॥ ६ ॥

कुकुराधिनाथो यदुपति शौरि कुरुनाथो युधिष्ठिरस्तयो सेन्ये बले ये तयो प्रीतिपूर्वमप्येकनामभेद मिथीभाव गच्छतोर्दन्तिभिरसदृदन्योन्य ररूपे कुपितम् । अत्रथार्थान्तरन्यास-भेदेन मूढा बुद्धिर्येषा तेषा कुतो विवेकिता युद्धायुक्कविचार । मत्ताना विचारो न भवतीत्यर्थ । ते च समदा । मदो दर्पो दान च । रूपे इति भावे ॥ ६ ॥

अवलोक एव नृपतिः स्म दूरतो

रभसाद्रथादवरीतुमिच्छतः ।

अवतीर्णवान् प्रथममात्मना हरे-

र्विनय विशेषयति सभ्रमेण सः ॥ ७ ॥

न नृपतिरजातशतुहरेर्विनयमाचार पशलत्य सभ्रमेणादरेण त्वरया विशे पयति स्मानिशिष्ये 'तद स्मे' । हृत्वेन य प्रथमोऽगारि तताऽधिकमस्या सौ शकारेत्यर्थ । कीदृशस्य हरेरिति तद्विनय तावद्वाह-दूरतो दूरावधलोक एव नृपदर्शनमाने सत्येव रभसादोत्सुक्येन रथादवतरीतुमिच्छतोऽथतितीर्णो । नृपतिस्तु कीदृश इति विनयातिशयमाह-प्रथम पूर्वतरमेवात्मना स्वयमवतीर्णना नवतीर्णो व्यशेषयदिति सम्यन्ध । अतश्च सभ्रमेण विनय जिगाय । केचित्तु नृपति स, सौहृदेन चेति पठन्ति, एव च व्याचक्षते । नृपतिर्हरे प्रथममथात्मनावतीर्णवान् पश्चात्तु हरिरिति प्रथमग्रहणात् प्रतीयत एव । नन्वसौ सारं भौमो ज्येष्ठश्च तत् कस्मान् कनीयमो हरे प्रथममवतीर्णवानित्यर्थान्तरन्यास माह-यः सन् साधु स सौहृदेन सुहृद्भावेन विनय प्रथय विशेषयति, सौहा र्दात् प्रथममवातरत् ननु ऊन्यादित्यर्थ । विन्यध्यागोमयपदवृज्यमाय ॥ ङ्गासिन्ध्वन्त' इति ॥ ७ ॥

वपुषा पुराणपुम्पः पुरः तिनौ

परिपुञ्ज्यमानपृथुत्तरपट्टिना ।

भुवनैर्नतोऽप्यरहिताप्यगौरवः

प्रणनाम नाम तनयं पितृष्वसुः ॥ ८ ॥

स पुराणपुरुषश्चिरन्तनमुनिः परमात्मा पितृष्वसुस्तनयं पितृष्वस्त्रीयं कौन्तेयं
वपुषा शिरसा पुरः पूर्वमग्रे वा प्रणनाम नमश्चकार । नामशब्दः प्रकाशये । सर्व-
प्रकटमेव शिरसा ननामेत्यर्थः । कीदृशोऽसौ भुवनैर्जगद्भिन्नतः । ननु यद्यसौ सर्व-
ज्येष्ठो जगत्पूज्यश्च तत्किमादौ प्रणनामेत्याह-अरहितमस्त्वङ्गमाप्यानां सज्जमानां
गौरवं येनासौ अरहिताप्यगौरवः । ज्येष्ठस्य हि राक्षो प्रणामे बन्धुगौरवं न स्यात् ।
कीदृशेन वपुषा क्षितौ परिपुञ्जयमाना प्रणामवशात् पिएडीभवन्ती पृथ्वी दीर्घा
हारयष्टिर्मुक्तालता यस्य । आप्या आत्ताः । “ऋदलोर्षत्” ॥ ८ ॥

मुकुटांशरञ्जितपरागमग्रतः

स न यावदाप शिरसा महीतलम् ।

क्षिनिपेन तावदविलम्पितक्रमं

भुजपञ्जरेण रभसादगृह्यत ॥ ९ ॥

स हरिर्मुग्धा भूतलमग्रतो यावच्च प्राप तावदेव यज्ञा बाहुचक्रैर्षौत्सुक्याद-
गृह्यत गृहीतः । अनपेक्षितः क्रमः गरिपाटी यत्र ग्रहे । किल कृतप्रणामः कनीया-
नालिङ्ग्यः । कीदृशं भूतलं मुकुटांशुभिर्मौलिमणिमरीचिमी रञ्जितपरागं क्षुरि-
तरेणम् ॥ ९ ॥

न ममौ कचाटतटविस्तृतं तनो-

र्मुखैरिवच्च उरसि क्षमाभुजः ।

भुजयोस्तथापि युगलेन दीर्घयो-

र्विकटीकृतेन परितोऽभिपस्वजे ॥ १० ॥

क्षितिपम्य वक्षसि मुरारिवन्तो न ममौ न ववृते, यतस्तत् कचाटतट-
विस्तृतं, तस्य तु तनोः वृथास्य दीक्षाक्षामस्य । कथं वर्याश्चित्तदित्याह-तथापि

विकटीवृतेन प्रसारितेन दीर्घयोजानुस्पृशोर्भुजयोर्युगेन परितोऽभिपस्वजे समन्ता
वालिलिङ्गे, इति राज्ञ आजानुवाहुत्व हरेश्च पीनवत्तस्थमुक्त्वा । विकट विशालम् ।
अभिपस्वजे इति कर्तरि कर्मणि वा ॥ १० ॥

गतया निरन्तरनिवासमध्युरः

परिनाभि नूनमवमुच्य वारिजम् ।

कुरुराजनिर्दयनिपीडनाभया-

न्मुखमध्यरोहि मुरविद्विपः श्रिया ॥ ११ ॥

मुरोरेर्मुख श्रिया लक्ष्म्याभ्यरोहि आरुढमधिष्ठित, नृपाश्लेषतोषाच्छोभायु-
क्लमभूदित्यर्थ । कीदृश्या श्रिया परिनाभि नामौ वारिजमवमुच्य हित्वा अध्युर
उरसि नितरा निवास स्थान गतया प्राप्तया वल्लं स्थलस्थितयेत्यर्थ । पूर्वजन्मनि
हि भगवतो नामौ पद्ममभूत्, सप्रति तु वल्लं पद्माया वसति अतश्चोत्प्रेक्ष्य
ते-नूनं निश्चित कुरुराजनिर्दयनिपीडनाभयात् युधिष्ठिरगाढाश्लेषेष्टजात्रासात्मज-
मध्यरोहि, सा हि यत्तोऽयस्थित्या परिष्वङ्गसमर्द्धमाशङ्कते । श्रीशब्दस्योभयार्थ-
त्वान्मुखस्य च प्रहृष्ट्याहृह । उरस्यध्युरः । नामो परिनाभि । सप्तम्यर्थेऽय्ययी
भाष । निपीडनेति 'श्यासध्न्योर्युच्' । अध्यरोहीति कर्मणि ॥ ११ ॥

शिरसि स्म जिघ्रति सुरारिवन्धन-

रहृलवामनं विनयवामनं तदा ।

यशसेव वीर्यविजितामरद्रुम-

प्रसवेन वासितशिरोरुहे नृपः ॥ १२ ॥

मुरारेर्लेख्येनार्थं हृत्तेन मायया यो वामनो हस्य स विष्णुरेवमुच्यते.
त तदा राजा मूर्धनि जिघ्रति स्नाग्नार्मादित्यर्थ । ननु यदि भगवान् यलिनन्धन
च्युलेनैव वामनो ननु स्वभावेन तत्कथमुच्यता भवन्नमर्तान्याह-विनयवामनमात्रा
स्पष्टम् । कीदृशे शिरसि पराजमापद्धतफारिजातपुष्पपूगेन वाग्विताशिरारुहे मुर
भितकंशे । मुरभि किल जेष्ठायेत । उत्प्रे-यते-यशसेव मुरतरुद्वरणाद्यद्यशस्तेनैव
वासिते इत्यर्थ । मुरभि भित च यश इति महाकर्ष्यानामाधार ॥ १२ ॥

सुखवेदनाहृषितरोमकूपया

शिथिलीकृतेऽपि वसुदेवजन्मनि ।

कुरुभर्तुरङ्गलतया न तत्पजे

विदलत्कदम्बनिकुरुम्बचारुता ॥ १३ ॥

राक्षस्तन्या विदलत्कदम्बनिकुरुम्बचारुता विदलतो विकसतः कदम्बकुसु-
ममन्दस्य चारुता शोभा न तत्पजे न त्यक्ता, कण्ठकिता तनुरभूदित्यर्थः । कदा-
चिद्भगवांस्तेनानिष्ठो भवेदित्याह-वासुदेवे शिथिलीकृते मुक्तेऽपि । कथं तर्हि
कण्ठकितेत्याह-सुखस्योपजोपस्य वेदनयाऽनुभवेन हृषिता विकसं नीता रोम-
कूपा रोमरन्ध्राणि यस्याः । “हृषेत्तौमस्त्रि” तीद् ॥ १३ ॥

इतरानपि क्षितिभुजोऽनुजन्मनः

प्रमनाः प्रमोदपरिफुल्लचक्षुषः ।

स यथोचितं जनसभाजनोचितान्

प्रसभोद्धृतासुरसभोऽसभाजयत् ॥ १४ ॥

स भगवानन्यानपि क्षितिभुजो नृपस्यानुजन्मनोऽनुजान् भीमार्जुनयमान्
यथोचितं यथाप्रधानमसभाजयत् प्रीत्यायाद्राक्षीत् । भीमं पृथ्वीभिषादनेनार्जुनं
ह्यसंपूर्णं माद्रेयायाश्लेषपुरःसरमिति यथोचितार्थः । कीदृशांस्तान् प्रमोदपरि-
फुल्लचक्षुषो हर्षयिषुसितनेत्रान् । तथा जनानां समाजने पूजायामुचितान्
योग्यान् लोकपूण्यान् । स कीदृशः प्रमनाः प्रहृष्टः, तथा प्रसभं यत्नादुद्धृता
उन्मूलिता असुरसभा दैत्यकुलं येन ॥ १४ ॥

समुपेत्य तुल्यमदतः शिलाघनान्

घनपक्ष्वादीर्घतरबाहुशालिनः ।

परिशिष्टिषुः क्षितिपतीन् क्षितीश्वराः

कुलिशात्परेण गिरयो गिरीनिव ॥ १५ ॥

अन्येऽपि भूपाः समुपेत्य संगत्य रात्रः परिशिखिपुरवागूहन् । कीदृशान्
तुल्याश्च ते महान्तस्तांस्तुल्यमहतः, अनुरूपानुघतांश्चेत्यर्थः । “कृत्यतुल्याप्या
अजात्या” । शिलाघनानश्मविकृटान्, घनपत्तान् गाढसहायान् दीर्घतरवाहुशालिन
आजानुभुजान् । क्षिर्ताश्वराणामपि विभक्तिविपरिणामेनैतानि विशेषणानि,
अन्यथा तुल्यत्वं न स्यात् । के कानिवाश्लिषित्याह-कुलिशात्परेण घजात्
पूर्यमद्वयोऽर्त्रीनिय । कुलिशग्रहेण कार्यं पक्षच्छेदो गृह्यते । तानपि तुल्यमहतश्च,
शिलाभिश्च घनान्, घनैश्च पत्तेः पतत्रैरेव बाहुभिः शालिनः । परेणेति
निपातः ॥ १५ ॥

इभकुम्भतुङ्गघटितेतर-
स्तनभारदूरविनिवारितोदराः ।

प्रतिफुल्लगण्डफलकाः परस्परं

परिरेभिरे कुकुरकौरवस्त्रियः ॥ १६ ॥

कुकुरान्नियो घृष्टिणार्यः सत्यमामाद्याः कौरवस्त्रियः पाण्डवनायों द्रौप-
द्याद्यास्ता अन्योन्यमाश्लिषन् । कीदृश्यः इभकुम्भा इव तुङ्गा इतरंतरं घटि-
ताः सम्बद्धा ये स्तनभारास्तैर्दूरमत्यर्थं विनिवारितानि वियोजितान्पुवराणि
मध्यानि यामां तास्तथोक्ताः, पीनस्तन्यः कुशोदर्यश्चेत्यर्थः । तथा प्रतिफुल्ली
विकसितौ गण्डफलकां यावामिति ग्रहणं रुचनम् ॥ १६ ॥

रथवाजिपत्तिकरिणीसमाकुलं

तदनीकयोः समगतं द्वयं मिथः ।

दधिरे पृथकरिण एव दूरतो

महतां हि सर्वमथवा जनातिगम् ॥ १७ ॥

नत्वेनयोर्द्वयं युग्मं मिथोऽन्योन्यं समगतं समगलं मिलितम् । कीदृशं
स्यन्दनतुरगपदातिहस्तिनीत्याप्तम् । द्विपाः पुनर्दूरत एव पृथग्दधिरे धृताः,
युद्धमयात्तेऽन्योन्यं नाश्लिषन् न मेलिता इत्यर्थः । किमेतद्विधम् । यतो
महतामुघ्रतानां भयमेव किञ्चिज्जनानिगं लोकान्तीतम् । ते च महान्तो महा-

प्रमाणत्वात्, अतो अनातिगा जनमध्ये न निवेशिता । अथवेति पूर्वोक्तस्याक्षे-
पार्थ । समगतेति कर्तरि लुङ् । "वा गम" इति सिच क्त्वात् "अनुदा-
त्तोपदेशे"ति मलोप । "ह्रस्वादङ्गादि"ति सिञ्जुङ् । दधिरे इति कर्मणि
॥ १७ ॥

अधिरुद्यतामिति महीभृतोदितः

कपिकेतनार्पितकरो रथं हरिः ।

अवलम्बितैडग्रिडपाणिपल्लवः

अयति स्म मेघमिव मेघवाहनः ॥ १८ ॥

अथ हरि स्यन्दन रथ अयति साकरोह । कीदृश महीभृता युधिष्ठिरे-
णाधिरुद्यतामित्युदित उक्तोऽनुज्ञात । तथा कपिकेतनस्यार्जुनस्यार्पितो योजित
करो येन । राहोऽनुज्ञामवाप्यार्जुन आघृष्ट्य कृष्ण स्यन्दनमारोहदित्यर्थ ।
क कीदृश रि यथा अयतीत्याह-अवलम्बितैडग्रिडपाणिपल्लवोऽथपृष्ठधनदक
रक्षितलपो यथा मेघवाहनो रथ इन्द्रो वा मेघ अयति । यस्य हि यो वाह
न सोऽपश्यमेघ तमधिरोहति । इडग्रिडोऽपत्यमैदविडो वेधवण । व्युत्पत्ति
मात्रमेतत् ॥ १८ ॥

रथमास्थितस्य च पुराभिर्वर्तिन-

स्तिसृणां पुरामिव रिपोर्मधुद्विपः ।

अथ धर्ममूर्तिरनुरागभावितः

स्वयमादित प्रवयणं प्रजापतिः ॥ १९ ॥

मुरारेश्च रथमारुह्य पुरीं विवासोरनन्तर स्वयमेव प्रजापति राजा प्रवय-
ण प्रतोदमादित उग्राह, यतोऽनुरागभावित स्नेहव्याप्त प्रेमप्रवण । क प्रजाप
तिरित्याह-धर्मो मूर्तियस्य स धर्ममूर्तियुधिष्ठिर । कस्य क इव प्रवयण ज
प्राहेत्याह-यथा तिसृणां पुरा रिपोर्मुरारे सर्वदेवमय रथमास्थितस्य पुरा
भिवर्तिनस्त्रिपुर दिघतो प्रजापतिर्ब्रह्मा स्वय प्रवयणमादित । हरस्य हि त्रिपु-

रघासिनो दानवान् जिघासोरात्मभू सारथिरभूत् । उक्तं च—“ब्रह्माण मारर्थि
कृत्वे’ति । सोऽपि धर्ममूर्तिं पुण्यदेहोऽनुरागेण च लौहित्येन व्याप्त । चश
ब्दं पूर्वापेक्षया क्रियान्तरस्समुच्चयार्थं । आदितेति “स्थाध्वोरिधे’ति । प्रवय
णमिति ‘अजेर्व्यघ्रप्रपो” ॥ १६ ॥

शानकश्च तस्य तनुजालकान्तर-

क्षरितक्षपाकरकरोत्कराकृतिः ।

पृथु फेनकूटमिव निम्नगापने-

र्मरुदस्य सूनु रधुवत् प्रकीर्णकम् ॥ २० ॥

यथा निम्नगापनेरग्रे फेनकूटं विण्डीर्याशि मरुदायुर्धुनोत्प्रेयसस्य धायो
सूनु पुत्रो भीमस्तस्य हरे शनं प्रकीर्णकं चामरमधुवदचालयत् । कीदृश
तनु सूत्रमो जालकान्तरैर्गवालविबरै क्षरितं प्रविणो य क्षपाकरकरोत्कर
शशिकरनिकरस्तस्यचाकृतिः सम्भान यस्य तत्तथोक्तम् । तनुवत् यान जालक
विशेषणम् । तथा पृथु दीर्घम् । फेनकूटमप्येवविधम् ॥ २० ॥

विकसत्कलायकुसुमासितधुते-

रलघूङ्गपाण्डु जगतामधीशितुः ।

यमुनाहृदोपरिगहंसमण्डल-

धुतिजिष्णु जिष्णुरभृतोष्णवारणम् ॥ २१ ॥

जगतामधीशितु इष्णस्य जिष्णुरभृतं उष्णवारणमातपभ्रमभृत इधे ।
कीदृशस्य विकसत कलायाप्यस्य कुसुमस्येवासिताऽसिक्नी धुतिर्यस्य । ध्रुव
त्वलघु महदुडं ताराचक्राख्य तदिव पाण्डु धवलम्, यत एव यमुनाहृदोपरिग
कालिन्दीप्रवाहपृष्ठस्य यद्वसमण्डलं सितन्दुदचक्रं तस्य या धुतिः कान्तिस्ता
जिष्णु परिभाषि । इष्णस्य काष्ण्योऽयमुनोपमानम् । उपरि गच्छतीत्युपरिग ।
“गमे सुपी’ति ३ ॥ २१ ॥

पयनात्मजेन्द्रसुतमध्यवर्तिना

नितरामरोचि रुचिरेण चक्षिणा ।

दधतेव योगमुभयग्रहान्तर-

स्थितिकारितं दुरुधुराख्यमिन्दुना ॥ २२ ॥

हरिणा नितरामरोचि शोभितमिति भावे लकारः । कीदृशेन भीमार्जुनमध्यस्थेन तथा रविरेण भास्वता । केनेवारोचि इन्दुनेव । कीदृशेन दुरुधुराख्य दुरुधुरानामान योगं विभ्रता । कीदृशमिति तत्स्वरूपमाह-उभयोर्ग्रहयोः सूर्यमहीतनययोरेवन्तरं मध्यं तत्र या स्थितिरवस्थान तथा कारित निष्पादितम् । द्वितीयद्वादशग्रहद्वयमध्यस्थस्य हीन्दोर्दुरुधुरायोगो भवति । उक्तं च-
“रवियर्जं द्वादशगैलफा चन्द्राद् द्वितीयं सुनफा । उभयस्थितैर्दुरुधुरा के-
मद्रुमसंज्ञकोऽतोऽन्य” इति ॥ अत्र च सस्थानमात्र दीप्तिमत्त्व च विवक्षितं न तु सावर्ण्यमितीन्दु कृष्णस्योपमानं न विरुध्यते । एवमन्यत्र ॥ २२ ॥

वशिन जितेरयनयाविवेश्वरं

नियमो यमश्च नियतं यतिं यथा ।

विजयश्रिया धृतमिवार्कमारुता-

धनुसस्रतुस्तमथ दक्षयोः सुतौ ॥ २३ ॥

अथ त हरिं दक्षयोः सुतौ नासत्यात्मजौ नकुलसहदेवाधनुसस्रतुः । कौकमिषेत्याह-वशिन जितेन्द्रिय वितीश्वर यथा अयनयौ दैवनीती । अनुकूलं हि दैवमय , पाद्गुण्य नय । तथा नियतं सयमिनं यतिं मुनिं यथा नियमयमौ । नियमोऽनुष्ठेयरूप शौचादि , यमो निषिद्धयर्जनमहिंसादि । उक्तं च-“अहिंसासत्यास्तेयग्रहचर्पापरिग्रहा यमा । शौचसन्तोषस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः ” । तथा विजयश्रिया विजयलक्ष्म्या धृतं जिघृक्षितं यथार्कमारुतौ रविचायुः अनुसरत । यदा किल तो पराहमुखो भवतस्तदा लक्ष्म्या धरेणात् सा-मर्प्यादेव जपसद्भावः । अनेकोपमानोपादानं भगवतः सर्वधर्मव्यापनार्थम् । नय इति 'वृत्त्युटो बहुल' मित्यच् ॥ २३ ॥

सुदितैस्तदेति दितिजन्मनां रिपा-

वचिनेयसंभ्रमविकासिभक्तिभिः ।

उपसेदिवद्भिरुपदेष्टरीव तै-

र्ववृत्ते विनीतमविनीतशासिभिः ॥ २४ ॥

तै पाण्डवैर्देव्यारौ विष्णौ विनीत ववृत्ते सविनयमासितम् । भावे लकार ।
कौटशैस्तैर्मुदितैर्हृष्टैस्तथाविनेयोऽहनिमो य सभ्रमस्त्वरादरस्तेन विकासिनी प्र
सरन्ता भक्षिर्येषाम् । सहजो ह्यादरो भक्तिं प्रकाशयति हनिमस्तूपचारम् । अविनी-
येति तु पाठे अशिक्षित्वा विनीत ववृत्ते इति योजना । अविनीतशासिभिर्दुरा-
चारहन्तृभिः । अमु हिंसार्थं । कैर्यथा क विनीतमास्पतं इत्याह-उपदेष्टरि गुरौ
यथा उपमेदिवद्भिरन्तेवासिभिः । तेऽपि सहजभङ्गयो विनीतवासिभश्च । विका-
सिभक्तिभिरित्यविकासनिवृत्तिपराया बोधनाया स्वीत्वेन विना पूर्वपदार्थो विधक्षित
इति नापशब्दोऽयमन्यथा तु 'अपूरणीप्रियादिष्वि'ति पुनरुक्तवनिषेध म्यात् ॥ २४ ॥

गतयोरभेदमिति सैन्ययोस्तयो-

रथ भानुजहनुतनयाम्भसोरिव ।

प्रतिनादितामरविमानमानकै-

र्नितरां मुदा परमयेव वृध्वने ॥ २५ ॥

तयोर्यत्नयोरित्यभेदमेष्य यमुनाजाह्व्यांरिव प्राप्तयोरभानं पटहैरत्यर्थं
वृध्वनं, मिलितयोस्तयोर्भीषणोऽप्याद्यन्तेत्यर्थः । उत्प्रेक्ष्यते-परमया महत्या मुदेय तु
प्रेष्य । सति हि हर्षे मुखरेण भूयते । कथं वृध्वने प्रतिनादितानि अनुभूयिता
नि अमरविमानानि सुरधिष्यानि यथ ॥ २५ ॥

मग्वमीक्षितुं क्षितिपतेरुपेयुषां

परितः प्रकल्पितनिकेतनं वह्निः ।

उपगृह्यमानमिव भूभृतां यलैः

पुटभेदनं वनुसुतारिरञ्जत ॥ २६ ॥

तम् क्षितिपते पुटभेदनं म्यानीयमिन्द्रप्रस्थ भगवान् हरिरञ्जतादशान् । र्पादश
यस्य द्रष्टुं प्राप्ताना राज्ञा सैन्यैर्यदिशाहदेशे परितः भगवन्तात् प्रकल्पितनिकेतनम् ॥
क्षिताग्रमतिशम् । अतश्चात्यन्तं-उपगृह्यमानमिव येष्ममानमिव । यम्य विल पुट
स्य परं परोप विद्यत तद्वहिः प्रकल्पितनिकेतनमग्रनि । पुटभेदनं मूलनगरम् ॥ २६ ॥

प्रतिशब्दपूरितदिगन्तरः पतन्

पुरगोपुरं प्रति स सैन्यसागरः ।

रुरुचे हिमाचलशुद्धामुखोन्मुखः

पयसां प्रवाह इव सौरसैन्यवः ॥ २७ ॥

स यलोदधिः शुशुभे । कीदृशः पुरगोपुरं प्रति नगरद्वारसंमुखं पतन् प्र-
विशन्, तथा प्रतिश्रुत्कभरिताशाविबरः । क इवाभादित्याह-तुपासद्विद्वीर-
न्ध्रामिमुखः सौरसैन्ययो गाङ्गस्तोयपूर इव, सोऽपि प्रतिशब्दपूरितदिगन्तः । छुर-
सिन्धोरयं सौरसैन्यवः “हृद्भगासिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च” इत्युभयपदवृद्धिः ॥ २७ ॥

असकृद्गृहीतयहुवेहसम्भव-

स्तदसौ विभक्तनवगोपुरान्तरम् ।

पुरुषः पुरं प्रविशति स्म पञ्चभिः

सममिन्द्रियैरिव नरेन्द्रतनुभिः ॥ २८ ॥

असौ पुरुषो भगवांस्तत्पुरमिन्द्रप्रस्थं प्रविवेश । कीदृशोऽसकृद् भूयोभूयो
'गृहीत आश्रितो रामादिरूपेण बहुनां देहानां संभवो जन्म येन । पुरं कीदृशं
विभक्तानि विभागैर्न स्थापितानि नवानां प्रत्यग्राणां गोपुराणां द्वाराणामन्त-
राणि मध्यानि यत्र, सुभक्तकक्ष्याप्रदेशमित्यर्थः । किं केवलं प्राविशन्नेत्याह-प-
ञ्चभिः पाण्डयैः सह । कीदृशेत्याह-इन्द्रियैरिवेति । यथा पुरुष आत्मा तनु-
रादिभिरिन्द्रियैः सार्धं पुरं शरीरं प्रविशति, सोऽप्यसकृद्गृहीतयहुवेहसंभवः,
आत्मा हि देहादेहान्तरं संहरति । पुरमपि विभक्तनवद्वारं विभक्तानि नवसं-
ख्यानि गोपुराणि द्वाराणि पायूपस्थास्यथोत्राक्षिघ्राणानि यस्य । पुरशब्देनात्र
द्वारमात्रं विवक्षितम् ॥ २८ ॥

अन्यच्च कीदृक् पुरमिन्याह—

तनुभिस्त्रिनेत्रनयनानवेक्षित-

स्मरविग्रहद्युतिभिरद्युतन् नराः ।

प्रमदाश्च यत्र न्वलु राजयक्ष्मणः

परतो निशाकरमनोहरैर्मुखैः ॥ २६ ॥

यत्र पुरे नरास्तनुमिदं दैर्गयश्च मुखैरघुतन वनु । कीदृशीमित्तनुभि
त्रिनेत्रस्य सरारेस्तदनीयेन वलुणाऽनवीक्षितोऽलक्ष्यीकृतो य सरविग्रह कामका-
यस्तस्येव हृति कान्तिर्योसाम्, अद्भ्यन्धवन्दर्परम्भाभिरित्यर्थः । मुखे कीदृशं
राजयक्ष्मणं ह्यव्याघ्रे परत पूर्वं यो निशाकरश्चाद्रस्तद्वन्धनोरमै, अस्मद-
मण्डलेऽनुनिमैरित्यर्थः । इति सर्वेषां रूपवन्धमुक्तम् । अमुतत्रिति "युद्भ्यो
लुङ्" ॥ २६ ॥

अवलोकनाय सुरविद्विषां द्विधः

पटदृमणाद्विहितोपहतयः ।

अवधीरितान्यकर्णीयसत्थराः

प्रतिरथ्यमाजिह्वत पौरयोषितः ॥ ३० ॥

पौरयोषितो नागरिका प्रतिरथ्य मास मार्गमाजिह्वतसु । किमर्थं पुरारे-
रवलोकनाय द्वे द्वयम् । कथं तद्वानममजानत्रित्याह-यतो हुन्नुभिन्विदृता
क्षाना अव योऽतत्पृष्ठाकार्वाभतरा सन्धराश्च । आजिह्वतेति ओदादी लुङ् ।
"चुभामित्, अदभ्यस्मात्" । पुरे भावा पौर । अवपूर्वस्य धीराण्यस्य
एयस्यैव केऽवधीरितमिति रूपम् ॥ ३० ॥

तमेव कार्यान्तरागमाह—

अभिवीक्ष्य सामिकृतमखडनं यती

करकृदनिर्लसदुराशुकाः स्त्रियः ।

दधिरेऽधिभित्तिपटदृप्रतिस्वनेः

स्फुटमदृष्टासमिव सौषपदतयः ॥ ३१ ॥

अधिभित्ति भित्तिषु ये पटदृप्रतिस्वना आत्मप्रतिधुन्कास्तै करणमूर्त
सौषपददृष्टो दृष्ट्यावलम्ब्य भृष्ट व्याहृतमदृष्टममिव दधु मशाय जडमित्यर्थः ।

किं कृत्वेति हासस्य कारणमाह-सामिकृतमण्डनमर्धमेव प्रतिकर्म कृत्वा यतीर्ग-
च्छन्तीर्नायिका आलोस्यातश्च त्वरावशात् करेणैव रुद्धमवष्टब्धं निर्लसद् भ्र-
श्यदुरांशुकं स्तनाम्बरं याभिस्तास्तथोक्ताः । अतश्चोत्प्रेत्यते-सौघपदकृत्य आसां
हसन्तीवेति शौनल्यान्मुखरत्वाच्च हासारोपः । सामिकृतं मण्डनं यत्रेति क्रिया-
विशेषणम् । दधिरे इति कर्तरि ॥ ३१ ॥

रभसेन हारपदवृत्तकाञ्चयः

प्रतिमूर्धजं निहितकर्णपूरकाः ।

परिवर्तिताभ्यरयुगाः समापतन्

चलयीकृतश्रवणकुण्डलाः म्रियः ॥ ३२ ॥

नार्यः समापतन् भगवद्दर्शनार्थमाययुः । कौटुश्यः रभसेन त्वरया हार-
पदे कण्ठे कृतमेखलाः, तथा प्रतिमूर्धजं केशेषु कृतकर्णपूरः, परिवर्तितं चा-
भ्यरयुगं याभिः, अधस्तनं वास उपरि प्रावृत्तं तत्रत्यं च जघने याभिरित्यर्थः ।
चलयीकृतं भुजे निहितं श्रवणकुण्डलं याभिरिति, रभसेनेति प्रत्येकमभिसम्प-
द्यते ॥ ३२ ॥

व्यतनोदपास्य चरणं प्रसाधिका-

करचल्लषाद्रसवशेन काचन ।

द्रुतयावकैकपदचित्रितावर्णि

पदवीं गतेव गिरिजा हरार्धताम् ॥ ३३ ॥

काचिन्नारी पदवीं पद्वतिं द्रुतयावकैकपदचित्रितावर्णि व्यतनोदपास्य ।
द्रुतयावकं सरसालङ्कारं यदेकं पदं कमस्तेन चित्रितेवावनिर्गस्याम् । किं कृत्वा
रसवशेन कौतुकयत्नात् प्रसाधिकाकरपद्मवात् चेटीपाण्डिताचरणमपास्याक्षिप्य ।
अतश्चैकस्य पदस्य चित्रितत्वादुत्प्रेज्यते-गिरिजा पार्वती हरार्धतां गतेव । गौ-
रीभ्यरस्य होकं पदं सालङ्कारं भवति ॥ ३३ ॥

व्यलगन् विशङ्कटकटीरकस्थली-

शिखरस्वलन्मुखरमेखलाकुलाः ।

भवनानि तुङ्गतपनीयसंक्रम-

क्रमणकणत्कनकनूपुराः स्त्रियः ॥ ३४ ॥

नार्यो भवनानि प्रासादान् व्यलगन्नास्फुटु । कीदृश्य विशङ्कटा विकटा
या कर्तारकस्थल्यो जघनतट्यस्तासा यच्छिखर पीनो भागस्तत्र स्थलन्त्यश्च
लन्त्योऽत एव मुखरा शिञ्जाना या मेखला रशनास्ताभिराकुला सायासा
इय तथा तुङ्गा उन्नता ये तपनीयसक्रमा कनकसोपानानि तत्र तेषां यत् क्र
मणमारोहण तेन कणन्ति भ्रमकणायमानानि कनकनूपुराणि हेममञ्जीराणि या
साम् । सक्रम्यतेऽनेनेति सक्रम सापानम् । विशङ्कट विशाल 'ये शालच्छङ्क-
टवौ' ॥ ३४ ॥

अधिरुक्ममन्दिरगवाक्षमुल्लसत्

सुदृशो रराज मुरजिद्विद्वक्षया ।

वदनारविन्दमुदयाद्रिकन्दरा-

विषरोदरस्थितमिवेन्दुमण्डलम् ॥ ३५ ॥

कस्याधिरुक्मगवाक्षया मुलाम्बुज रेजे । कीदृश भगवद्विद्वक्षया अधिरुक्म-
मन्दिरगवाक्ष सुवर्णभवनवातायने उल्लसत् निरूप्यत् स्फुरद्वा । किमिष रराजे
न्याह-उद्वपपर्वतदरीमध्यरन्ध्रोदित शशिविम्यमिष । रुक्मस्य मन्दिर रुक्मम
न्दिर तस्य गवाक्षो रुक्ममन्दिरगवाक्ष । तत सप्तम्यर्थेऽध्ययीभाव ॥ ३५ ॥

अधिरूढया निजनिकेतमुबकैः

पवनावधूतवसनान्तर्गकया ।

विहितोपशोभमभियाति यादवे

नगरं व्यरोचत पताकयेव तत् ॥ ३६ ॥

भगवति निविशमाने सति तत्पुर व्यरोचताशोभत । कीदृशम् पश्यान्यया
नार्यो विहितोपशोभ जनितच्छविम् । पूर्वापेक्षमन्यत्वम् । कयेव पताकयय ये
जयन्त्येव । भगवद्भागमनोऽन्तया पताकया यथा तद्गुणितमेव तत्पत्युपमा ।

यदि वा तस्या एव पताकात्वमारोप्यते-इत्युत्प्रेक्षा । 'कीदृश्या नार्या इति पताकासाधर्म्यमाह-उच्चकै प्राशु निजनिकेत स्वमन्दिरमधिरूढया उद्गतया , तथा पवनेनावधूतो वसनान्तो वस्त्रपल्लवो यस्या । पताकाप्येवविधैव भवति ॥ ३६ ॥

करयुग्मपद्ममुकुलापवर्जितैः

प्रतिवेशम् लाजकुसुमैरवाकिरन् ।

अवदीर्णशुक्तिपुटमुक्तमौक्तिक-

प्रकरैरिव प्रियरथाङ्गमङ्गनाः ॥ ३७ ॥

प्रिय रथाङ्ग चक्र यस्य त चक्रपाणिं पुरनार्यं प्रतिवेशम् गेहाहेहाज्ञाजै कुसुमैश्चावाकिरन् निर्मल चक्र । कीदृशै करयुग्ममेव पद्म तस्य यम्मुकुल सपुटस्तेनापवर्जितैर्मुक्तैः , अतश्चावदीर्णो विकसितो य शुक्तिपुटो मुक्ताकवाट-स्तेन मुक्ता क्षिता ये मौक्तिकप्रकरा मुक्तावृन्दानि तेरिव तत्तुल्यै सितत्वान्मु कुलक्षेपाच्चेति भाव । किरनेरिव प्रकर ॥ ३७ ॥

हिममुक्तचन्द्ररुचिरः सपद्मको

मदयन् द्विजान् जनितमीनकेतनः ।

अभवत् प्रसादितसुरो महोत्सवः

प्रमदाजनस्य स चिराय माधवः ॥ ३८ ॥

स माधवः कृष्ण प्रमदाजनस्य नागरिकालोकस्य महोत्सव इव महो-त्सवोऽभूत् सुप्रसूरो वभूवेत्यर्थ । कीदृश हिमाग्रीद्वारान्मुक्तो यश्चन्द्र शशी स इव रुचिर कान्तिमानिति दीप्तिमात्रविवक्षया सादृश्यम् । सह पद्मया श्रि-या धर्तन इति सपद्मको लक्ष्मीवान् द्विजान् विप्रान्मदयन् प्रत्यक्षदर्शनेन हर्षयन्, जनितो मीनकेतन प्रयुज्यो येन, तथा प्रसादिता करणकोद्वरणेन हर्षिता सुरा देवा येन । श्रेयैणार्थान्तरप्रतीति । माधवो वसन्त प्रमदाजनस्य महोत्सवोऽभवत् । कीदृश हिमान्मुक्तेन चन्द्रेण रुचिर, सपद्म कमलयुक्त क वारि यत्र स सपद्मक, द्विजान् पक्षिण फोफिलादीन् मदयन् मत्तान् कुर्वन्, जनित-मीनकेतनो धार्ढ्यकाम, प्रसादितसुरोऽन्विष्टहाल । वसन्ते हि सुरा निर्मला

भजति । यदि वा माधव आसवविशेषो नारीणा महोत्सवोऽभूत् । कीदृश
द्विम शीतल , तथा मुग्धेनावचूर्णितेन चन्द्रेण कर्पूरेण रुचिमभिलाष राति
ददातीति मुक्कचन्द्ररुचिर , सपद्मक साज्ज सौत्यल , द्विजान् क्षत्रियान् म
व्यन् क्षीवयन् जनितमीनकेतन उत्पलीकृतमन्मथ , प्रकर्षेण सादिता निर्गो
रवीकृता सुरा येन । तत्सन्निधौ हि वारुणी सुरा न कश्चित्पिवति तस्योत्कृ
प्त्यादित्यर्थत्रयार्थी । औपम्य चान बोद्धव्य माधया माधव इवेति ॥ ३८ ॥

धरणीधरेन्द्रदुहितुर्भयादसौ

विषमेक्षणः स्फुटममूर्न पश्यति ।

मदनेन धीतभयमित्यधिष्ठिताः

क्षणमीक्षते स्म स पुरो विलासिनीः ॥ ३९ ॥

स भगवान् पुर पुर्या विलासिनीर्घेया क्षणमद्राक्षीत् । कीदृशी कामे
नेत्यतो हेतोर्वातमय नि शङ्कमधिष्ठिता आधिता । कुत इत्याह-असौ विषमे
क्षणे ध्रुषमता विलासिनी पार्यन्तीभयाक्षेक्षते, तस्य हि हराद्वय स च तासा
गोरीर्ष्याशङ्कया दर्शनमेष न ददातीति निर्भयमेवासौ तासु वसतीति वारुण्यो
क्ति । उत्प्रेक्षाशङ्कार ॥ ३९ ॥

विपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा

भुवनानि यस्य पपिरे युगक्षये ।

मदविभ्रमासकलया पपे पुरः

स पुरस्त्रियैकतमयैकया दृशा ॥ ४० ॥

स भगवानिन्तमया कथाचित् पुरस्त्रिया एकया दृशा चक्षुषा पपे पीत ,
अतिमात्र दृष्ट इत्यर्थ । एकयापि न सर्वया अपिनु मदविभ्रमेण रागविलसि
तनासकलयाभमग्रया । कीदृशोऽसावित्याह-यस्य विष्णो सागरशयस्य सत
वरपान्ते वृहता कुक्षिणा सर्वाण्यय जगन्ति पपिरे पीतानि अन्त दृशानि सोऽ
लपापाङ्गमेक्षणमात्रैव पीत इति विषमात्योऽलङ्कार । यत्र गुर्वपि कार्य ही
नोऽपि कर्ता पुरने इति । पुरोऽग्रे सर्वेषामेव पश्यतामित्यर्थ । लफारी कर्म
णि । पश्यतमेति स्त्रीविशेषणम् । एकयेति तु दृश ॥ ४० ॥

अधिकोन्नमद्धनपयोधरं मुहुः

प्रचलत्कलाचिकलशङ्खकस्वना ।

अभिकृष्णमङ्गुलिमुखेन काचन

द्रुतमेककर्णविवरं व्यघट्टयत् ॥ ४१ ॥

काचिन्नारी मुहुः पुनःपुनः कृष्णाभिमुखमङ्गुल्यग्रेण त्वरितमेकश्रोत्रविवरं व्यघट्टयदचालयदित्यनुरागस्यानुभावकथनम् । कीदृशी सा प्रचलन्ती द्रुतविघट्टनयशात् कम्पमाना यासौ कलाचिर्जुजा तस्यां कलौ मधुरः शङ्खकस्वनो धलयस्यो यत्र । कथमघट्टयत्-अधिकमुन्नमन्नुर्ध्वोभवन् घनः पीवरः पयोधरो यत्रेति जातिग्रन्थः । स्तनौ ममैव पश्यन्त्यित्येतदर्थं कर्णविवरमघट्टयत् ननु कण्ठेति श्याय्या प्राप्या । कलाचिः प्रकोष्ठः ॥ ४१ ॥

परिपाटलोर्ध्वतलचारुणासकृ-

चलिताङ्गुलीकिसलयेन पाणिना ।

सशिरःप्रकम्पमपरा रिपुं मघो-

रनुदीर्णवर्णनिभृतार्थमाह्वयत् ॥ ४२ ॥

अन्या स्त्री मधुरिपुं पाणिनाह्वयदाहृतवती, पलेहि कृष्ण मनोहर प्रायस्त्वावलाजनमित्यवदन्निवेत्यर्थः । कीदृशेन करेण परिपाटलं सर्वतो रक्तमूर्ध्वमूर्ध्वोरुतं यत्तलं पृष्ठं तेन चाख्या रम्येण । तथासकृच्चलिता अङ्गुलय एव किसलयानि यस्यः । कीदृगाह्वानं सह शिरःप्रकम्पेन वर्तते यत् सशिरःप्रकम्पम्, तथानुदीर्णरनुच्चारितैर्वर्णैरनुदीर्णनिभृतो गूढोऽर्थोऽभिधेयो यत्र । पाणिं शिरश्च चालयन्ती मनसैव तमाजुहावेत्यर्थः । इत्यङ्गुलमिनयकथनम् । “ऋ गता” वित्युत्पूर्यस्य ह्ये उदीर्णमिति रूपम् । “इर गता” वित्ययं सेद ॥ ४२ ॥

नलिनान्निकोपहितपल्लवश्रिया

व्यवधाय चारु मुग्धमेकपाणिना ।

स्फुरदङ्गुलीविवरनिःसृतोल्लसद्-

दशनप्रभाङ्कुरमजृम्भतापरा ॥ ४३ ॥

अन्या नारी जजृम्भे । किं कृत्वा रम्यं मुखमेकेन करेण पिधाय । कीदृ-
शेन नलिनान्तिके पद्मसमीपे उपहितस्य न्यस्तस्य पल्लवस्येव श्रीः शोभा यस्य ।
मुखस्याक्षमुपमानम् । कीदृशं मुखं स्फुरन्तीनां चलन्तीनामङ्गुलीनां विवरे निः-
सृता निर्गता उल्लसन्ती द्योतमाना यासौ दशनप्रभा दन्तकान्तिः सैवाङ्कुरो यस्य
यत्र वा जृम्भणे । पल्लवधियेति समुदायस्यास्त्रीत्वेऽपि धीः शब्दस्य स्त्रीप्रत्यया-
न्तत्वाभावादसति ह्रस्वत्वे ष्यन्तत्वाभावाभावाभावः ॥ ४३ ॥

बलयार्पितासितमहोपलप्रभा-

बहलीकृतप्रमनुरोमराजिना ।

हरिवीक्षणक्षणिकचक्षुषान्यया

करपल्लवेन गलदम्भरं दधे ॥ ४४ ॥

अन्यया भृश्यद् दुगूलं पाणिनैश्च दधे धृतं नतु प्रथितम् । यतो हरिवीक्ष-
णेनाक्षणिके व्यापारान्तरासङ्गणे चक्षुषी यस्याः । यावच्च दृष्ट्वा न विपरीकृतं
तावत्कथं ग्रन्थनं युज्यते । जघनाम्बरस्य तु पातो वेदोच्छ्वासेन नीविमुदनाद्भो-
ज्यः । उच्छ्वासस्य तु भगवद्दर्शनमेव हेतुः । कीदृशेन करेण यलयेऽङ्ग-
देऽर्पितः प्रोतो योऽलितोपल इन्द्रनीलमणिस्तत्प्रभया बहलीकृता घनत्वमापादि-
ता तन्वी रोमराजियेन ॥ ४४ ॥

निजसौरभप्रमितभृङ्गपक्षति-

व्यजनानिलोल्ललितधर्मवारिणा ।

अभिशौरि काचिदनिमेषदृष्टिना

पुरदेवतेव वपुषा व्यभान्यत ॥ ४५ ॥

काचिन्मारी पर्वविधेन वपुषा पुरदेवतेव व्यभाव्यतावुच्यत । कीदृशेन नि-
जसौरभेण सहजसौगन्धेन भ्रमिताश्चञ्चला ये भृङ्गास्तेषां याः पक्षतयः पक्षमू-
लानि ता एव व्यजनमाक्षेपकस्तस्य योऽनिलो वातस्तेनोल्ललितमपामितं धर्म-
वारि भगवद्दर्शनोत्थं स्वेदाम्बु यस्य, तथा अभिशौरि हरिं प्रति अनिमेष-

दर्शनोच्छेदभयादनिमीलन्ती दृष्टिर्यस्य' । देवतापि सुरभिवदना निश्चलनेनास्वेदा च भवति । सर्वं वस्तु देवतया व्याप्यते इति पुरप्रहरणम् ॥ ४५ ॥

अभियाति नः सत्प एष चक्षुषो
हरिरित्यखियत नितम्बिनीजनः ।
न विवेद यः सततमेनमीक्षते
न वितृष्णतां व्रजति ग्वल्वसावपि ॥ ४६ ॥

नारीलोकोऽखियत येनं ययौ । कुत इत्याह-एष हरिरस्माकं चक्षुषोऽद्याः सत्पोऽनिवृत्तेक्षणलालसस्यैव यातीत्यतो हेतोः स च मुग्ध एव न विवेद ना-
युद्ध । यथा य एनं कृष्णं सततं सदैवेक्षते सोऽपि वितृष्णतां न यातीति ।
तामिध क्षणमसौ दृष्ट इति कुतो वैतृष्ण्यं स्यात् । य इत्यनेन द्वारवतीवास्त-
व्यो जनो योगिजनो वा निर्दिश्यते । चक्षुष इति "पृष्ठी चानादरे" । अखि-
यतेति कर्तरि ॥ ४६ ॥

अकृतस्वसद्भगमनादरः क्षणं
लिपिकर्मनिर्मित इव व्यतिष्ठत ।
गतमच्युतेन सह शून्यतां गतः
प्रतिपालयन्मन इवाङ्गनागणः ॥ ४७ ॥

अङ्गनागणो यौवतं क्षणं व्यतिष्ठत तत्रैवास्थात् । कीदृशः, अकृतः स्वगृह-
गमने आदरोऽभिलाषो येन । यतः शून्यतां गतोऽद्वयत्वं प्राप्तोऽत एव लिपिक-
र्मनिर्मित इव विभ्रन्वस्तो यथा, एवंविधो ह्येष दग्धप्रेमस्वमाद्यः । तत्रैवावस्था-
ने तर्कमाह-भगवता सह गतं मनः प्रतिपालयन्निव प्रतीक्षमाण इव, एतच्छा-
दागच्छतु ततः सह यास्याम इति । व्यतिष्ठतेति-"समवप्रविभ्यः स्थः" । ननु
कुलार्त्ताणामेतदनुचितं यत्परं प्रत्यनुरागस्तत् कथं कविना ऊचे । सत्यमेतत्
किंतु एवंविधोऽयं कथानायकधर्मः । नचालङ्कारविद्विर्निर्दिष्टः प्रमाणरूपैरप्यनु-
ष्ठितत्वात् । तद्यथा भगवतो ध्यासस्य "नासां कौरवपत्नीनां प्रयुन्नगतचेतसा-
म् । नवानामिव धेनूनां जघनानि प्रमुञ्चुः" इति सर्वमेवानवधम् ॥ ४७ ॥

अलसैर्मदेन सुदृशः शरीरकैः

स्वगृहान् प्रति प्रतिययुः यनैः यनैः ।

अलघुप्रसारितविलोचनाञ्जलि-

द्रुतपीतमाधवरसौघनिर्भरैः ॥ ४८ ॥

सुदृशः स्वगृहान् प्रति निजभवनसमुल्लस्यैरस्यैरप्रतिजम्भु । मन्दगमने
कारणमाह-यत एवविधै शरीरैरुपलक्षिता । कीदृशैर्मदेन चित्तविकारेणाल
सैर्मन्धरैः, तथा अलघु दीर्घ प्रसारितैर्विकासितैरनयनैरेवाञ्जलिभिर्द्रुत पीतोऽति
तूष्णं दृष्टो यो माधव कृष्णस्तस्य यो रसोघो रसपूरस्तेन निर्भरैः पूर्णैः, हरिं
प्रति सानुरागैरित्यर्थः । अत एव च शरीराणां तनुत्वम् । योऽप्यञ्जलिना
माधवरसौघं पिबति सोऽवश्यमव मदेनालसः सन् मन्दमन्द गृहं प्रति याति ।
माधव आसवोऽपि । मदं जीवतापि । स्वल्पं शरीरं शरीरकम् । गृहशब्दो
ऽर्धर्चादि ॥ ४८ ॥

नवगन्धवारिविरजीकृताः पुरो

घनधूपधूमकृतरणुविभ्रमाः ।

प्रचुरोद्धतध्वजविलम्बिवाससः

पुरवीथयोऽथ हरिणातिपेत्तिरे ॥ ४९ ॥

अथ भगवता पुरवीथयो नगरमार्गां अदृष्ट्वा अतिपेत्तिरेऽतिनान्ता ।
कीदृश्यं पुर आद्याय नवगन्धवारिणा सुगन्धोदकेन विरजीकृता निर्भूलिका
कृता, घनेन धूपधूमेन कृतो रेणुविभ्रमा रजोभ्रान्तिर्यत्र, प्रचुराणि घट्टान्युद्ध
तान्युच्छिन्नानि ध्वजानि यत्र, विलम्बानि लग्नमानानि वासासि चेलानि यत्र
ति पुरोत्तमप्रकरणम् । अथिरजसो विरजस कृता विरजीकृता 'अरुमनश्च
श्चेतारद्वोरजसा मलोपध्व' ॥ ४९ ॥

उपनीय विन्दुसरसान्मयेन या

मणिदारु चारु किल वार्षपर्वणम् ।

विदधेऽवधूतसुरसन्नसम्पदं

समुपासदत् सपदि संसदं स ताम् ॥ ५० ॥

स हरिस्तां संसदं सभां सपदि तत्क्षणं समुपासदत् प्राप । कामित्याह—
मयेन विश्वकर्मात्मजेन विन्दुसरसात् सरोविशेषात् मणय एव दातुं काष्ठमुप-
नीय या किल निर्मिता कृता । किलागमे । कीदृश् मणिदार चारु रम्यं, त-
था वृषपर्वण इदं धार्यपर्वणं दानवीर्यम् । पूर्वं हि विन्दुसरसः समीपे वृषप-
र्वणो दानवैश्वरस्य रत्नमयी समाभूत् । ततोऽन्ते सरसि काले तामेवोत्पा-
द्य मयेन प्रत्युपकुर्यादेन पाण्डवानां सभाकारि । अत एवावधूतसुरसन्नस-
म्पदं तिरस्कृतामरावर्तलक्ष्मीकाम् । विन्दुसरसशब्दे “अनोऽश्मायःसरसां
जातिसंज्ञयो” रित्यह् । सान्तपाठे तु “समासान्तविधिरनित्यः” ॥ ५० ॥

भूयोऽपि तच्छब्देन योऽस्या विवक्षितो धर्मस्तमाह—

अधिरात्रि यत्र निपतन्नभोलिहः

कलधौतधौतमणिधेरमनां रुचः ।

पुनरप्यवापदिव दुग्धवारिधि-

क्षणगर्भवासमनिदाघदीधितिः ॥ ५१ ॥

यत्र यस्यां सदसि अनिदाघदीधितिः शीतांशुः पुनरपि दुग्धवारिधेः क्षी-
राग्धेः क्षणं गर्भवासं मध्यावस्थितिमवापदिव प्राप्तवान् यथा । शशी हि दु-
ग्धान्धेरजनि । किं कुर्वन् कलधौतमिव रजतमिव धौताः शिलाः स्फटिका-
व्या येषां वेश्मनां गृहाणां तेषां या रुचो भासो नभोलिहो गगनस्पृशः, ता
अधिरात्रि नक्षत्रमधि निपतन् प्रविशन्तिशुच्छायोक्तिः । स्फटिकगृहरुचां क्षीरोद्-
धिरुपमानम् ॥ ५१ ॥

लयनेषु लोहितकनिर्मिता भुवः

शिनिरत्नरश्मिहरिनीकृनान्नराः ।

जमदग्निस्तनुपितृत्तर्पणीरप-

स्तनुने स्म या विरलशेवला इव ॥ ५२ ॥

या सभा लयनेषु वेश्मस्वेवंविधा भुवस्तनुते स्म व्यतनोत् प्रकटीचकारे-
त्यर्थः । कीदृशीः लोहितकैः पञ्चरागैर्निर्मिता घटिताः, तथा शितीनि हरितानि
यानि रत्नानि इन्द्रनीलाभ्यानि तेषां रश्मिभिर्हरितीकृतं नीलतामापादितमन्तरं
मध्यं यासाम्, अतश्चाप इव तोयनिभाः । का अप इत्याह-जमदग्निस्त्रुः पर-
शुरामस्तत्पितृणां तर्पणीस्तृप्तिकरीः रुधिरमयीरित्यर्थः । पूर्वं किल पितृवधात्
क्रुद्धेन रामेण त्रिःसप्तकृत्वो हतानां क्षत्राणां रुधिरहृदेषु पितरस्तर्पिता इत्याग-
मः । चिरलशेखलाः शेखलगर्भाः । लोहितकभुवामाप उपमानं, मरकतरश्मीनां
शेखलम् । लीयते एष्विति लयनानि निलयाः । लोहितमेव लोहितकम् “लोहि-
तात्मणा” विति कन् । तर्पयन्तीति तर्पण्यः, तर्प्यत आभिरिति धा तर्पण्यः
॥ ५२ ॥

विपदारमकूटघटिताः क्षपाकृतः

क्षणदासु यत्र च रुचैकतां गताः ।

गृहपङ्क्तयश्चिरमतीयिरे जनै-

स्तमसीव हस्तपरिमर्शसूचिताः ॥ ५३ ॥

यत्र च रात्रिषु धास्तथैवैश्वर्यपङ्क्तयश्चिरं हस्तपरिमर्शसूचिताः सत्स्योऽती-
यिरे हस्तेन चिरं परिमृश्यातिक्लान्ताः । यतो विपदारमकूटघटिताः स्फटिकोप-
लनिचपरचिताः, तथेन्द्रोः कान्त्या ज्योत्स्नयाभेदं प्राप्ताः, अतश्च सादृश्याद्वि-
वेकाभाव इति करेण परिमृश्यातीताः । तमसीव, ध्यान्ते हि दावत्पाणिना न
परामृष्टं यस्तु तावत्तस्य सदसत्ता न क्षायते । अतीयिरे इति इणः कर्मणि
लकारः ॥ ५३ ॥

निलयेषु नक्तमसितारमनां चयै-

र्विसिनीवधूपरिभवस्फुटागसः ।

मुहुरत्रसद्गिरिषि यत्र गौरवा-

च्छलालाञ्छनांशव उपांशु जगिरे ॥ ५४ ॥

यत्र समायां निलयेषु गृहेषु येऽसितारमनां चया इन्द्रनीलकूटानि तैर्नक्तं
मृगाङ्गकिरणा जगिरे हता निप्यभीकृता इत्यर्थः । क? उपांशु स्वररिमन्मयी

नतु सर्वत्र । कथं हता गौरवादतिबाहुल्यात् । कीदृशैः चयैरत्रसद्भिरनष्टैर्महा-
 प्रमैः “वा भ्रात्रे”ति शप् । हन्ने तर्कमाह-विसिनी पश्चिन्येव चधूर्जाया तस्या
 यः परिभवः संकोचस्तेन स्फुटायसः सापराधा इव । तत्र हीन्द्रनीलपरिष्कृता
 पद्मिनी विद्यते, सा च यदेन्दुरशिमभिः संगीलिता ततस्तदपराधादिव तैस्ते
 हताः । यदा किल केषांचिद्वध्वाः केचित्प्रकटमेव परिभवं कुर्वते तदा तेऽत्र-
 स्यन्तोऽपि नरमुपांशुं शुभं गृहे तं भ्रन्ति, कुतः गौरवाद्गौरवरक्षार्थम् । यदि
 हि प्रत्यक्षं हन्युस्तलोको मारका एते इति गौरवं न कुर्यात् । जग्निरे इति
 कर्मणि ॥ ५४ ॥

सुग्विनः पुरोऽभिमुखतामुपागतैः

प्रतिमासु यत्र गृहरवभित्तिषु ।

नवसङ्गमैरविभरुः प्रियाजनैः

प्रमदं त्रपाभरपराङ्मुखैरिव ॥ ५५ ॥

यत्र कामिनः कान्तालोकैः प्रमदं हर्षमविभरुद्बुधः । कदाचिन्मुखेन्दुदर्शनं
 स्यादित्याह-त्रपाभरेण पराङ्मुखैर्यतो नवसङ्गमैरविरोदैः । कथं तर्हि जह्नु-
 रित्याह-पुरोऽग्रे यानि धेशमणिकुञ्जानि तत्र याः प्रतिमाः प्रतिविम्बानि
 तत्राभिमुखत्वमागतैः, अतश्च यदनालोकात्तोपः । अविभरुरिति लुङ् । अपि-
 विरोधे । यो हि पराङ्मुखः स कथं संमुखो भवेत् ॥ ५५ ॥

तृणवाञ्छया मुहुरवाञ्छिताननान्

निचयेषु यत्र हरितारमवेशमनाम् ।

रसनाग्रलग्नकिरणाङ्कुराक्षनो

हरिणान् गृहीतकवलानिवैक्षत ॥ ५६ ॥

यत्र संसदि लोको मृगान् गृहीतकवलान् आनग्रासानिवैक्षत बुबुधे ।
 कीदृशान् हरिताश्मवेशमनामिन्द्रनीलोपलगृहाणां निचयेषु समूहेषु मुदुरसकृदवा-
 ञ्छिताननान् प्रसारिताननान् । कुतस्तृणवाञ्छया शाद्वलशङ्कया । अत एव जिह्वा-
 ग्रे लग्नाः किरणा एवाङ्कुरा येषाम्, अतश्च गृहीतकवलानिव तान् जगोऽभ्यन्यत ।
 हरितान् नयार्शमनामिति पाठान्तरम् । “हरिणोलो भवेद्वर्णः” ॥ ५६ ॥

विपुलालवालभृतवारिदर्पण-

प्रतिमागतैरभिविरेजुरात्मभिः ।

यदुपान्तिकेषु दधतो महीरुहः

सपलाराशिमिव मूलसन्ततिम् ॥ ५७ ॥

यस्या उपान्तिकेषूपशत्येषु वृक्षा आत्मभिर्देदैरभिविरेजुर्भु । कीदृशा
मूलसन्ततिं दधत । कीदृशी सपलाराशिमिव सजातपत्रनिबयामिव । मूलेषु
कथं पर्णानि स्युरित्याह-कीदृशेरात्मभि विपुल यदालवाल संकजलधारण तेन
भृत निष्पवाहीकृत यद्धारि तदेव दर्पणस्तत्र प्रतिमा गतं प्रतिविम्बितैरतश्च
शायते मूलान्यप्येषा सपत्राणीति ॥ ५७ ॥

उरगेन्द्रमूर्धरुहरत्नसंनिधे-

मुद्गरुन्नतस्य रसितैः पयोभुवः ।

अभवन् यदङ्गनभुवः समुच्छ्रस-

न्नवालवायजमणिस्थलाङ्कुराः ॥ ५८ ॥

यस्या सभाया अङ्गनभुवोऽजिरोर्ध्व एवविधा अभवन् । कीदृश्य , उच्छ्र
सन्त उद्भिद्यमाना नवा देदीप्यमाना बालवायजमणिस्थलेषु वैहूर्यरत्नकुट्टिभेषु
अङ्कुरा शलारा यासु तास्तथोक्ता । कुत उन्नतस्य महत सनद्धस्य पयोभु
वोऽन्दस्य रसितैर्गर्जितं । मेघरवात् किल व'हूर्योर्वेषु रत्नानि जायन्ते । यदु
क्तम्—"तथा दुहित्रा मुनरा अनित्री स्फुरत्प्रभामण्डलया चमारे । वैहूर्यभूमि
नयमेघशब्दादुद्भिन्नया रत्नशलाक्येवे'ति ॥ मेघा अपि कथं सर्वा गर्जन्ती
त्याह-उरगेन्द्रमूर्धरुहस्य सर्पेशफणजस्य रत्नस्य संनिधानान् । सर्पमणिमनिधौ
हावालेऽपि मेघा गर्जन्तीति वार्ता । केचित्तु द्वयमप्येतदङ्कुरेत्पत्तो कारणमाह ।
यत्र ह्युरगमणिरभ्रगर्जितं च तत्र विहूरमणिमण्येषु तदुत्पत्तेरिति यदन्ति ।
चशब्देन च विना दुर्लभोऽप्रेयोऽर्थः । पूर्वके च ध्याप्याने एव नल्लभ्यते एव ।
पालवायनगेऽयभ्रशब्दाद्वैहूर्यमणयो जायन्ते ॥ ५८ ॥

नलिनी निगूढसलिला च यत्र सा

स्थलमित्यदः पतति या सुयोधने ।

अनिलात्मजप्रहसनाकुलेऽग्विल-

क्षितिपक्षयागमनिमित्ततां ययौ ॥ ५६ ॥

यत्र च सदसि सा पथिनी या दुर्योधने पतति सकलनृपनाशोत्पत्तिहेतुतां जगाम । रूपे मासं किमित्यसौ पपातेत्याह-अथ एतत् स्थलं ननु जलमित्य-
तो हेतोः । यतो निगूढसलिला अलक्ष्यजला, तादृशं हि तस्याः सलिलं मये-
नाकारि यत्र स्थलभ्रान्तिः, अतश्च भूरेवैपेति धिया तत्र व्रजन्नसाधपतत् ।
अथ पातमात्रादेयासौ कस्माद्राजन्यकान्तहेतुरित्याह-भ्रमसेनोपहासार्किकर्तव्य-
तामूढे यतस्तस्मिन्, यदाह्यसौ पपात तदा भावतिर्जहास तन्मन्युना च वैरम-
भजत, ततोऽजान् देयित्वा स ताजिगाय, पाण्डवांश्चोदयासयत, ततः समये
समाप्ते समरमभूत्, ततः पार्थिवाः सर्वे नेशुरिति सैव मूलमनर्थस्य ॥ ५६ ॥

हसितुं परेण परितः परिस्फुर-

त्करवालकोमलरुचायुपेक्षितैः ।

उदकर्षिं यत्र जलशङ्कया जनै-

र्मुहुरिन्द्रनीलभुवि दूरमम्यरम् ॥ ६० ॥

यत्र यस्यां संसदि इन्द्रनीलभुवि जनैर्दूरमत्यर्थमम्यरं वात्त उदकर्षिं उ-
त्क्षिप्तम् । कुतः जलशङ्कया तोयभ्रान्त्या, यतः परिस्फुरत्करवालकोमलरुचां
उल्लसत्प्रहसदशङ्कया नीलतयात् । किं भ्रान्तिनाशको जनस्तत्र नास्तीत्याह-
परेणान्यनोपेक्षितरनुक्तैः किमर्थं हसितुं हामाय । भ्रान्त्या हि तादृशे संविधाने
सर्था हसति ॥ ६० ॥

अभितः सदोऽथ हरिपाण्डवौ रथाद्

अमलांशुमण्डलसमुल्लसत्तनू ।

अवतेरतुर्नयननन्दनौ दिवं

शशिभार्गवायुद्वयपर्वतादिव ॥ ६१ ॥

अथानन्तरं सदोऽभितः सभायाः संमुखं कृष्णकौन्तयौ रथादवतेरतुरखरु-
ढौ । कीदृशौ देदीप्यमानतेजश्चक्रेण स्फुरद्देहौ तथा नेत्रोल्लासकौ । कौ यथा
कुतोऽयतरन इत्याह-नभोऽभितः शशिशुकौ यथादयाद्रेस्तावप्येवंविधौ । अभि-
त इति तत्प्रत्ययान्तप्रतिरूपकोऽभिमुखार्थो निपातः, यद्योगे च नभःसदसोर्हि-
तीया ॥ ६१ ॥

तदलक्ष्यरत्नमयकुड्यमादरा-

दभिधातरीत इत इत्यथो नृपे ।

धवलारभररिमपटलाविभावित-

प्रतिहारमाविशदसौ सदः शनैः ॥ ६२ ॥

अथ तत्सदस्तां सभामसौ हरिः स्वरं न्यविशत । कीदृशम् अलक्ष्याणि
रत्नमयत्वात् कुड्यानि भित्तयो यत्र, तथा धवलारभरा स्फटिकोपलानां रश्मिपट-
लेन दीप्तिपुञ्जेनाविभावितः प्रतिहारो द्वारं यत्र । अतश्च युधिष्ठिरे आदरात् प्रीत्या
इत इत इत्यादरादभिधातरि ब्रुवति सति ॥ ६२ ॥

नवहादकेष्टकचितं ददर्श सः

क्षितिपस्य पत्न्यमथ तत्र संसदि ।

गगनस्पृशां मणिरुचां चयेन यत्

सदनान्युदस्मयत नाकिनामिव ॥ ६३ ॥

अथ तत्र सदसि हरिर्धर्मान्मजस्य पत्न्यं वेशमादर्शत् । कीदृशं नवहादके-
ष्टकचितमुज्ज्वलकनकशिलाहन्धम् अत एव च यदभ्रंलिह्यरत्नदीप्तिमण्डलेन वेद्या-
नां भवनान्युदस्यतेव जहासेव कियन्ति यूयं रम्यार्णविति । इष्टकामिच्छि-
तमिष्टकचितमिति 'इष्टकेपीकामालानां चित्तुलभारिष्वि'ति ह्रस्वः ॥ ६३ ॥

उदयाद्रिभूर्नि युगपच्चकासतो-

रहिमांशुपूर्णशशिनोरसंभवाम् ।

रुचिमासने रुचिरघाग्नि विभ्रता-

बलधुन्यथ न्यपदतां नृपाच्युतौ ॥ ६४ ॥

अथ हरियुधिष्ठिरौ भास्वरे महति कनकविष्टरे न्यपदतामुपविष्टौ । कीदृशं
चक्रे पूर्णेन्द्रो कान्तिं विश्रुतौ । कीदृशयोरुदयादिशृङ्गे युगपत्सुखकालं चकास-
तो राजतो । ननु रवि पूर्णेन्दुश्च न कदाचिदपि साकमुद्ब्रज्यतस्तत्कथं तयो-
शोभया तावुपमीयेत इत्याह-कीदृशीं रुचिमसमवामसतीमभूतपूर्वाम् । एतदुक्तं भव-
ति-यदि युगपदुदयगिरिशिरसि रविशशिनावुद्ब्रज्यतामेव तयोरुपमा स्यादित्यु-
त्पाद्योपमेयम् । न्यपदतामिति लुब्ध । रुदित्वावडादेशः । “सदेहपते” रिति पत्व-
म् । नृपाच्युताविति “अल्पावतरमभ्यर्हितं चे”ति पूर्वनिपातः ॥ ६४ ॥

सुतरां सुखेन सकलकृमच्छिदा

सनिदाघमङ्गमिव मातरि श्वना ।

यदुनन्दनेन नन्दुदन्वतः पथः

शशिने च राजकुलमाप नन्दधुम् ॥ ६५ ॥

तद्वाजकुलं नृपमघनं राजकं धामगयता नन्दधुमाप तां तमे, माधवागम-
ने सति मुदमापेत्यर्थः । यतोऽस्यर्थं सुखेन सुखकारिणा, सुखयतीति सुखः ।
तथा सकला यः कृमिः ससारधमस्तं क्षिप्तस्युन्मूलयति यस्तेन सकलकृमच्छि-
दा । केन यथा को हृष्यतीत्याह-सनिदाघः धर्मितमङ्गं वपुर्गया धायुनेति रोमा-
ञ्चितोऽस्मि । यथा च धारिधेरणं शशिनेति देहोच्छ्वासकथनम् । द्वावपि सुखा-
ङ्गमहरो च । नन्दनं नन्दधुस्तोष । ‘द्वितोऽधुश्च’ ॥ ६५ ॥

अनवयवाचलयगामि कोमलं

नवगीतमप्यनवगीततां दधत् ।

स्फुटसात्त्विकाङ्गिकमनृत्यदुज्ज्वलं

सविलासलासकविलासिनीजनः ॥ ६६ ॥

सविलासो विभ्रमान्वितो लासका नतंको यो विलासिनीजनो दासीलोक-
स कोमलं सुकुमारमनृत्यत् प्रयुयुजे । अनतंकोऽपि विलासिन्यो भवन्तीनि
लासकरूपद्वयम् । नाप्यमपि द्विविधं सुकुमारमुद्धतं चेति, कोमलमिति फर्मांषा-
दानम् । कीदृशं कोमलमनवयवमगर्हं लक्षणान्वितं यद्वाच्यं ततानन्दघनसुषिरात्मक-
तस्य यो लयो द्रुतमप्यविलम्बितमेवेति निविधः । यद्वा वाच्यं च लयश्च त-
मच्छत्यनुचरते इत्यनवयवाचलयगामि तथा नवमपूर्वं गीतं यच्च तन्नवगीतम्,

एवंरूपमप्यनवगीततामश्रुतपूर्वत्वं दधत् । अवगीतं गह्वरसकृदनुभूतं च ।
अपिर्विरोधे । यत् किल नवगीतयुक्तं तत् कथं नैनैव रहितं स्यात्, नवगीतम-
नवगीतमिति कृत्वा । तथा स्फुटमर्हानं सार्विकं सहजं स्तम्भादि, आद्विकं च
धूत्तेपादि यत्र तत् स्फुटमात्त्विकाद्विकमत एवोऽन्वयं मनोहरम् । एतेन गीता-
नुगतं वाच्यं तदनुगतं च नृत्तं कथितं भवति । भगवतोऽग्रे प्रेक्षणं विलासि-
न्योऽनृत्यमिति वाक्यार्थः । “स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरमेवोऽथ वेपथुः ।
वैवर्ण्यमस्तु प्रलय इत्यष्टौ सार्विका गुणाः” इति । आद्विकस्त्वभिनयः शिरो-
द्विकरपदाः कदिमेवेन पङ्क्तिः ॥ ६६ ॥

सकले च तत्र नगरे हरौ गृहान्

गनयत्यकालमहमादिदेश सः ।

सततोत्सवं तदिनि नूनमुन्मुदो

रभसेन विस्मृतमभून्महीभृतः ॥ ६७ ॥

भगवति भयनमागते सति स राजा सकले पुरेऽकालमहमप्रस्तुतमुत्सवमा-
दिदेशाज्ञापयत् । तस्य चोन्मुद उत्पन्नहर्षस्य नूनं निश्चितं रभसेनौत्सुफ्येव तत्र-
गरं सततोत्सवमज्जं सुखितमिति विस्मृतमभूत् मनसि न पुस्कोर ॥ ६७ ॥

हरिराकुमारमखिलाभिधानवित्

स्वजनस्य वार्तमयमन्वयुङ्क्त सः ।

महतीमपि श्रियमवाप्य विस्मयः

सुजनो न विस्मरति जातु किञ्चन ॥ ६८ ॥

भगवान् वन्धूनामावालेभ्यो वार्तमयं वार्तामन्वयुङ्क्त पश्यन् । कथम् अ-
खिलानामभिधानं नाम विद्यते यत्र नदखिलाभिधानवित्, नामग्राहमित्यर्थः ।
यदि वाखिलाभिधानवित् सर्वेषां संज्ञां वेत्ति वा जानाति, स पदार्थः । ननु
भगवांस्त्रिभुवनकार्यव्यग्रस्तत् कथं तस्यैतद्विषये वर्तते यद्वालानामपि नाम गृही-
त्या कुशलं पश्येत्त्याह-यः सुजनः साधुः स महतीमपि समृद्धिमाप्ताद्य नैव
किञ्चित् कदाचिद्विस्मरति, यतोऽस्यां विस्मयो विगतस्मयो निरभिमानः ।

आ कुमारेभ्य आकुमारम् , अभिविधौ समासः । वार्तेषु वार्तमारोग्यम् ।
 “प्रसादिभ्यश्च” । श्रुतं प्राप्नुयैष प्रस्तुतं वार्तं वार्तमयं “तत्प्रकृतवचने
 मयद्” । अन्ययुद्धेति लट् । “स्वराद्यन्तोपप्लुष्टा” इति तद्ध । स्मर्यो गर्वः ।
 सुमङ्गली वृत्तम् ॥ ६८ ॥

मर्त्यलोकेदुरवापमवाप्तरसोदयं

नूतनत्वमविरक्ततयानुपदं दधत् ।

श्रीपतिः पतिरसावचनेश्च परस्परं

सङ्कथामृतमनेकमसिष्वदतामुभौ ॥ ६९ ॥

इति श्रीमाधभट्टविरचिते शिशुपालवधकाव्ये श्रीकृष्णसमागमो
 नाम त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

असौ श्रीपतिर्धिष्णुरवनेश्च पनियुंषिष्ठिरस्तदानेकं बहु सङ्कथामृतं संलाप-
 पीयूषमसिष्वदतामास्थाद्रितवन्तौ, योगक्षेमकथां बहुकालं चक्रतुरित्यर्थः । सङ्क-
 थयामृतं कादृशमिति तत्साधर्म्यमाह-मर्त्यलोकैः सामान्यजनैर्गुरुर्यापं दुर्लभ-
 म्, नहि नपोर्यद्वत् सांष्टयमनुत्तमं च कर्म तद्व्यस्य भवति । तथायातो रसेन
 रागेण खेदेन वा उदय आधिर्भावो यत्र, सर्वत्र हि तत्त्वतः कियमाणे वस्तुनि रागो
 भवति । तथातुनतयाधृत्यन्यनानुपद पदे पदे नूतनत्वमपूर्वत्वं दधद् विभ्रत् । यद्वि-
 वाधिरक्ततयाविरागेण, यत्र ह्युद्विज्यते तत्पुराणमिति विज्ञायते । अमृतमपि मनु-
 ष्यलोके दुर्लभं प्राप्तरसोदयं चाविरक्ततया च नवत्वं घृते, रसो माधुर्यम् ।
 क्षियन्ते इति मर्त्याः “भुजिमृद्भ्यां शुक्त्युक्ौ च” ति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थ-
 न्यात् त्यप प्रत्ययः । अमिष्वदतामिति स्वादयतेर्लुङ्, तमस्ताम्, स्तेश्चद् “शौ च-
 ङुपुधाया द्वस्वः” द्वित्वम्, यत्वम् । अथत्वपाठे तु “स्वद आस्वादेन” इत्यस्य
 रूपम् । रूपकश्लेषोऽलङ्कारः । सौम्या रमणीयको वा वृत्तम् । उष्णगुरुयुगलः
 सौम्या श्यामलिकेगि(?) । “जंशि उत्तमरतो मरजोहत्तगृहङ्गश्च विरसश्मिदू-
 रजलवसुधश्मत्तश्च । ते वि आणमुविरिदिद अजड रमणिज्जञ्चं छन्दश्मिद्धन-
 ओअरिररमणिज्जञ्चं” इति भट्टम् ॥ ६९ ॥

इति श्रीमहाभट्टपाध्यायवर्येण-आनन्ददेवायनि-श्रीवज्रभदेवाचार्यविरचितायां माधकाव्य
 मारटीकाया मन्देहविषयैषध्याख्यायां कृष्णसमागमो नाम त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

अथ

शिशुपालवधकाव्ये

चतुर्दशः सर्गः ।

वाक्यार्थः । प्रियं वदतीति प्रियंवदः “प्रियधरो वदः खच” । प्रियं वद-
चिति तु पाठे षद्वयम् ॥ २ ॥

तोपमेति वितथस्तवैः परस्ते च तस्य सुकराः शरीरिभिः ।

अस्ति न स्तुतिवचोऽनृतं तव स्तोत्रयोग्यं न च तेन तुष्यसि ॥ ३ ॥

परोऽप्यो विनथस्तवैरलीकस्तोत्रैस्तोपमेति दृष्यति, गुणाभ्यारोपणं हि
लघूनामुल्लासाय । ते च वितथस्तथास्तस्य जनैः सुलभाः, सत्यं हि दुर्लभम-
लीकस्य तु निष्ठेय नास्ति । तद्य पुनरनृतमलीकं स्तुतिवचः प्रियवचनं नास्ति,
यतस्त्वं स्तोत्रयोग्यो नुतेरास्पदं सगुणत्वात् । यो हि निर्गुणस्तस्य स्तुति-
रलीका भवति, नत्वस्यञ्च । नच त्वं तेन वितथस्तवेन तुष्यसि सगुण-
त्वादेव । अथवा स्तुतिवचसा तेन त्वं न तुष्यसीति केचित्, सगुणस्य
गुणवानित्युक्तौ को नाम तोपः । एतदुक्तं भवति-आत्महितार्थं त्वां वयं स्तुमो
नत्वेतावता तव तोपः (स? त्वं) हि स्तोतरि निन्दके च समः ॥ ३ ॥

एतदेवोपोद्बलयति—

यद्वपि प्रियमयं तव भुवन् न व्रजत्पनृतवादिनां जनः ।

संभवन्ति यददोषदूषिताः सार्व सर्वगुणसम्पदस्त्वयि ॥ ४ ॥

अयं मादृशो जनो यद्वपि प्रियं तव यद्वन् नानृतवादिनामलीकभाषित्वं
याति, यद्यस्मात् हे सार्व सर्वहित ! त्वयि सर्वा एव गुणसम्पदो गुणाति-
शया अ'णिमादयोऽदोषदूषिता दोषैरदुष्टा निर्मलाः संभवन्ति विद्यन्ते, तस्मा-
द्यदयं यच्चमस्तत्त्वमेव नत्यर्थवाद इति तात्पर्यार्थः ॥ ४ ॥

तदेव प्रियमाह—

सा विभूतिरनुभावसम्पदां भूयसी तव यदापतायति ।

एतद्दृढगुरुभार ! भारतं वर्षमयं भगवन् वर्तते वशे ॥ ५ ॥

हे ऊढगुरुभार ! घृतभुवनप्रितय विभ्रम्भर यन्मम भारतं वर्षं भूलोकोऽयं
वशे वर्तते आयत्तं सा तवानुभावसम्पदां प्रभावातिशयानां महती विभूतिर्म-

हिमा , भयन्माहात्म्यवशादह सार्वभाम इत्यर्थः । आयता दीर्घा प्रसृता आयतिरस्मत्प्रनापो यत्र तदायतायति । च (पं१श) वशवर्तन वा ॥ ५ ॥

प्रवृत्तमाह—

सप्ततन्तुमधिगन्तुमिच्छतः कुर्वन्नुग्रहमनुजया मम ।

मूलतानुपगते खलु त्वयि प्रापि धर्ममयवृक्षता मया ॥ ६ ॥

सप्ततन्तु यन्मधिगन्तुमिच्छत प्राप्नु वाञ्छतो मम त्वमनुग्रहयानुग्रह प्रसाद कुरु , देहानुज्ञा यावद्राजस्ययाजी भवामीत्यर्थः । यस्मात् त्वयि मूलतानुपगते यत्ते धर्ममयवृक्षता मया प्रापि प्राप्ता प्राप्स्यते 'आशस्ताया भूत यश्च' । त्वया मूलभूतेनाह धर्मवृक्ष इति प्रसिद्ध इत्यर्थः । उक्तं च, "युधिष्ठिरो धर्ममयो महाद्रुमः स्फन्धोऽर्जुनो भीमसेनोऽस्य शाखा । माद्रीसुतौ पुष्पफले समृद्धे मूलं कृष्णो ग्रहश्च ब्राह्मणाश्चेति ॥ ६ ॥

अत्र च त्वदाज्ञामात्र एव विग्र इति दर्शयितुमाह—

समृतोपकरणेन निर्मला कर्तुमिष्टिमभिवाञ्छता मया ।

त्व समीरण इव प्रतीक्षितः कार्पकेण बलज पुपोपता ॥ ७ ॥

मया निर्मला शुद्धामिष्टिं यद्वा कर्तुमिच्छता चिकीर्षता त्वमेव भगवा अराचरगुरुर्विश्वसाक्षी प्रतीक्षितः प्रतिपालितः । केव क इयेत्याह—कार्पकेण वृषीघलनच बलज क्षेत्र पुपोपता पवितुमिच्छता समीरणो वायुः । कीदृशेन मया नभृतः दौकितमुपकरणमाज्यदक्षिणादि येनेति द्रव्यसपदुक्षि । कार्पकस्योपकरणानि समाजंन्यादीनि । इष्टे निर्मलत्वमर्थशुद्धिः श्रद्धापूर्तत्वं च । घलजा क्षेत्रभूस्तात्स्थ्यान् शुद्धं धान्यमुच्यते । पुपापतेति पूजा रूपम् । पूडस्तु पिपाधिपमाणनति स्यात् ॥ ७ ॥

न त्वमाज्ञादानार्थमेव प्रतीक्षितो यावद्यागममाप्तयऽपीति दर्शयितुमाह—

वीतविग्रमनघेन भाविता सन्निधेस्तव भवेन मेऽधुना ।

को विदन्तुमलमास्थितोदये वासरश्रियमशीतदीधितौ ॥ ८ ॥

ममेदानीं भवत्संनिधानाद्येन वीतविभं निर्विघ्नमेवानयेन परिपूर्णं भा-
विता भाविष्यते, त्वयि पालके सति निरन्तरायमेव राजसूयं भविष्यतीत्यर्थः ।
अयं व्यसनम् । तदेव दृष्टान्तेन द्रव्यति-उष्णांशौ कृतोदये सति दिनलक्ष्मीं को
विहन्तुमलं याधितुं समर्थः । भावितेति भावे लुट् । चिरवद्भावः ॥ ८ ॥

न च ममाप्राधिकार इति वक्तुमाह—

स्वापतेयमधिगम्य धर्मतः पर्यपालयमवीष्टुषं च यत् ।

तीर्थगामि करवै विधानतस्तज्जुपस्व जुह्वानि चानले ॥ ९ ॥

अहं यत् स्वापतेयं धनं धर्मतः क्षत्रवृत्त्याधिगम्यार्जयित्वा पर्यपालयमरक्षं,
तथा अवीष्टुषं वर्धितयांस्तद्य तीर्थगामि करवाणि पात्रसादिधिना करवै
कर्तुं प्रार्थये, तथागौ विधिषज्जुह्वानि जुहोमि, जुपस्वानुमोदस्व कुरु प्रसा-
दम्, आत्मा दीपतां कालोऽयं सोमं पातुमित्यर्थः । अर्थस्य हि शास्त्रदृष्ट एवं-
विधः क्रमः । उक्तं च “धर्मेण लघुमीहेतु लघ्वं यत्नेन पालयेत् । पालितं वर्ध-
येन्नीत्या वृद्धं पात्रेषु निक्षिपे” इति । तीर्थं पात्रम् । “स्वाध्यायादयं धर्मयोनिं
प्रशान्तं धैतानस्यं पापमीदं पशुहम् । गोपु क्षान्तं नातितीक्ष्णं शरणं वृत्ति-
ग्लानं तादृशं पात्रमाहु” इति ॥ तद्वच्छ्रुति साध्विति तीर्थगामि । स्वपतौ साधु
स्वापतेयं धनं “पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्दम्” । “स्वरादीनां वे”ति वृद्धिनिषेधस्यैव
यच्चनप्राप्तस्य स्वागतादित्वात् प्रतिषेधः । पर्यपालयमिति लङ् भिप्, अम् । अघी-
वृष्टमिति वर्धयतेर्षिवि लुट् । करवै जुह्वानीति प्रार्थने होद् निमन्त्रणे वा ।
निमन्त्रणं नियोगकरणम् । “एत वे” “लघूपथस्ये”त्यनुवृत्त्या “नाभ्यस्तस्याधि-
पिती”ति शुष्मनिषेधाभावः ॥ ९ ॥

गौरवे' तत्स्थिते सति, आत्मनः कर्तृत्वे घाटयमाशङ्कमान आह—

पूर्वमह् ! जुहुधि त्वमेव वा स्नातवत्यवभृथे ततस्त्वयि ।

सोमपायिनि भविष्यते मया वाञ्छितोत्तमवित्तानयाजिना ॥ १० ॥

अह् ! तात अथवा त्वमेव पूर्वं जुहुधि वद्धिं प्रीणय, ततस्त्वय्यवभृथे
यज्ञान्तस्नाने सोमपायिनि पीतामृते चानन्तरं मया वाञ्छितोत्तमवित्तानया-
जिना भविष्यते, वाञ्छितेन चिकीर्षितेनोत्तमेन धेष्टेन वित्तानेन मत्सेन राज-

सूयाध्येनेष्टवानिति याञ्जिहोत्तमवितानयाजी तेन तादृशेन सपत्स्यतेऽन्तरमह
होष्यामीत्यर्थः । “करणे यज” इति णिनि । “धानुसम्बन्धे प्रत्यया” इति
साधुत्वम् । यथा अग्निष्टोमयाजी अस्य पुत्रो जनितेति । अवभृथो यज्ञान्ते
कर्मविशेषस्तत्र स्नायते इत्यागमः ॥ १० ॥

आज्ञादानेनोद्धृत्य मन्यमान आह—

किं विधेयमनया विधीयता त्वत्प्रतापजितयार्थसंपदा ।

शाधि शासक । जगत्त्रयस्य मामाश्रयोऽस्मि भवतः सहानुजः ॥ ११ ॥

हे त्रिभुवनरत्नक । मा शाध्यादिश, अनया भवत्तेजोजितया धनसमृद्ध्या
किं कार्यं विधीयताम्, यतस्तयाह सानुज आश्रयो धवनकारी यदेव त्व
यहि तदेवाह सम्पादयामीत्यर्थः । शाधीति शास ‘शा हौ’ । शास्तीति
शासक पालक । आश्रुणोतीत्याश्रय । सहानुजैर्वर्तते इति सहानुज ॥ ११ ॥

तं वदन्तामिति विष्टरश्रवाः आवयन्नथ समस्तभूभृतः ।

व्याजहार दशनाशुमण्डलव्याजहारशयल दधद्वपुः ॥ १२ ॥

त भूपतिमित्थ वृषाणमथानन्तर विष्टरश्रवा व्याजहार जगाद । किं
कुर्वन् सर्वपार्थिवान् आधयन् निशामयन् राजकस्य प्रत्यक्षम्, अत्र च दद्य
माणोऽभिप्रायः । ‘यस्तवेह सवने’ इति (१४ । १६) । तथा यपुर्विभ्रत् ।
कीदृश दशनाशुमण्डलव्याजेन दन्तकिरणच्छन्नना हारेण मुक्तावल्या शयल
शारम् ॥ १२ ॥

किमुवाचेत्याह—

साधिताखिलनृप महन्महत् संप्रति स्वनयसंपदैव ते ।

किं परस्य स गुणः समश्नुते पथ्यवृत्तिरिह यद्यरोगिताम् ॥ १३ ॥

‘सा विभूतिरनुभावसम्पदा’ मिति (१४ । ५) यद्राज्ञोक्तं तदमुष्य यज्ञि । तय
महद्राज्य संप्रति स्वनयसम्पदैव निजनीत्युत्कर्षणैव साधिताखिलनृप यशीकृत
राजक नत्यसदनुभावेन । कीदृश महत् महद्विशाल, चतुरदधिमालामेगला
मदीमर्यादमित्यर्थः । एतदेव दृष्टान्तेन द्रढयति—पथ्यवृत्तिर्हिताशी यद्यरोगि
तामारोग्य समश्नुते इह स किं परस्य वैद्यस्य गुण कीदृशमपि ॥ पथ्य
पृष्ठेरय । साधिता करदीकृता । महद्राज्य महद्विस्तीर्णं नय पाहुण्यम्

पयोऽनपेता यथा "धर्मपथ्यन्यायादनपेते" ॥ १३ ॥

यद्युक्तं पूर्वमङ्गत्यादि (१४।१०) तद्युक्तमिति दर्शयितुमाह—
तत् सुराज्ञि भवति स्थिते परः कः क्रतुं यजतु राजलक्षणम् ।
उद्धृतौ भवतु कस्य वा भुवः श्रीवराहमपहाय योग्यता ॥ १४ ॥

यतस्त्व नययुक्तश्च तस्मात् सुराज्ञि स्वयि सनिहिते कोऽपरो राजलक्षण
क्रतु राजसूय यजतु निर्वर्तयतु, त्वमेवात्र योग्यो नापर इत्यर्थः । एतदेवाह
पृथुं द्रष्टान्तेन द्रष्टयति-भूमेरुद्धरणे आदिवराहं वर्जयित्वा कस्यान्यस्य यो
ग्यता भवत्विति भक्ष्यानुज्ञादानम् । शोभनो राजा सुराज्ञा "न पूजना"दिति
टङ्निषेधः । राजशब्दो लक्षणमुपलक्षण यस्य त राजलक्षणं क्रतु राजसूयम् ।
योग्यतैव वर्जने भवने च कर्त्रीति व्यपहायेति ह्यनुत्पत्तिः ॥ १४ ॥

यद्योक्तं 'इष्टिं धाम्बता मया त्व समीरण इव प्रतीक्षित' इति. (१४, ७)
तदुद्दिश्याह—

शासनेऽपि गुरुणि व्यवस्थितं कृत्यवस्तुषु नियुद्ध्व कामतः ।
त्वत्प्रयोजनधनं धनञ्जयादन्य एष इति मां च भावगाः ॥ १५ ॥

कामतो यथेच्छं त्व मा कृत्यवस्तुषु कार्यशरीरेषु नियुद्ध्व व्यापारय,
देवाज्ञा किं कर्म क्रियतामित्यर्थः । यतो गुरुण्यनन्यसाध्ये शासनेऽप्याज्ञाया
स्थितोऽहम्, तथा त्वत्प्रयोजनं भवत्कार्यमेव धनं यस्य त त्वत्प्रयोजनधनम् ।
किं यदुना अर्जुनादन्य एष इति मा त्व भावगा मा बुद्धा, यथार्जुनस्तावकीनो
निदेशवर्ती तथाहमपीत्यर्थः । अवगा इतीणो गाह, लुह । धनं जितवान् धन
ञ्जय, "अ सञ्जयाम्" ॥ १५ ॥

यद्योक्तं 'वीतविप्रमित्यादि' (१४।८) तत् सत्यमिति वक्तुमाह—

गस्तवेह सवने न भूपतिः कर्म कर्मकरवत् करिष्यति ।
तरुषु नेप्यति वपुः कथन्धतां बन्धुरेषु जगतां सुदर्शनः ॥ १६ ॥

यो राजा तवास्मिन् सवने यज्ञे भूतक इव कर्म न करिष्यति तस्याय
सुदर्शनश्चात्र वपुः कथन्धता नेप्यति, शिरश्छेत्स्यतीत्यर्थः । यतो जगता बन्धु
सदायो दुष्टनिग्रहेण । कर्म करोतीति कर्मकर- "कर्मणि भूत" इति ट., भक्तै
सुधेन द्रष्टव्ये इति सुदर्शनं "भाषाया शासियुधिदशी" ति युच् ॥ १६ ॥

इत्युदीरितगिरं नृपस्त्वयि श्रेयसि स्थितवति स्थिरे मम ।

सर्वसम्पदिति शौरिमुक्तवान् उद्धहन् मुदमुदस्थित व्रतौ ॥ १७ ॥

अथ नृपो युधिष्ठिर व्रता राजसूये उदस्थितोद्यम चक्रे । कीदृश भगवन्त शौरिमिनीन्यमुक्तवान् भाषमाण । किमित्याह-त्वयि श्रेयासि शुभहेतौ स्थिरे दृढे स्थिते सति मम सर्वसम्पदाखिला समृद्धय । कीदृश शौरिमित्युक्तप्रकारेणोदीरितगिरमुक्तवाचम् । अत एव राजा मुदमुद्धहन् प्रीयमाण । उदस्थितेति "उदोऽनूर्ध्वकर्मणि" । 'स्थाच्वोरिब्' ॥ १७ ॥

तमेवोद्यममाह—

आननेन शशिनः कलां दधद् दर्शनक्षपितकामविभ्रमः ।

आप्नुतः स विमलैर्जलैर्भूदष्टमूर्तिधरमूर्तिरष्टमी ॥ १८ ॥

स राजा अष्टम्यष्टमूर्तिधरमूर्तिरभवत् । क्षितिजलपवनहुताशनसोमसूर्पा काशयजमानाख्या अष्टो मूर्तीधारयतीत्यष्टमूर्तिधरो महादेवो भगवांसस्य सम्पन्धिनी मूर्तिरसौ राजाभूत् । कासावित्याह-अष्टमी यजमानाख्या, तेन राजा यजमानोऽभवदित्यर्थ । यजमानग्रहणमेव कस्मान्न हृतम्, श्लेषार्थं देवस्य सर्वव्यापित्वस्यापमार्थं च । छन्दश्च धावा प्रवृत्ति । कीदृशोऽसौ मुखेन शशिन कला विभ्रत् एतेन तोष उपवासग्लानिस्तजस्वित्य चोक्तम् । तथा दर्शने नेनणमात्रेण क्षपितो निर्वर्तित कामविभ्रम, कामस्याभिलापस्य याच्नाया विभ्रमो विलसितविकारो येन, दृष्टिमात्रेण धन इत्या परिपूर्तिताशा अर्थिनो येन हृता इत्यर्थे । तथा विमलै पुण्यैर्जलेस्तोयेराप्नुत स्नात । भगवान्पि शशिकलायतसो दग्धसारविभ्रमो गङ्गाजलौघोक्षितमूर्धजध्वेति ॥ १८ ॥

तस्य सांख्यपुरुषेण तुल्यतां विभ्रतः स्वयमकुर्वनः क्रियाः ।

कर्तृता तदुपलम्भतोऽभवद् वृत्तिभाजि करणे यथर्त्विजि ॥ १९ ॥

तस्य राज्ञे यदे कर्तृतामपत्, ईद इत्यस्य शब्दस्यासौ चात्पोऽभूदित्यर्थ । यदाचित् स्वय क्रिया कुर्यान् तदवश्यमेव कर्तृता भवतीत्याह—आत्मन क्रिया प्रत्युक्तमप्यकुर्यतोऽनिर्जन्तयत । यदा कर्तृताभूदित्याह— अर्त्विजि याजये करणे यथा उदितुल्ये वृत्तिभाजि येननभ्रति, मूल्यन व्रीते अर्त्विजि कर्माणि कुर्यातीत्यर्थ । यदि स्वय क्रिया न कुर्यात् तत्प्रथमन्यस्य समिपत्ये तस्य

कर्तृत्वमित्याह— तदुपलम्भतस्तासां क्रियाणामुपलम्भाद् दर्शनात् धनकीर्त-
त्विग्निर्वर्तितव्यापाराणां दर्शनात् फलभाक्त्वाच्च तस्य कर्तृत्वम्, अत
एव सांख्यपुरुषेण समीक्षोक्तेनात्मना तुल्यतां साम्यं विश्राणस्य । किल करणे
बुद्धौ वृत्तिभाजि सव्यापरे मुखदुःखोपमोक्तारि निष्क्रियस्यापि पुरुषस्य कर्तृ-
त्वम्, कुतः तासां बुद्धिहृतानां क्रियाणामुपलम्भाद् दर्शनात् । प्रकृतिजनितानां हि क्रियाणां द्रष्टा सादृश्यपुरुष उदासीना, अतश्च बुद्धिवन्धमोक्षानु-
भवादान्मा बद्धो मुक्त इत्यभिधीयते । तदुक्तं पूर्वम् “विजयस्त्वयि सेनायाः साक्षि-
मात्रेऽपदिश्यताम् । फलभाजि समीक्षोक्ते बुद्धेर्भागे इवात्मनी”ति (स० ३ स्क० ५६) ।
याजकाः कर्माण्यकुर्वन् नृपस्तु द्रष्टाभवदिति वाच्यार्थः ॥ १६ ॥

अथ ता एव क्रिया आह—

शब्दितामनपशब्दमुचकैर्वाक्यलक्षणविदोऽनुवाक्यया ।

याज्यया यजनधर्मिणोऽत्यजन् द्रव्यजातमपदिश्य देवताम् ॥ २० ॥

अथ यजनधर्मिणो याजका द्रव्यजातं पुरोडाशादिकमक्षिपन्नगौ जुहुवुः ।
किं कृत्वा देवतामान्यादित्वाभिनीमपदिश्यामितंधाय । कीदृशीम् अनुवाक्ययाह्वा-
नमन्त्रेण शब्दितामाहूताम्, कथमनपशब्दं ससाधुशब्दम् । याज्ञे हि कर्मण्यपशब्दो-
च्चारणेन महान् प्रत्यवायः । उक्तं च—“मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो
न तमर्थमाह । स चाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधा”दिति ॥
उच्चकैस्तारं वेगेनेत्यर्थः । तद्यथा— इन्द्र ३ आगच्छ हरिच ३ आगच्छेत्यादि ।
कीदृशा याजका वाच्यलक्षणविदो मीमांसका वाच्यार्थविचारत्तमाः । केन
द्रव्यजातमत्यजन्प्रित्याह—याज्यया हविष्पक्षेपमन्त्रो याज्या, आह्वानमन्त्रस्त्वनु-
वाक्यया । यजनं याजनमत्र, तदेव धर्मः स विद्यते येषां ते यजनधर्मिणः
सर्वे एव होत्राध्ययुग्मभृतय ऋत्विजः “धर्मशीलवर्णान्ता”दिनीतिः । तत्र होता
याज्यानुवाक्ये पठति, यजमानो देवतामुदिशति, अध्ययुग्मज्यं बद्धौ प्राप्ते
पति ॥ २० ॥

सप्तभेदकरकल्पितस्वरं साम सामविदसङ्गमुज्जगौ ।

तत्र सूनृतगिरश्च सूरयः पुण्यमृग्यजुपमध्यगीपत ॥ २१ ॥

तत्र मये सामविदुद्गता छन्दोगोऽसङ्गमनवरतं साम गीतिविशेषमुज्ज-

गावगासीत्, सामवेदो हि गीयते। कीदृश साम षड्जादिभेदेन सप्तभेदा कटे पाणौ कल्पिता एवंभिर्भागेन रचिता स्वरा—स ऋ ग म प ध न य यत्र तत् सप्तभेदकरकल्पितस्वरम् । किंच तत्र सूरयो बह्वृचा कठाञ्च पुण्य पवि ऋग्यजुषमृचा यजूष चाध्यगीपत पेडु । सर्वेषा विशेषणमाह—समृतगिर सामर्ग्यजुर्विद । तत्र हि शाखामेदेन द्विजास्तिष्ठन्ति । ऋचञ्च यजूपि च ऋग्यजुषमिति निपातिनम् । पादवद्धो मन्त्र ऋच अपादयद्धा यजु, सामा नि वाक्यविशेषस्या गीतय । अभ्यर्गापतेति इडो लुङ् 'विभाषा लुङ्लङो'-रिति गाढादेश "गाहकुटादिभ्योऽञ्जिण्डित्, घुमास्थाने' तीत्यम् ॥ २१ ॥

यद्बद्धर्ममयकाञ्चिदामया वीक्षितानि यजमानजायया ।

शुष्मणि प्रणयनाभिसंस्कृते तैर्हर्षाणि जुहुषांभूषिरे ॥ २२ ॥

तैर्याजकैः शुष्मण्यग्रावाहयनीयाख्ये हर्षाप्याज्यादीनि जुहुषांभूषिरे हुता नि । कीदृशि यजमानजायया प्रौषया वीक्षितानि दृग्गानि, एवविधो ह्येष विधि । कीदृश्या यद्बद्धर्ममय काञ्चिदाम मेखलागुणो यथा "डाबुभाभ्यामन्यतरस्या' मिति डाप् । कीदृशे शुष्मणि प्रणयनन संस्कारविशेषेणाभिसंस्कृते इतस स्कारे । गार्हपत्यादुद्धृत्य प्राचीन नीःवोत्तरवेद्या निधान प्रणयनम् । जुहु वायभूषिरे इति कर्मणि लकार । "भीहीभृदुषा श्लुयथ" ॥ २२ ॥

नाञ्जसा निगदित विभक्तिभिर्व्यक्तिभिश्च निग्विलाभिरागमे ।

तत्र कर्मसु विपर्ययणीनमन् मन्त्रमूहकुशलाः प्रयोगिणः ॥ २३ ॥

तत्र मन्त्रे प्रयोगिण प्रयोगज्ञा ध्याकरणा ऋत्विज कर्मसु निर्वापादि कासु क्रियासु मन्त्र वदवाक्य विपर्ययणीनमन् विपरिणमितयन्त, यत आग म वेदे निखिलाभि सर्वाभिविभक्तिभिर्व्यक्तिभिश्च निखिल न निगदितमुक्तम् । व्यक्ति स्त्रीपुनपुसकानि । अञ्जसा विपरिणाम ते कथ जानते इत्याह— ऊहकुशला अनुमानकुशला । तत्र च प्रयोगित्वमेव कारणम् । शब्दशास्त्रे किलदमुक्तम्—"रक्षोहागमलध्वसन्दहा प्रयाजन'मिति । सम्यन्धादेकस्यापर स्यानुमानमूह उतप्रेक्षा । आगम किल न सर्वैर्वचनैर्नापि सर्वैर्लिङ्गैर्मन्त्रा उक्ता, तेन यज्ञगतेन यथायथ विपरिणम्या । न चाध्याकरणो विपरिणमयितु शक्नोतीत्युदाहृत्य ध्याकरणमध्ययम् । तद्यथाग्नेर्मन्त्राऽस्ति अग्नये स्वा जुष्ट निर्व पामी ति । सूर्यस्य तु नास्ति चोदना च विद्यते प्रहृनिषध विरिति कर्तव्ये ।

ति । स चोद्यते “सूर्याय त्वा जुष्ट निर्वपामी”ति । तथापि मन्त्रोस्ति “देवी
राप शुद्धा यूय’मिति, आज्यस्य तु नास्ति स लिङ्गेन विपरिणम्यते । ‘देव
आज्य त्व शुद्ध’मिति । विपर्ययीनमन्निति नमयतेर्लुङ् । प्रयुञ्जते इति प्रयो
गिण ‘सपृचानुरुधे’ति धिनुन् ॥ २३ ॥

असदेहार्थं व्याकरणमित्युक्तं तद्दर्शयितुमाह—

संशयाय दधतोः सरूपतां दूरभिन्नफलयोः क्रियां प्रति ।

शब्दशास्त्रविदः समासयोर्विग्रहं व्यवसस्तुः स्वरेण ते ॥ २४ ॥

शब्दा शिष्यन्ते सस्क्रियन्तेऽनेनेति शब्दशासन व्याकरण, तद्विदन्तीति
तद्विदो वैयाकरणास्ते समासयोस्तत्पुरुषयदुर्वीधोर्विग्रहं चान्य स्वरेणोदात्ता
दिना व्यघसस्तुर्निधिक्षु । कीदृशयारिति भ्रान्तिकारणमाह—संशयाय सदे
हाय सरूपता सादृश्य दधतो । उभयकोटिस्पृग् भ्रान्त सशय । कदाचिदर्थ
भेद स्यात्तन्मा भूतिश्चय इत्याह—क्रियामनुष्ठानं प्रति दूरमत्यर्थं भिन्न फल
लक्षण ययो, फल भिन्नमिति यावत् । यथा—‘स्थूलपृपतीमालभेते’ति यद्विधा
पठन्ति, तत्र च सशय किं स्पृला चासौ पृपतीति कर्मधारय उत स्थूला
नि पूयन्ति यस्या इति यदुर्वीहि, उभयत्रापि हि सदृश रूप, क्रियाया फल
भेदश्च । कर्मधारये हि पीयराया मृग्या आलम्भन, यदुर्वीही तु सर्वस्या गवा
दिजाते शाराया, । एवविधे च सदहे वेयाकरणा स्वरात् समास व्यवसस्तुः ।
यदि स्थूलपृपतीशब्दोऽन्तोदात्तस्तत् तत्पुरुषोऽयं समास “समासस्ये”ति
(६।१।२२३) तन्मन्तोदात्तविधानात् अथाद्युदात्तस्तद्वदुर्वीहि, “यदुर्वीही प्र
कृत्या पूर्वपद”(६।२।१) इति वचनात् स्थूलस्य चापुदात्तत्वात् । स्यतेर्लिङि
व्यघसस्तुरिति ॥ २४ ॥

लोलहेतिरसनाशतप्रभामण्डलेन लसता हसन्निव ।

प्राज्यमाज्यमसकृद्वपदकृत निर्मलीमसमलीढ पावकः ॥ २५ ॥

पावकोऽग्निरान्य घृतमलीढालिङ्गत् आद । कीदृश प्राज्य प्रभूतम्, अस
कृद्य वपदरुन चापद्वारेण हुत निर्मलीमस मन्त्रपूतम् । कीदृशोऽग्निः,
लोलाद्यदुला हेतयो ज्वाला एव रसना निहास्तच्छ्रुनाना प्रभामण्डलेन दीप्तिचक्रे
ण लसता स्फुरता हसन्निव दृष्टियोगात् । अलीदेति लुङ् “ढो ढे लोप” ॥ २५ ॥

तत्र मन्त्रपवितं हविः क्रतावन्नतो न वपुरेव केवलम् ।

वर्णसम्पदमतिस्फुटां दधन्नाम चोज्ज्वलमभूद्विभुजः ॥ २६ ॥

तत्र यज्ञे हविर्भुजोऽनेर्मन्त्रपूतं हविर्भुजानस्य न केवलं वपुरेवोज्ज्वलं
स्निग्धमभूत् यावद्विभुगिति नामापि, नाम्न औज्ज्वल्यमर्थानुगमात् । किल हवीं-
पि भुङ्क्ते इति हविर्भुक् । कीदृशं वपुः, वर्णस्यौज्ज्वल्यस्य सम्पदं प्रकर्षं
प्रकटतां विभ्रत् । नामापि वर्णानामक्षराणां सम्पदं बाहुल्यमतिस्फुटामसंदि-
ग्धां धत्ते, हविर्भुगित्यत्र हि बहवो वर्णाः प्रकटाश्च । पवितमिति "पूदध्वे"-
ति वेद् ॥ २६ ॥

स्पर्शमुष्णमुचितं दधच्छिन्वी यद् ददाह हविरदभुतं न तत् ।

गन्धतोऽपि हुतहव्यसंभवाद् देहिनामदहदोघमंहसाम् ॥ २७ ॥

शिखी बह्विधचितं सहजमुष्णं तीक्ष्णं स्पर्शमुद्रहन् यत्पुरोडाशादिकं हवि
वदाह न तदाध्वर्यम्, यतो हव्योत्थाग्नन्धतोऽपि गन्धेनापि प्राणिनामंहसामोघं
पापपूगमदहत् । हविर्गन्धग्रहणेन हि पापं क्षीयते, अतश्च गन्धेनापि यः पापं
दहति स हविस्तीक्ष्णस्पर्शेन दहतीति किं चित्रम् । ये त्वेवं व्याचक्षते—शिखी
हविर्यद्वाह तन्नाद्भुतं, यदुष्णस्पर्शं दधद्विदं त्वस्यद्भुतं यद्गन्धेनाप्यंहःसंतति-
मदहद्विति तेषां साध्याहारोऽयं श्लोकः स्यात् । हूयते इति हविः ॥ २७ ॥

उन्नमन् सपदि धूम्रयन् दिशः सान्द्रतां दधदधःकृताम्बुदः ।

यामियाय दहनस्य केतनः केतयन्निव दिवौकसां प्रियम् ॥ २८ ॥

दहनस्याग्नेः केतनो धूमो यामियाय खं प्रससार । कीदृशः उन्नमन्नुद्र-
च्छन्, सपदि दिशो धूम्रयन् सधूमाः कुर्वन्, यतः सान्द्रतां दधत् घनतां
विभ्रत्, उन्नम्रत्वादधःकृता अम्बुदा मेघा येन, तथा दिवौकसां देवानां प्रियं
केतयन्निवाख्या'नित्र 'आगच्छत युष्माकमुत्सवोऽय'मिति । केतयन्निति किं
ब्राने । दिवि ओको येषां ते दिवौकसः । दिवशब्दोऽकारान्तोऽपि नपुंसकलि-
ङ्गोऽस्ति यथा "दिशो याहू दिवं शिर"इति ॥ २८ ॥

निर्जिताविलमहार्णवौपधिस्यन्दसारममृतं चवल्भरे ।

नाकिनः कथमपि प्रतीक्षितुं दृयमानमनले विप्रेहिरे ॥ २९ ॥

नाकिनो देवा अमृतं चवल्भरे हविर्जन्तुः । यस्मां नु दृयमानं तत्कथ-

मपि प्रनीक्षितुं प्रतिपालयितुं विषेहिरे सोढवन्तः, आहृतो हि युभुक्षित कालक्षेपेण ताम्यति । ननु पूर्वममृतं तैर्जग्धमेव तत्कथं तत्परिरे इत्याह—निजितोऽखिलो महार्णवस्यौषधीना च स्यन्दसारो रसोत्कर्षो येन तत्तथोक्तम् । अग्निमथिताज्जामृतात् तत्साधुतरम् । उक्तं च—अमृतं नाम यत्सन्त (२।१०७) इत्यादि ॥ २६ ॥

तत्र नित्यविहितोपहृतिषु प्रोपितेषु पतिषु युयोपिताम् ।

गुम्फिताः शिरसि वेणयोऽभवन् न प्रफुल्लसुरपादपञ्चजः ॥ ३० ॥

युयोपिता देवर्त्माणां वेणयः शिरसि गुम्फिता यद्वा अभवन् ननु प्रफुल्लसुरपादपञ्चजः, प्रफुल्ला विकसिता सुरपादपाना मन्दारादीनां मञ्जो माला यास्तु ता एवविधा न यभूषु । कुत पतिषु प्रोपितेषु सत्सु । किं सङ्ग्रामे गेत्याह तत्र यज्ञे नित्यं विहिता उपहृतिराह्वानं येषाम्, अतश्चाजस्रं मत्स्यलोकवासात् प्रोपितत्वम् । अत एव देवानां केशरचनानादरः । दीर्घसत्रं राजाकारपदिति वाच्यार्थः ॥ ३० ॥

प्राशुराशु हवनीयमत्र यत् तेन दीर्घममरत्वमध्यगुः ।

उद्धतानधिकमेधितौजसो दानवांश्च विबुधा विजिग्यिरे ॥ ३१ ॥

अत्र मये देवा यतो हवनीयं हविः प्राशुराशुस्तेन दीर्घममरत्वमध्यगुर्लभिते । सामुद्रे हामृते भुक्ते तैः किञ्चिदमरत्वं प्राप्तम्, अथ तु दीर्घदीर्घमित्यति शयोत्प्रेक्षा । तेनैवेत्यर्थः । तथा उद्धतानपि दानवानधिकतेजस्वाविजिग्यिरेऽभ्यभयन् । प्राशुरित्यन्तातेलिङ् । अध्यगुरिति “इणो गा लुङि” । विजिग्यिरे इति ‘विपराभ्यां जे । सङ्गिटोर्जे’ ॥ ३१ ॥

नापचारमगमन् क्वचित् क्रियाः सर्वमत्र समपादि साधनम् ।

अत्यशेरतं परस्परं धियः सत्रिणां नरपतेश्च संपदः ॥ ३२ ॥

अत्र मये क्रिया निर्वापादिका अपचार विधिभ्यश्च नागमन् यज्ञसूत्रविधेरप्यस्तत्वात् तथा सर्वममण्डं साधनमुपकरणमाज्यादिकं समपादि सम्पन्नम् । किं च सत्रिणामृत्विजा धियो बुद्धयो रात्रश्च समृद्धयः परस्परमन्योन्यमत्यशेरतं जिग्युः । द्विगुणे दक्षिणादिकं निरूप्यमाणे चतुर्गुणस्य दौकनात् । समपादंति ‘विणत पठ’ । परस्परमिति कर्मपदम् । सत्रं यज्ञो विद्यते येषां ते सत्रिणो याजकाः ॥ ३२ ॥

दक्षिणीयमधिगम्य पङ्क्तिशः पङ्क्तिपावनमथ द्विजव्रजम् ।

दक्षिणः क्षितिपतिर्व्यशिश्रणद् दक्षिणाः सदसि राजसूयिकीः ॥ ३३ ॥

अथ स राजा सदसि पङ्क्तिशः पङ्क्तौ दक्षिणा व्यशिश्रणद् ददौ । कास्ताः राजसूयस्य दक्षिणा राजसूयिकीः राजसूययोग्याः “तस्य दक्षिणा यज्ञाभ्येभ्यः” इति ठक् । किं कृत्वा एवंविधं विप्रसंघमवगम्य शुद्धा प्राप्य या । कीदृशं पङ्क्तिपावनं स्वाध्यायश्रुतयमनियमादिभिर्यः पङ्क्तिं पुनीते स पङ्क्तिपावनः, अत एव स दक्षिणामर्हतीति दक्षिणीयम् “कङ्कङ्करदक्षिणाञ्छ च” । राजा कीदृशः, दक्षिणोऽनुकूलो भक्तिमान् । व्यशिश्रणदिति श्रणयतेर्लुङ् ॥ ३३ ॥ वारिपूर्वमन्विलासु संस्क्रियालब्धशुद्धिषु धनानि बीजवत् ।

भावि विभ्रति फलं महद् द्विजक्षेत्रभूमिषु नराधिपोऽवपत् ॥ ३४ ॥

द्विजा एव क्षेत्रभूमयस्तासु राजा धनान्येव बीजमवपदुतवान् ददौ । कथं वारिपूर्वं जलमादौ दत्त्वा, एवंविधो हि विधिः । कीदृशीषु संस्क्रिया संस्कारः कुलपाठश्रुतादिकस्तथा लब्धा शुद्धिर्निष्कल्मषत्वं याभिः पवित्राभिरित्यर्थः । कीदृशानि धनानि भावि भविष्यत् फलं स्वर्गादिकं महदक्षयं विभ्रति वहमानानि । किमिवावपदित्याह—बीजवत् । यथा कश्चित् कृषीयलो बीजानि वपति वारिपूर्वमादौ हि पानीयमारोप्यते । संस्क्रियया हलगोमयादिकया लब्धा शुद्धिरूपो याभिः । बीजान्यपि भावि शरादिकं फलं धान्यं महदलघु धारयन्ति ॥ ३४ ॥ किं नु चित्रमधिवेदि भूपतिर्दक्षयन् द्विजगणानपूयत ।

राजतः पुपुविरे विरेपसः प्राप्य तेऽपि विमलं प्रतिग्रहम् ॥ ३५ ॥

राजाधिवेद्यन्तर्वेद्यां विप्रपूजान् दक्षयन् यदपूयत पूतस्तत्किं चित्रं ? नैवाभ्यर्च्य, यतस्तेऽपि द्विजगणा राजतो बुधिष्ठिरादिभलमनिन्धं शुद्धा पूतं प्रतिग्रहं प्राप्य पुपुविरे पूताः । अतश्च यत्र ग्रहीतारोऽपि पूयन्ते तत्र दातरि का गणना । कीदृशाद्राजतः, विरेपसो निष्पापात् धर्मिष्ठात् । सपापात्किल प्रतिग्रहो दोषाय । उक्तं च—“यो राज्ञः प्रतिग्रहाति लुब्धादुच्छास्त्रवर्तिनः । स यानि नरकान् घोरान् सपुत्रपशुबान्धव” इति ॥ किं न्यति, किंशब्दः काकाम् । नुरयधारणे । नैव चित्रमित्यर्थः । वेद्यामधिवेदि । अपूयत, पुपुविरे इति कर्मकर्तरि । दक्षयन्निति “दक्ष वृद्धौ” । द्विजा वर्धन्ते राजा धनादिना वर्धयतीति देनुमक्षिन् ॥ ३५ ॥

स स्वहस्तकृतचिह्नशासनाः पाकशासनसमानशासनः ।

आशशाङ्कतपनार्णवस्थितेर्विप्रसादकृत भूयसीर्भुवः ॥ ३६ ॥

स राजा बर्हभूमिर्निप्रसादकृत ब्राह्मणाधीनाश्रये द्विजेभ्यो ददौ, “देये वा वे” ति साति । किमवधिकमित्याह—आशशाङ्कतपनार्णवस्थिते कल्पान्त या यदित्यर्थ । कीदृशीस्ता स्वहस्तेन स्वहस्त एव वा कृत चिह्नमङ्को येषा तथा-विधानि शासनानि पट्टका यासु ता स्वहस्तकृतचिह्नशासना । नच कालान्त रेण राजान्तरात्तासा हरणमय, यतोऽसाविन्द्राभातुल्यादेशोऽनुज्ञाप्यादेश इत्यर्थ ॥ ३६ ॥

शुद्धमश्रुतिविरोधि विभ्रत शास्त्रमुज्ज्वलमवर्णसकरैः ।

पुस्तकैः सममसौ गण सुहुर्वाच्यमानमश्रुणोद् द्विजन्मनाम् ॥ ३७ ॥

असौ राजा द्विजगण वाच्यमानमाश्रित्य कार्यमाणमश्रुणोद्, इक्षिता हि ब्राह्मणा स्वस्तिवाचनं कुर्वत । किं केवलं नेत्याह—पुस्तकैः सम, पुस्तकानपि वाच्यमानानधौपीदित्यर्थ । अथ च पुस्तकैः सम तुल्यमित्यर्थान्तरम् । तदेव साम्यमाह—द्विजगण तावत् शुद्ध पाषिन् निर्माणम् तथाश्रुतिविरोधि वेदानि रोधि शास्त्र मीमांसादिन् विभ्रान्तम्, अवर्णसकरैश्चतुर्णां वर्णानामसाक्येणो ज्ज्वलं निर्मलमसम्, ब्राह्मण्यस्यासाकार्यान्निष्कल्मषमित्यर्थ । पुस्तका अपि शास्त्र पुराणादिन् विभ्रति । कीदृशं शुद्धमनपशब्दम् अश्रुतिविरोधि अयणम् धुरम्, उज्ज्वलं सुगोचरम् तथाविद्यमाना वर्णसम्परोऽक्षरसाहित्यं येषा तैरवर्णं सकरैः सुलिपिभिः पुस्तकैः । वाच्यमानमिति वचैर्यन्तात्कर्मणि लकारः । “अप्रजन्मा द्विजन्मा न ब्राह्मणं सङ्गिरिष्यते” इति ॥ ३७ ॥

तत् प्रतीतमनसासुपेयुषां द्रष्टुमाह्वनमग्रजन्मनाम् ।

आतिथ्यमनिवारितातिथिः कर्तुमाश्रमगुरुः स नाश्रमत् ॥ ३८ ॥

स आश्रमगुरु राजा द्विजानामातिथेयं पूजां कर्तुं नाश्रमत् समिधत । कीदृशानां तदाह्वनं यत्र द्रष्टुमुपेयुषामागतानामत एव प्रतीतमनसा दृष्टव्यं साम् । स कीदृशोऽनिवारितातिथिरिति विद्वार्थं यो य आगच्छति तं तमस्मिन्नेन मनमाश्रित्यित्यर्थः । अतिथ्यां साधु पूजादिस्मातिथेयम् । यत्तत्रम्यगृहस्य यत्तत्रमचारिणः रक्षकत्वाद्वाश्रमगुरुः गन्तः । अश्रमविति लुह, पुषादिवा २३१२३ ॥ ३८ ॥

मृग्यमाणमपि यद् दुरासदं भूरिसारमुपनीय तत् स्वयम् ।

आसतावसरकाङ्क्षिणो बहिस्तस्य रत्नमुपदीकृतं नृपाः ॥ ३६ ॥

तस्य राज्ञोऽन्ये राजानः स्वयमेव रत्नं श्रेष्ठं वस्तु आदायावसरकाङ्क्षिणः सन्तो बहिर्यासत तस्थुः । कीदृशमर्थ्यमानमपि यद् दुरासदं दुष्पापं यतो भूरि-
सारमत्युत्कृष्टं तदपि न स्वल्पमपितु प्रभूतमुपदीकृतं दौकनिकार्यमानीतम् ।
आसतेति लङ् । उपदीपायनम् ॥ ३६ ॥

एक एव वस्तु यद्ददौ नृपस्तत् समापकमलक्ष्यत क्रतोः ।

त्पागशालिनि तपःसुते ययुः सर्वपार्थिवधनान्यपि क्षयम् ॥ ४० ॥

एक एव राजा यदुपदीकृतं दौकनिकार्यमानीतं धनं ददौ तदेव यज्ञस्य
समापकमलक्ष्यत, तेनैव क्रतुर्नृपं समाप्यतेति बुद्धमित्यर्थः । धर्मात्मजे पुनरशेषरा-
जकधनान्यपि क्षयमगमन्, सर्वमेव ददावित्यर्थः । यतस्त्वागशालिन्पुदारे ॥ ४० ॥

प्रीतिरस्य ददतोऽभवत् तथा येन तत्प्रियचिकीर्षवो नृपाः ।

स्पर्शितैराधिकमागमन् मुदं नाधिवेश्म निहितैरुपायनैः ॥ ४१ ॥

अस्य राजस्तथा तेन प्रकारेण ददतः प्रीतिरभवत् येन तस्य प्रियकारि-
णो नृपा उपायनैः स्पर्शितैरस्मै निवेदितैराधिकं मुदमागमन् जहृषुः, न त्य-
धिवेश्म निहितैर्युद्धे निहितैः । सर्वमेव कथमस्माभिर्वस्तु न निवेदितमिति
तच्छ्रुया (चेतस्य) विन्तयमित्यर्थः । स्पर्शो दानम् । उक्तं च—“विभ्राणनम-
तिसर्गः स्पर्शनमतिसर्जनं वितरणं च । दानं वैदायसिकं प्रादेशनमंहातिश्च
तथे”ति ॥ ४१ ॥

यं लघुन्यपि लघूकृताहितः शिष्यभूतमशिपत् स कर्मणि ।

सस्पृहं नृपतिभिर्नृपोऽपरंगौरवेण ददृशेतरामसौ ॥ ४२ ॥

स राजा क्षपितारिणं नृपं लघुन्यपि कर्मणि द्वाररक्षादावशिपद् न्ययुक्तं
स नृपोऽन्यैरनियुक्तैर्नृपैः साभिलापं महता गौरवेण ददृः कीदृगेण पुण्यमान्यं
राजा स्वयं न्ययुद्धेति । शिष्यभूतं शिष्यरूपतां प्राप्तम् । शिष्यः किल यत्र
तत्र नियुज्यते । अशिपदिति शास्तेर्लुङ् । “सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्चे”ति । “शास्
ददृदलोः । शानियसिधसीनां चे”ति ॥ ४२ ॥

आदिकोलतुलितां प्रकम्पनैः कम्पितां मुहुरनीदृगात्मनि ।

वाचि रोपितवतामुना महीं राजकाय विषया विलेभिरे ॥ ४३ ॥

तेन राज्ञा राजकाय नृपवृन्दाय विषया विलेभिरे देशाः प्रसादीकृताः । कीदृशेन वाचि महीं रोपितवता कुर्वता, मनसा किल निश्चित्य वाचोच्यते दीयतामिदमस्येति । अथ च वाचि महीं रोपितवता विभ्रतेत्यर्थान्तरम् । कश्चिद्वाचि भुयं विभर्ति यः सत्यं विभर्ति सत्येन भूमिभिर्विभ्रते । कीदृशीं महीमादिकोलतुलितां श्रीधरादपरिच्छिन्नाभिव्यत्यसाविति । तथा यातैरसकृत् कम्पितां चालितामत एव वाचि रोपिताम् । चलितं किल रोप्यते । कीदृशीं वाचि अनीदृगात्मा स्वभाषो यस्याः सा । महार्थत्वाच्च केनचित् तुलिता नापि कम्पिता जितेति व्यतिरेकोक्तिः ॥ ४३ ॥

आगताद् व्यवसितेन चेतसा सत्त्वसम्पदविकारिमानसः ।

तत्र नामयदसौ महाहवे शाश्रवादिष्व पराङ्मुखोऽर्थिनः ॥ ४४ ॥

तत्र महाहवे महायज्ञे राजसूयेऽसौ राजार्थिनो याचकात् पराङ्मुखो नामयत्, यद्यस्मै कुरोष तत्तस्मै ददावित्यर्थः । यतः सत्त्वसम्पदा औदार्यप्रकर्षणाविकारिमानसो लोभेनाहतचित्तः । कीदृशादर्थिनः, नृपान्मया नूनं दारिद्र्यमघाषास्यमिति व्यवसितेन निश्चितेन मनसागतात् । कस्मादिष्व पराङ्मुख इत्याह—शाश्रवादिष्व । शत्रुरेव शाश्रवः, तस्माद्यथा योद्धुं कृतनिश्चयादसौ महाहवे महारणे सात्त्विकत्वात् पराङ्मुखो न भयति । यद्वशात् कार्पण्यविषादभयादीनि घेतस्यवस्थितिं न यजन्ति तत्सत्त्वम् । ह्रियतेऽस्मिन्नाज्यमिति हवो यज्ञः “भूदोरप्” । आहूयन्तेऽस्मिन् भटा इत्याहवः संग्रामः “आदि युजे” । महांश्वासायाहवो महाहवः “आन्महतः” ॥ ४४ ॥

नैक्षतार्थिनमवज्ञया मुहुर्याच्यते स्म स न कालमक्षिपत् ।

नादिताल्पमथ न व्यक्तयत् प्रत्तमिष्टमपि नान्वशेत सः ॥ ४५ ॥

स राजा याचकं भवज्ञया नादर्शत् सगौरवमद्राक्षीत् । कदाचित् सशूत्रं प्रार्थितो भवेत्तेत्याह—मुहुः पुनः पुनयाच्यते स्म । कदाचित् प्रथममनुष्ठानादसकृद्याच्या स्यदित्याह—कालक्षेपं नेवारोत् । घनायया तु मुहुर्मुहुर्याच्या, अर्थिवद्वृत्त्याद्वा कदाचिदेकवारं दातव्यं बहुभिर्वारैर्दद्यादित्याह—अल्पं नादित ।

कदाचित् श्लाघार्थं बहु वदामित्याह—अथ दानं दत्त्वा न व्यक्तयत कीर्तनेना-
श्लाघत अकतिशतत्वात् । कदाचित्पश्चात्तापं भजेदित्याह—इष्टमपि प्रत्तं दत्तं
नान्वशेत दत्त्वा नादूयतेत्यर्थः । अनुशयः पश्चात्तापः । न न कालमहिपदिति
पाटे एको नष्ट याच्यया सम्यध्यते, शीघ्रदानाद्यासकृद्याच्यते इत्यर्थः । प्रदीय-
ते स्मेति प्रत्तम् । “अथ उपसर्गात्तः” ॥ ४५ ॥

निर्गुणोऽपि विमुखो न भूपतेर्दानशौण्डमनसः परोऽभवत् ।

वार्युकस्य किमपः कृतोन्नतेरम्बुदस्य परिहार्यभूपरम् ॥ ४६ ॥

दानशौण्डमनसस्त्यागहेयाकिञ्चित्तत्वात् राज्ञो निर्गुणोऽपि परो विमुखो
नाभूत् निराशो नागच्छत् । परः शत्रुरन्यो वा । ननु पात्रे देयमित्युक्तं तत्कथं
निर्गुणस्यापि ददावित्याह—अपस्तोयानि वार्युकस्य वर्ण्यशीलस्य मेघस्य कि-
मूपरं वर्ज्यं, कुभूमावप्यसी वर्पत्येव । कृतोन्नतेः खं व्याप्नुवतः । वर्पति तच्छी-
लो वार्युकः, तद्योगेऽप इति “नलोकाव्यये” ति पष्ठीनिषेधः । ऊपो भूवोपोऽस्ति
यत्र तदूपरं “ऊपसुपिमुष्कमथो रः” । दाने शौण्डः सङ्को दानशौण्डः—“सप्तमी
शौण्डैः” ॥ ४६ ॥

भूयोऽपि दानशौण्डत्वं भङ्गान्तरेणाह—

प्रेम तस्य न गुणेषु नाधिकं न स्म वेद न गुणान्तरं च सः ।

दित्सया तदपि पार्थिवोऽर्थिनं गुण्यगुण्य इति न व्यचारयत् ॥ ४७ ॥

स राजा याचकं गुणी अगुण्यश्चेति न व्यचारयत्, अयं गुणी दानार्हः,
अयमगुण्यो निर्गुणो न देयमस्मै इति मालुलोके, सर्वेभ्य एव ददावित्यर्थः । क-
दाचित् गुणदेपी स्यान्नित्याह—तस्य गुणेष्वधिकं न न प्रेमापितु प्रीतिरेव । क-
दाचित् गुणान्तरज्ञो न स्यात् तदवश्यमेव समदृष्टिर्भवतीत्याह—गुणानामन्तरं
विशेषं न न स्म वेदापितु विवेद । कथं मह्यविचार इत्याह—दित्सया दातुमि-
च्छया । गुणप्रियोऽपि गुणज्ञोऽपि दानव्यस्मन्निवेन गुणिनमगुण्यं न न व्यचार-
यत् । अर्पयतेऽवश्यमित्यर्थः । यदि वा “अर्चाश्चामंनिहिते” । गुणा विद्यन्ते य-
स्यासी गुणी गुण्यश्च “अत इनिः । अन्येभ्योऽपि दृश्यते” इति । यद्य “प्रमादमुं
नारद इत्ययोः सः” इत्यत्र यो द्विर्नाशमाधो न्याय्यः स “वेदान्यत्र च
॥ ४७ ॥

दर्शनानुपदमेव कामतः स्वं वनीपकजनेऽधिगच्छति ।

प्रार्थनार्थरहितं तदाभवद् दीयतामिति वचोऽतिसर्जने ॥ ४८ ॥

इह लोदं लिङ् वा ददाति प्रार्थनायाः प्रेये च वर्तते । उक्तं च—“देहि देहीति ददत मैव देहीति याचत । अहो गिरितुल्यप्रस्था वचस सारपटुते”ति ॥ परं व्युत्ते तदा तस्मिन्काले दीयतामित्यतद्वचनं प्रार्थनालक्षणैर्नार्थेन रहितं सद्यः तिसर्जनं एव त्यागविषय एवामवत्, ददाते प्रेय एव लोद उदपादि ननु प्रार्थनायामित्यर्थः । कुत इत्याह—वनीपकजने याचकलोकं दर्शनानुपदमेवालोकसमन्तरमेव कामतो यथेच्छं स्वं धनमधिगच्छति । यावद्धि ते दीयतामिति नाव्युवन्त तावत् तान् हृष्टैव राजा गञ्जपतिमादिदेशेति कुत, प्रार्थनार्थत्वमयाचितमेव राजा ददायित्यर्थः ॥ ४८ ॥

नानवाप्तवसुनार्थकाम्यता नाचिकित्सितगदेन रोगिणा ।

इच्छताशितुमनाशुषा च न प्रत्यगामि तदुपेयुषा सदः ॥ ४९ ॥

अर्थकाम्यता धनेच्छुना तत्सदं सभामुपेयुषा प्राप्तेनानवाप्तवसुनाप्राप्तार्थेन न प्रत्यगामि न प्रतीपं गतमपि धनप्रासाद्य, तथा रोगिणा व्याधितेनाचिकित्सितगदेनानुमूलितव्याधिना न प्रत्यगाम्यपि न स्वस्थेन, अशितुमिच्छता चा नाशुषाभुक्तेन न प्रतिगतमपि तस्तेनेति सर्वकामप्रदत्वोक्तिः । अर्थमिच्छतीत्यर्थकाम्यति “काम्यश्च” । चिकित्सित इति कित्तेन्याधिप्रतीकारे “गुप्तिज्जिह्वय मन्” । अनाशुषेति अन्नातेनैर्ग्रह्यस्य वसो रूपम् । उपेयुषेति त्विण् । प्रत्यगामीति भावः ॥ ४९ ॥

स्यादयन् रसमनेकसंस्कृतप्राकृतैरकृतपात्रसंकरैः ।

भावशुद्धिविहितैर्मुदं जनो नाटकैरिव यभार भोजनैः ॥ ५० ॥

तदा जनो युमुक्षितो लोको भोजनंमुदं यभार भुञ्जानस्तुतोऽपि । कीदृशं च मधुगादिव यद्विधमास्यादयन् अनुभवन् । कीदृशं भोजनं अनकानि बहूनि ममृतानि मासादीनि प्राृतानि च फलादीनि यत्र । यद्दानकानि च तानि ममृतानि प्राृतानि चेति कर्मधारयः । इयान्तरेण मस्कार्यं पक्वापक्वं मा समार्नितादिकं भोजनं ममृतम्, अन्येषु द्राक्षादिकमनाहार्यं प्राृतम् । तथा एव पादसङ्घः स्यात्भोजनं येषु । भावशुद्ध्या निर्मलेन चित्तेन विहितैर्दसंज्ञे

विधैर्भोजनैर्जनो मुमुदे नाटकेरिव । नाटकेरपि सामाजिको जनस्तदा तुतोपेत्यर्थः ।
 औपम्यसद्वोहिरलङ्कारोऽयम् । यत्र हि दशरूपकमपि प्रीत्ये प्रस्तूयते । कीदृशो
 जन रस शृङ्गारादिक नवविध स्वादयन् अनुभवन् । रसाना ह्यास्वादनाद्रसत्वम् ।
 उक्तं च—अनेकद्रव्यसयुक्तेर्व्यञ्जनैर्वहभिर्घृतम् । आस्वादयन्ति भुञ्जाना भक्त भक्त
 भुञ्जो यथा ॥ भावाभिनयसम्बद्धान् स्थायिभावास्तथा नरा । आस्वादयन्ति मन
 सा तस्मान्नाटपरसाः स्मृताः, इति ॥ कीदृशैर्नाटकेरनेक सस्मृतं प्राकृतं च य
 पाम् । सस्कृतभाषाया अनेकत्वं गद्यपद्यरूपेण प्राकृतभाषायास्तु भागधशूरसं
 नाविभेदेन । तथाकृत पात्राणां सकरो येषु । यस्य पात्रस्य येन सह प्रयोग
 निर्गमौ तस्य तेनैव यत्र कृतावित्यर्थः । भाषा रत्यादयो द्वितीयसर्गदर्शितास्तेषां
 शुद्धिरसकरत्वाया सिद्धिर्ते । रसविभागेन हि भाषा उक्ता ॥ ५० ॥

रक्षितारमिति तत्र कर्मणां न्यस्य दुष्टदमनक्षमं हरिम् ।

अक्षतानि निरवर्तयत्तदा दानहोमयजनानि पार्थिवः ॥ ५१ ॥

स राजा तत्र मत्से विष्णु क्रियायां गोपायकं त्रियुज्येतीत्यमस्वगुणानि दा
 नहोमयजनानि निरवर्तयत् समापयत् । परस्तापादनं दानम्, अन्नावाज्यादिप्र
 क्षेपो होमं देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो यागः । कीदृशं हरिं दुष्टदमनक्षमं विष्मा
 दिनाशसमर्थमत एव रक्षाधिनियोगः ॥ ५१ ॥

एक एव मुसलैष सुन्वतां शौरिरित्यभिनयं वितन्वती ।

यूपमङ्गुलिमिवोदनीनमद् भूधशालतुलिनाङ्गुलीयकम् ॥ ५२ ॥

भूर्यूपमुदनीनमदुन्नमयामास । यज्ञसमाप्तो हि स्यादिर शशप पालाश शा
 मीलौ वा यूपोऽवनौ राप्यते । कीदृशं तं चशालनं यूपकटकनं तुलितमनुकृतं
 मङ्गुलीयकं करशालामरणं येन । उत्प्रेष्यत—इत्यतो हेतारभिनयं चिन्तयन्ती
 अङ्गुलिमिवोदनीनमदुदशिधियत् । कुत इत्याह—सुन्वतां यापजूकानामेव शौरि
 रयं मुसला शोभनं सहायः । परमेतेन सख्या यज्वना निर्विघ्नं यज्ञं समाप्यते
 इति चिन्तयन्ती भुविस्मयचशाब्द्यादिकां ददती अङ्गुलीयकं भूयितामङ्गुलिमिव
 सचशालं यूपमुध्वनीचकारेत्यर्थः । शोभनं सखा मुसला ॥ पूजनादिना
 टजभाषः । सुन्वन्तो यज्वाने “मुञ्जो यज्ञसयागे” इति शता । इतिहेतोः । उ
 दनीनमदिति नमयतेलुं । अङ्गुलीं भयमङ्गुलीयकं “जिह्वामूलाङ्गुलेश्च” ॥ ५२ ॥

इत्थमत्र विततक्रमे कृतौ वीक्ष्य धर्ममथ धर्मजन्मना ।

अर्घदानमनु चोदितो वचः सभ्यमभ्यधित शन्तनोः सुतः ॥ ५३ ॥

इत्थमुक्तेन प्रकारेण विततक्रमे सविस्तारपरिपाटीके मन्त्रे, अथ शन्तनोः सुतो भीष्म सभ्य सभाया वक्तु योग्य वचनमभ्यधितावोचत् । यतोऽर्घदानमुद्दिश्य तपस सुनेन चोदित पृष्ट, धर्ममाचार वीक्ष्यालोच्य । यज्ञान्ते द्यौर्गुणरत्ने वेद्य । अनुलक्षणे कर्मप्रवचनीयसङ्ग ॥ ५३ ॥

निमभ्यधादित्याह—

आत्मनैव गुणदोषकोविदः किं न वेत्थ करणीयवस्तुषु ।

यत्तथापि न गुरुन् न पृच्छसि त्वं क्रमोऽयमिति तत्र कारणम् ॥ ५४ ॥

करणीयवस्तुषु कृत्यशरीरेषु मध्ये किं त्व स्वयमेव न वेत्थ न जानासि, तस्मैत्र कार्यमर्धपीत्यर्थ । यतोऽसि गुणदोषकोविदो युक्तयुक्तस्तथापि यत् गुरुन् न न पृच्छसि तत्र प्रश्ने क्रमोऽयमिति कारणम् । “अष्ट्या गुरवः किले” त्याचार-शक्त्यन पृच्छसि ननु सशयान इत्यर्थ । किमिति कर्मपदम् । वेत्थेति “विदो लदो ये”ति सिपस्थल । इति वा युधिष्ठिराभिप्राय - क्रमोऽयमिति निर्दिश्यते । त किल मनुते क्रमोऽय पद्वद् पृच्छामीति । कोविदशब्द पृषोदरादिः ॥ ५४ ॥

प्रवृत्तमाह—

स्नातकं गुरुमभीष्टमृत्विजं संयुजा च सह मेदिनीपतिम् ।

अर्घभाज इति कीर्तयन्ति पद ते च ते युगपदागताः सदः ॥ ५५ ॥

पडिमानर्घभाज इति पूज्या इति कीर्तयन्ति शिष्या वृणन्ति । कास्तानित्याह— स्नातकं साहस्येदाभ्यायिनम्, गुरुमाचार्यम्, अभीष्ट प्रियम्, ऋत्विज याजकम्, मेदिनीपतिं पार्थिवम्, संयुजा सह संयुक्तमपीत्यर्थ । संयुक् सगन्धी जामाता च । ते च स्नातकादप्य पडपि तव युगपत् तुल्यकालमेव सद सभासागता प्राप्ता, अतः सर्वानपि पूज्यत्वात् पूजयस्वेति भावः । उक्त्वा च—“आचार्यमृत्विजं चैव संयुक्तं च युधिष्ठिर । स्नातकं च प्रियं चैव पडघाहानं नृप तथे”ति ॥ अर्घभाज इति जसन्तः, द्वितीयाभाजस्तु नारदवन्, स्नानकादिभ्यस्तु कर्मत्याग्यत्येव यथागुमिति । स्नातकं समाप्तवेद्वतम् “स्नातात् वेदसमाप्तापि”ति कन् ॥ ५५ ॥

‘ते च ते युगपदागता सदः’ इत्येतदेव दृढयति—

शोभयन्ति परितः प्रभाविणो मन्त्रशक्तिविनिवारितापदः ।

त्वन्मखं मुखभुवः स्वयंभुवो भूभुजश्च परलोकजिष्णवः ॥ ५६ ॥

स्वयंभुवो मुखभुवो ब्रह्मणो वक्त्राज्जाता ब्राह्मणा उच्यन्ते, ते तव मखं रा-
जानश्च परितः शोभयन्ति । कीदृशा द्विजास्तावत् प्रभाविणस्तप प्रभावयुक्ता,
मन्त्रशक्त्या घेदयत्नं विनिवारिता निवर्तिता आपद्दो विपादिहता यैः, परलो-
कजिष्णवश्चिरजीवित्वात् परलोकजेतारः, शुभाचारत्वाद्वा नज्जय । राजानोऽपि
प्रभवन्तीति प्रभाविणः प्रभुशक्तियुक्ता, मन्त्रशक्त्या नीतिशास्त्रवलेन विनिवा-
रितव्यसनाः, परलोकस्य शत्रुलोकस्य जिष्णवोऽभिभाविनः । प्रभाविण इति प्र-
भावोऽस्त्येषामितीति “प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च” इति सूत्रम् । इत्युपाठ-
त्वावश्यकं एणि न भाभूपूर्वम्” इति वृत्त्यन्विषेधः ॥ ५६ ॥

आभजन्ति गुणिनः पृथक्पृथक् पार्थ ! सत्कृतिमकृत्रिमाममी ।

एक एव गुणवत्तमोऽथवा पूज्य इत्ययमपीष्यते विधिः ॥ ५७ ॥

हे पार्थ पृथासूनो अमी गुणिनः ज्ञातकादयोऽष्टत्रिमा महतीं सत्कृतिम-
हंणा पृथक्पृथक् प्रत्येकमभजन्त्यहंन्ति, यथा सन्निधौ पठप्यर्घ्या इत्यर्थः ।
अथवा पदसन्निधावप्येक एवेषा कश्चिद्गुणवत्तम उत्कृष्टगुणान्वितोऽप्यर्घ्य-
इत्ययमपि विधिरिष्यते । तथा च पाराशर्यं - एषामेकैकशो राजभगवन् आनीयता-
मिति । अथैवेषा यरिष्टाय समर्थायोपनीयता” इति ॥ ५७ ॥

उच्यता क एक इत्याह—

अथ चैप सकलेऽपि भाति मां प्रत्यशेषगुणबन्धुरहंति ।

भूमिदेवनरदेवसङ्गमे पूर्वदेवरिपुरहंणां हरिः ॥ ५८ ॥

अस्मिन् द्विजवृषसमागमेऽपिलेऽपि हरिरहंणा पूजामहंतीति मा प्रति-
भाति, भगवन्नेवार्थ इति मम प्रतिभासते इत्यर्थः । यतोऽप्येषाणां गुणानां बन्धु ।
यन्नन्यस्मिन्नास्पदमिति बन्धुः, यदि वा बन्धुरिव बन्धुः । तथा पूर्वदेवानां
दैत्यानां रिपुजिष्णुः । असुराः पूर्वदेवाः स्युः । भाति मा प्रतीतिं प्रतिशब्दो नि-
पातो भिन्नप्रम विद्यापदात्पूर्वो बोद्धव्यः । “हामतियोमे” इति द्वितीया ॥ ५८ ॥

ननु मादृश एव यमुदेवात्मजस्तत्स्थ भवानाह पूर्वदेवरिपुरित्याशङ्क्याह—

मर्त्यमात्रमवदीधरद्भवान् भूतमानमितदैत्यदानवम् ।

अंश एष जनतातिवर्तिना वेधसः प्रतिजनं कृतस्थितेः ॥ ५६ ॥

एव हर्षि वशीकृतदत्यदानव भवान् मर्त्यमात्र मानुषमात्र मा अवदीधरत्
मा मासीत् मा बुद्धास्त्वम् । कस्तर्ह्यमित्याह—वेधस प्रजापतेर्नारायणस्याशो
भाग एष । कदाचिद्वेधा अपि मर्त्य स्यादित्याह—जनतातिवर्तिन सकललो
कानिष्कान्तस्य दुर्ज्ञानस्येत्यर्थ । तथा प्रतिजन कृतस्थितेरात्मरूपत्वात् । एतच्च
विरुद्धप्रायम् । अथदीधरदिति अवधारयतेर्लुङ् ॥ ५६ ॥

अन्यच्च कीदृश इति प्रसङ्गात् स्तोत्रम्—

ध्येयमेकमपधि स्थित धियः स्तुत्यमुत्तममतीतवाक्पथम् ।

आमनन्ति यमुपास्यमादराद् दूरवर्तिनमतीव योगिनः ॥ ६० ॥

य योगिनोऽप्यात्मज्ञा एयधिषमामनन्ति कथयन्ति । कीदृशमेक प्रधान
ध्येय चिन्त्य स्थूलरूपतया सूक्ष्मरूपतया तु धियो बुद्धेरपधि अमार्गे स्थि-
तम् । पुरो हि भगवताऽप्यविषय । उक्तं च—‘यतो वाचो निघर्तन्ते अप्राप्य
मनसा सह’ति । यदि वा बुद्धितत्वातिश्रमण तरपथे न स्थितम्, अन्या हि
बुद्धिरन्यश्चात्मा । विरुद्धं चेत्तत् । यो हि बुद्धेरगोचर स कथं ध्येयो भवेत्,
अविरोधस्तु उक्तं एव । तथा स्तुत्यं स्तयाहं यत उत्तममुत्कृष्टम् । पूर्ववद्वा
तीतवाक्पथमुल्लङ्घितवाङ्गोचर वाचामविषयम् । यच्च वागविषय स कथं
स्तूयते, अथ च ‘नमो विष्णवे इति सर्वे एव स्तोति तत्पतस्तु वाचा न गो-
चर ‘यतो वाचो निघर्तन्ते’ इति न्यायेन । तथा चादरात् प्रयत्नादुपास्य
जपोपवासादिना सेव्यम् अथ च सुष्ठु दूरवर्तिन दुष्प्रापमेकजन्मलभ्यम् ।
यच्च दूरस्य स कथं सेय । त्रिपथमेदेन विरोध परिहार्य इति तु केचित् ।
मानिना हि भगवान् ध्येय स्तुत्य उपास्यश्च अन्येषां तु बुद्धेरगोचो मन-
सश्च दूरवर्ती । अपर्याप्ति ‘पथो विभापे’ति समासान्तो विभापित । आमन-
न्तीति न्वा अभ्यासे “भो मन” ॥ ६० ॥

पद्मभूरिति मृजञ्जगद्रजः सत्त्वमच्युत इति स्थितिं नयन् ।

संहरन् हर इति त्रितस्तमस्त्रैधमेव भजति त्रिभिर्गुणैः ॥ ६१ ॥

एष भगवान् त्रिभिर्गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिस्त्रैध त्रिधा भवति । तथाहि

जगत् सृजन् रजोगुणं ध्रितः सन् पद्मभूरिति भवति, तथा सत्त्वं ध्रितो जगत् स्थितिं सक्रियत्वं नयन् प्रापयन् अच्युत इति भवति, तथा जगत् संहरंस्तमोगुणं ध्रितो हर इति भवति । उक्तं च—“रजोजुषे जन्मनि सत्त्ववृत्तये स्थितौ प्रजानां प्रलये तमःस्पृशे । अजाय सगंस्थितिनाशहेतवे त्रयीमयाय त्रिगुणात्मने नमः” इति ॥ अयः प्रकारास्त्रैधं “द्विध्यांश्च धमुज्” ॥ ६१ ॥

सर्ववेदिनमनादिभास्थितं देहिनामनुजिघृक्षया वपुः ।

क्लेशकर्मफलभोगवर्जितं पुंविशेषमस्मीश्वरं विदुः ॥ ६२ ॥

अमुं हरिं पुंविशेषं पुरुषविशेषमीश्वराख्यं विदुः पातञ्जला अधिद्वन् । कौटुशं सर्ववेदिनं सर्वज्ञम्, अनादिं पुराणं, देहिनां प्राणिनामनुजिघृक्षयानुग्रहे चक्षया वपुर्देहमाश्रितमान्मरूपत्वात्, ईश्वरस्य हि भूतानुग्रहं वर्जयित्वा देहाधरणे नान्यत् कारणम् । तथा क्लेशकर्मफलभोगवर्जितम्, अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः, कर्माणि शुभाशुभानि, तेषां फलं विपाकस्तस्य भोगोऽनुभवस्तेन वर्जितं त्यक्तं, यदा प्रकृतिपुरुषयोरभेदे भोगः । क्लेशाश्च कर्माणि च फलभोगश्च तैर्वर्जितः । उक्तं च—“क्लेशकर्मविपाकाशयैरस्पृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः” इत्येतच्च तच्छास्त्रादेव सुबोधम्, इह तु विचारे ग्रन्थगौरवं स्यात् ॥ ६२ ॥

भक्तिमन्त इह भक्तवत्सले सन्ततस्मरणरीणकलमपाः ।

यान्ति निर्वहणमस्य संसृतिक्लेशनाटकविडम्बनाविधेः ॥ ६३ ॥

इह भगवति यं भक्तिमन्तो भक्तास्तै नित्यध्यानधीनपापाः सन्तोऽस्य संसृतिक्लेशनाटकविडम्बनाविधेर्निर्वहणं यान्ति । संसृतिः संसारो जन्ममरणप्रबन्धः स एव क्लेशस्तेन वा क्लेशः येदः स एव नाटको मायामयत्वात्, तेन वा विडम्बना वितारणा लज्जा (नस्याः) विधिः कृतिस्तस्य निर्वहणमन्ते यान्ति गच्छन्ति, भूयः संसारदुःखं नानुभवन्तीत्यर्थः । यत एव भक्तवत्सलो भक्तानुकर्मा । विडम्बना वितारणा । जननमरणप्रबन्धो हि विडम्बना मनस्विनः । अन्योऽपि नाटकस्य निर्वहणार्थं संधिं याति । ‘मुग्धप्रतिमुग्धगर्भविमर्शनिर्वहणानि पञ्च नाटकेषु संधयः’ । रीणं नष्टम् । रीड क्षये “ओदिनश्चे”ति निष्पन्नत्वम् ॥ ६३ ॥

ग्राम्यभाचमपहातुमिच्छत्यो योगमार्गपतितेन येनसा ।

दुर्गमेकमपुनर्निवृत्तये यं विशन्ति वशिनं विमोक्षयः ॥ ६४ ॥

यं भगवन्तं विमोक्षवो मुमुक्षवो विशन्ति लीयन्ते तेन सायुज्यं यान्ति
 अपुनर्निवृत्तये भूयः संसारमनागन्तुम् । उक्तं च—“मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म
 न विद्यते” इति । यतो ग्राम्यभावं त्रैगुण्यं संसारित्वमपहातुमिच्छवस्तित्यक्षवः ।
 जननमरणप्रयन्धानुभवो हि पुनरुक्तत्वाद् ग्राम्यत्वं । ग्राम्यः किलैकत्र सक्तो
 भवति, यो हि ग्राम्यत्वं त्यक्तुमिच्छति स कथं नाम ग्राम्यमध्ये गयेयेति दुर्गं
 पुरं प्राविशति, योगमार्गपतितेनाध्यात्मपथसम्भेदेन मनसा । कीदृशं हरिं दुर्गं दुरा-
 सद्रम्, न हि सद्यः परं स्थानं प्राप्नोति । एकमुत्कृष्टं, वशिनं विभुं स्यतन्त्रम् ।
 यदि वा वशिनो वश्यात्मानो योगिनः । विरोधालङ्कारः । यः किल विमोक्षमोक्ष-
 मात्मानमिच्छति चौरादिः स किमिति दुर्गमेव विशति । विमोक्षमिच्छुर्विमोक्षुः
 “मुच्योऽकर्मकस्य गुणो वा” अभ्यासलोपपद्य ॥ ६४ ॥

आदिनामजननाय देहिनामन्ततां च दधनेऽनपायिन ।

विभ्रते भुवमधःसदाथ च ब्रह्मणोऽप्युपरि तिष्ठते नमः ॥ ६५ ॥

एवंविधायाम् नमः । कीदृशाय भूतानामादितां कारणत्वं विभ्रते, अविद्य-
 मानं जननं जन्म यस्य तस्मै अजननाय अजाय, त्वं जगतः कारणं तच्च तु न
 किञ्चिदित्यर्थः । विरुद्धं चैतत्—यो न जायते स कथमादित्वं विभ्रति । तथा दे-
 हिनां रुद्ररूपेणान्ततां क्षयं दधते, अविद्यमानोऽपायो नाशो यस्य तस्मै अनपा-
 यिने नित्यायानन्ताय जगदन्ताय चेत्यर्थः । यश्चान्तत्वं दधाति स कथमनपायी
 स्यादिति विरोधः । तथानन्तरूपेण भुवं विभ्रते दधते, अथ च ब्रह्मणोऽप्युपरि
 तिष्ठतेऽवस्थिताय सर्वोत्कृष्टत्वयोगात्, यदि वा ब्रह्मलोकादूर्ध्वं भगवतोऽवस्थितेः ।
 यश्च पातालस्थः स कथं ब्रह्मलोकमधः कुर्यादिति विरोधः । “अनाद्यन्ताय जगतो
 जन्मसंहारकारिणे । सर्वगाय नमस्तुभ्यं याम्यार्योऽयमिह स्थितः” इति ॥ ६५ ॥

केवलं दधति कर्तृवाचिनः प्रत्ययानिह न जातु कर्मणि ।

धातवः सृजतिसंहशास्त्रयः स्तौतिरत्र विपरीतकारकः ॥ ६६ ॥

‘सृज विसर्गे,’ ‘हृज हरणे संपूर्वः,’ ‘शामु अनुशिष्टौ, इक्षुतिषौ धातुनिर्देशे’
 एते धातव इह भगवति विषये केवलं कर्तृवाचिनः प्रत्ययान् एवमुत्कृष्टविद्यादीन्
 दधत्युपपादयन्ति नतु कदाचित् कर्मणि कारके कर्मवाचकान् । एष ब्रह्मविष्णु-
 रुद्ररूपेण जगत् सृजति संहगति शास्ति च । उक्तं च—“विभ्वं जगन् सृजति यः
 परमादिदेवो यश्च स्थितिं त्रिभुवनस्य विभुर्विधत्ते । यश्चोपसंहरति सर्वमिदं

युगान्ते तस्मै नमो भगवते पुरुषोत्तमाये"ति ॥ नत्वेप सृज्यते द्वियते शिष्यते वा । 'ष्टुभ् स्तुता'वित्यथ घातुरत्र विपरीतकारक, कर्मण्येव प्रत्यय दधाति नतु कर्तरीत्यर्थः । भगवान् हि ब्रह्मादिभि स्तूयते नत्वेप कचिन् स्तौति । सृजती त्यादावाद्यर्थप्रदहण तेन रक्षत्यादयोऽपि गृह्यन्ते । कारकमत्र कर्तृकर्मणी ॥ ६६ ॥

तत्र मर्ममाह—

पूर्वमेव किल सृष्टवानपस्तासु वीर्यमनिवार्यमादधौ ।

तत्र कारणमभूद्विरलमय ब्रह्मणोऽसृजदसाविद जगत् ॥ ६७ ॥

इह भगवान् वीर्यमादौ किलाप ससर्ज, तासु चाप्सु तु सह वीर्यं रेत आदधा चित्तेप, तत्र वीर्यं ब्रह्मण कारण द्विरलमय सेवर्णमभवत् । किं तदिति चेदागमादण्ड स ब्रह्मा इदं जगदसृजत्, तेन विष्णु कथं स्रष्टेति न द्रष्टव्य मिति भावः । किल आगमे । एव हि मनु — "सोऽभिधाय शरीरान् स्वात् सि सृजुर्विधिधा प्रजा । अप एव ससर्जदौ तासु वीर्यमवासृजत् ॥ तत्र जहे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ।" इति ॥ ६७ ॥

मत्कुणाविष पुरा परिप्लवौ सिन्धुनाथशयने निपेतुपः ।

गच्छतः स्म मधुकैटभौ विभोर्यस्य नैद्रसुखविप्रतां क्षणम् ॥ ६८ ॥

यस्य च विमो पुरा पूर्वं सृष्टिकालेऽभिधाय्याया सुपुप्सतो मधुकैटभौ वानवेन्द्रो नैद्रस्य सुखस्य विप्रता क्षणं जग्मतु, यतः परिप्लवौ चपलौ निद्रासुख मसमापयन्तो । एतेनायाम उक्तः । मत्कुणाविय, यथा कस्याचिरमुत्तस्य मत्कुणौ दश न्तौ हस्तस्पर्शमानेणैव नष्टवित्यर्थः । पुरा गच्छन् स्मेति "लट् स्मे" । पुर इति पाठे पुरोऽग्रतः । परिप्लवौ चापलमाचरन्तौ भ्रमन्ताविनि योजना ॥ ६८ ॥

श्रीतमार्गसुगगानकोविदब्रह्मपदचरणगर्भमुज्ज्वलम् ।

श्रीमुग्धेन्दुसविधेऽपि शोभते यस्य नाभिसरसीसरोऽम्बुम् ॥ ६९ ॥

यस्य च विमोर्लम्बीचम्पशशिमनिधावपि नाभावेन सरस्यामप्य गन्तं नतु मद्बुधितम् । इन्दुदयादि पद्मानि मर्मालन्नि । कीदृशं श्रुतिर्देवन्तम्याय श्रौत स चासी मागं श्रीतमार्गो वेदमार्गस्तस्य सुगम् सुगकारि वा यद्वा न पाठस्तत्र कोविदश्चतुरो यो ब्रह्मा स एव पदचरणो भृङ्ग स गर्भे गर्भो वा यस्य तत्तथोक्तम् । ब्रह्मा हि भगवतो नामिष्ये प्रतिगमनि, भगवत्तमपि श्रुतिपद्मसुग कारिद्वारचतुर्धमगर्भे भवति । उज्ज्वल मनोऽमृमयमपि । मर्मालम्ब

पिप्पल्यादि ॥ ६६ ॥

सत्यवृत्तिमपि मायिनं जगद्वृद्धमप्युचितनिद्रमर्भकम् ।

जन्म विभ्रतमजं नवं नवं यं पुराणपुरुषं प्रचक्षते ॥ ७० ॥

य भगवन्तमेवविधमाहु । किंभूत सत्यवृत्तिं परमार्थचेष्टा ब्राह्मरूपत्वात्, मायिन मायातत्त्वात् व्यक्तरूपत्वात् । 'देवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यये'ति माया बुद्धिस्तत्त्वविशेषो वा । यच्च सत्यवृत्तिः स कथं मायावी भवेत् । माया कपटः । तथा जगद्वृद्धमाय कारणत्वात्, तथोचितनिद्रा परिचितयोग-स्वापमर्भकं पालम् । उक्तं च—'बाल स्वपिति यश्चक' इति । यच्च निद्रालुर्बालः, स कथं वृद्धो भवेत् । तथा जन्म विभ्रतं रामादिरूपत्वात्, तत्त्वतस्तु जन्म-रहितमात्मरूपत्वात् । उक्तं च— न जायते न म्रियते इति । यच्च जन्म विभ्र-तिं स कथमजं स्यात् । तथा नव नवमभियत्वात्, अथ च पुराण पुरुषमाय पुरुषनित्यमीभ्यरम् । यच्च पुराणं स कथं नवो नवो भवेत् । अपि तर्धं विरोधे । मायीति प्रीतादि । नय नयमिति र्वाप्साया हित्वम् ॥ ७० ॥

इदानीं मादुर्भावमुत्तेन स्तोति—

स्कन्धधूननविसारिकेसरच्चिह्नसागरमहाप्रवामयम् ।

उद्धृतामिव सुहर्तमैक्षत स्थूलनासिकचपुर्वसुन्धराम् ॥ ७१ ॥

अयं भगवान् स्थूलनासिकचपुर्वराद्वरूपः सन् उर्वीं क्षणमात्रमनुद्धृतामप्युद्धृता-मिवैक्षत इदं यिषेद । यतोऽसकम्पनेन विसारिभिः प्रसृते केसर सट्टे चिह्न भे-रित सागरस्य सम्पन्धी महास्रव उदकपूरो यस्यास्ता तथोक्तामतश्च दृश्यरूपत्वा-दुद्धृतामिव मने । अथ च महाशक्तियोगादुद्धृतामिवायोधीत्यर्थान्तरम् । "अस्थू-सादि ति निषेधात् स्थूलनासिकाशब्दे अज्ञनासिकाया" इति अज्ञनसृधिधेरभा ॥ । यत्तु धारयतीति यत्सुन्धरा । सहाया भूतवृजि इति स्रष्टु मुमागम ॥ ७१ ॥

दिव्यकेसरिचपुः सुरद्विषो नैव लब्धशममायुधैरपि ।

दुर्निवाररणकण्डू कोमलैर्वक्ष एष निरवापयन्नखैः ॥ ७२ ॥

एष देवा नृसिद्धदेहो त्रिगुणवशिषोर्वक्षः करजेनिरवापयत् शमं निन्ये, प्यदारयदित्यर्थः । कीदृश दुर्निवार निरसितुमशक्या रणकण्डू समरदपि यस्य, शत एषापुर्धेयजादिभिरपि नैव लब्धशमं प्राप्तान्तम् अतश्चेय मृदुभिर्निसरशी शमदित्यनायास प्रतिपाद्यते । यस्यापि महती कण्डूर्भवति तस्य कश्चित् को

मलै सुस्पर्शनैस्तेस्ता शमयति । दिव्यआसौ केसरी दिव्यकेसरी दिव्यकेसरीष
वपुर्गस्यासौ दिव्यकेसरिवपुर्नरसिंहमूर्ति । निरवापयदिति वातेर्णिचि पुद् ॥ ७२ ॥

वारिधेरिव कराग्रवीचिभिर्दिङ्मातङ्गजमुग्धान्यभिघ्नतः ।

यस्य चारुनखशुक्लयः स्फुरन्मौक्तिकप्रकरगर्भतां दधुः ॥ ७३ ॥

यस्य च नृसिंहमूर्तेश्चारुनखशुक्लयः स्फुरन् उल्लसन् यो मौक्तिकप्रकरो मु
क्ताफलनिधयः स गर्भो गर्भे वा यासा तद्वायस्तत्ता ता दधुः मौक्तिकानि च
भूरित्यर्थः । यतः कराग्रेरेव वीचिभिर्दिङ्मातङ्गजप्रकराण्यभिघ्नतो दारयत सिंहाना
जातिस्वभावो हि करिविदारणम् । कस्येवत्याह—वारिधेरिवेति । यथाध्वेर्वीचि
भिर्दिङ्मुद्राम्यभिघ्नतः शुक्लयः स्फुरन्मौक्तिकप्रकरगर्भतः विघ्नति वगधत्तङ्ग
सङ्गादि शुक्लानां कषाटभेदो भवति ॥ ७३ ॥

दीप्तिनिर्जितविरोचनादयं द्यौर्विरोचनमुतादभीच्छतः ।

आत्मभूरवरजानिलप्रजः स्वर्पतेरवरजत्वमाययौ ॥ ७४ ॥

यः स्वर्पतेरिन्द्रस्यावरजत्वमनुजयमाययौ । श्रीहयस्य विगयनसुताद्वले
दिव जिघृक्षतः, तेन महेन्द्रत्व हनमभूत् । यताऽसौ दीप्तिनिर्जितविरोचनस्ते
जसा न्यङ्कृतस्य । कीदृशोऽयमात्मन एव भूर्जम् यस्य स आत्मभूरजः,
अत एवावरजानिलप्रजो जगन्नेष्टः । एतेन कर्मार्थात्तत्त्वं निरस्तम् । आत्मभू
रित्यङ्गिने पुत्रहितार्थं जातो ननु कर्मप्रेरित इत्यर्थः । विरोचना अर्केन्दुरूप ॥ ७४ ॥

किं नमिष्यति किलैष वामनो यावदित्यमहसन्न दानवः ।

तावदस्य न ममौ नभस्तले लङ्घिनाकशशिमण्डलः क्रमः ॥ ७५ ॥

तदा च यावद् दानव इत्येवाहमत् तावदस्य क्रमो नभस्तले न ममौ न य
वृते यतो लङ्घितार्कशशिमण्डलः सर्वे यार्पाः । यथेवाहमदियाह—एष वामनो
ऽप्यप्रमाणं किं नमिष्यति कियती भुव व्याप्स्यतीति । तेन च क्रमप्रयमार्थं
तम् । क्रमः पदवित्तपः । किलेत्युपहासे ॥ ७५ ॥

गच्छन्तापि गगनाग्रमुत्तरैर्यस्य भूधरगरीयसाद्घ्रिणा ।

प्रान्तकन्धर इवायलो बलिः स्वर्गभर्तुरगमत् सुयन्धनाम् ॥ ७६ ॥

यस्य च सभ्यन्धिनाद्घ्रिणा पादेन प्रान्तकन्धर इवायला निधोणे यति
स्वर्पतः शनस्य सुबन्धना, सुमेन यध्यत इति सुबन्धः तत्तामगमत्, अङ्गशेनैव

यद् इत्यर्थं । यस्य हि गले पाद क्रियते स निश्चेष्टत्वात् सुवन्धो भवति । की
दृशेनाद्घिगा उच्चकेरुतेन भूधरगरीयसाद्रिवृद्धता अत एवाकाशप्रान्त काम
ता । य किल नभ आक्रान्त स कथं भूस्वस्य कन्धरामाकामेद् । स्वर्ग
भर्ता स्वर्गभर्तेति वृद्धन्तेन समास । तस्य सुवन्धतामिति नरकस्य जिप्सु
घटप्रयोग ॥ ७६ ॥

क्रामतोऽस्य ददृशुर्दिवौकसो दूरमूर्खमलिनीलमायतम् ।

वयोमि दिव्यसरिदम्बुपद्मतिस्पर्धयेव यमुनौघमुत्थितम् ॥ ७७ ॥

तदा वास्य दूरमत्यर्थं क्रामतो नाकिनो भ्रूकरुष्णमायतमूरमेतन्त । उ-
प्रेत्यते—त्रिपथगाजलसङ्गोप्यया कालिन्दीजलपूरमियोद्धतम् ॥ ७७ ॥

यस्य किञ्चिदपकर्तुमक्षमः कायनिग्रहगृहीतविग्रहः ।

कान्तवस्त्रसदृशाकृतिं कृती राहुरिन्दुमधुनापि बाधते ॥ ७८ ॥

यस्य हरे किञ्चिदपकर्तुं बाधितुमक्षमाऽशक सन् राहुरधुनापीन्दु बाधते
प्रसति । कीदृश कायनिग्रहाद् दहनाशादात्तेर । अथ यदि हरिणा तस्य शि-
रश्चिन्नं त चासा बाधितुमशक सन् निरागस शशिन किमायात येन तमस्ती
न्याह—कान्त तजायुक्तं यद्वस्त्रं वैष्णवं तेन सदृशी आकृति शोभा यस्य त
कान्तवस्त्रसदृशाकृतिम् । स मिल हस्तिबाधायामशकस्तत्पुरीये क्रोध मुञ्चति य
च्छार्ति बाधितु न शक्नोति तन्मुच्यन्तुसाम्याच्चेन्दु बाधत । कृतीत्युल्लुण्ठनायाम् ।
एतावता चासो कृती कृतार्थं भूखोऽय तद्वाधया वरशुद्धिं वेत्तीत्यर्थं । लोक
हिताभिमनेन राहो शिरश्चिन्नमिति तात्पर्यार्थं ॥ ७८ ॥

संप्रदायविगमादुपेयुपीरेप नाशमविनाशिविग्रहः ।

स्मर्तुमप्रतिहतस्मृतिः धृतीर्दत्त इत्यभवदन्निगोत्रजः ॥ ७९ ॥

एष हरिरन्निगोत्रजो दत्त इत्यभवत् पूर्वं दत्तात्रेयो नास्त्रामघत् । किमर्थं
त्रिमुनेर्गोत्र शिवायेत्याह—धृतीर्देवान् स्मर्तुम् यत् संप्रदायविगमाद्वागमना
शान् नाशमन्तधिमपयुर्था प्राप्ता । पूर्वं हि द्वादशवर्षेभ्यस्तस्माद्वृषे सर्वे न
प्रमभूदित्यागम । एष तर्हि कथं स्मरतीत्याह—अप्रतिहतस्मृतिरनप्रज्ञान यतो
ऽविनाशिविग्रहश्च शाश्वतिरुद्धो निय इत्यर्थं । जगद्विनार्थं न जन्म गृह्णा-
ति । उक्तं च—“यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य
नदा माश सृजाम्यहं मिति ॥ संप्रदाय उपदेशपरम्परा जानो यद्वा । धृतीरिति

शेषत्वाविघ्नतया षष्ठ्यमावः ॥ ७६ ॥

रेणुकातनयतामुपागतः शातितप्रचुरपत्रसंहतिः ।

लूनभूरिभुजशाखमुज्झितच्छायमर्जुनवनं व्यधादयम् ॥ ८० ॥

एष रेणुकायास्तनयतां पुत्रत्वं रामरूपेण प्राप्तः सन् अर्जुनवनं कार्तवीर्य-
मेव काननमवविधमकरोत् । कीदृशं शातिता नाशिता प्रचुराणां पत्राणां बाह-
नानामध्वेभरयादीनां संहतिः सघातो यस्य, तथा लूनाश्लिङ्गा भूरयो बह्व्यो
भुजा एव शाखा यस्य, सहस्रबाहुः किलासावभूत् अत एवोज्झितच्छायं त्य-
क्तकान्ति, भार्गवरामो भवन्नेष एवार्जुनं जघानेति वाक्यार्थः । अन्योऽपि कुपितो-
ऽर्जुनानां वृक्षाणां वनमेवविधमेव करोति । अत्र पत्राणि पर्णानि, छाया आत-
पमाधः । रेणुका जमदग्निभार्या ॥ ८० ॥

एष दाशरथिभूयमेत्य च ध्वंसितोद्धतदशाननामपि ।

राक्षसीमकृत रक्षितप्रजस्तेजसाधिकविभीषणां पुरीम् ॥ ८१ ॥

एष देवो दाशरथिभूयं दशरथसुतत्वं रामत्वं प्राप्य रक्षसामिमां राक्षसीं
पुरीं लङ्कां ध्वंसितोद्धतदशाननामपि तेजसाऽधिको विभीषणस्तद्भ्राता यस्या-
स्तामधिकविभीषणामकृत, राखणं हत्वा विभीषणस्वामिकां चकारेत्यर्थः । अपि-
विरोधे । यस्यां हि भयकारी दशमुखो हतः सा कथमत्यर्थविभीषणा स्यात् ।
रक्षितप्रजो रक्षोपधात्पालितभुवनः । दशरथेर्भावो दाशरथिभूयम् “भूयो भावे”
इति क्यप् । विभीषणशब्दो नन्वादिः ॥ ८१ ॥

निप्रहर्तुममरेशविद्विषामर्थितः स्वयमथ स्वयंभुवा ।

संप्रति श्रयति स्रुतामयं करपस्य वसुदेवरूपिणः ॥ ८२ ॥

अथ सांप्रतमयं कश्यपावतारस्य वसुदेवस्य पुत्रत्वं श्रयति भजते, यतः
स्वयं ब्रह्मणा देवारीणां कंसकेशिकालनेमिचाणूरव्यादीनां निप्रहर्तुं पेष्टुमर्धितां
नतु कर्मप्ररित इत्यर्थः । विद्विषामिति “जामिनिप्रहणे”ति कर्मणि षष्ठी । कश्यपः
प्रजापतिस्मन्यगो वसुदेव इत्यागमः ॥ ८२ ॥

नात नौदधिविलोडनं प्रति त्वद्विनाय वयमुत्सहामहे ।

यः सुरैरिति सुराधवल्लभो वल्लवश्च जगदे जगत्पतिः ॥ ८३ ॥

यद्य देवः सुरैः पूर्वमधुना च वल्लवगित्येयं महश्मुद्रः । देवैस्तापद्—हे

तात ! त्वया विना वयमुदधिविलोडनं प्रति सागरमन्थने नोत्सहामहे न शक्नुमः ।
गोपैस्तु—तात ! त्वया विना वयं दधिविलोडनं प्रति नोत्सहामहे न समर्थाः ।
सुराद्यवल्लभो देवप्रिय, जगत्प्रभुस्त्रिभुवनेश्वर ! त्वदिति पञ्चमी ॥ ८३ ॥

नात्तगन्धमवधूय शत्रुभिस्त्रायया च शमितामरश्रमम् ।

योऽभिमानमिव वृत्रविद्विषः पारिजातमुदमूलयदिवः ॥ ८४ ॥

यश्चेन्द्रस्य सर्गात् पारिजातकतस्मुदमूलयत् जहार अभिमानमिवाहङ्कारं
मिव, द्वयमपि जहारेत्यर्थः । वृत्रहरणान्भिमानगतान् । कीदृशं तं रिपुभिरवधूय
तिरस्वृत्य नात्तगन्धमगृहीतसौरभम् यत्नेन शत्रुभिर्गन्धो यस्य नानुभूत इत्यर्थः ।
यदि या अवधूय पराजित्योदमूलयदिति योज्यम् । छायाया चापासितो देवानां
श्रमो येन । अभिमानोऽपीन्द्रस्य शत्रुभिर्नात्तगन्धोऽभिभूतः । 'आत्तगन्धोऽभिभू-
तः स्यात् । तथा च छायायां प्रभावेण शमितामरकमम् ॥ ८४ ॥

यं समेत्य च ललाटलेखया मुञ्चतः सपदि शंभुविभ्रमम् ।

चण्डमारुतमिव प्रदीपवच्चेदिपस्य निरबाहिलोचनम् ॥ ८५ ॥

यं च हरिं चण्डमारुतमित्रं खरवाततुल्यं समेत्य चेदिपस्य शिशुपालस्य
तृतीयेनेत्रं प्रदीपवन्निरवात् शशाम नष्टम् । यथा चण्डमारुतमासाद्य दीपं शा-
म्यत्येवमेव दृष्ट्वा चैद्यस्य नेत्रं निरपादित्यर्थः । अत एव ललाटलेखया तत्क्षण-
मेव शत्रुविभ्रमं त्र्यक्षलीलां त्रिनयनसारूप्यं मुञ्चतो जहत् । तृतीयेनेत्रं सङ्गाथात्
किलासा हेरण सहस्रो नत्यन्यथा । एवमत्रागमः—“शिशुपालं पुरा ज्ञातस्त्रिनेत्रो
हि चतुर्भुजः । पितरौ चाथ तं दृष्ट्वा हातुं वै चक्रतुर्मतिम् ॥ अथोच्चचार नभसो
वागेवमशरीरिणी । नेत्रं त्याज्यो महाव्राजा श्रीमान् वीरो भविष्यति ॥ स चास्य
वधको भावी यं दृष्ट्वा न भविष्यतः । याहू नेत्रं च सहसा तस्मादेव पाल्यता-
मयम् ॥ कौतुकादथ तं द्रष्टुं सर्वे यणां समागमन् । अर्चापूर्वं नृपोऽथाङ्गे पुन-
र्नेत्रं न्यवेशयत् ॥ नामां प्राप विकारं च दृष्ट्वादन्यत्र गन्धवात् । तं दृष्ट्वा व्य-
थिता माता वरं दृष्ट्वा मयाचत ॥ नवोऽप्ययं त्वया देव पुत्रो मे दीयतामिति ।
सहिष्ये शनमागासीत्ययोगाच्च हरिस्तेदे'ति ॥ “नारलो गुरुयुता रथोद्धते”ति ॥ ८५ ॥

यः कोलतां वल्लवतां च विभ्रद् दंष्ट्रामुदस्याशु भुजां च गुर्वीम् ।

मग्नस्य तोयापदि दुस्तरायां गोमण्डलस्योद्धरणं चकार ॥ ८६ ॥

यद्यत्र मग्नान् कोलतां मूर्खरतां वल्लवतां गोपत्य च विभ्रद् दंष्ट्रां भुजां चाशु
उदस्योत्तिष्ठ्य तोयापदि वृन्तस्य गोमण्डलस्योद्धरणं चकार । ओषम्यमत्र वो-

द्वयम् । यथा पूर्वं कोस्ततां विभ्रद् दंष्ट्रासुदस्याशु गोमण्डलं पृथ्वीवलयमुल्लहार,
एवमधुना वल्लवतां विभ्रद् भुजामुद्यम्य तोयापदि मग्नस्य गोमण्डलस्य सुरभि-
वर्गस्योद्धरणं चकारेत्यर्थः । दुःखेन तीर्यते इति दुस्तरा कृच्छ्रोच्चारः । “तौ जौ
शुरश्चेद्भवतान्द्रवज्जा” ॥ ८६ ॥

धन्योऽसि यस्य हरिरेव समञ्च एव दूरादपि क्रतुषु यज्वभिरिज्यते यः ।
दत्त्वार्धमन्नभवते भुवनेषु यावत् संसारमण्डलमवाप्नुहि साधुवादम्
॥ ८७ ॥

अन्येदमाह—युधिष्ठिर ! धन्योऽसि पुण्यवांस्त्वं यस्यैव भगवान् विष्णुः
समञ्च एव प्रत्यक्षः । कदाचिदसौ सुदर्शनः स्यादित्याह—यो यज्वभिर्यापजूकै-
र्मलेषु यज्ञेषु दूरादर्पाज्यते अत्रत्यक्षोऽपि पूज्यते, अतश्च त्वमन्नभवते विष्णवे-
ऽर्घं दत्त्वा पूजां विधाय जगत्सु यावत्संसारमण्डलं भूवलये तावत् साधुवादमवा-
प्नुहि, ईदृक्पुण्यभाक् युधिष्ठिरो यस्य योगिभिरप्यदृश्येन भगवता नारायणेन
स्वयं पूजा गृह्णितेति यशो लभस्वेत्यर्थः । धन्यः पुण्यवान् । धनं प्रयोजनमस्येति
तु व्युत्पत्तिमात्रं तैलपायिकावत् । “स्वर्गादिभ्यो यत्” । यज्वा सम्यग् य इष्टवान्
“सुयज्ञोः कृतिम्” । अन्नमवच्छन्दः पूजायाम् । “इतराभ्योऽपि दृश्यते” इति कृष् ।
वदनं वादः साधिवत्यादिको वादः साधुवादः । “मयूरप्यंसकादिः” । वसन्तति-
लका वृत्तम् ॥ ८७ ॥

भीष्मोक्तं तदिति वचो निशम्य सम्यक्

साम्राज्यश्रियमथ विभ्रता नृपेण ।

दत्तेऽर्घं महति महीभृतां पुरोऽपि

त्रैलोक्ये मधुभिदभूदनर्घ एव ॥ ८८ ॥

इति श्रीमाधमद्विरचिते शिशुपालवधकाव्ये कृष्णार्धदानो नाम चतुर्दशः
सर्गः ॥ १४ ॥

इतीत्यं तद्वीष्मोक्तं वचनं निशम्य सम्यगादरेण श्रुत्वा, अनन्तरं राज्ञा रा-
ज्यकप्रत्यक्षं विष्णवेऽर्घं दत्तेऽपि स जगत्वनर्घ एवाभूदपरिच्छेद्य एवासीत्
सयौत्कृष्टत्वादज्ञातस्वरूपत्वाच्च । यस्मै चायं दत्तः स कथं नामानर्घः स्यादिति
शान्दो विरोधः । महीभृतां पुर इति साभिप्रायम् । कीदृशेन नृपेण साम्राज्यश्रियं
विभ्रता—“राजसूयेन येनष्टं मण्डलस्येश्वरश्च यः । शास्ति यथाज्ञया राज्ञः स म-
घ्राडभिर्धायते” इति । तद्भावः साम्राज्यं, ततः धीशनेन पृथीतमायः कर्मधा-
रयो वा । राजसूययाजित्वात् तदा तस्य साम्राज्यलक्ष्मीधारणम् । विरोधात्कारः ।
महर्षिणा वृत्तम् । “धौ धौ गरिकदशकैः महर्षिणी स्यात्” ॥ ८८ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायवर्य—श्रीनन्ददेवायनि—श्रीवल्गुभदेवाचार्यविरचितायां माधकाव्य-
सारटीकायां सन्देहविर्गोपयाम्नायां कृष्णार्धदानो नाम चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

अथ

शिशुपालवधकाव्ये

पञ्चदशः सर्गः ।

अथ तत्र पाण्डुतनयेन सदसि विहितं मधुद्विपः ।

मानयसहृत् न चेद्विपतिः परशुद्धिमत्सरि मनो हि मानिनाम् ॥१॥

युधिष्ठिरेण तत्र यज्ञे भगवतो मानमर्चो विहितम् अथ चेद्विपतिः शिशु-
पालो नासहृत् न चक्षाम न सेहे, हरेः सपर्यो नाभ्यनन्दत । कीदृशं मानं
पाण्डुतनयेन युधिष्ठिरेण कृतम् । क. तत्र तस्यां संसदि सभायाम् । किमर्थं
नासहृत् । द्विशब्दो हेत्वर्थे । मानिनां मानयतामुन्नतानां यस्मान्मनश्चेतः परशु-
द्धिमत्सरि भवति, परशुद्धिरप्योन्नतिस्तत्र मत्सरोऽमर्षोऽस्यास्तीति । तथा च
भारविः—“प्रकृतिः खलु सा मर्हायसः सहते नान्यसमुन्नतिं यये”ति । उद्भूता
वृत्तम् । “तरसोदिता सजसलेषु नसजगुरुकेष्वथैकतः । सत्सु भनजलगुरुणि
नतः सजसा जगौ च भवतीयमुद्भूता” इति ॥ १ ॥

पुर एव शार्ङ्गिणि सवैरमथ पुनरमुं तदर्चया ।

मन्युरभजदवगाढतरः समदोषकाल इव देहिनं ज्वरः ॥ २ ॥

अधामुं वैरं मन्युः कोपो भूयोऽभजत् शिषाय, यतः पुर एव पूर्वमेव
भगवति सवैरं क्षामर्पम् । कीदृशो मन्युस्तदर्चया भगवत्पूजयावगाढतरः । क.
किमिव भजते-समौ दोषकालौ धातुसमयी यस्य तथाविधो यथा ज्वरो देहि-
नं प्राणिनं भजते । दोषा मान्यहेतवः, कालो हेमन्तादिः । तथाहि वसन्तः
श्लेष्मकालस्तत्र च यदा श्लेष्मवर्धकं भोजनं दध्यादिकं श्लेष्मप्रकृतिर्नरो भुङ्क्ते
तदा तस्य गाढतरो ज्वरो भवति, अन्यदा तु तावन्मात्रम् । दोषो धातुरथ
॥ २ ॥

कथं शायते चुकोपासाविति तदनुभावानाह—

अभिनर्जयन्निच समस्तनृपगणमसावकम्पयत् ।

लोलमुकुटमणिरश्मि शनैरशनैः प्रकम्पितजगत्त्रयं शिरः ॥ ३ ॥

असौ चैव सकल राजक मत्स्यत्रिव शनैर्मन्थर सगर्व शिरो दुधाव ।
कीदृश लोला कम्पवशाज्जला मुकुटमणिरश्मयो यस्य, तथा अशनै सपद्येव
प्रकम्पित भीषित त्रिभुवन येन ॥ ३ ॥

स वमन् रुपास्तु घनधर्मविगलदुरुगण्डमण्डलः ।

स्येदजलकणकरालकरो निरभात् प्रभिन्न इव कुञ्जरस्त्रिधा ॥ ४ ॥

स चैवोऽप्रपेक्षास्तु वमन् घाप्य मुञ्चन् निरभात् नितरा यमौ, तथा घनो
बहुलो^१ धर्मः स्येदाम्भस्मेन विगलदुच्छ्वसदुरु विशाल गण्डमण्डल कपोलस्थल
यस्य, तथा स्येदजल घर्मोदक तस्य कणा गिन्दवस्ते करालो दन्तुरो करौ पाणी
यस्य । उत्प्रेक्ष्यते-कुञ्जर इव दन्ती यथा । कीदृश त्रिधा प्रभिन्न त्रिभिर्नैत्रग
ण्डकरैर्मन्थ्यार्थी कुञ्जर इव द्योतल्यगलितमदङ्गुलरतुल्य इत्यर्थः । त्रिधा भि
न्न कुञ्जर द्वासौ निरभात् प्रतिभासते स्मेति वा याजना ॥ ४ ॥

सनिकामघर्मितमभीक्ष्णमधुघद्वधूतराजकः ।

क्षिप्तवहलजलविन्दु वपुः प्रलयाण्वोत्थिन इवादिस्फुरः ॥ ५ ॥

स शरीरमत्यधमधुघदकम्पयन् । कीदृश निकामघर्मित अशस्त्रिणम्, अत
एव क्षिप्तवहलजलविन्दु अतश्च कर्णान्तेऽधिमध्यादादिवराह इवोत्थित ।
स किल जलादुत्थायान्मान धुन्यन् उदकविमुपश्चिक्षेप । अवधूतराजको भ
र्मितनयमण्डल । अधुघदिति धू विधूनेन^२ इत्यस्य ॥ ५ ॥

क्षणमाश्लिपद् घटिशैलशिखरकठिनांसमण्डलः ।

स्तम्भमुपहितविधूनिमसावधिकावधूनितसमस्तसंसदम् ॥ ६ ॥

स चैव स्तम्भ स्थूणा क्षणमाश्लिपन् स्तम्भ निपसाद । कीदृश घटित
योजित शैलशिखरमित्य कठिनमस स्क्वन्दो यत्र, अत एवोपहितविधूनिं हृतक
म्प चालितमित्यर्थः । अत एव चाधिकमवधूनिता कम्पिता समस्ता समन्
समा येन, असतो बलवान् "वत्सासाय्या कामगले" । तत्सम्पद्य कम्पकर
णे कारणम् । आश्लिपदिति लुङ् । पुषादित्रादङ्, कसादेशम्यालिङ्गने, तथ
प्राग्विपर्ययम् ॥ ६ ॥

कनकाद्गदधुतिभिरस्य गमितमरुचत् पिशङ्गताम् ।

क्रोधमयशिखिशिखापटलैः परितः परीतामिव बाहुमण्डलम् ॥ ७ ॥

अस्य चेदिषते कनककटककान्तिभिः कपिशित भुजचक्रमरुचत् वभौ ।
उत्प्रेन्यते—क्रोपोत्थितवह्निज्वालापुञ्जैः समन्तात् परीत व्याप्तमिव । अरुचदिति
“युद्भ्यो लुङ्” ॥ ७ ॥

कृतसंनिधानमिव तस्य पुनरपि तृतीयचक्षुषा ।

क्रूरमजनि कुटिलधृ गुरुभुङ्कुटीकठोरितललाटमाननम् ॥ ८ ॥

तस्य मुख क्रूरमजनि भौषण जात, यत् कुटिलधृ विषमितभुक्, तथा
गुर्व्यां भुङ्कुष्या कठारित कर्कशित दुर्निरीक्ष कृत ललाट यस्य । उत्प्रेन्यते—
भूयोऽपि तृतीयेनाक्ष्या कृतसंनिधानमिव विहितावस्थानमिव भुङ्कुटिनयनयो
सादृश्यात् । पूर्वं चासौ त्रिनेत्रोऽभूत् ॥ ८ ॥

अतिरक्तभावमुपगम्य कृतमतिरमुष्य साहसे ।

दृष्टिरगणितभयासिलतामवलम्ब्यते स्म समया सखीमिव ॥ ९ ॥

अमुष्य शिशुपालस्य दृष्टिः समया समीपवर्तिनीमसिलता सङ्गपट्टिमवल
म्ब्यते स्म, सङ्गमसाधद्रालीदित्यर्थः । यत् साहसे हरिवधे कृतमति, तथाग
णितभया वर्णाद्वृत्तत्रासा । दृष्टिद्वारेण तस्यैव विशयणं एते बोद्धव्ये । किं
कृत्वा अतिशयेन रक्तभाव लोहित्यमुपगम्य प्राप्य क्रोधादि रहन्व जायते ।
कामिभावलम्ब्यते स्म सखीमिव, यथा काचित्तरुणी साहसेऽकार्ये कृतमतिरग
णितभया तिरस्कृतमर्तुर्भीति कबिद्रक्तभाव व्यसनित्व प्राप्य समीपस्था विध्या
सधारिणी सखीमवलम्ब्यते श्रयति । मा हि तां वक्रि-अथ पुरये मम मनो
गत त्वमथ शरणमिति ॥ ९ ॥

अतःकुङ्कुमलेन निजभ्रुकुक्षारनभारभक्तकेशम् ।

व्रस्तचपलवलमानजनश्रुतभीमनादमयमाहनोच्चकैः ॥ १० ॥

अथ चेद्य पाणिमुकुलेन स्वमूर्मुचर्चयेगेनाहताताडयत् । कीदृशम् उरु
तरनगाश्मककेश गरीयोगण्डशेलकठिनमत एव व्रस्ते किमेतत्स्यादिति भीतैश्च
पलैस्तारलहृदयैर्वलमानैर्विघ्नमानैर्जने श्रुतो भीमो नान्ये यस्य यत्र वा हनने ।

१. 'नानापमिव' क ख ग पाठः । २. 'तस्या' क ख पाठः ।

आहतेति "आङो यमहनः । स्वाङ्गकर्मकाश्च" त्यात्मनेपदम् ॥ १० ॥

इति चुक्रुधे भृशमनेन ननु महदवाप्य विप्रियम् ।

याति विकृतिमपि संवृतिमत् किमु यन्निसर्गनिरवग्रहं मनः ॥ ११ ॥

अनेन चंचेनेतीत्थं सुशं चुक्रुधे । युक्तं चैतत्, यस्मादतिसंवृतिमत् गम्भीरमपि मनो महाद्विप्रियमवमानं प्राप्य विकृतिं यात्यन्यथात्वमापद्यते, किं पुनर्यद्विसर्गनिरवग्रहं स्वभावनिरङ्कुशं, निरवग्रहमस्थतन्वमगम्भीरमित्यर्थः ॥ ११ ॥

प्रथमं शरीरजविकारकृन्मुकुलयन्धमव्ययी ।

भाविकलहफलयोगमसौ वचनेन कोपकुसुमं व्यचीकसत् ॥ १२ ॥

असौ वैद्यः कोपमेव कुसुम वचनेन व्यचीकसद् व्याकोशयामास, गिरा कोपमाविश्वकारेत्यर्थः । कीदृशमिति कोपकुसुमसाधर्म्यमाह-प्रथममादौ शरीर-जैविकारैः सात्त्विकाद्विकैरनुभावैर्धर्मलौहित्योक्ताडनादिभिः कृतो मुकुलयन्धः कलिकाप्राबुर्भावो यस्य । शरीरविकार एव मुकुलयन्धः । तथा भावी भविष्यन् यः कलहो रणं स एष फलयोगो यस्य । कुसुमे हि मुकुलेन विकासेन फलेन च भाज्यम् । न व्यथते इत्यव्ययी निर्भयः "जिहतिविशीएवमे" त्यादिना इति । व्यचीकमिति एष्यन्ताम् कमेर्लुङ् ॥ १२ ॥

ध्वनयन् सभामथ सनीरघनरवगभीरवागभीः ।

वाचमवदादिति रोपवशामतिनिष्ठुरस्फुटतराक्षरामसौ ॥ १३ ॥

अथानन्तरमसौ वैद्यः इति वक्ष्यमाणा वाचमवोचत्, सभां सद्यो ध्वनयन् प्रतिरवेण शब्दयन्, यतः सनीरो जनयुतो यो धनो मेघस्तस्य स्यो गर्जितं त-
द्वदभीरा गम्भीरा कालान्तरस्थायिनां धाम्यस्य, अमीनिर्भयः । कीदृशीं वाचं रोपवशात् कोपवशादतिनिष्ठुराणि भृशपरुषाणि स्फुटतराणि अभिन्यक्ताण्यक्ष-
गाणि यस्यास्तामतिनिष्ठुरस्फुटतराक्षराम् । अर्थस्य निष्ठुरत्वादक्षराणामपि निष्ठुरत्वम् ॥ १३ ॥

विमवददित्याह—

ननु सर्व एव समवेक्ष्य कमपि गुणमेनि पूज्यताम् ।

सर्वगुणविरहितस्य हरेः परिपजया कृम्नरेन्द्र को गुणः ॥ १४ ॥

हे कुरुनरेन्द्र ! कौरवनाथ ननु सर्व एव कश्चित् कमपि गुणं पौरुषश्रुता-
दिकं समवेक्ष्य पूज्यतामेति पूज्यते, गुणाः पूजाया निमित्तमित्यर्थः । यदि
वा गुणं स्वप्रयोजनं पर्यालोच्य । अतश्चैवं स्थितेऽस्य हरेर्वानरतुल्यस्य सर्वैर्गु-
णैः कृतज्ञत्वादिभिर्विरहितस्य विशेषेण वर्जितस्य परिपूजया को गुणः, एनम-
र्चयित्वा न कश्चिद्गुणस्त्वयाप्त इत्यर्थः । ननुरमर्पे । कमपि स्वल्पमपीत्यर्थः ।
हरिचानरः तत्सधर्मत्वाद्भगवानत्र हरिर्विवक्षितो यथाग्निर्माणवक इति । नव
त्वं यादृशस्तादृशो येनागुणं पूजयसीति कुरुनरेन्द्रेत्यामन्त्रणपदेन सू-
च्यते । अत्र च कश्चित्प्रसङ्गत्वाद्भगवत्कथाक्रममागतामपि निन्दामसहमानः
प्रतीयमानां स्तुतिं स्पर्शयितुं तदर्थोऽधुना व्याख्यायते—हरेर्विष्णोः परिपू-
जया कोऽगुणोऽपि तु स्वर्गादिको गुण एवेत्यकारप्रत्ययेः । यदि वा परमताशङ्क-
या किंशब्दः काकां, को गुणो ननु गुण एवेत्यर्थः । यदि वा को गुणो नीराग-
त्वेन नैवास्य गुण उपकार इत्यर्थः । कीदृशस्य सर्वस्त्रिभिरपि गुणैः सत्त्वरज-
स्तमोभिर्विरहितस्य । निर्गुणो हि पुरुष इति सांख्याः । अत्र द्वितीयार्धमेवा-
र्थेन मिथ्यते, प्रथमार्धे तु न किञ्चित् प्रयोजनम्, नहि तत्र तेन गुणनिन्दा कृता ।
पूज्यतामेति कृत्यः । धात्वर्थस्य त्ववेदित्वैव कर्ता, य एव हि समवेक्षते स
एव पूजयते इति ल्यब् भवत्येव । सर्वो गुणाश्च दृष्ट्वा पूज्यते इत्यर्थः । वक्तृत्वे-
पोऽत्र, निन्दा स्तुतावलङ्कारः ॥ १४ ॥

तदेव निर्गुणत्वं दर्शयितुमाह—

न महानयं न च विभर्ति गुणसमतया प्रधानताम् ।

स्वस्य कथयति चिराय पृथग्जनतां जगत्पन्नमिमामनितां दधत् ॥ १५ ॥

अयं हरिर्न महान् सर्वोत्कृष्टः । सर्वनाम सर्वत्र प्रत्यक्षनिर्देशे । कदा-
चिदन्येषां प्रधानानां गुणैः समः स्यात् तथापि पूज्यः, एतदपि नेत्याह—गुण-
समतया गुणसाम्येन या प्रधानता विवक्षितत्वं तदपि न विभर्ति गुणवर्जित-
त्वादिति भावः । निर्गुणत्वादन्वेषां प्रधानानां मध्ये न गण्यते इत्यर्थः । गुण-
समत्वमत्र प्रधानतया हेतुः, तदभावे वा नापि प्रधानतां विभर्ति, यतोऽन्येषां
गुणैरसम इत्यर्थः । गुणोत्कर्षादि प्राधान्यमाप्यते । कदाचिन्महान् प्रधानं च न
भवेद्यावद्दीनोऽपि न स्यात्तदपि नेत्याह—अनभिमानितां निरहङ्कारित्वं दधत्
स्वस्यात्मनश्चिराय जगति पृथग्जनत्वं हीनत्वं कथयति, प्राकृतो हि निरभिमानो
भवति, इति निन्दा ॥ स्तुतिस्तु—अयं न महान् महत्त्वं न भवति, गुणाना-

चरो दुरात्तय । अकृतज्ञोऽयमिति चाभ्यर्थः, इति निन्दा ॥ स्तुतिस्तु—एषोऽभियोगिभिरभिमुख्येन योगभाग्भिरपिर्नृभिर्महीतु परिच्छेत्तु न शक्यते, आत्मतत्त्वस्य दुर्मान्त्यात् । कीदृशेण अतिभूयमापि सुकृतेन यत्नदानादिना दुरुपचरो दुरात्तय, भस्त्रिगम्यो हि भगवान् । कीदृशैर्नृभिः भक्त्या शुचिभिर्निर्मलीमसैः । केचिन् तु परमताशङ्क्या नञ्काका व्याचक्षते—नेप सुकृतेन दुरुपचरो योगिभिरपि न ग्रहीतु शक्यते, परन्तु तेऽप्यज्ञायते इत्यर्थः । यदुक्तं—“नाह वेदैर्न तपसा” इत्यादि ॥ १७ ॥

व्रजति स्वतामनुचितोऽपि सविनयमुपासितो जनैः ।

नित्यमपरिचितचित्ततया पर एव सर्वजगतस्तथाप्ययम् ॥ १८ ॥

अयमनुचितोऽयमेवम्योऽपि स्रता व्रजत्यस्माकं ज्ञातिन्य याति, असमोऽपि विशुपासत्याह सज्जन इति वर्णीत्यर्थः । तथा जनैः सविनय साचार सेवितोऽपि पर शत्रुवेदाय त्रिभुवनस्य । पद्यमग्रतश्च सेवितोऽपि शत्रुस्तत्कथं जना सेवन्ते इत्याह—अपरिचिततयाज्ञातचित्तत्वेन । ते हि जानते, सा शत्रुवेदाय संन्यते इति । यदि अपरिचितचित्ततया चक्षुचित्ततया अविश्यासह व्यत्येन सर्वजगतः पर एवेति योज्यमिति निन्दा ॥ स्तुतिस्तु—असौ स्वतामात्मत्वं व्रजति प्रतिपद्यते, क्षेत्रज्ञोऽयमित्यर्थः । लोकप्रसिद्धात्र स्वशब्देनात्मोक्तम् । आत्मात्मीयज्ञातिधनवचनं स्वशब्दः । सारया ह्यात्मानं स्वशब्दवाच्यमाहुः । कीदृशोऽयमनुचितोऽनभ्यस्तोऽप्येवोऽपि सविनयमेकाग्र्येण योगिभिरुपासितध्वस्तितः, तस्मात् सर्वस्माज्जगतोऽयमन्यपरो विलक्षणः । कुत अपरिचितमस्तुतचित्तं मनो बुद्धिर्वा यस्य स अपरिचितचित्तः, तद्भावस्तत्ता तया । अन्यो हात्मा अन्या न बुद्धिः अन्यथा विलम्बः । जगच्चेदं प्राकृतो भागः ॥ १८ ॥

उपकारिणं निरुपकारमनरिमरिमप्रिय प्रियम् ।

साधुमितरमबुध बुधमित्यविशेषतः सततमेव पश्यति ॥ १९ ॥

अयमुपकारिणमपकारिणं चाविशेषेण पश्यति अपकारिणमिदोपकारकमप्यमौम्यया रज्ज्वा पश्यतीत्यर्थः, इत्यहृतव्रतवचनम् । एवमन्यत्र । तथाहि शत्रुमनरिं गिजम् । नाय नियमो यन्मित्रमुपकार्येव भवति, अनुपकारकश्च शत्रुर्देवति पृथगुपादानम् । मित्रमपि नोपपुरते निरुपकारी चाशत्रुरपि सभवति । अप्रियं द्वेष्यं, प्रियं मनोज्ञं, साधुमार्यमितरं यत्नम्, अनुधं मूर्खं बुधं परिद्धं

तम् । इतिरुहनिदशे । यथा निन्दा । स्तुतौ तु निर्गुणत्वात्पुण्यस्य समदृष्टि
त्वम् ॥ १६ ॥

उपकारकस्य दधतोऽपि बहुगुणतया प्रधानताम् ।

दुःस्वप्नमयमनिशमाप्तवतो न परस्य किञ्चिदुपकर्तुमिच्छति ॥ २० ॥

अयं परस्यान्यस्य किञ्चिदपि मनागपि नोपकर्तुमिच्छति, उपकारकरणे
बुद्धिरेवास्य न भवतीत्यर्थः । कदाचित् परोऽनुपकारी स्यादित्याह—उपकारक
म्यापि अत एवैनदधमनिश दुःस्वप्नमाप्तवतः प्राप्तस्य । कदाचिदमुष्य प
र स्यात्तदप्रत्युपकारित्वेन तथा लज्जादोषा भवेदित्याह—बहुगुणतया श्रुतशौर्या
दिगुणसङ्गातेन प्रधानता मुख्यस्य दधतो मिश्रतः । तदेनेन पूर्वोक्तो दृढीकृतः,
इति निन्दा ॥ अथ यः स्तुतिरेव—अयं परस्य बुद्धितत्त्वस्य प्रधानसङ्गकस्य
किञ्चिदपि नोपचिकीर्षति इष्टं हि पुरयो न सन्निव । कीदृशस्य पुरुषप्रशंसि
कारेणोपकारकस्य, तथा बहुवचनयाऽपि ये गुणास्तद्भावेन प्रधानता प्रकृतित्व
दधतः । सत्त्वरनस्तमासि प्रधानम् । तथा दुःस्वप्नजननमरणादिकं सदा प्राप्त
स्य सर्वं हि बुद्धिरनुभजति न पुरुष ॥ २० ॥

स्वयमक्रियः कुटिलमेव तृणमपि विधातुमक्षमः ।

भोक्तुमविरतमलज्जनया फलमीहते परकृतस्य कर्मणः ॥ २१ ॥

एष देव परकृतस्यान्यनिष्पादितस्य कर्मणः त्रियायाः फलभोक्तुमीहते वा
ब्रूति कथमलज्जनया निरापत्तेन । कदाचिदैश्वर्यादेव स्यादित्याह—आत्मना तृण
मपि कुटिलं कतुमक्षमोऽसमर्थोऽनीशः, यतोऽत्रियोऽलसः । अशक्त्या स्वयं नि
ष्क्रियः परार्थानोऽन्यदत्तेन पितृजन जीवतीति वाक्यार्थः । इति निन्दा ॥ अथ
यः वाक्याऽप्यलोलचनया स्तुति—एष भगवान् परजनितस्य बुद्धिहृतस्य कर्म
णः शुभाशुभस्य फलं सुखदुःखामकं भोक्तुमीहते । आत्मा हि फलमागिति
माग्याः । कीदृगेव इति पुरुषस्य स्वरूपमाह—स्वयमक्रियो निष्कर्मा, तथा तृण
मपि कुटिलं कर्तुमनीशः । निलज्जवः हि निर्गुणत्वात् ॥ २१ ॥

य इमं समाश्रयति काश्चिद् उदयविषदोर्निराकुलम् ।

तस्य भवति जगतीह कृतः पुनरुद्भयो विरुणत्प्रमेयुषः ॥ २२ ॥

यः काश्चिन्मूर्ख इमं दृष्ट्वा समाश्रयति मेघने तस्यास्मिन् ससारं पुनः
पुनरुद्भयो भवति नैव मनुष्यान् निर्भूतिर्भवतीत्यर्थः । यत एवमुदय विषदि

च निराकुल निश्चिन्तम् । आश्रितस्य यदि सम्पत्ततोऽस्य न सुख, यदि वा निपत्ततो नैव दुःखमित्यर्थः । कीदृशस्य तस्य विकरणत्व मृतिमेयुष प्राप्तस्य, एतदाश्रयणाद् स मृत एव । साधनसामग्रीरूपस्य विकरणत्वमिति निन्दा ॥ स्तुतिस्तु—यः कश्चिदागी एन परमात्मानं सेवते तस्य विकरणत्वमेयुषो न प्रदेहस्य पुनरिह संसारं कुत उद्भवो जन्म, मुक्तं प्रसादादित्यर्थः । कीदृशममुं मुदयविषयानिराकुलमग्नमविक्रियन्त्वान् । करणानीन्द्रियाणि । एयुष इत्याह पूर्वस्येण कस्तु । 'उपेयानि' त्वत्र हि उपसर्गनिर्देशे तन्त्रम् ॥ २२ ॥

गुणधन्तमप्ययमपास्य जनमन्विलमन्यवस्थितैः ।

याति सुचिरमतिचालनया धृतिमेक एव परिवारितो जहैः ॥ २३ ॥

अयं सर्वज्ञेय गुणिनमपि जनमतिचालनयानिचापनेन हित्वा अन्यवस्थितैश्चपलैर्जनैरशैः परिवारितः तत्र अजन्मक एव धृतिं याति' ग्रीयते । एतद्वर्जं नाम्ना तावत्तावमपास्य तापमध्ये गमते इति निन्दा ॥ स्तुतिस्तु—एष भगवान् चालनया चालरूपो भगवन् जलैरङ्घ्रिं परिवारित आश्रितः सुचिरं धृतिमेति । उक्तं च—समष्टयं सर्वभूतानि ज्ञत्वा वैकार्णव जगत् । बालः सपिति पथ्यं कस्तत्त्व माया मते नमः " इति ॥ कीदृशैर्जलैरप्यवस्थितैर्मरितमकलभुयने । किं कृत्वा धृतिं याति गुणान्त सत्ताद्याश्रित जनमपास्य त्रिषु वा विनाश्य, स त्रै नन मङ्गल्य बालरूपधरा मायया जलमध्येऽप्य श्येते इत्यर्थः ॥ २३ ॥

सुकृतोऽपि सैवकजनस्य बहुदिवसस्त्रिभ्रचेतसः ।

सर्वजनविहितनिर्विषय सकृदेव दर्शनमुपैति कस्यचित् ॥ २४ ॥

अयं सुकृतोऽन्युपकारकम्याप्याश्रितजनस्य सरदेकवारमेव दर्शनं ददाति, तत्रापि कस्याचिन्न सर्वस्य अतश्च सर्वजनस्य विहितनिर्विषय जनिनिर्वेदः । कीदृशस्य जनस्य बहुभिर्दिषसैः गिन्न चतो यस्य तस्य चिरकालमेवोद्विग्नचित्तस्येत्यर्थः, इति निन्दा ॥ स्तुतिस्तु—अयं कस्याचिदेव सैवकजनस्य भङ्गताकस्य स हृदय दर्शनमुपैति, गहि क्षेत्रम् सर्वदृश्योऽसहृदा । कीदृशस्य सुकृतं पुण्यजनस्तथा बहुभिन्निर्मम्यमा कालेन चित्रचेतसः सुखमनसः, दीवणं यो नेन ध्रान्तचित्तस्येत्यर्थः । नह्यनभ्यासगम्य ईश्वरः । अत एव सरजनाविहित निर्वेदः, श्रेयस्यपि हि त्रिकाललभ्ये मना निविद्यते । यदि वा सर्वेषु जनेषु रिपतेः हितनिर्वाहः यस्य स सर्वजनविहितनिम्नि, नास्य कश्चित्प्रियो न च क

अद् द्वेष्य इत्यर्थः । यदि वा सर्वे जना यत्र स सर्वजनः, विगतौ हितनिर्वंदौ सुखं
दुखे यस्य स विहितनिर्वित्, ततः कर्मधारयः । सर्वजनस्य कृतिविधिहितनि
र्वाण इत्यन्ये, आश्रित जनससाराद्यो मोचयतीत्यर्थः । शोभन करोतीति सुहृत्
उपकारी पुण्यवृत्तः । निर्विघ्नर्वंदो निर्वाण चेति ॥ २४ ॥

स्वजने सखिष्वनुगतेषु नियतमनुरागवत्स्वपि ।

स्नेहममृदुहृदयः क्षपयन् निरपेक्ष एष समुपैति निर्वृतिम् ॥ २५ ॥

एष यन्धुमिश्राश्रितेषु प्रीतिं नाशयन्निरवृत्तिं सदा समुपैति सुखं प्राप्नोति,
मयत्रैव धरायमाणं सुखायते इत्यर्थः । कदाचिदेते विरहा स्युरित्याह—अनु
रक्तेष्वपि । कथं तर्हि नि स्नेह इत्याह—यतोऽमृदुहृदयः शूरचित्तः । तथा निर
पेक्षो निर्विघ्नक इति निन्दा ॥ स्तुतिस्तु—एष स्वजनादिषु (वयमप्ये (?)) वन्दु
रागवत्स्वपि स्नेहं क्षपयस्तृष्णां तनूषुर्वन्निर्वृतिं समुपैति निर्वाणं याति । तृष्णा
क्षयान् किल मुक्तिः । अमृदुहृदयोऽनाद्रंस्वभाजो वीतरागत्वात् । यदि वा अमृदु
दुर्योधन हृदय स्वरूप यस्य । निरपेक्षो नि सङ्गः । क्षपिष्यातुष्वपठितोऽपि नि
यात्राचित्वात् त्विचिमलिकम्यर्घ्यादिकवद्भानुरेव ॥ २५ ॥

क्षणमेव राजसतयैव जगदुदयदर्शितोद्यतिः ।

सत्त्वहितकृतमतिः सहसा तमसा विनाशयति सर्वमावृतः ॥ २६ ॥

एष राजसतया चापलन क्षणं जगदुदये लोफहिते दर्शितोद्यतिर्दर्शितोद्यम
इति नियारम्भसिकन्धेन क्षणमुपकुरते इत्यर्थः । तमसा तु मोहेन पुनरनन्तरं
मावृतत्वात्तद्वृत्तमतिरुपद्रवनिहितगुडि सन् महसैव सर्वं सत् सुहृत् विना
शयति, यदेव पूर्वमुपहतं तदेव माहाशयनीत्यर्थः । नस्तुहृतम् । तुभिन्नप्रम ।
एषा गद्गा ॥ तुतिरपि—एष त्रिमूर्त्ती राजसतया गुणगुणमाश्रित्य जगदुदये प्र
जामर्गे शशितोद्यमः, तथा मत्त्वेन गुणेन हिते रचाया वृत्तमतिरहितचित्ता वि
ष्णुरूपेण, तथा तमसा गुणेनावृतं सन् महसैव सर्वं व्यङ्ग्यद्रूपेण नाशयति ॥ २६ ॥

अभिहन्यते यदभिहन्ति परितपति यच्च तप्यते ।

नास्य भवति वचनीयमिदं चपलात्मिका प्रकृतिरेव हीदृशी ॥ २७ ॥

यदपि हरिर्न्येनाभिहन्यते तादृशे यदर्थोऽन्यानभिहन्ति, तथा यः परितप
ति पापतः, यच्च तप्यन् उपद्रव्यतेऽनाऽप्य वचनीयता चाच्यता न भवति यताऽ

स्यैवविधेयं चपलात्मिकाविर्निता प्रकृति स्वभाव । स्वभावाच्च न पर्यनुयोगमर्ह-
तीति हेतुः ॥ स्तुतिस्तु-त्यस्य परमात्मना यथोक्तं वचनीयं वचनं न भवति न
प्रवर्तते । एष हन्ति हन्यते परितपति तप्यते चेति न वाच्यमित्यर्थः । यत ईदृशी
चपलात्मिकानेकरूपा प्रकृतिर्बुद्धिः, न त्वेव । हननादिकं तमसा भवति, पुरुष
श्च निर्गुण इत्यर्थः । उक्तं च-“य एव वेत्ति हन्नार यश्च न मन्यते हतम् ।
उभो तौ न विजानासौ नाय हन्ति न हन्यते” इति ॥ “तस्मान्न वध्यतेऽसौ न
मुच्यते नचापि ससरति कंचित् । ससरति वध्यते मुच्यते च नानाधया प्रकृतिः” ॥
तपि सकर्मकोऽपि । शरीरं तु घममिषात् । मानसं तु परितापः ॥ २७ ॥

अतिसत्त्वयुक्त इति पुभिरयमतिशयेन वक्ष्यते ।

सूक्ष्ममतिभिरथ चापगते समुपैनि नात्पमपि सत्त्वसङ्करम् ॥ २८ ॥

एष सूक्ष्ममतिभिः स्वल्पप्रकृत्यभिर्महता सत्त्वेन धैर्येण युक्त इति सुष्ठु क-
थ्यते । अथानन्तरं चापगते प्राप्तचापे गृहीतयनुपि कस्मिंश्चित् स्वल्पमपि सत्त्व
सङ्करं पोरपलेयं न भजते, कालययनाविना परेषोत्तम्यस्यास्य सत्त्वतेशोऽपि
न लभ्यते इत्यर्थः । तस्माद्युक्तं च तैरुच्यते इति भावः इति निन्दा । चापं गतश्चाप-
गतः । यद्वा व्यापस्य गतः प्राप्तिश्चापगतः तस्मिन्वापगते धनुः सन्निधाने सतीत्यर्थः ॥
अथ च सर्वज्ञनिर्गजसमाभिसत्त्वसङ्करं नोपैतीति समाधिद्वारेण स्तुतिः—एष
सर्वज्ञः समाधौ पुभिर्योगिभिः सत्त्वेन गुणेन युक्त इति कथ्यते । अथ च सू-
क्ष्ममतिभिः कुशाम्नीयबुद्धिर्भिर्यदुदभविरपगते ज्ञाते मतिः निर्बीजसमाधौ स्वल्प-
मपि सत्त्वसङ्करं नोपैति, निर्गुणो हि पुरुषः । अथ चेति विस्मये ॥ २८ ॥

प्रलयं परस्य महतोऽपि सततमिह निःसुखे गुणाः ।

यान्ति जगदपि सदोपमदः स्वरुचैव पश्यति गुणान् द्विपन्नयम् ॥ २९ ॥

परस्याग्न्यस्य महतोऽपि मुख्यस्यापीदं रूपेण गुणाः सोन्दर्यादयो नियतमवश्यं
प्रलयं यान्ति नश्यन्ति, नैव तस्यचिदपि गुणान्द्राकरोतीत्यर्थः । अविद्यमान-
मुखमस्मादिति निःसुखं, गुणापहाराद्धिं कुतः सुखम् । यद्वा—अविद्यमानं प-
रगुणैरग्न्यं सुखमिति निःसुखं अत एव न नाशमयं यान्ति, अतश्चायं गुणान्
द्विपन्नवित्तमप्येतज्जगत् स्वरुचैवामेच्छुर्गैव सद्यो पश्यति गुणदेगित्वादग्न्या
नपि सदापान्नेत्तीत्यर्थः, इति निन्दा ॥ अथ च स्तुतिः—इह परमात्मनि क-

प्लो परस्य उदितत्वस्य महतोऽपि महत्त्वस्य च गुणा सत्त्वरजस्तमासि प्र
 लय यान्ति नाश गच्छन्ति पुरुष प्राप्य निवर्तन्ते इत्यर्थः । कीदृशोऽत्र नि सु
 खे सुखवर्जिते अधिक्रियत्वात्, बुद्धेर्हि सुखामुखे नात्मन । तथैव गुणान् स
 त्त्वादीन् द्विपन्नभिनन्दन्नस्पृशन्नदो जगन् प्रकृति सद्यो ज्ञेशयुक्तं पश्यतीक्षते,
 द्रष्टा हि पुरुष प्रकृतेरिष्यते । जगत्प्रकृतिः, प्राकृतो हि भागो व्यक्तः, तच्च
 सद्यो जननमरणयोगात् । केन पश्यति स्वरूपा आत्ममानादिति शङ्क्येत्यर्थः
 ॥ २६ ॥

एव साध्यदर्शनेन स्तुत्या अधुना पुराणदर्शनेन तुष्टूपूर्निनिन्दिपुष्ट्याह—
 क्षितिपीठमम्भसि निमग्नमुदहरत यः परः पुमान् ।

एष किल स इति कैरबुधैरभिधीयमानमपि तत्प्रतीयते ॥ ३० ॥

इत्येवमभिधीयमानमुच्यमान कैरबुधैरपि प्रतीयते बुध्यते, मूर्धा अप्येत
 वस्त्यमवगच्छन्तीत्यर्थः । किमन्याह—नोपे वृद्धित महीमण्डल य पर पुमा
 नुदृष्ट पुरुष उदहरतोद्भूतवान् स किलैष इति । किलासत्ये । अपिभिन्नम ।
 सोऽन्य एव महापुरष , अय त्वन्य इति जडा अपि प्रतिपन्तीत्यर्थः । इति नि
 न्दा ॥ स्तुतिस्तु—य पर पुरुषोऽम्भसि निमग्न क्षितिपीठमुज्जहार स किलैष एवेत्य
 भिधीयमानमपि कैरबुधे प्रतीयते, मूर्धरेतच्छ्रुत्वापि न सम्भाव्यते इत्यर्थः ॥ ३० ॥
 नरसिंहमूर्तिरयमेव क्षितिसुतमदारयन्नखैः ।

आप्तजनयचनमेतदपि प्रतिपत्तुमोमिति जनोऽयमर्हति ॥ ३१ ॥

नृसिंहवपुः सप्रयमेव नखैर्हिरण्यकशिपुमभाङ्क्षात्, इति यदाप्तयचन वा
 न्यधमापित तदप्ययमेव जनो भीष्मादिषु डोमित्येयमेवैतदिति प्रतिपत्तुं
 भातुमर्हति । सुहृद एवैयमेव स्तुयन्ति, तच्च मूर्धा एव सत्य बुध्यन्ते इत्य
 र्थः । इतिशब्दोऽत्र वाक्ययोः सम्बन्धोपादानायाध्याहार्यः ॥ स्तुतौ त्वयमर्थ—
 अयमेव भगवान् नापरा नरसिंहमूर्तिमाश्रित्य नखैर्दैन्येन्द्रमदारयदित्येतदप्याप्तज
 नयचन शिष्टवास्यमय मनीषी जन प्रतिपत्तुमर्हति नान्य, आतोन्नत्यात्पण्डिता
 इव सत्य जानन्तीत्यर्थः । आत्मा अवित्रयवादिनो व्यासादयः ॥ ३१ ॥

अपत्याय तुङ्गमपि मानमुचितमवलम्ब्य नीचनाम् ।

स्वार्धररणपटुरेव पुरा घलिना परेण सह संप्रयुज्यते ॥ ३२ ॥

एष यलिना यलवता परेषान्येनारिणा वा सह पुरा चिरात् संप्रयुज्यते सम्यध्यते, समर्थं चेत्परं वेत्ति तद्गयात्तमनुप्रविशतीत्यर्थः । सर्वनामनिर्देशः सर्वत्र निन्दायामनास्थां सूचयति, स्तुतौ तु गौरवम् । किं कृत्वा उचितं यो-
ग्यं तुह्यमुघ्रतं मानमप्यपहायाहद्वारमपि त्यक्त्वा, तथा नीचतां प्राकृतत्वमाश्रि-
त्य, यतः स्वार्थंकरणपदुरात्मप्रयोजनसंपादनचतुरः । शङ्केः किल मानो नारा-
येति निन्दा । स्तुतिस्तु—एष तुह्यं मानं प्रमाणं हित्वा नीचतां खर्वत्यं वायल-
म्य पुरा पूर्वं परेणोत्कृष्टेन यलिना धैरोचनिना सह संप्रयुज्यते संप्रयुज्ये “पु-
रि लुब्धं चास्ते” । यतः स्वस्य हातेरिन्द्रस्य योऽयं शत्रुवशोकरणलक्षणस्तत्र
पटुः कुशलः । इन्द्रप्रीतये धामनरूपमवलम्ब्यैव भगवान् यलिं यद्भवानित्यर्थः
॥ ३२ ॥

क्रमेण नभो रभसयैव विरचयति विश्वरूपताम् ।

सर्वमतिशयगतं कुरुते स्फुटमिन्द्रजालमिदमेव मायया ॥ ३३ ॥

एष कृष्णः स्फुटं नूनमिदमिन्द्रजालमसद्भूतं मायया हेतुभूतया कुरुते ।
किमित्याह—रभसया रभसेन युद्धादौ नभः क्रमते आरोहति, वयः पक्षिणः ध्व-
नः कुन्कुरा, रूपा मृगास्तद्भावं विरचयति, यद्विधा विश्वरूपतां मानारूपत्व-
म् । तथा नर्षमतिशयगतं विशेषमात्रं कुरुते, तात्त्विकोऽस्य व्यवहारो न क-
श्चिदिति धाफ्यार्थः, इति निन्दा । स्तुतिस्तु—इदमिदं स्फुटमेव भगवान्
मायया युद्धा इन्द्रजालं कुरुते, इन्द्रजालमिवेन्द्रजालं भ्रमकारित्वात् । तदेवा-
ह—नभः क्रमते पडिवन्धनार्थं विश्वरूपतां सर्वदेवमपत्यं विरचयति, सर्वं च
जगदतिशयगतं रक्षया सविशेषं कुरुते । कीदृश्या मायया रभसमौत्सुक्यं क-
रोतीति रभसा तया रभसया, लोकस्य वञ्चन्येत्यर्थः । क्रमते इति “अनुपस-
र्गाद्रे” त्यागमनेपदम् ॥ ३३ ॥

किल रावणारिरयमेव किमिदमियदेव कथ्यते ।

सत्त्वमतियलमधिधुति यत्तदशेषमेव इति धृष्टमुच्यताम् ॥ ३४ ॥

अयं हनिः किल रावणारिरेतेन दशास्यो हत इतीयदेवैतत् स्वल्पमात्रकं
किमिति कम्मादुच्यते, अतिवर्तं महाशक्तिं अधिधुतिं महातेजश्च यत्तत्त्वं प्रा-
णी तत्सर्वमेव एवेति धृष्टं निःशङ्कमुच्यताम् । नह्यलीकस्यान्तो भवतीति भावः ।
अतश्च येनात्मन्यं चाप्यं न धेह्ये कम्माद्याह, च. मात्रं नैतेन किञ्चिदपि कृत-

मिति वाक्यार्थः, इति निन्दा । स्तुतिस्तु—अथ रावणारिरेवेति किमित्येतावदे-
वोच्यते, यस्माद्यदतिवलमाधिलुति च सत्त्वं तत्सर्वमेवैष इति घृष्टं नि शङ्कमु-
च्यताम् । उक्तं च—‘यद्यद्विभूतिमत् सत्त्वं श्रीमद्वर्जितमेव वा । तत्तदेवावग-
च्छेत्स्व मम तेजोशसम्भवमि’ति ॥ किलागमे ॥ ३४ ॥

यद्य धारये शकटमेव एव चित्तेष्वेत्युच्यते तदप्यसत्यमिति वक्तुमाह—
चलतैष पादयुगलेन गुरु शकटमीपदस्पृशत् ।

दैवकालितमथ चोदलसद् दलितोरुभाण्डचयमात्मनैव तत् ॥ ३५ ॥

एष वेकस्येन चलद्भ्या चरणाभ्या गुरु शकटं किञ्चिन्सप्राचीत् तद्य दैवकालितं
दैवयोदितं स्वयमेवोदलमवपसत्, न त्वेतभ्याम् विचित्रारूपम् । दलितं स्फु-
टितं उरर्महान् भाण्डानां दधिघृतघटादीनां चया राशिर्यत्रेति निन्दा ॥ स्तुति-
स्तु—एष भगवाञ्चलता पादयुगलेन गुरु शकटमीपदवास्पृशत् । अथ चोदलनत्
परिवृत्तम्, यत् एनेन दैवेन प्रगयता कलितं प्रेरितम् । अथ चेति विस्मये ।
ईषत्स्पर्शमात्रात् किल भङ्गो न युक्तः । शकटशब्दोऽस्त्रीलिङ्गः ॥ ३५ ॥

स्तुवतामुना स्तनयुगेन जनितजननीजनादरा ।

स्त्रीति सदयमविधाय मनस्तदकारि साधु यदधानि पूतना ॥ ३६ ॥

अमुना यत्पूतना राज्ञसी स्त्रीयमवच्येति सदयमवृत्त्वा मनोऽधानि हता
तत् साध्यकारि युक्तं हतमिति काका प्रयोगे नैव साधु हतमित्यर्थः । कौटुशी
सा स्तुवता क्षीर क्षयता स्तनयुगेन हतो जननीजनादरो मातृक्रेहो यया, अ-
तश्च मातृघात्येवायमिति निन्दा ॥ स्तुतिस्तु—यदमुना स्तुवता स्तनयुगेन ह-
तमातृक्रेहापि पूतना राज्ञसी स्त्रीति मनः सदयमवृत्त्वा हता, तत् साध्यकारि
युक्तमेवानुष्ठितमिति स्पष्टं एवार्थः । सा हि राज्ञसी स्तनाभ्या क्षीर क्षयन्ती
तन्मारणार्थमेवागमदित्यागमः । निष्कारण्यघोचस्य वधे कथमधर्मं स्यादिति
॥ ३६ ॥

अभनक् तरु कथामिवैष कृतघराणिरिद्विणः क्षणात् ।

पादमिदमपि न बालकृत् ननु देवताविधिरय विजृम्भने ॥ ३७ ॥

हृतघराणिरिद्विणो विहितोर्वीरगतिः स कथमिव केन प्रकरेणैव क्षणेनैव
तरु अर्जुनाभ्यां यादृ भृशप्रमत्तं यमत्र, न सम्भाषणाय एतदियर्थः । ननु

सर्वत्रैव तत्रैव भग्नाविति प्रतीतिस्तत् कथं भवतो न संभावनेत्याह—इदमपि न बालकृतं न शिशुर्यम् । ननु देवताविधिरयं विजृम्भते बिलसति, केनाप्यद-
ष्टेन देवैर्नैतत्कृतं न त्वेतेन । यस्य हि गमनमाने न शक्तिः स कथममानुषं क-
र्म कुर्यादिति भावः । ननुरमर्षे । न केवलं शकृदमर्षो देवताविधिर्पावदयमपी-
त्यपिशब्दार्थः, इति निन्दा ॥ स्तुतिस्तु—यदेव कृतधरणिर्द्विषः कथमिवाव-
स्थियं क्षणादूर्जुनां यमञ्ज, इदमपि न बालकृतं नत्वयं देवताविधिर्विजृम्भते,
एतस्य देवरूपत्वात् । देवत्वमाश्रित्येतदेतेन कृतं ननु तत्त्वतो बालेनेत्यर्थः ।
ननुरामिमुख्ये । अभनगिति मन्त्रेः रूपं लङ् ॥ १७ ॥

विहरन् धने विज्जन एव महति दधदेव गोपताम् ।

नाम जगति मधुसूदन इत्यगमद्वतेन मधुना महीयसा ॥ ३८ ॥

एव विज्जने धनेऽरत्ये गोपरूपो विहरन् धृता मधुना माक्षिकपटलेन
मधुसूदन इति नामागमन् संयां प्राप्तवान् ननु दैत्यवधादिति निन्दा । स्तुति-
स्तु—एव महीयसा तेजस्थिना मधुना दैत्येन हतेन मधुसूदन इति नाम प्राप्त-
वान् । मधुं मूदितवानिति नञादित्यात् ह्युः । कीदृशेण धने तोये महति
सर्वध्यापिनि विगतजन एव विहरन्, तथा गां पृथ्वां पातीति गोपस्तद्वाधं
विधत् ॥ ३८ ॥

अविमृश्य गोवधसमुत्थमयमघममीमरद्रुपा ।

रिष्टमुपगु सनुषोदमदं यदसौ किलासुर इति प्रमार्ष्टि यत् ॥ ३९ ॥

अयं गोवधसमुत्थं दान्तमारणोद्धमग्रं पापमविमृश्यागच्छित्वा यद्रुपा को-
पेन रिष्टमनुद्वाहममीमरद्वधीत् तदकार्यमसौ पापी असुर इति किल प्रमार्ष्टि
नाशयति, दान्तरूपी अमुरो भया हतो ननु गौरिति लोकस्य परिशुष्यति ।
किलालीके । तस्यतन्त्यमो गौरेय, अयं च गोघातीत्यर्थः । कीदृशं रिष्टमुपगु
गयां समीपे सनुषोदमदं घृतहर्षं सुरमीः कामधमानमित्यर्थः । अतश्च सुरता-
मद्रान्तवधपातक्रियाग्राय पूजाहं इति निन्दा ॥ स्तुतिस्तु—किलशब्दस्य स-
त्यार्थेन्यान् यस्मा उपगु गोनिष्ठे रिष्टमवृणोद् तदसौ किलासुर इति प्रमार्ष्टि,
अमुर एवानेन हन इत्यर्थः । कीदृशं तम् अविमृश्यश्चिन्तयितुमशक्यो यो गो-
वधस्तत्र सनुत्या उत्थानमुद्यमो यस्य तमविमृश्यगोवधसमुत्थम्, पतोऽयं पा-

पिनं, अघमस्यास्तीति कृत्वा । तथा समुपोढमदं धृतदपम्, अतश्च गोवधसम-
र्थस्य दर्पिष्ठस्य पापमतेर्दानवस्य वधाद्भगवतो महती नुतिरेव । अविमृश्येति
त्यप् “ऋदुपधादि”ति च यत् । अमीमरदिति मारयतेर्लुङ् चङ् । प्रमाणीति
“मृजेर्बृद्धिः” ॥ ३६ ॥

मुखकन्दरान्तरगतोऽपि विकटदशनेन केशिना ।

नास्य सपदि यदस्वादि भुजस्तदहो निरश्चि सहजैव मूढता ॥ ४० ॥

अस्य केशिनास्त्राभ्वेन यद्भुजो नासादि जग्धस्तदहो तिरश्चि तिर्यक्षु स-
हजैव स्वाभाविक्येव मूढताश्रित्वम् । तिर्यक्त्यान्मूर्खेन तेन न भक्तितो नत्वस्य
काचिच्छक्तिरिति याज्यार्थः । कदाचिदप्राप्तोऽसौ भवेत् नेत्याह—आस्यदरीविष-
रप्राप्तोऽपि । कदाचिद् दन्ताभावः स्यादित्याह—विकटदशनेन दन्तुरेणापि, सपदि
आस्यप्राप्तिमनन्तरम् । अहो विपादं । इति निन्दा ॥ स्तुतिरत्र परमतमाश-
ङ्क्य काकुप्रयोगेण—यदस्य केशिना दैत्येन भुजो नासादि, तत् किं तिरश्चि
सहजैव मूढता, नत्वस्य माहात्म्यमित्यर्थः । एतस्यैव शेषमस्मै शक्तिः, न स
तारिफकोऽभवः । अहोशब्दः परस्योल्लुण्ठनायाम् । तिरश्चीति सप्तमी ॥ ४० ॥

यदुदस्य बाहुमयमेकमभूत गिरिमद्भुतं न तत् ।

भूरिसलिलमविपश्यमियं जलदे विमुञ्चति गवां सभाग्यता ॥ ४१ ॥

मेघे दुःसहं प्रभूत धारि वर्षति, यदयं हरिरेकं भुजमुत्तिष्ठति गिरिं गोष-
र्धनमभूत दध्रे तन्नाद्भुतं भाक्ष्यम्, यत इयं गवां सभाग्यता पुण्यवत्त्वम् । गवां
महिम्नासौ धृतो नत्वेतस्य काचिच्छक्तिरित्यर्थः, इति निन्दा । स्तुतिस्तु पर-
मतमाशङ्क्य काकुप्रयोगेण—न तदद्भुतमपित्याश्चर्यमेव । तथेयं गवां सभाग्यता,
नत्वस्य सामर्थ्यमयमेव स्वमहिम्ना वभारेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

किमिवात्र चित्रमयमन्नमचलमहकल्पितं यदि ।

प्राश निखिलमग्निलेऽपि जगत्युदरं गते बहुभुजोऽस्य न व्यथा ॥ ४२ ॥

अयं हरिरचलमहकल्पितं पर्वतोत्सवकृतमन्नं यदि प्राश भुक्तवान् तत्कि-
मिवात्र चित्रमाश्चर्यम्, यतोऽस्य बहुभुज आदरिष्य सक्तेऽपि जगत्युदरं
प्राप्ते न व्यथा पीडा जीर्णम् अतश्च यः कुत्तिम्भरित्वान् सर्वमेव जिघत्सति त-
स्योदनमात्रभोजनान् को विस्मय इत्यात्मम्भरित्वकृत्यनेन निन्दा ॥ स्तुतिस्तु—

अस्यान्नादनात् को विस्मयो यतोऽस्य जगन्निधासस्य सर्वेषु जगत्सदरस्थितेषु
न व्यथा । यद्दु भुनक्तीति बहुभुक्, निपिलभुवनपालकः । यदि वा बहवो भु-
जा यस्य स बहुभुजोऽयम् । पूर्वत्र तु बहु भुदक्त इति बहुभुक् । प्राशेत्यन्नाते-
ल्लिङ् ॥ ४२ ॥

अमुना करेण पृथुदन्तमुसलमुदपादि दन्तिनः ।

तेन यदवधि स एव पुनर्बलशालिनां क इव तत्र विस्मयः ॥ ४३ ॥

अमुना हरिसा दन्तिनः कुचलयापीडस्य यत् पृथुदन्तमुसलं करेणोदपा-
दि उत्पानं तेनोत्पानेन योऽसौ हस्ता अयधि हतस्तत्र बलशालिनां क इव वि-
स्मयः, न युक्तस्तत्र विस्मयः । मर्महन्नास्ति शिशुरपि मारयतीति निन्दा ॥
स्तुतिस्तु—काका गम्यते, को विस्मयो विस्मय एवेत्यर्थः । मत्तहस्तिनो हन्तु-
मशक्यत्वादिनि भावः । यदुक्तम्—“एकः क्रुद्धो गजो हन्ति यद् महन्त्राणि धा-
जिना” मिति । अयधीति कर्मणि लकारः, च्लेश्चद्, अकारलोपः ॥ ४३ ॥

शिशुरेव शिञ्जितनियुद्धकरणमकृतक्रियः स्वयम् ।

मल्लमलघुकठिनांसनटं न्यवधीवदेष तददृष्टकारितम् ॥ ४४ ॥

एष हिनिः शिशुरेव बालः सन् यन्मल्लं चाखुराख्यं न्यवधीजिघान तददृष्ट-
कारितं दैवविहितम्, विधियशास्त्रश्लोऽपि वलीयांसमभिमवति । तदैव बलय-
त्यमाह—कीदृशं मल्लं शिञ्जितानि नियुद्धकरणानि वाद्ययुद्धक्रिया येन तं शिञ्जित-
नियुद्धकरणं युद्धसम्, तथालघु पैर्न कठिनमंसनटं यस्य तम् । एष तु स्वय-
मकृतक्रियोऽशिञ्जितकरणः, यतः शिशुरिति निन्दा ॥ स्तुतिस्तु पूर्ववत्काका—
तन्निमदृष्टकारितं, नैव तद् दैवविजृम्भितम् अपिन्वेतस्यैवायं महिमेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

यद्युध्यमानमपि सन्तमुपहितसुरौघसाध्यसम् ।

कंसमभियमयमभ्यभवत् समुदा जनेन तदपि प्रशंस्यते ॥ ४५ ॥

यद्येवोऽयुध्यमानं कंसं सजनमभ्यभवदाचक्यं तदपि समुदा हर्षेण जनेन
प्रशंस्यते नैवाभितन्यते इति काकुप्रयोगः । निष्क्रियस्य हि वधे का नाम स्तु-
तिः । कीदृशं तं जनितदैवपूजकम्, तथाभिर्घं तामरहितं वीरमिन्यर्थः, इति
निन्दा ॥ स्तुतिस्तु—अयुध्यमानमपि सन्नं कंसं यद्यमभ्यभवत्तदपि संतोषयता
जनेन प्रशंस्यते स्तूयत एव, यत उपहितसुरौघसाध्यसं सदर्पे च । कण्ठकोद्ध-
रणेन चायश्यं प्रहृष्टो जनः प्रशंसां करोति ॥ ४५ ॥

इति निन्दितुं कृन्धियापि वचनममुना यदाददे ।

स्तोतुमनिशमुचितस्य परैः स्तुतिरेव सा मधुनिघातिनोऽभवत् ॥४६॥

इत्युक्तेन प्रकारणमुना चेद्येन यद्वच आददऽभ्यधापि सा भगवतो मधु रिपोर्नुतिरेवाभवत् । कदाचित्तुष्टूपुरसौ स्यादित्याह-निन्दितुं कृन्धियापीति । किंविधस्य हर परैः शत्रुभिरपि स्तोतुमजस्रं योग्यस्य अत एव स्तुतिरभवत् । एतेन पूर्वेषां धाक्यानामुभयार्थता ख्याता । यथा चैनत्तथा लाघवेन व्याख्यातमेव । आददे इत्यस्यास्यविहरणस्याभावात् परस्मैपदाभावः । प्रतीयते ह्यत्र नत् नतु शब्दोपात्तम्, यथा आस्य व्याख्यातीति । मधुनिघातीति “आवश्यके णिनि” । “कर्मणि हन्” इत्यत्र तु कुत्सायाम् ॥ ४६ ॥

यदुवाच दुष्टमतिरेप परिविवदिपुर्मुद्विपम् ।

द्वयमपि सदसि चेदिपतेस्तदतोऽपराधगणनामगाद्वचः ॥ ४७ ॥

एव सभाया यद्वचोऽबोचत् तदुभयार्थं स्तुतिनिन्दावाचकमप्यतो हेतोरपराधगणनामगात् अपराधमप्ये गणितम्, यतो दुष्टबुद्धित्वान्मुपारि परिविवदिपुर्निनिन्दिपु, तेन हि तद्वच आश्रोयतोऽहम् । यत्तु तस्य स्तोत्ररूपता सा काकतालीयेन भगवतो वा माहात्म्यं नैतावतासां प्रियवद् इत्यपराधगणनामे वाययौ । तेन हि तस्याग शत सोढव्यं । तद्वच द्वयमप्यतोऽपराधगणनामगात् यस्मादप दुष्टमति सन् देव परिविवदिपुराह, इत्येव वा योन्यम् । मुरद्वेषीति मुरद्विपम् ॥ ४७ ॥

कटुनापि चैयवचनेन विकृतिमगमन्न माधवः ।

सत्यनियतवचस वचसः सुजनं जनाञ्चलयितुं क ईशते ॥ ४८ ॥

हरिर्धैर्यवचसा रुक्तेणापि विचार न ययौ न चुकोप, यतो य साधुस्तं के जना वचसो वचनाचलयितुं निवर्तयितुर्माशनं शक्नुवन्ति । यत सत्येन नियत उद वचो यस्य त सत्यनियतवचसमङ्गाह्नयस्तुनिर्वहणपाशनियतमित्यर्थः । स वैचमुद्भवान् “महिष्ये जनमागासी” ति ॥ ४८ ॥

न च न तडेति शपमानमपि यदुन्तपाः प्रचुक्रुधुः ।

शौरिसमपनिगृहीतधियः प्रमुचित्तमेव हि जनोऽनुवर्तन्ते ॥ ४९ ॥

विहितं मयाय सदसीदमपमृषितमच्युतार्चनम् ।

यस्य नमयतु स चापमयं चरणः कृतः शिरसि सर्वभूभृताम् ॥ ५३ ॥

मयेदमद्य भगवद्वचनं कृतं. सदस्यस्यां सभायामपनृषितमक्षान्तमननिमतं यस्य. यो न सहते स चापं नमयतु घनुः सज्यं करोतु. अयं पादः सर्वेषां राज्ञां मूर्धनि कृतः. तलाघस्य शक्तिरस्ति स युध्यतामित्यर्थः । सर्वे चात्र राजानः परकीया विजिताः ॥ ५३ ॥

इति भीष्मभाषितवचोर्थमधिगतवनामिव ज्ञप्तात् ।

शोभमगमदनिमात्रमथो शिशुपालपद्व्यष्टिविभृतां गणः ॥ ५४ ॥

अथ चैद्यवर्णाणां राज्ञां समूहो नितरां क्षरादेयेति वक्ष्यमाणेन प्रकारेण शोभमगमदाकुलीयभूव कुक्षेप । उत्प्रेष्यते-भीष्मेण भाषितमुक्तं यद्वचनं 'अयं चरणः कृतः' इति तस्य योऽर्थोऽभिधेयः शिरसि चरणकरत्तलखलमधिगतवतानिव प्राप्तवतां यथा मूर्धनि पादं कृतमेव जनतानित्यर्थः । एते भवाः पद्याः "दिगादिभ्यो यत्" ॥ ५४ ॥

तमेव शोभमाह—

शितितारकानुमिनताम्रनयनमरुणीकृतं क्रुधा ।

याणवदनमुददीपि भिये जगतः सकीलमिव सूर्यमण्डलम् ॥ ५५ ॥

बारासुरस्य मुखमुददीपि दीप्यममूद दुर्निरीक्ष्यं जातं जगतो भिये उपद्रवाय । कौट्य शितिभ्या कृष्णभ्यां तारकाभ्यां कनोनिकाभ्यामनुमिने ऊहिते ताम्रे नयने यस्य. यतः क्रोधेनारण्यकृत रक्तमतश्च शाबल्यादभेदे च मत्पनुमानम् । किमिषोददीप्याह-मूर्यमण्डलं रविधिन्य सकीलमिव । मण्डलान्तरे हृत्प ओत्पातिको जगद्भयकारी ग्रहः कीलकं तारकयोः स उपमानम् ॥ ५५ ॥

अनिशान्तवैरदहनेन विरहितवतान्नराद्रिताम् ।

कोपमग्दभिहतेन भृशं नरकात्मजेन नरणेव जज्वले ॥ ५६ ॥

नरकासुरनयने हृषप्रविण जज्वले दीप्तः, यतोऽप्रशान्तवैराग्निना । पिशुवधान् किलासां हरेर्यैः । अत्र एव चान्नद्येतस्याग्निनां केहे विरहितयता त्यक्तयता. तथा कोप एव मरुद्गान्मेनाभिहतेन धोदितेनात्र एव जज्वले नरणेव ।

य किल तरु शमीवत् सोऽप्रशान्ताग्निर्वाञ्छुष्कत्वाच्च मरुदध्मात् शीघ्रमेव
ज्वलति ॥ ५६ ॥

अभिधित्ततः किमपि राहुवदनविकृतं व्यभाव्यत ।

अस्तशशधरमिवोपलसत्सितदन्तपङ्क्तिं मुञ्चमुत्तमौजसः ॥ ५७ ॥

उत्तमौजस पाञ्चालस्य मुख राहुमुखमिव विवृत भयानक विभाव्यताल
न्यत, यत् किमप्यवाच्य विवक्षत, अत एवोदघातमानधवलदशनाधलि, अ
तश्च अस्तशशधरमिव निर्गीर्णचन्द्रमिव । अतश्च स्वर्मानुवदनसाम्य दन्तपङ्क्ते
शश्युपमानम्, अस्तचन्द्रो राहुरिव तन्मुपमित्यर्थ ॥ ५७ ॥

प्रविदारितारुणतरोग्रनयनकुसुमोज्ज्वलः स्फुरन् ।

प्रातरहिमकरताम्ररश्मिर्विपविद्रुमोऽपरइवाभवद् द्रुमः ॥ ५८ ॥

द्रुमो द्रुमनामक कश्चिच्चैषपक्ष्योऽपरो द्वितीयो त्रिपविद्रुमो विपवृक्ष इवा
भवत्, यत् प्रविदारिते विस्फारिते अरण्यनरे कोपाविरहे अत एवोमे भीष
णे नयने एव कुसुमे पुष्पे ताभ्यामुज्ज्वलो दीप्त । यवि वा कर्मधारय ।
तथा स्फुरन् उल्लसन् प्रातः प्रागे योऽहिमकरश्चण्डाशुस्तस्येव ताम्रा तनुर्यस्य ।
त्रिपविद्रुमोऽपि स्फुरता प्रातस्येन रविणा ताम्रतनुर्भङ्गति स्वभावाद्वा, अत
प्यारणकुसुम । इप्स्या विपवृक्ष इष लोक समूर्छयति स्मेति वाक्यार्थ ॥ ५८ ॥

कुपिताकृतिं प्रथममेव हसितमशनैरसूचयन् ।

कुद्धमशनिदलितद्रितदध्ननि दन्तवक्रमरिचक्रभीषणम् ॥ ५९ ॥

दन्तवक्राप्य नपमशनैर्गण हसित कर्तुं कुद्धमसूचयदकथयत् । किंभूत
प्रथममाशयेन कुपितस्येवाकृतिं सस्यान यस्य त कुपिताकृतिं प्रसन्नाऽपि रूपे
ण य कुद्ध इत्येवार्थ । अतश्च वक्रदन्तत्वाद् दन्तवक्र इति नाम । अतश्चाह
हामन कुद्ध इति सूचित । कादृश हसितम् अशनिना वज्रेण दलितस्य सू
चितस्याद्रितदध्ननि धनि शब्दो यस्य । यतोऽशनरत एवारिचक्रभीषण रिपुन
लभयद्भरम् । भीषयतीति भीषण, ल्यु ॥ ५९ ॥

प्रतिघ्नः कुनोऽपि समुपेत्य नरपतिगणं समाश्रयत् ।

जामिहरणजनिताऽनुशयः समुदाचचार निज एव रुन्मिणः ॥ ६० ॥

नरपतिगण राजस कुतोऽपि विना कारणमेवागत्य प्रतिघ्नो ध्रुवः समा
 श्रयन् भज, निनिमित्तमत्र राजानो ह्यगुच्छा इत्यर्थः । इक्षिमण पुनर्नित्य
 आत्मीय एवानुशयः क्रोधात् परस्मद्विचारपरिभूय । तदेव निजत्पमाह-जा
 मिहृगजजनिना भगिनीहृदहतिहृताऽनुशयः पश्चात्तापो निजः । तस्य हि स्वसा
 रस्मिणी चैद्याय दत्ता पूव हरिणा उलन हता, अतः कारणमद्रागोत्तम्य
 कापो युक्तः अन्य तु नृपा मौर्व्यादेरुच्छा इति वाक्यार्थः । अनुशयनमनुश
 याऽमप नाथ । प्रतिहन्तीति प्रतिघ्नो ध्रुवः, पृषोदरादि ॥ १० ॥

चरणेन हन्ति सुबलः स्म शिथिलितमहीध्रचन्वनाम् ।

तीरतरलजलगाशिजलामवभुग्न भोगिफलमण्डलां भुवम् ॥ ११ ॥

सुरलो गान्धारराजः पादेनोर्ध्वं जघान । कीदृशीं शिथिलिताध्यालिता
 महीधरा एव चन्वनानि यस्याः, तथा तीरेषु पुलिनेषु तरल कम्प जलराशजं
 ल यस्याः, अत्रभुग्न उदिल भोगिनोऽनन्तस्य फलमण्डलं शिरश्चक्रजालं यस्याः
 ॥ ११ ॥

रवितेपु राजसु तथापि रथचरणपाणिपूजया ।

चित्तकलितकलङ्गागमनो मुदमादृष्टतिः सुहृद्विवाधिकां दधौ ॥ १२ ॥

तथा तेन प्रसारेण पूर्वोक्तं चक्रपाण्यर्चया दृढप्यपि राजसु आदृष्टति
 भीष्मकः सुहृद्विः मुदं दधौ मित्रमित्र तुनाय, अमित्राऽपि मन्वा यथा भगव
 त्पूजया मुमुद इत्यर्थः । यतश्चेनमा रलिन कलङ्गागमनं युद्धागानियेन निश्चि
 तरणममय इत्यर्थः । शगे' हि युद्ध उपस्थितं दृष्ट्यति ॥ १२ ॥

गुरुकोपस्फुटपदमापदसितयवनस्य गैट्रनाम् ।

व्यात्तमशितुमित्रं सर्वजगद् विकगलमाम्यकुहरं विवर्त्तनः ॥ १३ ॥

पालययनस्य विवर्त्तना यन्त्रनामस्य यन्त्रविशेषः गैट्रनामापदोपगमभूतः ।
 कीदृशं गुरुणा कोपेन स्फुटपदं निवृत्तनामस्यम् । अनिगेपयशादि राज प्रतिहन
 प्रसृत, अर्पति । मित्रगलं आम्बरम्, व्यात्तं मित्रमित्रमिच्छि-मया विस्तारित
 म् । उपेक्ष्यते—विमुक्तं अमित्रमित्र, अत एव गैट्र-म् । व्यादपूर्वस्य दात्रो
 व्यात्तशब्दः । आपन्निति लुक् ॥ १३ ॥

विवृढोरुवाहुपरिधेन सरभसपदं निपित्सता ।

हन्तुमाखिलनृपतीन् वसुना वसने ज्वलाम्बिनि निजे विचस्वले ॥६४॥

वसुना वसुनाद्या नृपेणात्मीय एवाद्युके लम्बमाने विचस्वले विस्वलितम् । कीदृशेन विवृढ उद्यत उत्तिस्रो वाहुरेव परिध आयुधविशेषो येन, तथा खिलनृपतीन् पेष्टु त्वरितक्रम निपित्सता निर्गन्तुकामेन, वाहुमुद्यम्य राजन्य कानि हन्तु तूर्णं धावतेत्यर्थः । अतश्च त्वरावशान्नम्बमाने सवासस्यसौ च स्त्राल । विवृढ उद्यत । पाठान्तरे विवृतमुत्क्रिप्तमेव वा । परिहन्यतेऽनेनेति परिध । 'पते घ' इति को घञ् ॥ ६४ ॥

इति तत्तदा विकृतरूपमभजदविभिन्नचेनसम् ।

मारबलमिव भयङ्करतां हरियोधिसत्त्वमभि राजमण्डलम् ॥ ६५ ॥

तद्राजन्यकमितीत्यथ तदा भयानकता भेजे शिधाय । कीदृश हरिरेव बोधिसत्त्वो बुद्धमहाराकस्तमभि त प्रति विकृतरूप विकारावस्थामापन बुद्धमित्यर्थः । हरिं कीदृशमविभिन्नचेनसमविहृतचित्तमनुम्यन्तम् । किमिव रौद्ररूपतामभनदित्याह-मारबलमिव, यथा पूर्वं बोधिसत्त्व प्रति मारबल कामसैन्य विकृतरूप नानारूपं भयङ्करता समाधिविरुद्धत्व भेजे । बुद्धस्तु तथाप्यविभिन्नचेता इव । उक्तं च— कामेनाकृष्य चाप पटुपटहरावलिगभिमारबोरर्धूमङ्गोत्कम्पतृम्भास्मितललितहृता दिव्यनारीजनेन । सिद्धं प्रहोत्तमाङ्गैः पुलकितवपुषा विस्मयाद्वासवन प्यायन् बोधरवाप्तावबलित इति च पातु ह्यो मुनीन्द्र " इति ॥ ६५ ॥

रमसादुदस्युरथ युद्धमनुचितभियोऽभिलापुकाः ।

सान्द्रमुकुटकिरणोच्छलितस्फटिकांशवः सपदि मेदिनीभृतः ॥६६॥

अथानन्तर सदसि वैद्यपत्या नृपा रमसात् लोभादुदस्युरुत्थिता, यतो युद्धमभिलापुका युयुत्सवः, अनुचितभियोऽनभ्यस्तयास्ता, सान्द्रेषु घनपु मुकुटकिरणेषु उच्छलिता बहलीभूता प्रणामवशात् स्फटिकांशवो येषाम् । समाहि कचिद्धवलाश्ममयो । अभिलपणशीला अभिलापुका - "लपन्ते" ल्युक्ञ् । "न लोकाव्ययनिष्ठे" ति पष्ठीनिषेधः ॥ ६६ ॥

स्फुरमाणनेत्रकुसुमोष्ठदलमभृत भृभृदङ्घ्रिपैः ।

पूतशृणुजलत चलितैर्दुनवातवानचनविभ्रमं सदः ॥ ६७ ॥

तत्सद सा सभा द्रुतवातवानवनविभ्रममभ्रत आप, द्रुत तृण वातस्य
घायोर्यान् वहन यत्र तद् द्रुतवातवान यदन कानन तस्य यो विभ्रमो लीला सा
रूप्य तद्भूतावाह वातकम्पितवननिभमभ्रदित्यर्थ । केन भूभतो राजान एवा
इन्द्रिया वृक्षास्तथलितेरत्थितै । कीदृक् सद नेत्राण्येष कुसुमानि ओष्ठानि
दलानि किसलयानि तानि स्फुरमाणानि कम्पाणि यत्र तथा धृता पृथगो भु
जा एव लता यत्र, वनमपि वाते धाति कम्पमानपुष्पपत्रलतापादप भजति ।
स्फुरणशीलानि स्फुरमाणानि “ताच्छीत्यवयोवचनशङ्खिषु चानश्” ॥ ६७ ॥

हरिमप्यमंसत तृणाय कुरुपतिमजीगणन वा ।

मानतुलितभुवनत्रितयाः सरितः सुतादधि मयुर्न भूभुजः ॥ ६८ ॥

त च घनपा हरिमपि तृणममंसत तृणतुल्य धुधुधिरे, तथा कुरुपतिं पु
धिष्ठिर नैघार्जीगणन् मनसि चक्षु, पाण्ड्यवलमपि तेषा न पुस्फोरेत्यर्थ ।
तथा सरित सुताङ्गीप्मान् नाविभयुस्त्रसु । यतो माननाहङ्कारेण तुलित परि
च्छिन्न भुवनत्रितय यै । अमंसतेति मनेलुह । तृणयेति ‘मन्यकर्मण्यनादरे’
इति चतुर्थी । अजीगणमिति तुङ् ‘ई च गण । अभियुगिति विभेतेर्लङ्
‘सिजभ्यस्तत्रिभ्यश्चे’ नि केर्मुस ॥ ६८ ॥

गुरु निःश्वसन्नथ विलोलसदवधुवपुर्वचोविपम् ।

कीर्णदशनकिरणाग्निकणः फणवानिवेति त्रिससर्ज चेद्विपः ॥ ६९ ॥

पथानन्तरै चैव इतीत्य वचनमेव विप सर्प इव विमसर्जोदधमन् । की
दृश गुरु दीर्घ नि श्वसन्नि श्वासान् मुञ्चन् तथा विलोल कम्प सदवधु सो
प्य वपुर्वस्थ स विलोलसदवधुवपु तथा कीर्णा यिक्लिता दशनकिरणा एव
वह्निविस्फुलित्वा येन । सर्पोऽपि विपमुठमधेवविध एव भयति । दधन दधु
स्पताप ‘द्विनोऽधुव’ ॥ ६९ ॥

निमाहेत्याह—

किमहो नृपाः समममीभिस्पपतिसुतैर्न पञ्चभिः ।

वध्यमभिहथ भुजिप्यममु सह चानया स्थविरराजकन्यया ॥ ७० ॥

अहो अमर्षे । अहो नृपा इम भुजिप्य दाम किं कस्मात् नाभिहथ मार
यध्ये, यतो यध्य यधार्हम् । इममिति हरे प्रत्यक्षनिर्देश । किं केवल नेत्याह—

अमीभिरुपपत्तिसुतैर्जांज्जातैः पाण्डवैः सह, तथानया स्वविरराजकन्यया वृद्ध-
राजकुमारी सह, क्लीबेन भीष्मेण साकमित्यर्थः । स हि वृद्धो ब्रह्मचारी च ।
कन्यात्येनात्र क्लीबत्वं विवक्षितम् । अभिदधेति लट् ॥ ७० ॥

विदतुर्यमुत्तममशेषपरिपदि नदीजधर्मजौ ।

यातु निकपमधियुद्धमसौ वचनेन किं भवति साध्वसाधु वा ॥ ७१ ॥

अशेषपरिपदि सर्वस्यां सभायां नदीजधर्मजौ गाङ्गेययुधिष्ठिरौ यमुत्तमं
श्रेष्ठं विदतुर्जानीतः सोऽयं हरिरधियुद्धं युद्धे निकपं परीक्षां यातु, एतद्वचन-
मात्रेण किं साधु श्रेष्ठमसाध्वशोभनं वा भवति । यद्यसाधुत्तमस्तत्समरे उत्तम-
त्वं वर्णयतु, नहि बाह्मात्रेणोत्तमत्वं प्राप्यते । निकप्यतेऽस्मिन्निति निकपः प-
रीक्षास्थानम्, अत्र तु परीक्षेयं विवक्षिता । यो हि परीक्ष्यते स तदस्थाने भ-
वत्येव । विदतुरिति “विदो लटो वा” ॥ ७१ ॥

अचिरान्मया सह गतस्य समरमुरगारिलक्ष्मणः ।

तीक्ष्णविशिखमुखपीतमसृक् पततां गणैः पिबतु साकमुर्वरा ॥ ७२ ॥

किं बहुना गरुडध्वजस्य मया सह रणं प्राप्तस्य युध्यमानस्याचिरात् प-
क्षिवृन्दैः साकमुर्वरा भूमिनिश्चितसायकाग्रपीतं रुधिरं पिबतु, मया हतमेघेन
भयन्तः पश्यन्त्यित्यर्थः । उर्वरा उर्वी ॥ ७२ ॥

अभिधाय रुद्धमिति मा स्म गम इति पृथासुतेरिताम् ।

वाचमनुनयपरां स ततः सहसावगण्य निरियाय संसदः ॥ ७३ ॥

स वैद्य इति परममुक्त्वा, ततोऽनन्तरं सभायाः सहसा निरियाय नियं
यौ । किं कृत्वा, मा तावत्त्वं यासीरित्येवंविधामनुनयपरां वाचं युधिष्ठिरेणो-
क्तामवज्ञाय । मा स्म गम इति “माङि लुङ् । स्तोत्तरे लङ् च” ॥ ७३ ॥

ननु पाण्डवानामपि तेनाकुप्यं तत्कथं पार्थः स्यान्त्यग्रजनीदित्यह—

गृहमागताय कृपया च कथमपि निसर्गदक्षिणाः ।

क्षान्तिमद्वितमनसो जननीस्वसुरात्मजाश्च चुकुपुर्न पाण्डवाः ॥ ७४ ॥

पाण्डवा जननीस्वसुरात्मजाश्च मातृप्यर्चीयाश्च वैद्याश्च कथमपि न चुकुपुः,
सत्यपि कोपकारणे कथं कथमपि न क्रुदाः । यतो गृहमागतो जननीस्वसुश्च

सुत , ते च कृपा'लव सभाप्रियवदाश्च क्षमाधिष्ठितचिन्ताश्चेति कारणपञ्चक
सद्भाय । महित पूजितम् । जननीससुरात्मजायेति समासपदे ततो "विद्या
योनी" त्यलुक् । आत्मजायेति "कुघट्टे"ति सप्रदानत्वम् । शूरस्य द्वे दु
हितरौ सात्वती कुन्ती च ॥ ७४ ॥

चलितं ततोऽनभिहतेच्छमवनिपतियज्ञभूमितः ।

तूर्णमथ ययुमिवानुययुर्दमघोपसूनुमधनीशसूनवः ॥ ७५ ॥

अथानन्तर चैव राजपुत्रा द्रुतमनुययु पश्चात्तन्मु । कीदृश त तस्माद्वा
जमखस्थानाच्चलित निर्गतम्, यतोऽनभिहतेच्छमचालितप्रदम् । कमिधानुययु
रित्याह-ययुमिवेति, यथा यज्ञभूमितच्चलितमथ राजपुत्रा अनुयान्ति । अथ
मेधे हि चिकीर्षितेऽथ आदौ भ्राम्यते ॥ ७५ ॥

विशिखान्तराण्यतिपपात सपदि जवनैः स वाजिभिः ।

द्रुपुमलधुरभसापतिता वनिताश्चकार न सकामचेतसः ॥ ७६ ॥

स चैव प्रजयित्वादध्वाना तत्त्वणादेव विशिखान्तराणि रथ्यान्तराण्यतिप
पातानिचक्राम, अतश्च महतौत्सुक्येनेक्षितुमागता योषित सकामचेतस समु
त्पन्नमनोरथा स नाकरोत् त्वरया गमन तददर्शनानिष्पत्ते । अन्या विशिखा
विशिखान्तराणि "सुप्सुपे"ति समास । जवनशब्दे 'जुघङ्क्ष्ये'ति युच्
॥ ७६ ॥

क्षणीक्षितः पथि जनेन किमिदमिति जल्पता मिथः ।

प्राप्य शिविरमविशङ्किमनाः समनीनहद् द्रुतमनीकिनीमसौ ॥ ७७ ॥

अथासौ शिविर स्कन्दावारनिवेश प्राप्य निभयचित्त सस्तूर्णमथ सेना
समनीनहद् सनाहयामास । कीदृश किमेतदिति मिथोऽन्योन्य जरपता जनेन
क्षण मार्गे ८७ ॥ ७७ ॥

त्वरमाणाशङ्किमस्येयवदनपचनाभिपूरितः ।

शैलरुदरुतटभिन्नरथः प्रणनाद सानह्निकोऽस्य चारिजः ॥ ७८ ॥

अस्य चैवस्य सानह्निक सनह्नार्थो चारिज शङ्ख प्रणनाद दधान,
सैनिकान् सयर्मयितु शङ्का घ्मात इत्यर्थः । कीदृक् त्वरमाणेन व्यग्रेण शक्ति

केन सवेगं धत्तेन वदनपवनामिपूरितो मुखश्चात्मभरितः, अत एव शैलकटक-
तटेषु भिन्नो द्विधामृतः प्रतिकलितो रवो यस्य । शङ्खवादनं शिल्पमस्येति शा-
ङ्गिरुः “शिल्प” मिति ठक् । संनहनं प्रयोजनमस्येति सांनहनिकः “प्रयोजन”-
मिति ठक् ॥ ७= ॥

जगदन्नकालसमवेतविषदविषमेरितारवम् ।

धीरनिजरवविलीनगुरुप्रतिशब्दमस्य रणतूर्यमावधि ॥ ७६ ॥

अथास्य रणतूर्यं संग्रामधादिप्रमावध्याहतमिति कर्मणि लकारः । कीदृशं
जगतोऽन्तर्कालं समवेता मिलिता ये विषदा जलदास्तैरिव विषमो भीषण ई-
रितो मुक्त आरवो ध्वनिर्येन, तथा धीरः कालान्तरस्थाग्नी निज आत्मीयो र-
वस्तत्र विलीनो विशेषेण लीनो लय गतो गुरुः प्रतिशब्दो यत्र तत् तथोक्तम् ।
गुरुत्वाद् दिग्बसंभवभ्रातृमन्येव यस्य प्रतिरवो लीन इत्यर्थः । विषं तोयम् ॥ ७६ ॥

सहसा च संभ्रमविलोलसकलजनतासमाकुलम् ।

स्थानमगमद्रथ तत्परितश्चलितोद्भ्रमण्डलनभस्तलौपमाम् ॥ ८० ॥

यत्रासीं स्थितस्तस्थानं परितश्चलितमुद्भ्रमण्डलं ताराचक्र यस्य तेन नभ-
स्तलनोपमां सादृश्यं ययौ, यतः सहसा निःशङ्कं संभ्रमेण जामेण विलोलया
चलया सकलया जनतया समाकुलं संकटम् ॥ ८० ॥

दधतो भयानकनरत्वमुपगमवतः समानताम् ।

धूमपटलपिहितस्य गिरेः समवर्मयन् सपदि मेदिनीभृतः ॥ ८१ ॥

अथ मेदिनीभृतः गपटि शङ्खधधणानन्तरं समवर्मयन् संनेहुः, धूमपुञ्ज-
स्थगितस्यात एव भीषणत्वं प्राप्तस्य गिरेः सादृश्यं दधतो वहन्तः । वर्मणां
कापर्याद् धूम उपमानम् । वर्मणा सनहन्ति संवर्मयन्ति “सन्त्यापपशे”ति णि-
च्, टिलोपः ॥ ८१ ॥

परिमोहिणा परिजनेन कथमपि चिरादुपाहतम् ।

वर्म करतलयुगेन वृद्धत् ननुचूर्णपेपमपिपटुपा परः ॥ ८२ ॥

अन्यः कश्चिद्भटो वृद्धापि वर्म कथंचं रोपवशात् पाणिद्वयेन तनुचूर्णपे-
पमपिपन् पिपेय सूक्ष्मचूर्णरूपं चकारेत्यर्थः । यतः परिमोहिणा व्याकुलेन प-
रिजनेन जयनपतिना कथमपि चिरादानीतम् । मोहाधिरानयनं हेतुः, । नटो-

पेषु पिपेष । कथमपि क्लेशेनेति दुर्वहत्वेन महत्त्वोक्तिः । ननु च तच्चूर्णमिति कर्मधारयः । ननुचूर्णमिष ननुचूर्णपेष 'उपमाने कर्मणि चे'ति एमुल् । "शुष्कचूर्णरूक्षेणु पिपे"इति अत्र तु तदन्तविधिर्दुर्लभः, नचाप्यर्थसङ्गतिः । अपि पदिति लुङ् ॥ ८२ ॥

रणसंमदोदयविकासियलकलकलाकुलीकृते ।

शारिमतरदधिरोपयितुं द्विरवे मदश्च्युति जनः कथञ्चन ॥ ८३ ॥

शारिं हस्तिपर्याणमधिरोपयितुं कथञ्चन कृच्छ्रात् जनो हस्तिन्यतरत् शशा क आररोह वा यतो रणसमदोदयं समरहर्षाधिर्मायेन विकासी प्रसारी यो यलकलकल संन्यतुमुलरवस्तेनाकुलाकृते क्षुभितेऽत एव मदश्च्युति दानत्रा विणि ॥ ८३ ॥

परितश्च धौतमुखरुक्मविलसद्दृष्टिमाशुमण्डलाः ।

तेनुरतनुवपुषः पृथिषीं स्फुटलक्ष्यतेजस इवात्मजाः श्रियः ॥ ८४ ॥

श्रिय आत्मजा लक्ष्मीसुता अश्वा परितः पृथिषीं तेनुव्यापुः । श्रिय किलाश्वा जाता, सामभ्य इव गजा इत्यागमः । कीदृशा धौत वर्णित य न्मुखरुक्म मुखप्राणरुक्म तत्र विलसत् स्फुरद्भिविम्ब यंगाम् । अतश्चोप्रेक्ष्य ते-स्फुट लक्ष्य तेज स्फुरित वेपा स्फुटलक्ष्यतेजस इवोल्लासमभजादित्यर्थः । अतनुवपुषो महाकाया ॥ ८४ ॥

प्रथिमण्डलोद्धतपरागधनवलयमध्यवर्तिनः ।

पेतुरशनय इवाशनकैर्गुग्निस्वनव्यधितजन्तवो रथाः ॥ ८५ ॥

रथा स्पन्दना ज्वेन पेतुर्निर्ययुः । कीदृशा प्रथिमण्डलेन नेमिवलयेनोद्धत क्षुभितो य परागो रेणुस्तस्य यद्घन सङ्गत बलय पटल स एव वा घन बलयोऽध्वगृन्द तस्य मध्यवर्तिनः, तथा वृद्धचीत्मारपीडितसत्त्वा, अत एवा शनय इत्युपमा, तेऽपि घनवलयमध्यस्था भवन्ति गुरुरार्जितव्यधितजन्तवश्च । यदि वा अशनय इव पेतुरनिमित्तमूचनास्तदाशनयोऽपि पेतुरित्यापग्यसतोक्ति रलकारः ॥ ८५ ॥

दधतः शशाङ्कितशशाङ्कमचि लसदुररहटं वपुः ।

चशुरथ सह पुरन्धिजनैरपथार्थसिद्धिसरकं महीभृतः ॥ ८६ ॥

अथ पुरन्धिजनैरङ्गनाभिः सह तृतीयां अयथार्थं सिद्धिसरकं चक्रुः । मङ्गलार्थं पाने सिद्धिसरकं, तत्रायथार्थमर्थोपेतमङ्गलं, नाम्ना परं सिद्धिसरकं तत्पतस्तु सिद्धिसूचकमित्यर्थः । अन्ये त्वाहुः—अयथार्था सिद्धिर्गुत्पत्तिर्यस्येत्ययथार्थसिद्धिः, किल सरन्ति मिश्रन्ति अस्मिन्कार्याणीति निर्वचनं सरकम् । कीदृशास्ते वपुर्विभ्रतः । कीदृशं लसदुल्लसदुरश्छदं क्लिप्यत्कवचम्, अत एव शशेनाद्वितस्य शशिन इव रुचिर्यस्य । उरश्छदस्य शश उपमानम् । छाद्यतेऽनेनेति छद्ः, “संज्ञायां घः । ‘छादेयं’ इति ह्रस्वः । उरसरश्छद् इति कर्मपठ्ठीसमासः ॥ ८६ ॥

तदेवायथार्थत्वमाह—

दयिताय सासवमुदस्तमपतदवसादिनः करात् ।

कांस्यमुपहितसरोजपतद्भ्रमरौघभारशुक्र राजयोपितः ॥ ८७ ॥

कस्याश्चिन् नृपपत्न्याः कांस्यं चपकं करादपतत्, यतोऽवसादिनोऽवसन्नादलसात् । कीदृक् कांस्यं प्रियाय सासवं समधु उदस्तमर्पणायोत्क्षिप्तं, तथोपहितं निक्षिप्तं यत्सरोजमुत्पलं तत्र पतता गच्छता भ्रमरौघभारेण शुक्र दुर्वहम् । उत्प्रेक्षा चैषा विनापीवप्रयोगं प्रयुज्यते । भ्रमरौघभारगौरवादिषु पपातेत्यर्थः । दयितायेति “क्रियार्थोपपदस्ये” ति चतुर्थी । दयितं पाययितुमुत्क्षिप्तमित्यर्थः । कांस्यं पानपात्रम् ॥ ८७ ॥

भृशमङ्गसादमरुणत्वमविपददृशः कपोलधोः ।

चाक्ष्यमसकलमपास्य मदं विद्धुस्तदीयगुणमात्मना शुचः ॥ ८८ ॥

कस्याश्चिद्विशददृशोऽलसाद्याः शुचः शोका मदं क्षीवत्वमपास्य तदीयं गुणं मदगुणं स्वयमेव चक्रुः । कं तं गुणमित्याह—भृशमङ्गसादं शरीरात्स्यं गण्डपोश्च लौहित्यं वचश्चासकलं न सर्वं दृशोरविशदत्वमविकालम् । पतानि हि मदेनापि भवन्ति शोकेनापि । दुःखितश्च न माद्यतीति मदमपास्य तद्वर्मे शुच एव व्यधुः ॥ ८८ ॥

सुदृशः समीकगमनाय युवभिरथ संवभापिरे ।

शोकपिहितगलरुद्धगिरस्तरसागतासृजलकेवलोत्तराः ॥ ८९ ॥

अथातः रं तरणैर्युवतयः समीकगमनाय संग्रामावतरणाय संवभापिरे आ-

पृष्ठा । पत्ने वयं यामो ज्योगस्तु भवतीभ्य इति । कीदृश्य तरसा वलादाग
त यदसृजल तदेव केवलमुत्तर यासाम्, यत शोकपिहिते दुःखसवृत्ते गले
रुद्धा पिहिता वाचो यासाम् । ज्योऋता सत्यो रुरुदुरित्यर्थ ॥ ८६ ॥

विपुलाचलस्थलघनेन जिगमिषुभिरङ्गनाः प्रियैः ।

पीनकुचनटनिपीडदलद्वारचाणमुरसालिलिङ्गिरे ॥ ८७ ॥

वल्लभैर्ययासुभिः कान्ता तरसालिलिङ्गिरे आश्लिष्टा । कथं पीनौ यौ
कुचनटौ तयोस्ताभ्यां वा यो निर्पीडस्तेन दलत्तुत्पद्मद्वारं नूतनं धारयाणं कञ्चु
कं सनाहो वा यत्र । कीदृशारसा विपुलाचलस्थलघनेन विस्तीर्णनगतनटनिविडेन
॥ ८७ ॥

न मुमोच लोचनजलानि दयितजयमङ्गलैपिणी ।

यातमघनिमघसन्नभुजास्र गलद्विषेद बलयं विलासिनी ॥ ८८ ॥

काचिल्ललना आगतमपि नयनधारि न तत्पजे, यत कान्तस्य जये मङ्ग
लमिच्छन्ती । सा च मुग्धा अवसन्नात् अस्ताङ्गजात् कटकं गलद्वंश्यत् भूमौ
पतितं नाज्ञार्मात् । मङ्गलमङ्गभीरत्त्वान् किलार्सां न रोदिति । बलयपातश्च
महदशतुनम् । बलयशब्दोऽर्धर्चादि । अवसन्नभुजेति पाठे विलासिनीविशेष
णम् । अपादानाधियक्षा च ॥ ८८ ॥

प्रविवत्सतः प्रियतमस्य निगडमिव चक्षुरक्षिपत् ।

नीलनलिनदलदामरुचि प्रतिपाद्युग्ममचिरोदमुन्दरी ॥ ८९ ॥

काचित् मुन्दरी प्रविवत्सतो जिगमिषो कान्तस्य प्रतिपाद्युगं चरणयु
गलामिमुप चक्षुरक्षिपत् पातयामास । प्रौढा हि मङ्गलत्वेरावती भनति ।
कीदृश् चक्षुः अस्मितोत्पलकिमलयस्त्रककान्तिः, अतश्च निगडमिव गमननिषेधार्थं
बन्धनदामेयः । प्रयस्तुमिच्छति प्रविशसति । मुन्दरी वधू ॥ ८९ ॥

व्रजतः क तात वजसीति परिचयगतार्थमस्फुटम् ।

धैर्यमभिनन्दित शिशुना जननीनिभत्सर्नविषृद्धमन्युना ॥ ९० ॥

कम्प्यगिद्वटस्य व्रजतो गच्छत इतीत्यं शिशुनोदितमुक्तं कथं धैर्यमभिनन्
तत् नृनाम् । मिमुक्तमियाह—हे तात क वजसि यासीति । कीदृगुदितमस्फुटं

श्लिष्टवर्णं, यत्र हि व्रजसीति वृज्ज्व्यं तत्र वजसीति वचनं रेफहीनत्वादस्फुट-
म् । अत्र वैदग्ध्यात् कविना वजिरत्र स्फुटास्फुटरूपो धातुः प्रयुक्तः । वजिरपि
धातुषु विद्यते 'वज्र व्रजगतौ' इति । तर्हि नास्फुटमिति चेत्, न वज्रेः प्र-
योगदर्शनात् । नहि सर्वे धातवो यमकाद्यनुरोधं विना सर्वत्र प्रयोगार्हाः ।
यद्यस्फुटं तत् कथं गृहीतार्थमित्याह—परिचयेन संस्तववशेन गतार्थं ज्ञाताभि-
धेयम् । तादृशी हि संज्ञा तैस्तस्य गृहीता । कीदृशेन बालेन जननीनिभर्त्स-
नेन मातुरोपेण विद्वद्धो मन्थुः क्रोद्यो यस्य, स हि अश्रपूर्वकं पश्चाच्छब्दयन्
अमङ्गलमीतत्वान्माना तर्जितः ॥ ६३ ॥

शठ नाकलोकललनाभिरविरतरसं रिरंससे ।

तेन वहसि मुदमित्पवदद्रणरागिणं रमणमीर्णयापरा ॥ ६४ ॥

अन्या भानिनी रणरसिकं वृज्ज्वं मत्सररेणेत्यमवोचत् । हे ! शठ धूर्तं दि-
व्यलीभिरविरतरसं यतो रिरंससे दिवेविपसि तेन हेतुना मुदं वहसि प्रहृष्य-
सि । अपिरतोऽतिगाढो रसो रागो यत्र रमणे । रागीति विनुष् ॥ ६४ ॥

प्रियमाणमप्यगलदस्तु चलति दयिते नतश्रुवः ।

स्नेहमकृतकरसं दधतामिदमेव युक्तमतिमुग्धचेतसाम् ॥ ६५ ॥

कस्याश्चित् कुटिलश्रुवः कान्ते व्रजति सति दृश्यमानमप्यगु अगलत् प-
पात् । ननु प्रस्थानेऽमुजलममङ्गलं तत्कथमसावखददित्याह—अतिमुग्धचेतसा-
मृजुहृदपातामकृतकरसमकृत्रिमादरं स्नेहं प्रेम दधतामिदमेव युक्तमेतदेव सांप्रतं
यद्वोदनम् । यः किल चोपचारवान् स कृत्रिमं व्यथहारं दर्शयति, परमार्थनि-
ग्धस्य तु प्रिये जने वार्यमाणमप्यगु पतत्येव, किमत्र नियते तद्वाच्यतास्थान-
म् । रसो रागः ॥ ६५ ॥

सह कञ्जलेन विरराज नयनकमलाम्बुसंततिः ।

गण्डफलकमभितः सुतनोः पदवीव शोकमयकृष्णवर्त्मनः ॥ ६६ ॥

अन्यस्यास्तन्या गण्डफलकमभितः कपोलयोः संमुखं साञ्जनो नेत्रावज-
लपूरो यमौ । उत्प्रेक्ष्यते—दुःखाग्निमार्गं इव । कृष्णवर्त्मत्यन्वर्थं वद्वेर्नाम ॥ ६६ ॥

क्षणमात्ररोधि गलितेन कतिपयपदं नतश्रुवः ।

स्वस्तमुजयुगेगलद्वलपस्वानितं प्रतिक्षिपदिवोपशुश्रुवे ॥ ६७ ॥

केनचिद्भटेन पञ्चपाणि पदानि चलितेन प्रियाया स्रस्ते भुजयुगे गलता
चलता वा बलयाना म्रनत्कार उपशुश्रुवे आकर्णित । कीदृशं स्वमितं क्षणमात्र
रोधयतीति क्षणमात्ररोधि । क्रियाविशेषणं वा, क्षणं विवृत्याधौपीदित्यर्थः ।
तथा प्रतिक्षिपद्विधः, इत्थं दुःखिताया कान्ताया मूर्खं त्वं वासीति निवारणार्थं
निर्मत्स्यमानमिव । कतिपयानि पदानि यत्र तत्कतिपयपदं चलनम् ॥ ६७ ॥

अनुवर्त्मं बल्लभतमस्य विगलदमलायतांशुकम् ।

भूमिनभसि रभसेन यती विरराज काचन समं महोल्कया ॥ ६८ ॥

काचन कान्ता प्रियस्यानुवर्त्मं पथं पञ्चाद्भूमिनभसि रभसेन सभ्रमेण य
ती यान्ती विरराज यभौ । किमेकाकिन्येव यती नेत्याह—महोल्कया सममिति ।
अरिपृच्छिका महोत्कापि तस्य पञ्चाभ्रमसि व्रजन्ती रजे इत्यर्थः, इति सहो
क्तिः । कथं यतीत्याह—विगलत् सभ्रमधशाद् अश्वदमलमुज्ज्वलमायत दीर्घमशु
कमुत्तरीयं यजेरयेतदप्यमङ्गलमूचकम् । उत्कापत्तं तु विगलन्तं प्रसरन्तोऽमला
वीर्घा अशवस्तेजोलेखा यत्र याने । सप्तम्यन्तपाठे भूमिनभसि वा, भूमिरेव
नभस्तस्मिन् पथा महोल्का पततीति वाक्यार्थः ॥ ६८ ॥

समरोन्मुखे नृपगणेऽपि तदनुसरणोद्यतैकधीः ।

दीनपरिजनकृतालुजलो न भटीजनः स्थिरमना विचक्षवे ॥ ६९ ॥

समामसमुखऽपि राजके भटीजनो न विचक्षवे वैक्षान्यं न ययौ, यतस्तस्य
नृपगणस्यानुसरणेऽनुगमनेऽन्वारोहणे उद्यता व्यवसिता वृत्तनिश्चया एका अद्या
लनीया धीर्बुद्धिर्यस्य अद्यश्चमय मया मर्त्यमिति यदा निश्चयो भवति तदा
दुःखं प्रायेण न बाधते । अत एव दीनेन परिजनेन कृतालुजलो विहितरोदनः,
स्थिरमना अविहलचता मरणवृत्तनिश्चयः । सचिरुचिपुष्पिकायादियत् ज्वरिपि
क्रियावाचिन्याद्वातुरनुदात्तद्वोद्व्यं, तस्य च विक्ष्वेव इति रूपम् । अत्रयं चै
तन् अन्यथा विक्ष्वेवशब्दो न सिध्येत् । ये तु वृत्तने—कनुद्धातुविद्यते इति—
तेषां गुणो न स्यात् । केचित्तु ‘भुद्धिं यदि ज्ञप्तिं वैकृत्ये’ इति पठन्ति । वि
चक्ष्वेव इति त्वपपाठ एव, ज्ञप्ते परस्मैपदित्यात् ॥ ६९ ॥

विदुषीव दर्शनममुष्यं सुवतिरतिदुर्लभं पुनः ।

यान्नमनिमिषमतृप्तमनाः पतिभीन्ने नमः भृशमा दृशः पथः ॥ १०० ॥

काविदङ्गना आ दृशः पथो दृष्टिगोचरं यावददृष्टत्वादनिमित्तं भृशमत्यर्थं
यान्ते पतिमद्राक्षीत् । अनिमिषभृशदर्शने तर्कमाह—अमुप्यास्य पत्युः पुनःपु-
नर्दर्शनमतिदुर्लभं विदुषीव जानानेव । “विदेः शतुर्बसुः” । सर्गोऽत्रोद्भूता वृ-
त्तम् ॥ १०० ॥

संप्रत्युपेयाः कुशली पुनर्युधः सखेहमाशीरिति भर्तुरीरिता !
सखः प्रसह्य द्वितयेन नेत्रयोः प्रत्याचचक्षे गलता भटस्त्रिया ॥१०१॥

कयाचिद्वीरपत्न्येतात्थं सप्रेम पत्युराशीरीरितोक्ता सती नेत्रयुगेन गलता-
स्तु स्रवता प्रसह्य वलादिषु सखः प्रत्याचचक्षे प्रत्याप्याता । रोदनं ह्यमङ्गल-
म् । कासापाशीरित्याह—संप्रत्ययुनैव युधः संग्रामात् कुशली सखः पुनरुपेया
आगच्छेरिति । युध्यन्तेऽस्यामिति युष् समित्, किप् । उपेया इतीए आशीलिं-
ह । ताविन्द्रवंशा जरसंहिती मता ॥ १०१ ॥

काचित् कीर्णा रजोभिर्दिवमनुविदधौ मन्दवक्त्रेन्दुलक्ष्मी-

रश्रीकाः काश्चिदन्तर्दिश इव दधिरे दाहमुद्भ्रान्तसत्त्वाः ।

भ्रेसुर्वात्पा इषान्याः प्रतिपदमपरा भूमिवत् कम्पमाप

प्रस्थाने पार्थिवानामशुभमिनि पुरोभावि नार्यः शशंसुः ॥१०२॥

इति श्रीमाधमहर्षिरचिते शिशुपालवधकाव्ये युद्धप्रस्थानं नाम पञ्चदशः
सर्गः ॥ १५ ॥

पार्थिवानां धीराणां प्रस्थाने समरावतरणे पुरोभाव्यप्रवर्तिं अशुभममङ्गलं
नार्यः कान्ता इतीत्थं शशंसुर्गच्छसुरसूचयन् । यद्वा भावि भविष्यदशिवं पुरः
पूर्वं शशंसुरभिदधुरिति योज्यम् । तथाहि—काचिद्रजोभिः कीर्णा रजसस्ता अत
एव मन्दवक्त्रेन्दुलक्ष्मीर्नष्टमुखशशिच्छाया सती दिवं घामनुविदधायनुषकार,
तदानीं घौरपि गीहाराकान्ता निस्तेजोऽर्केन्दुश्चाभूदित्यर्थः । तथान्या निःश्रीका
निस्लक्ष्मीका उद्भ्रान्तसत्त्वाश्चकितप्राणा शहमूढः शोकं बभूवुः दिश इव, दिशो-
ऽपि तदानीमन्तर्दहं वनदवमूहुरित्यर्थः । अत एवोद्भ्रान्तानीतस्ततो गतानि
सत्त्वानि सिंहादीनि यासां ता उद्भ्रान्तसत्त्वाः, निःश्रीका वृक्षादीनां दग्धत्वा-
त् । तथान्या भ्रेसुः क्रिकर्तव्यतामूढा इतस्ततो जग्मुः वात्स्या इव, चण्डवाता
अपि बभ्रमुर्नित्यर्थः । वातसमूहो वात्स्या “पाशादिभ्यो यः” । तथा अपरा प्र-
तिपदं क्रमे क्रमे कम्पमाना चस्वात् भूमिवत्, भूमिरपि तदा चकम्पे इत्यर्थः ।

सर्वं चैतदशकुनम्, इति प्रस्थाने पार्थिवानामशिवमिति पुरोभावि नार्यः शशंसुः ।
 सहोत्तिरलङ्कारः । अगधरा वृत्तम् । “अौ अौ याश्च त्रयः स्युः सुरमुनितुरगैः
 अगधरा स्याद्विरामै” रिति मद्रम् ॥ १०२ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायवर्य्य-आनन्ददेवायनि-श्रीवज्रमदेवाचार्य्यविरचिताया माधवाय्य-
 सारदीकाया मन्देहविरौपय्याख्याया युद्धप्रस्थान नाम पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

शिशुपालवधकाव्ये

षोडशः सर्गः ।

दमघोषसुतेन कश्चन प्रतिशिष्टः प्रतिभानवानथ ।

उपगम्य हरिं सदस्यदः स्फुटभिन्नार्थमुदाहरद्वचः ॥ १ ॥

अद्यान्तरं दमघोषात्मजेन शिशुपालेन प्रतिशिष्ट आदिष्ट आहृतः प्रतिभानयाम् सप्रतिभः कश्चन कोऽपि दूतः सदसि गत्वा, अद् एतद्वचो हरिमुदाहरद्वचोचत् । स्फुटः प्रकटो मित्रो विभक्तः प्रियाप्रियरूपोऽर्थो यस्य तद् स्फुटभिन्नार्थम्, भगित्येव प्रतिभासात् स्फुटत्यम्, द्वार्थत्वात् मित्रत्वम् । उदाहरतेऽर्थत्वार्थत्वाद्बचो हरिमुदाहरदिति प्रयोगः । वैतालीयाख्यमर्थसमं वृत्तम् ॥ १ ॥

किमुदाजहारेत्याह—

अभिधाय तदा तदप्रियं शिशुपालोऽनुशयं परं गतः ।

भवतोऽभिमेनाः संमीहते सरुपः कर्तुमुपेत्य माननाम् ॥ २ ॥

शिशुपलस्तवा पूर्वोक्तेन प्रकारेण तदप्रियं 'सर्वगुणविरहितस्य हरे' रित्याधुस्त्वा अधुनागत्य तथ माननां संमानं कर्तुं आञ्छति, यत्तः परमत्यर्थमनुशयं पश्चात्तापं गतः, तथा अभिमना उन्मनास्त्वां प्रत्युत्कचिस्तः । कीदृशस्य तथ सरुपः क्रुद्धस्य । समोधं त्वामभिमुपीविकीर्णुरिति प्रियम् । अप्रियं तु—न चैद्यस्तथा तत् तय रुत्तमुक्त्वा परमनुशय क्रोधं गतोऽभिमेना निर्भयचित्तः सन् आगत्य रूपो दोषस्य माननां पूजां चिकीर्षते । रोपस्य माननं सफलोरूपं रिपुषु लेपः, तेन त्वां जिघांसतीत्यर्थः । केचिन्नु माननां खण्डनामाहुः । तय सरूपोऽसौ खण्डनां नाशं वाञ्छतीत्यर्थः । अविद्यमाना भीर्यस्य तदभि, अभि मनो यस्येत्यभिमेनाः ॥ २ ॥

विपुलेन निपीड्य निर्दयं मुदभायातु नितान्मुन्मनाः ।

प्रशुराधिगताद्निर्वृतिं परितस्त्वां खलु विग्रहेण सः ॥ ३ ॥

स चेद्यो विपुलेन बृहता विग्रहेण देहेन त्वां परितः सर्वतो निर्दयं गाढं निपीड्यालिङ्ग्य नितान्तमत्यर्थं मुदमायातु तुष्यतु, यत उन्मना उत्कण्ठितः । कीदृशं त्वां तदाश्लेषवशात् प्रचुरं बहु अधिगता प्राप्ताङ्गनिवृत्तिः शरीरसौख्यं येन तं प्रचुराधिगताङ्गनिवृत्तिमतिप्रियम् । अन्यत्तु-स त्वां विग्रहेण युद्धेन निर्पाड्य व्यथयित्वा मुदमायातु । उन्मना मानी, यदि वा नितान्तानल्पा मुत्तुष्टिर्यस्य तद्वितान्तमुत् मनश्चेतो यस्य स नितान्तमुन्मनाः । त्वां तु प्रचुरा आधयो मनःपीडा यस्य स प्रचुराधिः, अत एव गता नष्टा अङ्गनिवृत्तिर्वपुःस्वास्थ्यं यस्य स प्रचुराधिगताङ्गनिवृत्तिः । ततः कर्मधारयः । समरे त्यामसौ पिनष्टित्यर्थः ॥ ३ ॥

प्रणतः शिरसा करिष्यते सकलैरेत्य समं नराधिपैः ।

तव शासनमाशु भूपतिः परवानद्य यतस्त्वयैव सः ॥ ४ ॥

स चेद्यो राजा सर्वैर्भूपैः सहागत्य प्रहः सन् शासनमाज्ञामाश्वेवाद्य विधास्यति, यतस्त्वयैवासौ परवान् स्वमेव तस्य प्रभुः, प्रमोश्चादेशोऽवश्यमेव क्रियते इति प्रियम् । अपरं तु-स राजा राजकेन सहागत्य तव शासनं निग्रहं करिष्यति, यतस्त्वयैवासौ परवान् सशत्रुः, स्वमेवैकस्तस्य रिपुशेषः । कीदृगसौ शिरसा प्रणतः प्रकृतत्वात् भूपैरेव । शासनं निग्रहोऽपि ॥ ४ ॥

अधिबहिषतङ्गतेजसो नियतस्वान्तसमर्थकर्मणः ।

तव सर्वविधेयवर्तिनः प्रणतिं विभ्रति के न भूभृतः ॥ ५ ॥

तव के भूभृतः प्रणतिं न विभ्रति, सर्वे एव त्वयि नम्रा अतो ययमपि प्रणता इत्यर्थः । कीदृशस्य अधिकं बद्धेः पतङ्गाच्च तेजो यस्य तस्याधिबहिषतङ्गतेजसः । यद्वा अधिगतं बहिषतङ्गयोस्तेजो धेन, तथा नियतस्य स्थिरस्य स्वान्तस्य मनसः समर्थं सङ्गतं योग्यं कर्म व्यापारो यस्य तस्य नियतस्वान्तसमर्थकर्मणश्चित्तानुरूपक्रियस्येत्यर्थः । यदि वा नियतं स्वान्तं यस्य स नियतस्वान्तः संपतयित्वा जितेन्द्रियः, समर्थं कर्म यस्य स समर्थकर्मा । ततः कर्मधारयः । अत एव सर्वे विधेयवर्तिन आत्माकारिणो यस्य, अतश्च प्रणतिं विभ्रति के न भूभृत इति प्रियम् । अन्यत्तु-तव केन हेतुना राजानः प्रणतिं विभ्रति नमन्ति, यतोऽधिर्वाद धौ पतङ्गस्य शूलमस्येव तेजो यस्य, विपक्षाः निन प्रति शूलभ्रमदृशस्येत्यर्थः । अत एवान्वयनं चपलं स्वस्यात्मनोऽन्तममर्थं

विनाशक्षमं कर्म यस्य, शूलभो हि चापलाद्वह्नीं निपत्य क्रियते । तथा सर्वेषां
विधेयवर्तिनो वचनकारिणो वश्यस्य, अतः केन गुणेन तव भूभृतः प्रणमन्ति
॥ ५ ॥

जनतां भयशून्यधीः परैरभिभूतामवलम्ब्यसे यतः ।

तव कृष्ण गुणास्ततो नरैरसमानस्य दधत्पगण्यताम् ॥ ६ ॥

हे कृष्ण ! तव ततो हेनोर्गुणाः शौर्यादयोऽगण्यतामसंख्येयत्वं बिभ्रति,
यतः परैः शत्रुभिरभिभूतां याधितां जनतां लोकसमूहमवलम्ब्यसे बहसि प्रापसे ।
भयेन शून्या रहिता धीर्यस्य स भयशून्यधीर्निर्भयचित्तः । नरैरसमानस्यासम-
स्य सर्वोत्कृष्टत्वात्, इति प्रियम् । अन्यत्र-हे कृष्ण ! पाप यतस्त्वं भयशून्यधी-
र्भयमूढबुद्धिः परैरन्यैरभिभूतां वर्जितामपूजितां जनतां प्राकृतत्वं गोपत्वमाश्रय-
से, अतस्त्वव गुणा अगण्यतामनास्यास्पदत्वं धारयन्ति । नरैरसमानस्योत्तमस्य
हानत्वात् । यद्वा असमानस्यापूजितस्य, सह मानेन पूजया वर्तते इति कृत्वा
॥ ६ ॥

अहितादनपत्रपन्नसन्नतिमात्रोजिम्नभीरनास्तिकः ।

विनयोपहितः कुतस्त्वया सदृशोऽन्यो गुणयानविस्मयः ॥ ७ ॥

त्वया सदृशोऽन्य एवंविधः कुतो गुणयान् गुणयुक्तः । कीदृशस्त्वमिति
तानेव गुणानाह—अहितादनात्महितात् पापादेवसन् विम्यत्, अकार्यभीरुः,
तथा अनपत्रपः, अपगता व्रथा यस्य सोऽपत्रपः, नापत्रपोऽनपत्रपः सत्तज्जः ।
पल्लवक्षयं हि धाप्त्र्यम् । अतिमात्रमत्यर्थमुज्जिता भीर्भवं येन सोऽतिमात्रो-
जिम्नभीरुः, न नास्तिकोऽनास्तिकः । नास्ति परलोक इति मतिर्यस्य स ना-
स्तिकः, धास्तिको धर्मनिष्ठ इत्यर्थः । विनयेनाचारेणोपहितो युक्तो विनयोपहि-
तो जितेन्द्रिय इत्यर्थः । विविधः स्वयो गर्वो यस्य स विस्मयः, न विस्मयो-
ऽविस्मयः पेशलः । अन्यशब्दवाच्यार्यविशेषणत्वेऽप्येषां मगधद्विशेषणतैव प्रती-
यते । अन्यत्र हेते गुणा निषिध्यन्ते भगवति तु विधीयन्ते, एवंविधोऽन्यः क-
न्त्वया सदृशस्त्वमेवैवगुणविशिष्ट इत्यर्थः, इति स्तुतिः । निन्दा तु विपर्य-
येन—त्वया सदृशोऽन्य एवंविधोऽगुणवाधिर्गुणः कुतः, भवानेव निर्गुण इ-
त्यर्थः । सदृशोऽन्यो न विद्यते स च सदृशस्तथाम्यत् कविर्विशेषणद्वारेणाह-
अहिताच्छत्रोस्त्रसन् कानरत्वात्, तथाविद्यमाना अपत्रपा लज्जा यस्य सोऽनप-

त्रपो निर्लज्ज , नतिमात्रेण प्रहृतामात्रेणोज्झिता मीर्येन, परस्य नत्रो भृत्या स्वस्य इत्यर्थः । अनास्तिक अस्तीति मतिर्यस्य स आस्तिक , न आस्तिको अनास्तिक पाप विगतो नयो नीतिर्यस्य स चिनयो दुर्विनीतः, अपगत द्वि त यस्य यस्माद्वैत्यपहिता नि स्रुय , अथ पशोस्वि स्यो गवो यस्य सोऽवि स्य दुडशौर्य इत्यर्थः । यदि वा विसयजनक कर्म विसयोऽपदान, स न विद्यते यस्य सोऽविसय । केचित्तु—त्वया सदृशः कोऽन्योऽना अपुरुषोऽस्तीति व्याचक्षते । एव च कुत इति न तथा सङ्गत स्यात् । त्वयेति "तुल्या धै" इति तृतीया ॥ ७ ॥

कृतगोपवधूरतेर्घ्नतो वृषमुग्रे नरकेऽपि संप्रति ।

प्रतिपत्तिरधःकृतैनसो जनताभिस्तव साधु वर्यते ॥ ८ ॥

तयोग्रे घोरे नरके दान्ते प्रतिपत्तिर्वधायानुष्ठानमुद्यमो जनैः संप्रति साधु तुष्टत्यर्थं वर्यते, शोभन हरिणा कृत यदुग्रो नरकोऽवधीति यशस्तव सर्वत्र गीयते इत्यर्थः । वीरशस्य तव कृता गोपाना तद्वधूना च रति प्रीतिर्येन तस्य कृतगोपवधूरते, यतो वृष दान्तकपिष्वमरिणस्य दानय भृता मारयत, अध कृतमरुष्टमेन पाप येन तस्याद्य कृतनस पुण्यवत इति प्रत्यक्षम् । प रोक्ष तु-तवाधुना उग्रे नरकः प्रीक्यादायध प्रतिपत्तिः प्रपतनप्राप्ति साध्वर्यं वर्यते, यत कृतैना पापिष्टस्त्वम् । एतदपि कुत इत्याह—कृता गोपवधूना रति कामेच्छा येन, तथा वृषमनद्वाह भव । परदारगमन गोवधश्च महत्पातकम्, अतः कृतैनस्तव नरके पतन युक्तमेव कथ्यते ॥ ८ ॥

विहितापचितिर्महीभुजा द्विपतामहितसाध्वसो बलैः ।

भव सानुचरस्त्वमुद्यकर्महतामप्युपरि क्षमाभृताम् ॥ ९ ॥

एव सानुचर सभृत्यो महतामपि राज्ञामुपरि भव प्रधान सपत्न्य, यतो महीभृता वैद्येन विहितापचितिः कृतसमान, अतो रिपूणा बलैराहित कृत साधुस कम्पो येन, उद्यकैरुदात्तस्त्वमिति प्रियम् । अप्रिय तु-त्व महतामपि क्षमाभृता महीधराणामुपरि पृष्ठे सानुचरो भव सानुस्यो भव, यतश्चैद्येन विहितापचितिः कृतापचय, तथा द्विपतामस्माकं बलैराहित साध्वस भव यस्य, अतश्चोन्सादितो नगरासनान्नि सेवस्व त्वम् । उद्यकैरुद्यतेन राज्ञा । अप विनि पूजा क्षयश्च ॥ ९ ॥

घनजालनिभैर्दुरासदाः परितो नागकदम्बकैस्तव ।

नगरेषु भवन्तु वीथयः परिकीर्णा वनजैर्मृगादिभिः ॥ १० ॥

अथ च मन्या कृताया तव नगरे वीथयो रथ्या मृगादिभिर्मृगमन्द्रभद्रा
दिभिर्नागकदम्बकगजघटानि समन्तात् कीर्णा व्याप्ता सन्त्यो दुरासदा पर
दुष्पापा भूयासु । कीदृशस्तै , घनजालनिभेरक्षपटलमलिनैर्वनजैर्वानैः , ते
हि दुरभिभवा इति प्रकटम् । अन्यन्तु-तव पुरेषु वीथयो घनजालनिभे सह
तजालानारपञ्जरसदृशोर्नागकदम्बकै सर्पघातदुरासदा दुष्प्रवेशा भवन्तु, तथा
वनजैर्मृगादिभिर्हरिणव्याघ्रशरभादिभि परिकीर्णा व्याप्ता । त्वय्युत्सादितेऽरण्य
रूपा द्वारिकास्तिथि धाम्न्यार्थ ॥ १० ॥

सरुलापिहितस्वपौरूपो नियतव्यापदवर्द्धितोदयः ।

रिपुरुन्नतधीरचेतसः सततव्याधिरनीतिरस्तु ते ॥ ११ ॥

त तव रिपुरेवविधोऽस्तु । कीदृश सकलमपिहित स्थगित नाशित स्व
पोष्य यस्य । दधातेरपिपूर्वस्यापिहितशब्द । नियता नित्या आपदो यस्य,
अवर्द्धितो वृद्धि न गत उदयो यस्य, सतत सदा व्याधयो यस्य स सतत
व्याधि अविद्यमाना नीतिर्नयो यस्य साऽनीति । तव कीदृशस्य उन्नत वि
पुल धीर च गर्भीर चेतो यस्येति प्रकाशम् । प्रच्छन्न तु-तवाचेतसो निर्नु
हे रिपुश्च एवविधोऽस्तु । कीदृश सकलमपिहितमस्थगितमनाक्रान्त स्वपौ
रुप यस्य । दधातेरपिपूर्वस्य 'वणि भागुरि' रित्यकारलोप नञसमासे चा
पिहितशब्द । तथा नियत विगता नष्टा आपदो यस्य स नियतव्यापत्, अ
वर्द्धितोऽच्छिन्न उदयो यस्य, सततव्याधि सतत विगता आघयो यस्य स ,
अविद्यमाना इत्य उपद्रवा यस्य सोऽनीति । भवदभिभवेन राजा महोदयो
भवत्यिति धाम्न्यार्थ । केचिदत्र हे अस्तुत ! अविद्यमाननुते इत्यामन्त्रणपद्
माट् । एव चात्राचक्षत् स्यात् क्रियापदस्य भवेत्यस्य वासभवात् ॥ ११ ॥
विकचोत्पलचारुलोचनस्तव चैवोन घटामुपेयुषा ।

यदुपुङ्गव ! बन्धुगैरवापि पाता ससुरो नवासवः ॥ १२ ॥

हे यदुपुङ्गव ! यादृशेष्ट चैव न घटामुपेयुषा मैत्रीं प्राप्तेन तव सम्वन्धी
ससुर मुरासहितो नवासव प्रत्यग्रपानमपि पाता पास्यते । सधा वृतेऽन्योन्य गृ
१ 'वेत् तस्य' क पाठ ।

हृगमनमधुपानादिकं क्रियते इति स्थितिः । वन्धुगौरवात् स्वजनबहुमानात्, त्व
हि तस्य मातुलि । कीदृशं नवासव, विकचान्युत्फुल्लानि उत्पलान्येव चारुणि
लोचनानि नेत्राणि यस्य । घटा मेत्री । पातेति पिवते कर्मणि लुट्, ताम् ।
अपिर्विस्तरे । एष एकस्य वाक्यार्थः । अपरस्य तु—हे यदूना पुङ्गव ! वली
वर्दं चेद्यन घटामुपयुषा करिघटामारूढेनापि समुरो देवसहितो घासव इन्द्र
स्तव न पाता न रजिष्यति, किं पुनर्भोष्मादयः । इन्द्रस्य रक्षाया कारणमा
ह—वन्धुगौरवाद्भर्तृत्वेहात् । यदि वा पुत्रस्य स्यालत्वात्, अर्जुनस्य हि भग
वान्भ्रातृगुरुः । कीदृश्यासव विक्रमिन्दीवररम्यनयन । पातेति पानेस्तद्ध
॥ १२ ॥

चलितानकदुन्दुभिः पुरः सवलस्त्वं सह सारणेन तम् ।
समिनौ रभसादुपागत सगदः संप्रतिपत्तुमर्हसि ॥ १३ ॥

त चैद्यमपि त्वं संप्रतिपत्तुं पूजयितुमर्हसि, यतः समितो सभाया रम
सादौत्सुक्येनोपागतः प्राप्तम् । किं केवलस्त्वं नेत्याह—पुरोऽग्रे चलित आनक
दुन्दुभिर्वसुदेवो यस्य स चलितानकदुन्दुभिः, अग्रे न्यत्पिता निर्यात्तित्यर्थः ।
तथा सह वलेन न्यष्टभ्राता हलिना वर्तते इति सवलः, सारणेन कनीयसा
भ्राता सह, सह गदेनानुजेन वर्तते इति सगदः । पितृभ्रातृसहितस्त्वमुत्तरादया
गतः तं समानयितुमर्हसीति उच्यते । गूढं तु—रभसात् सोमेण समितौ समरे तमागत
भयान् सहसा भ्रग्नित्येव रणेन युद्धेन संप्रतिपत्तुं प्रत्येयितुमर्हसि, युद्धार्थमागत
तस्य तस्य मा त्वं पलायिष्ठा इत्यर्थः । कीदृशं त्वं पुरश्चलितास्ताडिता आ
नका पटव्या दुन्दुमपो भीर्यो यस्य, सवलः ससैन्यः, सह गदया वर्तते इति
सगदः सायुधः ॥ १३ ॥

समरेषु रिपून् विनिग्रता शिशुपालेन समेत्य संप्रति ।
सुचिरं सह सर्वसात्त्वतैर्भव विश्वस्तविलासिनीजनः ॥ १४ ॥

त्वमधुना राक्षस समेत्य संधिं कृत्वा सर्वं सात्त्वतैर्यादैश्च सह सुचिरं
विश्वस्तविलासिनीजनो भव सुपितललन सपथस्व । कलहे किल स्त्रीणां भ
यं भवति । कीदृशा तेन रणेप्यरीन् क्षपयता तेनेति प्रियम् । आक्रोशस्तु—सम
रेषु शिशुपालेन समेत्य मिलित्वा सर्वमात्मनैः सह विश्वस्तविलामिनीजो वि

धययुवतिकस्त्य भव, ध्रियन्ता सर्व एव भवन्त इत्यर्थः । यतोऽसौ रिपून्
विनिघ्नचरिद्वा । शिशुपालनेति साभिप्रायं नाम, यदापि पर शिशुनसो न हनि
ष्यतीत्यर्थः । विश्वस्ता विशोका विधवा च । “आदितश्चे”ति चकारादि
हिनपेधः । सत्यतोऽपत्यानि सात्वता “उत्सादिभ्योऽञ्” ॥ १४ ॥

विजितकुधमीक्षतामसौ महता त्वा महित महीभृताम् ।

असकृजितसंयतं पुरो मुदितः सप्रमदं महीपतिः ॥ १५ ॥

असौ क्षितिपो मुदितः सत्त्वा भवन्तः पुरोऽग्र एवविधमीक्षता पश्यतु ।
कीदृशं विजितकुधं त्यक्मन्युम् । महतामपि महीभृता महितं पूजितम्, अस-
कृत् बहुकृत्यो जितसयतं पराजितसमरम्, सप्रमदं हृष्टम् । त्वेति “त्वामौ हि
तीपाया” । यात्रावाद्यपश्चान्यादेशे विभाषिता इति द्वितीयेऽर्थे त्वामिति भव-
ति । पतन्निवम् । अग्रियं तु—सप्रमदं सर्वाङ्गं त्वा चक्षो हृष्टो जितसयतं
पश्यतु, पूर्वं जितं पश्चात्सयतं यदम्, अत एवाशक्त्या विजितकुधमुत्कृष्टको-
धम्, अत एव महतामपि चद्यादानां राज्ञामहितं विपक्षमिति । सर्वत्र स्तुति
निन्दात्मको व्याजश्लेषोऽलङ्कारः ॥ १५ ॥

इति जौपमवस्थितं द्विपः प्रणिधि गामभिधाय सात्यकिः ।

वदन्ति स्म यद्योऽथ योदितश्चलितैकभु रथाङ्गपाणिना ॥ १६ ॥

अथानन्तरं सात्यकिः शैनेयः द्विपश्चेद्यस्य सम्यन्धितं प्रणिधिं दूतं वचनं
मवादीत्, पतञ्जलिना आदिनां नियुक्तः । कथं चलितं नर्तिता एका भूर्मुखं
रोमराजिर्यत्र तच्चलितैकभु, अग्निनिष्काचेन हृतसङ्गमित्यर्थः । कीदृशं प्रणिधि-
मिति पूर्वोक्ता गा वाचमुक्त्वा जौपमवस्थितं तूष्णींभूतम् ॥ १६ ॥

किमत्रोचयित्वाह—

मधुर बहिरन्तरप्रियं कृतिनाऽवाचि वचस्मया त्वया ।

सकलार्थतया विभाव्यते प्रियमन्तर्यहिरप्रियं यथा ॥ १७ ॥

अत्र तां पण्डितेन सकलार्थतया व्यर्थत्वेन यदि प्रकटं मधुरं प्रियमन्तश्च
शुभमप्रियं, तथा तेन प्रगारेण वृत्तिनाद्यचोऽवाचि वचनमुक्तम्, यथा अन्त-
प्रच्छन्नं प्रियं प्रकटं चाप्रियं विभाव्यते लक्ष्यते । वृत्तिनेत्युल्लुण्ठनायाम् । तव हि
महान् गर्वः, प्रत्यक्षमेते प्रियमुक्त्वा सान्त्वित्वा परोक्षं तु तत्रास्ति यत्रोत्तमि

ति । विचार्यमाणानां त्वेषां वाक्यानामप्रियमुत्तानं प्रियं तु कष्टकल्पनया प्रती-
यते । सकल उभयरूपोऽर्थो यस्य तत्सकलार्थं तद्भावस्तत्ता तथा सकलार्थत-
या । प्रियाप्रियाङ्गा हेतुरेव । उपाध्यायप्रकाशवर्षस्तु विपरीतार्थं हेतुमाह-स-
कलार्थतया वाक्यार्थपर्यालोचनया प्रियमन्तर्वद्विधाप्रियं विभाव्यते इत्यर्थः ॥१७॥

अतिकोमलमेकतोऽन्यतः सरसाम्भोरुहवृन्तकर्कशम् ।

वहति स्फुटमेकमेव ते वचनं शाकपलाशदेश्यताम् ॥ १८ ॥

एकमेव प्रयोजोक्तं तच्च वचनं स्फुटं निश्चितं प्रकटं वा शाकपलाशदेश्यतां
वहति, शाकाप्यनरोर्यत्पलाशं पत्रं तस्य सारूप्यं धारयति । यत एकत एक-
स्मिन् पक्षे अतिकोमलं छदीयं प्रियतरम् अन्यतस्तु अतिपरम् । ईषदसमाम-
शाकपलाशं शाकपलाशदेश्यम् ' ईषदसमाती कल्पदेश्यं दृशीयर ' ॥ १८ ॥

यद्येवविधमस्मद्वचननियतामित्याह—

प्रकटं मृदु नाम जल्पतः परुषं सूचयतोऽर्थमन्तरा ।

शकुनादिषु मार्गवर्तिभिः पुरुषादुद्विजितव्यमीदृशात् ॥ १९ ॥

ईदृशादेवविधात् नरात् मार्गवर्तिभिः सन्पथस्थैरुद्विजितव्यं भेतव्यम् । किं
भूतादित्याह—प्रकटं प्रकटं प्रियं नाम श्रुततोऽन्तरा गुप्तं तु रुजं परममर्थं सू-
चयत । यन्मादिषेत्याह—शकुनादिवेति, यथा मार्गवर्तिभिरभ्यस्यैर्मृदुभाषिणो-
- १४ चानिप्राप्यायकान् नगात् अस्यते ॥ १९ ॥

एष चामात्यद्वारेण दूतं निर्भर्त्स्य प्रकृतमाह—

हरिमर्चिन्वान् महीपतिर्यदि राजस्त्वय कोऽत्र मत्सरः ।

न्यसनाय ससौरभस्य कस्तकमूनस्य शिरस्यसूयति ॥ २० ॥

यदि पार्थो त्रिपुण्यमार्गीत् तद्भावकस्य प्रभो कोऽत्र मत्सरोऽमर्षः, न
युत्रमत्र मात्सर्यमित्यर्थः । तदेव दृष्टान्तेन द्रव्यनि-सुगन्धैर्वृत्तकुसुमस्य शिर-
सि यन्न्यसनमर्पणं धारणं तस्य कोऽसूयति द्वेषः, भगवत्पूजनाद्यस्य मात्सर्यं
न मूलं पुष्पमपि न सहते इत्यर्थः । न्यसनायेति "कुचद्रुहेर्ष्यामृषाङ्गानां य-
प्रति कोपः " इति सप्रदानम् ॥ २० ॥

मुकुमारमहो लघीयसां हृदयं तद्वनमप्रियं यतः ।

सहस्रं च समुद्गिरन्त्यमी जलयन्त्येव हि तन्मनीषिणः ॥ २१ ॥

प्राकृतानामहो हृदयं सुकुमारं तुच्छं स्वल्पम्, यदेते हृदयस्थमप्रियं तत्क्ष-
णमेव समुद्भिरन्ति मुञ्चन्ति बुधन्ति, स्वल्पचित्ततया हि रुजमन्यैदृज्यते । ये-
पुनः सन्तस्ते तदप्रियं जरयन्त्येव क्षपयन्त्येव, आगतमपि निवर्तयन्त्येवेत्यर्थः ।
यस्यापि हृदयमुदरं सुकुमारं स्वल्पमदीप्तं स सहस्रबोद्धमति, दीप्तोदरस्तु जरय-
स्येव । तदेतेन सदसतोर्व्यातिरेकेण हरिश्चैद्योरन्तरमुक्तवान् । एवमन्यत्र ॥२१॥

उपकारपरः स्वभावतः सततं सर्वजनस्य सज्जनः ।

असतामनिशं तथाप्यहो गुरुद्वद्रोगकरी तदुन्ननिः ॥ २२ ॥

यः साधुः स सर्वजनस्य साधोरसाधोर्वा प्रकृत्यैव सदा उपकारपरः प्रि-
यङ्करः । विघ्ने, तथाप्यसाधूनां सज्जनोच्छ्रयो गुरुद्वद्रोगकरो दुःसहं मनःपीडां
विधत्ते । अतश्च हरेः पूजा भयतामप्यनुकूलैव, तत् कस्मान्मात्सर्यमिति धाम्या-
र्थः ॥ २२ ॥

तच्च यूयं दुर्जना इति वक्तुमाह—

परितप्यत एव नोत्तमः परितप्तोऽप्यपरः सुसंवृतः ।

परवृद्धिभिराहितव्यथः स्फुटनिर्मिषदुराशयोऽधमः ॥ २३ ॥

य उन्नतो गृहस्थितः सोऽप्यसमृद्धिभिर्नैव परितप्यते दूयते, ना अनुमो-
दते इत्यर्थः । अपरस्तु मध्यमस्नामिस्तापं प्राप्तोऽपि सुष्ठु संवृतोऽतिगम्भीरो
मात्सर्यं वहति, ननु प्रकटयतीत्यर्थः । यः पुनर्नोषः स तामिर्जनितव्यथः सन्
स्फुटनिर्मिषदुराशयः, स्फुटं निश्चितं निर्मिषः स्फुटितो बुध् आशयो हृदयं यस्य
स तथोक्तः, यदि हि निर्मिषाशयो न स्यात् तत्कथं हृत्स्थं प्रकाशयेतेति भावः ।
योऽपि भोजनादिनाहितव्यथः स स्फुटमेव निर्मिषते स्फुटति । केचिन्नु निर्मि-
षं प्रसूटीकृतमाहुः । तदेतेन मात्सर्यप्रकाशनात् तेषामसाधुत्वमुक्तम् ॥ २३ ॥

ननु राजा सर्वगुणयुक्त्वात् सज्जन एवेत्याह—

अनिराकृततापसंपदं फलहीनां सुमनोभिरुज्जिताम् ।

खलतां खलतामिवासतीं प्रतिपद्येत् कथं बुधो जनः ॥ २४ ॥

बुधो जनः कथमसतीं निन्यां खलतां खलत्वं श्रयेत्, यतः सुमनोभिर्मन-
स्विभिरुज्जितां त्यक्ताम् । कुतः यतोऽनिराकृतदुःखप्रकर्षाम्, खलो हि सर्वन्तपो
ननु क्षेमङ्करः । फलहीनामुपकाररत्यजिताम्, अत एवाप्रतिपत्तिः । किमिव

न प्रतिपद्यते इत्याह-खलता नभसो यज्ञीमिव । को हि प्राज्ञ खात् लता जि
घृक्षेत्, यतोऽसर्तामविद्यमानाम् असर्तात्वाच्चानपास्तघर्मातिशयाम्, फलैश्च ही
ना सुमनोभि पुष्पैर्वर्जिताम्, नह्यविद्यमाने मद्धर्मा भवन्ति । तदेतेन यदि चै-
द्य साधुः स्यात् तत्कथं खलत्वं दर्शयेत्, तस्मात्त्राच यथासावित्युक्तं भवति
॥ २४ ॥

आनोशेऽपि स्वस्थत्वात् कातरत्वं हरे परमतेन निरस्यन्नाह—

प्रतिवाचमदत्त केशवः शपमानाय न चेदिभूभृते ।

अनुहुंकुरुते घनध्वनिं नरि गोमायुरुतानि केसरी ॥ २५ ॥

शपमानाय क्रोशतेऽपि चैद्याय हरि प्रतिवचनं स्वर्घवचो नादत्त नावादी
त् । कस्मादित्याह-यस्मात् घनध्वनिमनु मेघगर्जितमुद्दिश्य सिंहो हुङ्कुरते गर्ज-
ति लुभ्यति ननु खगलराशिनानि, अतश्च साम्याभावात् कीदृशं प्रतिवचोऽ-
वसरं, महात्मना हीनपूषेसैर्घौचित्यम् । उक्तं च—“गण्डस्थले मदकरीमदया
रिलुब्धमस्तश्चमदश्चमरपादतलाहतोऽपि । कोपं न गच्छति नितान्तबलोऽपि ना-
गस्तुल्यं बलेन बलिनं प्रतिकोपयन्ति ” इति । शपमानायेति शपि स्वरितेत्
॥ २५ ॥

कोपामाघे हेत्वन्तरमाह—

जितरोपरया महाधियः सपदि क्रोधजितो लघुर्जनः ।

विजितेन जितस्य दुर्मतेर्मतिमद्भिः सह का विरोधिना ॥ २६ ॥

ये साधयस्ते जितरोपप्रेषा, न कदाचिदपि कुप्यन्तीत्यर्थः । नीचजनस्तु
क्रोधेन जितां वशीकृतं, अतश्च माधुजितेन कोपेन जितस्य मूर्खस्य मनस्विमि-
सह का विरोधिना कीदृशो विरोधो, न युक्तं वैरम् । यो हि जितविजितस्तस्य
जपिमि सह स्पर्धय न युक्तेत्यर्थः । कृष्णश्च जितरोधन्यः च क्रोधजितः,
इति कीदृक् साम्यं युवयो ॥ २६ ॥

नव क्षमया कृष्णस्य त्रिविज्ञाधवमिति वक्तुमाह—

यचनैरसतां महीयसो न गलु व्येति महत्त्वमुद्धतैः ।

किमपैति रजोभिरौघैरैवकीर्णस्य मणेरमहाघता ॥ २७ ॥

रुद्धैर्दुर्जनराजोभिर्मन्त्रनाना महस्य गुरन्त्य नैव व्येति गच्छति, नारायणभू-

तथैः परागैस्त्वकीर्णस्य मलिनीकृतस्य मणेर्यदार्थता बहुमूल्यत्वं नश्यति । उर्व-
रावनिः ॥ २७ ॥

निर्गुणत्वाच्च वः परुषवाक्यं युक्तमेवेति वक्तुमाह—

परितोषयिता न कश्चन स्वगतो यस्य गुणोऽस्ति देहिनः ।

परदोषकथाभिरल्पकः स जनं तोषयितुं किलेच्छति ॥ २८ ॥

यस्य स्वगत आत्मीयो न कश्चिद्गुणो नन्दयिता न विद्यते, सोऽल्पको
नीचोऽन्यदोषसंकीर्तनेन किल जनं तोषयितुं वाञ्छति, न च शक्नोति किलेत्य-
र्थः । तदेतेन सर्वेषां तेषां निर्गुणत्वमुक्तम् ॥ २८ ॥

ननु ययं नैवात्मनो दोषं हरेषां गुणं पश्यामस्तत्कथं भवानेवमाहे-
त्पाह—

सहजान्धदृशः स्वदुर्नये परदोषेक्षणदिव्यचक्षुषः ।

स्वगुणोच्चगिरो मुनिव्रताः परवर्णग्रहणेऽप्यसाधवः ॥ २९ ॥

ये दुर्जनास्ते एवंविधाः । कीदृशाः स्वदुर्नये सहजान्धदृशो निजदोषे
जात्यन्धाः, स्वदोषं न कदाचिदपि पश्यन्तीत्यर्थः । परदोषदर्शने तु दिव्यचक्षु-
षः सहस्राक्षाः, अन्यस्यालितं दूरादेव पश्यन्तीत्यर्थः । तथा स्वगुणे उच्चगिर
उद्दामवाचः, आत्मगुणग्रहणे सहस्रजिह्वा इत्यर्थः । परवर्णग्रहणेऽन्यगुणसंकीर्तने
मुनिव्रता वाच्यमा मूकाः, अन्यगुणं नैव भाषन्त इत्यर्थः । अतश्चासत्त्वभा-
षावात्मदोषं परगुणं वा यूयं नैव पश्यथेति प्रकृतमुक्तं भवति । वर्णं गुणः ॥ २९ ॥

यच्च हरिणा घो दोषाधिष्करणं नाकारि एष तस्यापि स्वभावः, इति
वक्तुमाह—

प्रकटान्यपि नैपुणं महत् परवाच्यानि चिराय गोपितुम् ।

विवरीतुमधात्मनो गुणान् भृशमाकौशलमार्यचेतसाम् ॥ ३० ॥

आर्यचेतसां मनस्विनां चिरं लोकाविद्वितानप्यन्यदोषान् गोपितुं रक्षितुं
महत्कौशलं, तथात्मगुणान् प्रसिद्धानपि विवरीतुमाख्यातुं भृशमाकौशलमत्यर्थम-
चातुर्यम्, परदोषानात्मगुणांश्च सन्तो न जातु कीर्तयन्तीत्यर्थः । तस्माच्च यूयं
देवेनाविष्कृतदोषा इति तात्पर्यार्थः ॥ ३० ॥

युक्तं चैतत्-यत्सन्तः स्वगुणग्रहणमूका, अन्ये तु स्वगुणोच्चगिर इति वक्तुमाह—

किमिवाखिललोककीर्तितं कथयत्यात्मगुणं महामनाः ।

वदिता न लघीयसोऽपरः स्वगुणं तेन वदत्यसौ स्वयम् ॥ ३१ ॥

यो महामना विपुलचित्तः स किमिव कथयिवात्मगुणं कथयति, यतोऽखिललोककीर्तितं सर्वलोकैः कीर्त्यते घोष्यते । असाधुस्तु तेन हेतुनात्मगुणं स्वयं वक्ति, यतस्तद्गुणस्य न कश्चिद्वक्ता कीर्तयित्रसत्त्वात् । अतश्च यद्यसौ नाचष्टे तत्कास्य वराकस्य गतिः, तस्माद्युक्ता भवतामात्मस्तुतिः ॥ ३१ ॥

कृष्णश्च मूकोऽपि भवत्कर्मणा कोप दर्शयिष्यतीत्याह—

विसृजन्त्यविकल्थिनः परे विपमाशीर्विषवन्नराः क्रुधम् ।

दधतोऽन्तरसाररूपतां ध्वनिसाराः पटहा इवेतरे ॥ ३२ ॥

ये नराः पुरुषा अविकल्थिनः स्नायामकुर्वन्तः सन्तः परे शत्रौ कोपं मुञ्चन्ति, विपमाशीर्विषा इव सर्पा यथा । यथाहिर्मुक्तः सन्न वशति, एवं पौरुषान्विताः किञ्चिदप्यनुयाणाः कोपविपमुद्गमन्तीत्यर्थः । उक्तं च—“पौरुषेण तु यो युक्तः स न कथितुमर्हती”ति । ये त्वितरेऽपुरुषास्ते त्वन्तर्हृदयेऽसाररूपतां तुच्छत्वं दधतो ध्वनिसारा वाक्प्रधानाः बाह्यमात्रेण शूरा न कर्मणेत्यर्थः । पटहा इव आनका ह्यभ्यन्तरेऽसारत्वं सुषिरत्वं विभ्रतो ध्वनिसाराः शब्दपटवः । तदेतेनैतेषां तुच्छत्वं शीरेष्व शीर्यमुक्तम् । नरशब्देऽत्र साहचर्यात् तद्वत् पौरुषे वर्तते न जातिमात्रे । यथा—“निग्नप्रभिमुखः शरानेरुशो बहुशः परान्” । सङ्ग्रामे विचरत्येव पुरुषः पुरुषो यथे”ति ॥ ३२ ॥

द्वयर्थाङ्गादुत्तरमाह—

नरकच्छिदमिच्छतीक्ष्णितुं विधिना येन स चेदिभूयतिः ।

हुतमेतु न हापयिष्यते सदृशं तस्य विधातुमुत्तरम् ॥ ३३ ॥

किं बहुना, स चेदिराजो येन विधिना प्रकरणेन, सधिना विप्रदेहेन वा नरकारि हरि दिदक्षते, तस्य विधेः सदृशमनुरूपमुच्चरं प्रतिक्रियां विधातुं दातुं न हापयिष्यते न हारयिष्यते, तस्माद् हुतमेतु नृणामागच्छतु । भगवान् सदृशमुत्तरं विधत्ते । स च नागच्छन् हारयत्यतो हुतमेतु यथा न हारयतीत्यर्थः । परायमाणो नूनमसौ न हारयतीति नरकच्छिदप्रहणेन म्रियते ॥ ३३ ॥

‘अभिधाय नथा तदप्रिय’मित्यादि प्रियखने यदुक्तं तदनुपपद्यमिति वक्तुमाह—

समनद्ध किमङ्ग भूपतिर्यदि संधित्सुरसौ किलासुना ।

हरिराक्रमणेन संनर्ति किल विभ्रीत भियेत्यसंभवः ॥ ३४ ॥

यद्यसौ चैवो हरिणा सह संधिन्सुः संधि चिकीर्षुस्तत्किं समनद्ध संव-
मितवान् । भयार्थं हरेश्चैनदशोभनम्, यत् आक्रमणेनाक्रान्त्या वा भीर्भीतिस्तया
हगिरिण्युः संनर्ति प्रणतिं विभ्रीत धारयेदित्यसंभवो नैव तत्संभवीति परमतात्तेयः ।
भगवान् किल प्रणतिवश्यो न यत्नेन । यो हि हरिः सिंहः स आक्रमणेन न
विभेति । विभ्रीतेत्याशङ्कायां लिट् ॥ ३४ ॥

यद्य भयद्विर्भगवतो रुद्धमवादि तदात्मन एवानर्थापेति वक्तुमाह—

महत्तस्तरसा विलङ्घयन् निजदोषेण विधीर्विनश्यति ।

कुरुते न त्वलु स्वयेच्छया शलभानिन्धनमिद्वदीधितिः ॥ ३५ ॥

यो विधीर्मूर्खः स उन्नतान् विलङ्घयन् आत्मापराधेनैव नश्यति, महदाक्रा-
न्तिर्हि महान् दोषः । तथाहि—इद्वदीधितिर्गिरात्मेच्छया शलभात्त मस्मत्सा-
त्कुरुते यायत्तैरेव नाक्रान्तः, तस्मात् स्वदोषेणैव मृत्युं न भविष्येति वाक्यार्थः
॥ ३५ ॥ ~ ~ ~

अथ च शपमानेनास्मद्वितमेवानुष्ठितमिति वक्तुमाह—

यदपरि पुरा मधुद्विपो न मुग्धेन स्वयमागसां शतम् ।

अथ संप्रति पर्यपपुरत् तदसां दूतमुग्धेन चेदिपः ॥ ३६ ॥

पुरा पूर्वं चैवो यदागगतं स्वयं मुग्धेन मधुरिपोर्नापरि नापरितयान्,
अथ संप्रति तदपराधशतमसौ त्वन्मुखेन पर्यपपुरदपूरयत्, भवदपरार्थं तस्यैव
गणयाम इत्यर्थः । भृत्यापराधादि स्वामिनो दण्डः, तस्मात् संपन्नमनोरथा वय-
मिति भावः । अपूरीति 'दीपजनबुधपूरी'ति कर्तरि चित्तादेशः । पर्यप-
पुरदिति "णिथुदुस्त्रभ्यः कर्तरि चट्" ॥ ३६ ॥

यदनर्गलगोपुराननस्त्वमनो वक्ष्यसि किञ्चिदप्रियम् ।

विवरिष्यति तच्चिरस्य नः समयोदीक्षणरक्षिताः कुधः ॥ ३७ ॥

किं यदुना, अतोऽनन्तरं यत्किञ्चिदप्रियं वक्ष्यसि तन्नः कुधोऽस्मदीयान्
कोपांधिरन्य विवरिष्यति प्रकाशकणिष्यति, यत् आदितः समयोदीक्षण-

रक्षिता उचनप्रतिपालननिगडिता । एव द्युक् “सद्विष्ये शतमागासी” ति इदा
नां तु नूनं कृष्याम । कीदृक् त्वमनर्गल नीरक्त यद्रोपुर पुरद्वार तत्तुल्यमानन
यस्य सोऽनर्गलगोपुरानन यत्किञ्चनवादी । यथानर्गलाद्वारात् सर्वो नि सरत्ये
व भवदास्यादसवद्धमित्यर्थः । अर्गला कवाट तट्टाकाष्ट वा ॥ ३७ ॥

निशमय्य तद्वर्जित शिनेर्वचनं नप्तुरनाप्तुरेनसाम् ।

पुनरुज्झनसाध्वम द्विपामभिघत्ते स्म वचो वचोहरः ॥ ३८ ॥

अथ द्विपा वचाहरा रिपुदुतो भूयो वचनमवोचत् कथमुज्झनसाध्वस
त्यहभयम् निभयो हि दूत शस्त्रम् । एनसामनाप्तुनिष्पापस्य शिनर्नप्तु शैने
यस्य सात्यकेस्तद्वर्जित तेजोयुक्त वचो निशमय्य ध्रुत्वा । स्वार्थे शिष । “त्य
पि लघुपूर्वादि” त्ययादश्च । शिनि क्षत्रियविशेषः । नप्ता पौत्र । आप्नोतीत्या
प्ता । वचासि हरतीति वचाहरा दूत ‘हरतरनुद्यमनेऽव’ ॥ ३८ ॥

किमयादीवित्याह—

विविनक्ति न बुद्धिदुर्विधः स्वयमेव स्वाहितं पृथग्जनः ।

यदुदीरितमप्यदः परैर्न विजानाति तदद्भुत महत् ॥ ३९ ॥

यः पृथग्जनः प्राकृतः स स्वयमेवात्महितं न विविनक्ति न पर्यालोचयति,
यतो बुद्धिदुर्विधः प्रमादरिद्रः । यश्चात्र स कथं विचारस्तम् इति नास्यात्ता
वपराधः । इदं तु महदाश्चर्यम् यदद एतत् स्वाहितमन्यैरहमप्यसौ न वेत्ति,
अत्र च उत्पमाणोऽभिप्रायः ॥ ३९ ॥

एतदेवोपोद्वलयति—

विदुरेप्यदपायमात्मना परतः श्रद्धधतेऽधवा बुधाः ।

न परोपहितं न च ह्यनः प्रमिमीतेऽनुभवान्तेऽरूपधीः ॥ ४० ॥

ये बुधा प्राज्ञास्ते एप्यदपायमागामिनीं राधां स्वयं विदुर्बुध्यन्ते आत्मनो
धामावादा परतः श्रद्धधनऽन्यस्मादाद्रियन्तः, अन्येनोक्तं सद्व्यदिता अगवन्ती
त्यर्थः । यन्मत्पधीर्मूर्खं सोऽनुभवान्तेऽनुभवं वर्जयित्वा, न परोपहितमन्येना
हं मन् प्रमिमीते परिच्छिन्नन्ति, नापि स्वतः आत्मना । यावत्तत्पद्माज्ञा ताव
द्विष्यन्त्येवेति न प्रतियन्तीत्यर्थः । एप्यश्चात्मावपाय एप्यदपायः ॥ ४० ॥

यनाभिप्रायेणैतदुक्तं तत्परिष्कारं—

कुशलं खलु तुभ्यमेव तद्वचनं कृष्ण यदभ्यधामहम् ।

उपदेशपराः परेष्वपि स्वविनाशाभिमुखेषु साधवः ॥ ४१ ॥

हे कृष्ण यदेतद्वचोऽभ्यधामवोचं तत्खलु तुभ्यमेव हितं त्वत्प्रियार्थमुक्तमित्यर्थः । ननु शत्रुः सन् कस्मादप्युपदेशपि हितं वक्षीत्याह—ये सज्जनास्ते व्यसनसंमुखेषु शत्रुष्वप्युपदेशपरा युक्तायुक्ताभिधायिनः, त्वं च नशिष्यन्न स्वयं वेत्सि नाप्युक्तं मया मौर्ध्वाच्छ्रुणोषि । खलुवांस्यालंकारे । अभ्यधामिति धात्रो लुट् । मिषोऽम् ॥ ४१ ॥

व्यर्थोक्तौ कारणमाह—

उभयं युगपन्मयोदिनं त्वरया सान्त्वमथेतरे च ते ।

प्रविभज्य पृथङ् मनीषया सगुणं यत् किल तत् करिष्यमि ॥ ४२ ॥

त्यस्या कालक्षेपं हरता मया सान्त्वमसान्त्वं च द्वयं युगपदेकेन यत्नेनैतदर्थमुक्तम्, यथा यत्किल सगुणं विसृजतोऽपि तदेव बुद्ध्या पृथग्विभज्य विवेच्य विधास्यतीति । एतदुक्तं भवति—द्वयमेवाहमभिधातुमागतः, त्वरया ॥ उभयमुक्तं प्रार्थनाप्रदर्शनार्थं च ॥ ४२ ॥

अस्थाने चैवं कथनादसन्मया कथितमिति कथयति—

अथवाभिनिविष्टयुद्धिषु व्रजति व्यर्थकतां सुभाषितम् ।

रविरागिषु शीतरोचिषः करजालं कमलाकरेण्विव ॥ ४३ ॥

अप्येति स्ववचनाक्षेपे, अयुक्तं मयाकारीत्यर्थः । अतो येऽभिनिविष्टयुद्धयोः प्रहिकास्तेषु सुभाषितं व्यर्थकतां व्रजति नैष्कल्यं प्रतिपद्यते, यथा रविरागिषु प्रियचण्डांशुषु पञ्चण्डेषु शीतांशुकिरणनिकरस्तत्संस्पर्शोऽधिकास्तम् । अभिनिविष्टा एकत्रैवाभिनिवेशयन्ती युद्धियेषां तेऽभिनिविष्टबुद्धयः ॥ ४३ ॥

अनपेक्ष्य गुणागुणं जनः स्वरुचिं निश्चयतोऽनुधावति ।

अपहाय महीपमार्चिचत् सदसि त्वां ननु भीमपूर्वजः ॥ ४४ ॥

हिताहितं हित्वा व्यक्तं लोको निजमतमनुतिष्ठति । कुत इत्याह—यदयं युधिष्ठिरश्चैयमुपेक्ष्य त्वामार्चिचत्वात्तदनुपुजत्, त्वत्तो हि स मुखवत्तरः । आर्चिचदिति लुट्, चर् “अज्ञादेर्द्वितीयस्य । गन्त्राः संयोगादयः” । ननुशब्दो हेतौ ॥ ४४ ॥

नर्चनायतास्माकं हीनतेत्याह—

त्वयि भक्तिमता न सत्कृतः कुरुराजा गुरुरेव चेदिपः ।

प्रियमांसमृगाधिपोज्झितः किमवयः करिकुम्भजो माणिः ॥ ४५ ॥

तव भक्तिमत्त्वात् कुरुराजेनापूजितोऽपि चैवो गुरुरेव महान् नतु ऊन ।
एतदेव दृष्टान्तेन द्रढयति-मांसप्रियत्वात् सिंहेन न्यक्त गजमांसिक किमवय
दुष्टम् । कुम्भु राजते इति कुरुराद् किप् ॥ ४५ ॥

पार्थस्याप्रिय चक्षैश्चस्य महत्त्वमाह—

क्रियते धवलः त्वलूक्षैर्धवलैरेव सितेतरैरधः ।

शिरसौघमदत्त शकरः सुरसिन्धोर्मधुशशुराङ्घ्रिणा ॥ ४६ ॥

या धवलोऽधदातचरित स धवलै सितकीर्तिभिर्महद्भिरचक्षै क्रियते
शिरसि धार्यते, सितेतर कृष्णं पाणिष्ठस्वधो द्वीने स्थाने । तथा च-शुक्ल
त्वात् शशुरेव राक्षसं सित मूर्ध्ना दधार मधुनिषु कृष्ण पादेन । युधिष्ठि
रश्चामहान् कथमिवोत्तम नृपमर्चयेत् ॥ ४६ ॥

नचार्चया त्वयि महत्त्वमिति वक्तुमाह—

अबुधैः कृतमानसंविदस्मिन् पायैः ऋथमेव योग्यता ।

सहसि ब्रह्मगेरुपासित न हि गुञ्जाफलमेति सोप्मताम् ॥ ४७ ॥

मूर्खं पायै कृतमानसविदा विहितपूजाचारस्य ते कुतो हेनोपाग्यता मह
त्त्वम् । तथाहि-श्रीतकाल धानरंगुञ्जाफल रत्निकानिक्कर शीताभावार्थं निषेधित
किं सोप्मतामेत्युष्ण भजति । आतिस्वभावात्मर्हता ह्मन्ते गुञ्जाफलान्यपि भ्रा
न्त्या सेवन्त इति वार्ता । पार्थानां ब्रह्मणा उपमान कृष्णस्य गुञ्जाफल, याग्य
ताया औप्यम् । एवशब्दोऽम्भावनायाम् । मान एव सविदाचारः, यदि पा
मानश्च सविद्यः सन्निधु सभाषण कुशलप्रश्न । मार्गशीर्षे सहा जय ॥ ४७ ॥

यद्योक्तं त्रिरिष्यति तच्चिरस्य न' इत्यादि तत्रोत्तर दिशुग्राह—

अपराधशतक्षम नृपः क्षमयान्येति भवन्तमेकया ।

हृतवत्यपि भीष्मकात्मजां त्वयि यत्नाम समर्थं गव यत् ॥ ४८ ॥

भगवन्तमागं शनसहिष्णुमप्येक्येन नितितया गनान्येति अयति । नि
तिक्षेप कृत्वा जयकारणम् यदस्मां शत्रोऽपि त्वयि मर्कमर्णो हरति सति

चक्षाम सोढवान् । स्त्रीहरणं हि सर्वतो विशिष्यते ॥ ४८ ॥

एनदेय विवृणोति—

गुरुभिः प्रतिपादितां बधूमपहृत्य स्वजनस्य भूपतेः ।

जनकोऽसि जनार्दन स्फुटं हतधर्मार्थतया मनोभुवः ॥ ४९ ॥

हे जनार्दन ? वृष्ण लोकपाडन वा त्व स्फुटं निश्चित हतधर्मार्थतया धर्मार्थत्यागान् मनोभुव कामस्य जनरु उत्पादक । धर्मार्थो हित्वा यदा भवान् कामेकनिरतस्तदा मनसिजस्य जनकोऽसि न तु प्रद्युम्नस्योत्पादकत्वात् । तदेव स्पष्टधर्मार्थत्वमाह—गुरुभिर्मातापित्रादिभि प्रतिपादिता दत्ता स्वजनस्य पितृ स्वस्नीयस्य भूपते शिशुपालस्य बधू रक्ष्मिणीमपहृत्य यत्नाधीत्या मनोभवजनकोऽसीति सम्बन्ध । अतश्च य परस्य दारानपहरति तनापि स्वजनस्य, तस्य कीदृशा धर्मोऽर्थो वा । तस्माद्यत्नं हतधर्मार्थतया कामस्य जनको न तु कन्दर्पापतारस्य प्रद्युम्नस्य पितृत्वात् । अत एव जनार्दनत्वम् । जनानर्देयतीति वृत्त्या, नग्यादि ॥ ४९ ॥

किं बहुना—

अनिरूपितरूपसंपदस्तमसो वान्यभृतच्छब्दच्छब्देः ।

तव सर्वगतस्य सप्रति क्षितिपः क्षिप्नुरभीशुमानिव ॥ ५० ॥

यत्तद्धैयमतोऽधुना तमसो वा तमस्तुर्यस्य तव रबिरिव राजा क्षिप्नु नौवक्स्तिरस्कर्ता, यथा सूर्यस्तिमिर क्षपयत्येव चैवस्त्वामित्यर्थ । कीदृशस्य तव अनिरूपिता अज्ञाता रूपस्य स्वभावस्य सपदतिशयो यस्यास्तिरूपस्येत्यर्थ । अन्यभृतच्छब्दच्छब्दे परपुष्पवृक्षस्य । सर्वं यत्किञ्चिद्वत् प्राप्तस्तस्य सर्वगतस्य यत्किञ्चनकारिण । तमसोऽन्यनिरूपिता अदृष्टा रूपाणां शुक्लादीनां स पद्यतस्य, तथा कौंकिलकान्ते सर्वगतस्य च । अथ च स्तुतिरेव प्रतीयते—यथा तमसो रवि क्षिप्नुरेव तव अनिरूपिता रूपाणां वराहवृन्निदादीनां सपद्व्यस्ता यस्य तस्यानिरूपितरूपसपन्न विश्वरूपस्य, सर्वगतस्य सर्वव्यापिन । तवेति सम्बन्धविजया षष्ठी । यथा न मायाणामज्ञायादिति । क्षिपति तच्छील क्षिप्नु 'प्रतिप्रतिप्रतिप्रति फलु' ॥ ५० ॥

यद्येव विमर्श मानवमगादौरित्याह—

क्षुभितस्य महीभृतस्त्वयि प्रशमोपन्यसनं वृथा मम ।

प्रलयोल्ललितस्य वारिधेः परिबाहो जगतः करोति किम् ॥ ५१ ॥

त्वयि चैद्यस्य कुपितस्य मम प्रशमोपन्यसनं सामकथनं निष्कारणं वृथा, नद्यस्मत्प्रयुक्ते सान्त्वेऽसौ न कुप्यतीत्यर्थः । कल्पापाये उच्छृङ्खलस्याग्नेः परिबाह उच्छ्वासो जलनिर्गममागौ जगतः किं करोति नहि प्रवाहे कृतेऽसौ न क्षुभ्यति । तदेतेनैतदुक्तं भवति—अहं तुल्ये आगमने सान्त्यं स्वेच्छयैवावोचं, नतु सन्धिस्तस्य मतः, अतश्च 'यदि संधित्सु' रित्यादि निरवकाशम् । महीभृत इति "पट्टी चानादरे" ॥ ५१ ॥

यदि समाने आगमने त्वं स्वेच्छया सान्त्यमुद्गृह्णानागमनस्य तावत्प्रयोजनमुच्यताम्—

प्रहितः प्रचनाय माधवानहमाकारयितुं महीभृता ।

न परेषु महौजसरल्लादपकुर्वन्ति मलिन्मुखा इव ॥ ५२ ॥

अहं राज्ञा संग्रामाय यदुनाहंतुं प्रहितः प्रेषितः । ननु शत्रुणा हृलेन प्रहंतव्यं तत्कथमसावाह्वास्तेत्याह—ये महौजसस्तेजस्विनस्ते हृलेन मायया नापकुर्वन्ति न बाधन्ते, यथा मलिन्मुखाश्चौराः, ते हि च्छलं गवेषयन्ति न धीराः ॥ ५२ ॥

तदयं समुपैति भूपतिः पयसां पूर इवानिवारितः ।

अविलम्बितमेधि वेतसस्तलवन्माधव मा स्म भज्यथाः ॥ ५३ ॥

यत एषं तत् तस्मान् चैवो जलौघ इवानिपिद्ध आयात्येव, अतश्चाविलम्बितं शीघ्रं वेतस एधि वेतसरूपो मय प्रणमेत्यर्थः । तलवत् तालवृक्षवत् कृष्ण ! मा भज्यथाः मा न'शः, मा मृथा, अग्रणमक्ष भवसि नूनमित्यर्थः । अथ च वेतसतालौ निदर्शनम् । पयःपूरे हि आगते वेतसः प्रणमति, प्रणतत्वाच्चाक्षति भजति । यदुक्तम्—“वेतसो धृतिमाधये” इति । उग्रनास्तु तालादयः पतन्त्येव । उक्तं च—“पतत्यद्भारवर्षे वा वाति या प्रलयानिले । तालः स्तन्धनपारध्वस्तयैव सह नदपती” नि ॥ एषाल्यस्तेलौद “प्यसारेद्धौ” । भज्यथा इति कर्मकर्तरि । “माटि लुङ् । स्मोत्तरे लट्” । माडमश्रुयां निरंधे वा । तलस्तालः, यथा

शरः शरः ॥ ५३ ॥

ननु प्रणत्याप्यसौ शिशुपालत्वान्मादृशानां न संमुख इत्याह—

परिपाति स केवलं शिशूनि नित तन्नामनि मा च विभ्वसीः ।

तरुणानपि रक्षति क्षमी स शरण्यः शरणागतान् द्विषः ॥ ५४ ॥

तस्य चैवस्य नाम तन्नाम तस्मिन्स्तन्नामनि शिशुपालाख्ये शिशूनेव परं पाति रक्षतीति मा च विभ्वसीः, एवं मैव बुद्धाः, अन्यथं तन्नाम मा हा-
सीरित्यर्थः । यतोऽसौ तरुणानपि रिपून् शरणागतान् पात्येव, यस्माद् क्षमी स-
द्विष्णुः, तथा शरणे साधुः शरण्यः शरणागतवत्सलः । विभ्वसो बोधः । बो-
धधारणे । मैव बुद्धा इत्यर्थः । कश्चिन् न विभ्वसीरिति पाठः । तत्र तच्चि-
शुपाल इति प्रकृतत्वान्नम यस्य, तत्र शिशुपाले राजति शिशूनेवैव पातीत्यतो
हेतोरेतद्बुद्धौ कृत्वा मा न विभ्वसीविभ्वसं मा गाः विभ्वसीरेवेत्यर्थः । यतो-
ऽसौ तरुणानपि क्षमी शरण्यो रक्षतीति योज्यम् ॥ ५४ ॥

एतद्वैवोपोदलयति—

न विदध्युरशङ्कमप्रियं महतः स्वार्थपराः परे कथम् ।

भजते कुपितोऽप्युदात्तधीरनुनीतिं नतिमात्रकेण यः ॥ ५५ ॥

स्वार्थपराः परे महात्मनः कथं निर्भयमेवाप्रियं न विदध्युः मा कारुण्यं,
यतो यः क्रुद्धोऽपि विपुलचित्तत्वात् प्रणतिमात्रकेणैवानुनयमाश्रयति प्रसीदति ।
“प्रणिपातप्रतीकारः संरम्भो हि महात्मना”मिति । अतश्च यद्यपि भवानसहृद्
तस्मै दुहति तथापि नत्यासं श्वराद्य ण्येति वाक्यार्थः ॥ ५५ ॥

अथ वीजाक्षरमाह—

हितमप्रियमिच्छसि श्रुतं यदि संघत्स्व पुरा विनश्यसि ।

अनृतैरथ तुप्यसि प्रियैर्जयताञ्जीव भवावनीश्वरः ॥ ५६ ॥

किं बहुना, अप्रियमपि हितं यदि शुश्रूषसे तत् संघत्स्व संघि कुरु प्र-
णम, यस्मात्तं कोपयन् पुराश्वेव विनश्यसि विनाशमाप्स्यसि । अथ चेत्प्रिय-
चर्चनैरनृतरत्नैस्तुप्यसि तज्जयताद् जीव सार्यभौमो भव, एतानि किल प्रिय-
चर्चांस्यसत्त्वानि च । संघत्स्वेति प्रार्थनायां लोद । विनश्यसीति “यावत्पुरा-
निपातयोर्लद” । जयनादिति हेस्तातद् ॥ ५६ ॥

कसकेशिभुरादिवधात्योऽपावष्टम्भा राजनि तव न युक्त इति वक्तुमाह-
प्रतिपक्षजिदप्यसशय युधि चैद्येन भवान् विजेष्यते ।

ग्रसते हि तमोपहं मुहुर्ननु राहाहमहर्षतिं तमः ॥ ५७ ॥

जितारिरपि त्व नून राज्ञामिभूयसे । तथाहि-ध्वान्तध्वसकमपि दिनकर
राहाह राहुसञ्च तमोऽसकृद् ग्रसत एव । विजेष्यते इति कर्मणि लकार । तेनै
व च कर्मणोऽभिहितत्वाद् द्वितीयाभाव । तमोपहमिति “अपे क्लेशतमसो” रि
ति ड । राहुरित्याह्वं यस्य तदिति राहाहम् अह पतिरहर्षति, “अहन् । रो-
ऽसुपि” ॥ ५७ ॥

एतदेवोपोदलयति—

अचिराजितमीनकेतनो विलसन् वृष्णिगणैर्नमस्कृतः ।

क्षितिपः क्षपितोद्धतान्धको हरलीलां स विदम्बयिष्यति ॥ ५८ ॥

स चैद्यो विलसन् सग्रामे विचरन् अचिरादेव हरलीला शमुचेष्टा विदम्ब
यिष्यति अनुकरिष्यति । तथाहि-कीदृशोऽसौ जितमीनकेतन परिभूतप्रद्युम्न,
अत एव वृष्णिगणैर्दुषलेर्नमस्कृतोऽप्रयार्थं प्रसृत, तथा क्षपिता हता उद्ध-
ता सगर्वा अन्धका राजन्यकविशेषा येन स क्षपितोद्धतान्धक । भगवानपि
दग्धमन्मथ, वृष्णिभिः पशुभिर्गणैश्च नमस्कृतो ध्वस्तान्धकासुरेभ्यः ॥ ५८ ॥

अतश्चास्य न किञ्चित् न्व भयदूत वा गणनास्पदमित्याह—

निहतोन्मददुष्टकुञ्जराद् दधतो भूरि यशः क्रमार्जितम् ।

न विभेति रणे हरेरपि क्षितिपः का गणनास्य वृष्णिषु ॥ ५९ ॥

चेदिपतिर्हरेरपि त्वत्तोऽपि न विभेति न त्रसति, वृष्णिषु यदुविशेषैषु
त्वस्य का गणना क आदर । कीदृशात् निहत उन्मदो मत्त कुञ्जर वृषल
यापीडो येन, तथा क्रमाजित विभ्रमोत्थित प्रभूत यशो विभ्रत । योऽपि नि
हतसमदभीषणद्विरदाद्धरे, सिंहाज विभेति तस्य वृष्णिषु मेयेषु का गणनास्या
॥ ५९ ॥

भूयोऽप्यासगात् तन्माहात्म्यवर्णनम्—

न तदद्भुतमस्य यन्मुग्धं युधि पश्यन्ति भिया न शत्रवः ।

द्रवतां ननु पृष्ठमीक्षते वटनं सोऽपि न जातु विद्विषाम् ॥ ६० ॥

यदस्य चैद्यस्य मयेनारयो रणे मुखं नेतन्ते न तच्चित्रम्, यतः सोऽपि
पलायमानानां तेषां पृष्ठमेवेक्षते ननु कदाचिन्मुखम्, अतश्च द्वयस्यापि मुखा-
दर्शनादेतद्वदनालक्षणेऽरीणां को विस्मय इति रणस्थैर्यमस्योक्तम् ॥ ६० ॥

प्रतनूलसिताचिरद्युतः शरदं प्राप्य विखण्डितायुधाः ।

दधतेऽरिभिरस्य तुल्यतां यदि नासारभृतः पयोभृतः ॥ ६१ ॥

अस्य राज्ञो येऽरयस्तेः साम्यं मेघा वहन्ति, यदि नासारभृतो वेगवद्-
पिण्डो यटि न भवन्ति, आसारभृत्त्वं तु न साम्यम्, एतच्छब्दश्रुणामासाररहि-
तत्वान्मिथयलपजितत्वात् । इदानीं साम्यम् । कीदृशाः मेघाः प्रतन्य उल्लसि-
ताः स्फुरिता अचिरद्युतो विद्युतो येषाम्, तथा शरदमृतं प्राप्य विखण्डितायुधा
नष्टेन्द्रचापाः । अरयोऽपि प्रतनु सत्त्वमुल्लसितमुल्लासाः स्फुरणं येषां ते प्रतनू-
लसिता, अचिरं च द्युत् कान्तिर्येषां तेऽचिरद्युतः, तथा शरदं चैद्यं पाणव-
पिणं प्राप्यासाद्य विखण्डितायुधाः क्षिप्रमहरणाः ॥ ६१ ॥

मूलिनं रणरेणुभिर्मुहुर्द्विपतां ज्वालितमङ्गनाम्बुभिः ।

नृपमौलिमरीचिवर्णकैरथ यस्याङ्घ्रियुगं विलिप्यते ॥ ६२ ॥

तथा यस्य पादयुगं जितिपमुकुटमयूखैरेव वर्णकैश्चन्द्रनैर्बिलिप्यते रज्यते,
राजानो यस्य शिरसा पादषट्पदं कुर्वन्तीत्यर्थः । कीदृशं तत् समररजोभिर्धू-
सरम्, तथा शत्रुनारीनयनतोयैर्धौतम् । योऽपि वर्णकेनानुलिम्पति स पूर्वं
धूलिकृपितत्वात् जाति । अथशब्दोऽत्र चार्थः ॥ ६२ ॥

समराय निक्रमकर्कशं क्षणमाकृष्टमुपैति यस्य च ।

धनुषा सममाशु विद्विषां कुलमाशङ्कितमङ्गमाननिम् ॥ ६३ ॥

यस्य च शत्रुकुलं धनुषा भ्रमं बाधेन सहानतिमुपैति, धनुष्येतेन सज्जी-
कृतं तत्तद्वैद्यारयो नता इत्यर्थः । अथ च द्विषां कुलं धनुषा समं सदृशमि-
त्यर्थान्तरम् । तत्र कीदृशं नावदगिकुलं, निक्रमकर्कशमतिकठोरं दुर्जयमित्यर्थः ।
समरार्थं च क्षणमाकृष्टमाहृतम्, आशङ्कितमङ्गं संभावितनाशम् । यं हि राजा-
स्यते सोऽथरयमात्मनाशमाशङ्कते । धनुरपि निक्रमकर्कशमतिदृढं युधार्थं आ-
कृष्टं चक्रीरुतम् । आशङ्कितश्च भङ्गस्तुटनं यस्य ॥ ६३ ॥

भूरमपि तन् चैद्याकर्षणान्नूनं म्फुटत्यधुनेत्याशङ्क्यते—

तुहिनांशुमसुं सुहृज्जनाः कलयन्त्युष्णरुचिं विरोधिनः ।

कृतिभिः कृतदृष्टिविभ्रमाः स्रजमेके भुजग यथापरे ॥ ६४ ॥

अमु राजान वान्धवा शशिन कलयन्त्यवगच्छन्ति आह्लादकत्वात्, वै रिणस्तु चण्डाशु तापकारित्वात् । के यथा एकमप्यनेकरूप मन्यन्ते, इत्याह-
कृतिभिर्ऋज्जालिके कृतदृष्टिविभ्रमा जनितचक्षुर्वन्धा यथैकमेव वस्तु रज्ज्वा
दिक केचित् स्रज माला जानन्त्यन्ये तु सर्पम् । विभ्रमो भ्रान्ति ॥ ६४ ॥

दधतोऽमुलभक्षयागमास्तनुमेकान्तरताममानुषाः ।

भुवि सांप्रतमप्रतिष्ठिताः सदृशा यस्य सुरैररानयः ॥ ६५ ॥

यस्य राज्ञोऽस्य साम्रत देवैस्तुल्या यतोऽमुलभो दुष्प्राप क्षयागमो ने
हागमन येषा, नित्य घनस्थत्वात् । तदाह-एकान्तरतामरएयसज्ञा तनु देह वि
भ्रत, अधिद्यमानाश्च दारा मानुषा वा येषा ते अमानुषा तथा भुवि भूमावप्र
तिष्ठिता गिरिबुर्गस्थत्वात् । सुरा अपि दुष्प्रापयिनाशागमा, एकान्त सतत च
रत निधुषन यस्यास्ता तनु दधत, न मानुषा अमानुषा अमरा, भुवि अप्र
तिष्ठिता स्वर्गस्थत्वात् ॥ ६५ ॥

अतिविस्मयनीयकर्मणो नृपतेः पश्य विरोधि चेष्टितम् ।

यदमुल्लनयो नयत्यसावहितानां कुलमक्षय क्षयम् ॥ ६६ ॥

अत्यद्भुतकारिचेष्टितस्य राज्ञो विरुद्ध कर्म पश्य, यदसौ द्विपरकुलमक्षयम
पि क्षय नयति । यस्य हि क्षयो विनाशा गृह या नास्ति न कथ नाश गृह
वा नीयते इति विरोध, अविरोधस्तु क्षयशब्दस्य विनाशार्थत्वादक्षयशब्दस्या
विद्यमानगृहार्थत्वात् । गृहेभ्योऽरीनुत्सार्यायमपचय प्रापयतीति वाक्यार्थः ।
अमुल्लनय श्रितनीतिमार्गः । नयतेर्गोडुलकात् 'परच्' । विस्मयन्तेऽनेनेति वि
स्मयनीय इति करणेऽनीयर् ॥ ६६ ॥

अलितोर्ध्वरुवन्धसंपदो मकरव्यूहनिरुद्वर्तनः ।

अतरत् स्वभुजौजसा मुहुर्महतः सङ्गरसागरानसौ ॥ ६७ ॥

असौ राजा मुहुरमहद् दुस्तरान् समरादधीनात्मीयबाहुयलनैवातग्दाचया
मेति पादगतियथांति । कीदृशान् अलिना नृत्ता ऊर्ध्वा कवन्धमपदश्लिष्टग्रांत
माद्गदेहमहा येषु, तथा मकराख्येन व्यूहेन रचनाशिशयेण निरुद्वर्तनो नि

पिडमार्गान् । यो हि गङ्गबलेनाब्धीनाक्रामति तस्य महद्वलम् । कीदृशानब्धी-
न्, तस्य जलस्य ग्रन्थो रचना नि स्पन्दता वा तस्य सपदुत्कर्षः, चलित-
भुजास्फालनशाल् चुमिता अन एगोर्घ्या कण्ठसपद्येयम् । यद्वा वध्यन्ते एभि-
रिति ग्रन्था नैरेष्टनादयः । क च ग्रन्थाश्च कण्ठालोपा सपदश्चलिता ऊर्घ्या
येया ते चलितोर्घ्याकण्ठसपदः, तथा मकरयूहेन याद सङ्गेन निमज्जवर्त्मनो नि-
घटिततरणमार्गान् ॥ ६७ ॥

न चिकीर्षन्ति यः स्मर्योद्धतं नृपतिस्तचरणोपगं शिरः ।

चरणं कुरुते गनम्मयः स्वमसावेव तदीयमूर्धनि ॥ ६८ ॥

यो राजा क्पांजनमुत्तमाङ्ग तत्पादगत न विधिरसति तस्य शिरसि स
एव पादमात्मीय न्यन्यति, पलीकरोति तमित्थयं । गतस्मर्यो निवृत्तदर्पः, अ-
दृष्टम्यलप्रिस्मय इत्यर्थः ॥ ६८ ॥

स भुजद्वयकेबलायुधश्चतुरङ्गामपहाय चाह्निनीम् ।

बहुशः सह शक्रदन्तिना सचतुर्दन्तमगच्छुदाह्वम् ॥ ६९ ॥

स चैधश्चतुरङ्गा सेना निषिध्य गङ्गसहाय सन् असकृत् शक्रदन्तिना ऐरा-
वणेन साकं रणमगच्छत् युयुधे । रथगजतुरगपदानिलक्षणानि चत्वार्यङ्गानि
वाहिन्या । कीदृशमाहव सह चतुर्भिर्दन्तैर्वर्तते इति सचतुर्दन्तम्, ऐरावणस्य
चतुर्दन्तत्वात् । विरुद्धं चैनत्-यत्र हि गलङ्बयेऽपि दन्तिसङ्कायः स चतुर्दन्त आ-
ह्वः, यथैव सेना हिता गङ्गसहाय पदानिरेव युद्धजान् स कथं चतुर्दन्त
माहव गच्छत्, अगिराधस्तु शक्रगजस्य चतुर्विंशत्यङ्गान् ॥ ६९ ॥

अविचालितचाग्रचमयोरनुरागादुपगूढयोः श्रिया ।

युयोरियदेव भिद्यते यदुपेन्द्रस्त्वमतीन्द्र एव सः ॥ ७० ॥

तत्र चैधस्य चैयदय भिद्यतऽयमेव विशेषः यत् त्वमुपेन्द्र इन्द्रसमीपवर्ती
शक्रमुगप्रेक्षा, स चातीन्द्रोऽतिप्रान्तशक्रो जितशक्र इत्यर्थः इति व्यतिरेकाल-
लाभः । एष चायो हरेरुपेन्द्रसङ्गत्यात् ननु तात्पर्यम् । कीदृशयोर्युययोरिति
धर्मान्तरसाध्यमाह-स तावदविचालितममेध रणे वा निषङ्गमशस्य चादचक्र
गच्छं पश्य, तथा प्रीत्या तस्यैव मेरितः । तवाप्यविचालितयजस्रः सनिहित
चाग्रचम सुदर्शनाप्यम् प्रमणा पश्यालिङ्गितस्त्वम् ॥ ७० ॥

उपेन्द्रार्थस्य विग्रहमात्र्यपेक्षानां हराणां—

भृतभूतिरहीनभोगभाग्विजितानेकपुरोऽपि विद्विषाम् ।

रुचिमिन्दुदले करोत्यजः परिपूर्णैन्दुरुचिर्महीपतिः ॥ ७१ ॥

अपिपिंसये । चित्रमिदं यत्सर्वसादृश्ये-अजो भगवानीश्वरश्चन्द्रखण्डे रुचिं सक्तिं करोति, शशिकलाभरणत्वात्, राजा तु परिपूर्णैन्दुरचिरखण्डमण्डलशशिकान्तिः, अतश्च हरस्य कलाशेषशशिरचित्वात् चैद्यस्य तु संपूर्णैन्दुरुचित्वान्महान् विशेषः । रुचिरभिलाषः कान्तिश्च । कीदृशोऽजः स वेति साम्यमाह-भगवांस्तावत् भृतभूतिरुद्धमत्सा, अहीनभोगमाह नागराजोपरीनः, विद्विषां त्रिपुरवासिनां विजितानेकपुरे दग्धत्रिपुरः । सोऽपि भृतभूतिर्धृतैश्वर्यः, अहीनभोगमागखण्डसुखसेवी, द्विषां च जितयहुपुरः ॥ ७१ ॥

नयति हुतमुद्धतिश्रितः प्रसभाङ्गमभङ्गरोदयः ।

गमयत्यवनीतलस्फुरद्भुजशाब्बाभृतमन्यमानतिम् ॥ ७२ ॥

अधिगम्य च रन्ध्रमन्नरा जनयन् मण्डलभेदमन्ततः ।

खनति क्षतसंहतिः क्षणादपि मूलानि महान्ति कस्यचित् ॥ ७३ ॥

घनपत्रभृतोऽनुगामिनस्तरसाकृष्य करोति कांश्चन ।

दृढमप्यपरं प्रतिष्ठितं प्रतिकूलं नितरां निरस्यति ॥ ७४ ॥

इति पूर इषोदकस्य यः सरितां प्रावृषिजस्तटद्रुमैः ।

कचनापि महानखण्डितप्रसरः क्रीडति भूभृतां गर्णैः ॥ ७५ ॥ चङ्कलकम् ।

यो राजा भूभृतां गर्णैरितीत्यं क्रीडति रमते नदीनां प्रावृषिजो जलांघ्र इव कूलवृक्षैः । कर्णमत्पाह-नयतीत्यादि । उद्धतिश्रितः उद्धतान् भूभृतां यः प्रसभं यत्ताद् हुतं शीघ्रं भङ्गं नयति मनक्ति नाशयति, अभङ्गरोदयः स्थिरोधर्तार्यश्चान्यं राजानमानति गमयति प्रहयति । कीदृशम् आनतिचशादवनीतले स्फुरन्तां भुजाधेयं शाब्बा विभर्ति यस्तम् । जलांघ्रोऽप्युद्धतान् देवदायांढोस्तटद्रुमान् घेनाद्भनक्ति, अन्यांश्च घेतसार्द्धाथलच्छाग्गाभुजान् नमयति, सोऽयम-द्रुरोदयोऽग्निश्वगविर्भाषो वापिकन्वान् ॥ ७२ ॥

किंच यः कस्यचिद्राशो रन्ध्रं दांशमवसरं वा प्राप्य क्षणादेव महान्ति स्थिराण्यपि मूलानि प्रनिष्ठाकारणानि मूलभूत्यादीनि अन्नतः कार्यममार्तां वान-

त्युन्मूलयति चालयति । क्षता संहतिः संहतत्वमेककार्यत्वं येन यत्र वा । किं
 कुर्यन् अन्तरा कार्यमध्ये मण्डलस्य राष्ट्रस्य चक्रस्य भेदं जनयन् उपजायं कु-
 र्यन् अत्र एव क्षतसंहतिः । रन्धाधिगमे तावदसौ भेदयति यावदेककृत्या अपि
 मूलसन्निवाद्भलन्ति । जलौघोऽपि द्रुमस्यान्तरा रन्ध्रं विवरं प्राप्य मण्डलस्य
 मूलदेशस्य भेदं क्षतिं जनयन् महान्त्यपि मूलान्युन्मूलयति । क्षतमूलसंहतिर्ना-
 शितमूलनैरन्तर्यः ॥ ७३ ॥

किंच कांश्चिद्रात्रो घनपत्रभृताऽपि संहतधोरणधारिणोऽपि तरसा धले-
 नाकृष्यानीयानुगामिनः पञ्चाद्याधिनः करोति, तथापरमन्यं राजानं प्रतिकूलम-
 प्रणतं सन्तं नितरां निगस्यति क्षिपति तिरस्करोति । दडं मृशं प्रतिष्ठितं लब्ध
 पदमपि धलेनापि समृद्धमित्यर्थः । जलौघोऽपि घनपत्रभृतः संहतकिसलययु-
 क्तानपि हुमांस्तरसाकृष्यानुगामिनः करोति, अन्यं च द्रुमं दडमपि प्रतिष्ठितं प्र-
 तिकूलं निरस्यति कूलान्तरे क्षिपति ॥ ७४ ॥

इति पूर इषोदकस्य यः सरिनां प्रावृषिजस्तद्वृमैः क्रीडति भूभृतां गणै-
 र्महानुवातः कचनाप्यखण्डितप्रसरो न कचिदपि भग्नयात्रोऽनिवारिनेच्छुः ।
 जलौघोऽपि महानुन्नतः प्रावृषेण्यत्वात्, अत्र एव न कचित् खण्डितप्रसरोऽ-
 निवृत्तरयः । कचनेति चनश्चिदर्थः । अखण्डितप्रसर इत्यसमर्थसमासः, नभः-
 कचिच्छब्देन सम्बन्धात् ॥ ७५ ॥ चतुर्भिर्झङ्गलकम् ॥

अलघूपलपङ्क्तिशालिनीः परितो रुद्धनिरन्तराम्बराः ।
 अधिरूढनितम्बभूमयो न विमुञ्चन्ति चिराय मेखलाः ॥ ७६ ॥
 कटकानि भजन्ति चारुभिर्नवमुक्ताफलभूपणैर्भुजैः ।
 नियतं दधते च चित्रकैरवियोगं पृथुगण्डशैलतः ॥ ७७ ॥

इति यस्य ससंपदः पुरा यदवापुः सदनेष्वरिस्त्रियः ।
 स्फुटमेव समस्तमापदा तदिदानीमवनीध्रमूर्धसु ॥ ७८ ॥ विशेषकम् ॥

यस्य राज्ञो रिपुर्नार्यः ससंपदः समृद्धाः सत्य इतीत्यं यत् सदनेष्वन्तःपुरे-
 पु पूर्वमवापुर्लेभिरे तदम्बण्डमेवाधुना विपत्तां गिरिच्छिद्रेषु स्फुटं नूनं प्रानुवन्ति ।
 तथाहि-अधुना मेखला गिरिमध्यभागाः ताश्चिरमद्यापि न मुञ्चन्ति सदायासात् ।
 कीदृशीमहाशिलाभालाशालिनीः समन्ताच्च व्याप्तनिःशेषाकाशाः । अरिस्त्रियः

कीदृश्य, अथिरूढा आश्रिता नितम्बभूमयो मेखलान्ता यामि । पूर्वमपि मेखला रशना नामुञ्चन् । कीदृशीर्महामणिमालाशालिनी, तथा परितः समन्ताद्बुद्ध ध्यातमवष्टब्धं वा निरन्तरं निर्विघ्नं नितरा धाम्बरं दुग्धं यामि । अथिरूढा मेखलपाधिष्ठिता उन्नता वा पीवरा नितम्बभूमिं शोणीतटं यासां स्त्रीणां ता अथिरूढनितम्बभूमयः ॥

किंच न च संप्रति मुक्कान्यविधयात्वात् त्यक्कान्यफलानि निरर्थकानि भूषणान्यङ्गदानादीनि यैस्तेस्तथाविधैर्भुजैः स्वमायचारिकमिरुपलजितास्ता अधुना फटकानि सानूनि ध्रुयन्ते, तथा पृथगो ये गण्डशला मुक्कपापाणांस्तेषु चित्रकैः प्राणिनिशेषे सदा अभियोगं दधत मृगं सह वसन्तीत्यर्थः । पुरा हि भुजैः फटकान्यङ्गदानि मेजु, गण्डेष्वेव च शैलेषु चित्रकस्तिलकैः सम्यन्धं बध्नु । कीदृशैर्भुजैश्चारुभिः, नयानि मुक्काफलानि भूषणं येषां तैः ॥ उक्त्वा च-यस्यैतत् सुखिता प्रापुर्गण्डेषु रिपुस्त्रियः । आप्नुयन्त्याद्रिमृङ्गेषु तत्सर्वं दुःखिता अपि ॥ इति त्रिभिर्विशेषकोऽयम् ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

महतः कुङ्कुरान्धकद्रुमानतिमात्रं ददधद् ददन्नपि ।

अतिचित्रमिदं महीपतिर्यदकृष्णामवनिं करिष्यति ॥ ७९ ॥

इदमत्यद्भुतं यद्वाजा महतः कुङ्कुरान्धकानव द्रुमान् नितरा दानाग्निरियं ददन्नपि भुवमकृष्णां करिष्यति । यत्र किलाग्निर्यद्भुतो द्रुमान् ददति तत्र भुयाः कज्जलादियशात् कृष्ण्या भाव्यम् । अथ बाहृष्णामवासुदेवाम् सर्वान् कृष्णान् कृष्णं च वीर्यो हनिष्यतीति वाक्यार्थः । कुङ्कुरा अन्धकाश्च क्षत्रियविशेषा कृष्णान्धकाः । घैतालीयं घृतम् ॥ ७९ ॥

परितः प्रमिताक्षरापि सर्वं विषयं प्राप्नुवती गता प्रतिष्ठाम् ।

न खलु प्रतिहन्यते कुतश्चित् परिभाषेव गरीयसी यदाज्ञा ॥ ८० ॥

यदामा यदादेशो न कुतश्चित् कस्मादपि प्रतिहन्यत सर्वं एव तद्वशोऽनुतिष्ठतीत्यर्थः । कीदृशी प्रमिताक्षरापि इदं कार्यमिति स्वल्पवर्णापि समन्तात् सर्वं विषयं देशं व्याप्नुवती सती प्रतिष्ठा गनाराहं प्राप्ता, सर्वत्रोपनिष्ठतीत्यर्थः । अत एव परिभाषयः नियमतुल्या । 'इको गुणवृद्धी' इत्यादिश्च दि परिभाषा मन्त्राक्षरापि परितः सर्वं विषयं "विचि वृद्धिः" रित्यादिकं व्याप्य प्रतिष्ठा गता न क्वचिद् व्याहन्यत सर्वत्रोपनिष्ठति । उक्तं च—“परिभाषां

परुदेशस्थिता सती सर्वे शास्त्रमभिज्वलयति प्रदीपवदि 'ति । गरीयसी सम
था । यत्नुरवधारणे, नेव व्याहन्यते इत्यर्थः । प्रतिहन्यते इति कर्मकर्तरि ल
कारः । वृत्तमोपच्छन्दसिकम् ॥ ८० ॥

यामूढवानूढचराहमूर्तिर्मुहूर्तमादौ पुरुषः पुराणः ।

तेनोद्धते सांप्रतमक्षतैव क्षतारिणा सम्यगसौ पुनर्भूः ॥ ८१ ॥

सा भूस्तेन राक्ष्सा रिपूञ्जित्वा सांप्रतमधुना पुनरक्षता समग्रा सम्यगनव
हेलया उद्यते पाल्यते । कासावित्याह—या भुय पुराण पुरुषो भगवान् वि
ष्णुर्ब्रह्मचराहमूर्तिं शतसूकररूप सन् आशौ पुरा मुहूर्तमूढवान् विभराचकार ।
या साक्षाद्भगवता मुहूर्तमात्र धृता सा भूमिस्तेन सम्यगुल्लते इति विशेषोक्त्या
सार्यभोमत्वकथनम् । अथ चाज्ञि—सा पुनर्भूयधूस्तेन सम्यग् विधियदुद्धते
परिणीयते या पुराणपुरुषो बृद्धमनुष्य ऊढवानुपायस्त । कीदृशः यस्य आ
मानुरहो दियसो यराहो यियाहदिवस "राजाह सविभ्यष्टच्" । ऊढा धृता
यराह पुनर्भूतिर्देहो येन स ऊढयराहमूर्ति, वृद्धत्यादुद्धाहसमनन्तरमेव यो मृत
इत्यर्थः । अन्येन चेदुद्धा किमित्यन्य उद्धाहयतीत्याह—यतोऽक्षता अभ्रपयो
नि, नद्याक्षतोद्धहन सांप्रत युक्त शास्त्रदृष्ट्यात् । यदाह—"पुनरक्षतयोनित्वा
दुद्धते या यथाग्निधि" इति । सा पुनर्भू । आप्यानिका वृत्तम् ॥ ८१ ॥

रजांभिरुद्धलितमाहयोद्धतौर्द्विषामथ क्षालितमङ्गनासुभिः ।

विलिप्यते यन्नरण्यद्वय नमन्नरेन्द्रचूडामणिरश्मिवर्णकैः ॥ ८२ ॥

मलिन रणरेणुभिः (१६।१२ श्लो०) रित्येतेनेधैतद्याख्यातम् । पुनरुद्धत्या-
द्यास्य न तथा बाहुल्येन पाठः । अनादरत्याञ्च न व्याप्यात्, पूर्वध्याख्या
नाच्च विशेषतर न किञ्चिदिति ॥ ८२ ॥

भूर्यासः कचिदपि काममस्वलन्तस्तुद्धत्वं दधति च यद्यपि द्वयेऽपि ।

कल्लोलाः सलिलनिधेरवाप्य पारं क्षीयन्ते न गुणमहोर्मयस्तदीयाः ८३

अनेनोदधेरस्य विशेषमाह—यद्यपि समुद्रोर्मय एतद्गुणमहोर्मयश्चातिवद्-
धो न कचित् स्पलन्ति नश्यन्ति, काममत्यर्थं चोन्नतास्तथाप्यन्धिरुल्लोला पार
प्राप्य शीर्यन्ते क्षीयन्ते, नन्वेतद्गुणा, ते हि नित्यमेव स्थिरा द्वीपान्तराण्यपि

प्राप्ताः । गुणानां तुङ्गत्वमुत्कृष्टत्वम् । गुणमहार्मयो गुणमहावृन्दानि । शीर्यन्ते इति कर्मकृतरिति । तेनावप्येति त्ययुर्पपद्यते । ग्रहर्षिणी वृत्तम् ॥ ८३ ॥

अधुना रवेर्विशेषमाह—

लोकालोकव्याहृतं धर्मरश्मेः शालीनं वा धाम नालं प्रसर्तुम् ।

लोकस्याग्रे पश्यतो धृष्टमाशु कामत्युच्चैर्भूभृतो यस्य तेजः ॥ ८४ ॥

यस्य रश्मिस्तेजः प्रतापो धृष्टत्वात् पश्यत एव लोकस्याग्रे उन्नतानपि भूभृतो नृपाणां भगिन्येष कामत्युल्लङ्घयति अभिभवति । तेजसो धाढ्यं तीव्रत्वम् । यदि वा इवार्थो बोद्धव्यो धृष्टमिवेति, धृष्टत्वात् किल सर्वसमत्तमन्याभिभवः क्रियते । स्यादेतत् सावित्रमपि तेज एवंविधमेवेत्याह—धर्मांशोश्च एडांशोर्धाम तेज उच्चैर्भूभृतः पर्यतान् प्रसर्तुमाक्रामयितुं नालं न समर्थं, यतो लोकालोकव्याहृतं लोकालोकव्ययेन पृथिवीपर्यन्तेन पर्वतेन निपिष्टप्रसरम्, न हि ततः परं भगवतस्तेजो याति । अनञ्जोत्प्रेष्यते—शालीनं वा अंधृष्टमिव । यः किंसाधृष्टः स लोकानामालोकेन व्याहन्यते, अतश्च रवेर्स्तेजो लोकालोकव्याहृतं चाधृष्टं च, नृपतेस्तु धृष्टं । लोकस्य पश्यत एव भूभृत आक्रामतीति महान्विशेषः । शालिनी वृत्तम् ॥ ८४ ॥

विच्छित्तिर्नवचन्दनेन वपुषां भिन्नोऽधरोऽलक्तकै-

रच्छाच्छे पतिताञ्जने च नयने श्रोणयो लसन्मेखलाः ।

प्राप्तो मौक्तिकहारमुन्नतकुचाभोगस्तदीयद्विपा-

मित्थं नित्यविभूषणा युवतयः संपद्वदापद्यपि ॥ ८५ ॥

तस्येमे तदीयाः शिशुपालीया ये द्विपस्तेषां युवतयः कान्ताः संपदीय विपत्तावपि इत्थमेतेन प्रकारेण नित्यविभूषणाः । तथाहि—संपदि तावत् वपुषां नवचन्दनेन विच्छित्तिर्विरचना अलक्तकेन यावकरमेनाधरो भिन्नो विशेषितः, नेत्रे च पतिताञ्जने अच्छाच्छे धवलप्रकारे, श्रोणयो लसन्मेखलाः किङ्कणशृङ्गाः, उन्नतो यः कुचाभोगः स्तनविस्तारः स मौक्तिकहारं मुक्तामलपं प्राप्तः, इत्थमेतेन नित्यविभूषणाः । आपद्यपि वपुषां नवेन चन्दनेन विच्छेदेन वियोगः, अलक्तकरोष्ठो भिन्नो वियुक्तः, नेत्रे च पतिताञ्जने अष्टाञ्जने अत एवाच्छाच्छे, श्रोणयोऽलसन्मेखला अकिङ्कणशृङ्गा नीरशृङ्गा इत्येकारप्रकारः । कुचाभोगश्च

मौस्तिकानां हारं मोषं वियोगं प्राप्तः, इत्यापद्यपि नित्यविभूषणाः संपदि वि-
विधभूषणा आपद्यपि विगतभूषणाः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८५ ॥

धीजादरमाह—

विनिहत्य भवन्तमूर्जितधीर्युधि सद्यः शिशुपालतां यथार्थम् ।

रुदतां भवदङ्गनागणानां करुणान्तःकरणः करिष्यतेऽसौ ॥ ८६ ॥

इति श्रीमाधमदृविरचिते शिशुपालवधकाव्ये षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

किं बहुना त्वां संपति संग्रामे सद्यो मारयित्वा राजा शिशुपालतां यथा-
र्थं करिष्यते नामान्वयं विधास्यति त्वच्छिशुनां पालनात्. यतोऽसौ करुणा-
न्तःकरणः करुणया घासितमन्तःकरणं मनो यस्य स करुणान्तःकरणो दया-
द्रवेताः । कदा विनिहत्य, भवदङ्गनागणानां रुदतां त्वल्ललना दृतीरनादित्ये-
त्यर्थः । अर्जितधीरधीनलक्ष्मीको विक्रमार्जितसमृद्धिः । रणे त्वां हत्वा भव-
त्कान्तास्तु क्रोशन्तीषु भवत्पुत्रान् पालानेव कारुण्याद्वाक्ये राजाभिषेक्यतीति वा-
क्यार्थः । औपच्यन्दसिर्क वृत्तम् । विपर्ययोऽतद्भारः, इति भद्रम् ॥ ८६ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायवर्य-आनन्ददेवायनि-धीवद्वभदेवाचार्यविरचिताया माधकाव्य-
सारदीकाया सन्देहविषयविशेषाख्योपेतम् षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

शिशुपालवधकाव्ये

सप्तदशः सर्गः

इतीरिते वचसि वचस्विनामुना युगक्षयक्षुभितमन्दरीयसि ।

प्रचुक्षुभे सपदि तदम्बुराशिना समं महाप्रलयसमुद्यत सदः ॥ १ ॥

अथ तत्सद सा समा प्रचुक्षुभे क्षोभ गतम् । कथम् अम्बुराशिना सम
मधिना सह, समुद्रोऽपि तदा चक्ष्म इत्यर्थः । यद्वा सदोधिपणमेतत् ।
कीदृश सद्यो विस्तृतत्वाद् दुर्बंगाहत्याद्यादधिना सम तुल्यम् । तथा महाप्रलये
सर्वनाशे समुद्यत विहिनोपोगम् । कदा चुक्षुभे अमुना दूतन वाग्मिना इती-
त्य वचनेऽभिहिते सति सपदि तत्समनन्तरम् । कीदृशे वचसि युगक्षयक्षु-
भितमन्दरीयसि कृपान्तावृत्तपातप्रचण्डे यथा युगक्षयक्षुभित गतं याति म-
हाप्रलयसमुद्यत समुद्रं क्षुभ्यत्येव दूतोक्ते वचसि जगत्सज्जिहीर्षुर्भगवद्बलनिधे-
शोऽक्षुभ्यदिति धाम्नायार्थः । प्रचुक्षुभ इति भावादिकस्य क्षुभस्तद् । सर्गेऽस्मिन्
रचिरा वृत्तम् । जर्मा मज्जा गिति रचिरा अनुग्रहः ॥ १ ॥

तमेव क्षोभमाह—

सरागया क्षुतघनधर्मतोयया कराहतिध्वनितपृथूरुष्टया ।

मुहुर्मुहुर्दृश्यनविलङ्घितौष्टया रूपा नृपाः प्रियतमयेव भेजिरे ॥ २ ॥

अथ राजानो रूपा भेजिरे क्षुधान्ता सरागया लोहितया नारणे कार्यो
पचारात् । तथा श्रुतं घनं प्रभूतं धर्मतोयं स्रग्दाम्बु यथा, शोषणं हि लोहित्य
मोदश्च जायते । तथा कराहत्या पाणिहन्तन ध्वनितं पृथूरुष्टं यस्या यथा
या, मुहुर्मुहुश्च दन्तर्विलङ्घित आक्रान्त आष्टोऽधरो यस्या यथा या, अत एव
प्रियतमयेव कान्तासमया । यथा प्रिया कचिन्मेव नथा तथा ने क्षुधेत्यर्थः ।
कीदृश्या सरागयानुरङ्गया अत एव क्षुतघनधर्मतायया । प्रेय मयोगादि
स्रग्दाम्बु जायन्त । तथा कराहत्या ध्वनितं पृथूरुष्टं यस्या ॥ २ ॥

सामान्येन नृपा इत्यभिधायाधुना विशेषेणाह—

अलक्ष्यत क्षणदलिताङ्गदे गदे करोदरप्रहतनिजांसधामनि ।

समुच्छलच्छकलितपाटलोपलस्फुलिङ्गवान् स्फुटमिव कोपपावकः ३

गदं गदाय्ये भगवदनुजे कोधाग्निः स्फुट इवालक्ष्यत मूर्त इव दृष्टः, यदि
या स्फुटं प्रत्यनमयेति । कीदृशे कोधात् पाणितलनाडितात्मीयस्क (नृ ? न्य)
देशेऽत गव जणेतैष दलिताङ्गदे पिष्टकेयूरेऽतश्च समुच्छलन्त उत्सवमानाः श
कलिताः स्फुटिता ये पाटलोपलाः पद्मरागास्त एव स्फुलिङ्गास्ते विद्यन्ते यत्र
स तथोक्तः । न तथाप्राप्र मत्यर्थीयं केचिद्दीपुः, यदाहुः—कर्मधात्याम्तरथीये
धिकीपिते प्रक्रियालाघवाद् बहुर्माहिरेव नाप्य इति । केचित्तु लाघवमनाट्टिय-
माणा इच्छन्त्येव एवाद्यजन्तादिवत्पृष्ठीसमासम्, यथा मनोरमेयं कस्येति ।
स्फुलिङ्गशब्दः पुंलिङ्गोऽपि, यथा ज्वरदलस्फुलिङ्गकणसंघयकणठकितमिति ॥ ३ ॥

अथजया यदहसदुद्यकैर्यलः समुल्लसद्दशनमयूखमण्डलः ।

रुपांशुणीकृतमपि तेन तत्क्षणाभिजं वपुः पुनरनघभिजां रुचम् ॥ ४ ॥

यतो हली यदवहलया वेगेनाहसत् तेन हस्तेनासौ कोपरश्चमपि स्वं गानं
भूयस्तस्मिन् क्षणे स्वां क्रान्तिं प्रापयत् शुक्लमेव द्यधात्, यतोऽसौ हान्यवशात्
स्फुरद्दन्तिगणवल्लवः, कोधेनापि हि हान्यो भवति यथा “तद्वत् कुविरण ह-
न्निभं” इत्यादि ॥ ४ ॥

यदुत्पतत्पृथुतरहारमण्डलं व्यवर्तत द्रुतमभिदूतमुत्सुकः ।

बृहच्छिलानटकठिनांसघटितं ततोऽभवद्भ्रमितमिवाग्निलं जगत् ॥ ५ ॥

उत्सुको भगवत्सुतो यदभिदूतं दूतसंमुखं व्यवर्तत परिवृत्तः, ततो हेतो-
र्महापापाण्यलकर्कशेन रुग्णधेन घटितमादृतं सत् समग्रमेव जगद् भ्रमितमि-
वासीत् चलितमिवाभूत्, धायते जगत्परिवृत्तमिवेत्यर्थः । कथं व्यवर्तत उत्प-
तद् उद्भूयन् समुच्छलत् पृथुतरं आशीयो हारमण्डलं मुक्ताकलापो यत्र तत्
उत्पतत्पृथुतरहारमण्डलम् ॥ ५ ॥

प्रकूप्यतः श्वसनसमीरणानिस्फुटोष्मभिस्तनुवसनान्तमारुतैः ।

युधाजितः कृनपरितूर्णवीजनं पुनस्तरां वदनसरोजमस्विदत् ॥ ६ ॥

कुक्षस्य युधाजितो राजन्यविशेषस्य मुखपद्मं तनुवसनान्तमारतै रृतप
रितूर्णप्रीजनमपि पुनस्तारामत्यर्थमस्विदत् घर्मित, यदि तालवृन्तानिलैस्ताद्वि
हितक्षिप्रधीजन कथं तर्हि अशस्त्रमित्याह-उच्छ्वासपवमानस्पर्शनं स्फुटोष्माभि
प्रकटोष्मभिर्गशोष्ण । धीजन समाश्वास । ईजतेर्विपूर्वस्य रूपम् ॥ ६ ॥

प्रजापतिकृतुनिधनार्थमुत्थित व्यतर्कयज्ज्वरमिव रौद्रमुद्बुतः ।
समुद्यत सपदि यथाय विद्विषामधिक्रुधं निषधमनौषधं जनः ॥ ७ ॥

निषधाख्य नृप जन समुद्बुतो भीत प्रजापतिकृतुनिधनार्थं युधिष्ठिरा
ध्वरविनाशार्थं ज्वरमिषोत्थित व्यतर्कयद्दहामास, नृपतिमखदाहाय नूनमिदं
ज्वरान्तरमजनीत्यवेदी (दि) त्यर्थ । पूर्वं किल रोद्रेण ज्वरेण धीरभद्राख्येन
प्रजापतेर्दक्षस्य सवोऽधानि । कीदृश निषध रौद्र घोर, द्विपता चाधाताय त
त्क्षणे समुद्यत कृतयत्नम्, अधिगता क्रुधेन तमधिक्रुध प्राप्तरोषम्, अनौषध
मधिकमानप्रशमनोपायम् । सोऽपि ज्वरो रौद्रो माहेश्वरो भगवद्विप्राना यधो
द्यत सक्रोधो निरोषधश्च । प्रजापती राजा दक्षश्च । रौद्र प्रतिभयो रुद्रस
दन्धी च ॥ ७ ॥

परस्परं परिकुपितस्य पिंपतः क्षतोर्मिकाकनकपरागपङ्कितम् ।

करद्वय सपदि सुधन्वनः स्वजैरनारतसृतिभिरधाव्यताम्बुभिः ॥ ८ ॥

कुक्षस्य सुधन्वनोऽप्योन्य करद्वय हस्तयुग्मं पिंपतो मृद्वत स्वजैरात्मो
र्थनिर्गतरूप्युतिभिरम्बुभि स्वेदजलैस्तदधाव्यत क्षालितम् । कीदृश पेयशाल
क्षतानां क्षुब्धानामूर्मिकाणां घालिकानां कनकपरागेण रुन्मरजसा पङ्कितं फटं
मित क्षितम् । धूलिजलयां संवन्धात् किल पङ्कमुत्पद्यते अत एवा'धाव्यत ।
पङ्कितं हि करादि क्षाल्यते ॥ ८ ॥

निरायतामनलशिखोज्ज्वलज्वलन्नखप्रभाकृतपरिवेशसंपदम् ।

अविभ्रमद् भ्रमदमलोल्लुकाकृतिं प्रदेशिनीं जगदिव दग्धुमाहुः ॥ ९ ॥

आह-प्रदेशिनीं तर्जनीमविभ्रमदुदयलयत् । एवविधा ह्येते क्रोधाग्नि
या । कीदृशीं निरायतामृजु द्राघीयसीं वा, तथा सप्तार्चिर्ज्वालावद् उज्ज्वला
भिलोहिनीमिरत एव ज्वलन्तीमिर्देदीप्यमानाभिर्नगप्रभाभि हता परिवेशसपद

भिवेष्टन यस्या अत एव भ्रमतोऽमलस्योल्मुकस्येव आहति सस्थान य
स्या । अतश्चोत्पद्यते-जगत् दग्धुमिवाविभ्रमत् । परिवेश परिवारणमभि
व्याति ॥ ६ ॥

दुरीक्षतामभजत मन्मथस्तथा यथा पुरा परिचितदाह्याष्ट्यया ।

ध्रुवं पुनः सशरममुं तृतीयया हरोऽपि न व्यपहत वीक्षितु दृशा ॥१०॥

मन्मथ कन्दपोवितारः प्रयुजस्तथा तेन प्रकारेण दुर्निरीक्षता दुर्दर्शनत्व
वैषम्यमभजत शिधाय ययामु प्रयुज्य ससायक ध्रुव निश्चित भगवान् कामा
रिपि पुनस्तार्त्तपीकया दृष्ट्या द्रष्टु न व्यपहत नाशकन् कदाचिन् । लाला
देन नेत्रेण कदाचिद्व्यस्ता त द्रष्टु न व्यपहतेत्याह-पुरा पूर्वं परिचितमभ्य-
स्त दाहे घाष्ट्यं प्रागल्भ्य यस्या । पुरा हि भगवता भवेन क्षणेन कामो
मस्मीकृत ॥ १० ॥

बिचिन्तयन्नुपनतमाहवं रसादुरः स्फुरत्तनुकहमग्रपाणिना ।

परामृशत् कठिनकठोरकामिनीकुचस्यलप्रमुपितचन्दनं पृथुः ॥११॥

पृथु कार्पण्ययुद्धमागतामकलयन् उरो भुजमध्य कराग्रेण परामृ(पृ)शत्
परामृष्टान् । कौटश रसात् गोयात् परिस्फुरत्तनुकहमुल्लसद्ग्रेम रोमाञ्चितम्,
तत्र कठिना रकशा कठोरा परिपूर्णा ये ललनास्तनतटास्ते प्रमुपितमुत्पु
मित मलयज पद्म । स हि शङ्करी ॥ ११ ॥

विलङ्घितस्थितिमभिवीक्ष्य रूक्षया रिपोर्गिरा गुरुमपि गान्दिनीसुतं
जनैस्तदा युगपरिवर्तवायुभिर्विवर्तिता गिरियतयः प्रतीयिरे ॥१२॥

गान्दिनीसुतमभूर परयया असुहृद्वाचा उल्लान्तमपाद कुत्र दृष्ट्वा लोकस्त
दा कल्पान्ताघातै कुलशेला विवर्तिता उन्मूलिता प्रतीयिरे प्रतिपेदिरे ज्ञाता ।
यत्राय गुरुर्गम्भीरोऽपि स्थितिमुज्जति तत्र स्यात्पराणां का गणेनेति भाव ॥१२॥

विवर्तयन् मदकलपीकृते दृशौ कराहतक्षिति कृत भैरवारवः ।

क्रुधा दधत्तनुमतिलोहिनीमभूत्प्रसेनजिद्वज इव गैरिकारुणः ॥१३॥

प्रसनविग्राम राजा सिन्दूरलोहितकारितुल्योऽभवन्, यतो रोषादतिरक्त
वपुर्बलन्, तथा मदागिले नेत्रे भ्रमयन्, अतश्च भैरवो धनिर्येन । कथ करेण

पाणिना आहता ताडिता क्षितिर्यत्र । गजोऽपि कुडो मदाविले दृशौ बलयति
कोरेण च भुवं हत्वा भैरवं गर्जति । मदां वीर्यविकारो दानं च ॥ १३ ॥

सकुङ्कुमैरचिरलमम्बुविन्दुभिर्गवेषणः परिणतदाडिमारुणैः ।

समत्सरस्फुटितवपुर्विनिःसृतैर्बभौ चिरं निचित इवासृजां लवैः । १४ ।

गवेषणाख्यो नृपोऽम्बुविन्दुभिः खेदजललवैर्वभौ रेजे । कीदृशैः सकुङ्कुमैः
काश्मीरकयुतैः, अत एव पद्मदाडिमफललोहितैः । अतश्चात्प्रेक्ष्यते-असृजां ल-
वैरचिरलं संहतं चिरं निचित इव व्याप्तो यथा । गधिरकणानां कोऽस्यागम
इत्याह-समत्सर रोपयुतमत एव स्फुटित भग्नं यद्वपुस्ततो निःसृतैर्निर्यातैः
॥ १४ ॥

ससभ्रमश्चरणतलाभिताडनस्फुटन्महीविवरयितीर्णवर्त्मभिः ।

रवैः करैरनुचिततापितोरगं प्रकाशतां शनिरनयद्रसातलम् ॥ १५ ॥

शनिः सात्यकिस्तत्पिता या ससंभ्रमः सवेगो रवैः करैः पातालं प्रकाश-
तामनयत् प्रकटीचकार । तस्य घृद्धस्य रसातले सूर्यभासां क आगम इत्या-
ह-चरणतलाभिघातेन स्फुटन्त्या मह्या गियरैश्छिद्रैर्विनीर्णं वर्त्म येषां तैर्दत्त-
मार्गैः, अत एवानुचितमनभ्यस्तं तापिता उरगाः पृदाकचो यत्र रसातले ॥ १५ ॥
प्रतिक्षणं विधुवति सारणे शिरः शिखिद्युतः कनककिरीटरमयः ।

अशङ्कितं युधमधुना विशन्त्वमी क्षमापतीनिति निरराजयन्निवा ॥ १६ ॥

सारणाख्ये नृपे शिरो विधुवति मूर्धानं धुन्वति सति वद्विनिभा दम्भ-
मुकुटाकिरणाः भूभृतो निरराजयन्निव नीराजितवन्त इव । किमर्थम्, अमी नृपा
इदानीं निमेषमेव युधं निधनं प्रविशन्तु, इत्यतो हेतोः । समरे हि प्रस्तुते
राज्ञां नीराजनं शान्तिकर्म रक्षार्यं क्रियते । दहनसदृशमुकुटाकिरणरूपिणीकृत-
राजकत्वाद् उत्प्रेक्ष्यताम् ॥ १६ ॥

दधौ चलत्प्रथुरसनं विवक्षया विदारितं विततवृहद्भुजालतः ।

विहूरथः प्रतिभयमास्यकन्दरं ललत्फणाधरमिव कोटरं तरुः ॥ १७ ॥

विहूरथसंज्ञो भूभृत् प्रतिभयं मथानकमास्यकन्दरं वद्वनचिह्नं दधौ यमा-
र, यतो विवक्षयाभिधित्तया विदारितं विवृतं चलत्प्रथुरसनं कम्पमानदीर्घ-

जहं, धितताः प्रसारिता वृद्धयो भुजा एव लता येन स तयोक्तः । कः कि-
मिव दधातीत्याह-भुजाकारधिततवृद्धतो वृक्षो ललत्फणाघरं स्फुरद्भुजं को-
टरं विवरं नीडे धत्ते, तदपि प्रतिभयम् । रात्रस्तस्यमानमास्यस्य कोटरं,
जिह्वायाः फणी, भुजानां लताः ॥ १७ ॥

समाकुले सदसि तथापि विक्रियां मनोजगमन्न मुरभिदः परोदितैः ।
धनाम्बुभिर्बहलितनिम्नगाजलैर्जलं नहि व्रजति विकारमम्बुधेः
॥ १८ ॥

तथा पूर्ववत् सदसि संसदि समाकुलेऽपि क्षुभितेऽपि सति भगवत्तत्त्वतो
विकारं नाप विवृतिं न ययौ न क्षुभे । युक्तं चैतत्, यस्मात् उल्लासितल-
लितैर्दैरपि मेघजलैर्नैवाग्निः क्षुभ्यति ॥ १८ ॥

परानमी पदपधदन्त आत्मनः स्तुचन्ति च स्थितिरसतामसाविति ।
मुमोच न प्रकृतिमविस्मितः स्मितं मुखं दधच्छशधरमुग्धमुद्धवः ॥ १९ ॥

उद्धवो गुरुरित्यतो हेतोः प्रकृतिं न मुमोच स्वभावं न जहौ न क्षुकोपे-
त्यर्थः । कुत इत्याह-धर्मी भुजना यन्परानम्यान् अपवदन्तं निन्दन्ति, यद्या-
त्मनः स्वान् स्तुचन्ति, असावसर्ता खलानां स्थितिः स्वभावः । अतश्च प्रकृति-
रेवा चैवस्य पतङ्गकभापणं नासौ कोपस्थानमित्यवगच्छन् न क्षुक्षुभे । कीदृ-
शोऽसौ अपिधमानं विसितं विस्मयो यस्यासावविस्मितः । सर्वज्ञोमेऽपि स्वय-
मज्ञोभात् प्रायशोऽन्ये विस्रयन्ते, एते च क्षुभिता नतु वयमपीति । तथा मुखं
दधत्, कीदृशं स्मितं विकसितं प्रहृष्टमत एव शशधरमुग्धं शशाङ्कमनोह्रम् ।
“अपाद्धवः” इति तडि कृतेऽपवदन्त इति रूपम् । अपवादो गर्हा । यदुक्तम्
“अपवादमुपकोशं निर्वादमवर्णवादमतिवादम् । क्षुभते निन्दाभिख्यान्” इति
॥ १९ ॥

निराकृते यदुभिरिति प्रकोपिभिः स्पशे शनैर्गतवति तत्र विद्विषाम् ।
मुरद्विषः स्थनितभयानकानकं चलं क्षणादथ समनह्यद्राजयं ॥ २० ॥

अथ शीरेः सैन्यं क्षणादेवाजयं युद्धाय समनह्यत् समवर्मयत् । कदेती-
स्थं प्रकोपितैः कुर्क्षैर्वादेर्वनिराकृते निर्मल्लिते तस्मिन् चैवस्य स्पशे दूते स्वैरं
गतं सति । कीदृच्यलं स्थनितभयानकानकं वादितभीषणसंज्ञापटहम् । आज्ञिः

संयत् ॥ २० ॥

मुहुः प्रनिस्खलितपरायुधा युधि स्ववीयसीरचलनितम्बनिर्वरा ।

अदंसयन्नरहितशौर्यदंसनास्तनूरयं नय इति वृष्णिभूभृतः ॥ २१ ॥

वृष्णयश्च ते भूभृतो वृष्णिभूभृतः तनूमूर्तोरदंसयन् समनीनहन् । किं भयेन नेत्याह-अये नय इति शास्त्रोक्ता नीतिरेषा यत् संनहनीयमिति नयेन समयमेयन् नतु शरीररक्षायै । यतस्ता अरहितशौर्यदसना अरहितमत्यहं शौर्यमेव दंसनं वर्म याभिर्येवां पारुषकवचिता इत्यर्थः । तथा युधि संयति मुहु-रसकृत् प्रतिस्खलितानि प्रतिहनानि परायुधानि रिपुप्रहरणानि यासाम् । स्ववीयसीरतिस्थूलाः, अचलनितम्बैः पर्यंतप्रस्थनिर्वरास्तुल्या, अद्रिद्रदीयसीरित्यर्थः । “स्थूलदूरेत्यादिना ईषसुनि लकारलोपे गुणे च स्ववीयसीरिति रूपम् । अदंसयन्नित्यात्मनेपदाभावश्चिन्त्यः ॥ २१ ॥

दुरुद्वहाः क्षणमपरैस्तदन्तरे रणश्रवादुपचयमाशु विभ्रति ।

महीभृतां महिमभृतां न संममुर्मुदोऽन्तरा वपुषि बहिश्च कञ्चुकाः २२

राज्ञां तस्मिन्नन्तरे युद्धायसरे वपुषि देहेऽन्तरा विभ्रते मुद उद्धवा न संममुर्न घवृतिरे, बहिश्च बाह्ये देहस्योपरि कञ्चुकाः कवचाः । तोपस्यागमने हेतुमाह-महिमभृतां माहात्म्ययुक्तानां तेजस्विनाम् अत एव । कीदृशे वपुर्गीति कञ्चुकायतेने हेतुमाह-रणश्रयात् जन्याऋर्गनादुपचयं वृद्धिं विभ्रति दधति, मनोरथप्रार्थितसंप्रामथयणादुच्छसिते इत्यर्थः । कीदृशा मुदः कञ्चुका वा अ-परैरन्यैः क्षणमपि दुरुद्वहा दुर्धराः । नहि तां मुदं तं च कवचमधीरां दुर्बल-श्च बोद्धुं शक्नोति । श्रुतिः धवः । “श्रुदोरप्” ॥ २२ ॥

सकल्पनं द्विरदगणं वरूथिनस्तुरङ्गिणो जयनयुजश्च याजिनः ।

त्परावतः स्वयमपि कुर्वतो नृपाः पुनः पुनस्तदधिकृतानतत्परम् ॥ २३ ॥

तत्रेभरथाभ्वेऽधिकृतान्^१ स्यञ्छयेवेदमिदं कुर्वतोऽपि चिदघानानपि राजा-नोऽसदृशतत्परम् अचूचुदन् त्वरयामासुः । किं कुर्वतः द्विरदगणं हास्तिकं स-कल्पनं शारिङ्गजदियुक्तं तथा वरूथिनो रथान् तुरङ्गिणोऽभ्ययुक्तान्, यद्विवा तु-रङ्गिणो रथान् वरूथिनो गुप्तिमनो रक्षायुतान् याजिनश्चाभ्यान् जयनयुजः स

मरोपकरणयुतान्, जयने शूलं यस्य पक्ष्मरेति प्रसिद्धिः । अत एव स्वाधि-
कारख्यापृतत्वात् त्वरायतः सत्वरान् तत्रापि नृपा अतत्वरन् । त्वरयतेर्लङ्,
च्लेश्च । “अत् स्मृदत्वरप्रयत्नदस्तृस्यशाम्” ॥ २३ ॥

युधे परैः सह दृढवद्वकक्षया कलकणन्मधुपगणोपगीतया ।

अदीपत द्विपद्यया सवारिभिः करोदरैः स्वयमथ दानमक्षयम् ॥ २४ ॥

द्विपद्यया गजतया सवारिभिः सज्जलैः करोदरैः पुष्करधिवरैरात्मना प्र-
भूतं दानं यदोद्दीपयत व्यतारि । समरदर्शनादि सत्कुञ्जप्राप्य भ्रातृन् । कीदृश्या
परैः सह युधे युद्धाय दृढा यज्ञा कन्या मण्यवन्धनं यस्याः, तथा कलं क-
णता मधुपकुलेनोपगीतया गीयमानया । योऽपि वीरो रणाय वद्वकक्षयः स व-
न्दिमागधमधुपैर्गीयमानयशाः सवारिभिः करैरक्षयं दानं ददाति ॥ २४ ॥

सुमेखलाः सिततरदन्तचारवः समुल्लसत्तनुपरिधानसंपदः ।

रणैषिणां पुलकभृतोऽधिकन्धरं ललम्बिरे सदसिलताः प्रिया इव ॥ २५ ॥

रणैषिणां युयुत्सूनामधिकान्धरं कण्ठे सत्यः प्रशस्ता असिलताः खड्गयष्ट-
यो ललम्बिरे लम्बिताः प्रिया इव, प्रिया अपि तेषां निर्यतां गले सेगुरित्य-
र्थः । अधुना श्लेषः-असिलतास्तायत् शोभना मेखलाः कोशबन्धा यासां ताः
सुमेखलाः । सितनरेण वन्तेन मुष्टिदेशस्थेन चारवश्चाव्यः । समुल्लसन्ती सु-
न्रिष्टा स्फुरन्ती वा तनोः सूक्ष्मस्य परिधानस्य परिवारस्य कोशस्य संपदुत्क-
र्षां यासाम् । पुलकं शुण्विशेषं विभ्रतीति पुलकभृतः । प्रियास्तु सुमेखलाः
सद्रशनाः अतिधवलदशनमनोहराः स्फुरत्तनुदुगूलसंपदः पुलकभृतो रोमाञ्चधा-
रिण्यः ॥ २५ ॥

मनोरमैः प्रकृतिमनोरमाकृतिर्मयप्रदैः समितिषु भीमदर्शनः ।

सदैवतैः सततमथानपायिभिर्निजाङ्गबन्धुरजिदसेन्यतायुधैः ॥ २६ ॥

अथ भगवान्मुणोरिरायुधैः खड्गचक्रगदाधनुर्भिरख्येयताभानि । कथं नि-
जाङ्गवत् स्वशरीरैरिव । तेषां साम्यम्-आयुधैर्मनोरमैः भगवानपि स्वभावर-
म्यसंस्थानः । तैर्मयप्रदैः सोऽपि युधि भयानकालोकनः । ॥ ॥ सदैवतैः सदा
चानपायिभिरविषुक्तैः सोऽपि सदैवतः सनातनश्च । अङ्गे शरीरं, तच्च निरूप्य-
माणं भगवानेव ॥ २६ ॥

अवारितं गतमुभयेषु भूरिशः क्षमाभृतामथ कटकान्तरेष्वपि ।

मुहुर्युधि क्षतसुरशत्रुशोणितप्लुतप्रधिं रथमधिरोहति स्म सः ॥ २७ ॥

स दय स्यन्दनमारोहति सारुरोह । कीदृशमुभयेषु द्वयेषु भूभृता रा जपर्वताप्याना कटकान्तरेषु स्कन्धाधारमध्यसानुमध्याख्येषु अनिवारितमप्रति पिद्ध सन्त भूगिशो बहुशो गत प्रविष्ट, तथा मुहुरसकृत् युधि सयति क्षता ये सुरशत्रवो दानवास्तेषा शोणितेन क्षतजेन प्लुता व्याप्ता प्रधिर्नेमिर्यस्य त तथोक्तम् । एतेन सापरायिक रथमारूढ इत्युक्तं भवति ॥ २७ ॥

उपेत्य च स्वनगुरुपक्षमारुतं दिवस्त्रिधा कपिशितदूरदिङ्मुखः ।

अकम्पितस्थिरतरयाष्टि तत्क्षणं पतत्पतिः पदमधिकेतनं दधौ ॥ २८ ॥

पतत्पति पत्तिनाथो गरुडस्तस्मिन् क्षणेऽधिकेतन विद्धे पद दधौ स्थान ययन्ध । नथम् अकम्पिता स्वेयसी स्थिरतरा मुददा यष्टिर्दण्डो यत्र । किं हृत्या दिव स्वर्गादुपेत्यागत्य । कथं क्षण, स्वनेन या गुरुर्दु सह पक्षवातो यत्र । कीदृगसौ त्रिधा वनकभासा कपिशितानि पिशङ्गितानि दूरमत्यर्थं दि ङ्मुखानि येन ॥ २८ ॥

गम्भीरताविजितमृदङ्गनादया स्वनश्रिया हतरिपुहंसहर्षया ।

प्रमोदयन्नथ मुखरान् कलापिनः प्रतिष्ठते नवघनवद्रथः स्म सः ॥ २९ ॥

अथ रथ प्रतिष्ठते स्म चत्वाल । किं कुर्वन् नवघनयत् प्रावृष्टिकमेघ इव स्वनश्रिया मयूराश्चन्दयन् । रथचीत्कार हि श्रुत्वा अभ्रस्वनाशङ्कया मयूरा हृष्यन्ति अत एव मुखरान् सशब्दान् । कीदृश्या तथा गाम्भीर्येण विजितो मुरजध्यनिर्यया, तथा हतरिपुहंसहर्षया क्षपितारिचक्राङ्गोदधया । यथाभ्रमपि प्रमो दितकलापि, गाम्भीर्याभिभूतमृदङ्गनाद् हतहंसहर्षं च मानसगमनक्षेत्रान् ॥ २९ ॥

निरन्तरस्थगितदिगन्तरं ततस्तदुचलहलमवलोकयञ्जनः ।

विकौतुकः प्रकृतमहाप्रवेऽभवद्विशृङ्खलप्रचलितसिन्धुवारिणि ॥ ३० ॥

समप्रावृताशाधिप नत्सैन्य प्रतिष्ठमान पश्यन्लोको निष्टहसलप्रचलिते निर्मयादक्षुभिने सिन्धुवारिणि जलधिजले निष्पुनूहलोऽभवदामीत् दृष्टदर्शान् प्रवृत्त प्रस्तुतो महान स्रव पूर सौमो यत्र तस्मिन्, कल्पान्ते किल जनस्य

समप्रव्याप्तहरिति लुभ्यन्मुदधौ कौतुकं भवति, तच्चोच्चलद्बलं दृष्ट्वा दृष्टदृष्टव्यत्वात् न कुतद्बलं पदं चक्ष्णाति । प्रकृतीति पाठे प्रकृतिमहाप्रवे महाभूतसत्तये कल्पान्ते विशृङ्खलं प्रचलितं यत् सिन्धुवारि तत्र जनो त्रिकौतुकोऽभवदिति व्यधिकरणे सप्तम्यौ ॥ ३० ॥

बवृंहिरे गजपतयो महानकाः प्रदध्वनुर्जयतुरगा जिहे'पिरे ।

असंभवद्भूतगिरिगह्वरैरभूत् तदारवैर्दलित इव स्व आश्रयः ॥ ३१ ॥

महेभा चगजुं, बृहत्पटहा दध्वनु जयाश्वा ववाशिरे । अत एव तेपा गजादीनामारव शब्द स्व आश्रय शब्दस्यात्मीय आधार आकाशाख्यो दलित इवामघत् भग्नतुल्य आसीत्, यतोऽसंभवद्भि खेऽवतमानेस्तथा भूतगिरि गह्वरै पूरितपर्वतगह्वनेरिति कमधारय । बवृंहिर इत्यात्मनेपद चिन्त्यम् ॥ ३१ ॥

अनारतं रसति जयाय दुन्दुभौ मधुद्विपः फलदलघुप्रतिस्वनैः ।

विनिष्पतन्मृगपतिभिर्गुहासुखैर्गताः परां मुदमहसन्निवाद्रयः ॥ ३२ ॥

भगवदुन्दुभौ जयाय सततं ध्वनति सति प्राप्तगुरुहर्षत्वात् महीध्रा दरीवस्तरहसनिय । कीदृशरिति हासञ्ज्ञान हेतुमाह-निर्यत्केसरिभि, यत् प्र निविम्बितगुरुप्रतिध्वनिभि । यदा हि दृक्कास्ताव्यन्ते तदा तत्प्रतिध्वनेन लुभिता सिंहा गुहाभ्या निर्यान्ति अतश्च सिंहाना शौक्यात् ज्ञायते भगवज्जया नन्दिता नगा हसन्तीति । हासो हि शुक्ल ॥ ३२ ॥

जङ्गीकृतश्रवणपथे दिवौकसां चमूरये विशति सुराद्रिकन्धराः ।

अनर्थकैरजनि विदग्धकामिनीरतान्तरक्वणितविलासकौशलैः ॥ ३३ ॥

विदग्धाना प्रोढाना कामिनीना निधुवनमध्य यन्मणित तस्य ये विलासा लीलास्तत्र कौशलानि नैपुणानि तैर्निर्यत्केनित्यलैरजनि समपादि, कदा सुराद्रिकन्धरा चमूरये विशति सति । कीदृशे देवाना यधिरितिकर्णमार्गे । मेरुगुहासु हि देवा रमणीभि सह रन्तुमारब्धा यावत् दुन्दुभिध्वनिभि सर्वं व्यान शे तावन्मणितादरश्रवणान् निर्यत्कत्वम् ॥ ३३ ॥

अरातिभिर्युधि सदयुध्वनो हतान् जिघृक्षवः श्रुतरणतूर्यनिःस्वनाः ।

अकुर्वन् प्रथमसमागमोचितं निरोज्झित सुरगणिकाः प्रसाधनम् ॥ ३४ ॥

सुरगणिका अप्सरसो नवसगमयोग्यमलकरणमुवेत व्यधुः, यतोऽराति
भिर्युधि निहतान् जिघृक्ष्वो ग्रहीतुकामाः । कीदृशान् हतान् सह प्रवृत्त्वाद्-
रातिभिः साकं युध्यन्ते इति सहयुध्वनः । “सहे च” इति कनिष्ठा युद्धं प्रस्तुत
मिति कथं ता अमसन्त्याह-आरणितसमरवादिप्रध्वनयः । कीदृक् प्रसाधन
चिरांभिनः बहुकालपरित्यक्तम्, सप्रामादये वीरसमागमाभावात् ॥ ३४ ॥

प्रचोदिताः परिगतयन्तृकर्मभिर्निपादिभिर्विदितमताङ्कुशक्रियैः ।
गजाः सकृत्करतललोललालिकाहतासकृत्प्रणदितघण्टमागयुः ॥ ३५ ॥

अथ गजा स्तम्भेरमा आययुराजगुः सनामघ्य प्राजितन्, यता निपादि
भिराधोरणैः प्रचोदिता प्रेरिता । किंभूतं परिगतं ज्ञातं यन्तृकर्म इति विद्या
पारो यैः, तथा जिदिता जाता मता अमीष्टा अनुद्विजिर्ना अङ्कुशक्रियां कृषि
व्यधकर्म यैः । यदि चास्माद् विज्ञो विमेर्तस्येव विदितं भयं यस्या सा विदि
तभया अङ्कुशक्रिया येषां तैर्विदितभयाङ्कुशक्रियैः । कीदृशा गजा करतलेन लो-
लया त्वरितया लालिकया लालनेन सान्वनेन असह्यवाहतास्फालिता कचिन्तु
लालिका कन्यासंस्थानमाहननमाण्टमाह । करतले लोलया चटुलया लालिकया
आहता इति । अतः गजान्गत् पुनः पुनः प्रणदिता घण्टा यनागमः । सहत्
सदैवगारयो, इत्यं यमे (?) ॥ ३५ ॥

सवित्रमक्रमणचलैरितस्ततः प्रकीर्णकैः क्षिपत इव क्षिते रजः ।
व्यरसिपुर्न खलु जनस्य दृष्टयस्तुरङ्गमादभिनवभाण्डभारिणः ॥ ३६ ॥

लोकस्य दृष्टयोऽभ्यासं व्यरसिपुर्न न्ययतन्तः, अनवरतं दृष्टोऽस्तावित्यर्थः ।
कीदृशान् सवित्रममतिनृणं विजमांस्वित वा यन् भ्रमणं गमनं तेनेतस्तनश्चला
नि कम्प्राणि यानि प्रकीर्णकानि चामराणि तैः भृङ्गेषु क्षिपत इव निरभ्यमानाश्च
था । तथा अभिनवभाण्डभारिणा नृनमालकारधारिणः । भाण्डमभ्यभूषणम् ।
व्यरमिपुर्गतिं लुट् “यमिरमिनम्याता मुक्च” इदं च ॥ ३६ ॥

चलाङ्गुलीकिसलयमुच्छ्रितैः करैरच्यत स्फुटकृतकर्णतालया ।
मद्रोद रुद्रव रुद्रभित्तिसङ्घिभिः कलस्वनं भ्रमरगणैरगीयत ॥ ३७ ॥
असिच्यत प्रशमितपांसुभिर्मही मद्रास्तुभिर्धृतनवपूर्णकुम्भया ।
अवाचत अरण्यसुगन्धं समुन्नमत्पयोधरध्वनिगुम् तूर्यमानकैः ॥ ३८ ॥

उदासिरे पवनविधृतवाससस्ततस्ततो गगनलिहश्च केतवः ।

यतः पुरः प्रतिरिपु शार्ङ्गिणः स्वयं व्यधीयत द्विपघटयेति मङ्गलम् ॥ ३६ ॥

भगवतः प्रनिरिपु विपक्षसंमुखं यतो गच्छतो द्विपघटया इतीत्यं मङ्गलं
शुभं स्वयं पुरोऽग्रे व्यधीयत । तथाहि-तया उच्छ्रितैः करैरनृत्यत नृत्यम् ।
कथं चलानि चटुलानि अङ्गुलीकिसलयानि करशाखापल्लवा यत्र । कीदृश्या
तया स्फुटं कृतः कणतालः श्रोत्रविज्ञेयो यया । तथा मधुपवृन्दैः करणभूतै-
स्तया मधुरध्वनि आगीयत गीतम् । कीदृशैः मद्भेदकेन द्रवा आर्द्रा दानाम्बु-
द्राविणी वा कटभित्तिर्गण्डस्थली तत्र सङ्गिभिर्लिनैः, किञ्च धृता नवाः पू-
र्णाः झुजाताः कुम्भा मस्तका यया तयैवंदिधया अपास्तधूलिभिर्दानजलैरसि-
च्यत उच्चावभूवे । तथा आनकैः पटहैः करणभूतैस्तया तूर्णमवादि धावितम् ।
कीदृशं भ्रवणसुखं श्रोत्रसुखकारि तथा समुद्यमन्तः स्वे उद्गच्छन्तो ये पयोधरा
मेघान्तेपां यो-ध्वनिस्तद्वद् गुरु गम्भीरम् । तथा नभःस्पृशोऽत एव च घात-
कम्पितपताका इतस्ततः केतवो ध्वजा उदासिरे उच्चिच्छिपे ऊर्ध्वाकृताः । इत्थं
शौरैर्जयार्थं निर्यातस्य द्विपघटया स्वयं मङ्गलमकारि । अन्यस्यापि भटस्य रि-
पून् जेतुं गच्छतो धारयिलासिनीजनतया स्वयं मङ्गलं कियते । तथाहि-तया
कृतन्यक्ततालया चलदङ्गुलीकिसलया नृत्यते मधुरं च गीयते, तथा प्रशमित-
पांसुभिरम्बुभिर्महौ सिच्यते, नवाश्च पूर्णकुम्भा धार्यन्ते, श्रोत्रसुखं च धाद्य-
ते, उच्चाश्चलांशुकाः केतव उन्नाम्यन्ते ॥ विशेषकोऽयम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

न शून्यतामगमदसौ निवेशभूः प्रभूततां दधति बले चलत्यपि ।

पयस्यभिद्रवति सुबं युगावधौ सरित्पतिर्नहि समुपैति रिक्तताम् ॥ ४० ॥

असौ नियेशभूः सेनासंनिवेशस्थानं चलत्यपि सैन्ये शून्यतां नागमत् रि-
क्ततां नासत्ताद्, यतः प्रभूततां बाहुल्यं दधति विभ्राणे बहुलत्वादि ऊनत्वं न
भयति । अत्रैव दृष्टान्तः-कल्पान्तेऽग्निजले जौली व्यश्नुवाने सत्युदाधिः सरि-
त्यतिव्यात् नैव रिक्ततामेति न शून्यत्वमेति ॥ ४० ॥

यियासितामथ मधुभिद्विवस्वना जनो जरन्महिपविपाणधूसराम् ।

पुरः पतत्परयलरेणुमालिनीमलक्षयादिशमभिधूमितामिव ॥ ४१ ॥

मधुभिदेव तेजस्वित्वात् ध्वजमाण्धर्मयोगाच्च विवस्वान् अर्थमा तेन जि-

गमिषितामाशा लोकोऽभिधूमितामिवालक्ष्यत् धूमधूमामिवाक्षत्, यत पुरोऽग्रे
पतन्त परवलरेणु मलते विभर्ति, अत एव जरदमहिषविपाणकुरुताम् । यापि
रविणा दिक् विपासिता सामिधूमितेत्युच्यते । यदुक्तम् “अक्षरिणी दिग्गवि
विप्रयुक्ता यस्या रविस्तिष्ठति सा प्रदीप्ता । प्रधूमिता यास्यति या दिगीश
मेया प्रशस्ता शुभदाश्च ता स्युः” इति ॥ ४१ ॥

मनस्विनामुदितशुरुप्रतिश्रुतः श्रुतास्तथा न निजमृदङ्गनिःस्वनाः ।
यथा पुरः समरमुन्मोदतद्विपद्वलानकध्वनिरुदकर्षयन् मनः ॥ ४२ ॥

मानिनामुत्पन्नगम्भीरप्रतिस्वना अपि स्मुरज्जघनयो न तथा मनोऽकर्षं
यन् रमसीचक्र युद्धे उत्कृष्ट व्यधुः, यथा पुरस्त्यसग्रामप्रारम्भोद्दिष्ट शत्रु
सैन्यपटहनिनद उदकर्षयदुत्कृष्ट व्यधात् रणरसिक चकार । परवलतूर्यश्रवणात्
सुतरा युयुत्सा घीगणामुदपादीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

यथा यथा पटहरवः समीपतामुपाययौ स हरिवराग्रतःसरः ।
तथा तथा हृषितवपुर्मुदाकुला द्विपांचमूरजनि जनीव चेतसा ॥ ४३ ॥

यथा यथा भगवद्वरपुर सर स नूर्यधनिर्निकटत्र प्राप तथा तथा रिपुप
ताकिनी हृषितवपुः कण्ठकितदेहा सती मुदाकुला हर्षयन्ना चेतसा अजनि य
भूव, निर्भयहृदयासीदित्यर्थः । जनीव बध्निव । सा हि यथा यथा वरस्य
भर्तुरग्रेसर पटहरवः समीप्यमेति तथा तथा सरोमाञ्चा मुदाकुला च भवति ।
अग्रेऽग्रतः, आद्यादित्यात्तसि । अग्रतः सरतीत्यग्रेसर । “पुरोऽग्रतोऽग्रेषु स
नैः” । हृषितमिति हृषि तुणवित्यस्य रूपम् । जनी महाराज्ञी ॥ ४३ ॥

प्रसारिणी सपदि नभस्तले ततः समीरणभ्रमितपरागरूपिता ।
व्यभाव्यत प्रलयजकालिकाकृतिर्विदूरतः प्रतिबलकेतनावली ॥ ४४ ॥

विदूरतो दूरादेव प्रतिबलकेतनावली शत्रुसैन्यचिह्नपङ्क्तिर्यभान्यत आलु
लोके चक्षुर्विषय प्राप्ता । कीदृशी भण्दि पटहरानन्तरमेव नभस्तले पश्यते
प्रसारिणी प्रसृता । तथा गानजुध्वरजोधूमरितेत्यनिमित्तकथनम्, अतश्च प्रल
यजकालिकारूति वरपान्नादिनमेघमालासंस्थाना । सापि नम प्रसारिणी घानभ्र
मितपरागरूपिता च ॥ ४४ ॥

क्षणेन च प्रतिमुखतिग्मदीधितिप्रतिप्रभास्फुरदसिद्धुःखदर्शना ।

भयंकरा भृशमपि दर्शनीयतां यथावसावसुरचमूश्चमूभृताम् ॥ ४५ ॥

असावसुरचमूर्दितान्यवचेद्यपताकिनी चमूसृतां माधवमूभृतां क्षणेन दर्शनीयतां यथा पेत्, चिद्बालोक्त्यात् क्षणेन दृष्टेत्वर्थः । कीदृशी भृशं नितान्तं भयंकरापि घोरपि । अपिर्विरोधे । या किल मयकारिणी सा कथं दर्शनीया रम्या स्यात् । तथा प्रतिमुखः प्रतियलसंमुखो यस्तिग्मदीधितिश्चण्डांशुस्तस्य या प्रतिप्रभा प्रतिवेद्यता कान्तिस्तया स्फुरन्त उल्लसन्तो येऽस्यः कौक्षेयकाः तैर्दुःखदर्शना दुर्दर्शा दुरीता । एतेनानिमित्तं सूचितम् । नहि रविः संमुखो जयाप । पापि दुःखदर्शना सा कथं दृश्यत्वं यार्तस्यपि विरोधः ॥ ४५ ॥

पयोमुचामभिपततां द्विवि द्रुतं विपर्ययः परित इवातपस्य सः ।

समक्रियः समविपमेष्वथ क्षणात् क्षमातलं बलजलराशिरानशे ॥ ४६ ॥

अथ स माधवीयः सैन्यान्धिः क्षणेनैव परितः गोलीपृष्ठमानरो व्याप । कीदृशः समविपमेषु समक्रियः सुगदुर्गेषु तुल्यधिक्रमः । क इव व्याप अन्धानां च पातां यथातपस्य विपर्ययशङ्काया द्रुतमाश्रु समन्तात् मुचमश्नुते ॥ ४६ ॥

ममौ पुरः क्षणमिव पश्यतो महत् तन्द्वरश्रितभुवनस्य तस्य तत् ।

विशालतां दधति नितान्तमायते बलं द्विपां मधुमथनस्य बक्षुपि ॥ ४७ ॥

तस्य भगवन्तत् सैन्यं रिपुसैन्यं क्षणमिवाग्रं पश्यतः बक्षुपि महदपि ममौ वपुते, ईजक्षमात्रेण समग्रं यलमियदेतत् इति दृष्ट्वासौ पर्यच्छैत्सीदित्वर्थः । किंशिष्टस्य तस्य तनावुदरे स्थितानि भुवनानि यस्य । किंभूतेऽविण विशालतां दधति पृथुले भृशं चायते दीर्घे । एतदुक्तं मयति-स्थले कुक्षौ यस्य जगन्ति मनुस्तस्य पृथुदीर्घेऽक्षि यद्वलं वृत्तं तत्र विग्रमित्वर्थः ॥ ४७ ॥

मृशस्त्रिदः पुलकविक्रासिपूर्तयो रसाधिके मनसि निविष्टसाहसाः ।

मुखे युधः सपदि रनेरिवाभवन् ससंभ्रमाः क्षितिपचमूवद्गणाः ॥ ४८ ॥

क्षितिपचमूय एव शब्दस्तासां गयीं विसरा. युधः समितो मुखे प्रारम्भे सपदि परुषदे पर्यविधा अभवचामन् । किंविधाः मृशस्त्रिदन्तीवचर्मिताः, पुलकविक्रासिमूर्तयो रोमोद्गमोच्छ्वसितवपुः, रसाधिके रोषग्रहे चेतसि निविष्टं कृतपदं नाहसं दुःमाधं कर्म येषाम् । मसंभ्रमाः सत्पराः । पर्यविधा नृपच-

मृगणा युधो मुखेऽभूवन् रतेरिव मुखे वधूगणा । सुरतारम्भे हि वधो भृश
स्विद पुलकविकासिमूर्तयो रसाधिके मनसि निविष्टसाहसाश्च भवन्ति । र
सोऽथ शृङ्गार , साहस वैयात्यम् ॥ ४८ ॥

ध्वजांशुकैर्ध्रुवमनुकूलमारुनप्रसारितैः प्रसभकृतोपहृतयः ।

यदनभि द्रुततरमुद्यतायुधाः रुधारयः परमरयं प्रपेदिरे ॥ ४९ ॥

अथ रिपय क्रोधाद् धृषणीन् प्रति परम महान्त रय वेग क्षोभ प्रपेदिरे
प्राप्ता , द्रुततर त्वरितमुद्यतायुधा उद्गूणहेतय । उत्प्रेष्यते-ध्रुव निश्चित प्रश
स्नवातघितानितश्चिद्वपट्टे प्रसभविहिताह्वाना । यदुना हि पृष्ठतो वायुर्वहति
यश्चाहूयते स त्वरया यत्किञ्चिदपि गृहीत्वा यगेनायाति ॥ ४९ ॥

हरेरपि प्रति परकीयवाहिनीरधिस्थदं प्रववृतिरे चमूचराः ।

विलम्बितु न खलु सहाः सहस्विनो विधित्सतः कलहमवेक्ष्य विद्विपः
॥ ५० ॥

भगवतोऽपि सैनिका परकीयवाहिनीविपक्षसेना प्रति आधंस्पर्ध वेगत
प्रववृतिरे इदौकिरे । अपि पूर्वापेक्षया समुच्चये । न केवल यदूनम्यरय प्रवृ
त्ता वायनेऽपि तान्प्रतीत्यर्थ । यस्मात् य सहस्विनस्तेजस्विनस्ते विद्विपोऽ
मिमार्तान् कलह धैर विधित्सत चिकीपतोऽपेक्ष्य बुद्ध्वा विलम्बितु प्रतीक्षितु
न सहा न समर्थ । वरायमाणानरीन् अवगत्य सपद्य युध्यन्ते इत्यर्थ ॥ ५० ॥

निवाततां वधदपि वर्म मिश्रतः स्फुरन्मणिप्रमृतमरीचिन्मूचिभिः ।

निरन्तरं नरपतयो रणाजिरे दुराजिरे शरनिकराचिता इव ॥ ५१ ॥

सप्रामादने मूर्धामिषिष्ठा रेजु । कीदृक्षा वर्म कवच क्षत । किंविध
निवातता मिच्छिद्रत्व दधत्, तथोज्जसद्रत्ननिर्गतकिरणाङ्कुरैरनिरन्तर व्यातम् ।
अतश्चोत्प्रेक्ष्यते-शरनिकराचिता इव मायकममूहमरिता यथा । अपिर्विरोधे ।
यत् किल दसन नीरन्ध्र नन कथ कवचो शराचितो भवेत् ॥ ५१ ॥

अथोचकैर्जरढकपोतकन्धरातनूरुप्रकरविपाण्डुरद्युति ।

चलैश्चलचरणमिधृतमुचरद् घनावलीन्दचरत क्षमारजः ॥ ५२ ॥

अथ क्षमारज न्मारेणुम्भरद् उद्गच्छत् मेघमाला उदचरत आचक्राम ।

कीदृश जरत्फपोतकण्ठलोमपुञ्जघनकान्ति धूलिकपोतधूसरमित्यर्थ । तथा सैन्यशलाघ्नश्चरणैर्विधूत प्रेरितम् । उच्चकेशप्रभम् । उदचरतेति “उदञ्चर सकर्मकादि” ति तद् । उचरदिति तु कर्माभावात् प्रत्युदाहरणम् ॥ ५२ ॥

विपद्भिर्भृशमितरेतरं कचित् तुरङ्गमैरुपरि निरुद्धनिर्गमा ।

चलाचलैरनुपदमाहताः खुरैर्विवध्रमुश्चिरमघ एव धूलयः ॥ ५३ ॥

अत्रैरनुपद प्रमे क्रमे चलाचलैश्चटुलैः खुरैराहता लोभिता अपि रेणवोऽथ एव चिर क्वचिद्विवध्रमु भ्रेमु । यत परस्पर व्रशसद्वित्वात् उपरि निरुद्ध प्रमरा । चलाचलैरिति चलेरधि “चरिचलितपतिथधीनामच्याक बाभ्यासह्ये”-ति द्विन्यमाक् च ॥ ५३ ॥

गरीयसः प्रचुरमुखस्य रागिणो रजोऽभवद्व्यवहितसत्त्वमुत्कटम् ।

सिस्त्वलतः सरसिजजन्मनो जन्म यलस्य तु क्षयमुपनैतुमिच्छतः ॥ ५४ ॥

इह कमलसैन्ययोरयमेव भेद-यत् ब्रह्मणो जन क्षण्डुकामस्य रजोगुण उत्कट विपुलमभूत्, यलस्य तु त जिघासतां रजो रेखुरासीत् । अन्यत् तु नवसादयम् । तथाहि-प्रह्लादस्तापत् गरीयसोऽज्युत्कटस्य प्रचुरमुखस्य चतुर्धनस्य रागिणो लोहितस्य । यलस्यापि गरीयसो निस्तीर्णस्य प्रचुरमुखस्य वदुद्धारस्य रागिणो रणरसिकस्य । रज कीदृश ब्रह्मणो उत्कटमुद्रिक्त यल यत् अत एव व्यवहित सत्त्वाद्या गुणा येन तत् व्यवहितसत्त्वम् । रजसो ह्याधिनये विरिञ्च प्रज्ञा सूजति । अपरत्र तु उत्कट प्रभूतमत एव व्यवहित सत्त्वं पिहितप्राणि ॥ ५४ ॥

पुरा शरच्चतिगलितानि संयुगे नयन्ति नः प्रसभममूर्झि पङ्कताम् ।

इति ध्रुवं ज्यलगिपुरात्तमीनयः स्वमुचकैरनलसम्बन्ध केनवः ॥ ५५ ॥

अनलसपास्याग्निसहचरस्य धायो कतयो रेणवो ध्रुव निश्चितमित्यतो हे नारात्तमीनयो गद्दीनमया सन्त समाकाशमुचकं दूर ज्यलगिपुरादकहु । ‘हयन्तवणे’ नि वृज्यमान । कुन इत्याह-संयुगे समरे शरच्चतिगलितानि मायकप्रहारयुतानि अष्टवि क्षतजानि प्रसभ मलान् नोऽस्मान् पुरा अचिरादेव पङ्कता नयन्ति कर्दमांशु-न्तीति धलिदर्शनाद्वातानुमान धानकेतुत्वं रेणो । वि ना यायुमग्निं ज्वलतीति जायारग्निसम्बन्धम्, एतदर्थमितिषादयिषया च रेणु

ग्रहणमेव नाकारि ॥ ५५ ॥

समुन्नमद्घननिकुरुम्बकर्तुरः कचिद्धिरण्मयकणपुङ्गपिञ्जरः ।

कचिच्छ्रज्जलधरपिण्डपाण्डुरः खुरक्षतः क्षितितलरेणुरुच्यौ ॥ ५६ ॥

शफाहनं भूरज उच्यौ उच्यताम् । कीदृशं भूमेर्नानात्वात् कचिद्देशे उग्र-
च्छ्रद्धध्वन्द्वधूसरम्, कचिच्च सौवर्णचूर्णपिशङ्गम्, कचित् द्रुतघनजलदशकलध-
वलम् । निजेलोऽपि मेघो जलधर उच्यते, यथा अपवन्नपि पाचक इति ।
हिरण्यस्य विकारो हिरण्मयम् । अनुभिर्वर्णैर्यत्यभावाद्धध्यताम् ॥ ५६ ॥

महीयसां महति दिगन्तदन्तिनामनीकजे रजसि मुखानुपद्भिणि ।

विसारितामजिह्वत कोकिलावलीमलीमसा जलदमदाम्बुराजयः ५७

दिगन्ता आशान्ता एव महत्त्वात् दन्तिन इमास्तेषां जलदा एव काण्ण्या-
त् मदाम्बूनि दानधारीणि तेषां राजयो लेखाः ता विसारितां विकासं विस्तर-
मजिह्वत ईयुर्गताः, दिशो मेघा आवृण्वन्तित्यर्थः । अत्र हेतुः—कदा सेनासमुद्भू-
तरेणुनिकरे मुञ्चलगे सति । कीदृश्यस्ताः कोकिलावलीमलीमसाः परभृतमाला-
मलिनाः, विशुक्लेषु रजः प्रसृतमध्रूपमभवदिति तात्पर्यार्थः । यद्यपि सेना-
रजो महेभस्य मुञ्चमावृणोति तदा तस्य कोकिलावलीमलीमसा मदराजयो विसर-
न्ति । केचित्तु दिगन्तेषु दन्तिनो दिग्गजाः, जलदतुल्यं च मदाम्बु इत्याहुः ।
अनीकजे रजसि मुञ्चलगे दिग्वन्तिनां मदराजयः प्रसञ्चुरित्यर्थः । ओहाडो
लाडि अजिह्वतेति रूपम् ॥ ५७ ॥

शिरोरुहैरलिकुलकोमलैरमी मुधा मृधेऽमृपत युवान एव मा ।

यलोद्धतं धवलितमूर्धजानिति ध्रुवं जनाञ्जरत इवाकरोद्रजः ॥ ५८ ॥

यलोद्धतं सैन्यचालितं रजो जनान् धवलितमूर्धजान् सितकेशान् व्यधि-
ताकरोत् । उत्प्रेक्ष्यते—ध्रुवं निश्चितमिति अतो हेतोः जरत इव वृद्धानिच व्य-
धात् । कुत इत्याह—अमी जना मृधे प्रधने युवान एव मुधा वृथा मा मृपत
मा प्राणान् त्याजुः । वृद्धस्य हि मरणं सफलं तरुणस्य तारुण्यान्मुर्धय । ता-
रुण्यमेवां कथमवोधीत्याह—भृद्भ्रेणिसदृशैर्मूर्धजैर्जयेन उपलक्षिताः । ध्रुवशब्दसंनि-
धानादिवशज्ज्ञोऽप्रावधारणे नौपम्ये । मृपतेति लुङ् । “उभ्रे” ति मिचः कि-
ञ्चम् । माडाशङ्कायाम् ॥ ५८ ॥

सुसंहतैर्दधपि घाम नीयते तिरस्कृतिं बहुभिरसंशयं परः ।

यतः क्षितेरवयवसंपदोऽणवस्त्विषां निधेरपि वपुरावरीयत ॥ ५६ ॥

यदुभिः सुसंहतैरेककार्यैः निश्चितं तेजस्यपि परः परिभूयते । कथं ज्ञायते इत्याह—यतो यस्मात् भुव उर्व्या अवयवसंपदो रेणुनिकराख्या भगवतो भास्करस्य विम्बमावरीयत, और्णविपुः तिरोदधुः । अत्र हि रेणूनां सुसांहत्यमेव कारणम् । आवरीयतेति “लिट्सिचोरात्मनेपदेष्वि” तीडागमः । “वृतो वे” ति दीर्घः ॥ ५६ ॥

दुतद्रवद्रव्यचरणक्षतक्षमातलोल्लङ्घलहलरजोवगुणितम् ।

युगक्षयक्षणनिरवग्रहे जगन्महोदधेर्जल इव मग्नमावभौ ॥ ६० ॥

जगत् सागरतोयं इव मग्नं वृद्धितमावभौ रेजे । कुत इत्यत आह—दुतं महत् दुर्बलं गच्छन्तो ये रव्यचरणाश्चक्राणि तैः क्षतं यत् क्षमातलं तत् उल्लङ्घलदुश्चलत् वहलं यद्रजस्तेनावगुणितं परिवेष्टितम् । कीदृश्यब्धिजले युगक्षयः कल्पान्त एव क्षण उत्सवस्तेन निरवग्रहे उल्लङ्घले सर्वव्यापिनि ॥ ६० ॥

अनुल्लसद्दिनकरवक्त्रकान्तयो रजस्वलाः परिमलिनाम्बरश्रियः ।

विगङ्गनाः क्षणमवलोकनक्षमाः शरीरिणामविहरणीयतां ययुः ॥ ६१ ॥

जनानामाशाङ्गनाः क्षणमविहरणीयतामप्राप्यत्वं दुर्गमत्वं ययुरगुः, यतो रजस्वलाः रजःपूर्णाः, अत एवास्फुरन्ती रधरेख मुखस्य दीप्तिर्यासाम् । तथा परिमलिनाम्बरश्रियो धूसरनमोलघ्नीकाः, अत एवावलोकनक्षमा द्रष्टुमशक्याः, अतश्चाविहरणीयतां जग्मुः । वाप्यङ्गना रजस्वला स्त्रीधर्मिणी सा लोकानामविहरणीया अगम्या अकाम्या भवति, सापि अनुल्लसद्वक्त्रकान्तिर्मलिनाम्बरा अदृश्या च भवति । यदुक्तम् “यद्यत् स्पृशति सा किञ्चिद्वान्तामति वा पदा । पश्यत्याभायते वापि तदलघ्न्याभिभूयते” इति ॥ ६१ ॥

निरीक्षितुं वियति समेत्य कौतुकात् पराक्रमं समरमुखे नहीभृताम् ।

रजस्ततावनिमिपलोचनोत्पलव्यथावृति त्रिदशगणः पलायत ॥ ६२ ॥

सुरसमूहः संप्यारम्भे भूभृतां पौरुषं द्रष्टुं चे कुतूहलात् संगम्यापि पलायत प्रतीयाय । कदेति कारणमाह—धूलिपुञ्जोऽङ्कुचितनयनकुचलयपीडाकारिणि । देवा हनिमेषाः, अतश्चान्घां रजोभयाद् दुदुबुः ॥ ६२ ॥

विपद्भिर्णि प्रतिपदमापिवत्यपो हताचिरद्युतिनि समीरलक्ष्मणि ।

शनैःशनैरुपचितपङ्कभारिकाः पयोधराः प्रययुरपेतवृष्टयः ॥ ६३ ॥

अथ मेघा मन्द मन्द प्रययु प्रतिजग्मुः, यत उपचितपङ्कभारिका अति-
वृ (ष्टि? ङ) कर्दमभारवाहिनः । कदा समीरलक्ष्मणि वातध्वजे रजसि विप-
द्भिर्णि लभे सति । अत एव प्रतिपदमनुक्षणम् अप ऊर्णासि आपिवत्यावा
मतिः, तथा हताचिरद्युतिनि क्षपितशम्पे मेघानामपेतवृष्टित्वात्, जलघशादि त
द्वितो भवन्ति अतश्च जलम्य रेणुयोगेन कर्दमीभूतत्वाद् भारत्वे सति सैरग
मनम् । योऽपि भारिको महाभार गृह्णानि स शनैर्याति । उपचित पङ्कभारं
घहन्तीति उपचितपङ्कभारिका पयोधरा । 'भस्त्रादिभ्यः घञ्' । यदिवा म
त्वर्थीय ॥ ६३ ॥

नभोनदीव्यतिकरधौतमूर्तिभिर्वियद्वतैरनधिगतानि लेभिरे ।

चलच्चमूतुरगखुराहतोत्पतन्महीरजःक्षपनसुखानि दिग्गजैः ॥ ६४ ॥

दिग्गजैश्चलद्भिश्चक्षुद्भिश्चमूतुरगखुर सेनाभ्यशर्कराद्वत क्षुब्धम् अनन्तरमु-
त्पतत् ख प्रसरत् यन्महीरजो भूरेणुस्तेन यत्क्षपनं ज्ञानं तेन यानि सुखानि
तानि लेभिरे आसादितानि । गजानां हि धूलिक्षानादुपजोष भवति । पूर्वं च
तेस्तान्यनधिगतान्यप्राप्तानि यतो वियद्वतैः यत्क्षेरत एव नभोनदीव्यतिकरेण
स्व निन्धुसपकरणं धौतमूर्तिभिः क्षालितदेहैः । योऽपि गजो धूलिक्षानं कुरते स
पूर्वं नद्यां क्षानीति जातिस्वभावः ॥ ६४ ॥

गजव्रजक्रमणभरावनम्रया रसातलं यदखिलमानशे भुवा ।

नभस्तलं बहलतरेण रेणुना ततोऽगमत् त्रिभुवनमेकतामिव ॥ ६५ ॥

ततो हेतोर्लोकं भुवनानि एकतामिव जग्युरेक्यमिव प्रापुः । कुत इत्या-
ह-यस्मान् हान्तिरूपादक्षपमारनघ्रत्वात् उर्व्यां रसातलं समग्रं व्यानशे व्यापि,
य चैव मदीयसा रजसा, अतश्च सर्वस्यैव मृन्मयत्वात् क्षायते एकमेव जगत्
त्रिभिर्भुवनैः सम्प्रभ्रमिति ॥ ६५ ॥

समस्थलीकृतविवरेण पूरिताः क्षमाभृता बलरजसा महागुहाः ।

रत्नरूपाविधुरवधूरतार्थिनां नभःसदामुपकरणीयतां ययुः ॥ ६६ ॥

अद्रीणां बृहत्पः कन्दराः सैन्यरेणुना व्याप्ताः सत्यो नमःसदां खेचराणां
विधाघरादीनामुपकरणीयतां ययुरुपयोग्यत्वं जग्मुः । यतो रह एकान्ते त्रपावि-
धुरवधूरतार्थिनां लज्जामूढनवोदानिधुवनामिलापिणाम्, त्रपाविधुरत्वाद्भूनां र-
जसि रिरंन्तामित्यर्थः । यदा स रजसा गुहा व्याप्तास्तदान्येनान्योन्यं न दर्श-
नाभावादुपकरणीयत्वम् । रहमि सुरते त्रपाविधुराणामित्येवं वा योज्यम् । की-
दृशेन रजसा समस्थर्माकृतानि स्थलरूपतां प्रापितानि विवराणि कुहराणि येन
नेन समस्थर्माकृतविवरेण । उपकुर्वन्तीत्युपकरणीयाः ॥ ६६ ॥

गतं मुग्धच्छदपदसादृशीं दृशः पथस्निरोद्धति घने रजस्यपि ।

मदानिलैरधिमधुचूनगान्धिभिर्द्विपा द्विपानभिययुरेव रंज्ञसा ॥६७॥

कारिणः प्रति गजा येगादभिययुरेव ननु न जग्मुः । कदाचित्कन्योन्यदर्शनं
स्यादित्याह—रेणी दृशः पथो दृष्टिमार्गान् निरोद्धत्यावृण्वति सति, अत एव मु-
ग्धच्छदपदसादृश्यं प्राप्ते । गजानां हि युध्यमानानां यदनावरणघसन्नं वीयते ।
कथं तदि संमुख गता इत्याह—मदानिलैर्दानवातोपलम्भात् । कीदृशीः अधिगतं
मधु रसो यैस्तानि अधिमधूनि फुल्लानि यानि चूतानि तद्वद्गन्धः सौरभं येषां
तैरधिमधुचूतगान्धिभिः । केचित्तु अधिमधु मयी घसन्ते ये चूता इत्याहुः ।
यित्यात् (डीप्) व्यञ्ज् स्त्रियामपि घसन्ते इति सादृशीति प्रयोगः । पथ इति
शसन्नः ॥ ६७ ॥

मद्राम्भसा परिगलितेन सप्तधा गजाञ्जनः शमितमरुद्ध्वजानधः ।

उपर्यवस्थितधनपांसुमण्डलानलोकयत् ततपदमण्डपानिव ॥ ६८ ॥

लोक्यो मानवानलोक्यदद्राक्षीत् । कीदृशान् सप्तधा स्तुतेन दानाम्भसा अ-
धो धुमे शमितमरुद्ध्वजान् क्षपितरेणुन् उपरि न्यनष्टसंहतरेणुचक्रान् । अत-
थोन्नेदयते—तत्रानि प्रमारितानि पदमण्डपानि करङ्ककानि येषां तान् ततपद-
मण्डपान् शनचित्तानानिव । गण्डो कुम्भां तालु वक्तुः करञ्चेति सप्त मदसंश्रु-
तिस्थानानि । अत्र सर्वे रुचिरा वृत्तम् ॥ ६८ ॥

अन्यूनोन्नतयोऽतिमात्रपृथवः पृथ्वीधरश्रीभूत-

स्तन्वन्नः कनकावलीभिरुपमां सौदामिनीदामनि ।

वर्षन्तः शममानयन्नुपलसच्छृङ्गारलेखायुधाः

काले कालिपकायकालवपुषः पांसुं गजाम्भोमुचः॥६९॥

इति श्रीमाधमद्विवरचिते शिशुपालवधकाव्ये सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

काष्णर्यान्महत्त्वाच्च गजा एवाध्वान्ते काले रणाधमरे वर्षतीं मदं तरन्तः
पांसुं रेणुं शममानयन् अन्तमनैषुः । मेघा अपि काले तरन्तः पांसुं शमयन्ति ।
कीदृशा गजा अम्योमुचो वेति । अधुना श्लेषः । अन्यूना महती उन्नतिरु-
च्छ्रायो येषाम् । अतिमात्रं नितरां पृथवो विस्तीर्णाः, अत एव पृथ्वीधरश्री-
भृतः पर्यताकारा इत्युभयत्रापि तुल्यम् । गजाः कनकावलीभिः कदयानक्षत्रमा-
लाभिः सुवर्णपङ्क्तिभिः सौदामिनीदामनि विद्युद्गुणविषयामुपमां सादृशीं त-
न्यन्तो विस्तारयन्तो विभ्रतः, तथा खोपलसन्ती द्योतमाना त्रिभ्यन्ती^१ वा शृ-
ङ्गारलेखा गैरिकादिरागराजिरायुधानि च येषाम् । मेघा अपि विद्युद्वन्तः सले-
खायुधाश्च भवन्ति । लेखायुधं सुरधनुः शक्रचापम् । तथा कालियाख्यस्य ना-
गस्य कायो देहस्तद्वत् कालं कृष्णं वपुर्मूर्तिर्येषां, द्वयेऽपीति रूपकश्लेषसंकरो-
लंकारः । शार्दूलविक्रीडितं वृक्षम् । इति भद्रम् ॥ १६ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायधर्य्य-आनन्ददेवायनि—बल्लभदेवाचार्यविरचितायां
माधकाव्यसारटीकायां संदेहविषयौष्याख्यायां सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

शिशुपालवधकाव्ये

अष्टादशः सर्गः

संजग्माते तावपायानपेक्षौ सेनाम्भोधी धीरनादौ रयेण ।

पक्षच्छेदात्पूर्वमेकत्र देशे बाञ्छन्तौ वा सह्यविन्ध्यौ निलेतुम् ॥ १ ॥

अथ तो सेन्यसागरी रयेण स्पन्देन संजग्माते हुडौकाते मिलितौ । कीदृशो अपायानपेक्षौ मरणमप्यगणयन्तौ धीरनादो निर्भयास्वी मुक्तासिंहनादायित्यर्थः । उत्प्रेत्यते—पक्षच्छेदात् पूर्वं प्रथममेकस्थाने निलेतुमुपपेक्ष्य सगन्तुमिच्छन्तौ महाविन्ध्यायिष्य सपक्षौ परंताविष्य सगतायित्यर्थः । वा इयार्थः । संजग्माते इति “समो गम्यच्छि” इति तद् । सर्गेऽत्र शालिनी वृत्तम् । “स्तोत्रगो गृध्रेच्छालिनी वेदलोर्षः” ॥ १ ॥

तमेव सगममाह—

पत्तिः पत्तिं बाहमेयाय वाजी नागं नागः स्पन्दनी स्पन्दनस्थम् ।

इत्थं सेना बलभस्येव रागादङ्गेनाङ्गं प्रत्यनीकस्य भेजे ॥ २ ॥

सेना पादिनी प्रत्यनीकस्य विपक्षसेन्यस्य रागादसाद् इत्थमङ्गेनाङ्गं भेजे सहरोनाययणेन सह्यं त शिवाय । रथगजतुरगपदाति सेनाया अङ्गम् । तमेव प्रकारमाह—पत्तिः पदातिमेव एयायाजगाम, वाजी अभ्यो बाहमभ्यमेव, करी च दन्तिनमेव, तथा रथी रथिनमेवेति द्वन्द्वयुक्तम् । कस्येव भेजे बलभस्येव, यथा विषयस्य कान्ता अनुरागादङ्गेनोपादिना अङ्गमूर्चादिकं भजते । पत्तिः शब्द औणादिकः । एयायेति आङ्पूर्वस्येणो लिट्, आङ्गुणः ॥ २ ॥

रथ्याघोर्पर्वृहया वारणानामैस्यं गच्छन्वाजिनां हेपया च ।

न्योमन्यापी संततं दुन्दुभीनामव्यक्तोऽमूदीशितेव प्रणादः ॥ ३ ॥

दुन्दुभीनां टक्काना प्रणादो धनिरव्यक्तोऽभूदस्फुट एवासीत्, दुन्दुभिर्धनिभिनि सदेह न प्रायत इत्यर्थः । यतो रथ्याघोषे स्पन्दनचर्त्तकारैः गजाना

च वृद्धया गलगर्जितेन तथाभ्यानां हेपया स्वनेनैक्यं गच्छुघ्रमेदं प्राप्नुवन्, अत एव व्योमव्यापी दिवस्स्पृक् । क इव ईशितेव ब्रह्मा यथा, त्व हि प्रणादः शब्दमयो व्योमव्यापी शब्दस्याकाशे लयात्, अव्यक्तः परमात्मरूपत्वात् ऐक्यं च शब्दान्तरैर्याति प्राणिभिर्वा जठरे बहनात् । रथानां समूहो रथ्या “यलगोरथा” इति यत् ॥ ३ ॥

रोपावेशाद्धायतः प्रत्यमित्रं दूरोत्क्षिप्तस्थूलघातुध्वजस्य ।

दीर्घास्तिर्यग्वैजयन्तीसदृश्यः पादातस्य भ्रेजिरे खड्गलेखाः ॥ ४ ॥

पादातस्य पत्तिपूगस्य खड्गलेखा असिलेखा भ्रेजिरे रेजुः । कीदृजस्य रोपात् सक्त्रोद्यत्वात् प्रत्यमित्रं शत्रुसंमुखं घायतः, तथा दूरमत्यर्थमुत्क्षिप्त उद्यतः स्थूलो घातुरेव ध्वजश्चिह्नं येन, अत एव ता वैजयन्तीसदृश्यः पताकानुल्यास्तिर्यक् तिरस्त्रीनाः । पदानीनां समूहः पादातम् । “भिक्षादिभ्योऽण्” । भ्रेजिरे इति “फणानां च गतानां” मित्येत्वाभ्यासलोपी ॥ ४ ॥

वध्रावद्धा धोरितेन प्रयातामश्वीयानामुच्चकैरुच्छ्रलन्तः ।

रौक्मा रेजुः स्थासका मूर्तिभाजो दर्पस्येव व्यासदेहस्य शेषाः ॥ ५ ॥

अश्वीयानां धीनिवृन्दानां रौक्माः सौवर्णाः स्थासकाश्चन्द्रका रेजुश्चकाशिरे । उत्प्रेष्यते—सर्वाङ्गीनस्य दर्पस्य तेजसो मूर्तस्य शेषा इव भागा यथा । कीदृशशस्त्रे वध्रेष्यमिमेषु आवद्धा योजिता उच्छ्रलन्तः स्फुरन्तः । कीदृशानामश्वीयानां धोरितेन गतिविशेषेण प्रयातां व्रजताम्, उच्चकैरुन्नतानाम् । अभ्यानां समूहोऽश्वीयम् । “केशाभ्यां यप्रछावन्यतरस्याम्” ॥ ५ ॥

सान्द्रत्वकास्तल्पलाग्लिष्टकक्ष्यामाङ्गी शोभांमाप्नुवन्तश्चतुर्थीम् ।

कल्पस्यान्ते मारुतेनापनुज्जाश्चेलुश्चण्डा गण्डशैला इवेभाः ॥ ६ ॥

इभा द्विरदाश्चेलुः प्रतस्थिरे । कीदृशाः सान्द्रत्वका घनचर्मणः प्रहारसहा इत्यर्थः । तथा तल्पलायां पृष्ठवंशे निगृष्टा लज्जा कक्ष्या मध्यवन्दनं रन्मरञ्जुर्यम्यास्ताम्, आङ्गी शारीरी चतुर्थी शोभां कान्तिमाप्नुवन्तः प्राप्ताः, चत्वारिंशद्वपदेण्या इत्यर्थः । दश दशा हि वन्तिनः पुरुषस्येव । चण्डा उग्रः । उत्प्रेष्यन्ते—कल्पान्तवानप्रेरिता गण्डशैला इव मुक्कपापाणां यथा पर्वतैकदेशतुल्या इवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

संकीडन्ती तेजिताश्वस्य रागादुद्यम्यारादग्रकायोत्थितस्य ।

रंहोभाजामक्षधूः स्पन्दनानां हाकारं नु प्राजितुः प्रत्यनन्दत् ॥ ७ ॥

स्थानामक्षधूः संकीडन्ती प्राजितुर्हाकारं नु प्रत्यनन्दत् । अक्षस्याधयवि-
शेषस्य धूः काष्ठविशेषोऽक्षधूः । “अनक्षे” इति वचनात् समासान्ताभावः ।
सा संकीडन्ती कूजन्ती सती प्राजितुः सारथेः प्रोत्साहनार्थं द्वाशब्दमभिनन-
न्नेष, तुष्टु रम्योत्तेजना कृतेति । कीदृशस्य रागाद्रसात् उद्यम्योद्यमं गृहीत्वा
तेजिताः प्रोत्साहिता अश्वा येन । तयारात् दूरमत्यर्थमग्रकायेन पूर्यदेहेनोत्थि-
तस्य, पूर्वकायेनोत्थाय हाकारपूर्वं तेजिताश्वस्येत्यर्थः । अत एव रंहोभाजां ज-
घिनां स्थानाम् । अत एव च संकीडनात् हायते, साधु त्वया तेजिता अश्वा
रम्यो हाकारः कृत इति मध्ये स्वरमाह । संकीडन्तीति “क्रीडोऽनुसंपरिभ्य-
श्च” इति तद्ध न भवति । “समोऽकूजने” इति निषेधात् । प्राजितेत्यजेवंता-
घावार्धधातुके धीमावो विकल्पितः । नुरिवार्थे ॥ ७ ॥

कुर्वाणानां संपरायान्तरायं भूरेणूनां मृत्युना मार्जनाय ।

संमार्जन्यो नूनमुद्भूयमाना भान्ति स्रोचैः केतनानां पताकाः ॥ ८ ॥

केतनानां ध्वजानां पताका ध्वजयन्त्यो भान्ति स्म चकाशिरि । उत्प्रेक्ष्यते-
ध्रुवं मृत्युनोर्वारजसां परिमार्जनायापासनायोद्भूयमानाः चाल्यमानाः संमार्ज-
न्यः शोधनिकाः, यतः संपरायान्तरायं समिद्धिमे कुर्वताम् । एतच्च प्राणहरस्य
नेष्टम् । संमृज्यते शोध्यते प्रेर्यते धूलिरभिरिति संमार्जन्यः ॥ ८ ॥

उद्यन्नाद्रं धन्विभिर्निष्ठुराणि स्थूलान्युच्चैर्मण्डलत्वं दधन्ति ।

आस्फाल्यन्ते कामुकाणि स कामं हस्त्यारोहैः कुञ्जराणां शिरांसिह

धन्विभिर्धानुष्कैः कामगत्यर्थमुद्यन्नाद्रं सशब्दं कामुकाणि कोदाडानि आ-
स्फाल्यन्ते स्म घृतानि । हस्त्यारोहैश्च यन्त्रभिर्गजमस्तकान्याहृतानि आस्फा-
लितानि । कीदृशानि धनुःशिरांसि निष्ठुराणि कर्कशानि स्थूलान्यतनूनि, उच्चै-
रुच्चक्रानि तथा मण्डलत्वं दधन्ति परिणाहीनि आकर्षात्स्वभावाच्चेति सर्वं तु-
ल्यम् । धन्व धनुः । ‘धन्व धनुः कोदाडं शरासनं कामुकं चापमि’ इति
वचनात् । “प्रीत्यादित्वादिनिः” ॥ ६ ॥

घण्टानादा निःस्वना दिशिङ्मानां ग्रैवेयाणामारवा वृंहितानि ।

आ'मित्येव प्रत्यवोचन् गजानामुत्साहार्थं वाचमाधोरणस्य ॥ १० ॥

द्विपानामुत्साहार्थं तेजनाथमाधोरणस्यारोदुर्वाक् सान्त्वर्गास्ताम् अमून्या-
मित्येव प्रत्यवोचन्, एवमेतन्नान्ययेति प्रतीप जगदुरिव । यस्य किल वाग्दी-
यते तेन प्रतिवह्न्यम् । कानीत्याह-घण्टानादा किङ्किणीस्वना . दिशिङ्माना
दङ्काना नि स्वना रवा . ग्रैवेयाणां ग्रीवाभ्यङ्गलाना चारवा मणत्कारा , तथा
वृंहितानि गलगर्जितानि । ग्रीवासु भव ग्रैवेयमामरणान् यदन्यदन्डादि । "ग्री-
वाघवे" नि ङङ् ॥ १० ॥

यातैश्चातुर्विध्यमस्त्रादिभेदादव्यासङ्गैः सौष्ठवास्त्राघवाच ।

शिक्षाशक्तीः प्राहरन् दर्शयन्तो मुक्तामुक्तेरायुधैरायुधीयाः ॥ ११ ॥

आयुधीया आयुधिका शम्भर्जाविनो मुक्तामुक्तेरायुधे प्राहरन् जघ्नु ।
मुच्यन्त इति मुहानि घमादीनि, अमुहानि खद्गादीनि । कीदृशै चातुर्विध्यं
चतुष्कारत्वं याने प्राप्ते , कुतोऽस्त्रादिभेदात् अस्त्रापात्रव्यस्त्रमहास्त्रान्यथा
त्यात् । अस्त्रं घनु तदेव वहि मधानमपात्रम् । व्यस्त्रं परिघपरभ्यधादि । आ-
श्रेयादि महास्त्रम् । अस्त्रमपात्रं पाशं क्षेपणीयमिति केचित् । तथा अग्न्या
सङ्केरप्रतिहतं कुत सौष्ठवात्सलीलन्यात् लाघवाच्च चातुर्यात् अत एव शि-
क्षाशर्हदर्शयन्त , शिक्षा अभ्यास शक्ति सामर्थ्यं काशल वा ता आर्धर्माव-
यन्त । आयुधेन जीवन्तीत्यायुधीया । आयुधाच्छ च" । मुष्टु इत्यस्य
भाव सौष्ठवम् । 'युवादित्वादण" ॥ ११ ॥

रोपावेशाढाभिमुख्येन कौचित् पाणिप्राहं रंहसैवोपयानौ ।

हित्वा हेती मल्लवन्मुष्टिघातं घ्नन्तौ बाहुबाह्वि व्यासजेताम् ॥ १२ ॥

बाहुभ्या बाहुभ्या ग्रहण्य यद्युद्धं तद्बाहुबाह्वि । 'तत्र तेनेदमिति मरुप'-
इति समास । "इच्च कर्मयतिहारे" । 'अन्यपामपो' नि दीर्घ । तिष्ठदग्न्या
दित्वादन्वयभावात् । तत्र व्यासजेता त्रेणु व्यामङ्गौ बाहुयुद्धं चकमुग्न्यर्थं ।
किं हन्त्या रापावेशात् बाधयोगाद् हेती हित्वा आयुधे त्यक्त्वा, अनश्च मल्ल
वन्मल्लादिन मुष्टिघातं मुष्टिना घ्नन्तौ नाड्यन्तौ, तदा रहन्ता ज्ञेयेन पाणिप्राह
हस्तान्त्रं गृहीत्याभिमुख्येन समुत्समुपयानौ प्राप्ताः । पाणी गृहीत्या पाणिप्राहम्

“द्वितीयायां चे” ति णमुल् । मुष्टिना मुष्टिघातम् “करणे दन” इति णमुल् । यथाविध्यनुप्रयोगः । व्याख्येतामिति कर्मव्यतिहारे नह् ॥ १२ ॥

शुद्धाः सङ्गं न कचिदप्राप्नुवन्तो दूरान्मुक्ताः शीघ्रतां दर्शयन्तः ।

अन्तःसेनं विद्विषामाविशन्तो युक्तं चक्रुः सायका वाजितायाः ॥१३॥

सायका गेषा वाजितायाः पक्षवत्त्वस्य युक्तमुनितं चकुर्वधुः, परदलानि यमञ्जुरित्यर्थः । एतदेव वाजानां फलम् । कीदृशाः शुद्धाः सङ्गं प्रतीयातं न क-
चिदपि प्राप्नुवन्तो लभमानाः, दूरात् विक्ताः सन्तः शीघ्रगामित्वं दर्शयन्तो,
विषां आन्तःसेनं चक्षुर्मध्यं प्रविशन्तोऽत एव पक्षवत्त्वस्य युक्तकरणम् । अथ च
वाजिताया अभ्यत्वस्य युक्तं खड्गं चक्रुरिति मङ्गिमणितिः, तुरगसदृशकिया
अभूवन्नित्यर्थः । तेऽपि शुद्धा जान्या, अत एव न कचित् सङ्गमासादयन्तो दू-
रान्मुक्ताभ्यातुर्यं दर्शयन्तो रिपुपूतनापरप्रायगामिनश्च । सेनाया अन्तः अन्तःसे-
नमित्यव्ययीभावः ॥ १३ ॥

आक्रम्याजेरग्रिमस्कन्धमुखैरास्थायापो वीतशङ्कं शिरश्च ।

हेलालोला वर्त्म गत्वातिमर्त्यं धामारोहन्मानभाजः सुखेन ॥ १४ ॥

मनाविनोऽकृच्छ्रेण पां दिवमारोहन्नुत्पेतुः, मरणमात्रेण तदवाप्त्या । किं
कृत्वा आज्ञेः संयतोऽग्रिमं पौरस्त्यं प्रधानं वा स्कन्धं स्कन्धतुल्यं देशमाक्रम्य
उज्जिह्व उज्जिह्वम्, अथा अतन्तरं वीतशङ्कं निर्धयं शिर इव शिर आस्थाया-
धिष्ठाय जित्वा, ततोऽतिमर्त्यं मनुष्यस्य दुष्पापं धर्मं मार्गं हेलालोला धिला-
सचट्टलाः सन्नो गत्वा प्राप्य, अतियुद्धं मानुषं कृत्वेत्यर्थः । ततो मृताः सन्तः
सुखेन स्वर्गमागतवुः । योऽप्युच्चैः स्थानं सुखेनारोहमुमिच्छति स उन्नतमेसमा-
क्रामति ततः शिरस्ततोऽतिमानुषं देशम् ॥ १४ ॥

रोदोरन्ध्रं व्यश्नुवानानि लोलैरङ्गस्यान्तर्मापितैः स्थावराणि ।

केचिद्गुर्वीरेत्य संपन्नियथाः क्रीणन्ति स्म प्राणमूर्त्यैर्यशांसि ॥ १५ ॥

केचिद्गुर्वीरुस्तदाः संपन्नियथाः समराणानेत्य प्राप्य प्राणमूर्त्यैर्यशांसि
क्रीणन्ति स्म अक्रीणन् । कस्मादमृन्दत्वा कीर्तिप्रदणमित्याह—कीदृशि यशांसि
रोदोरन्ध्रं नमोविचर व्यश्नुवानानि ध्याप्नुवन्ति, तैस्तु अङ्गस्यान्तर्देशान्तरे मा-
पितैः स्थापितैः, तथा तानि स्थावराणि ग्थास्त्रानि स्थिराणि, तैस्तु लोलैरङ्गि-

रेरिति महदन्तरम् । लोको हि निरुष्ट विक्रीयोत्कृष्ट क्रीणीते । द्यौश्च पृथिवी च रोदसी । निपीदन्त्यस्यामिति निपद्या चणिकपथ ॥ १५ ॥

वीर्योत्सेकश्लघि कृत्वापदानं संग्रामाग्रे मानिनां लज्जितानाम् ।

अज्ञातानां शत्रुभिर्युक्तमुर्चः श्रीमन्नाम आवयन्ति स्म नग्नाः ॥ १६ ॥

मानिना मनस्विना नग्ना मागधा संग्रामाग्रे रणशिरसि श्रीमत् श्रीशब्दा क्लित नाम नृपप्रतिपत्ति आवयन्ति स्म पेडु प्रकटीचक्रुः । कीदृशाना वीर्योत्सेकाभ्या पौरुषाहकाराभ्या श्लाघते यत् तदपदान महाकर्म कृत्वा लज्जिताना ह्रीतानामधृष्टानाम्, अत एवारिभिरज्ञातानामविदितानाम्, अतश्च तन्नामभावण युक्त साग्रतम् । अविकतधने हि महाकर्मकौतनमुचितम् ॥ १६ ॥

आधावन्तः संमुख धारितानामन्यैरन्ये तीक्ष्णकौक्षेयकाणाम् ।

वक्षःपीठैरा त्सरोरात्मनैव क्रोधेनान्धाः प्राविशन्पुष्कराणि ॥ १७ ॥

अन्ये भटा धावन्त कोपान्धत्यात् स्वयमेव शितपङ्क्ताना फलकानि आ त्सरो मुष्टिं यावत् उरस्तटे प्राविशन् प्रविष्टा, यत परेरभिमुख धारिताना धृताना स्थापितानाम् ॥ १७ ॥

मिश्रीभूते तत्र सैन्यद्वयेऽपि प्रायेणायं व्यक्त आसीद्विशेषः ।

आत्मीयास्ते ये पराञ्चः पुरस्तादभ्यावर्ती संमुखो यः परोऽसौ ॥ १८ ॥

तत्र रणेऽनीकयुग्मे ऐक्य प्राप्तेऽपि प्रायेणाय विशेषो भेद आसीत् अभूत्, यदात्मीया स्वयर्ग्यास्ते ये पुरस्तादग्रत पराञ्च पराङ्मुखा, यस्त्वभिमुखमभ्यावर्ती आगत स पर, न कश्चित्तर पलायमासेति तात्पर्यार्थः । परा अञ्चन्तीति पराञ्च, क्षिप्, नलोप, जस् । “उगिद्व्या” मिति नुमागमः ॥ १८ ॥

सद्वंशत्वादङ्गसंसङ्गिनीत्यं नीत्वा कामं गौरवेणावबद्धा ।

नीता हस्तं यञ्चयित्वा परेण द्रोहं चक्रे कस्यचित् स्वा कृपाणी ॥ १९ ॥

कस्यचित्सुभटस्यात्मीयैव कृपाणी क्षुरिका द्रोह चक्रे व्यधात्, यतोऽन्येन हस्त यञ्चयित्वा नीता, अतश्च तयैव हननाद् द्रोह कृतः । कीदृश्यसौ सद्वंशत्वात् शोभनाद्वयार्थत्वादङ्गसमाङ्गिनीन् वटीसपर्यं नीत्वा काममत्यर्थं गौरवेणा

द्रेणावबद्धा ग्रथिता । वंशोऽत्र मध्यधारा । यापि स्वमार्गान्येन वञ्चयित्वा
नीयते सा पत्युर्द्रोहं कुरुते, सापि सङ्शतत्वात्महाकुलीनत्वाद् गौरवेण शरीर-
सङ्गं नीता भवति ॥ १६ ॥

नीति भेदं धौतधारानिपातादम्भोदाभे शात्रवेणापरस्य ।

सासृग्राजिस्त्रीक्षणमार्गस्य मार्गो विद्युद्दीपः कङ्कटे लक्ष्यते स्म ॥ २० ॥

अपरस्य शोधस्य कङ्कटे कवचे तीक्ष्णमार्गस्य निखिणस्य मार्गः पदं ल-
क्ष्यते स्म आलुलोके । कीदृशे अम्भोदाभे काष्ण्यात् घनसदृशे, तथा धौता
संमार्जिता यासौ धारा तं (द्रव्या निपा) तनाद् विक्षेपेण भेदं नीते भग्नेऽतए-
वान्तःप्रवेशात् मार्गः सासृग्राजिः कीलालरेन्नायुतः, अत एव च विद्युद्दीपस्तडि-
द्भास्वरः, अतश्च लक्षणम्, सौदामिनीमण्डितमेघनिभं रुधिरच्छुरितवृक्षधारा-
पथं तनुत्रं प्रत्यभाविनि वाक्यार्थः । शत्रुरेव शात्रवः । शितधारत्वादसेः ती-
क्ष्णमार्ग इति नाम ॥ २० ॥

आ मूलान्तात्सायकेनापतेन स्यूते बाहौ मङ्गुलकश्चिष्टमुष्टेः ।

प्राप्यासातां वेदनां त्यक्तधैर्यादप्यभ्रयचर्म नान्यस्य पाणेः ॥ २१ ॥

अन्यस्य भटस्य त्यक्तधैर्यात्पाणेरवसन्नादपि करात् चर्म फटं नाभश्यत् ।
किं कृत्वा त्यक्तधैर्यात् असातां दुःखात्मिकां वेदनामनुभवं प्रप्यासाद्य, महतीं पी-
डां प्राप्येत्यर्थः । एतेनावसादे कारणमुक्तमिदानीं पीडाया अपि तदाह—कदा
आ मूलान्तात् आ कक्षान्तात् दीर्घेष्वेष्टुणा भुजे स्यूते विद्धे । कथं तर्हि नाप-
तदित्याह—मङ्गुलके प्रचण्डे चिष्टमुष्टेः स्यूताङ्गुलीयकादिति करविशेषणम् ।
प्राप्येति त्यजिक्रियापेक्षं पूर्वकाल्यम् । अप्रधैर्यादिति तु पाठे समानकर्तृकत्वं
दुर्घटम् । भ्रंशे हि धैर्यं कर्तुं वेदनाप्राप्तेस्तु पाणिः । यदि वा “विभाषाप”
इति शिलोपपदे प्राप्येति रूपम् ॥ २१ ॥

भित्त्वा घाणामायसेनाधिवचः स्थूरीपृष्ठो गार्भपक्षेण विद्धः ।

शिक्षाहेतोर्गादरज्ज्वेव यद्वं हर्तुं वचो नाशकद् दुर्मुखोऽपि ॥ २२ ॥

स्थूरीपृष्ठो बाजी दुर्मुखोऽपि चपलमुखोऽपि मुचं हर्तुं चालयितुं नाशकत्
न प्राप्येत् । मुखकर्मण्याशिक्षितश्चलन्मुखो दुर्मुखः । दुर्मुखश्चेत् कथं नाहरदि-

त्याह-धोणा नासा मित्वा विदार्य आयसेनायोमयेन दीर्घेण गार्धपक्षेण नास्य
विशेषेणाधिवक्तो वक्तसि यतो विद्धस्ताडित स्यूत । उत्प्रेक्ष्यते-शिलाहेतोर्मुख
कर्म शिञ्जयितु गाढया रज्ज्वा वरजया वद्धमिव । वद्धो हि न चलति । अयसो
विकार आयस । गार्धा गृध्रसबन्धिन पक्षा यस्य स गार्धपक्ष ॥ २२ ॥

कुन्तेनोच्चैः सादिना हन्तुमिष्टान्नाजानेयो दन्तिनस्त्रस्यति स्म ।

कर्मादार कीर्तये कर्तुकामान् किं वा जात्याः स्वामिनो ह्येपयन्ति । २३ ।

आजानेय कुलीनोऽध्वा दन्तिना गजान्न त्रस्यति स्म नाभपीद् न पला
याचके । कीदृशात् सादिनाश्वचारेण कर्त्रा कुन्तेन प्राप्तेन जिघासितात् उच्चैरन
नात् । न चैतच्चित्र न विभाय, यतो यशोऽर्थमुत्पद्य व्यापार विकीर्णं प्रभून्
किं जात्या महाकुलीना लज्जयन्ति, स चाजानेयत्वात् जात्य । आजानेया
कुलीना स्युः (इत्यमरः ।) सादी च महत्कर्म गजवध चिकीर्षुस्त्वना
साद्यानो लज्जेत । याशब्द पूर्वाक्षेपे किञ्चिन्तोऽसम्भानापूर्वके प्रक्षे । असम्भा
वनापरश्च प्रश्नपूर्वका विधि प्रतिषेध तात्पर्येणावगमयति, यथा किं देवदत्त
पापानि कुर्वते । तेन नव ह्रीपयन्तीति धान्यार्थः ॥ २३ ॥

जैतुं जैत्राः शेकिरे नारिसैन्यैः परयन्तोऽधो लोकमस्तेपुजालाः ।

नागारूढाः पार्वतानि श्रयन्तो दुर्गाणीष त्रासहीनान्त्रसानि ॥ २४ ॥

अरिसेन्येर्विपक्षार्णकैर्नागारूढा द्विपस्था जैतुमभिभवितु न शेकिरे न लो
ढा, यता जैत्रा जिष्णव पौरुषान्विता, तथा नागारूढत्वात् लोकमधोऽध-
स्तात् पश्यन्त, ऊर्ध्वं वा अवगच्छन्तोऽस्तेपुजाला क्षिप्तशरनिकरा, त्रास
हीना भयवजिता । अतश्चोपद्रव्यते-त्रसानि जङ्गमानीव पार्वतानि दुर्गाणि
कोटानाश्रयन्त । या हि अद्रिदुर्गं श्रयति स त्रासहीनो जैत्रश्च भयति लोक
बाध पश्यति ॥ २४ ॥

विष्णुर्द्रीचीर्विचित्रिपन् सैन्यवीचीराजावन्तः कापि दूरं प्रयातम् ।

यन्मामको वन्धुमिष्ट दिदृक्षुः सिन्धौ बाधो मण्डलं गोर्वराहः ॥ २५ ॥

पार्थिवं मुहूर्त्तं आज्ञां रणभुवि अन्तर्मध्ये वध्रामेतस्ततो जगाम, यत
कापि दूरं प्रयातं प्रियं वन्धुं दिदृक्षुर्विचित्रिपु, अत एव विष्णुर्द्रीचीं संय

व्यापिनीः सैन्यवीचीर्वेलोर्मोर्विद्विषन् प्रेरयन् । क इवेत्याह—गोमेण्डलं भूवलये
कापि दूरं नष्टं दिदृक्षुर्भगवान् आदिवराहः सिन्ध्यावन्तरग्निमध्ये विष्वद्भीची-
वीचीर्विद्विषन् निरस्यन् यन्नाम । वा इवार्थे । विष्वक् समन्तादञ्जन्तीति वि-
ष्वद्भीच्यः । “विष्वग्देवतयोश्चे” ति टेख्यादेशः । विष्वद्भीच इति पाठे वीचि-
शब्दस्य पुंस्त्वं दुर्लभम् ॥ २५ ॥

यावच्चक्रे नाञ्जनं बोधनाय व्यस्तारजो हस्तिचारी मदस्य ।

सेनास्थानादन्तिनामात्मनैव स्थूलास्नावत् प्रावहन् दानकुल्याः ॥ २६ ॥

हस्तिना अवश्यं चरति यातीति हस्तिचारी निपादी मदस्य बोधनाय
दानस्योत्थापनाय यावदञ्जनमाह्वनं क्रियाविशेषं वा न चक्रे नारेभे, तावदेव द-
न्तिनां, स्ययमेव स्थूला दीर्घा दानकुल्या मदनद्याः प्रावहन् प्रसङ्गः, कृतः सेना-
स्थानादनीककलहात् । युद्धकाले हि युयुत्सुर्याकर्णनादेव सत्कुञ्जरा मदं अपो-
तन्ति । कीदृशो हस्तिचारी व्यस्तारं मदस्योत्थापनं जानातीति व्यस्तारजो ह-
स्तिन्यवहारपरिणतः ॥ २६ ॥

क्रुध्यन् गन्धादन्यनागाय दूरादारोदारं धूतमूर्धावमन्य ।

घोराराध्वानिताशेषविक्रे धिक्रे नागः पर्यणंसीत् स्व एव ॥ २७ ॥

कश्चित् गजो निज एव धिक्रे कलमे पर्यणंसीत् परिणतो निपपात । यतः
प्रतिद्विपाय गन्धात् मदगन्धापलब्ध्या दूरादेव क्रुध्यन् । किं कृत्वा आरोदारं
यन्दारमदमन्यायज्ञाय, अत एव धूतमूर्धा कम्पितमस्तकः । कीदृशो धिक्रे घो-
रेण भीष्मेणारवेण गलगर्जितेन ध्वानिता मुक्षरिता अशेषा दिशो येन । स्व
इति शतित्वात् सर्वनामसंज्ञाभावः । पुत्रो हि कथं न भातिः । अष्टादशवर्षः
करी धिक्कः । पर्यणंसीदिति लुङ् ॥ २७ ॥

प्रत्यासन्ने दन्तिनि प्रातिपक्षे यन्ना नागः प्रास्तवक्त्रच्छदोऽपि ।

क्रोधाक्रान्तः क्रुरनिर्दारिताक्षः प्रेक्षाचक्रे नैव किञ्चिन्मदान्धः ॥ २८ ॥

कश्चित् फीलुर्नैव किञ्चित्प्रेक्षाचक्रे अदर्शनम् । कदाचिन्मुखपटाच्छादितः
स्यात्तेत्याह—शात्रवीये द्विपेऽभ्यर्णं सति सादिना प्रास्तवक्त्रच्छदोऽपि क्षितमु-
त्पावस्योऽपि । कदाचिन्मीलितान्नो मयेत्तेत्याह—कोपनिर्भरभीषणनिवृत्तनयनो-

ऽपि । अत्र च गजालोकमेव कारणम् । कथं तर्हि नैक्षतेत्याह—मदान्धो दानपिहितनेत्रः । अत्रापि तदेव कारणम् । अन्योऽपि मदान्धो न किञ्चित्पश्यति ॥ २८ ॥

तूर्णं यावन्नापनिन्ये निपादी वासश्चक्षुर्वारणं वारणस्य ।

तावत्पूर्वैरन्यनागाधिरोहः कादम्ब्यानामेकपातैरसीन्यत् ॥ २९ ॥

यन्ता अनीकपस्य दृष्टिरोधकं वासो मुपपटस्थं यावन्नापनिन्ये न निरासे तावदेवान्यनागाधिरोहः प्रतिसादी तूर्णं कादम्ब्यपूर्वैः शरजालैस्तदसीन्यत्, मुञ्जलम् चकारेति आतुरोक्तिः । कीदृशैः एकः पातो येषां तैरेकपातैः संततगामिभिः । अन्यनागमधिरोहतीत्यन्यनागाधिरोहः ॥ २९ ॥

आस्थदूष्टेराच्छृदं चाप्रमत्तो याता यातः प्रत्यरीभं द्विपस्य ।

मग्नस्योर्ध्वैर्वहभारेण शङ्कुरावघ्राते ईक्षणे च क्षणेन ॥ ३० ॥

प्रत्यरीभं प्रतिपक्षद्विपसंमुखं यातो गच्छतः करिणोऽप्रमत्तोऽवहितो याता यन्ता दृष्टेराच्छृदं मुञ्जपटमास्थत् चिक्षेप, तावद्वह महतः शङ्कुरैः शिवकस्य वृद्धितस्य संयन्धिना घर्हभागेण पक्षाभोगेन तस्येक्षणे नेत्रे आवघ्राते प्याधायिपातां पिहितौ । अशम्भौ समुच्चयं वृषाणावेककालत्वमाहवतुः । आस्थदिति तुह “अस्यतेस्थुर्” । यात इति शन्नन्तः । आवघ्राते इति धृजः कर्मणि । शङ्कुराधघिशोपो घर्हिवर्हलक्षणः ॥ ३० ॥

यज्ञाद्रक्षन् सुस्थितत्वादनार्शं निश्चिन्तोऽन्यश्चेतसा भावितेन ।

अन्त्यावस्थाकालयोग्योपयोगं दध्नेऽभीष्टं नागमापद्धनं वा ॥ ३१ ॥

कश्चित्तादी नागं द्विपं दध्नेऽरुधत्, रणभुवं न न्यर्वाधिशदित्यर्थः । यतोऽन्त्या योऽस्याकालो दशासमपस्तत्र यौग्यमुचितमुपयोगमुपकारिणम् । यदा हि अन्ये हता भीताश्च भवन्ति तदा तस्यावसरः । तथा अनाशमक्षयं, कुतः सुस्थितत्वात् निरपये देशे स्थितत्वात्, अत एवामौ निश्चिन्तो निर्भयः, तथा भावितेनावहितेन चेतसा यज्ञाद्वरान् तं रत्नम् पालयन् । नूनमवसने मयानेन दुष्करं कर्म कार्यमिति चेतसो भावना । किमिव दध्ने आपद्धनं वा संन्ययार्थमिव । यथा कश्चिद्भाविनेन चेतसा यज्ञाद्रक्षन् आपन्नकाले धनं धारयति न

व्यायीकुरते, यनोऽन्त्यावस्थाकाले दारिद्र्यदशाप्ये तस्या^१र्थस्य योग्य उपयोगः,
तदपि च शोभने स्थाने स्थापितत्वाद्नाश भवति, अतश्चासौ निश्चिन्तः । यो
न्यापयोगमिति कर्मधारय । उपयोग उपकारी । यदि वा बहुव्रीहि, उपयो
गस्तु व्यापार ॥ ३१ ॥

अन्योन्येषां पुष्करैरामृशन्तो दानोद्देदानुचकैर्मुग्धवालाः ।

उन्मूर्धानः संनिपद्यापरामिः प्रायुध्यन्त स्पष्टदन्तध्वनीभाः ॥३२॥

हस्तिनः प्रायुध्यन्त प्रकपेण युयुधिरे, कथं स्पष्ट उत्कटो दन्तध्वनी रद-
नारवो यत्र । कीदृशस्ते अन्योन्येषां परस्परं पुष्करैः कराग्रेर्दानोद्देदान् मदस्तु-
तिमार्गान् आमृशन्त स्पृशन्त इति जातिस्वभावः । उच्चैश्चा भुजवाला कु-
क्षितपुच्छा, उन्मूर्धान उन्निस्तशिरसो गात्रमुष्मीकृत्येत्यर्थः । तथा अपरामि-
पश्चात्पादभागौ संनिपद्य सम्यग् गत्या ॥ ३२ ॥

द्राघीयांसः सहताः स्थामभाजश्चरुदग्रास्तीक्ष्णतामत्यजन्तः ।

दन्ता दन्तेराहताः सामजानां भङ्गं प्रापुर्न स्वयं सामजाताः ॥ ३३ ॥

सामजाना हस्तिना सवन्धिना दन्ता दन्तैराहतास्ताडिता सन्तो भङ्गं
जम्बुरस्फुटन्, ननु स्वयं सामजाता हस्तिनो भग्ना पलायिता । सामजाना
मिति करिणः विशेषणं ननु दन्ता इत्यस्य द्वि सामजग्रहणात्, अन्यथा हो
य यत्राप्य स्यात्-दन्तराहता सामजाना दन्ता भग्ना ननु ते स्वयमिति । की-
दृश दन्ता सामजा वा, दन्तास्तावत् द्राघीयासो दीर्घतरा सहता स्पृता
अधिरता स्थामभाजा धलयन्त 'चिपाद्वत् सह स्थाम शुद्धं तर शुष्मम्' ।
पद्मा स्थामभाजाऽतिस्थिरा दृढा चारवो वर्णाट्या, उदमा भीषणा तीक्ष्ण-
त्यमनुश्रुता । सामजा अपि द्राघिष्ठा सहताश्च घटावन्धात्, स्थामभाजश्चार-
य उदग्रास्तीक्ष्णा अकातरा । अतिशयेन दीर्घा द्राघीयास "प्रियस्थिरं"त्या-
दिना ईयसुनि द्राघादेशः । स्पमेति तु पाठे जयादित्यमतेन स्थिरादस्य पृ-
थ्वादिवादिमनिच 'प्रियस्थिर'ति स्यादेशः ॥ ३३ ॥

मातृद्वानां दन्तसंघज्जन्मा हेमच्छेदच्छ्रायचञ्चलित्वाग्रः ।

लम्बोऽप्यग्निश्चामरेषु प्रकामं भाजिष्ठेषु व्यज्यते न स सैन्यैः ॥ ३४ ॥

मातङ्गानां द्विषानां चामरेषु प्रकीर्णकेषु प्रकाशमत्यर्थं बद्धिर्यलितोऽपि
सैनिकैर्न व्यज्यते स्म न लक्षितः , यतो माखिष्टेषु मखिष्टया रक्षेपु, अतश्च
सावर्ण्यादपरिव्रानम् । कुतस्त्योऽग्निं दन्तसयदजन्मा रदनसपेपसमुत्थः , तथा
हेमच्छेदच्छायाभिः कनकमङ्गकान्तीनि चञ्चन्ति स्फुरन्ति शिखाग्राणि ज्वालान्ता
यस्य स तथोज्ज्वलः ॥ ३४ ॥

ओषामासे मत्सरोत्पातघातश्लिष्यदन्तद्वमारुहाघर्षणोत्थैः ।

यौगान्तैर्वा बह्विभिर्वारणानामुच्चैर्मूर्ध्वयोऽग्निं नक्षत्रमाला ॥ ३५ ॥

अग्निभिर्गजानामुच्चेषु शिरोनभस्तु नक्षत्रमाला आयानावलिरोषामासे द
ग्धा । कैर्दग्धा मत्सरो रोपः स एषोत्पातघातो नाशहेतुत्वादिनिमित्तसमीरण
स्तेन श्लिष्यन्तो मिलन्तो ये दन्ता विपाशास्त एव स्थौल्यात् इमारुहा हुमास्ते-
षामाघर्षणं संप्रदृष्टत उत्थानं जन्मं येषां तैः , अतश्च यौगान्तैर्वा कटपायसा
नवद्वितुल्यैः । उत्पातघातश्लिष्यत्द्वमारुहसपेपोत्थयुगान्ताग्निभिः किलोच्चैर्मूर्ध्वोऽग्निं
नक्षत्रमाला ताराबलिर्देहते । ओषामासे इति कर्मणि लकारः । “उपविद्वा-
शृभ्योऽन्यतरस्याम्” ॥ ३५ ॥

सान्द्राम्भोदस्यामले सामजानां वृन्दे नीताः शोणितैः शोणिमानम् ।

दन्ताः शोभामापुरम्भोनिधीनां कन्दोद्रेदा विद्रुमा वारिणीव ॥ ३६ ॥

द्विषानां घनाघननीले विसरे रदना शोभामापुरंभुः , यतः शोणितैः शो-
णिमानं नीतां लोहितलोहित्यमापादिताः , अथ यथा हि केचन शोभन्ते इत्याह—
अम्भोनिधीनां वारिणि भेष्यामे विद्रुमा कन्दोद्रेदा विद्रुमाङ्कुरा उद्भूता यथा
शोभा प्राप्नुवन्ति । श्याम एव श्यामलः । यद्वा श्यामं गुणं लातीति श्यामलः
॥ ३६ ॥

आकम्प्राग्रैः केतुभिः संनिपातं तारोदीर्णग्रैवनादं व्रजन्तः ।

मग्नानङ्गे गाढमन्यद्विषानां दन्तान्दुःखादुत्पन्नान्ति स नागाः ॥ ३७ ॥

गजाः प्रतिगजानां गात्रे गाढं मग्नान् दन्तान् वृच्छादुच्चरन्तुः , यतः कस्मिन्
कोटिमिधिद्वे संनिपातं सन्नेष मिश्रीमाव यान्तः । कथं तागे महान् उदीर्णं
उत्थितो ग्रैवाणां ग्रीवाऽऽहलानां नादो रवा यतः । यदा ह्यथा केतवोऽन्योन्य

सवदास्तदा दुःखेनाङ्गविश्लेषो भजति इति केतुसनिपातात् गाढमग्नत्वाच्च दन्ता
ना दुःखतनन्यम् । 'अ गता' वित्यस्य उदीर्घशब्दः ॥ ३७ ॥

उत्क्षिप्योच्चैरस्फुरन्तं रदाभ्यामीपादन्तः कृज्जरं शान्नवीयम् ।

शृङ्गप्रोतप्रावृषेणाम्बुदस्य स्पष्टं प्रापत्साम्यमुर्वीधरस्य ॥ ३८ ॥

इंषा रथकीलिका तनुल्यो तैल्लयाहन्तौ यस्य स इंषादन्तो दन्ती उच्यते ।
स परकीयमिममस्फुरन्तं मृत रदाभ्या विपाणाभ्यामुच्चैरुत्क्षिप्य शिखरच्छुतवा
पिरुपनाचनस्याद्रस्तण्ड सादृश्यं लोभ । शत्रुरेव शान्नवस्तस्येदं शान्नवीयम् ।
प्रावृषि भयं प्रावृषेण्य ॥ ३९ ॥

भग्नेऽपीमे स्वे परावृत्त्य देहं योद्धा सार्धं व्रीहया मुञ्चतेपून् ।

साकं यातुः समदेनानुचन्धी दूनोऽ'भीक्ष्णं वारणः प्रत्यरोधि ॥ ३९ ॥

केतवित् योद्धा बोधेनानुचन्धी उत्तममको याधमानो वारणः प्रतिगज
प्रत्यरोधि वारितः । किं केतलो नेत्याह—यातु सादिन समदेनोद्धयेन सह,
इमं निरस्तं यन्नुपि भग्नत्वाद्धयां निरासीत्यर्थः । कदाचित् तस्य स्वप्नो भक्तो
भगवदित्याह—निजं गजे भग्नऽपि पलायितेऽपि । कथं तर्हि प्रत्यरोधि । देहं प-
रावृत्त्य व्यावृत्त्येपूनस्यता व्रीहया साकं, पलायमाने करिणि या लज्जा नामपि
स्वयमभग्नत्वात् न्यज्जनेत्यर्थः । कीदृकं वारणं अभीक्ष्णमत्यर्थं दूनो योद्धृशरे
पीडिताऽन एव रोधितः ॥ ३९ ॥

व्याप्तं लोकैर्दुःखलभ्यापसारं सरम्भित्वादेत्य धीरो महीयः ।

सेनामध्यं गाहते वारणः स्म ब्रह्मेव प्रागादिदेवोदरान्तः ॥ ४० ॥

कश्चित् द्विपः सरम्भित्वात् लोभादित्य सेनामध्यं गाहते स्म जगाहे व्य-
लोकयत् । कीदृशं महीयोऽन्तिविस्तीर्णं यतो याधयाप्तम्, अत एव दुःखल-
भ्यापनारं वृच्छप्राप्यनिगमनम् । कथं तर्हि जगाहे धीरित्यात् । यः किमपि, य-
था पूर्वं प्राग्वत्पान्ते आदिदेवस्य विष्णावुदरान्तं कुक्षिमध्यं प्रज्ञां प्राप्स्यो मा-
कीदृशो जगाहे । तदपि सर्वलोकैर्गव्यांश्च दुःखलभ्यापसारं महीयश्च, सोऽपि
धीरा निमोहः । अन्तः शब्दस्यानानाधिकरणप्रधानता विन्त्या ॥ ४० ॥

भृङ्गश्रणिरयामभासा समूर्धनराचानां विद्वनीरन्ध्रदेहः ।

निर्भोक्तृवाजाप्येऽनाहतेच्छो हृष्यन् हस्ती हृष्टरोमेन रेजे ॥ ४१ ॥

दन्ती रेजं चमौ । किंभूतो निर्मीकत्वात् चासशून्यत्वान् आहवे मृधेऽना
हेतेच्छोऽनष्टवाञ्छ , तथा अयोमयत्वादलिपहङ्गिनीलच्छवीना नारायाना समू
ह स्तोमं स्यूतो नीरन्ध निबिरर देहो यस्य, अतश्च हृष्यन् प्रीतिं प्राप्नुवन् ।
उत्प्रेक्ष्यते—हृष्टरोमेव कण्ठकित इव । नाराचवृन्दानि हृषितरोमस्थानीयानि ।
योऽपि हि हृष्यति स हृष्टरोमानाहतेच्छश्च भवति । हृष्टशब्दे 'हृषेलोमस्वि'-
ति इदं विभाषित ॥ ४१ ॥

आताम्राभा रोपभाजः कटान्तादाशूत्वाते मार्गणे धूर्गतेन ।

निश्चो'तन्ती नागराजस्य जज्ञे दानस्याहो लोहितस्योत' धारा ॥ ४२ ॥

रोपभाज कुञ्जस्य महेमस्य आताम्राभा लोहिनी अवन्ती धारा किं दा
नस्य मदस्य जज्ञे उत्पन्ना जाता आहोस्वित् लोहितस्य रधिरस्य, सावर्ण्यात्
सशय । कदा धूर्गतेन सादिना कटान्तात् गण्डदेशान्मार्गणे रोपे तूष्णमुक्थते,
अतश्च द्वयस्यापि समव । शराहतत्वाद्गक्रस्य गण्डसामीप्याच्च मदस्य । जज्ञे
इति जने कर्तरि तद् "गमहने"त्युपधात्ताप ॥ ४२ ॥

क्रामन् दन्तौ दन्तिनः साहसिकयादीपादण्डौ मृत्युशय्यातलस्य ।
सैन्यैरन्यस्तत्क्षणादाशशङ्के स्वर्गस्योच्चैरर्धमार्गाधिरूढः ॥ ४३ ॥

अन्य कश्चिद्भट सैन्यस्तत्क्षणात् तदानीं स्वर्गस्य दिवोऽर्धमार्गाधिरूढ
आशशङ्के समभावि । यत करिण उच्चा दन्तौ साहसिकत्वात् क्रामन् आरो
हन् । कौटुशौ मृत्युशय्यातलस्यान्तकण्ठदाया ईपादण्डौ ग्राह इति रूपकम् ।
ईपातुल्यौ दण्डौ स्तम्भाविवेत्यर्थः । केचित्तु दन्तिन मृत्युशय्यातलन रूपय
न्ति । भीषणत्वात् मृत्युशय्यातलतुल्यस्य दन्तिनो दन्तादीपादण्डतुल्यौ क्राम
न्तित्यर्थः ॥ ४३ ॥

कुर्वज्ज्योत्स्नाविभ्रुपां तुल्यरूपस्तारस्ताराजालशारामिव धाम् ।

चङ्गाघातैर्दारितादन्तिकुम्भादाभाति स्म प्रोच्छलन्मौक्तिकौघः ॥ ४४ ॥

रूपाण्यप्रदारितादिनात् करिबुम्भाम् प्रोच्छलन्निर्गच्छन् मुक्ताफलनिकरो रे-
जे । तार सित , अत एव ज्योत्स्नाविभ्रुपा चन्द्रिकावर्णाना तुल्यरूप मद
शारार । तथा प्रोच्छलितत्वात् दिव ताराजालशारामिव कुर्वन् उडुनिधरवि

मीरां यथा विदधत् । खड्गाघातं दारितादिति केचित् पठन्ति । तत्र बहुस्य हेतुत्वविदधया “हिंसार्यानां च समानकर्मणा” मिति खमुल्, यथा दण्डोप-
घातं गाः कालयनीति । सामीप्यविवक्षायां वा “समासचौ” इत्यनेन । यदि
तु करणत्वं घट्टादेः स्यात् तत्पूर्वविप्रतिषेधे “करणे हन” इत्यनेन शमुलि
सति कपादित्वाद्यथाविध्यनुयोगो भवेत् । यथासिघातं हन्ति शरघातं हन्ती-
ति ॥ ४४ ॥

दूरोत्क्षिप्तक्षिप्रचक्रावकृत्तं मत्तो हस्तं हस्तिराजः स्वमेव ।

भीमं भूमौ लोलमानं सरोपः पादेनासृक्पङ्कपेपं पिपेप ॥ ४५ ॥

कश्चिन्मत्तहस्ती सरोपत्वात् निजमेव करं चरणेनासृक्पङ्कपेपं पिपेप अ-
सृक्पङ्केन रक्तकंदमेन पिष्टवान् । “स्नेहने पिपः” इति खमुल् । कीदृशं हस्तं
भुवि लोलमानं लुठमशीलम्, यतो दूरोत्क्षिप्तं क्षिप्रैणाशुगामिना बकेणावकृत्तं
कृतं, भीमं भयकारिणम् ॥ ४५ ॥

आपस्काराण्णूनगात्रस्य भूमिं निःसाधारं गच्छतोऽयाद्मुखस्य ।

लब्धायामं दन्तयोर्युग्ममेव स्वं नागस्य प्रापदुत्तम्भनत्वम् ॥ ४६ ॥

अभ्यस्य करिणो भुवि पततः समेव दन्तयुग्मं द्राघीयस्त्वातुत्तम्भनत्वम-
घट्टम्भनत्वं प्रापत् ययौ, स्नेनैव एवयुगलेन धृत इत्यर्थः । कीदृशस्य तस्येति
पा (देति) हेतुमाह—लूनगात्रस्य छिद्रप्रपूर्वकायस्य । किमवधि आपस्कारात्
आ जङ्घामूलात्, अपस्कारं वायच्छिद्यत्येत्यर्थः । अतो निःसाधारं निरवलम्बं
भूमिं गच्छतोऽयनौ पित्सतः, अतोऽपिवावाद्मुखस्याधोवदनस्य । एवंविधे
घापसरे लब्धायामेन पादस्थानीयेन खदन्तयुग्मेनासौ पतचरोधि । गात्रं गजपू-
र्यनायः । अपस्कारो जानुमूलम् । केचित्तु किल गात्रं करमाहुः, तन्मूलं घाप-
स्कारम् । साधारण्यलम्बनम् । आयामो दैर्घ्यम् । उत्तम्भनं धारणम् ॥ ४६ ॥

लब्धस्पर्शं भूयघादभ्ययेन स्थित्वा किञ्चिदन्तयोरन्तराले ।

ऊर्ध्वाधार्सित्पुण्डन्तप्रवेष्टं जित्वोत्तस्थे नागमन्येन सद्यः ॥ ४७ ॥

अभ्येन योधेन महेममभिभूय सद्यस्तत्त्वणात् उत्तम्ये उन्निहतम् । कीदृश-
म् भूयघादुर्वीतलाघातलब्धस्पर्शं मयायं हत इति प्राप्तसुखम् । तस्य हायं

स्वभाव , एन मित्वा मया भूर्विदेति , तत्त्वतस्तु भुवमेव विद्ववान् यतः स
दन्तान्तराले स्थितः । तत्रच क्षणमासित्वा ऊर्ध्वीकृतेनार्धासिना खड्गविशेषेण
दन्तौ प्रवेष्टुश्च बाहु तेनास्याज्ययत्वात् जुष्ठा भग्न , ततस्त जित्वा उदस्था-
त् । प्रवेष्टो बाहु । यदुक्तम् ‘भुज प्रवेष्टुश्च दार्वाहु’ रिति । केचित्तु दन्तयो-
रधोभाग दन्तप्रवेष्टमाहु ॥ ४७ ॥

हस्तेनाग्रे धीतभीतिं गृहीत्वा कंचिद्भ्यालः क्षिप्तवानूर्ध्वमुखैः ।

आलीनानां व्योम्नि तस्यैव हेतोः स्वर्गस्त्रीणामर्पयामास नूनम् ॥ ४८ ॥

कचिद्धीर धीतभीतिं निर्भय व्याप्तो दुष्टहस्ती रराग्रेणादायोधं क्षिप्तवान्
नभसि प्रेरयत् । उत्प्रेक्ष्यते—नून तदर्थमेव खे आलीनाना मगतानामप्सरसाम
र्पयामास ददौ । रणे हतान् मिल विध्याङ्गना नयन्ति । उच्चैर्याल क्षेपो वा
॥ ४८ ॥

कंचित् दूरादायतेन द्रवीयः प्रासप्रोतस्रोतसान्तःक्षेपेन ।

हस्ताग्रेण प्राप्तमप्यग्रनोऽभूदानैश्वर्यं धारणस्य ग्रहीतुम् ॥ ४९ ॥

द्विपस्य कचिच्छट दूरात्प्राप्तमपि कराग्रेणाग्रतः पुरस्तात् ग्रहीतुमानेश्वर्यम्
सामर्थ्यमभूत् , आदातु न शशाकेत्यर्थः । यतोऽभ्यन्तरे क्षेपेन हिंसितेन , कुतो
द्रवीयसा कर्कशेन प्रासेन कुलेन प्रोत विद्ध द्योतो विवर्त यस्य तेन द्रवीय
प्रासप्रोतस्रोतसा । न हि योध दूरादानीयाग्र क्षिप्त्वा यावदादित्सति तावत्-
कुन्तेनास्य करद्व्योतो भग्नम् । आयतेन पृथुलेनेति दूरात्प्राप्तिकारणम् । अनी-
श्वरस्य भाव आनैश्वर्यम् । “नञ् शुचीश्वरक्षेत्रज्ञ” इत्युभयपदवृद्धिः । अग्रा-
दग्रतः ॥ ४९ ॥

तन्वाः पुंसो नन्दगोपात्मजायाः कंसेनेव स्फोटिताया गजेन ।

दिव्या मूर्तिव्योमगैस्तपतन्ती वीक्षामासे विस्मिर्तश्चाण्डिकेव ॥ ५० ॥

तस्यचित्पुसा याघस्य द्विपेनास्फटिताया उन्तिष्य पातितायास्तन्वा यपुष
उपनन्ती दिव्या मृतिरात्मास्या भोगतनूनां मन्वानुर्व्योमगैर्नभश्चरवीक्षामासे
ददृश । केन कुत मिमिवेयाह—यथा नन्दगोपात्मजाया आग्रमेनिगोपालकद
द्विमुत्पन्ना कमेनास्फटिताया उत्पतन्ती भगवती चण्डिका निद्रा व्योमगै

पूर्वमीक्षिता ॥ एव ह्याग्रम् “पुरा नारद आगम्य कसमाह यथा तव । व-
सुदेवात्मजो मृत्युर्भाषीत्युक्त्वा तिरादधो ॥ ततोऽसौ देवकीगर्भात्सर्वाज्ञाताज-
घान ह । अथैव भगवान्बुध्वा निद्रामाह यथा ब्रज ॥ नन्दगोपायशोदाया
नभय च यथासुधम् । श्वक्या वसुदेवात्तु जायेऽहमपि तत्त्वत ॥ ब्रह्म यशो
ज्ञा यास्यामि त्व देवि भज देवकीम् । आवयोर्गर्भव्यन्यासात्कंसो गच्छतु मू-
ढताम् ॥ ततस्तथा गृह्य चरण शिलाया निरसिष्यति । निरस्यमाना गगने
स्थान प्राप्स्यसि शाश्वतम्’ इति ॥ १० ॥

आत्मन्यैकामग्रपादेन जङ्घामन्यामुच्चैराददानः करेण ।

सारिथस्वान दाह्यहाकणात्मा कंचिन्मध्यात्पाटयामास वन्ती ॥ ५१ ॥

कचिकुट दुण्डिपा मध्यात्पाटयामास व्यवारयत् वाक्वन्वाष्ठ यथा, यतो
ऽस्तिभ्रमयुतम् । किं कृत्वा एषा जहा पादाप्रेणाकृष्यावष्टभ्य अन्या तूष्णेन
करेणाद्धानो गृहणन् ॥ ५१ ॥

शोचित्वाग्रे भृत्ययोर्मृत्युभाजोरयः प्रेम्णा नो तथा बल्लभस्य ।

पूर्य कृत्वा नेतरस्य प्रसाद पश्चात्तापमाप दाह यथान्तः ॥ ५२ ॥

कस्यचित् द्वा सख्यौ गज्जम्बलभ्रमसादौऽथराऽसविभक्तस्तदग्रे च द्वाव-
पि प्रमाता, अतस्तयो स्वामी द्वयोरपि पुरतोऽग्रभृत्युभाजोर्मृतयो शोचित्वा
रदित्वा न तथा बल्लभस्य प्रेम्णा प्रीतिवशादन्तर्द्वय गदमाप सतापतु खलेने,
यथा इतरन्यान्विभक्तस्य पूर्वं प्रसादमकृत्वा जीवनमदत्त्वा पश्चात्तापावनुशयव
शार्त्तं कर्मसविभक्ता पराका भ्रमरति । नञात्र करोत सख्यं, तेनापि प्र
सादस्य । प्रसादमदत्तेत्यर्थः । अयं स्वामिर्वश्यो ॥ ५२ ॥

उत्प्लुत्पारादर्धचन्द्राबलूने वस्त्रेऽन्यस्य क्रोधठष्टौष्टवन्ते ।

सैन्यः रुण्ठच्छेदलीने कवन्धाजूयो विभ्ये वल्गातः सासिपाणेः ॥ ५३ ॥

यत्नं सान्निपाण कवन्धात् भूयो विभ्य वसे, सङ्गप्रहारभयमाशङ्कितम् ।
स्वप्नात् क्लिप्तमात् तैरादौ भीवमिति भूय शन्दार्थप्रतीति । कदा विभ्ये
अन्यस्य भटस्फाराद दूरात् वस्त्रे मुखेऽर्धचन्द्राबलूने भञ्जवृत्ते, अत एवात्प्लुत्य
नदीपि कण्ठन्दुष्टे लीने सन्निष्टे बाधेन दूणेण तुलाधरा वन्ता रचना यस्य

पूर्वमीक्षिता ॥ एवं ह्यागमः “पुरा नारद आगम्य कंसमाह यथा तव । व-
सुदेवात्मजो मृत्युर्भावीत्युक्त्वा विरोद्धा ॥ ततोऽसौ देवकीगर्भान्सर्वाज्ञाताञ्ज-
यान ह । अथैवं भगवान्बुद्ध्वा निद्रामाह यथा वज्र ॥ नन्दगोपाद्यशोदायां
संभव न्यं यथासुखम् । देवस्यां वसुदेवायु जायेऽहमपि तत्त्वतः ॥ ब्रह्म यशो-
दां यास्यामि त्वं देवि भज देवकीम् । आययोर्गर्भव्यत्यासात्कंसो गच्छतु सू-
दनाम् ॥ ततस्त्वां गृह्य वरुणैः शिलायां निरासिष्यति । निरस्यमाना गगने
न्यातं प्राप्स्यन्ति शाश्वतम्” इति ॥ ५० ॥

आक्रम्यैकामग्रपादेन जङ्घामन्यामुच्चैराददानः करेण ।

सास्थिस्वानं दारुवदारुणात्मा कंचिन्मध्यात्पाटयामास दन्ती ॥ ५१ ॥

कंचिद्रुदं दुष्टदिपो मध्यात्पाटयामास व्यदारयत् दारुवत्काष्ठं यथा, यतो-
ऽस्थिभ्यनयुतम् । किं कृत्वा एकां जङ्घां पाठाग्रेणाकृष्यायष्टभ्य अन्यं तूष्णेन
करेणाददानो गृह्णन् ॥ ५१ ॥

शोचित्वाग्रे मृत्योर्मृत्युभाजोरर्यः प्रेम्णा नो तथा वल्लभस्य ।

पूर्वं कृत्वा नेतरस्य प्रसादं पश्चात्तापमाप दाहं यथान्तः ॥ ५२ ॥

कस्यचित् द्रोः सेवकौ वाल्मभ्यलम्बप्रसादोऽपरोऽसंविमक्रस्तदग्रे च द्वाव-
पि प्रमीनां, अतस्तयोः स्वामी द्वयोरपि पुरतोऽग्रे मृत्युभाजोर्मृतयोः शोचित्वा
रक्षित्वा न तथा वल्लभस्य प्रेम्णा प्रीतिप्रसादन्तर्हृदये दाहमाप संतापदुःखं तेमे,
यथा इतरन्यासंविमक्रस्य पूर्वं प्रसादमकृत्वा जीवनमदन्त्या पश्चात्तापादनुशयव-
शात् कष्टमसनिमज्जां वराको ममारेति । नन्वात्र करोते. संस्रम्भः, तेनापि प्र-
सादस्य । प्रसादमकृत्वेत्यर्थः । अर्यः स्वामिवैश्ययोः ॥ ५२ ॥

उत्प्लुत्यारादर्थचन्द्रावलूने वक्त्रेऽन्यस्य क्रोधदृष्टौष्टदन्ते ।

सैन्यैः कण्ठच्छेदलीने कवन्धादूयो विभ्ये बलगतः सासिपाणैः ॥ ५३ ॥

यत्नं. सासिपाणैः कवन्धात् भूयो विभ्ये त्रैसे, खड्गप्रहारमयमाशङ्कितम् ।
स्वस्यात् किल तस्मात् तैरादौ भौतमिति भूय-शब्दार्थप्रतीतिः । कदा विभ्ये
अन्यस्य भटम्याराद् दूरात् वस्त्रे मुखेऽर्धचन्द्राग्रलने मज्जकृत्ते, अत एवोत्प्लुत्य
तत्राग्रे कण्ठच्छेदे लीने संक्षिप्ते क्रोधेन दृष्टो दृष्टा लुताधरा दन्ता रटना यस्य

तस्मिन् ब्रोधदण्डौष्ठदन्ते, कोपादशनैरोष्ठ विभुष्य कवन्धस्योपरिस्थित इत्यर्थं । कौटशात् कवन्धात् सासिपाण्ये सखद्गृहस्तात् अत एव वरगतो धलनान् कुर्याणात् । अतश्च सैन्यैराशङ्कित-निमय भूयोऽप्यस्माक कन्ध न कुर्यादिति ॥ ५३ ॥

तूर्पारायैराहितोत्तालतालैर्गायन्तीभिः काहल काहलाभिः ।

नृत्ते चक्षुःशून्यहस्तप्रयोग काये कृजन् कम्बुरुचैर्हास ॥ ५४ ॥

कम्बु शब्द उर्ध्वस्तार कृजन् ध्वजन् जहासाहसदियेत्युत्पन्ना । कन्दति हास इतुमाह-काय कवन्ध मृत्ते नतितु प्रवृत्ते सति । केन तूर्पारयैरादिप्रयोगैः, तथा काहलाभि सुषिराप्रयादने करणभूते । कौटशैस्तूर्पारायै आहित उत्पादित उत्ताल उद्धटस्ताल चञ्चुपुट्टादिको ध्वनिमाय वा यै । काहलाभि कीदृशीभि काहल पठ्य भीषण वा नायन्तीभिर्गानमिव कुर्यतीभि । कथं न त्त चक्षुःशून्यो दृष्टिरहितो हस्तप्रयोग करामिनया यत्र । अत एव च हास । यन् किल दृष्ट्यानुगतहस्तप्रयोग नृत्यते पश्यमुत्तरस्ताल घ गीयत तदा पाश्चस्था हसन्ति ॥ ५४ ॥

प्रत्यावृत्त भङ्गभाजि स्वसैन्ये तुल्य सुहैराकिरन्ति स्म कश्चित् ।

एकौघेन स्वर्णपुङ्खैर्द्विपन्नः सिद्धा माल्यैः साधुचारैर्द्वयेऽपि ॥ ५५ ॥

अग्निहोत्रममी अमीभिराश्रय छादयामासु । क कैन्चिन्वाह-द्विपन्ताऽरय एकोघनैरुपग्राहण स्वर्णपुङ्खै शरै नमश्चरत मिद्धा माल्यै पुण्यै सा धुवादे स्तुतिप्रामादनादिभि । द्वयेऽपि शश्व मिद्धाश्च स्वयंश्च तैस्तुल्यमुत्रैषु गणधारितै किमधमाश्रितै स्मयाह-यत स्वसैन्य निजयल भङ्गभाजि पलायि तेऽपि प्रयात्रन् प्रतीपमागत युद्धाय समुगमियथ ॥ ५५ ॥

पाण्डुलिप्तारोहशून्यासनाना प्रभ्रान्तानामन्यसैन्यैर्ग्रहीतुम् ।

सरन्धाना भ्राम्यनामाजिभूमां वारी वारैः सम्मरे चारणानाम् ॥ ५६ ॥

वारणाना वारं पीनना मर्पवारी सम्मर वचनम्यान म्मतम् । कादशा नामिति स्मरणं काव्यमात्र-वाणनिष्ठाराहाण शरप्रतिनमादीतान अत एव य न्यान्यामनानि पथाणानि यथाम अतश्चायमन्य पवनेप्रहीतु यद्वा प्रभ्रान्ताना

प्रस्तुतानामत एव संख्यानां चुभितानां, तथाजिभूमौ भ्राम्यतां रणोर्व्यां पला-
यमानानाम् । यार्यामपि ते संख्या वनमुवि च भ्राम्यन्तो भवन्ति, यतोऽन्यै-
जिघृक्षिताः वानेयत्याचारोहशून्याः । अटव्यां यत्रेमा बध्यन्ते सा वारी । “व-
सिधर्पा” तीक् । “कृदिकारादि” ति डीप् । ससरे इति कर्मणि ॥ ५६ ॥

पौनःपुन्यादस्त्रगन्धेन मत्तो मृदन् कोपाल्लोकमायोधनोर्व्याम् ।

पादे लग्नमश्रमालाभिमेन्द्रः पाशी^१ कल्पामायतामाचकर्प ॥ ५७ ॥

कश्चित् द्विपराजश्चरणलक्ष्मामश्रमालामाचकर्पाकृष्टवान् । कीदृशः अस्त्रग-
न्धेन क्षतजामोदेन मत्तः क्षीबोऽत एवायोधनोर्व्यां रणभुवि जनं पौनःपुन्यादस्त्र-
शतं मृदन् मध्मन् । तां कीदृशीमायतां दीर्घां पाशीकल्पामन्दूदेश्याम् । अप-
शृङ्खला हि पादे करिणः क्रियते । ईषदसमाप्ता पाशी^१ पाशीकल्पा ॥ ५७ ॥

कश्चिन्मूर्छामेत्य गाढप्रहारः सिक्तः शीतैः शीकरैर्वारणस्य ।

उच्छ्वास प्रस्थिता तं जिघृक्षुर्व्यर्थाकृता नाकनारी मुमूर्छ ॥ ५८ ॥

कश्चिद्भटो गाढप्रहारस्तीव्रक्षतत्वान्मूर्छामेत्य मोहं प्राप्यपि उच्छ्वास
निर्गन्धैः, यत शीतलैः करिणीरैरक्षितः, अतश्च तं ग्रहीतुमागता विन्यस्त्री
मुमूर्छ मुमोह यतो व्यर्थाकृता निष्फलाभिप्राया । सा हि तं परासुनधेत्यादा-
नुमेन्दत् समाभ्यस्ते तु तस्मिन्नसौ विफलमनोरथा ॥ ५८ ॥

लूनग्रीवात् सायकेनापरस्य द्यामत्युच्चैराननादुत्पतिष्णोः ।

अंसे मुग्धैः संहिकेयानुकारात् सन्नूभङ्गादप्सरोवन्नचन्द्रैः ॥ ५९ ॥

अन्यस्य दोषस्य वन्नात् मुग्धैर्मनोद्वैरप्सरोवन्नचन्द्रैर्विन्ध्यस्त्रीलिपनशशिभिः
त्रेमे विन्ध्यै । यत शरेण कृत्तकन्दरात् अत एव द्यामुत्पतिष्णोऽद्भुतात्, अत्यु-
च्चैर्गृह्यतः संहिकेयानुकाराद्गुणतुल्यात् सन्नूभङ्गात् भृकुटिभीषणात्, अतश्च प्राप्ते
शुक्रः । अत एव चन्द्रस्य चन्द्रत्वम् । अस्त्री हि राहोस्त्वत्यति । मुग्धत्वं त्व-
पगत्यपि ग्रासमयात् । संहिकाया अपन्यं संहिकेयः, तमनुकरोतीति “कर्म-
रण्” ॥ ५९ ॥

वृत्तं युद्धे शूरमाश्लिष्य काचिद्रन्तुं तूर्णं मेरुकुञ्जं जगाम ।

त्पत्त्या नाम्नां देहमेति स यावत्पत्नी सद्यस्तद्वियोगासहिष्णुः । ६० ।

यावत् स्वमार्गं वक्षौ देहं दग्ध्या युद्धे वृत्तं मृतं वीरं तत्क्षणेमेव विरहा-
सहत्वात् नेति स न प्राप, तावत् त्वरितं काचिद्विष्यन्ती तमालिङ्ग्य रिरंसया
गहनं ययाविति दम्पत्यो सात्त्विकत्वोक्ति ॥ ६० ॥

त्यक्तप्राणं संयुगे हस्तिनीस्था वीक्ष्य प्रेम्णा तत्क्षणादुद्रतासुः ।

प्राप्याग्वण्डाद्देवभूयं सतीत्वादाशिश्लेष स्वैव कंचित्पुरन्धिः ॥ ६१ ॥

कचिद्भट्ट स्वैव पुरन्धिर्महिला आशिश्लेष सखजे । किं कृत्वा अग्वण्डा
दलुभात् सतीत्याद्भट्टशरणत्वात् देवभूयं देवन्व प्राप्य । कीदृश्यमां हस्तिनीस्था
सती तं पतिं युधि गतामुं दृष्ट्वा सपथेय मेहादुद्रतासुर्नष्टप्राणा, अतश्च परलो-
के सैव तमाश्लिङ्गन् । देवभूयं देवभवन देवत्वम् "मुघो भावे" इति क्विप् ।
पुरन्धिशब्द पृषोदरादि ॥ ६१ ॥

खर्गे वासं कारयन्त्या चिराय प्रत्यग्रत्वं प्रत्यहं धारयन्त्या ।

कश्चिद्भजे नाकनार्या परसिंहलोके लोकं प्रीणयन्त्येह कीर्त्या ॥ ६२ ॥

कश्चिद्भट्ट परलोके दिव्यग्न्या भजे शिथिये, इहलोके च कीर्त्या । अ
धुना श्लेष । कीदृश्याप्सरसा चिर खर्गे वास स्थितिं कारयन्त्या पुंशं (न्या-
'त्या) स्वार्थे णिच् । तथा प्रत्यहमनुदिन प्रत्यग्रत्य ताराय दिभृत्या लोकं
प्रीणयन्त्या प्रीतियुक्तं पुंशं (न्या'त्या,) कीर्त्यापि स्वर्गवान् चिराय कारय
न्त्या । यदुक्तम् 'एणदि गोदसी चास्य यावत्कीर्तिरनभ्यरी । नावत्स्तितायम
घ्यास्ते सुकृती धैरुध पदम्" ॥ इति । प्रत्यह प्रत्यग्रत्य धारयन्त्या गमरमरणेन
स्थिरत्वात् लोकं प्रीणयन्त्या हर्षयन्त्या । अहन्यहनि प्रत्यहम् 'अनश्च' इति
ठष् । प्रीणयन्त्येति "धृमप्रीमोर्नुङ्गन्त्य" ॥ ६२ ॥

गत्वा नूनं वैबुधं सद्य रम्यं मूर्द्धाभाजामाजगामान्तरात्मा ।

भूयो दृष्टप्रत्ययाः प्राप्य संजां साधीयस्ते यद्रणायाद्रियन्त ॥ ६३ ॥

एवमुत्प्रेतया-मूर्द्धाभाजां मोहभाजामन्तरात्मा चेतना रम्य वैबुध सद्य
नास्तौक गत्वा नूनमाजगाम पुनः प्रातः । पुन इत्याह-ते बोधा सदा प्राप्य
चेतनां लब्ध्या दृष्टप्रत्यया लब्धनिश्चया सन्तो भूयो यन्माधीयः सुष्ठुतर्गं र-
णायाद्रियन्त युद्धेऽभिन्यविशन्त । यदि चैव न स्यात् तत्तत्सादिदानीमत्यर्थे

युयुधिरे, तस्मात् नूनं तदन्तरात्मभि समरहृतानां लोका स्वयं दृष्टाः । अति शयेन साधु साधीय इत्यादरविशेषणम् । रक्षायेति तादर्थ्यं चतुर्थी क्रियाग्रह-
णाद्धा । आद्रियन्तेति दृढ कर्तरि लङ् ॥ ६३ ॥

कश्चिच्छायाधमूढोऽपवोदुर्लब्ध्वा भूयश्चेतनामाहवाय ।

व्यावर्तिष्ट क्रोशतः सरयुरुच्चैस्त्यक्तश्चात्मा का च लोकानुवृत्तिः । ६४ ।

कश्चिद्भीर सत्ता प्राप्य भूय आहवाय व्यावर्तिष्ट युष्माय व्यावृत्तः । की-
दृश शस्त्राधमूढ आयुधपाहानिश्चेतन । कदा व्यावर्तिष्ट सख्यु सुहृद उ-
च्येस्तार क्रोशत पूंकुर्यंत, मा तावद्युद्धा समाश्वसिहि, रुदतो वा । कीदृश
स्यापवोदुरारुण्ड, स हि मूढस्तेन रणाङ्गनादाकष्टः । सखा चेत् क्रोशति कि-
मित्ययुद्धेत्याह-त्यङ्गान्मा का च लोकानुवृत्तिः । धार्यमाणे ह्यात्मन्यन्योन्यो
परोधो युक्त स च मुमूर्षु किं तस्य लोकचिन्तग्रहणेन । प्रथमश्चो हेतौ, द्वि-
तीयोऽवधारणे । यस्मात् त्यक्त आत्मा तस्मात्तिष्कसैव लोकानुवृत्तिरित्यर्थः ।
एककालसूचनार्थं वा । यदेवात्मा त्यक्तस्तत्रैव लोकानुवृत्तिर्न भवतीत्यर्थः ।
सख्युरिति 'पृष्ठी चानादरे । स्यत्यात्परस्यं' ति उत्वम् ॥ ६४ ॥

भिन्नोरस्कौ शत्रुणाकृष्य दूरादासन्नत्वात् कौचिदेकेषुणैव ।

अन्योन्यावष्टम्भसामर्थ्ययोगादूर्ध्वाविव म्यर्गनावप्यभूताम् ॥ ६५ ॥

कौचिपोधो स्वर्गतावपि मृतावपि ऊर्ध्वावुष्मावपतितावभूता वभूवतु ।
कीदृशां अरिणा दूरमाकृष्य एकेषुणैव नेदीयस्वर्गाभिन्नोरस्कौ विज्वलसौ । अ-
तश्चान्योन्यावष्टम्भसामर्थ्ययोगात् परस्परधारणशक्तिसन्धादूर्ध्वन्वम् । स्व स्व
र्गं गता स्वर्गता नस्थितौ ॥ ६५ ॥

भिन्नाञ्शन्नैर्मोहभाजोऽभिजातान् हन्तुं लोकं चारयन्तः स्ववर्गम् ।

जीवग्राहं ग्राह्यामासुरन्ये योग्येनार्थः कस्य न स्याज्जनेन ॥ ६६ ॥

अन्य वीरा अभिजातान् कुलीनान् जीवग्राह जीवत एव ग्राह्यामासुग्रां
हितयन्तो नामीमरन् । कीदृशान् शस्त्रेणयुधैर्भिजान् विज्जान् अतश्च मोहभाजो
मूर्छितान् । कीदृशास्ते जिघामु निजवर्गं चारयन्तो निवर्तयन्त, मा ण्तान् व
धिष्टेति । किं कैश्चिन्नम् यतो योग्येन भव्येन जनेन कस्यार्थं प्रयोजनं न स्यात्,

शशोरपि तेनार्थो भवेत् ते च योष्या अभिजातन्वात् । जीवन्तीति जीवाः, जी-
वान् गृहीत्या जीवग्राहं “समूलाकृतजीविषु हनूकृजग्रहः” इति एमुन् ॥ ६६ ॥

मग्नैर्दण्डैरातपत्राणि भूमौ पर्यस्तानि प्रौढचन्द्रधुतीनि ।

आहारार्थं प्रेतराजस्य रुण्यस्थालानीव स्थापितानि स भान्ति ॥ ६७ ॥

आनपत्राणि भान्ति स चकारिरे । कीदृशानि मग्नैर्दण्डैर्भूमौ पर्यस्तानि
भिन्नदण्डत्वात् तितौ पतितानि, प्रौढचन्द्रधुतीनि जरदशशधरधवलानि, अत-
श्चोत्प्रेक्ष्यते-प्रेतराजस्थान्तकस्याहाराय रुण्यस्थालानीव रजतपात्राणीव । रणे किल
मृत्युना प्राणिनोऽप्यन्याः ॥ ६७ ॥

रेजुर्भ्रष्टा वत्सः कुङ्कुमाङ्का मुक्ताहाराः पार्थिवानां व्यसूनाम् ।

सैन्यान्तास्थीन् खादतो रक्तरक्ता नष्टा नूनं प्रेतराजस्य दन्ताः ॥ ६८ ॥

मुक्तानां राज्ञामुरस्तः पतिताः काशमोचलिमा मुक्ताहारा रेजुर्वधुः । उन्मेष-
यते-अश्विसहितान् जन्तून् अन्धेभरणपत्तिलक्षणान् भक्षयतो मृत्योर्नूनं अधिर-
च्युरिता दशना नष्टा लुडिताः । ‘हास्राज्ञान्याः पूर्वकामस्य मम्ये मृत्योर्दन्ताः’
पतितरक्तासदस्ये’ ति पाठान्तरम् ॥ ६८ ॥

निम्नेष्योर्धीभूतमस्त्रक्षतानामस्त्रं भूयो यच्चकासांचकार ।

रागार्थं तर्तिकु कौसुम्भमम्भः संव्यानानामन्तकान्तःपुरस्य ॥ ६९ ॥

अस्त्रक्षतानां शस्त्रप्रहतानामधमर्हत् निम्नेषु भागेषु ओर्धीभूतमेकस्य य-
च्चकासांचकार यमारे, सन् किमन्तकान्त-पुरस्य मृत्युगुडान्तम्य संव्यानानां
पायसा रागार्थं लाहितीकरणाय कौसुम्भं माहारजनमम्भः पानीयं म्यादिति सं-
शयोऽलंकारः । कुसुम्भेन रक्तं कौसुम्यम् ॥ ६९ ॥

रामेण शिःसप्तकृत्वो हृद्दानां चित्रं चक्रे पञ्चकं क्षत्रियार्धैः ।

रक्ताम्भोभिस्तत्त्वणादेव तस्मिन्संख्येऽसंख्याः प्रासरन् द्वीपवलयः ॥ ७० ॥

॥ ७० ॥

तस्मिन् संख्ये रणे रक्ताम्भोभिः कीनालाभुभिरमय्या अञ्जला द्वीपवयो
भयः प्रासरन् ऊटाः । म्यादन्तत्, पूर्वं जामदग्न्यस्यैवविधमेव मुडमभूत् वाऽ-

प्रातिशय इत्याह-रामेण राजन्यरुधिरं चित्रमाश्रयरूप हृदाना पञ्चक समन्त-
पञ्चकारय त्रि सप्तकृत्य एकविंशत्या वारै रृतम्, इह तु क्षणादवेति महान्विशे-
ष । उपमयस्य चित्रत्वे उपमानस्य चित्रतरत्व प्रतीयते, तच्चित्रमिदं त्वतिचि-
त्रमित्यर्थः । घान् वारान् त्रि “द्वित्रिचतुर्थ्यं सुच । सप्त वारान् सप्तकृ-
त्य । “सप्त्याया त्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच’ । सप्त च त्रिभिर्गुणिता
एकविंशतिर्भवति । पञ्च परिमाणमस्य पञ्चकम् । सप्त्याया सङ्गे” ति
कम् ॥ ७० ॥

सदानान्तादस्त्रिभिः शिञ्जितास्त्रैराविरयान्नः शातशस्त्रावलूनाः ।
कूर्मोपम्यं द्यक्तमन्तर्नदीनामैभाः प्रापन्नङ्घ्रयोऽष्टुड्मयीनाम् ॥ ७१ ॥

अष्टुड्मयीना नदीना रक्तसरितामन्तर्मध्ये ऐभा अङ्घ्रय करिवरणा इय
म् स्फुट कूर्मोपम्य कञ्जपसाम्य प्रापरं सेभिरे । यतोऽस्त्रिभिरायुधीयं शिञ्जि-
तास्त्रैरभ्यस्तायुधैरधस्तलमाविश्य सदानान्ताद् शुल्कप्रदेशात् शातशस्त्रावलूना
स्तीक्ष्णवृद्धिज्ञा अतश्च शायत अष्टकसरितामिमे कूर्मा इति । नदीषु कि-
ल कूर्मैर्भायम् । अङ्घ्रिशब्देऽदि गती इदितो नुम् धातो । ‘बहुधावित्वात्’-
मिन् अनुसारे कृते हकारस्य ययभावात्परमवर्णभावात् । केचित्तु तन्निपातय-
न्ति । शातशब्दं शाब्दोऽन्यतरस्या’ मित्येतत् विभाषितम् ॥ ७१ ॥

पद्माकारैर्योधवक्त्रैरिभानां कर्णभ्रष्टैश्चामरैर्हंसशुभ्रैः ।

सोपस्काराः प्राभवन्नस्त्रतोयस्रोतस्त्रिन्यो वीचिपञ्चैस्तरङ्गिः ॥ ७२ ॥

अस्त्रतोयस्रोतस्त्रिन्या रक्ताम्बुनद्य प्राभवन् जशिरे उत्पन्ना । कीदृश्य
सरानि वसदश गुभ्रटघडनै करिणा च कर्णपतित सितञ्जुदधयल चामरैर-
घोमिषु मयमानै सापस्कारा मालकारा भूयिता । सपयुपेभ्य’ इति सुडा
गम । तथा हि पञ्चैर्हंसश्च भूष्यन्ते । चामरैरय इत्येवमिति तु पाठ रूपकम्
॥ ७२ ॥

उत्क्रान्तानामामिषायोपरिष्ठादध्याकाश वक्रमुः पञ्चचाराः ।

मूर्ताः प्राणा नूनमथाप्यपेक्षामासुः काय त्याजिता दारुणान्त्रैः ॥ ७३ ॥

पद्माणि वदन्ति विभ्रतीति पञ्चवाहा पत्रिणा भासाद्या अध्याकाशमा

शिशुपालवधम् ।

कारे उत्क्रान्ताना मृतानामुपरिष्ठात् निकटे आमिषायामिषार्थं बध्नुमुञ्चन्ता ।
उत्प्रेक्ष्यन्ते-नून मूर्ता असौ देहमद्याप्येतामासु प्रत्येक्षन्त, यतो दारुणास्त्रे-
स्त्याजिता ह्यपिता, अतश्चाकाले बध्नुमुञ्चासिना भूयः प्रविशाम इति प्रतिपाल-
यन्ते ॥ ७३ ॥

आतन्वद्भिर्दिनैः पक्षाग्रवान् प्राप्तेर्दूरादाशु तीक्ष्णैर्मुखेषु ।
आदौ रक्त सैनिकानामजीवैर्जायैः पक्षात् पत्रिपूगैरपायि ॥ ७४ ॥

लम्प्याना दधिर पूर्वमजीवैर्जायैः प्राणैः पत्रिपूर्व शरारैरपायि पत्रे
पक्षात् तर्जयि प्राणद्वि कङ्कशुभादिभि । कौटुम्भे आशान् पत्रप्रान्तमादृतमा
तन्वद्भि, दूराद् शीघ्रमागत वस्त्रेषु च शितेरित्युभयत्रापि तुल्यम् । अत्र
पेरित्यत्र जीवा ज्या जीव प्राण । जीवैरिति जीवन्तीति जीवा । अपायी
ति कर्मणि 'आतो युक् चिण्वतो' ॥ ७४ ॥

तेजोभाजां यद्रूपे संस्थितानामादत्तीवं सार्धमग्नेन नूनम् ।
ज्वालाद्याजादुद्धमन्ती तदन्तस्तेजस्ताजर्दीप्तजिह्वा बवाशे ॥ ७५ ॥

दीप्ता ज्वलन्ती जिह्वा यस्या सा दीप्तजिह्वा शिवा बवाशे संलूनम् ।
हशी तत्तेजो नून निश्चित ज्वालायाजेनाविषल्लेन अन्तर्हृदयात् ताजक आशु
उद्धमन्ती मुञ्चन्ती, किं तत् रूपे स्रज सम्पित्ताना मृतानामाजोभाजा तेजस्य
नामङ्गेन साधं येषा सह यदादत् बुभुजे यनस्तीग्र दुःसह दीप्तजिह्वयान् ।
एतेनैव । शिवाया हि मुखात् ज्वाला नि सरन्ति । आददिति 'अव सर्वे
या' मिलि लट्पठाम ॥ ७५ ॥

नैरन्तर्यच्छुन्नदेहान्तरालं दुर्भक्षस्य ज्वालिना वाशितम् ।
पोदुर्याण्वातमादीप्य मांसं पाकापूर्वस्यादमां वै शिवाभिः ॥ ७६ ॥

शिवाभि मृगालीभिर्पोदुर्यस्य मांसं पिशितमाद जग्मम् । किं दृष्टम्
ज्वालिनाचिप्यता वाशितेन स्वनेन वाण्यत शरनिश्चयादीप्य दृष्टम् । अत
एव मांसपात्रयान् अपूर्वा नय म्यादो मृष्टा यस्य तत् पाकापूर्वस्यादम् ।
कौटुम्भे वाण्यत नैरन्तर्येण सामग्या चक्षुष आदिन देहान्तराल मांसमध्ययेन,
यन एव यादुर्दुर्भक्षस्य अनुमयस्यस्य, अतश्च तन्वेपुभिर्मृगालिना वाशितेन प
न पक्वा मुत्रम् । आद इति कर्मणि लिट् ॥ ७६ ॥

ग्लानिच्छेदि क्षुत्प्रबोधाय पीत्वा रक्तादिष्टं पाचिताजीर्णशेषम् ।

खादुंकारं कालखण्डोपदंशं श्रोष्टा डिम्बं व्यष्वनद्व्यस्वनच ॥७७॥

श्रोष्टा खण्डो डिम्बं ग्रीहानं व्यष्वनद्व्यमुजे अत एव व्यस्वनश्च ववारे,
वाशमानो जघासेत्यर्थः । कथं व्यस्वनत् खादुंकारं खादुं कृत्वा "खादुमि एमु-
ल्" प्रतिश्रद्धयेत्यर्थः । तथा कालखण्डोपदंशं कालखण्डं यकृत् उपदश्य किं-
चिद्भुज्या, "उपदंशस्तृतीयाया" मिति एमुल् । कालखण्डस्य दंशं प्रति क-
र्मत्वं डिम्बभोजने तु करणत्वमेव । तथा रक्तमेवारिष्टं पानविशेषं क्षुत्प्रबोधाय
धुमुक्षोत्पादनाय पीत्वा । कौटशं ग्लानिच्छेदि आलस्यनाशि, यतः पाचिताजी-
र्णशेषं कथितापकाग्रशेषम् । द्रव्यपानपद्धि असृक्षपाने जीर्णिर्भवति । रक्तडिम्ब-
कालखण्डान् श्रोष्टा आदित्यर्थः । योऽप्याट्यः खादु मांसादनं भुरक्षे स पू-
र्वं गुलिकामन्नाति ततो ग्लानिच्छेदि निरस्ताशेषाजीर्णशेषं पानम् । व्यष्वनदिति
"वेक्ष स्वनो भोजने" इति पठ्यम् । व्यस्वनदिति तु शब्दार्थत्वात् तत्प्रत्युदाहर-
णम् ॥ ७७ ॥

क्रव्यात्पूणेः पुष्करैरानकानां प्रत्याशाभिर्मेदसो दारितानि ।

सुं ज्ञानो हि प्राणिसहं रणोऽप्या नूनं कालो व्याददायाननानि ॥७८॥

आनकानां पट्टहानां पुष्कराणि मुखानि क्रव्यात्पूणेर्गृध्रादिनातैर्मेदसः प्रत्या-
शाभिः मेदोभ्रान्त्या यान्यामीलानि रुच्छ्रोत्पादपानि दारितानि पादितानि, ता-
न्युत्प्रेत्यन्ते-नूनं भुवं प्राणिसंघं रथगजतुरगमनुष्यं भुञ्जेनः कालो मृत्युरानना-
नि मुपानि व्याददौ व्यकासयत्, अन्तूनक्षुमाभीलानि रुच्छ्रदायीनि मृत्युरास्या-
नीव निवृतयानित्यर्थः । आनकपुष्करस्य शुक्लत्वान्मेदोभ्रान्तिः । यदुक्तम् "आ-
दायैव मयूः शीतं पूर्णमेतद्धि मेदसः । अनुप्रविश्य चित्तातं यावद्यमं च दाह
च" ॥ इति । 'आमीलनुच्यते रुच्छ्रम्' अत्र रुच्छ्रदायित्वाच्च रुच्छ्रत्यम् । क्र-
व्यामन्तीति क्रव्यादात्ममांसमन्नः । "क्रव्ये चे" ति विद् ॥ ७८ ॥

कीर्णा रेजे साजिभूमिः समन्तादप्राणद्भिः प्राणभाजां प्रतीकैः ।

यहारब्धैरर्थसंयोजितैर्वा रूपैः स्रष्टुः सृष्टये कर्मशाला ॥७९॥

सा आजिभूमिः संप्रामोर्वी रेजे दिशुते । कौटशी प्राणिनामप्राणद्भिः क्षि-
प्रत्याभिधेष्टैः प्रतीकैरद्वैः समन्तात् कीर्णा व्याप्ता, अतश्चोत्प्रेत्यन्ते-स्रष्टुर्विभवः-

१ 'ग्रामीलानि प्राणिनः प्रत्यवस्थन् कालो नून' स पाठ ।

मणः सृष्टये कर्मशालेव व्यापारस्थानमिव । कीदृशी बद्धारब्धैः किञ्चिच्छ्लेषस्त-
थार्धशेषैः सामिघटितैः रूपैर्दाग्देहैर्व्यासा । तद्वादिकर्मशाला ह्येवंविधेव भवति ।
वा इवार्थे भिन्नक्रमो रूपशब्दात् पुरोऽवसेयः । बद्धारब्धैरिति, वदिति क्रियावि-
शेषणम् । उत्प्रेक्षोपमालंकारः । शालिनी वृत्तम् ॥ ७६ ॥

आयान्तीनामविरतरयं राजकानीकिनीना-

मित्थं सैन्यैः सममलघुभिः श्रीपतेरुर्मिमद्भिः ।

आसीत् तोयैर्मुहुरिव महद्वारिधैरापगानां

दोलायुद्धं कृतगुरुतरध्वानमौद्धत्यभाजाम् ॥ ८० ॥

इति श्रीमाघमहद्विरचिते शिशुपालवधकाव्ये अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

राजकानीकिनीनां चैयमृषपूगसेनानां श्रीपतेर्भगवतो लक्ष्मीनाथस्य सैन्यैर-
नीकैः समं सार्धमित्थमुक्तेन प्रकारेण मुहुरसकृत् दोलायुद्धं संशयरणमासीदभू-
त्, किं परे जयति किं भगवद्दलानीत्यर्थः । कीदृशीनाम् अविरतरयमनिवृत्त-
वेगमायान्तीनां यत औद्धत्यभाजां दर्पिष्ठानाम् । कीदृशैः सैन्यैः अलघुभिर्वि-
स्तीर्णैः, ऊर्मिमद्भिर्वृन्दस्थितैः । कथमासीत् कृतो गुरुतरो महीयान् ध्यानो ज-
यारवो यय, युद्धविशेषणं वा । कस्य संयन्धिभिः कैः कासामिवेत्याह-वारिधे-
स्तोयैरापगानामिव, यथा सरितामविरतरयमायान्तीनाम् औद्धत्यभाजां लुभिता-
नामभ्येर्जलैरलघुभिः सकलोलैश्च सह विहितगुरुकलकलं महदोलायुद्धं भवति
तथा भगवतः सैन्यैः परपृतनानामभूदित्यर्थः । उपमाश्लेषोऽलंकारः । मन्दाक्रान्ता
वृत्तम् । श्रीशङ्खलक्ष्मणाच्चान् कान्यस्य सर्वसर्गसमाप्ती श्रीशञ्जययोग इति भद्रम्
॥ ८० ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायवर्य—श्रीनन्ददेवायनि-चलभदेवाचार्यविरचितायां
माघकान्यसारटीकायां संदेहविषयध्याख्यायामष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

शिशुपालवधकाव्ये

एकोनविंशः सर्गः

अथोत्तस्ये रणादव्यामसुहृद्वेणुदारिणा ।

नृपाद्घ्निपौघसंघर्षादग्निवद्वेणुदारिणा ॥ १ ॥

अथानन्तरं वेणुदारिणा राजन्यविशेषेण रणादव्यां समराण्ये उत्तस्ये उ-
त्थितम् उद्योगोऽभाजि । कुतः नृपा एवाद्घ्निपाः पादपास्तेयामोघः समूहस्तस्य
यः संघर्षः स्वर्धां ततः, रिपुस्पर्धयेत्यर्थः । कीदृशेन असुहृदः शत्रव एवासार-
त्यात् वेणयो नृदुकाष्टविशेषाः, तान् दारयति क्षपयतीत्यसुहृद्वेणुदारी तेन । के-
नेयोत्तस्ये अग्निनेयामिघत् । यथा पादपनिघर्षादव्यां वेणुदारको धक्किवत्तिष्ठति
तथा । सर्गेऽस्मिन्नानुष्ठुभं छन्दः श्लोकानां प्रायेण पृथक् । “पञ्चमं लघु सर्वे-
षु सप्तमं द्विचतुर्थयोः । गुरु पष्ठं च सर्वेषामेतच्छ्लोकस्य लक्षणम्” ॥ पर्यायेण
अरुसिन् श्लोके यमकादीनामेकः शब्दालंकारोऽपरत्र तूपमादीनामेकोऽर्थालंका-
रश्च ॥ १ ॥

आपतन्तममुं दूरादूरीकृतपराक्रमः ।

पलोऽव्यलोकयामास मातङ्गमिव केसरी ॥ २ ॥

अमुं वेणुदारिणमागच्छन्तमूरीकृतपराक्रमोऽङ्गीकृतपौरुषो बलो हलधरो
दूरादव्यलोकयामास, हली युयुत्सया तं जग्राहेत्यर्थः । मातङ्गमिव केसरी, य
था द्विपमापतन्तं पौरुषाश्रयेण सिद्धो दूरादव्यलोकयति । उपमालंकारः ॥ २ ॥

जजौजोजाजिजिज्जाजी तं ततोऽतिततातितुत् ।

भामोऽभीभाभिभूभाभूरारारिररिरीररः ॥ ३ ॥

ततोऽनन्तरं तं वेणुदारिणम् अरिः शत्रुर्वलास्य आर आजगाम अभियु-
गुजे । कीदृशः जजौजोजाजिजित्, ‘जज जजि युजे’ जजन्तीति जजा योद्धार-

स्तेषामोजस्नेजो बलं वा जजौजः ततो जायते उत्पद्यते वा आजिः समित् तां
जयत्यभिभवति इति जजौजोजाजिजित् यौद्धयलसमुत्थसमरजेता । तथा सु-
ष्ठु जजति युध्यतीति जाजी सुमटः । तथा अतिततातितुत्, अनिशयेन ततान्
विस्तीर्णान् साधनयुक्तान् ये अतन्ति उपरि गच्छन्ति ते अतिततातिनः, तानपि
नुदति पीडयतीति अतिततातितुत् महाबलभृजेता । भाभो नक्षत्रकान्तिः सित-
त्वात्, अभीमामिभूभाभूः, अभियो निर्भया ये इमा द्विपास्तेषामभिभूः अभिभा-
यनीया भाः कान्तिसास्या भूः, भवत्यस्मादिति भूः स्थानम्, भक्तद्विपपरिभावि-
धीतिनिलयः । तथा अरिरीररः, अरा विद्यन्ते येषां ते अरिणां रथाः चक्राणि
वा तैः रिणन्ति घ्नन्ति ये ते अरिरिणो रथिनश्चक्रक्षेपका वा, तेषामीरं प्रेरणं
रति ददातीति अरिरीररः, सबाहनायुधजिप्सुः । प्रतिपादमनुप्रासोऽलंकारः ।
“एकद्वित्रान्तरितं व्यञ्जनमविद्यतितस्वरं बहुशः । आघर्तते निरन्तरमथवा य-
दसाधनुप्रासः” ॥ ३ ॥

भवन् भयाय भूतानामाकम्पितमहीतलः ।

निर्घात इव निर्घोषभीमस्तस्यापतद्रथः ॥ ४ ॥

तस्य पलस्य रथोऽपतत् स्यन्दनं निर्ययौ । कीदृशः सैन्यानां भयाय त्रा-
साय भवन्, आकम्पितमहीतलः खालितमहीपृष्ठः, निर्घोषभीमश्चात्काररथभया-
नकः, अत एव निर्घात इव उद्घाततुल्यः । सोऽपि जनभयंकरः कम्पितमहीतलो
निर्घोषभीमश्च । उपमाश्लेषोऽलंकारः ॥ ४ ॥

रामे रिपुः शरानाजिमहेष्वास विचक्षणे ।

क्रोधादधैनं शितया महेष्वा स विचक्षणे ॥ ५ ॥

रिपुर्वैद्यदारी रामे हलधरे शरानास सायकांश्चिक्षेप । कीदृशे आजिमहेषु
समरोत्सवेषु विचक्षणे पण्डिते समरव्यापारमित्रे । अधानन्तरमेनं रिपुं वैद्य-
दारि स रामः क्रोधात् शितया तीक्ष्णया महेष्वा वृषदंकेन विचक्षणे जघान ।
इषुशब्दः स्त्रीपुंसयोः । विचक्षणे इति छान्दोग्येति रूपम् । सन्दृष्ट्यमभयमलंकारः ।
एवमुत्तरम् ॥ ५ ॥

दिशमर्कमिवावार्चीं मूर्च्छां गतमपावहत् ।

भन्दप्रतापं तं सूतः शीघ्रमाजिविहायसः ॥ ६ ॥

तं वेणुदारिं सूतः सारथिराजिविहायसो रणाकाशात् आशु अपावहत्
 आचर्क्य, यतो मूर्ध्ना गतं मोहं प्राप्तम् अत एव मन्वप्रतापं स्वल्पतेजसम् ।
 कमिय फः कुतोऽपवहतीत्याह-यथा अवाचीं दिशं दक्षिणामाशां रविं गतं म-
 न्दप्रतापं सूतोऽरुणो विहायसः खात् आशु आचर्क्यति । दक्षिणायने हि रवि-
 मृदुतेजाः शीघ्रगामी च भवति । मूर्ध्नीया अवाची दिगुपमानम् । रूपकोपमा-
 न्येपसंकरोऽलंकारः ॥ ६ ॥

कृत्वा शिनेः सालचर्मं सप्रभावा चमूर्जिताम् ।

ससर्जं चक्रैः फुल्लाब्जसप्रभा वाचमूर्जिताम् ॥ ७ ॥

शिनेः सात्यकेश्वरमूः सेना ऊर्जितामदीनां तेजसिनीं वाचं ब्राह्मीं ससर्जं
 उदैत्यत् । किं कृत्वा शिशुपालपक्षस्य सालस्य चर्मं बाहिनीं जितां कृत्वाभिभू-
 य । कीदृश्यसौ सप्रभावा प्रमावान्विता चलवती, तथा चक्रैः करणभूतैः फु-
 ल्लाब्जसप्रभा चिकसिनसरसिजकान्तिः, फुल्लाब्जेः समाना प्रभा यस्या इति कृ-
 त्वा । शिनिः सालं जित्वा महदो जगर्जति, वाक्यार्थः ॥ ७ ॥

उल्लुकेन द्रुमं प्राप्य संकुचत्पत्रसंपदम् ।

तेजः प्रकिरता दिनु सप्रतापमदीप्यत ॥ ८ ॥

उल्लुकेन भगवत्सुतेन द्रुमं घेद्यकर्म्यं प्राप्यासाध सप्रतापं तेजोन्वितमदी-
 प्यत चकारो । कीदृशम् संकुचन्ती भयातिरङ्गीभवन्ती पत्रसंपद् बाहनसमृद्धि-
 र्यस्य, तेन ॥ तेजो दिनु मुञ्चता । यदप्युल्लुकमर्घदग्धकाष्ठं तत्संकुचत्पत्रसंपदं
 म्नायत्किंलपनिचयं द्रुमं प्राप्य दिनु तेजः प्रकिरत् सप्रतापं देदीप्यते । अ-
 विशेषपक्षेपोऽलंकारः ॥ ८ ॥

वृथोरध्यक्षिपद्रुक्मी यया चापमुदायुधः ।

तयैव वाचापगमं ययाचापमुदा युधः ॥ ९ ॥

रक्मी भीष्मकात्मज उदायुध उद्गूर्णप्रहरणः सन् ययाचाचा गिरा वृथो-
 भगवत्सुतस्य धनुरध्यक्षिपत् जगर्ह, तयैव वाचा अपमुदा दीनया गतहर्षया
 युधः समरादपगमं निःसरणं ययाचाप्यैपीत्, प्रसीद मा प्रहारीः धान्तोऽस्म्य-
 पयामीति ॥ ९ ॥

समं समन्ततो राज्ञामापतन्तीरनीकिनीः ।

कार्पिणः प्रत्यग्रहीदेकः सरस्वानिच निम्नगाः ॥ १० ॥

कार्पिणः कृष्णसुतो नृपसेनाः परितो युष्मदप्यान्तरिकोऽसहायः प्रत्यग्रहीत्
प्रत्येच्छन्, यथा समन्तत आपतन्तीर्नीदीरेकोऽन्विः प्रतीच्छति ॥ १० ॥

दधानैर्यनसाहर्यं तसदायसदंसनैः ।

तत्र काञ्चनसच्छाया समृजे नैः शराशनिः ॥ ११ ॥

तत्र कार्पिणी तैरतिभिः काञ्चनसच्छाया स्पर्शगौरा शराशनिः सायकोल्का
समृजे निरासे । कीदृशैः तसदायसदंसनैः शिष्टपादयोमयकयैः, अतश्च का-
प्यात् यनसाहर्यमभ्रस्तान्यं विभ्रद्धिः । मेघो हि कनककास्तिमयानि भुञ्जति ।
उपपन्नानीयानामभाषाञ्जरोच्छोऽयं श्लोकः ॥ ११ ॥

नखांशुमञ्जरीकीर्णामसौ तरिवोषकैः ।

धमौ विभ्रद्धनुःशाखामधिरुदयलीमुत्थाम् ॥ १२ ॥

असौ कार्पिणस्तदा चापलतां विभ्रत् धमौ रंजे । कीदृशीं तप्रांश्व एव
महरो तथा कीर्णां व्याप्ताम्, अधिरुदयलीमुत्थां संशितशराम् । क एव धमौ
उर्ध्वतरणिव, सोऽयं मञ्जरीकीर्णां शापामाकृदभ्रुत्तावलिं विभ्रति ॥ १२ ॥

प्राप्य भीममसौ जन्यं सौजन्यं दधदानते ।

विध्यन्मुमोच न रिपूनरिपूगान्तकः शरैः ॥ १३ ॥

असौ कार्पिणर्जन्यं रञ्जं प्राप्य रिपून् मुमोच नौपैतत, सायकैर्विष्यद् इष्ट-
मिल्लाडयम्, अरिपूगान्तकः शत्रुसंगमृत्युः, आनते सौजन्यं मुञ्जन्ता विभ्रत्,
त्वप्स्यतीति पादिनमविष्यदित्यर्थः । अन्ताक्षराणां पादादावावृत्तपादन्तापमक-
मिदम् ॥ १३ ॥

वृत्तस्य सर्वचिनिपैर्विजयाशंसया पुरः ।

अनेकस्य चकारासां पाषैर्याणस्य अष्टनाम् ॥ १४ ॥

असां कार्पिणवाणैः चानामुरस्यानेकस्य मयलस्य गण्डनो दिग्गं चकार
व्यपाम् । कीदृशस्य सकलराजकैर्यजयाश्रुदूया पुगेऽग्रे नियुक्तस्य यतोऽनेक

स्य, अथ चानेकस्य चाणस्य वहना शराणा चाणेश्वेदमकरोदित्युक्तं वक्तव्यम्,
शरे शरान् स चिच्छेदेत्यर्थः । तेऽपि विजयाशङ्कया राजभिरग्रे क्षिप्यन्ते ।
उन्निच्छेपोऽलकारः ॥ १४ ॥

या यभार कृतानेकमाया सेना ससारताम् ।

धनुः स कर्पन् रहितमायासेनाससार ताम् ॥ १५ ॥

स काष्णि ता सेनामाससार अर्भीयाय । का ता या सेना कृतानेकमाया
विहितबनुच्छला सती ससारता सगलत्वं दधे । किं कुर्वन् धनुराकर्पन्, कथ
मायासेन क्लेशेन रहित जिना सलीलमित्थर्थः । यद्वा आपासेन स्फोटभयेन
वर्जितमिति धनुर्गोपणम् ॥ १५ ॥

भोजो महौजाः कृत्वाधः स क्षणादुत्तमौजमः ।

कुर्वन्नाजावमुरयत्यमनयन्नाम मुख्यताम् ॥ १६ ॥

स काष्णि राजा युधि स्व नाम मुख्यता प्राधान्यमनयत् प्रापयत् रिपुपरि-
भवहरणात् । उत्तमोजसा ह्रपदात्मजस्य क्षणादेव तेजोऽध कृत्वाभिभूय, यतो
ऽसां महातेजासजस्य अत एव तस्यामुख्यत्वमप्राधान्यं कुर्वन् जनयन् । शत्रु-
णाभिभूतस्य हि कीदृक् प्राधान्यम् । अथच तस्यामुख्यत्व गौणत्वमर्थशून्यत्व
कुर्वन् स्वनाम मुख्यता सार्यकत्वमनयदित्यर्थान्तरप्रतीतिः । नह्युत्तमौजस स्व-
नाम्नि प्रवृत्तिनिमित्तमस्ति, तेनोत्तमोजसोऽध कृतत्वात् काष्णा तु महौजस्य
विद्यते इति मुख्यता ॥ १६ ॥

दूरादेव चमूर्भक्षः कुमारो हन्ति स स्म याः ।

न पुनः सायुर्गी ताश्च कुमारोहन्ति सस्मयाः ॥ १७ ॥

स कुमार पृथु प्रयुक्तो वा दूरादेव वा सस्मया दपिष्ठाश्चम् सेना ॥
न्ति स्म जयान ताश्चम्य पुन सायुर्गा कु रणभुव नारोहन्ति स नारुदा,
मृतत्वात्पलायनाद्वा ॥ १७ ॥

निपीड्य तरसा तेन मुक्ताः काममनास्थया ।

उपाययुर्विलक्षत्वं विद्विषो न शिलीमुखाः ॥ १८ ॥

तेन कुमारेण तग्मा यलाग्निपीड्य अनास्थया मुक्ता सन्तो विद्विषो विल

क्षत्तय युनं शरा । शत्रवो हि तेनोपताप्य भराभाधान्मुक्ता सन्तो विलक्ष्ता
विनष्टा । नहि तेषु कस्यचिद्धर , शरास्तु तेनाहृष्यावहेलया क्षिता विलक्षतां
लक्ष्मादन्यत्र न जग्मुरपितु शरव्य एव फलिता । व्यतिरेक ॥ १८ ॥

तस्यापदानैः समरे सहसा रोमहर्षिभिः ।

सुरैरशसि व्योमस्थैः सह सारो महर्षिभिः ॥ १९ ॥

तस्य काण्यैः सस्यैर्देवमहर्षिभिः सम महामुनिभिः साक समरे रणे सारो
पलमशसि स्तुतः । कीदृशैस्तदीयैरपदानैरुत्कृष्टैर्व्यापारैः सहसा अप्रतर्कित रोम
हर्षिभिः सरोमाञ्चं कण्ठकितैः ॥ १९ ॥

सुगन्धपद्मैः शुक्लमम्लानि कुसुमं दिवः ।

भूरि तत्रापतत् तस्मादुत्पपात दिवं यशः ॥ २० ॥

तत्र हुमारे दिवः पातु भूरि प्रभूत कुसुमपतदधश्यत्, तस्मात् तु प्र
पुष्पात् यशः श्लोको दिवमुत्पपात धामाररोह, हृतयशस्यकर्मत्वात् द्रवैरस्य
पुष्पवर्षममोवीत्यर्थः । कीदृशं कुसुमं दिशः काष्ठा सुगन्धयवामोदयत्, शुक्ल
सितम्, अम्लानि विकसितम् । यशोऽप्याशा सुगन्धयत् ध्यामुदित्वर्थः ।
शुक्लं स्पृष्टं वा । सुगन्धि सितं च यश इत्यापचारिको व्यवहारः । अम्लान
मनष्ट नवम् । परिपृच्छिन्नेपसकरोऽलङ्कारः ॥ २० ॥

सौदुं तस्य द्विपो नालमपयोधरवा रणम् ।

ऊर्णुनाव यशश्च यामपयोधरवारणम् ॥ २१ ॥

तस्य काण्यैः रणं मृध रिपवः सौदुं नालं न समर्थः अतः पवापगतो
योधाना भटाना रयः सिंहनादो येषां तज्ययाधरवा । अतश्च तस्य यशो या
दिवमूर्णुनाव पिदधे ध्यापः । कीदृशम् अविद्यमानं पयोधरैर्मर्धयारणं निवृत्तियै
स्य तदपयोधरवारणं, मघपथमुल्लङ्घ्य स्वजंगामत्यर्थः ॥ २१ ॥

केशप्रचुरलोकस्य पर्यङ्गारि विकसिन्ना ।

शेगरेणैव युद्धस्य शिरः कुसुमलक्ष्मणा ॥ २२ ॥

कुसुमलक्ष्मणा कन्दर्पावतारेण प्रमुञ्चेन युद्धस्य रणस्य शिरो मस्तकं पर्य
ङ्गारि भूषितमिति । कर्मणि लुट् । च्लेधिणः । "मण्युपम्य करोतां भूषणे" -

इति मुडागमः । शिर इव शिरः । कीदृशस्य केशवत् कचवत् प्रचुराः प्रभृता लोका योधा यम्य । यद्वा कस्य जलस्येशः पतिः केशोऽग्निस्रुतद्वत्यचुरलोकस्य । कीदृशेन तेन विविधं कसति गच्छति चल्गतीति विकासी, तेन विकासिनाने-
कमार्गविचारिणा । केनेव पर्यस्कारि श्रेष्ठरेखेवोत्तंसेनेव, केशैः प्रचुरो बहुलः
केशेषु या प्रचुरः सक्तो यो लोकस्तस्य यथा आपीडेन शिरः परिभ्रियते । की-
दृशेन विकासिना प्रकुलेन । तथा कुसुमानि लक्ष्म चिह्नं यस्य तेन कुसुमल-
क्षणा सपुष्पेण ननु पञ्चवता ॥ २२ ॥

सादरं युध्यमानापि तेनान्यनरसादरम् ।

सा दरं पृतना निन्ये ह्रीयमाना रसादरम् ॥ २३ ॥

सा पृतना चमूः सादरं सश्रद्धं युध्यमानापि तेन प्रद्युम्नेन (अरमत्यर्थं)
दरं भयं निन्ये नीता, अन एव रसाद्रीराज्यात् ह्रीयमाना त्याज्यमाना । की-
दृशं दरम् अन्येषाममीतानामपि नराणां सादमवसादमनुद्योगं शक्ति ददातीत्य-
न्यनरसादरम् । पलायने हि सति नराणामनुद्योगो भयति । ह्रीयमानक्रियावि-
शेषणं धेतत् । ह्रीयमानेति कर्मकर्तरि ॥ २३ ॥

इत्यालिङ्गितमालोक्य जयलक्ष्म्या भूषध्वजम् ।

कुद्वयेव क्रुधा सद्यः प्रपेदे चेदिभूपतिः ॥ २४ ॥

अथ स शिशुपालः क्रुधा गया प्रपेदे आश्रितः । उत्प्रेक्ष्यते—कुद्वयेव ।
किं कृत्येति क्रुधः क्रोधे निमित्तमाह—इति पूर्वोक्तेन प्रकारेण भूषध्वजं प्रद्युम्नं
जयश्रियालिङ्गितं दृष्ट्वा । यदा किल कंचिद्रम्यं पतिं नायिकालिङ्गति तदान्या
नारी तत्स्पर्धया तमीश्वरं प्रतिपद्यते ॥ २४ ॥

अद्वितानभि बाहिन्या स मानी चतुरङ्गया ।

चञ्चल बलगतकलमसमानीचतुरङ्गया ॥ २५ ॥

स चैवो मानी साभिमानश्चतुरङ्गया सेनया अद्वितानभि शत्रुप्रति चञ्च-
ल जगाम । कीदृशया बलान्तः कलमसमा अनीचास्तुरङ्गा यस्याः, उच्चत्वात्क-
म्पितकदम्बा चीतपो यस्या इत्यर्थः ॥ २५ ॥

ततस्ततधनुर्माँर्वीविस्फारस्फारनिःस्वनैः ।

तूर्यगुणवन्नुभ्यदकूवारानुकारिणी ॥ २६ ॥

सकारनानारकासकायसाददसायका ।

रसाहवा बाहसारनादवाददवादना ॥ २७ ॥ +

लोलासिकालियकुला यमस्येव स्वसा स्वयम् ।

चिकीर्षुरुक्षसहोद्वर्मरयामा सहायताम् ॥ २८ ॥

सा सेना गमनारम्भे रसेनासीदनारता ।

तारनादजना मत्तधीरनागमनामया ॥ २९ ॥ (चकलकम्)

ततः सा चैद्यसेना गमनारम्भे प्रस्थानप्रस्तापि रसेन रणभ्रडया अनारता अनिवृत्ता आसीदभूम्, रोपेणाभीयायेत्यर्थः । कथं मत्ता प्रमिक्षा धीरा निर्भया नागा करिणो यत्र तत् मत्तधीरनाग भयम् । कीदृशी तारनादा उच्चकलकला जना योधा यस्या सा तारनादजना ॥ —तथा युगक्षये कल्पान्ते जुभ्यन् कम्पमानो योऽफूवार सागरस्तमनुकरोति विडम्बयति या सा युगक्षय जुम्पदकूयारानुकारिणी । के^१ तूर्यधांवित्रै । कीदृशै तना आकृष्टा या धनुर्मौज्यश्चापज्यास्तासा यो विस्फार केङ्कारस्तेन स्फारयति स्वनैर्महार्चै ॥ —तथा सकारनानारकासकायसाददसायका । करण कार, अरीणा समूह आर, स काराणि नानाविधानि च यान्याराणि रिपुवृन्दानि तेषां कासो भ्रमणं यत्नानं तथा काया देहास्तेषां साददा अवसाददायिन सायका मार्गेणा यस्या सा तथोक्ता, यदीया शरा द्विधा गमनं कायं च खण्डयन्तीत्यर्थः । रसेन रागेण ननु भयम् आहवो युद्धं यस्या सा रसाहवा । तथा बाहसारणा बाहनभेष्टाना हयादीनां यो नादो हयितादि स एव वाद इव वादस्तं यन्ति खण्डयन्ति वादनानि तूर्याणि यस्या सा बाहसारनादवाददवादना । व्यात्ययान्तराणां निरर्थकं

सर्वतोभद्र

मुरजरन्ध्र

+	म	का	र	ना	ना	र	का	स
	का	य	सा	द	द	सा	य	का
	र	सा	द	या	या	द	सा	र
	ना	द	या	द	द	या	द	ना

+	सा	सेना	गम	नार	म्भे
	र	सेना	सीद	नार	ता
	ना	रना	दज	नाम	स
	धी	रना	यम	नाम	या

१ 'म्या' ख पाठः ।

२ 'केन' क ग पाठः ।

त्वादनादरोऽस्माकम् । सति हि स्पष्टे व्याख्याने दुष्टव्याख्यानप्रतिपत्तिमोहायै-
व, नच ताः कवेर्विचक्षिताः । सर्वथा वाचयितुं शक्यत्वात् सर्वतोभद्रोऽयं
न्यासः ॥ —साहायतां चिकीर्षुः कर्तुकामा स्वयं यमस्यैव स्वसा यमुनेष । क-
स्य साहाय्यमिति चेत्, प्रकृतत्वात् यमस्यैव । यमेन किल प्राणिनो घात्याः,
तत्स्वसा च भ्रातृस्नेहात् तान् भ्रन्ती साहायकं कृतवती भवति । किं सेनाया
यमुनया सारूप्यं येनैष तर्क इत्याह—कीदृशी लोला अस्य एव नीलत्वात् का-
लियकुलं यस्याः, तथा उल्लसद्भिः स्फुरद्गिर्लोहवर्मभिरायसकवचैः श्यामा कृ-
ष्णा । यमुना किल नीलजला कालियाहिकुलवसतिश्च ॥ चकलकमेतत् ॥ २६ ।
॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

धौतधारासयः प्रष्टाः प्रातिष्ठन्त क्षमाभुजाम् ।

शौर्यानुरागनिकपः सा हि बेलानुजीविनाम् ॥ ३० ॥

पार्थिवानां प्रष्टा अप्रेसराः संमार्जितधारं खट्वमुदीर्य प्रातिष्ठन्त युद्धाय
प्रस्थिताः । यस्मात् संवकानामसौ वेला शौर्यस्यानुरागस्य च निकपः परीक्षा ।
युद्धसमये हि भृत्यानां पौरुषस्नेहौ लक्ष्येते । यदुक्तम् “अवाति वायौ नहि तू-
लराशेर्गिरेश्च कश्चित्प्रतिभाति भेदः । उपस्थिते विप्रश्च एव पुंसां सारेतरत्वं
प्रतिभाव्यतेऽन्तः” इति ॥ ३० ॥

दिवमिच्छन् युधा गन्तुं कोमलामलसंपदम् ।

दधौ दधानोऽसिलतां कोऽमलामलसं पदम् ॥ ३१ ॥

तदा कः पुरुषोऽमलां धौतामसिलतां खट्ववर्ज्जीं दधानोऽलसं मन्दं पदं क्र-
मं दधौ न्यधित, सर्व एव रयेण रणभुवं प्रावित्तदित्यर्थः । यतो युधा युद्धेन
दिवं स्वर्गं गन्तुमिच्छन् पियासुः । कीदृशीं धाम्, कोमला सच्छाया उपभोग-
योग्या अमला निर्मला दुःखवर्जिता सपत् समृद्धिर्यत्र तां कोमलामलसंपदम्
॥ ३१ ॥

कृतोरुवेगं युगपद् व्यजिगीपन्त सैनिकाः ।

विपक्षं बाहुपरिघैर्जङ्घाभिरितरेतरम् ॥ ३२ ॥

सुमटाः समकालं द्वयं व्यजिगीपन्त विजिग्यिरे । “विपरभ्यां जेः” ।
किमित्याह—भुजायुधैरिति परस्परं तु जङ्घाभिः स्ववर्गानपि हि ते अग्रिमस्कन्धं

प्रविशन्तोऽतिशयिष्यन्ते । कीदृश विपक्षम्, कृत उर्महान् वेगो यस्य येन वा,
इतरेतर तु कृत ऊर्वोवेगा येन त कृतोरुवेगम् ॥ ३२ ॥

वाहनाजनि मानासे साराजावनमा ततः ।

मत्तसारगराजेभे भारीहावज्जनध्वनि ॥ ३३ ॥

ततोऽनन्तर तस्मिन् साराजाउत्कृष्टयुद्ध वाहना वाहिनी अनमा अप्रदा
अजनि जाता, दुर्जया समपद्यत । कीदृश साराजा मानमहकारमस्यति नाश
यतीति मानास परस्य दर्पहेतुरिति । तथा मत्ता दपिता सारगा उत्कृष्टगामिनो
राजेभा नृपकरिणो यत्र । यद्वा मत्ताना वल गच्छन्त्याकामन्ति राजेभा
यनति योज्यम् । कथमजनि भारिण सनाहादिभारयुक्तस्य ईहावत समस्म
व्यापृतस्य जनस्य भटलोकस्य ध्वनि इत गृह्णीतागच्छतेत्यादिको यत्र तत्
भारीहावज्जनध्वनि । येषा त्वाजिशब्द स्त्रियामत्र धर्तते तेषामेव योजना । तस्या
साराजौ मत्तसारगा यो राजेभस्तत्र वाहना अजनि तद्विषय वाहन जातम्,
परवलमहेभा प्रेरिता इत्यर्थ । कीदृशे राजेभे मानासे दर्पनाशक । अत्रैव प्रा
निलोम्येनाथान्तरम् ॥ ३३ ॥

निध्वनज्वहारीभा भेजे रागरसात्तमः ।

ततमानवजारासा सेना मानिजनाहवा ॥ ३४ ॥

सा सैनानीम्निनी रागरसात् ठेपानुबन्धात् तमो भेजे अन्धकारमाप, को
धानेशान किंचिद्व्यक्ततेत्यर्थ । कीदृशी निध्वनतो गर्जन्तो जवहारिणो वेग
गामिन इभा द्विषा यत्र । तथा ततो विस्तीर्णो मानवज शूरसमुत्थ आरा
(यो?सा) ध्वनिर्व्यन । तथा मानिजनस्य वीरलाकस्यादयो युद्ध यत्र सा मा
निजनाहवा ॥ ३४ ॥

अभग्रष्टताः प्रसमाढाकृष्टा यौवनोद्धतैः ।

चक्रन्दुर्यकैर्मुष्टिप्राप्तमध्या धनुर्लताः ॥ ३५ ॥

धनुर्लता चापरत्य उर्वस्ताम् चक्रन्दु चुङ्कु, यता यौवनाद्धतैः प्रस
माढलनादृष्टा आस्फलिता अभग्रा अश्रुतिना वृत्ता आकर्षणशक्तानीभूता, तथा
मुष्टिना प्राप्तामवण्म्य मध्य यामा ता मुष्टिप्राप्तमध्या । अथवागति-या मुष्टिप्रा
प्तमध्या दृशादयन्ता युवमिर्वलादारण कशानादृष्य इता मन्य उर्वरं प्र

न्दन्ते, यतोऽभग्नवृत्ता अनष्टचारित्राः । 'कदि कदि आह्वाने रोदने चे' त्यस्य चक्रन्दुरिति रूपम् । अपरस्त्वात्मनेपदी ॥ ३५ ॥

करेणुः प्रास्थितानेको रेणुर्घण्टाः सहस्रशः ।

करेऽणुः शीकरो जज्ञे रेणुस्तेन शमं ययौ ॥ ३६ ॥

अनेको बहुसंख्यः करेणुर्दास्तिकं प्रास्थित, अतश्च सहस्रशो घण्टाः रेणुरकणम् । तथा करे पुष्करेऽणुः सूक्ष्मपरिमाणः शीकरो यमधुर्जज्ञे उदपादि, तेन शीकरेण रेणुर्धूलिः शमं ययौ जगाम ॥ ३६ ॥

धृतप्रत्यग्रशृङ्गाररसरङ्गैरपि द्विषैः ।

सरोपसंभ्रमैर्वैश्वे रौद्र एव रणे रसः ॥ ३७ ॥

द्विषैर्द्विरद्वैः धृतप्रत्यग्रशृङ्गाररसरङ्गैरपि समरे रौद्र एव रसो यश्चे धृतः । अपिर्विरोधे । वैः किल नचशृङ्गाररसेन राग उदाते ते कथं रौद्ररसं विभ्रूयुः, तयोर्धूलक्षणात् । अनुरक्तयोर्हि पुंतापोर्मनोहरवेशो रतिप्रकृतिः शृङ्गारः, क्रोधप्रकृतिस्तु रौद्रः । अविरोधस्तु शृङ्गारशब्दस्य गैरिकादिरागयाचकत्वात् । धृतः प्रत्यग्रः शृङ्गाररसरङ्गो गैरिकादिद्रव्यजन्यं वैः । रोपेण संभ्रमो रोपसंभ्रमः सह तेन वर्तन्ते इति सरोपसंभ्रमास्तैः क्रोधव्याप्तैः ॥ ३७ ॥

न तस्यौ भर्तृतः प्राप्तमानसंप्रतिपत्तिषु ।

रणैकसंगेषु भयं मानसं प्रति पत्तिषु ॥ ३८ ॥

पत्तिषु पदातिषु मानसं प्रति मनःसु भयं आसौ न तस्यौ नासीत्, यतो भर्तृतः प्रभोः सकाशात् प्राप्तो मानः पूजा तथा संप्रतिपत्तिः प्रसादो नामविद्वादिको यस्तेषु प्राप्तमानसंप्रतिपत्तिषु, तथा रणे एकः संग उत्साहो येषां तेषु । यथैवंविधः स कथं ग्रस्येत् ॥ ३८ ॥

पाणाहिपूर्णतूणीरकोटरैर्धन्विशास्त्रिभिः ।

गोधाश्लिष्टभुजाशाखैरभूद्भीमा बलाटवी ॥ ३९ ॥

असौ बलाटवी सैन्यारण्यानी धन्विशास्त्रिभिर्धानुष्कवृक्षैर्भीमाभूत् भयदाजनि । कौटशैर्वाणैरेवाहिभिः पूर्णाः तूणीरास्तूणाः एव कोटराः कुहराणि येषां तैः, तथा गोधाभिस्तत्त्वैर्बाहुधैराश्लिष्टा येष्टिता भुजा एव शाखा येषां तैः । अटव्य-

पि सायकसदृशसर्पसपूर्णतूष्णिमक्रोटरैर्गोधाश्लिष्टभुजानिमलतेर्वृक्षैर्भीमा भवति ।
अथ गोधा प्राणिविशेषः ॥ ३६ ॥

नानाजाववजानाना सा जनौघघनौजसा ।

परानिहाहानिराप तान्वियाततयान्विता ॥ ४० ॥

सा चैयसेना इहास्या नानाजौ नानाविधाया युधि तान् परानरीन् वृष्णी
न् आप आससाद् । कीदृशी जनौघस्य बलवृन्दस्य घन बहु यदोजस्तेनावजा
नाना अवज्ञा दुर्घ (स्त्री? ती) । यद्विधा आजसा अवजानाना जनौघघनंति
व्याप्येयम् । “अकर्मकादि” ति नद् । तथा अहानिरनाशा वियाततया अम-
तिभया अन्विता अनुगता । प्रतिलोमानुलोमपादांज्यम् ॥ ४० ॥

विपमं सर्वतो भद्रचक्रगोमूत्रिकादिभिः ।

श्लोकैरिव महाकाव्यं व्यूहैस्तदभवद्वलम् ॥ ४१ ॥

तदुच्येयं व्यूहै रचनादिभि सर्वतो विपम दुष्प्रवेशमभूत् । कैस्तेव्यूहै
भद्रचक्रगोमूत्रिकादिभि । कैरिव किमित्याह-सर्वतोभद्रचक्रगोमूत्रिकामुरजस्र
ङ्गुलहलादिभिर्दुष्करश्लोकैर्यथा महाकाव्य विपम दुर्बोध भवति । यत्र सर्वे
रसालकारा सर्वाणि च काव्यस्थानानि अनुवर्गयन्धाद्य क्रियन्ते तन्महाकाव्य
शिशुपालवधादिकम् ॥ ४१ ॥

संहत्या सत्त्वतां चैवं प्रति भास्वरसेनया ।

वचले योद्धुमुत्पन्नप्रतिभा स्वरसेन या ॥ ४२ ॥

अथ सत्त्वता यदूना सहत्या वृन्देन चैवं प्रति शिशुपालमभि वचले व
लित परिधृत्तम् । कीदृश्या भास्वरसेनया दीप्रवाहिन्या । या च स्वरसेना
स्मधीर्यैश्च योद्धुमुत्पन्नप्रतिभा सजानघाष्णां नतु परस्परणया । सार्वतामिति
केचित्पेदु तदयुक्तम् । एव हि भास्वतेरिति भाव्यम् ॥ ४२ ॥

विस्तीर्णमायामवती लोललोकनिरन्तरा ।

नरेन्द्रमार्गं रथ्येव पपात द्विपतां यलम् ॥ ४३ ॥

चारणागगभीरा सा साराभीगगणारवा ।

कारितारिवधा सेना नासेधा वरितारिका ॥ ४४ ॥

सा सेना यदुवाहिनी द्विपतां बलं रिपुसैन्यं पपात प्रविवेश । केवलं राजमार्गं यथा रथ्या विशति । नगररथ्यानां हि राजमार्गे समागमः । कीदृक् बलं तं वा विस्तीर्णमसंकटम् । कीदृशी सेना रथ्या वा आपामवती द्राघीयसी, तथा लोलैराकुलैर्लोकैर्निरन्तरा नीरन्ध्रा, तथा चारणागगभीरा करिनगदुर्विगाहा, सारा उत्कृष्टा बलवती, अभीगानामप्राप्तभयानां गणानां वृन्दानामारवो जयध्वनिर्यस्यां सा अभीगगणारवा । भिर्यं गच्छन्तीति भीमाः ततोऽन्येऽभीगाः । तथा कारितोऽरिवधः शत्रुक्षयो यया सा कारितारिवधा । स्वार्थे णिष् । यथा रामो राज्यमकारयत् । अविद्यमान आसेधो बाधा यस्याः सा अनासेधा निरातङ्का । केचित्तु आसेधं प्रवेशमाहुः । चारणागगभीरव्यादरीणामनासेधा बुष्पवेशेत्यर्थः । तथा धरिताः प्रार्थिताः 'मया सह युध्यध्वम्' इत्यमरयो विपत्ता यया सा धरितारिका । धर ईप्सायाम् । प्रतिलोमानुलोमपादोऽयम् ॥४३॥४४॥

अधिनागं प्रजविनो विकसत्पिञ्जुचारवः ।

पेतुर्वहिणदेशीयाः शङ्खवः प्राणहारिणः ॥ ४५ ॥

शङ्खवः कुन्ता अधिनागं द्विपेषु पेतुरध्वश्यन् । कीदृशाः प्राणहारिणोऽसुमुपः, प्रजविनो घेगगामिनः, यतो विकसता प्रसरता पिञ्ज्वेन पक्षभारेण चारवो रम्याः, अत एव बहिणदेशीया मयूरकल्पाः । बहिणाः किलाधिनागं सपेषु स्यदेन पतन्ति, विकसत्पिञ्जुचारवश्च, प्राणहारिणो नागानामेध । बहिणशब्दे "फलवद्वाभ्यामिनच्" ॥ ४५ ॥

प्रवृत्ते विलसद्ध्वानं साधनेऽप्यविपादिभिः ।

ववृषे विकसद्धानं युधमाप्य विपाणिभिः ॥ ४६ ॥

दन्तिभिर्युधमाप्य रणमासाद्य दानं ववृषे मदो वृष्टः । कीदृशैः साधने सैन्ये प्रवृत्तेऽपि युध्यमानेऽपि अविपादिभिरभीनैः । कथं प्रवृत्ते विलसन् विलासान्वितो ध्वानो जयारवो यत्र तद्विलसद्ध्वानं सशब्दमित्यर्थः । कीदृक् दानं विकसत् वृष्टिं गच्छत् । अन्येऽपि वीराः साधने साटोपं प्रवृत्तेऽपि अविपत्ता युधमाप्य दानं बहु वितरन्ति । गोमूत्रपातसारूप्याद्रोमूत्रिकावन्धोऽयम् ॥ ४६ ॥

पुरः प्रयुक्तैर्युद्धं तद्वलितैर्लब्धशुद्धिभिः ।

आलापैरिव गान्धर्वमदीप्यत पदातिभिः ॥ ४७ ॥

तद्युद्धं रणं पदातिभिः पक्षिभिरदीप्यत युयुमे । कीदृशैः पुरोऽग्रतः प्रयु-
क्लैः स्थापितैर्वलितैर्भ्रान्तैर्मण्डलप्रचारिभिः, लब्धशुद्धिभिरुपधापरीक्षितैः, कातर-
त्वादिदोषरहितैस्त्वित्यर्थः । आलापैरिव गान्धर्वैः, यथा आलापैः स्वरासिभि-
र्गान्धर्वैः गेयं शोभते, तैरपि पुरःप्रयुक्तरादां कृतैर्वलितैरावृत्तैः, स्वराणामावृत्या
लब्धशुद्धिभिर्निर्दोषैरविकृतैः ॥ ४७ ॥

केनचित् स्वामिनान्येषां मण्डलाग्रानवद्यता ।

प्रापे कीर्तिप्लुतमहीमण्डलाग्रानवद्यता ॥ ४७ ॥

अन्येन सुभटेन स्वामिना निजनिस्त्रियेनान्येषां परेषां मण्डलाग्रान् कृपा-
णान् अवद्यता छिन्दता अनवद्यता प्रापे अगर्ह्यन् लेभे, साधुवाद्ः प्राप्तः । की-
दृशी सा कीर्त्या प्लुतं यशसा व्याप्तं महीमण्डलाग्रं भूवल्लयपृष्ठं यथा सा की-
र्तिप्लुतमहीमण्डलाग्रा ॥ ५८ ॥

ह'तुं विद्विपनस्तीक्ष्णः सममेव सुसंहतेः ।

परिवारात् पृथक् चक्रे खड्ग आत्मा च केनचित् ॥ ४९ ॥

केनचिर्दरेणारीन् निरसितुं परिवारात् कोशात् परिच्छिदाद्य' खड्ग आत्मा
च युगपदेव पृथक् चक्रे पृथक् कृतः । वृन्दाश्रियायासिमाकृष्य कश्चित् स्पल्लान-
नक्षणीदित्यर्थः । कीदृक् खड्ग आत्मा च, तीक्ष्णः शितः पौन्यान्वितश्च । की-
दृशात् परिवारात् सुसंहतेर्दुर्मेदात् । घनव्यमेकयोगक्षेमता च संहतिः ॥ ४९ ॥

अन्येन विदधेऽरीणामतिमात्राविलासिना ।

उद्गूर्णेन चमूस्तूर्णं मतिमात्रा विलासिना ॥ ५० ॥

अन्येन विलासिना युद्धविलामान्वितेन अरीणामरार्तनां चमू सेना उद्गू-
र्णेनाद्यनेनासिना कान्त्यकेण तूर्णं क्षिप्रमतिमात्राविला विदधे, अतिमात्रं नितरा-
माविला कलुषा भयाकुला अकारि । कीदृशी मात्रामल्पत्वमतिक्रान्ता अनिमा-
त्रा सुविस्मृणीषा । यदिवा तेन मतिमात्रा मतेयुद्धेमात्रा जनन्या प्राप्तेनेत्यर्थः
॥ ५० ॥

सहस्रपूरणः कश्चिल्लूनमूर्ध्वासिना द्विपः ।

तदोर्ध्व एव कायन्धीमभजन्नर्तनक्रियाम् ॥ ५१ ॥

कश्चिद्भट ऊर्ध्व एव कावन्धी नर्तनक्रियाममजत् कवन्धवचनतैत्यर्थः । यतः
पट्टेन कृत्तरिपूतमाङ्गः, अत एव सहस्राणि पूर्यन्ते आप्यायन्ते समाभ्यस्यन्ते-
ऽनेनेति सहस्रपूरणः । यदा शनून् हत्वा वक्त्रे तदा स्ववर्णा जहपुः । क-
वन्धोऽपि द्विषः संवन्धिनासिना लूनमूर्धा सन्नूर्ध्व एव नृत्यति, सोऽपि स-
हस्रपूरणः । सहस्रे हि द्वे कवन्ध उत्तिष्ठतीति वार्ता ॥ ५१ ॥

शस्त्रव्रणमयश्रीमदलंकरणभूपितः ।

ददृशेऽन्यो रावणवदलङ्करणभूपितः ॥ ५२ ॥

अपरो रावण इव ददृशे वुयुधे भीमवत्त्वात् । कौदशः शस्त्रव्रणमयैः श्री-
मद्विरलंकरणभूपितोऽलंकृतः । रावणाद्यातिरेकमाह—अलङ्कारां रणभुवि उपि-
तोऽपस्थितः । तस्य ॥ लङ्का समरायनिरासीत् ॥ ५२ ॥

द्विपद्विंशसनच्छेदनिरस्तोरुयुगंऽपरः ।

सिक्तश्चास्त्रैरुभयथा वभूवारुणविग्रहः ॥ ५३ ॥

अन्यो भट उभयथा द्वाभ्यां प्रकाराभ्यामरुणविग्रहोऽभूत्, अनूरुनिभेदेहो
लोहिताङ्गश्चासीदित्यर्थः । यतो द्विपद्विंशसनच्छेदेन रिपुकर्वाललवनेन निरस्त-
मूरुयुगं यस्य, अतश्चारुणस्येव विग्रहो यस्येति अरुणविग्रहः । ऊरुच्छेदाच्चास्त्रै-
रग्नैः सिक्त उल्लितोऽतश्चारुणो लोहितो विग्रहो यस्य सोऽरुणविग्रहः ॥ ५३ ॥

भीमतामपरोऽम्भोधिसमेऽधिन महाहवे ।

दाक्षे कोपः शिवस्येव समेधितमहा हवे ॥ ५४ ॥

अपरोऽन्यो भटस्तस्मिन्मोधिसमे सागरसदृशे महाहवे वृद्धदृगे भीमता-
मधित घोरत्वं दधे । क क इव, दाक्षे इवे दत्तयज्ञेऽन्धितुल्ये भगवतः शिवस्ये-
व ईश्वरस्य यथा कोपो भीमत्वं दधो, सौद्रो हि क्रोधोऽन्युग्रः । कौदशः को-
पोऽपरो वा समेधितं वर्धितं महस्तेजो यस्य येन वा स समेधितमहाः ॥ ५४ ॥

दन्तैश्चिच्छिदिरे कोपात् प्रतिपन्नं गजा इव ।

परनिर्लिशनिर्लूनकरवालाः पदातयः ॥ ५५ ॥

पत्तयः प्रतिपन्नं क्रोधाहन्तैर्दशनैश्चिच्छिदिरे अच्युत्सुः । यतः परनिर्लिश-
निर्लूनकरवालाः रिपुरुपाण्डुतर्कात्तेयकाः गजा इव, परस्त्रिच्छिन्नहस्तपुच्छा
यथा करिणः कोपादरि दन्तैर्विपाणैश्छिन्दन्ति ॥ ५५ ॥

रणे रभसनिर्भिन्नाद्विपपाटविकासिनि ।

न तत्र गतभीः कश्चिद्विपपाट विकासिनि ॥ ५६ ॥

तत्र रणे समीके विकासिनि प्रसृते परां भुवं प्राप्ते न कश्चिदपि विपपाट पलायांचक्रे, यतो गतभीर्निर्भयः, विकासित्वाच्च निःसरणं प्राप्तम् । कादृशे रभसेनैतत्सुक्येन निर्भिन्नद्विपा इतकुञ्जराः पाटविकानां चतुराणामसयः खड्गा यत्र । पाटयं विद्यते येषां ते पाटविकाः । रभसेन निर्भिन्नानां द्विपानां पाटविकां पाटयमस्यति क्षिपतीति केचित् ॥ ५६ ॥

यावन्न सत्कृतैर्भर्तुः स्नेहानुग्रहं यियासुभिः ।

अमर्षादितरैस्तावत् तत्त्यजे युधि जीवितम् ॥ ५७ ॥

सत्कृतैः पूजितैर्लब्धप्रसादैरत एव प्रभोः स्नेहस्यानुग्रहमस्तेयत्वं जिगमिषुभिर्यायत् समिति जीवितं न तत्त्यजे प्राणा नामुष्यन्त तावदेवेतरैरसत्कृतैरमर्षात् क्रोधात् तनुस्त्यक्त्वा, पूर्वं ते मृता इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

अथ कस्मात्ते जीवितं जहतीत्याह—

अयशोभिदुरा लोके कोपधा मरणादृते ।

अयशोभिदुरालोके कोपधामरणादृते ॥ ५८ ॥

एवंविधे लोके अने मरणात् प्राणत्यागादृते तद्वर्जं का अन्या अयशोभिदुरा अकीर्तिनाशिनी उपधा उपायः, मरणेनैव यशोऽस्यास्तीत्यर्थः । अयेनानुकूलेन दैवेन शोभते इत्ययशोभी, दुःखेनालोक्यत इति दुरालोकः, तेजवित्पात् दुर्दर्शः । ततः कर्मधारयः । सत्कृतानामेतेन मरणे युक्त्यमुक्तम्, यदि हि पलायंरस्तदयशो भवेत् । अन्यच्च कोपस्य धामनि स्थाने, असत्कृतो हि कुपितो भवति । रणादृते युद्धोद्यते । पूर्ववत्कर्मधारयः । कोपस्य धाम यदृणं तत्रादृते इति वा योज्यम् । एतेनाप्यसत्कृतानां मरणे युक्त्यमुक्तम् । यदि हि ते ग्राह्यं प्राप्य सत्कृता अपि क्रुद्धा अपि जीवितं रक्षेयुस्तत्र किंचित् तैः कृतं स्यात् । अर्धद्वयसादृश्यात् समुद्रमदृशत्वेन समुद्रयमकमिदम्

स्वलन्ती न कश्चित् तैदृश्यादभ्यग्रफलशालिनी ।

अमोचि शक्तिः शाक्तीकैर्लोहजा न शरीरजा ॥ ५९ ॥

शास्त्रीकैः शक्तिग्रहरणैर्लोहजा अयोमयी शक्तिरायुधविशेषोऽमोचि अभ्यमि-
त्रं क्षिता, नतु शरीरजा देहोत्था सामर्थ्याख्या । कीदृशी सा लोहजा तावत्
तैजसात् शितत्वात् न क्वचित् स्थलन्ती अप्रतिहता, अभ्यग्रेणाप्रवर्तिना फलेन
शत्येन शलत्वायु गच्छतीत्यभ्यग्रफलशालिनी । इतराप्यभ्यग्रेणादूरवर्तिना फ-
लेन लामेन शालिनी आग्रमाना तैजसात् तेजस्वित्वाच्च क्वचित् स्थलन्ती ।
तुल्यार्थाः “उपकृष्टाभ्यखंडसनीडसविधनिकृष्टासन्नाः । अभ्यग्रसमीपाभ्याशसव-
कान्तिकसदेशाश्च” ॥ ५१ ॥

आपदि व्यापृतनया रूपा युयुधिरे नृपाः ।

आप दिव्या पृतनया विस्मयं जनता तथा ॥ ६० ॥

राजानो रोपेण युयुधिरे । कीदृशाः आपदि व्यसने व्यापृतनया योजित-
धनुर्बेदनीतयोऽत्यहमर्यादा या, अत एव तथा पृतनया सेनया दिव्या जनता
देवमुनिविद्याधरादिका विस्मयमाप यित्सिलिषे, विनीयमाणा जाता । चित्रं
मण्डपकालेऽपि समयाच्च चलन्तीति ॥ ६० ॥

स्वगुणैरा फलप्राप्तेराकृष्य गणिका इव ।

कामुकानिव नालीकांस्त्रिणताः सहसामुचन् ॥ ६१ ॥

त्रिणता धनूंषि नालीकान् सायकानमुचन् विदिशिरे सहस्रं र्भंगिति । किं
कुर्या स्वगुणैर्निजज्याभिः आ फलप्राप्तेः फलिकां यावदाकृष्य । काः कानिष ग-
णिकाः कामुकानिष, यथा घेययाः स्वगुणैः रूपलावण्यमाधुर्यादिभिः आ फलप्रा-
प्तेः आ धनलाभात् नालीकान्मुग्धकामुकान् सहस्राकृष्य स्वीकृत्यानन्तरं मुञ्चन्ति
त्यजन्ति । त्रिषु मध्येऽष्टन्योश्च नताः कुटिलास्त्रिणताः । “पूर्वपदात्संज्ञायामग-
इति ण्यम् ॥ ६१ ॥

वाजिनः शत्रुसैन्यस्य समारब्धनवाजिनः ।

वाजिनश्च शरा मध्यमविशन् द्रुतवाजिनः ॥ ६२ ॥

शत्रुसैन्यस्य विपक्षानीकस्य मध्यमन्तरे वाजिनो घोटका अविशन्नविज्ञन्त ।
कीदृशस्य समारब्धनवाजिनः प्रस्तुतापूर्वसमरस्य, तथा शराश्च बाणा अपि श-
त्रुसैन्यस्य मध्यमविशन् । कीदृशाः वाजाः पक्षा विद्यन्ते येषां ते वाजिनः, तथा

हुतं क्षिप्रं वज्रन्ति यान्तीति द्रुतवाजिनः, आशुगा द्वयेऽपि ॥ ६२ ॥

पुरस्कृत्य फलं प्राप्तेः सत्पक्षाश्रयशालिभिः ।

कृतपुङ्खतया लेभे लक्ष्मप्याशु मार्गणैः ॥ ६३ ॥

मार्गणैः शरैराशु महत्तु लक्ष्मपि लेभे शरव्यमपि प्रापि । हुतः कृतपुङ्ख-
तया सपुङ्खत्वेन, वहि पुङ्खहीनस्य गतिः । पुङ्ख उपरिमयो भागः । अपिः प्रती-
यमानार्थान्तरत्वेन विसये । कीदृशैस्ते. फलं शल्यं पुरस्कृत्याग्नेकृत्य प्राप्तैरपल-
क्षं गतैः, तथा सद्भिः पक्षैः शोभनैर्याजैराश्रयणमाश्रयः तेन शलन्याशु गच्छ-
न्ति ये^१ तैः सत्पक्षाश्रयशालिभिः । येऽपि मार्गणा याचकाः कृतपुङ्खाश्चतुरास्ते
लक्ष्मप्याशु लभन्ते किं पुनरुनम् । शतसहस्रं लक्षम् । तेऽपि फलं धनं पुर-
स्कृत्य संधाय प्राप्ताः । तथा सन्तः पक्षा सहाया यस्य तथाविधो य आश्रय-
स्तेन शालिनः श्लाघमानाः । आश्रीयत इत्याश्रयोऽनुग्राहकः । यावद्वि सत्पक्षा-
श्रयो नास्ति तावत्कथं प्रभूते लभ्यते ॥ ६३ ॥

रक्षुर्धृतिं जपासूनसमरागामिपुव्यधात् ।

कश्चित् पुरः सपक्षेषु समरागामिपु व्यधात् ॥ ६४ ॥

कश्चिद्भट्टोऽप्रवर्तिषु रिपुषु रक्षुर्धृतिं रक्षिरधारा व्यधात् चक्रे । हुतः इष्ट-
व्यधाच्छ्रुताङ्गनात् । कीदृशीं जपासूनसमरागां जपाप्यकुसुमसदृशरागाम् । की-
दृशेषु सपक्षेषु समरागामिपु रणागतेषु ॥ ६४ ॥

रयेण रणकाम्यन्ती दूरादुपगताविभौ ।

गतासुरन्तरा दन्ती वरण्डक इषामभवत् ॥ ६५ ॥

इमावन्तरा द्विषयोर्मध्ये गतासुः संस्थितो दन्ती वरण्डक इषामभवत्, वर-
ण्डकतुल्योऽभवत् । क्रीडायुद्धे दृष्टिना रोधकं काष्ठादिदृष्टं वरण्डकः । रोध-
कः समपद्यतेत्यर्थः । कीदृशाग्निर्मां रयेण स्यदेन दूरादुपगतां प्राप्तां, यतो रण-
काम्यन्ता युयुत्सु । रणमिच्छन्तां रणकाम्यन्ताः । “काम्यञ्च” । इमाविति “अ-
न्तरान्तरेण (योगे ? युक्ते)” इति द्वितीया । पृथग्विषयनिर्दिष्टयोरेवान्तरायुक्तयो-
र्द्वितीयेति न सर्वमतम् ॥ ६५ ॥

भूरिभिर्भारिभिर्भारा भूभारैरभिरेभिरे ।

भेरीरेभिभिरभ्रभैरभीरुभिरिमैरिमाः ॥ ६६ ॥

इमा द्विषा इमै प्रतिद्विषेरभिरेभिरे इडोकिरे संजग्मिरे । अभिपूर्वस्य
रभे सघा'तार्थत्वात् । कीदृशै भूरिभिर्वडुभि , भारिभि कङ्कटपताकादिभार-
युक्ते , अत एव भूभारेर्भूमेर्भारभूतै भेरीरेभिभिर्दुन्दुमिनिर्घोषै । भेरीवद्रेभन्ते
इति श्रुत्या । अभ्रमैर्घनकालै , अभीरभिर्निर्भये । इमा कीदृशा भिय कम्प
रान्ति ददन्तीति भीरा भयप्रदा । अनुप्रासोऽल्लकार ॥ ६६ ॥

निशितासिलतालूनैस्तथा हस्तैर्न दन्तिनः ।

युध्यमाना यथा दन्तैर्भग्नैरापुर्विहस्तताम् ॥ ६७ ॥

हस्तिनो युध्यमाना भग्नेश्चूर्णितेर्दन्तयथा विहस्ततामापुर्वैर्भिरे, न तथा
सीरणलङ्घनलीष्टैर्हस्ते करे । हस्ते किल कृतमुप्यतो विहस्तस्य युक्तं ननु
दन्तै , तर्हि निर्वन्तस्य युक्तम् । कथं तर्ह्येवमिति चेत्, विहस्तशब्दस्य निष्प
त्तिपत्यर्थत्वात् । विहस्तता किकर्तव्यतामूदत्वं प्रापुरित्यर्थः । दन्तप्रहरणत्वात्ते
याम् ॥ ६७ ॥

निपीडनादिव मिथो दानतोयमनारतम् ।

वपुषामदयापातादिभानामभितोऽगलत् ॥ ६८ ॥

इभाना मवाम्यु निर्भर सर्वतोऽगलत् सुखाय, गानाशामदयापातात् निर्धु
णपरिणामात् । उत्प्रेक्ष्यते—मिथोऽप्योम्य निपीडनादिव, यत् किल वज्रादि
यलयात्रिपीड्यते ततोऽप्यु गलति । सयोगाक्षराणां प्रभावादसयोगोऽयम् । "ह-
लोऽनन्तरा सयोगः" ॥ ६८ ॥

रणाङ्गन सर इव प्रावितं मदवारिभिः ।

गजः पृथुकराकृष्टशतपत्रमलोडयत् ॥ ६९ ॥

द्विष समराजिरमलोडयत् विलुलीचकार । कीदृश दानाम्बुभि स्नावित
पूर्णम्, तथा पृथुकरेणाहृणां शत पत्राणि घोरणानि यत्र । किमिव सर इव,
यथा गजस्तोयस्नावित स्थूलदस्तादृशतपत्र सरो विलोडयति । शनपत्र पत्र-
म् ॥ ६९ ॥

शरच्छते गजे भृङ्गैः सुविषादिनिषादिनि ।

रुतव्याजेन रुदितं तत्रासीदतिसीदति ॥ ७० ॥

तत्र रणे सायकाहते हस्तिनि सति अलिभिर्गुणितव्याजेन रुदितमासीत् अरोदि । सुष्ठु विषादी खिद्यो निषादी यन्ता यत्र तस्मिन् सुविषादिनिषादि नि । यदि वा विषादी चासौ निषादी सह तेन वर्तते तस्मिन् । यतोऽतिसीदति शरक्षतत्वात् प्रासाधसादेऽतो क्षायते आश्रयाभावात् भृङ्गा रोदन्तीति ॥ ७० ॥

अन्तकस्य पृथौ तत्र शयनीय इमाहवे ।

दशनव्यसनादीयुर्मत्कुणत्वं मतङ्गजाः ॥ ७१ ॥

तत्राहवे सगरे मतङ्गजा दशनव्यसनाद्विषाणविनाशात् मत्कुणत्वमीयुर्ज ग्मु । निर्दन्तो दन्ती मत्कुण । दशनव्यसनग्रहण तु मत्कुणस्य रूपनिरूपणार्थ नेपार्थ च । कीदृशे आहवे पृथौ विस्तीर्णे, तथान्तकस्य शयनीय इव भीषण त्वान्मृत्युतल्पतुल्ये । अथच मत्कुणत्वं क्षुद्रजन्तुविशेषरूपत्वं प्राप्पुरित्युक्तम् । शयनीये किल दशनव्यसनादष्टकपानगर्धान्मत्कुणा आयान्ति ॥ ७१ ॥

अभीकमतिकेनेदे भीतानन्दस्य नाशने ।

कनत्सकामसेनाके मन्दकामकमस्यति ॥ अर्धभ्रमः ॥ ७२ ॥

दधतोऽपि रणे भीममभीक्ष्ण भावमासुरम् ।

हताः परैरभिमुखाः सुरभूयमुपाययुः ॥ ७३ ॥

तत्र रणे परैः समुपा हता सुरभूयमुपाययुर्देवत्व प्राप्नु । कीदृशाः भीम' घोर भाव रौद्ररूपमासुरमप्यभीक्ष्ण दधत । अपि विरोध । ये क्लिमासुर भाव मसुरत्वं विभ्रति ते कथं देवत्व प्राप्नु । कीदृशे रणे अभीकमतिकेन निर्भयचि स्तेन भटलोकनेदे दीप्ते भासिते, तथा भीतानामानन्दस्य ग्रहणस्य नाशने क्षप वे । रणे दृष्ट्वा कातरा मुह्यन्ति । कनन्ती ददीप्यमाना वान्तियुक्ता सकामा

* अर्धभ्रम

अ	भी	क	म	ति	क	न	द
मी	ता	न	त्स	म्य	ना	श	न
क	न	त्स	का	म	स	ना	क
म	न्द	का	म	क	म	स्य	ति

सप्रद्युम्ना संपन्नमनोरथा वा सेना चमूर्यत्र तस्मिन् कनत्सकामसेनाके । मन्दः
स्वल्पः काम इच्छामिलापो यस्य तं मन्दकामकं हीनचित्तमसात्त्विकमस्यति सि-
पमाणे । अर्धभ्रमणादर्धभ्रमोऽयं नतु सर्वतोमद्रः स हि सर्वतो भ्राम्यति
॥ ७२ ॥ ७३ ॥

येनाङ्गमूहे व्रणवत् सरुचा परतोमरैः ।

समत्वं स ययौ खड्गत्सरुचापरतोऽमरैः ॥ ४७ ॥

येन धीरेण सरुचा कान्तिमता परतोमरैः शत्रुरैर्व्रणवत् क्षतिमङ्गमूहे
धृतं, सोऽमरैर्देवैः समत्वं साम्यं ययौ प्राप, अतिपौरुषात्कान्तिमत्त्वाच्च देयनि-
भ एयासावित्यर्थः । खड्गत्सरुचासिमुष्टौ तथा चापे धनुषि रतः सक्नो यदुग्रह-
रण इत्यर्थः ॥ ७४ ॥

निपातितसुहृत्स्वामिपितृभ्यभ्रातृमातुलम् ।

पाणिनीयमिवालोचि धीरैस्तत् समराजिरम् ॥ ७५ ॥

तद्रणाङ्गनं धीरैः सुमर्दरेयालोचि द्रष्टुं शकितं नतु कातरैः, यतो निपा-
तिता हताः सुहृदः स्वामिनः पितृव्या भ्रातरो मातुलाश्च यत्र तत्तथोक्तम् ।
उपलक्षणं चैतत् पितृपितामहजामाभ्रातृनामपि निपातितत्वात्, अतश्च रौद्र-
णदर्शनं धीराणामेवोपपद्यते । किमिवालोचि पाणिनीयमिवाष्टकमिव । व्याकर-
णं हि धीरा एयालोचयन्ति नतु सुकुमारमतयः । तत्रापि सुहृदादयो निपाति-
ताः साधुत्याभ्युपगमाय स्वरूपेणोच्चारिताः । तद्यथा “सुहृद्वुहं दौ मित्रामि-
त्रयोः” । “स्वामिन्मैश्वर्ये” । “पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः” । “नष्टने-
ष्टृत्यष्टुत्तृष्टौष्टपोष्टमाष्टभ्रातृजामाष्टपितृदुहित्व” । पाणिनिनोक्तं पाणिनीयम्
॥ ७५ ॥

अभावि सिन्ध्वा संध्याभ्रसदृग्गुधिरतोयया ।

हृते योदुं जनः पांसौ स दृग्गुधि रतो यया ॥ ७६ ॥

सिन्ध्वा नद्या अभावि उदपादि । (कया? कीदृश्या) संध्याभ्रसदृग्गुधिर-
तोयया रुधिरनद्येत्यर्थः । तथा यया सिन्ध्वा दृग्गुधि दृष्टिरोधके पांसौ रेणौ

१ ‘सदृग् मंधिका’ लघनमदृक् रुधिरं रत्नं तोयं यस्यास्तथा संध्याभ्रसदृग्गुधिरतोयया’ क ग.
पाठः । २ तथा कया, य पाठः । ३ ‘वेला’ ग. पाठः ।

हृते सति स जनो भटलोको भूयो योद्धुं प्रहर्तुं रतः प्रवृत्तः । दशौ दण्डीति द्रष्टुम् ॥ ७६ ॥

विदलत्पुष्कराकीर्णाः पतच्छृङ्खलसमाकुलाः ।

तरत्पत्ररथा नवः प्रासर्पन् रक्तचारिजाः ॥ ७७ ॥

अ'पुष्कोयोद्धवा नवः प्रासर्पन् प्रसस्तरुदुः । कीदृश्यः विदलद्भिर्विशीर्णैः पुष्करैः करपत्रैराकीर्ण व्यासाः, पतद्भिर्भ्रश्यद्भिः शृङ्खलैर्गजालङ्कारैः समाकुलाः, तथा तरन्ति स्रग्मनानि पत्राणि यानानि रथाश्च यासु, प्रसर्पन्ति च ॥ ७७ ॥

असृज्जनोऽस्त्रक्षतिमानवमज्जवसादनम् ।

रक्षःपिशाचं मुमुदे नवमज्जवसादनम् ॥ ७८ ॥

अस्त्रक्षतिमान् शस्त्रप्रक्षितो जनोऽप्युगवन्त कीलालमसुचुवन् । अतं पक्ष^१ रक्षःपिशाचं मुमुदे । रक्षांसि पिशाचाश्च ननन्तुः । कीदृगसृक् जघसादनं रय-रोधकं पिच्छिलतयात् । कीदृग्रक्षःपिशाचं नवः प्रत्यगो मज्जा यसा तद्दन्तं भोजनं यस्य तत् नवमज्जवसादनम् । रक्षःपिशाचमिति समाहारे द्वन्द्वः ॥ ७८ ॥

चित्रं चापैरपेतज्यैः स्फुरद्रक्तशतहृदम् ।

पयोदजालमिव तद्वैराशंसनमायभौ ॥ ७९ ॥

तद्वैराशंसनं रणमायभौ रेजे । कीदृशम् अपेतज्यैश्चित्रगुणैश्चापैः पयोद-द्वन्द्वं निर्भरम् । तथा स्फुरन्तो रक्तशतहृदा रक्तकुल्या यत्र । यदि वा स्फुर-द्रक्ताः शतं हृदा यत्र । किमिषायभौ पयोदजालमिव घनपटलं यथा^२ रक्तज्यैः तज्यैः स्वभायनिर्गुणैश्चापैः शक्रधनुर्भिश्चित्रम् । तथा स्फुरन्त्यो रक्तनिभाः श-तहृदास्तडितो यत्र । यदि वा स्फुरन्त्यो रक्ता लोहित्यः शतहृदा यत्र ॥ ७९ ॥

यन्धौ विपन्नेऽनेकेन नरेणेह तदन्तिके ।

अशोचि संन्ये घण्टाभिर्न रेणे हतदन्तिके ॥ ८० ॥

इदाम् संन्येऽनेके यन्धौ विपन्ने मृते सति अनेकेन नरेण बहुभिर्द्विधम्-स्यान्तिके समीपेऽशोचि रुदितम् । तथा घण्टाभिर्न रेणे न कण्ठितं, यन्मन्-सिन् हतदन्तिके मारितगजे ॥ ८० ॥

कृतैः कीर्णा मही रेजे दन्तैर्गात्रैश्च दन्तिनाम् ।

क्षुल्लोकासुभिर्मृत्योर्मुसलोलूखलैरिव ॥ ८१ ॥

करिणां रदनैर्गात्रैश्च छिन्नैराकुला मही रेजे । उत्प्रेक्ष्यते-मृत्योर्मुसलोलूख-
लैरिव । कीदृशैः क्षुल्लाः पिष्टा लोकासयः प्राणिप्राणा यैर्येषु वा । “राजदन्ता-
दिष्वि” ति परनिपानस्यानित्यत्वात् मुसलोलूखलैरिति प्रयोगः । यदि वा मुस-
लमहितान्युलूखलानीति शाकपार्थिववादित्वात्समासः ॥ ८१ ॥

युधमित्थं विधूतान्यमानवानभियो गतः ।

चैवः परान्पराजिग्ये मानवानभियोगतः ॥ ८२ ॥

स चैवः चेदिराजः इत्थं परानभिमातीन् पराजिग्ये व्यजेष्ट । कथम् अ-
भियोगतोऽभियोगादुद्यमात् । कीदृशोऽसौ युधं गतो रणं प्राप्तः, मानवान् द-
र्पयुक्तः । कीदृशान् परान् विधूताः कम्पिता अन्ये मानवाः पुरुषा दैस्तान्,
अभियो निर्भयान् । पराजिग्ये इति “विपराभ्यां जे” रिति तद् । “संक्षिप्तो”-
रिति कुत्यम् ॥ ८२ ॥

अथ वक्षोमणिच्छायाच्छुरितापीतवाससा ।

स्फुरितेन्द्रधनुर्भिन्नतडितेव तडित्वता ॥ ८३ ॥

नीलेनानालनलिननिलीनोक्षलनालिना ।

ललनाललनेनालंलीलालानेन लालिना ॥ ८४ ॥

अथ पूर्वयेव तत्कालसमागमसकामया ।

दृष्टेन राजन्यपुषा कटाक्षैर्विजयश्रिया ॥ ८५ ॥

विभावी विभवी भाभो विभाभावी विवो विभीः ।

भवाभिभावी भावावो भवाभावो भुवो विभुः ॥ ८६ ॥

उपैतुकामस्तत्पारं निश्चितैर्योगिभिः परैः ।

देहन्यासकृतोद्योगैरदृश्यत परः पुमान् ॥ ८७ ॥

अथानन्तरं परः पुमान् परमपुरुषो भगवान् वामुदेवः परैर्विपक्षैरदृश्यता-
लुलोके । कीदृशो वपुषा देहेन राजन् मासमानः । कीदृशेन वक्षोमणेः कौस्तु-
भस्य च्छायाया कात्याच्छुरिते संमिधे आर्पिते पिद्धे वाससी अंशुके यस्य तेन,

अतश्च स्फुरता इन्द्रधनुषा भिन्ना तडित् यस्य तेन तादृशेन तडित्वत्वेव मेघे-
 नेव, लसमानयासवचापविशेषितविद्युत्कजलदतुल्येनेत्यर्थः ।—तथा नीलेन श्यामे-
 न, आनालादामृणालात् नलिने लीलापद्मे निलीनाः त्रिष्टया उल्ललनाश्चटुला
 उल्लासिनो वा अत्यो भ्रमरा यस्य तेन आनालनलिनिलीनोल्ललनालिना ।
 केचित्तु अविद्यमाननालं यन्मलिनं नामीषुण्डरीकमित्याहुः । ललनानां सीमन्ति-
 नीनां ललनेन क्रीडनेनाभीप्सितेन अलमत्यर्थं लीलानां विलासानामालानेन ध-
 न्यनस्तम्भनिभेन, सर्वा लीलास्तत्र स्थिता इत्यर्थः । लालिना साध्ववश्यं लल-
 ति परधियमाप्नुमिच्छति इति लाली तेन लालिना ।—तथा विजयधिया जय-
 लक्ष्म्या कटाक्षैरपाङ्गैस्तैर्दृष्टेनालोकितेन, यतस्तत्कालं यः समागमस्तत्र सका-
 मा साभिलाषा । वैद्यं हि सा त्यक्त्या भगवन्तं जिघृक्षते । उत्प्रेक्ष्यते—अपूर्व-
 पेद्याभिनवयेव । या किल नयोढा समागमोत्सुका सा कास्तं कटाक्षैरीक्षते भ-
 गवतस्तु जयलक्ष्मीरजसं संनिहिता ।—अन्यच्च कीदृशो भगवान् विसृज्यतीति
 विभावी विभुः सर्वव्यापी, विभय ऐश्वर्यं विद्यते यस्य स विभवी, भूमिः कृ-
 ष्ण्वा ऋक्षनिभः, यतो विभं दीप्तिं भावयति प्रापयतीति विभाभावी, विना
 महडेन घातीति विधः । विभीनिर्भयः । भयं संसारं भङ्गानामभिभवति क्षपय-
 तीति भवाभिभावी मोक्षदः । भावान् पदार्थानवतीति भावावो जगत्पालकः ।
 भगवतो भवस्य महादेवभट्टारकस्येव अभवोऽनुत्पत्तिरजतत्वं यस्य स भवाभावः ।
 भुवो भूमेर्धुभिः स्वामी उद्धरणत्, एवंविधोऽपि भगवान् परैरदृश्यत । कीदृ-
 शैः तस्य देवस्य पारमन्नमुपेतुकामैः प्रेप्सुभिः, तं जिगीषुभिरित्यर्थः । निश्चितै-
 र्युद्धाय कृतनिश्चयैः, योगिभिः संनद्धैः । “योगः मनह्नोपायध्यानसंगतियुक्ति-
 पु” । देहन्यासे शरीरत्यागे कृतोद्योगैर्विहितयज्ञैः, मरणमप्यङ्गीकृत्य तज्जिगी-
 पया युयुत्सुभिरित्यर्थः । योऽपि परः सर्वोत्कृष्टः पुरुष आत्मात्म्यः स परैर-
 त्कृष्टैर्योगिभिः समाधिवद्विजैर्जिगीषव्यप्रभृतिभिरेव दृश्यते । कीदृशैः तस्य भगव-
 तः पारमवसानं प्राप्नुकामैस्तत्सायुज्यं विद्यासुभिरित्यर्थः । निश्चितैर्निःसंदेहैः
 विदितयेद्यत्वात् । पञ्चभिः कुलकम् ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥

ते श्रिया धनधानस्तस्या सारतया तथा ।

यातया तरसा चाम्स्तनयानघयाश्रितम् ॥ ८८ ॥

विद्विपोऽद्विपुरुद्वीक्ष्य तथाप्यासन्नरेनसः ।

अरुच्यमपि रोगघ्नं निसर्गादेव भेषजम् ॥ ८६ ॥

तं देवं श्रियाश्रितं दृष्ट्वा विद्विपो द्विपन्तोऽद्विपुर्निनिन्दुः, तथापि एवमपि ते निरेनसो देवदर्शनाश्रियापा आसन्नभूवन् । यस्माद्भेषजमौषधं पाचनादिकमरुच्यमपि अप्रियमपि प्रकृत्यैष व्याधिहरम् । नहि कटुकौषधविमुखस्य भेषज्यं रोगं हन्ति, अतो यद्यपि ते देवायाभ्यस्यन्ते तथापि पुण्यदर्शनत्वाद्भगवांस्तेषामपि पापमपास्यति । कीदृशं तं श्रिया पन्नया तरसा बलादाश्रितमाश्लिष्टम् । कीदृश्या घनया अतनीयस्या, अनस्तरुचा अत्यक्तकान्त्या, तथा तया सर्वप्रसिद्धया सारतया भगवदुत्कर्षेण यातया देवसमीपं प्राप्तया, चारुस्तनया रम्यपयोधरया । “स्याद्वाचोपमज्जनादि” ति झीप् विकल्पितः । अनघया नि-
‘विद्विपो’ । प्रतिलोमानुलोमाघोऽयम् । विद्विपन्तीति विद्विपः क्तिप् । अद्विपुरिति “द्विपद्वि” ति भेजुस् । रोगं हन्तीति रोगघ्नम् । “अमनुष्यकर्तुके वे” ति
‘द्विपद्वि’ ॥ ८८ ॥ ८६ ॥

विदिते दिवि केऽनीके तं यातं निजिताजिनि ।

विगदं गवि रोद्धारो योद्धा यो नतिमेति न ॥ ६० ॥

तं देवं यातमुपर्यागतं के गवि रोद्धारः, न केचिदपि रिपुषु सन्ति ये तमभ्यागतं निवारयन्तीत्यर्थः । कीदृशं तं यो यगयान् दिवि अनीके दिव्यसेनायां योद्धा युष्यते ननु नतिमेति, अतश्च यो देवसेनास्वप्नभीतः स कथं युध्यमानो भूमिघ्ननिवार्यते । कीदृशेऽनीके विदिते सर्वप्रसिद्धे, यतो निजिताजिनि पराभूतान्यसैन्ये । कीदृशं तं विगदं युध्यमानमपि निष्पीडम्, विविधा वा गदा यस्य विशिष्टा वा गदा कौमोदकी यस्य तं विगदम् । प्रातिलोभ्येनापि पश्यमानस्यासैन्य एवार्थः ॥ ६० ॥

नियोक्ष्यमाणेन पुनः कर्मण्यतिगरीयसि ।

आरोप्यमाणोरुगुणं भर्त्रा कार्मुकमानमत् ॥ ६१ ॥

कार्मुकं घनुरानमत् कुटिलमभूत्, यतो भर्त्रा प्रमुखा देवेन आरोप्यमाण उत्तिष्ठ्यमाण उरुर्दोषो गुणो ज्या यस्य, यतोऽतिदुष्करे कर्मणि शत्रुवधार्थे

भूयोऽपि नियोज्यमाणेन व्यापारयिष्यता । यः किलातिगुरौ व्यापारे भर्त्रा नि-
योक्तुमिष्यते तस्यासौ गुणानारोपयते, स चाधिकार्युक्त्वचनवशीकृतद्वयो नम-
ति ॥ ६१ ॥

तत्र बाणाः सुपरुषः समधीयन्त चारवः ।

द्विषामभूत् सुपरुषस्तस्याकृष्टस्य चारवः ॥ ६२ ॥

तत्र कामुके सुपरुषश्चारुपर्वाणो बाणाः समधीयन्त अयोज्यन्त संहिताः ।
चारवो रम्याः । तस्य च धनुष आकृष्टस्यारवः कैंकारो द्विषां सुष्ठु नितरां
परुषः कर्णकडुकोऽभूत्, तत्कामुकध्वनिररीनमीपयदित्यर्थः ॥ ६२ ॥

पश्चात्कृतानामप्यस्य नराणामिव पत्रिणाम् ।

यो यो गुणेन संयुक्तः स स कर्णान्तमागमत् ॥ ६३ ॥

पत्रिणां शराणां पश्चात्कृतानामपि पृष्ठस्थानामपि यो यो गुणेन शिञ्जिन्वा
संयुक्तो योगं गतः सोऽस्य भगवतः कर्णान्तमुपधोत्रमागमत् प्राप्तः, आकर्षव-
शादिति भावः । नराणामिव, यथा पश्चात्कृतानां तिरस्कृतानामपि मध्याधो
यो गुणेन शौर्यादिना युक्तः स कर्णान्तमागच्छति दौकं लभते ॥ ६३ ॥

प्रापे रूपी पुरारेपाः परिपूरी परः परैः ।

रोपैरपारैरुपरि पुपूरेऽपि पुरः परैः ॥ ६४ ॥

स भगवान् परैर्विपक्षैः प्रापे आसेदे । कीदृशः पुरा पूर्वं रूपी यराहनर-
सिंहवामनादिवद्रूपः । अरेपाः अपापोऽव्यसनी । परिपूरी सर्वव्यापी, पर
उत्कृष्टः । किंच परैरन्यैररिभिः पुरोऽग्रे उपरि पृष्ठे अपारैरसंख्यै रोपैः पृषद-
कैः पुपूरे प्रोच्छ्रूयत (?) । कैश्चित्प्राप्तः कैश्चिच्च च्छादित इत्यपिशब्दार्थः ॥ ६४ ॥

दिङ्मुष्वद्यापिनस्तीक्ष्णान् हादिनो भर्मभेदिनः ।

चिक्षेपैकच्छेनेन सायकानहितांश्च सः ॥ ६५ ॥

स भगवानेकच्छेनेन युगपदेव शरानरौंश्च चिक्षेप पेलिलत् । कीदृशान्
इषून् आशावदनप्रयुक्तान् निशितान् मपत्तध्वनीन् अरुन्तुदांश्च । द्वियोऽपि सर्वा
आशा व्याप्य स्थितान्, तीक्ष्णानभिसरान् द्वादिनः सकलकलान् भर्मभेदिनः प-
रयवादित्यात् ॥ ६५ ॥

शरवर्षी महानादः स्फुरत्कार्मुककेतनः ।

नीलच्छविरसौ रेजे केशवश्छलनीरदः ॥ ६६ ॥

असौ केशव शौरि छलनीरदोऽत्र रेजेऽदियुतत् । शरवर्षी इपुत्रेपी महानाद सिंहधनिमान्, स्फुरन्ती द्योतमाने कार्मुककेतने चापचिह्ने यस्य स स्फुरत्कार्मुककेतन । नीलच्छवि श्यामकान्ति । जलदोऽपि शर तोय वर्षति, महागर्जित स्फुरत्कार्मुकमिन्द्रधनुरेव केतन ध्वजो यस्य कृष्णवर्णश्च । उत्प्रेक्षाक्षेपसकरोऽलकार । अत्र तुष्यपादाक्षराणि पादत्रितय एवान्तर्मयन्तीति गूढवतुषोऽयम् ॥ ६६ ॥

न केवल जनैस्तस्य लघुसंघायिनो धनुः ।

मण्डलीकृतमेकान्ताद्वलमैत्रि द्विपामपि ॥ ६७ ॥

तस्य देवस्य लघुसंघायिन कृतहस्तस्य जनैर्न केवल धनुरेव मण्डलीकृतमाकर्णवशात् चक्रीकृतमैत्रि, शत्रुसैन्यमपि भयात् पुर्क्षाभूतमेवास्तेत्यर्थ । लघुशीघ्र सङ्घातीति लघुसंघायी तस्य ॥ ६७ ॥

लोकालोकी कलोऽकल्ककलिलोऽलिकुलालकः ।

कालोऽकलोऽकलिः काले कोलकेलिकिलः किल ॥ ६८ ॥

अक्षितारासु विव्याध द्विपतः स तनुत्रिणः ।

दानेषु स्थूललक्षत्वं नहि तस्य शरासने ॥ ६९ ॥ (युगलकम्)

स भगवानध्युतस्तनुत्रिण कवचयुक्तातरीन् अक्षितारासु नेत्रकनीनिकासु विव्याधभैरवीन् । ननु देव स्थूललक्षमित्याहुस्तत्कथमेवमित्याह—तस्य देवस्य दानेषु स्पर्शनविषयेषु स्थूललक्षत्वंमादर्यं न पुन शरासने इपुत्रेपे चापे वा । स्थूललक्षत्वं महत् शरव्यभेदत्वम् । धनुषा ह्यसौ सूक्ष्ममपि लक्ष विध्यत्येव । कीदृशाऽसौ लोकालोकी निखिलमुपनदर्शी ज्ञाननयनत्वात् । कलो मधुरभाषी । कल्कन दम्भेन कलिला गहन करकलिल न कल्ककलिलाऽकल्ककलिल । कलापिति पाठ कलौ युद्धे कल्केन मायया कलिलो गहनो दुर्निरीक्ष इति व्याख्येयम् । अलिकुलालको भद्रयणिश्यामकेश । काल कृष्ण प्राणित्यकरो वा । यदुहम् कालोऽसि लोकक्षयक इत्यादि । अकलो निष्कल । अकलित्तिर्निर्वर, काले पूर्वसमये कोराकेलिकिल कोल सूकरस्तस्य केलि क्रीडा

तथा किलति व्रीडति । किलेत्यागमे ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

वररोऽविवरो वैरिविवारी वारिरारवः ।

विवचार वरो वैरं वीरो रविरिवौर्वरः ॥ १०० ॥

स देवो वैरमनुशय विवचार व्याचरयौ, रिपून् जयानेत्यर्थः । कीदृशो वर मभीष्टं राति ददातीति वरर । अविवद्यमान विवर छिद्रमस्येत्यविवरो निर्दोषः । वैरिणोऽरीन् विशेषेण वृणोति युद्धार्थं प्रार्थयत इति वैरिविवारी । वारिरस्या ध्वस्येवारव सिंहनादो यस्य स वारिरारवः । वर श्रेष्ठः । वीर एकपुरुषः, यद्विधा धर्मवीरो युद्धवीरः । तथा तेजस्विनत्वात् उत्प्रेक्ष्यते-और्वरो भौमो रवि रिव सूर्यो यथा ॥ १०० ॥

मुक्तानेकशरं प्राणानहरद्भूयसां द्विषाम् ।

तदीय धनुरन्यस्य न विपेहे सजीवताम् ॥ १०१ ॥

तदीय धनुर्मग्न्यच्छार्ङ्गं जितासब्धेपुत्वात् बहुना भ्रातृव्याणां प्राणानहरत् असूनादत्, यस्मात् तदन्यस्य सजीवता सस्फुरत्य न खलाम्, मयि स्थिते कथमेते वराका जीयन्तीति । अथच सजीवता समोर्वीर्यस्य न सहेऽन्यस्य धनुः प इति भङ्गिमणिति । मयि प्रियमाणे कथमन्यधनुषा जीया वध्यन्त इति ॥ १०१ ॥

राजराजी करोजाजेरजिरेऽजोऽजरोऽरजाः ।

रेजारिजूरजोर्जार्जी रराजर्जुरजर्जरः ॥ १०२ ॥

स भगवान् आजेरजिरे सगराङ्गन राजराजीर्नृपपङ्कती रराज अभ्राह्मीत्, अत एव रराज शुशुभे । कीदृश अज सनातन । अजरोऽक्षयः । अरजा निशुण्ण आत्मरूपत्वात् । रजोप्रदण्ण गुणत्रयोपलक्षणम् । राति ददातीति रा दा तर, ईजाना कुत्सितानामरीणां द्विषा जूरो द्विसा ततो जाता उत्पन्ना ईजारि-जूरजा यासाजूर्जा तामर्जयतीति ईजारिजूरजोर्जार्जी । राश्चात्सारीजारिजूरजोर्जार्जी अति कर्मधारयः । य तु 'रेजू दीप्ता' इति धातुषु पठन्ति तेषामेवविध व्याख्येयम् । रेजन्तीति रेजा, रेजास्तन्मित्रिनाऽरीन् जूर्यते हिनस्तीति रेजारि जूदीप्तारिधाती । तथा अनान्मदभ्वरादूर्जं यत्नमर्जितवानित्यनेजार्जी शिष्यादात यत् । तथा च भगवान्पाराशर्यं - मत्प्रसादान्मनुष्येषु दयमन्धर्ययोनिषु । अ

प्रमेयबलात्मा त्वं नारायण भविष्यसि ॥ अपि चेत्समरं गत्वा भविष्यसि ममा-
धिकः, इति । शृङ्गुरकपटः । अजर्जरोऽर्क्षः, माययाप्ययुष्यमानो निर्वाध इ-
त्यर्थः ॥ १०२ ॥

उद्धृत्तान् द्विपतस्तस्य निघ्नतो द्वितयं पपुः ।

पानार्थं रुधिरं घातौ रक्षार्थं भुवनं शराः ॥ १०३ ॥

तस्य देवस्योद्धृत्तान् दुर्वृत्तान् द्विपतो निघ्नतः सायका द्वितयं पपुः । तत्र
पपुरिति पिपतेः पातेश्च तुल्यं रूपम् । अतश्च न ज्ञायते किं शरैः पीतं किंच
पालितमिति विषयविभागार्थमाह-पानार्थं पिपतौ घातौ शरा रुधिरं लतजं पपुः
पातवन्तः, रक्षार्थं घातौ भुवनं पपुः ररजुः, शत्रून्निघ्नन् जगदपासीदित्यर्थः ।
उद्धृत्यधेन हि भुवनं रक्षितं भवति । यद्यपि च शरा रुधिरं भुवनं च पपुरि-
त्यंतावतैव विवक्षितोऽर्थः प्रतीयते तथापि वैविध्यार्थमेवमुक्तम् । विविक्ता हि
कवीनामुक्तयः ॥ १०३ ॥

कूरारिकारी कोरेकः कारकः कारिकाकरः ।

कोरकाकारकरकः करीरः कर्करार्करक् ॥ १०४ ॥

विधातुमवतीर्णोऽपि लघिमानमसौ भुवः ।

अनेकमरिसंघातमकरोद् भूमिवर्धनम् ॥ १०५ ॥

असौ देवोऽनेकं रिपुनिवहं भूमिवर्धनं मृतमकरोद्, बहूनरीनमीमरदित्य-
र्थः । कीदृशोऽसौ भुवो लघिमानं विधातुं भारमपासितुमवतीर्णोऽपि स्वर्गात्
गामागतोऽपि । अपिर्विरोधे । यः किलारिवधेन भूमेर्लोपयं कर्तुमागतः स क-
थमरिसंघं भूमौ वृद्धिं गतं कुर्यात्, तद्व्या हि भुवो नितरां भारो भवेत् । अ-
विरोधस्तु वर्धनशब्दस्योपसंपन्नार्थत्वात् ॥-अन्यथ कीदृशोऽसौ कूरानरीन् कि-
रति कृणाति च कूरारिकारी चण्डारातिनाशनः । कोरन्याः एकः कारकः कर्ता
पालकः । कारिकाणां क्रियाणां जगत्सर्गस्थितिसंहारव्यापाराणामाकरः स्यान् ।
कारिकाशब्दे “घातवर्धनिर्देशे एषु च वक्तव्यः” इति एषु । कोरकाकारौ मुकु-
तनिभौ करौ पाणी यस्य स कोरकाकारकरकः कलिकानिबद्धस्तः । कः समा-
सान्तः । करिण ईरयतीति करीरो द्विपक्षेपकः । कर्करोऽतिकठोरो योऽर्कस्त-
स्येव रग्दीप्तिर्यस्य स कर्करार्करक् चण्डचण्डांशुचण्डः ॥ १०४ ॥ १०५ ॥

दारी दरदरिद्रोऽरिदारुदारोऽद्रिदूरदः ।

दूरादरौद्रोऽददरद्रोदोरुद् दारुादरी ॥ १०६ ॥

स भगवान् दूरादेवारिदारु शत्रुकाष्ठमददरत् व्यदारयत् विभेद, भेत्तय
त्वादरीणा दारुत्वम् । कीदृशोऽसौ दृणाति दुष्टानिति दारी । यदिव बहवो
द्वारा विद्यन्ते यस्य स दारी । दरेण नासेन दरिद्रो रहितो निर्भय । उदारो
मुक्तकरः । अद्रिवत् दु खेन रघते घिलिप्यते इत्यादिदूरदः शैलकठिन । अरौ
द्र स्वभावसौम्य । रोदसी धावापृथिव्यौ रणद्धि व्याप्नोतीति रोदोरुद् सर्व
व्यापी । दृशति तच्छील इति दारु सर्वप्रद । आदरी साधुप्यादरवान् । अ
ददरदिति शारयतेर्लुह चङ् ॥ १०६ ॥

एकेषुणा सघतिथान् द्विपो भिन्दन् दुमानिव ।

स जन्मान्तररामस्य चक्रे सदृशमात्मनः ॥ १०७ ॥

स देवस्तरुनिव अङ्गैरेनैकेषुलैव सघतिथान् बह्वनरीन् भिन्दन् दारयन् ।
आत्मन एव सदृश चक्रे । कस्यात्मन जन्मान्तरे रामाभिधानस्य । नारायण
शेन दाशरथिना किल पूर्वमेकैर्नैव शरेण सप्त ताला भिन्ना । सघस्य पूरण
सघतिथ “बहुपूगे” ति धुक् ॥ १०७ ॥

शूरः शौरिरशिशिरैराशाशैराशु राशिशः ।

शारारुः श्रीशरीरेशः शुशूरेऽरिशिरः शरैः ॥ १०८ ॥

शौरिर्भगवान् शरै पृषदके आशु शीघ्रम् अरिशिर शत्रुमस्तक शुशूरे
जघान चकर्त । “शूरी हिंसास्तम्भनयो” । कथ राशि राशि राशिशो बहुश ।
कीदृश शूर पौरुषान्वित । शरारुर्दुष्प्रनाशक । “शूचन्दोरार” । श्रीशरीर
स्य लक्ष्मीवपुष ईश प्रभु । कीदृशे शरै अशिशिरैर्यतापिभि, धान्तास्त्रा
भित्वाद्वा ततै । आशाशैर्दिव्यापिभि, आशा अशुचत इति हन्धा । षचिचु
शरारुश्रीशरीरेश इति पाठ । “ईश ऐश्वर्ये” भगवान् । शरैस्तु शरारुश्रीशरै श
रारूणा हिंसकाना श्रिय समृद्धिं शृण्वन्ति ये तै शरारुश्रीशरैर्दुर्जनलक्ष्मीक्षेपकै ।
शृण्वन्तीति शरा, पचाद्यच् । शरारुश्रिय शरा इति षष्ठीसमाप्त । छत्तर ।
एवं दश छत्तरा सर्वे ॥ १०८ ॥

न्यक्तासीदरितारीणां यत्तदीयास्तदा मुहुः ।

मनोहृतोऽपि हृदये लेगुरेपां न पत्रिणः ॥ १०९ ॥

अरीणां भगवद्विषां तदा तस्मिन् कालेऽरिता शत्रुता व्यङ्गा प्रकटासीद-
भूत्, आदां तु न तथा । कुत इत्याह-यत् तदीया पत्रिणो माधवेणो मनो
हृतोऽपि रम्या अपि हृदये न लेगुर्न लगिता । शत्रो किल मनोहार्यपि हृदये
न लगति चित्त नावर्जयति ते च शरा मनोहारिणः, तेषां मनांसि हरन्ति प्रा-
णान् मुष्णन्तीति कृत्वा, हृदये च न लेगुर्नो भित्त्वा निर्गतत्वात् ॥ १०६ ॥

नामाक्षराणां मलना मा भूद्वर्तुरिति स्फुटम् ।

अगृह्णन्त पराङ्गानामसूनस्रं न मार्गणाः ॥ ११० ॥

भगवच्छरा पगङ्गानामरिकायेभ्य स्फुट निश्चितमतोऽस्मात्कारणात् अ-
सून् प्राणानगृह्णन्त आददिने, नत्वस्र रधिरम् । कुत इत्याह-भर्तुं प्रभोनांमा-
क्षराणां संज्ञावर्गानां मलना उत्पुसना मा भूदिति । शरा हि सर्वस्य स्वनामाङ्किता
भवन्ति अस्त्रादाने नामाक्षराणि नश्येयुः, तदग्रहणं तु तीक्ष्णत्वेनाशुमेदात् । इ-
त्युपशानामभारिदकालयोऽयम् ॥ ११० ॥

आच्छिद्य योधसार्थस्य प्राणसर्वस्वमाशुगाः ।

ऐकागारिकवधूमौ दूराजगमुरदर्शनम् ॥ १११ ॥

आशुगा त्रिशूला योधसार्थस्य भटवृन्दस्य दूरादेव प्राणसर्वस्वं हृत्वा भू-
मावदर्शनं जग्मुः पातालमात्रिणिषु । कथमेकागारिकवत् चोरवत्, यथा चौर
सर्वस्य हृत्वा क्वाप्यदर्शनं याति । एकागार प्रयोजनमस्यैकागारिक । “ऐका-
गारिकव् चोरे” ॥ १११ ॥

भीमास्त्रराजिनस्तस्य बलस्य ध्वजराजिनः ।

कृतघोराजिनश्चक्रे भुवः सरुधिरा जिनः ॥ ११२ ॥

स जिना हरिस्तस्य बलस्याग्निमेन्यस्य भुवः सरुधिराश्चक्रे, रिपुरक्तेनोर्ध्वं
निर्मरीचकारेत्यर्थः । कीदृशस्य बलस्य भीमा घोरा अस्त्रराज्य आयुधपटक्रयो-
यस्य तस्य भीमास्त्रराजिनः । इकोऽपि विमलावि’ ति नुम् । ध्वजैः राजते
इति ध्वजराजिनः विद्वरम्यस्य । कृता घोरा आजि सपथेन तस्य कृतघोरा-
जिनः ॥ ११२ ॥

मांसन्यधोचितमुखैः सून्यतां दधदक्रियम् ।

शकुन्तिभिः शत्रुबलं व्यापि तस्येपुभिर्नमः ॥ ११३ ॥

अरिसैन्यं शकुन्तिभिः कङ्कमासाद्यैः शकुनैर्व्यापि व्यानशे, तस्य च देव-
स्येषुभिर्नमो व्याप्तम् । शौरिशितशरहतारिपुपिशितजिघत्सया गृधाद्या रणाजिते
वधमुरित्यर्थः । कीदृशैः मांसव्यघ्रे पिशितताडने उचितं योग्यं मुखं चञ्चुः
शल्पं च येषाम् । कीदृक् बलं शून्यतां निःसंज्ञत्वं दधत् विश्रव्, अत एवा-
क्रियं स्वकार्याक्षमं, नमोऽपि शून्यमक्रियं च ॥ ११३ ॥

दाददो दुददुदादी दाददो दूददीददोः

दुद्दादं दददे दुदे ददाददददोऽददः ॥ ११४ ॥

पूर्वप्रक्रान्ते भगवान् विष्णुः दुदे दुद्दादं दददे रिपौ शस्त्रं ददौ । तृतीय-
पादाद्व्याप्यार्थावगतिः । दुद् इति 'दुदु उपतापे' द्यनं दुच् उपतापः । किप् तुक् ।
दुतं ददातीति दुद्ः शत्रुः । "आतोऽनुपसर्गे कः" । तस्मिन् दुदे । दुद्दादमिति
"दद दाने" दुत्पूर्वः । दुतं पीडां ददते दातीति दुद्दादमायुधम् । "कर्मण्यण्" ।
दद(ते!दे)इति "दद दाने" इत्यस्यैव लिटि तद्धि च' रूपम् । हरिः शत्रुष्वल्पाणि
निरासेत्यर्थः । इदानीं प्रकरणप्राप्तहर्गियिशेषणानि सर्वाणि । कीदृक् भगवान्
दाददः । ददुनं दादो दानं, दद्यते इति वा धनम् । घञ् । दादं ददातीति दाददः
उदितः । "आतोऽनुपसर्गे कः" । तथा दुद्दुद्दादी । दुतमुपतापं साधूनां ददते इति
दुद्दा अरुन्तुदाः, तेषामपि दुतं पीडां ददते तच्छीलो दुद्दुद्दादी जगदुपतापिनां
तापदः । ददेरिणिः । तथा दाददः । "देइ रक्षणे" दानं दा रक्षा । संपदगदित्वाङ्गाये
किप् । प्रत्ययलक्षणस्यानिर्दिष्टत्वात्संस्थाशब्दवदीत्वाभावः । दां ददते इति दाददो
भुवनरक्षाविधायी । तथा दूददीददोः । "दूइ परितापे" । ददनं दूः तापः तां द-
दतीति दूदाः रक्ष.प्रभृतयः । "दीइ क्षये" । द्यनं दीः हानिः तां ददतीति दीदाः ।
"आतोऽनुपसर्गे कः" । दोरिति दमेर्दोस् । दूदानां दीदा दोषः भुजा यस्य स
दूददीददोः जगत्कण्ठकक्षयकारिबाहुः । तथा ददाददददः । ददन्ते इति ददाः
सर्वप्रदाः "पचायच्" । न ददन्ते इत्यददा लुब्धाः तेभ्यो ददः दाता अभीष्ट-
साधकः । "ददातिदधात्येर्विभाषे" ति दाजः शः । भगवान् किल सर्वेषां स-
मवर्ती । यदाह "न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः" इति । तथा अददः । अदन्ती-
त्यदाः हिंसकाः । "पचायच्" । घस्लादेशं च प्रपूर्वस्यैव स्मरन्ति । तान् घति
पण्डयतीति अदद. शत्रुघ्नः । पूर्ववत्का । एष तावत् प्रकटोऽर्थो हृष्यत्यादसाभि-
रादतः । व्याख्यान्तराण्यपि सर्वत्राय संस्कृतमताश्च दुष्कराणि किन्तु प्रतिप-

स्तिगौरवं स्यात्, नच तानि कवेर्विबक्षितानि । अनुभासोऽलंकारः ॥ ११४ ॥

प्लुतेभकुम्भोरसिजैर्हृदयक्षतिजन्मभिः ।

प्रावर्तयन्नदीरसैर्द्विषां तद्योपितां च सः ॥ ११५ ॥

स भगवान् अरीणां तच्चारिणां चास्त्रैर्नदोः प्रावर्तयत् अजनयत्, द्विषता-
मस्त्रैरसृग्भिः स निघ्नगाः कृतवान्, शत्रुललनानां चास्त्रैर्नयनवारिभिः । कीदृ-
ग्भिः अस्त्रैः प्लुताः पूरिता व्याप्ता यथाक्रममिभकुम्भाः कुचाश्च यैः । तथा ह-
ृदयक्षतितो जन्म येषां तैः । रुधिराण्यपि बहसि भिक्षे निर्यान्ति, अस्त्राण्यपि
हृदयस्य दुःखवशात् ॥ ११५ ॥

सदामदवलप्रायः समुद्रतरसो यमौ ।

प्रतीतविक्रमः श्रीमान् हरिर्हरिर्वापरः ॥ ११६ ॥

हरिर्विष्णुर्वमौ रेजे । कीदृशः सदा नित्यं मदः क्षीयता यस्य स सदाम-
दो यो यलो हलधरस्तं श्रीणात्यानन्दयतीति सदामदवलप्रायः । परत्वात् “कर्म-
ण्यण्” । समुद्रता मोदघृता रसा भूयेन समुद्रतरसः । वराहरूपेण हि भग-
वता जलमध्यात् क्षितिरुद्धृता । प्रतीतः प्रसिद्धो विक्रमः पौरुषं यस्य स प्र-
तीतविक्रमः । श्रीमाल्लक्ष्मीवान् । अविद्यमानाः परे शश्वो यस्य सोऽपरः । क
इय यमौ हरिरिन्द्रो यथा । सोऽपि कीदृशः सन्मुत्कृष्टः, तथा आमं लोकपीडां
वदातीत्यामदो यो यलासुरस्तं प्रकर्षेणापते गच्छत्यर्धयतीति आमदवलप्रायः ।
संज्ञासावामदवलप्रायश्चेति कर्मधारयः । सह मुदा हर्षेण वर्तते इति समुद्र ।
हृतो निरस्तोऽमृतमक्षणाद्रसो विषं येन स हतरसः । प्रतीताः समुद्रमागता योद्धुं
ये तेषु विक्रमः पौरुषं यस्य स प्रतीतविक्रमः । श्रीदेवाधिपत्यलक्ष्मीर्विद्यते यस्य
स श्रीमान् । अः उपेन्द्रः परोऽनुजो यस्य सोऽपरः । एष एकोऽर्थः ॥१॥ द्विती-
यस्तु-स हरिर्वमौ । कीदृशः दाम रज्जुं दितवान् लिखवानिति दामदः । तथा
यलं सामर्थ्यं प्राप्तेण बाहुल्येन यस्य स वलप्रायः । यस्य हि शाश्वतिकं वलं न
स्यात् स कथं शैशवेऽपि दाम चिद्धव्यात् । दामदश्चासौ वलप्रायश्च दामदवलप्रा-
यः । समुद्रेषु सदर्पेण रसो रोपो जिगीषा यस्य स समुद्रतरसः । प्रतीताः
सर्वत्र स्याता विक्रमा विशिष्टाः क्रमाः पादविक्षेपा यस्य स प्रतीतविक्रमः प्र-
सिद्धविक्रमः । श्रीमान् नृपलक्ष्मीयुतः । अपरार्थः पूर्ववत् । यदिवा आप्यते

काम्यते इत्यापो मोक्ष त राति ददातीत्यापरो मुक्तिद । हरिरिव सिंह इव
 सोऽपि सदा अजस्र भवो दान येषां ते सदाभद्रा करिषु तान् बलेन शौर्येण
 प्रायते अभियुद्धे इति सदाभद्रवलप्राय । समुद्रतश्चण्डो रसो रौद्राख्यो य
 स्य स समुद्रतरस । प्रतीतचिह्नम् प्रसिद्धपौरुषम् । यदिवा प्रतीत स्यातो
 वेगवतो वे शकुनस्येव क्रम पादन्यासो यस्य । श्रीमान् मृगपतित्वाद् । अपरो
 नि सपत्न । एष द्वितीयोऽर्थः २ ॥ तृतीयस्तु-हरिवर्मम् । कीदृश सद् दानं
 दा तथा सह वर्तते इति सद् । अविद्यमानो मन्त्रश्चेतोविकारो यस्येत्यभद्र , स
 वञ्चासारभद्रश्चेति सदाभद्र । बल इलिन प्राति पूरयत्याप्याययतीति बलप्र ।
 “आतोऽनुपसर्गे क ” । एतिराय आगमनम् । “पेरच् ” । बलप्रो हलधरतो
 पयिता आय सप्राप्तियस्य स बलप्राय । भगवति हागते बलमग्नौ दृष्यति ।
 सदाभद्रश्चासौ बलप्रायश्चेति कर्मधारय । समुद्र परितुष्टान् जहति त्यजन्ति
 क्षपयन्तीति समुद्रा दुष्प्राया उच्यन्ते । कप्रत्ययः । सुष्ठु समुद्रा समुद्रत
 रा तान् स्पति अन्त नयतीनि समुद्रतरस कण्ठरुहेषी । प्रतीतचिह्नम् प्र
 सिद्धपौरुषम् । श्रीमान् सर्वसमृद्धियुक्तम् । अविद्यमान पर उत्कृष्टोऽस्मादित्यपर
 सर्वश्रेष्ठ ॥-हरिरिव सूर्य इव । “शिवशौर्येन्द्रचन्द्रार्ककपिनेत्रिशुकोरगान् ।
 यमबाष्पान्निसिंहाभ्यश्यामकद्रुन् हरीन् विटु ” । कीदृशोऽस्मां सतामाम रोग दाति
 लुनातीति सदाभद्र , अत एव तेषामेव यद्वल तस्य प्रा पूरण बह्वकरण तत्रा
 योऽनुकूल । भगवान् किल राग नाशयन् महद्वल वदाति । सदाभद्रश्चासौ व
 लप्रायश्चेति कर्मधारय । अत एव समुन् प्रतीत । इत क्षपितो धर्मकाले र-
 सो जल येन स हतरस । भगवान् हि ग्रीष्मसमये सर्वरसान् पिबति । यदु
 क्तम् “सहस्रगुणमुत्सृष्टुमादत्ते हि रस रधि । ” इति । प्रतीता प्रहृष्टा
 प्रतिगता वा निप्रमा यययो यस्य प्रतीतचिह्नम् । विनमन्ते इति निप्रमा अ
 ध्या । अध्वाना हि गतिविशेषो विनमणम् । श्रीमास्तेजोलजीमपन्न । आ
 समस्ताज्जगत्पिपनिं पालयतीत्यापर । पचायच् । अत्र च विविधमनारुचिप्र
 तिपत्तिप्रसाधनार्थमर्थेयद्वकमस्माभिर्न्याप्यायि, ननु कवेरेपोऽभिप्राय । परमा
 धेतस्तु प्राकरणिकस्यार्थस्यैवत्वादुपमानयाश्च द्वित्यादर्थप्रपञ्चवित्त्वयन्यत्र चा
 भिमतम् ॥ ११६ ॥

द्विधा त्रिधा चतुर्धा च तमेकमपि शत्रवः ।

परयन्तः स्पर्धया सगः स्वयं पञ्चत्वमाययुः ॥ ११७ ॥

तं हरिमेकमपि मयवशादरयो द्विधा त्रिधा चतुर्धा वेक्षमाणाः सन्तः
स्वयं तत्क्षणादेव पञ्चत्वमापयुर्मरणं प्रापुः । भीताः किल मयद् सर्वत्र पश्य-
न्तो ध्रियन्ते । उत्प्रेक्ष्यते-स्पर्धया किलैव चतुष्टयं यावत् प्राप्ते ययमिदानीमेत-
मतिशयितुं कथं पञ्चत्वं पञ्चसंख्यात्वं न प्राप्नुम इति तत्स्पर्धयेव स्वयं पञ्चत्वं
जग्मुः ॥ ११७ ॥

स दैवसंपन्नवपूरणेषु

सदैव संपन्नवपू रणेषु ।

महोदधेऽस्तारिमहा नितान्तं

महोदधेस्तारि महानितान्तम् ॥ ११८ ॥

स भगवान् रणेषु समरेषु नितान्तमत्थर्यं महस्तेजो दधे वमार । कीदृ-
शेषु दैवसंपन्नविभ्यानुकृत्यसमृद्धिरेव नयं प्रत्यग्रं पूरणं साधनं येषु तानि दैवसं-
पन्नवपूरणानि तेषु । कीदृशोऽसौ सदैव नित्यमेव संपन्नं परिपूर्णं समृद्धियुक्तं
यपुः शरीरं वृक्ष्यासी संपन्नयपुः । तथास्तमात्ममर्यादामरातीनां महस्तेजो येन
सोऽस्मादिमहाः । तथा महान् सद्योन्नतः । कीदृशं महः महोदधेरन्धेरितान्तं
प्राप्तायक्षानं सागरोत्तीर्णम् । तथा तरति क्षवते इति तारि नभोव्यापि । 'संपु-
टयमकमिदम् । यस्य प्रथमपादोऽपरेण, एतापि च चतुर्थेन समः तत्संपुटयमकं
युग्मकापरसंगम् । वृत्तमुपेन्द्रयज्ञा ॥ ११८ ॥

इष्टं कृत्वार्थं पत्रिणः शार्ङ्गपाण्ये-

रेत्याधोमुख्यं प्राविशन् भूमिमाशु ।

शुद्धा युक्तानां वैरिबर्गस्य मध्ये

भर्त्रा क्षिप्तानामेतदेवानुरूपम् ॥ ११९ ॥

शार्ङ्गपाणर्विष्णोः शरा इष्टमभिप्रेतमर्थं प्रयोजनमरिवपाव्यं विधायाधोमु-
खाः सन्तः तूर्णं क्षितिं प्राविशन् प्रविष्टाः । गुप्तेन ह्रीपथः पतित्वा रसातलं
यान्ति । युक्तं चेतत्, यदधोमुखत्वं प्राप्य भूमिं प्राविशन् । यस्मात् ये शुद्धा
युक्ताः शौचान्विता गुणवन्तः, अथच वैरिबर्गस्य मध्ये क्षिप्ता गणिताः एते
मम शत्रुतुल्या इति नैपामेतदेवानुरूपं यदधोमुखत्वं प्राप्य परिमवाद्रसातलप्रवे-
शः । तेऽपि शराः शुद्धा निर्विपत्वात्सरतत्वाच्च, देवेन वैरिमध्ये क्षिप्ताः प्रेरि-

ताः । वैश्वदेवी वृत्तम् । “मौ यौ पञ्चाश्वो वैश्वदेवौति नाम्ना” । अर्थान्तर-
न्यासोऽलंकारः ॥ ११६ ॥

सत्त्वं मानविशिष्टमाजिरभसादालम्ब्य भव्यः पुरो

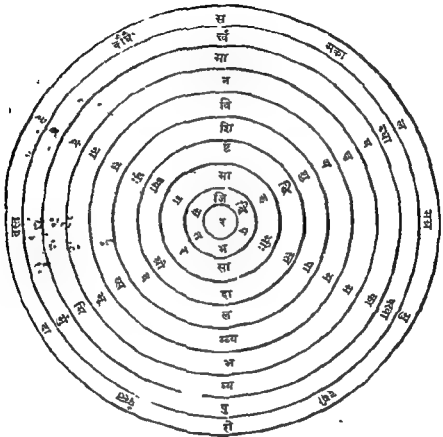
लब्धाघक्षयशुद्धिरुत्तरश्रीवत्सभूमिर्मुदा ।

मुक्त्वा काममपास्तभीः परमृगव्याधः स नादं हरे-

रेकौघैः समकालमभ्रमुदयी रोपैस्तदा तस्तरे ॥१२०॥

स भगवान् वासुदेवः पुरोऽग्रघर्ति अभ्रमाकाशं तदा समकालं युगपदेकौ-
घैरविच्छिन्नेरेव प्रवाहप्रवृत्तैः रोपैः शरैस्तस्तरे पिवधे । किं कृत्वा आजिरभसात्
समरौत्सुक्यान् मानविशिष्टमुद्यतियुक्तं सत्त्वं शौर्यमालम्ब्य गृहीत्वा । संपदाप-
दोर्निर्विकारता मनसः सत्त्वम् । तथा मुदा तोषेण हरेः सिंहस्य नादं ध्वनिं
कामं निराममत्यर्थं मुक्त्वा सिंहवन्नदित्वा । कीदृशोऽसौ भव्यो योग्यः अभि-
प्रेतानामर्थानां पात्रभूतः । तथा लब्धा प्राप्ता अघक्षयेण शुद्धिर्यस्मात्सौ शुद्धा-
घक्षयशुद्धिः, श्रीवत्सस्य लक्षणविशेषस्य भूमिः स्थानं श्रीवत्सभूमिर्वन्न उच्यते ।
उत्तरतरा अत्युन्नता श्रीवत्सभूमिर्यस्य स उत्तरतरश्रीवत्सभूमिः पीनयक्षा इत्यर्थः ।
अपास्तभीस्त्यक्तभीर्वीरत्वात्, परमृगव्याधः शत्रुहरिणलुब्धकाः, उदयी जयल-
क्ष्मीसंयुक्ताः । कयेर्माघस्य काव्यस्य च शिशुपालवधस्य यन्नाम तद्वन्तर्पतित्यात्
गर्भे यस्य तत् कविकाव्यनामगर्भे कविकाव्यनामाङ्गं चक्रं पट्टमनेन श्लोकेन
रच्यते । तत्र पदत्रितयं पट्टराः, प्रत्यरं तुनीयाक्षररचितं कविनाम माघका-
व्यमिदमिति । पट्टाक्षररचितं काव्यनाम शिशुपालवध इति । रेफो नाभिस्था-
ने । ओघेरिति व्याध इति च “वा शरी” ति विसर्जनीयान्तावेव । घतुर्थस्तु
पादो नेमिस्थाने, प्रत्यरमध्येऽक्षरद्वयम् ॥

न्यासः ।

शार्दूलयिकीडितं वृत्तम् । विश्वमलंकारः । श्रीशन्दलदमत्वात् काव्यस्य सर्वसर्ग-
समाप्ति श्रीशन्दप्रयोग इति मद्रम् ॥ १२० ॥

इत्यानन्ददेवापनि-चलभदेयविरचितायां माघकाव्यसारटीकायां संदेहविषय-
पद्याव्यायामेकोनविंशः सर्गः ॥ १६ ॥

शिशुपालवधकाव्ये

विंशः सर्गः ।

मुखमुल्लसितत्रिरेखमुखैर्भिदुरभ्रयुगभीषणं दधानः ।

समिताविति विक्रमं न मृष्यन् गनभीराहत चेदिराष्टुरारिम् ॥१॥

अथ चेदिराट् चैवः समितौ संयति भगवन्तं मुरारिमाहृत स्पर्धमान् औ-
हृतयान् । यतः इति पूर्वोक्तं तस्य विक्रमं न मृष्यन्नसहमानः, गतमीतिभयः ।
तथा मुखं दधानः । कीदृशमुल्लसितत्रिरेखं स्फुरमाणराजिभ्रयं, तयोर्भिदुरभ्रयु-
गभीषणं कुटिलमुखरोमराजिभयानकम् । आहतेति “स्पर्धायामाह” इति षट्,
“आत्मनेपदेष्वन्यतरस्या” मिति च्लेरडादेशः । चेदिषु राजतं इति चेदिराट्
“संपदादि” सूत्रेण क्प् । अथवा राजशब्दसमानार्थो राहशब्दोऽप्यस्ति, य-
दुक्तम्—“राजा च पाण्डिवो राहभूरतिमूर्धाभिषिक्ताश्च । एवं च पृष्ठीसमासः ।
औपच्छन्दसिकं वृत्तमत्र सर्गं । तल्लक्षणं तु—वणलघुर्लुंगयुगप्राणलघुद्वैतालीयं
गन्तुमौपवेदम् (!) ॥ १ ॥

शितचक्रनिपातसंप्रतीक्षं बहतः स्कन्धगतं च तस्य मृत्युम् ।

अभिशौरि रथोऽथ चोदिताश्वः प्रययौ सारथिरूपया नियत्या ॥२॥

अथ तस्य बधस्य रथोऽभिशौरि भगवत्संमुखं प्रययौ प्रतस्थे । कीदृश-
स्य स्कन्धगतं मृत्युं बहतः । स्कन्धे चेदन्तकोऽस्य स्थितस्तत्कथं न भ्रमारे-
त्याह—शितचक्रनिपातसंप्रतीक्षं तीक्ष्णमुदर्शनाभिधातं प्रतिपालयमानम् । कीदृश-
रथः सारथिरूपया नियत्या विधिना चोदिताश्वः, सूत्ररूपमाधित्य दीवमेतस्य
मरणाय रथमुद्यमश्चान्दं प्रेरयति । अश्वश्च उत्तरनियामेक्षया समुद्ययार्थः ॥ २ ॥

अभिचैद्यमगाद्रथोऽपि शौरेरवनिं जाशुडकुङ्कुमाभिताम्रेः ।

गुरुनेमिनिपीडनावदीर्णव्यसुदेहसुनशोणितैर्विलिम्पन् ॥ ३ ॥

भगवतोऽपि रथोऽभिवैद्यमगात् । अपिः पूर्वापेक्षया समुच्चयं ब्रुवन् एकका-
लत्वमाह । चैयस्य रथोऽभिगौरि ययौ हरेरपि नदमिमुखमपादित्यर्थः । शो-
णितैरुर्वी विलिम्पन्, कुतस्त्यैरुर्वी या नेमिः प्रथिस्तया यन्निपीडनं ताडनं तेन
विदीर्णाः पिष्टा व्यसृज्वां मृतानां ये देहास्ततः सुवैर्निर्यातैः । जगुडो देशविशेष-
स्तद्रूपं यत् कुङ्कुमं तद्वदभिताम्रैर्लोहितैः । जगुडः कश्मीराञ्च कुङ्कुमाकराः
॥ ३ ॥

स निरायतकेतनांशुकान्तः कलनिकाणकरालाकिङ्किणीकः ।

विरराज रिपूद्धृतिप्रतिज्ञामुखरो मुक्तशिखः स्वयं नु मृत्युः ॥ ४ ॥

स भगवद्रथो विरराज यमौ । कीदृशः निरायतः सरलः केतनांशुकान्तो
ध्वजपटकोटिर्यस्य स निरायतकेतनांशुकान्तः लम्बमानधैजयन्तीकः । तथा क-
लनिर्माणैर्भूषणैः कराला भास्वरा सशब्दाः किङ्किणीका घण्टिका यस्य
स कलनिर्माणैर्भूषणैः करालकिङ्किणीकः । अतश्चोत्प्रेक्ष्यते—शत्रुक्षयप्रतिज्ञामुखरो मुक्त-
शिखः स्वयं नु मृत्युरन्तक इव । धैजयन्त्याः शिखोपमानम् ॥ ४ ॥

सजलाम्बुधरारवानुकारी ध्वनिरापुरितदिङ्मुखो रथस्य ।

प्रगुणीकृतकेकमूर्ध्वकण्ठैः शितिकण्ठैरुपकर्णपांशभूवे ॥ ५ ॥

रथस्य स्यन्दनस्य ध्वनिशीत्कारो व्याप्ताशविवर उद्ग्रीवैर्मयूरैरध्वावि ।
यतोऽमुक्तामोभ्रंगजितसदृशः । कर्णं धृतः वर्गभ्रान्त्या प्रगुणीकृता केका पा-
शितं यत्र । वर्णसु ग्रहणात् नितरां केकायन्ते । निजैलोऽपि मेघोऽम्बुधरादि-
भि शब्दैरुच्यते । यथा—अपवन्नपि सूतः पाचक इति सजलग्रहणम् ॥ ५ ॥

अभिधीक्ष्य विदर्भराजपुत्रीकुचकरमीरजचिह्नमभ्युत्तोरः ।

विरसञ्चितयापि चेदिराजः सहसावाप रूपा तदैव योगम् ॥ ६ ॥

सैद्यो बहुकालार्जितयापि रूपा सहसा तदैव तदानीमेव योगं सम्बन्धम-
पाप भेजे । यदि तस्य नित्यस्था क्रुत् तत् कस्मादसौ तदैव युयुजे इत्याह—
भगवद्वत् एवंविधं दृष्ट्वा भेजे इति संबन्धः । कीदृशं विदर्भराजपुत्रीकुचकरमी-
रजचिह्नं भीष्मकात्मजास्तबकुङ्कुमाङ्कम् । भगवान् किल मन्त्रिणीमाश्लिष्य यो-
द्धुं निरगमत् । सा च पूर्वं पित्रा शिशुपालाय दत्ताभूत् भगवता तु वलादना-

यि । ततः प्रभृत्यसौ चुक्रोच । अतश्चिरसंचितयापि रुपा वैरकारणदर्शनात्
तदैवासौ तयायुज्यत । योऽपि कामी स कामुकान्तरस्य नायिकाविद्वान्यालो-
भ्य निजया कान्तया युज्यते ॥ ६ ॥

जनिताशनिशब्दशङ्कमुच्चैर्धनुरास्फालितमध्वनन् नृपेण ।

चपलानिलयोध्यमानकल्पक्षयकालाग्निशिखानिभस्फुरज्ज्यम् ॥७॥

नृपेण चेदिराजा चापमास्फालितं सदुच्चैरध्वनन् ननाद । कीदृशं जनिता-
शनिशब्दशङ्कं कृतघजनादभ्राम्नि । तथा चपलेन वेगधृता अनिलेन धायुना यो-
ध्यमानो वक्ष्यमाणो यः कल्पक्षयकालाग्निर्युगान्तसमयवह्निस्तस्य या शिखा
ज्वाला तन्निभा तत्सदृशी स्फुरन्ती कम्पमाना ज्या मौर्वी यस्य तत्तथोक्तम् ॥७॥

समकालमिवाभिलक्षणीयग्रहसंधानविकर्षणापवर्गः ।

अथ सामिसरं शरैस्तरस्त्री स तिरस्कर्तुमुपेन्द्रमभ्यवर्षत् ॥८॥

अथ स चैघ्रस्तरस्त्री बलवानुपेन्द्रं हर्षि सामिभरं सप्तहायं रोपैस्तिर-
स्कर्तुं प्रोर्णयितुमभिमनितुमभ्येयपदसिचत् । कीदृशैः चतुर्याद्युगपदियामिलक्षणी-
या दृश्या ग्रहसंधानविकर्षणापवर्गाः आदानयोजनाभिकर्षणलोपा येषां तैः
सरन्तीत्यभिसरा भूत्याः । उक्तं च—“अनुसरमनुसवं वै संधापमनुजीविनं तथा-
मिसरम्” ॥ ८ ॥

ऋजुताफलयोगशुद्धिभाजामुरुपक्ष्माश्रयिणां शिलीमुखानाम् ।

गुणिना नतिमागतेन संक्षिप्तं सह चापेन समञ्जसो बभूव ॥ ९ ॥

पृषदकानां कोदण्डेन सह संधिः संधानं समञ्जसः समीचीनो बभूव ।
साधु तेन शराधापे संधिता इत्यर्थः । किंभूतानां ऋजुता स्पष्टता फलयोगः
शुल्यसंयन्धः, शुद्धिर्निर्विषयत्वं गतिनिर्दोषता वा, ता भजन्ते ध्रियन्ते ये तेषा-
म् । तथा उरूणां विस्तीर्णानां कङ्कादिपत्राणां य आश्रयः स विद्यते येषाम् ।
किंविशिष्टेन धनुषा गुणिना सज्येन, नतिमागतेनाकर्षकुटिलेन । अथच स-
मञ्जसो युक्ताऽभूदित्यर्थान्तरम् । ये किल ऋजवः स्पष्टाशया महाफलाश्च शु-
द्धाश्च सपक्षाश्च तेषां गुणवता नष्टेण च सह संधिरनुरूपो भवति ॥ ९ ॥

अविपक्षतमे कृताधिकारं वशिना कर्मणि चेद्विपार्थिवेन ।

अरसद् धनुरुचकैर्हृदार्तिप्रसभाकर्षणवेपमानजीवम् ॥ १० ॥

घनुरुचकैस्तात्परसद् दधनः । कीदृशं यशिता स्वप्रभुणा चेदिपार्थिवेन
 वैद्येन अविपद्यतमे दुष्करे कर्मणि रिपुवधात्ये कृताधिकारं नियुज्यमानम् ।
 तथा आकर्ष्यशाद् दृढार्ते मृशाटनिर्पाडं प्रसमं च बलात्कारेण यदाकर्षणं तेन
 वेपमाना स्फुरन्ती जीवा ज्या शिञ्जिनी यस्य तत् तथोक्तम् । अथ चोक्तिः—
 यः किल यशिता इन्द्रशासनेन पार्थिवेन दुःसहे व्यापारे राजस्थानादिके विहि-
 तनियोगः स यदा केनचित् स्वलिनेन समायामाकृष्यते तदा स वेपमानजीव-
 क्षलत्प्राणो भवति । अत्र एव दृढपार्त्या उच्चैः रसति फूत्कुरुते । जीवा ज्या
 शसवश्च ॥ १० ॥

अनुसन्ततिपातिनः पटुत्वं दधतः शुद्धिभृतो गृहीतपद्माः ।

वदनादिव चादिनोऽय शब्दाः क्षितिर्भर्तुर्धनुषः शराः प्रसक्तः ॥ ११ ॥

, अथ वैद्यस्य कौटुम्भाङ्गणः प्रसक्तः निर्मताः । कौटुम्भाः अनुसन्तति-
 पातिनो निरन्तरागमिनः । पटुत्वं दधतः चातुर्ययायिनः, शुद्धिभृतो निर्विषाः
 सुखगामिनो वा, गृहीतपद्माः पञ्चिणः एवंविधाः शराश्चापात् प्रसक्तः वदना-
 दिव चादिनः शब्दाः । यथा उद्ग्राहयितुमुन्माच्छब्दा घटपटाकाशादयो निर्य-
 न्ति । तेऽप्यनवरतप्रसारिणः पटुत्वशब्दार्थप्रतिपादने चातुषात् शुद्धिभृतः सं-
 स्मृताः । गृहीतः पन्नो नित्यः शब्दः इत्यादिको यैः ॥ ११ ॥

गवलासितकान्ति तस्य मध्यस्थितघोरायतयाहुदण्डनासम् ।

दृष्टे कुपितान्तकोन्नमद्भूयुगमीमाकृतिः कार्मुकं जनेन ॥ १२ ॥

तस्य वैद्यस्य चापं कुपितान्तकोन्नमद्भूयुगमीमाकृति जनेन दृष्टे कथित-
 मृत्युकुटिलभूयुगमभयानकाकारमालुलोके, यतो गवलासितकान्ति मद्भिषविषा-
 णकृष्णच्छवि । तथा मध्ये स्थितो घोरो दीर्घश्च बाहुदण्ड एव नासा घोणा
 यस्य । भ्रूमध्ये हि नासया भाज्यम् ॥ १२ ॥

तडिदुज्ज्वलजातरूपपुद्गवैः स्वमयः श्याममुखैरभिध्वनद्भिः ।

जलदैरिव रंहसोत्पतद्भिः पिदधे संहतिशालिभिः शरौघैः ॥ १३ ॥

अथ शरौघैरिपुपूरैः स त्रिपुणपदं पिदधे ध्यानशे जलदैरिव, यथायदैः स-
 माप्रियते । शरैस्तावत् तडिदुज्ज्वलस्य जातरूपस्य सुवर्णस्य पुंसा येषां तैः ।

१ 'पु' ग । २ 'नित्य' ग । ३ 'निर्गन्ति' ग । ४ 'अयमा' क । ५ 'शरौ' ख' क पाठः ।

तथा अयसा शस्त्रेण श्याममुखै कृष्णप्रान्तैरभिघ्ननद्भि शब्दायमानै , यतो र-
हसोत्पतद्भिः स्यदेन वज्रद्भिः । सहत्या सहतत्वेन शालन्ति यान्तीति सहति
शालिभिर्नान्द्रगामिभि । मेघेरपि तडित उज्ज्वल जात रूप येषाम्, अयोव-
त् श्याममुखै कृष्णप्रान्तैरभिघ्ननद्भिर्गर्जद्भि । रहसा जवेन^१ उत्पतद्भि , संदति-
शालिभिर्बाहुल्यश्लाघिभि । पिदधे इति कर्मणि । “वष्टि भागुरिच्छोप” मि-
त्यकारलोप ॥ १३ ॥

शितशल्यमुखवाचभिन्नमेघक्षरदम्भः स्फुटतीव्रवेदनानाम् ।

अवदस्तुततीव चक्रवालं ककुभामौर्णविपुः सुवर्णपुङ्खाः ॥ १४ ॥

सुवर्णपुङ्खा शरा ककुभा चक्रवाल दिग्बलयमौर्णविपु^२ व्यधु । कीदृ-
श शिते शल्यमुखै कलप्रान्तैरयमिच्छेभ्यो विदीर्षेभ्यो मेघेभ्य क्षरत् क्षयदम्भो
नीर यस्य तत् शितशल्यमुखवाचभिन्नमेघक्षरदम्भ । अतश्चोत्प्रेक्ष्यते—अवन्ती
इच्योतन्ती अद्भुतनिर्वाणसद्वितियस्य तत् क्षयदस्तुततीव । यस्तस्तासा स्फुट
तीव्रवेदनाना शरप्रहारात् प्रकटदु सहपांडानाम् । यो हि शरप्रहारमित्र पीडित
स बाष्पायते । और्णविपुरिति ऊर्णुभो लुह “व्ले सिच्” इद “विभाषेणौ”
रित्यडित्यपक्षे “ऊर्णेतिविभाष” ति वृद्धिविकल्प । “आडजादीनाम्, आड-
अ” ॥ १४ ॥

अमनोरमतां यती जनस्य क्षणमालोकपथान्नमःसदां च ।

रुद्धे पिरिताहिमद्युतिर्यौर्विशिलैरन्तरिताच्युता धरित्री ॥ १५ ॥

वैद्यराणैर्जनस्य सैन्यलोकस्य नभ सदा च क्षेत्रराणामालोकपथाद् दर्शनमा-
गांन् यथाक्रम यौर्विरित्री च क्षण रुद्धे रूढा निवर्तिता । नभसि हि शरच्छ-
भे जनास्तत् नाद्राणु । धराया तु रणक्षलालसा नभसद् । कीदृक्षा यौ-
रमा च क्रमेणाच्छादितसूयां स्थगितमाधवा च, अत एवामनोरमता यती अ-
दृश्यत्य यान्ती ॥ १५ ॥

विनिवारितभानुतापमेकं सरलस्यापि सुराद्विपो बलस्य ।

शरजालमयं समं समन्तादुरु सद्येव नराधिपेन तेने ॥ १६ ॥

चैदेन सर्वस्यैव शौरिसैन्यस्य रुद्धरगिरिणमेकममाधारण समन्तादग

एड सायकृन्दमयं महदेशमेव तेने भवनमिव कृतम् । तनोतिरेषमादो करो-
त्यर्वात्र मिद्यते । यथा—“लावण्यद्रधिण्ययो न गणितः क्लेशो महान् स्वीकृ-
त स्वच्छन्दस्य मुप्य जनस्य चसतश्चिन्तानलौ दीपितः । एषापि स्वयमेव तु-
ल्यरमणाभावाद्दराकी हवा कोऽर्थश्चेतसि वेधसा निनिहितस्तन्यास्तनुं तन्व-
ता” इति ॥ १६ ॥

इति चेदिमहीभृता तदानीं तदनीकं दनुसूनुसूदनस्य ।

वयसामिव चक्रमक्रियाकं परितोऽरोधि विपाठपञ्जरेण ॥ १७ ॥

‘वेदीनां’ अतपदस्य महीभृता राक्षा शिशुपालेन दनुसूनुसूदनस्य दानवा-
स्तकस्य विष्णोरनीक सैन्यं विपाठपञ्जरेण शरजालेनेतीत्यं परितः समस्तादरोधि
दृढ व्याप्तम्, अत एवाक्रियाकं निष्क्रियं, वयसामिव चक्रं पक्षिपूगं यथा ।
यन्ना केनचित् पतयूथं पञ्जरेण जालेन परितो निरुद्धं निष्क्रियं च कियते ।
दनुसूनुसूदनादयो नन्यादिषु योजन्याः । शुनं तु सूवेर्निषिद्धः ॥ १७ ॥

द्रुपुवर्षमनेकमेकवीरस्तदरिप्रस्तुतमच्युतः पृषदकैः ।

अथ वादिकृतं प्रमाणमन्यैः प्रणिरास प्रतिवादिबत्प्रमाणैः ॥ १८ ॥

अथानन्तरं तदरिप्रस्तुतं चैवप्रारब्धमनेकं बहुमिपुवर्षं शरदुर्विनमेकवीरो
भगवानन्युत पृषदकैर्विंशिक्षे प्रणिरास प्रैरयत् । यथा वादिदृष्टं पूर्वपाक्षिको-
द्ग्राहितं प्रमाणं हेतुमन्यैः प्रमाणीरलपत्तरे प्रतिवादी उत्तरपाक्षिको निरस्यति
क्षिपति । एकश्चासीत् धीर एकवीर “पूर्वकालके”ति समासः । एकशब्दः प्र-
धानार्थं धीरश्रेष्ठ इत्यर्थः । धीर सर्वगुणान्वितः । प्रकृतार्थसमर्थको हेतुरत्र
प्रमाणम् ॥ १८ ॥

परिकुञ्चितकुर्परेण तेन श्रवणोपान्तिकनीयमानगच्यम् ।

ध्वनति स्म धनुर्धनान्तमत्तप्रचुरकौञ्चरवानुकारमुच्चैः ॥ १९ ॥

धनुः शार्ङ्गमुच्चैस्तारं ध्वनति स्म शरासः । कीदृशं तेन भगवता परिकुञ्चितं
तनुर्परेण वेलितवाहुमध्येन श्रवणोपान्तिकं कणं समीपं नीयमाना प्राप्यमाणा ग-
म्या ज्या यस्य । अतश्च मेघान्ते शरदि मत्ताः क्षीवास्तथा प्रचुरा बहुसख्याका
यं प्रौञ्चा दसास्तेषां रवानुकारं कूजितविडम्बकम् । समकालवाशमानानेकप्रौ-
ञ्चकूजिततुल्यमेद्वारमित्यर्थः ॥ १९ ॥

उरसा विततेन पातितांसः स मयूराञ्चितमस्तकस्तदानीम् ।

क्षणमालिखितो नु सौष्ठवेन स्थिरपूर्वापरमुष्टिराबभासे ॥ २० ॥

स भगवास्तदा सौष्ठवेन प्रावीण्येन साध्यवस्थानेन क्षणं लिखित इवावभासे चित्रन्यस्त इव बुबुधे ज्ञात । कीदृश विततन विशालेनोत्सोपलक्षित, पातितासो भमितस्कन्ध, मयूराञ्चितमस्तको वर्हिण्णरम्यशिरस्क उद्ग्रीव इत्यर्थ । स्थिरपूर्वापरमुष्टिर्निष्कम्पपाणिद्वयनिश्चलाकर्प । लिखितोऽप्येवविध एव भवति ॥ २० ॥

स्तनतो नितरा रयेण गुर्व्यस्तडिदाकारचलदूगुणादसंख्याः ।

इषवो धनुषः सशब्दमाशु न्यपतन्मम्बुधराढिवाम्बुधाराः ॥ २१ ॥

अथ शार्ङ्गिण शार्ङ्गादिष्व मन्वान रयेण वेगेन न्यपतन् पेतु, मेघादि वाम्बोवप्रप्य । कीदृशादत्यर्थं ध्वनत तथा विद्युत्संस्थानस्फुरन्मौर्वीकात् । मेघो हि तडित्वान् भवति । इषवस्तु गुर्व्यो महत्योऽसंख्या प्रभूता । श्लेष सुगम । इषुशब्द स्त्रीपुंसयोर्धन्त ॥ २१ ॥

शिखरोद्धतनिष्ठुरासपीठः स्थगयन्नेकदिगन्तमायतान्तः ।

निरवर्णिं सकृत्प्रसारितोऽस्य क्षितिभर्तेव चमूभिरेकपाहुः ॥ २२ ॥

अस्य देवस्यको पाहु सैन्ये क्षितिभर्तेव निरवर्णिं वर्णितोऽयमत । पत शिखरवदुन्नत ककशमसपीठ यस्य । अत एवैक दिगन्तमाशाभाग स्थगयन् पिदधत् । आयतो दीर्घोऽन्तोऽधोभाग । सहदिब च प्रसारित, इष्वादाभाद शंभात् सन्तत शरान् क्षिपन्नित्यर्थ । क्षितिभूदपि उच्चकठिनशिखरो भवति, स्थगितकदिगन्तश्च आयतश्च सहत्प्रसारितश्च ॥ २२ ॥

तमकुण्ठमुग्धाः सुपर्णकेनोरिषवः क्षिप्रमिषुवज परेण ।

विभिदामनयन्त कृत्यपच्च नृपतेर्नेतुरिवायथार्थवर्णाः ॥ २३ ॥

तमिषुवज शरपूग परेण चंचन मुक्त सुपर्णकेतोर्गरुडपुत्रस्य अकुण्ठमुग्धा शितशल्या शरा विभिदामनयन्त भेदमनैषुरच्छैस्तु । यथा नेतुर्जिगीषा सत्का अयथार्थवर्णा नृपतेर्नेत यस्य राज्ञ इत्यपच्च मद्यवर्म भेदयन्ति । इत्या

विमानितप्रत्याख्यातकुट्टलुब्धभीताः । स च भेदः पूर्वमुक्तस्वरूपः “अज्ञातदोषै-
दौपशै” रिति (२—११३) । ते चाकुण्ठमुष्ठाः सप्रतिभाः । विभिदेत्यङन्तः ।
अथथार्थवर्णा इति तैलपायिकावचरसंज्ञाः ॥ २३ ॥

दयितैरिव खण्डिता मुरारेर्विशिखैः संमुखमुज्ज्वलाद्गलेष्वैः ।
लघिमानमुपेयुपी पृथिव्यां विफला शत्रुशरावलिः पपात ॥ २४ ॥

चैद्यशर'परम्परा भुष्यपतत् । यतो भगवत्पत्रिभिरभिमुखं खण्डिता क्षिन्ना,
अतश्च विफला शल्यरहिता, अत एव लघिमानमुपेयुपी लाघवं प्राप्ता । कीदृ-
शैर्विशिखैरुज्ज्वलं रम्यमङ्गं लेखा च येषां तैः । कैरिव खण्डिता दयितैरिव, ।
यथा काचिन्नायिका उज्ज्वलाद्गलेष्वैः प्रियैः खण्डिता विसंवादिता, अत एव
लाघवं यती विफला निरर्थका भुधि खेदात् पतति । “निद्राकपायमुकुलीकृत-
ताम्रनेत्रो नारीनखग्रणविशेषविचित्रिताङ्गः । यस्या रतोऽपि' गृहमेति पतिः प्र-
भाते सा खण्डितेति कथिता' कपिभिः पुराणै” रिति ॥ २४ ॥

प्रमुखेऽभिहताश्च पत्रवाहाः प्रसभं माधवमुक्तवत्सदन्तैः ।
परिपूर्णतरं भुवो गतायाः परतः कातरवत् प्रतीपमीयुः ॥ २५ ॥

पत्रवाहाश्चैद्यपत्रिणो भुवो भूमितः परिपूर्णतरमत्यर्थं गताया अतिक्रान्ता-
या अपि परतोऽनन्तरं प्रतीपमीयुः प्रतिजम्मुः । यदि कृष्णसमीपं ते प्राप्ताः
किमिति प्रति'यपुरित्याह—माधवमुक्तवत्सदन्तैः । शौरिप्रेरितमल्लैः प्रमुखे शल्याग्रे
प्रसभं घलादभिहता विद्धाः । क इव प्रतीपमीयुः कातरवत् । यथा परतः स-
पत्तात् सभयैः प्रतीपमीयते । आक्रम्यापि समग्रां भुवं प्रमुखे यवने विपक्ष-
संशराभिहतत्वात् । पत्राणि गृहन्तीति पत्रवाहा इष्यः । वत्सदन्ता नाराच-
विशेषाः । अशब्दः पूर्यपेक्षया समुच्चये ॥ २५ ॥

इतरेतरसन्निकर्षजन्मा फलसंघट्टविकीर्णविस्फुलिङ्गः ।

पटलानि लिहन् घलाहकानामपरेषु क्षणमज्वलत् कृशानुः ॥ २६ ॥

अन्येषु इषुषु क्षणं कृशानुराश्रयाशोऽज्वलदज्वालीत् । कुतस्थः परस्पर-
संपेक्षमुत्थः, शल्याभिघातोद्धान्तकणः, मेघानां च वृन्दानि लिहन् क्षपयन्
॥ २६ ॥

शरदेव शरश्रिया विभिन्ने विमुना शत्रुशिलीमुखाभ्रजाले ।

विकसन्मुखवारिजाः प्रकाशं बभुराशा इव यादवध्वजिन्यः ॥ २७ ॥

अथ माधववाहिन्यः प्रकटं बभुरशोभन्त । कदा विमुना देवेन शरमेघ-
पटले सायकसमृद्धा विभिन्ने नाशिते, अत एव च ता विकसन्मुखवारिजाः
प्रफुल्लयकत्रपद्माः । कथेय कस्मिन् विभिन्ने किं यथेत्याह—शरदेवाशा इवेति ।
घनात्पयेन यथाभ्रजाले क्षपिते विकसद्धारिजमुपा दिशः प्रकाशं शोभन्ते ।
उपमानयोद्धित्वादिवशब्दावपि ङावेव युक्तावित्थलङ्कारविदः ॥ २७ ॥

स दिव समचिच्छदच्छरौघैः कृततिग्मद्युतिमण्डलापलापाम् ।

ददृशेऽथच तस्य चापयष्ट्या^१ इपुरेकैव जनैः सकृद्विकृष्टा ॥ २८ ॥

स देव इपुनिवहैर्घा समचिच्छदत् ऊर्णनाथ । अत एव निह्नुतरविधि-
म्याम् । तत्राप्यस्य धनुर्लताया^१ एकैकेषुः सकृदाकृष्टा यत्नरलक्ष्मीति लाघयोक्तिः ।
अथचेति विस्मये । नष्टोक्तेन शरेण नभश्छाद्यते ॥ २८ ॥

भवति स्फुटमागतो विपक्षाद्य सपक्षोऽपि हि निर्वृतेर्विधाता ।

शिशुपालवलानि कृष्णमुक्तः सुतरां तेन तताप तोमरौघः ॥ २९ ॥

तेन हेतुनाच्युतमुक्तः शरयूगः सैद्यसैन्यान्यत्यर्थं ततापापीडयत् । येन सप-
क्षात् प्राप्तः सपक्षोऽपि सवर्ग्योऽपि सुखकारी निश्चितं न भवति । यदि हि
स्यात् ततोमरौघः सपक्षत्याघ्र तापयेत् । अरिणा तु हितत्यात्पीडाकार्येव
॥ २९ ॥

गुरुवेगविराविभिः पतत्रैरिषवः काञ्चनपिङ्गलाङ्गभासः ।

विनतासुतवत्तलं भुयः स व्यथितभ्रान्तभुजङ्गमं विशन्ति ॥ ३० ॥

इषयो भगवच्छरा भुवस्तलं पाताल विशन्ति स प्राविशन्, विनतासुतव-
द् गरुडा इव, यतो व्यथितभ्रान्तभुजङ्गमम् । वैनतेयेषु भूतलं प्रविष्टेषु अहयो
भीता भ्राम्यन्तश्च भवन्ति । कीदृता इषयः, गुरुवेगविराविभिर्दुःसहजयशब्दा-
यमानैः पतत्रैरपलक्षिताः, काञ्चनपिङ्गलाङ्गभासः कनकपिशङ्गदेहचन्द्रवपः । सुप-
क्षां अप्येवंविधा एव ॥ ३० ॥

शतशः परुषाः पुरोऽपशङ्कं शिशुपालेन शिलीमुखाः प्रयुक्ताः ।
परमर्मभिदोऽपि दानवारैरपराधा इव न व्यर्था वितेनुः ॥ ३१ ॥

दानवारैर्विष्णो शरा व्यर्था न वितेनु पीडा न चक्रु । कीदृशाः वैद्येन
निर्भय गणशोऽग्रे विष्ठा , परुषास्तीक्ष्णा , अत एव मर्मभिदोऽहन्तुदा । एवं-
विधा अपि नान्यथयन्त अपराधा इव । यथा तेन शतशोऽग्रे कर्णकट्टका म-
र्मस्पृशन्नापराधा नि शङ्क प्रयुक्ता कृता भगवतो व्यर्था न चक्रु क्रोध नाजी-
जनन् ॥ ३१ ॥

विहिताद्भुनलोकसृष्टिमाये जयमिच्छन् किल मायया नुरारौ ।
भुवनक्षयकालयोग्यनिद्रे नृपतिः स्वापनमस्त्रमाजहार ॥ ३२ ॥

अथ चेद्यो विष्णौ स्वापनमस्त्रमाजहार नेद्रमल प्रयुयुजे, यतो मायया छ-
लेन किल जयमिच्छन् । कीदृशे तत्र विहिता अद्भुता आश्चर्यरूपा लोकाना
खल्लक्षणं माया येन, तथा भुवनक्षयकाले योग्योचिता निद्रा यस्य । कि
लोपहासे । य किलात्मना मायिकस्त माययासौ मुग्धो जिगीषते । यश्च क-
ल्पापायसमये निद्रालुस्तस्य स्वापनमल मुञ्चति । स्वापयतीति स्वापनम् ॥ ३२ ॥

सलिलाद्रवराहदेहनीलो विदधद् भास्करमर्थशून्यसंज्ञम् ।
प्रचलायतलोचनारविन्दं विदधे तद्दलमन्धमन्धकारः ॥ ३३ ॥

अथ तद्दल भगवत्सैन्यमन्धकारोऽन्ध विदधे निर्दण्डि चकार, यत प्रच-
लायतलोचनारविन्दं निद्रायमाणनयनकमलम् । कीदृशसौ उदकननूतक्रोडकाय-
हृष्यस्तथा प्रभाकरमर्थशून्यसंज्ञमभिधेयरहितनामान विदधत् प्रवृत्तिनिमिन्नाभा-
यात् । नहि तदासौ भास्व कृतवान्, अस्त्रमहिम्ना तमोवतीपस्त्वात् ॥ ३३ ॥

गुरवोऽपि निषय यन्निद्वर्धुर्धनुषि स्मापतयो न बाध्यमेतत् ।
क्षपितापदि जाग्रतोऽपि नित्यं ननु तत्रैव हि तेऽभवन्निपष्ठाः ॥ ३४ ॥

गुरवो धीरा अपि महीपाश्वाये निषय सक्षिप्य यत् निद्वर्धु शिखियरे सु-
प्ता , एतन् बाध्य न दोष , यतो जाग्रतोऽपि ते तत्रैव नाशितविपक्षौ निपष्ठा
सहा अभूयन्, अतश्चाशयिता अपि ये धनुषि निपष्ठास्तेषा सुप्ताना तत्र निषद
न का बाध्यता ॥ ३४ ॥

श्रुयतां व्रजतस्तथा परेषामगलद्वारणशक्तिमुज्झतः स्वाम् ।

सुगृहीतमपि प्रमादभाजां मनसः शास्त्रमिवास्त्रमग्रपाणेः ॥ ३५ ॥

तथान्येषा राज्ञा प्रमादभाजा मूढानामग्रपाणे कराग्रादस्त्रमायुध सुगृहीत-
मपि दृढावपृन्धमपि अगलदधश्यत् । यतो निद्रावशाच्छेधित्य प्राप्तादत एव
निजा धारणशक्तिमवष्टम्भनसामर्थ्यमुज्झतस्त्यक्त्वत । कुत किमिव मनसः
शास्त्रमिव । यथा सुगृहीतमपि शास्त्रं विद्या प्रमादभाजामवलिताना चित्ताद् ग-
लति । यतोऽपि श्रुयत्व व्रजत् ग्रहणशक्तिमुज्झति ॥ ३५ ॥

उचितस्वपनोऽपि नीरराशौ यत्पयादोनिधिमध्यगस्तदानीम् ।

भुवनत्रयकार्यजागरूकः स परं तत्र परः पुमानजागः ॥ ३६ ॥

तत्र रणे स भगवान् परं पुमान् परमपुरुष सैवार्थवान्तर्गतं परं केव-
लमजागं जजागार न सुष्याप । कदाचिदर्थवमप्ये नासौ शयीतेत्याह—जल-
निधाद्यभ्यस्तनिद्रोऽपीति । कथं तर्ह्यजाग इत्याह—भुवनत्रयकार्यजागरूको
गत्त्रितयचिन्तासायधानो यतोऽसौ । तस्मिन् किल भुक्तं जगन्ति नश्यन्ति ।
जागरणशीलो जागरूकः । अजागरिति जागर्नेलंड, तिप्, अदादिवाच्यो लु-
क्, गुण 'उरण रपर' हलङ्यादिलोपः । स परस्तथ पुमानजागरक इति
पाठान्तरम् ॥ ३६ ॥

अथ सूर्यरुचीव तस्य दृष्टावुदभूत् कौस्तुभदर्पणं गतायाम् ।

पटु धाम ततो न चाद्भुत तद्विभुरकैन्दुविलोचनः किलासौ ॥ ३७ ॥

अथानन्तरं तस्य देवस्य दृष्टौ दशि कौस्तुभमेव दर्पणं गताया ततः कौ-
स्तुभात् पटुं चण्डं धाम तेज उदभूदुदतिष्ठत् सूर्यरुचीम् । यथा रवितजस्यादर्श-
गते तता दर्पणात् तेज उद्भवति, यत्र मणेरैवदृशि । न चैतदद्भुतं, यस्मादसौ
देवः किलाकैन्दुविलोचनो रविशशिनयनः । यदुक्तं 'चन्द्रादित्यौ चतुर्षी' इति ।
अतश्च यथोपमाने नाश्चर्यं तथात्रापि ॥ ३७ ॥

महतः प्रणनेप्यिव प्रसादः स मणेरंशुचयः ककुब्मुवेपु ।

व्यकसद्विकसद्विलोचनेभ्यो दददालोकमनाविलं धलेभ्यः ॥ ३८ ॥

स मणरंशुचयः कौस्तुभविरणनिष्ठो दिद्मुग्गेषु व्यकसत् प्रमत्तारः । किं
कुर्यन् विकसद्विलोचनेभ्य उन्मिषन्नेभ्यः सैन्येभ्योऽजागितमङ्गलुपमालोकं दर्शनं

दददितरन् । पूर्वं हि तानि प्रचलायतलोचनान्यभवन् । किमिव केव विकसती-
त्याह—महतः प्रणतेष्विव प्रसादः, उत्तमप्रसादो यथा सेवकेषु विकसति, सो-
ऽपि नेत्रविकासं ददाति । तुष्टे हि प्रभौ चक्षुषि प्रसरन्ति ॥ ३८ ॥

प्रकृतिं प्रतिपादुकैश्च पादैश्चकल्पे भानुमतः पुनः प्रसर्तुम् ।

तमसोऽभिभवादवाप्य मूर्छामुदजीवत् सहसैव जीवलोकः ॥ ३९ ॥

रथेः किरणैर्भूयः प्रसर्तुं चकल्पे प्रसरणाय प्रवृत्ते प्रसृतम् । यतः प्रवृ-
त्तिं स्वभावं तेजोरूपं प्रतिपादुकैः प्रतिपद्यैरत एव जीवलोको जगत् सहसैव
उदजीवदमाणत् उच्छ्वसितः । तमोभिभवान्मूर्छा मोहमासाद्य । चकल्पे इति
भाषे “कृपो रो लः” ॥ ३९ ॥

गतसन्तमसैर्जवेन भूयो यदुयोर्ध्वयुधि रेधिरे द्विपन्तः ।

ननु वारिधरौधरोधमुक्तः सुनरामुत्तपते पतिः प्रभाणाम् ॥ ४० ॥

५) “शौरियलैर्गतसन्तमसैर्नष्टमोहैः सद्भिः पुनर्योगेन द्विपन्तोऽरातयो रेधिरे ज-
मिरे । यस्मान्मेघपटलावरणात् निर्वातो भास्करोऽत्यन्तमुत्तपते देदीप्यते । “उ-
द्विप्यो तपः” । रेधिरे इति कर्मणि । “रथ हिंसाया” मित्यस्यैत्वाभ्यासलो-
पो । ननुहंतो ॥ ४० ॥

व्यवहार इवानृताभिषांगं तिमिरं निर्जितवत्यथ प्रकाशे ।

रिपुक्त्फणभीमभोगभाजां भुजगानां जननीं जजाप विशाम् ॥ ४१ ॥

अथ रिपुर्ध्वो भुजगानां जननीं सर्पोत्पादनीं विद्यां मन्त्रं जजाप जपि-
त्त्वाम् । कौटुशामुक्त्फणभीमभोगभाजाम् ऊर्ध्वकन्धरशरीरजुषाम् । कदा जजाप,
प्रकाशे कौटुभालोके तिमिरं तमो निर्जितमति ह्यपितयति । कस्मिन्निव किं,
व्यवहारे न्यायं अनृताभिषांगमिवालीकोद्योगं यथा जितवति । धनं मे धारय-
त्पशमित्यलीकगद्दी साक्षिलेख्याभावात् शास्त्रात् जीयते । भिन्नविभक्तिका-
नामोपम्य दुर्घटमिति व्यवहारशब्दात् प्रकाशानुरोधेन सप्तभ्युत्पत्तिः । एवम-
न्यत्र ॥ ४१ ॥

पृथुदर्विभृतस्तनः फणीन्द्रा विपमाशीभिरनारतं वसन्तः^१ ।

अभवन् युगपद्विलोलजिह्वाद्रयलीढोभयसृग्विभागमाविः ॥ ४२ ॥

अथ फण्डिना सर्पश्रेष्ठा आविरभवन् उदपद्यन्त । कीदृशा पृथुद्विभृतो
दीर्घभोगभाज । दर्वी आ नासिकाया वृकाटिका यावद्देह । तथा आशीभिर्दं
प्राभि सन्तत विषमुद्धमन्तो मुञ्चन्त । कथमाविर्भूता युगपच्छर्पलेन रसनाद्
येन लीढानुभयसृग्विभागावास्त्यपर्यन्तौ यत्राविर्भावे । व्यवहितप्रयोगोऽन तथा
न्याय्य ॥ ४२ ॥

कृतकेशविडम्पनैर्विहायो विजयं तत्क्षणमिच्छुभिरल्लेन ।

अमृताग्रभुवः पुरेष पुच्छ वडवाभर्तुरवारि काद्रवेयैः ॥ ४३ ॥

काद्रवेयेनांगेर्विहाय खमवारि व्याजशे । कीदृशं कृतकेशविडम्पनेर्घिहित
कचानुकारैर्गलसदृशैः काप्यार्यादित्यर्थः । तथा तत्क्षणं ललेन मायया विजयम
रिपगमयमभिलाषुकैः । निमिजगारि, पुरा वडवाभर्तुं पुच्छमिव । यथा पुरा
पूर्वमब्धिमथने वडवाभर्तुरब्धस्य पुच्छं पालधि काद्रवेयैरवारि आधायि । क
स्याब्धस्य, अमृताग्रभुगेऽमृतन्येष्टस्योद्ये भवस्य । कीदृशस्तं कृतं केशेषु वा
लेषु यिलम्यनमालम्योऽस्थिनियैः । यतश्छलनं विजयैरपिभिः । एष हि भूपते-
पुरा किल दत्तदुहितरौ कश्यपभार्ये कद्रुजिते व्यग्रदताम् । पूर्वा आह—उद्धै-
अथस कृष्ण पुच्छम्, अपरा तु भवेतमिति, एषश्च दासभावः । ततः कद्रुधिं
पक्षा नागानाह—पुनका दास्य गतामेव मा वित्त । यल्लयालधिरश्वराज , कु-
रुतापाय रक्षत जननीमिति । ततः शेषवास्तुकिप्रमुखा क्षर्पिष्ठा नागपञ्चशती
तामाह—रभसकृतप्रतिज्ञे ! त्वं ना माता सापि तु मातृप्रसा, किं शन्यमना
स्माकम् । अपरो दयालुस्तनक आह—अम्य ! धीम भय, अहमभ्यन्द्रस्य सर्प
गणैः सह पुच्छं कृष्ण करोमि, इत्युक्त्वा प्रावृणात् ॥ ४३ ॥

दधतस्तनिमानमानुषुर्व्या वभुरक्षिश्रवसो मुगे विशालाः ।

भरतङ्गरुधिप्रणीतकाव्यग्रथिताङ्गा इव नाटकप्रपञ्चाः ॥ ४४ ॥

अक्षीर्णैराकर्णनाच्छ्रान्ति ओआणि येषां त अक्षिध्रवसो नागा वभु । किं
भूता , मुगे वदने विशाला पृथुलास्तत आनुषूयां परिपाठ्या तनिमान तानय
विभ्रत । अत एव नाटकप्रिस्तारा इव । कीदृशा भरतजन कविना प्रणीतेन
रचितेन कायेन कविकर्मणा वभुना ग्रथितः सम्पन्ना अङ्गा परिच्छिन्ना येषा
म्, अत एव मुगे मुखसद्यो विशाला , मयम्यैव नाटकीयस्तुन उपतिष्ठ

त्वात् । ततः क्रमेण प्रतिमुख-गर्भ-विमर्श-निर्वहणसधिषु तानव दधते, उप-
क्षिप्तस्यार्थस्य समाप्तत्वात् । ब्रह्मणवेपथुतिगणत्वात् काव्यशब्द साधु । अ-
न्यथा हि "इगन्ताच्च लघुपूर्वात्" इत्यण स्यात् ॥ ४४ ॥

सधिष्वभ्वसनोद्धतोरुधूमव्यवधिम्लानमरीचि पन्नगानाम् ।

उपरागयतेच तिग्मभासा वपुरौदुम्बरमण्डलाभमूढे ॥ ४५ ॥

तिग्मभासा तीक्ष्णशुनापरागयतेच राहुभस्तेनेच वपुरौदुम्बरमण्डलाभ ता-
म्रवभताम्रम् ऊह धृतम् । यतः पन्नगानां गूढपादानां सधिष्वभ्वसनेन शू-
त्कारवातेन उद्धतस्तीक्ष्णं क्षुभितउर्महान् यो धूमस्तेन यो ध्ववधिरन्तर्धानं ते-
न म्लाना निस्तेजस्का मरीचयो भासो यस्य तत्तथोक्तम् । उपरागेऽप्येवविध-
मेव ॥ ४५ ॥

शिखिपिञ्जकृतध्वजावचूलक्षणासाशङ्कविवर्तमानभोगाः ।

यमपाशवदाशु बन्धनाय न्यपतन् घृष्णिवलेषु लेलिहानाः ॥ ४६ ॥

ललिहाना भुजगा कालपाशा इव यदुसैन्येषु बन्धनाय क्षिप्रं न्यपतन्,
यादया बन्धं प्राविशन् । कीदृशा शिखिपिञ्जैर्मयूरैर्बद्धं कृतेभ्यो ध्वजावचूले-
भ्य विह्वलामरभ्य क्षणासाशङ्काल्लस्ता अत एव विवर्तमानभोगा पराङ्मुख-
वदा । शिपिनो हि सर्पभुज । अत्यर्थं लिहन्तीति ललिहाना सर्पा । यद-
न्ताङ्गिदा लट शानच् ॥ ४६ ॥

पृथुवारिधिबीचिमण्डलान्तर्विलसत्फेनवितानपाण्डुराणि ।

दधति स्म भुजङ्गमाङ्गमध्ये नवनिर्मोकरुच ध्वजांशुकानि ॥ ४७ ॥

ध्वजांशुकानि केतुपताका भुजङ्गमाङ्गमध्ये आशीविपमोगान्तरं नवनिर्मो-
करुच नूतनाहिं वक्रकान्तिं दधति स्म यच्च । सर्परेत निर्मोका उत्सृष्टा इति
ज्ञायन्त इत्यर्थः । कीदृशि तानि उरुजलराशिकल्लोलवलयमध्ये स्फुरन् यो हि
एहीरराशिस्तद्वदघवलानि । भुजङ्गमाणा वीचय उपमानम्, अशुकानां तु फेना-
॥ ४७ ॥

कृतमण्डलिवन्धमुल्लसद्भिः शिरसि प्रत्युरस विलम्बमानैः ।

न्यरुचजू जनता भुजङ्गभोगैर्दलितेन्दीवरमालभारिणीच ॥ ४८ ॥

दन्दशूकदेहजंनता वल व्यसृचत् व्यचोतिष्ठ । कीदृशंमूर्धनि उलसद्भि
 क्रिप्यद्भि । कथं, हृतो मण्डलिवन्धो मण्डलिकावस्थान यत्र वलयरूपेणेत्य-
 र्थः । तथा प्रयुरस उरसि विलम्बमाने स्रसमाने । "प्रतेररस सप्तमीस्था
 त्" । अतश्चोत्प्रेक्ष्यते—दलितेन्दीवरमालभारिणीव, प्रफुरतनीलोत्पलस्रग्धारिणी
 व । यथा दलिनामिन्दीवरमाला विभर्तीति ताच्छील्ये शिनि । "इष्टकेपीका-
 मालानां चित्तलभारिणु" इति ह्रस्वः ॥ ४८ ॥

परिवेष्टितमूर्तयश्च मूलादुरगैरा शिरसः सरत्नपुष्पैः ।

दधुरायतवल्लिवेक्षितानामुपमानं मनुजा महीरहाणाम् ॥ ४९ ॥ ~

मनुजा पञ्चजना महीरहाणामनौहुहानामुपमानं दधु साम्यमूहु । यत्
 उरगै पृदाहुभिर्मूलादारभ्य आ शिरसः शिरसि यावत् परिवेष्टितमूर्तयोऽवष्ट-
 देहा । सह रत्नैरेव पुष्पर्यन्ते ये ते सरत्नपुष्पैः । कीदृशानां मूलाणाम्, ओ-
 यतवल्लिवेक्षितानां दीर्घलतावेष्टितानाम् ॥ ४९ ॥

यद्दलाङ्गनपङ्कपटनीलद्युतयो द्वेष्टमितस्ततः श्रयन्तः ।

दधिरे फणिनस्तुरङ्गमेव स्फुटपर्याणनिर्यद्भवधलीलाम् ॥ ५० ॥

फणिनश्चतुधवसस्तुरङ्गमेव स्फुटामनूना पर्याणनिर्यद्भवधलीला पत्यनयो
 जितचर्मरञ्जनकार दधिरे विभरावभूदु । यत् प्रभूतरञ्जलमर्दमस्तुतिहृण्य
 च्छवयः, इतस्ततः सर्जनं कथं वेष्टयन्तः । क्वचित् पट्टमशुभमाहुः । तनाङ्ग-
 नेन पट्टमशुक रज्यन्ते नयेति विचार्यमतत् ॥ ५० ॥

प्रसूतं रभसाढयोभिनीला प्रतिपादं परितोऽभिवेष्टयन्ती ।

तनुरायतिशालिनी मद्गाहेर्गजमन्दुरिव निश्चल चकार ॥ ५१ ॥

मद्गाहेर्गजमन्दुरिव तनुरायति रभसात् प्रसूतं गज निश्चल चकार वयन्ध ।
 कीदृशी, अयोभिनीला तीक्ष्णचरहृण्या तथा प्रतिपादं स्व चरण समन्ताद्
 भिवेष्टयन्ती, यत् आयतिशालिनी दीर्घशालिनी अतश्च अमन्दुरिव शृङ्गमलानु-
 ह्या । माप्यायसी नीला दीर्घा गजचरणरन्ध्रनी च ॥ ५१ ॥

अथ सम्मितमीक्षिताढवज्जाललितंकोन्नमितम् माघवेन ।

निजकृतुशिरःश्रितः सुपर्णादुदपप्रयुतानि पक्षिराजाम् ॥ ५२ ॥

अथानन्तर सुपर्णाद्वरुडात् पक्षिराजां गरुत्मवामयुतानि लक्षाणि उदपत्त-
न् पेतुर्निर्जम्बु, यतो भगवता ईक्षितादृष्ट्यात् । कथं, सस्मितं सहास । हास-
स्य तु चैवो मा किल नागपाथैर्गन्धुमिच्छनीति कारणम् । तथा अवहवा सा
घहेल ललिता सविलासा एका उन्नमिता उत्तिष्ठा भूर्मुण्यरोमराजिर्यत्र, अक्षि
निकोचेन चोदितादित्यर्थः । सुपर्णस्य तत्र कोऽनसर इत्याह—निजकेतुशिर
धित स्वचिह्नश्चक्षुसेपिन । गरुडश्चजो ह्यसौ । उदपत्तन्निति नृदित्वादह ।
“पत पुम्” । पक्षिराजिति पूर्ववत् ॥ ५२ ॥

द्रुतहेमरुचः खगाः खगेन्द्रादलघूदीरितनादमुत्पतन्तः ।

क्षणमैक्षिपतोषकैश्चभूमिर्ज्वललः सप्तरुचेरिव स्फुलिङ्गाः ॥ ५३ ॥

खगा सुपर्णाश्चभूमिरक्षिपत इष्टा । कीदृशा, गलितकनककान्तयः, श-
रुडैः सप्तानमुहता । उषकैरुचात् । अतश्च देदीप्यमानात् सप्तरुचेर्युगाधि-
प उत्पतन्त कणा इव । तेऽप्येवयिद्याः । ऐक्षिपतेति ईक्षे कर्मणि लुङ्, छे
सिच्, भ्रूत्यादादेशः ॥ ५३ ॥

उपमानमलाभि लोलापक्षक्षणाविच्छिन्नमहाम्बुवाहमत्स्यैः ।

गगनार्णवमन्तरा सुमेरोः कुलजानां गरुडैरिलाधराणाम् ॥ ५४ ॥

गगनमेवापात्त्वाद् ध्याप्यास्पमानधर्मयोगाद्यार्थवोऽग्निः, तस्यान्तरा म
ध्ये गरुडैर्वनतेयै मेढयशानामिलाधराणामद्राणाम् उपमान साम्यमलाभि प्रापि
लब्धम् । कीदृशश्चटुस्तै पतत्रं क्षण प्रेरिता महाम्बुवाहा मेघा एव मत्स्याः,
पृथुरोमाणो ये । पर्वता एवो महामत्स्यान् विक्षिपिरे । सुमेरुप्रद्वण पक्षाणां
सोत्रण्यत्यप्रतिपादनार्थम् । द्वित्वं यत्र न लक्ष्यते तत्रान्तरायुक्ते द्वितीया न भ
वतीति नास्ति निश्चय इति, गगनार्णवाद् द्वितीयो भवत्येष । मद्भ्रूङ्गरस्तु
गगन चार्णवश्चेति द्वन्द्वमाह तदसन्, उपमेयेनार्णवस्य सम्बन्धाभावात् । नहि
गण्डा समुद्रमध्यस्था । पृथग्विभक्तिनिर्दिष्टयोरन्तरायुक्तयो द्वितीयेति स्मरणाच्चै
वमपि न म्यात् ॥ ५४ ॥

पततां परितः परिस्फुरद्भिः परिपिङ्गीकृतदिङ्मुगैर्मयूखैः ।

सुतरामभवद् दुरीक्षविम्बस्तपनस्तत्किरणैरिवात्मदर्शः ॥ ५५ ॥

पतता शीघ्रं किरणं समन्तादुल्लसद्भिः इच्छालोकनीयमण्डल सूर्य आ

सीत् तत्किरणैरिवात्मदर्शं , तपनमयूखैर्वेद्या मुकुरो दुर्दर्शो भवति । परिपि
ङ्गीकृतदिदमुखै सौवर्णत्वात् स्वभावाच्च । आत्मा दृश्यतेऽस्तिक्षित्यात्मदर्श आ
दर्श ॥ ५५ ॥

दधुरम्बुधिमन्थनाद्रिमन्थभ्रमणायस्तफणीन्द्रपित्तजानाम् ।

रुचमुल्लसमानवैनतेयद्युतिभिन्नाः फणभारिणो मणीनाम् ॥ ५६ ॥

स्फुरणशीलमुपर्णकान्तिच्छुरिता फणिनो मणीना रुच दीप्तिं दधुरुहु ।
केषा मणीनाम्, अम्बुधिर्मध्यतेऽनेनेति अम्बुधिमन्थनोऽग्निहोमको योऽद्रिम
न्थ पर्वतवैशाखो मन्दराख्यस्तस्य भ्रमणेन परिवर्तनायस्त लुभित फणीन्द्रो
यो पातुकिस्तस्य यत्पित्त धातुविशेषस्तथा जातानामुत्पन्नाना मरकतानामित्य-
र्थः । तान्येव हि भ्रमणायासाह्वासुकिरुद्वमदित्यभियुक्ता । दृश्यस्तेषा जात
य काचरत्नाच्च तेषामुपमानम् । सर्पा हि नीला कनककान्तिच्छुरिताश्च का
चरा । मध्यतऽनेनति मन्थ लुब्ध ॥ ५६ ॥

अभितः लुभितामुराशिधीरध्वनिराकृष्टसमूलपादपौघः ।

जनयन्नभवद् युगान्तशङ्कामनिलो नागविपक्षपक्षजन्मा ॥ ५७ ॥

नागविपक्षपक्षजन्मा गरुडपक्षप्रभोऽनिलो नमस्वान् अमयदुस्तस्थौ । की
दृश उभयतटाकम्पितार्णवगम्भीरारध तथा उन्मूलितसजटतरुपूगं, अत
एव कर्पायसान्भ्रान्तिं कुर्वन् ॥ ५७ ॥

प्रचलत्पतगेन्द्रपद्मघातप्रसभोन्मूलितशैलदत्तभागैः ।

भयविह्वलमाशु दन्दशकैर्विविशैराविविशे स्वमेघ धाम ॥ ५८ ॥

अथ दन्दशकैर्दंष्ट्राविपैस्त्रामाकुल निजमेव धाम स्थान पातालमाशु आविधेश
प्रविष्टम्, यथागतमगामीत्यर्थः । कीदृशै प्रचलता भ्राम्यता पतगेन्द्राणा गण्डा
ना पत्रघातैरङ्गरुद्वृष्टदृष्टै प्रसभ वलादुन्मूलितना उत्खाता ये शैला अद्याप्यस्ते
दंष्ट्रा भागोऽन्तरण्यथा यथा सै, उन्मूलिताद्रिविपरप्रविष्टैरित्यर्थः । विविशै
किं कर्तयतामूढै । गर्दितदशशीला दन्दशका सर्पा "लुपसद" इति यद् ।
'जपजभ' इति जुक् । 'यजजपदश्याम्' इत्यृक् ॥ ५८ ॥

खचरैः क्षयमक्षयेऽहिसैन्ये सुकृतैर्दुष्कृतवत् तदोपनीते ।

अयुगार्चिरिव ज्वलन् रूपाधो रिपुरौदर्विपमाञ्जुहाव मञ्जम् ॥ ५६ ॥

अथ रिपुश्चैव औदर्विपं मन्त्रमान्तेषां विद्यामाञ्जुहावात् जज्ञाप कथाना-
यकस्य शत्रुम् । फविरपि तथाह—कदा, तस्मिन्क्षयेऽप्यहिसैन्ये सर्पप्राते तदा
खचरैः पक्षिभिः क्षयं नीते शमिते सति, सुकृतैर्दुष्कृते यथा । यदपि पार्श्वं पु-
रयानि क्षपयन्ति । कीदृगरिः अग्निरिव ओघात् ज्वलन् । आञ्जुहावेति द्वेजो
लिद् । “अभ्यस्तस्य च” इति संप्रसारणम् ॥ ५६ ॥

सहसा दधदुद्धतादहासश्रियमुल्त्रासितजन्तुना स्वनेन ।

विततायतहेतिषाहुरुचैरथ वेताल इवोत्पपात वह्निः ॥ ६० ॥

अथाग्निरशङ्कितमुत्पपात उधयौ । कीदृशः, भीषितजनेन रवेणोद्धतव-
ण्डादहासश्रियं दधत्, चटचटाशब्दयुक्त इत्यर्थः । तथा वितता विस्तीर्णा आ-
यता दीर्घा हेतयो ज्वाला एव थाहयो यस्य । उच्चैरुत्त एव, वेताल इव ।
सोऽपि भीषितजनेनारवेण उद्धतां चण्डामदहासश्रियं धत्ते । दीर्घाश्च भुजान्
प्रसार्य जन्तून् भीषयते, उच्चैश्च ॥ ६० ॥

चलितोद्धतधूमकेतनोऽसौ रभसादम्बररोहिरोहिदम्बः ।

द्रुतमारुतसारथिः शिखायान् कनकस्यन्दनसुन्दरश्चचाल ॥ ६१ ॥

अम्बररोही नभोव्यापी रोहिदम्बोऽस्तिश्चचाल प्रससार रभसाद्वेगेन । “ह-
र्यम्बं हरिदम्बं च रोहिदम्बं च पण्डिताः^१ । ध्वन्ति पृथग्भवं च शक्रसूर्यान्ता-
निलान् ” ॥ कीदृशोऽसौ चलित उद्धतो धूम एव केतनं ध्वजो यस्य, द्रुत-
मारुतसारथिर्बैग्यद्वातसूतः । वातयशस्वि वह्निर्देदीप्यते । शिखायान् सज्जालः,
कनकस्यन्दनवत् सुवर्णरथवत् सुन्दरो रम्यः । स्यन्दनोऽपि रभसाच्चललेपांवि-
धो भवति । चलितोद्धतकेतनोऽम्बररोही, द्रुतसारथिः शिखायान् सपताकः
॥ ६१ ॥

ज्वलदम्बरकोटरान्तरालं बहलार्द्राम्बुदपत्रवद्धूमम् ।

परिदीपितदीर्घकाष्ठमुचैर्वनवह्निश्वसुवोप जातवेदाः ॥ ६२ ॥

जातवेदाश्चित्रमानुर्विभ्रमुषो जगद् ददाह, चलमरणमिव इत्यङ्गैराकथ-
नम् । कीदृग् विश्वं, ज्वलद् देदीप्यमानमम्बरमेव कोटरान्तरालमालयमध्यं यस्य,
वह्निषु चाद्रांभुदेष्ट्वेव पत्रेषु वद्धो धूमो यस्य, परिदीपिता दग्धा दीर्घाः का-
ष्ठा दिशो यत्र । घनमप्यग्निदग्धं ज्वलत्कोटरान्तरालं वह्निपत्रवद्धधूमं दीप्त-
दाह च भवति ॥ ६२ ॥

गुरुतापविशुष्यदम्बुशुभ्राः क्षणमालग्नकृशानुताम्रभासः ।

स्वमसारतया मयीभवन्तः पुनराकारमवापुरम्बुवाहाः ॥ ६३ ॥

अम्बुवाहा निजं रूपं भूयो लेभिरे कृष्णिमासादनात् । कीदृशाः पूर्वं शु-
षणा तापेन क्षपितैर्जलैर्धवलास्ततो मनागालग्नेन वह्निना लोहिताः, ततोऽप्य-
सारतया रिक्तत्वेन मयीभवन्तः कज्जलं संपद्यमानाः, अतश्च काष्ण्यासादनात्
स्वाकारप्राप्तिः । अश्नाणि हि प्रकृत्या कृष्णानि ॥ ६३ ॥

ज्वलितानललोलपल्लवान्ताः स्फुरदष्टापदपत्रपीतभासः ।

क्षणमात्रमुवाप्तभावकाले सुतरामापुरिवायति पताकाः ॥ ६४ ॥

पताका वैजयन्त्योऽभावकाले दाहसमये क्षणमात्रमुवाप्तविद्युतामिवायति वै-
र्घ्यं सुतरामापुरलेभिरे, तद्विजिभा अलक्ष्यन्तेत्यर्थः । यतो ज्वलितेनानलेन लो-
लाः कम्पाः पल्लवान्ता यासाम् । तथा स्फुरद्विष्टापदपत्रैः सुवर्णपत्रैः पीत-
भासः पिङ्गकान्तयः । अवापेतुश्च (?) क्षणमात्रस्थायिन्योऽपि विद्युतोऽपि लस-
त्कार्तस्तरनिमपीतभासः । अष्टमदर्शयै “अष्टनः संज्ञाया” मिति दीर्घः । क्ष-
णमात्रं भवन्ति द्योतन्ते इति क्षणमात्रमुवाप्तचिरांशवः ॥ ६४ ॥

निखिलामिति कुर्वतश्चिरायः द्रुतचामीकरशारितामिव याम् ।

प्रतिघातसमर्थमस्त्रमग्नेरथ मेघद्वारमस्मरत् मुरारिः ॥ ६५ ॥

अथातन्तरं भगवान् मेघद्वारमध्योत्पादकं चारुणमस्त्रमस्मरन् जजाप ।
कीदृशमग्नेराधयाशस्य प्रतिघातसमर्थं विनाशक्षमम् । कीदृशस्य, इतीत्यं स-
मग्रां दिवं द्रुतेन गालितेन चामीकरेण महारजतेन शारितामिव धिर कुर्वत ।
मेघं कर्तोतीति मेघद्वारम् । “मेघर्तियेषु कृन्ः” इति राश ॥ ६५ ॥

चतुरम्युधिगर्भधीरकुक्षेर्वपुषः संधिषु लीनसर्वसिन्धोः ।

उदगुः सलिलात्मनस्त्रिघाम्नो जलवाहावलयः शिरोरुहेभ्यः ॥ ६६ ॥

त्रिघाम्नो विष्णोः शिरोरुहेभ्यः केशेभ्यो जलवाहावलयो मेघमाला उदगु-
निरीयुः आधिरमवन् । कीदृशस्य, चत्वारोऽम्बुधयो गर्भेऽभ्यन्तरे यस्य स
चतुरम्युधिगर्भो, धीरो गम्भीरः कुक्षिरुदरं यस्य । तथा शरीरसंधिषु संलग्न-
निग्निलनदीकस्य, यतः सलिलात्मनो जलरूपस्य । यदुक्तम्—“यस्य केशेषु
जीमूता नद्यः सर्वास्त्रसंधिषु । कुक्षौ समुद्राश्चत्वारस्तस्मै तोषात्मने नमः” ॥
त्रिघाम्नेति भगवतोऽन्वया संज्ञा । त्रीणि मूर्ध्वःसर्लक्षणानि घाम्नान्यास्पदं यस्ये-
ति कृत्वा । क्वचित्तु ‘सलिलात्मकत्रिघाम्नः’ इति पाठः । तत्र सलिलात्मकानि
त्रीणि घाम्नानि केशसन्धिकुक्षिस्थानानि यस्येति विमर्शः । उदगुरिति “इणो
गोऽनुङि । गतिस्थाघुपाभूभ्यः” इति सिक्लुङ् ।

ककुभः कृतनादमास्तृणन्तस्तिरयन्तः पटलानि शालानि ।
उदन्सिपुरभ्रमभ्रसंघाः सपदि श्यामलिमानमानयन्तः ॥ ६७ ॥

अभ्रसंघा घनमयस्त्रयोमा भ्रमं समुदन्सिपुररूपेणः । किं कुर्वन्तः, वरा
दिराः सप्यलमास्तृणन्तः ऊर्णुषाणाः । तथा राविमयूषाणां पटलानि जालानि
तिरयन्तः स्रगयन्तः, श्यामलिमानमानयन्तः श्रापयन्तः, प्रकृतत्वात् सस्यैष ।
तिरस्करोति “तत्करोति” इति शिच् । “यायिष्ठवत्प्रातिपदिकस्ये” तीष्ठवत्त्वात्
“इष्टेमेणःसु डेः” इति विलोपः । उदन्सिपुरिति, ‘एषु प्रकृते’ उत्पूर्वः, लुङ्
छलेः सिच् “यमरमनमातां सक्च” इति इहभावः सक्च । अनुस्वारः । “सि
जम्भस्तविदिभ्यश्च” इति केर्जुस् । अभ्राणि विद्यन्ते यस्य तदभ्रं नमः । “अ-
शआदिभ्योऽच्” । श्याम एव श्यामलस्तद्भावं श्यामलिमा । घर्णवाचित्वा-
दिमनिच् ॥ ६७ ॥

तपनीयनिकापराजिगौरस्फुरदुत्तालताडिच्छटाहहासम् ।

अधयद्वसमुद्रताम्बुवाहध्वनिताडम्बरमम्बरं यभूव ॥ ६८ ॥

अम्बरं नमः तदैवंविधमभूत् । कीदृशं, तपनीयस्य यो निकापो निकप-
णमश्मन्युत्प्रेषस्तस्य तेन वा या राजिलेपा तद्वद् गौरी द्योतमाना उच्चाला उ-
द्यता उत्स्वणा वा या तडिच्छटा विद्युद्विच्छित्तिः सैवानुपदत्तो हासो यस्य

तत् तथोक्तम् । हासस्य त्वन्योन्यजिगीषयास्त्रयुद्धेन सुखोत्पादनं हेतुः । तथा-
ववदः अनुवदः समुद्धतस्तारोऽम्बुवाहानां मेधानां ध्वनितमेव आडम्बरः तूर्य-
रवो यस्य तत् अववदसमुद्धताम्बुवाहध्वनिताडम्बरम् । तूर्यस्य तु युद्धमेव
कारणम् ॥ ६८ ॥

सवितुः परिभाषुकैः मरीचीन् रचिताभ्यङ्गमतद्गजाङ्गभाभिः ।

जलदैरिति विस्फुरद्भिरुच्चैर्विदधे केतनतेव धूमकेतोः ॥ ६९ ॥

उल्लसद्भिरुच्चैर्धूमकेतोः केतनतेव विदधे धूमत्वमिव कृतम् । यो हि धू-
मकेतुस्तस्य धूम एव केतनम् । चंचालजनितस्याग्नेर्मैघा धूमरूपा अभवन्नि-
त्यर्थः । कीदृग्भिर्जलदैः, सवितुर्हरिदभ्यस्य मरीचीन् अमीशन् परिभाषुकैरभि-
भाविभिः, तथा रचिताभ्यङ्गमत्यर्थदत्तलोहं यन्मतद्गजाङ्गे पौलुप्रतीकं तद्वत् भा-
षीतिर्येषाम्, अतिकृष्णैरित्यर्थः । धूमोऽप्येवंविधः । परिभाषुकैरिति “लपपत”
इत्युक्तम् । तत्प्रयोगे च मरीचिशब्दात् “मलौकाव्ययनिष्ठा” इति कर्मणि कृ-
त्पष्टीनिषेधः ॥ ६९ ॥

ज्वलतः शमनाय चित्रभानोः प्रलयाप्लावमिवाभिदर्शयन्तः ।

वधूपुर्युपनादिनो नदीनामतदारोपितवारि वारिवाहाः ॥ ७० ॥

जलदा वेदीप्यमानस्य चित्रभानोराशुशुक्ललेनिर्वापणाय तोयं वधूपुर्युमुचुः ।
कथं, नदीनामतदेभ्योऽप्युपर्यारोपितमुत्सावितं वारि यत्र तद्वत्तदारोपितवारि ।
नद्यो यत्र द्रुथलान्प्राचक्रमुरित्यर्थः । अत एव प्रलयाप्लावमिव कल्पान्तोदकपू-
रमिवाभिदर्शयन्तः । युगाग्ने किल सर्वमुदकव्याप्तमासीन् । घृषा दान्ता इव
ये नदन्ति गर्जन्ति ते घृषनादिनः । “कर्तयुपमाने” इति णिनिः ॥ ७० ॥

मधुरैरपि भूयसा स मेघ्यैः प्रथमं प्रत्युत वारिभिर्दिदीपे ।

पवमानसग्वस्ततः क्रमेण प्रणयक्रोध इवाशमीन्निनादैः ॥ ७१ ॥

पवमानसग्वोऽग्निर्मैथैराद्भैर्वारिभिः प्रथमं पूर्वं प्रत्युत भूयसातिशयेन दि-
दीपेऽज्वलीत् । मधुरैः प्रथमप्रवृत्तत्वाद् विरलैः यदिया माधुर्यगुणयुक्तैः । मेघ्यं
हि कं मधुरम् । अपिर्विस्मयपूर्वकं विरोधे । मधुरं किल गुडादिकं न दीप-
नमपितु जाड्यकरम् । तीक्ष्णं हि दीपनमिति वैयाः । ततोऽनन्तरमग्नी क्रमेण
वेगवद्वर्षयशादशमीन् ननाश, निनादैः प्रणयक्रोध इव । निनादैः सान्त्वयचने-

मधुरैरप्यनुद्वेगकरैरपि यथा प्रणयक्रोधः प्रीतिकोपोऽपमानाप्यः प्रत्युत पूर्वं
नितरां दीप्यन्ते । एवंविधो ह्येष प्रमदास्वभावः । मेघेषु भवो मेघ्यः । “दिगा-
दिभ्यो यत्” । पवते इति पवमानो वायुः । “पृथ्व्यजोः शानच्” । तस्य स-
खा अग्निः सहचरत्वात् । “राजाहःसखिभ्यष्टच्” । ननु यत्राग्निस्तत्र वायुः न-
नु यत्र वायुस्तत्राग्निः, अत्र च वायोः सहचरत्वं विवक्षितमतश्च बहुव्रीहिरत्र
वाचकः इति कथं दृजुत्पत्तिः । अत्रोपाध्यायप्रकाशवर्षे आह ‘पृथीसमासेऽप्यत्र
बहुव्रीह्यर्थोऽन्तर्भवत्येव, यो हि यस्य सखा तस्यासावपि सखा भवति । एव-
मन्यत्रापि । यथा भारवेः—“श्रोजसापि खलु नूनमनूनं सत्सहायमुपयाति ज-
पत्रीः । पद्मिभुः शशिमयूखसखा सखाददे विजयचापमनङ्गः” इति ॥ ७१ ॥

परितः प्रसूमेन नीयमानः शरवर्षैरवसायमाश्रयाशः ।

प्रबलेषु कृती चकार विद्युद्ध्यपदेशेन घनेष्वनुप्रवेशम् ॥ ७२ ॥

अभ्राणां सतडित्वेन अग्नेश्च शान्त्या कविरुद्धामास-शरवर्षैस्तोयसेकैः प्र-
सूमेन बलान् परितोऽवसायमन्तं नीयमान आश्रयाशोऽग्निः प्रबलेषु महत्सु मे-
घेषु विद्युद्ध्यपदेशेन तडिद्वधाजेनानुप्रवेशमन्तरावस्थानमकरोत् । यतः कृती
हः शास्त्रहः । एवं किलांशं बलवतामिभूतस्य विदेशगमनं तदनुप्रवेशो वेति ।
आश्रयं स्थानम् अश्नाति ददतीत्याश्रयाशः कृष्णवर्त्मा । शरं नीरे शरो घाणे
इति कोशात् ॥ ७२ ॥

प्रयतः प्रथमं हुताशनस्य कचिदालक्ष्यत मुलमूलमर्चिः ।

बलभित्प्रहितायुधाभिघातव्रुदितं पक्षिपतेरिवैकपत्रम् ॥ ७३ ॥

वद्वर्नांशं यजतो गच्छन्तो मुकमूलं त्यक्तसंधिस्थानं कचिदेवंविधमर्चिज्वा-
ला आलक्ष्यत ददशे । किंचिदं, बलमिवा शक्रेण प्रहितेन क्षित्तेनायुधेन वज्रेण
योऽभिघातः प्रहारस्तेन व्रुदितं क्षिप्तं पक्षिपतेर्गण्डस्येकं पत्रमिव स्वर्णपद्ममिव ।
वज्राभिघाताद् गण्डेन शकरोपशमनार्थमेकं पत्रमुत्पृष्टमासीदित्यागमः ॥ ७३ ॥

व्यगमन् सहसा दिशां मुखेभ्यः शमयित्वा शिखिनं घनाघनौघाः ।

उपकृत्य निसर्गतः परोषामुपरोधं नहि कुर्वते महान्तः ॥ ७४ ॥

घनाघनौघाः सजलजलधरजालानि आशामुखेभ्यः सहसार्नि शमयित्वा
व्यगमन् यथागतं ययुः । अत्रार्थान्तरन्यासः । ये महान्त उत्तमास्ते निसर्ग-

तः स्वभावादुपकृत्योपकारं कृत्वा अन्येषामुपरोधं न कुर्वते । ये हि स्वभावो-
पकारिणस्ते उपकृत्यादर्शनं यान्ति । यदुक्तम्—“इयमुच्चधियामलौकिकी महती
वापि कठोरचित्तता । उपकृत्य भवन्ति दूरतः परतः शत्रुपकारशङ्कया” ॥ मे-
घाश्च महान्तो यदि च वर्पित्वा न गच्छेयुस्तत् तेषामुपरोधः स्थगनं कुतो भ-
वेत् ॥ ७४ ॥

कृतदाहमुद्विगः शिखाभिः परिपिक्तं मुहुरम्भसा नवेन ।
विगताम्बुधरव्रणं प्रपेदे गगनं तापितपायितासिलक्ष्मीम् ॥ ७५ ॥

गगनं विष्णुपदं तापितपायितासिलक्ष्मीं पूर्वं तापित उत्तेजितः पश्चात् पा-
यितो दत्तपानीयो जले मुडितो योऽसिस्तीक्ष्णधारः^१ तस्य लक्ष्मीं शोभां प्रपेदे
प्राप । यतः पूर्वमुद्विगः शिखाभिर्बद्धिज्वालाभिः कृतदाहं दग्धं ततो नवेन मी-
रेण परिपिक्तं कृतसेकमुक्षितम्, विगताम्बुधरा एव व्रणानि तुपकणानि यस्य ।
खड्गेऽपि तापितपायिते व्रणानि नश्यन्ति । पातेर्णिचि “शाच्छासाक्षाम्”^२ इति
युक्तिं क्लेपायितमिति रूपम् । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ७५ ॥

इति नरपतिरस्त्रं यद्यदाविश्वकार

प्रकुपित इव रोगः क्षिप्रकारी विकारम् ।

भिपगिव गुरुदोषच्छेदिनोपक्रमेण

क्रमविदध मुरारिः प्रत्यहंस्तत्तदेव ॥ ७६ ॥

नरपतिः शिशुपालः क्षिप्रकागी चतुरः इतीत्यर्थं यद्यत् स्वापनादिकमस्त्रमा-
विश्वकार प्रयुज्यते तत्तदनन्तरं भगवान् मुरारिः प्रत्यहन् प्रतीपं जघान अनी-
नशत् । केन गुरुदोषच्छेदिना महदापत्तिनाशकेनोपक्रमेण, प्रत्यहंरित्यर्थः । य-
तः क्रमवित् परिपाटीतः । स हि जानाति अस्यास्त्रस्येदं प्रत्यस्त्रम् । यद्यदिति
तत्तदिति धीप्सायाम् अस्त्रपरम्पराख्यापनार्थम् । क इव किं वैद्योऽस्त्रमाविश्व-
कार, क इव च मुरारिस्तत्तन् प्रत्यहन् इत्याह-रोग इव विकारं, भिपगिवे-
ति । क्षिप्रं द्राक् कृणोति जघोतीति क्षिप्रकारी । कुपितो यथा रोगो व्याधिर्ये
विकारं दोषमाविष्करोति तं तं यथा क्रमवित् शास्त्रज्ञो भिपग् वैद्यो गुरुदोष-
च्छेदिनोपक्रमेण चिकित्साख्येन शीघ्रं प्रतिदन्ति आच्छिन्नन्ति । पूर्ववदिवशब्दयो-
द्धिः प्रयोगः । प्रत्यहद्विति, हन्तेर्लट् । हन्त्यादिलोपः । मालिनी वृत्तम् ॥ ७६ ॥

शुद्धिगतैरपि परामृजुभिर्विदित्वा याणैरज्यमविघटितमर्मभिस्तम् ।
मर्मातिगैरमृजुभिर्नितरामशुद्धैर्वाक्सायकैरथ तुतोद तदा विपक्षः ७७

विपक्षोऽरिष्वेवस्तं देवं याणैरज्यं विदित्वा अनन्तरं वाक्सायकैर्वचनश-
रैस्तुतोद अपीपिडत्, अशक्त्यादाचुकोशेत्यर्थः । कौटशैयाणैः, परामृष्टां श-
द्धिमदोषभावं गतैरपि, तथा मृजुभिरपि स्पष्टैरपि, अविघटितमर्मभिरननुदैर-
पीडाकरैः, देवस्य दिव्यबलत्वात् । इतरैर्मर्मातिगच्छन्त्यतिग्राम्यन्तीति मर्माति-
गैरयन्नुदैरमृजुभिर्युक्तैः, असतो दोषस्य चारोपणात्, सुष्ठु चाशुद्धैः कर्णक-
ट्टकैरस्त्रीलत्वात् । अतस्तानुत्पन्नं तानाददे । जेतुं शक्यो ज्यः "ज्यज्यौ
शक्यार्थे" इत्यप्यदेशः । यसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ७७ ॥

राहुस्त्रीस्तनयोरकारि सहसा येनाश्रुथालिङ्गन-

व्यापारैकविनोददुर्ललितयोः कार्कश्यलक्ष्मीवृथा ।

तेनामोरात एव तस्य मुरजित् तत्काललोलानल-

ज्वालापल्लवितेन मूर्धबिकलं चक्रेण चक्रे वपुः ॥ ७८ ॥

अथ चैवस्याक्रोशतो निन्दत एव भगवान् मुरारिस्तेन चक्रेण शरीरं स-
हसा भगित्येव मूर्धबिकलं शिरोरहितं चक्रे व्यधात् । सुदर्शनेनास्योत्तमाङ्गम-
विद्धनदित्यर्थः । तेनेत्यनेन चक्रस्य यो धर्मो विद्यदितस्तं वक्ति । केन तेनेत्या-
द्वेन चक्रेण राहुस्त्रीस्तनयोः सुभानुललनापयोधरयोः काठिन्यातिशयो वृथा
निरर्थक एवाकारि कृतः । राक्षस्येन शिरः कृतमित्यर्थः । अतश्च कौटशयोः,
अन्यथो गाढो य आलिङ्गनन्यावारः परिरम्भणविधिः स एवैको विनोदः केलि-
कृतत्र दुर्ललितयोर्दोषकिनोः, आश्लेषवर्जं व्यापारान्तरं न विद्यते इत्यर्थः । अ-
तश्च यदा राहुः शिरोविशेषः संपन्नस्तदालिङ्गनाभावात् तयोः कार्कश्यं तिष्णल-
मेव । तथा तस्मिन् काले आक्रोशसमये लोलाब्जदुलाः परिस्फुरन्त्यो या अन-
लज्याला घट्टितवस्तुभिः पल्लवितेन निर्यातपत्रेण व्याप्तेन, अग्निज्वाला मुञ्च-
तेत्यर्थः । पर्यायप्रायोऽलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७८ ॥

श्रिया जुष्टं दिव्यैः सपटहरवैरन्वितं पुष्पवर्षै-

र्वपुष्टश्रैयस्य क्षणमृपिगणैर्नृपमानं निरीय ।

प्रकाशेनाकाशे दिनकरकरान् विक्षिपद्विस्मिताक्षै-

र्नरेन्द्रैरोपेन्द्रं वपुरथ विशद्वाम वीक्षांभूवे ॥ ७९ ॥

इति श्रीमाधमद्विविचिन्ते शिशुपालवधकाव्ये विंशः सर्गः ॥ २० ॥

अथ शिरश्छेदानन्तरं चैद्यस्य शिशुपालस्य वपुः शरीरान्निरीय निर्ग-
न्योपेन्द्रं काण्यं वपुर्देहं विशत् अथत् घाम तेजो विस्मिताक्षैर्विस्मयोत्फुल्ललो-
चनैर्नरेन्द्रैर्मूर्धाभिपिक्कैर्वीक्षाभूवे आलुलोके । तथा च भगवान्पाराशर्यः—“त-
तश्चेदिपतेर्देहात् तेजोऽयं ददृशुर्नृपाः । उत्पतन्तं तदा राजन् गगनादिव भा-
स्करम् ॥ ततः कमलपत्राक्षं कृष्णं लोकनमस्कृतम् । वयन्दे तत्तदा तेजो विवे-
श च नरोत्तमम् ॥ तदद्भुतममन्यन्त दृष्ट्वा सर्वे महीभृतः । प्रविवेश महाबाहुं
तत्तेजः पुरुषोत्तमम्” इति ॥ कीदृग्भागवतं वपुः, श्रिया जुष्टं लक्ष्म्या सेवितं,
तथा दिव्यैराकाशपतितैः पुष्पवर्षैः कुसुमवृष्टिभिः स्रपटहरवैर्दुन्दुभिर्ध्वनियुक्तरनु-
गतम्, अट्टपिभिर्मुनिगणैर्नूयमानं स्तूयमानं, प्रकाशेनोद्योतनं देहप्रभया आकाशे
खे दिनकरकरानहर्पणमयूखान् विक्षिपत् तिरस्कुर्वत् । यदुक्तं—“दिवि सूर्यसह-
स्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता । यदि भाः सदशी सा स्याद्वीर्यस्तस्य” महात्मनः
इति ॥ असावप्येवंविध पद्मं, स हि भगवदंशः । वपुषो वपुः “पञ्चम्यास्तं-
सिन्” । ह्रस्वात्तादौ तद्धिते” इति पत्वम् “पुता प्ठः” । उपेन्द्रस्येदमोपे-
न्द्रम् । ईक्षाभूवे, ईक्षेः कर्मणि लकारः । “इच्छादेश्च गुणमतोऽनुच्येः” इत्या-
मुप्रत्ययः । “आमः” इति लेलुक् । “कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि” इति लिट् । त-
स्यैशदेशः । “भुवो वुग् वुहलिटोः । द्वित्वं भूः, ह्रस्वः । वामनमतेन तिमि-
र्देशात् “भवतेरः” इत्यत्याभावः । स ह्येवमाह—भवतेस्तिमिर्देशः फलार्थः, इह
तु न भवति “अनुषभूवे केयलो देवदत्तेन” ति । जयादित्यस्त्वेतेन मूलोदाह-
रणमेव दत्तवान्, तिमिर्देशस्य निर्देशार्थत्वादेवेत्यभिप्रायेणेति तन्मतेनाद्यात्वं भव-
त्येव । वार्तामध्यमन्त्रेयसङ्करोऽलङ्कारः । सुवृत्ता नाम वृत्तम् । सुवृत्ते यो मध्ये-
तदनुलघयः पञ्चपागं (?) सरी गौ ॥ श्रीशब्दलक्ष्मत्वात् काव्यस्य प्रतिस्पर्श-
माप्तौ श्रीशब्दप्रयोगः । इति भद्रम् ॥ ७६ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायवर्य-आनन्ददेवायनि-श्रीवल्लभदेवाचार्यविरचितायां
माधकाव्यम्भारटीकायां सन्देहविर्पापव्याख्यायां शिशुपालवधो नाम विंशः सर्गः

॥ २० ॥

समाप्त चेद शिशुपालवधकाव्यम् ।

श्रीरत्नु ॥

अधुना कविलांघवेन निजवंशवर्णनं चिकीर्षुराह—

सर्वाधिकारी सुकृताधिकारः श्रीधर्मलामस्य बभूव राज्ञः ।

असक्तदृष्टिर्विरजाः सदैव देवोऽपरः सुप्रभदेवनामा ॥ १ ॥

• श्रीधर्मलामस्यस्य राज्ञः सर्वाधिकारी निखिलस्थानाधिकृतो गृहगणना-
धिपतिः सुप्रभदेवनामा बभूव । कीदृशः सुकृते पुण्यकर्मणि अधिकारो यस्य
सः । यस्य सर्वाधिकृतत्वं तस्य कथं पुण्यकर्मण्येव अधिकारः स्यादिति विरो-
धञ्चाया । तथा सदैव असक्तदृष्टिरित्यसनी अग्रतिहतज्ञानो वा । विरजा निष्क-
ल्मयः, अत एव सर्वाधिकारित्वम् । अतश्चापरो देवो द्वितीयो राजा तत्सादृश्यात् ।
राजा हि सर्वाधिकारी भवति । अथवाऽपरो देवो देवसदृशः । सुरा हि सु-
कृताधिकृतोऽसिद्धदृष्टोऽनिमेषाः, विरजस्का निर्धूलयः । उपजातिवृत्तम् ॥१॥
काले मितं तत्पुण्यमुदकपथ्यं तथागतस्त्वेव ज्ञानः सचेताः ।

विनानुरोधाः स्वहितेच्छयैव महीपतिर्यस्य वचः चकार ॥ २ ॥

यस्य सुप्रभदेवस्य काले समये वच उपदेशकत्वं वचनं महीपतिर्यधर्मलाम-
श्चकार अशक्तिपूर्वम् । कदाचिन्मन्दाकारं कुर्यात् नेत्याह—विनानुरोधात् । अपरो-
धभावे च कथं चकारेत्याह—सस्यात्मनो हितेच्छया अनुकूलचिकीर्षया, यतोऽसौ
सचेताः प्राहः । कीदृग् वच इति तत्त्वमाह—मितं, स्वल्पं तथ्यं, सत्यमुदक-
पथ्यमापतो हितम् । कस्येव क इवेत्याह—यया तथागतस्य बुद्धस्य प्राप्तो ज-
नः सत्यमुदकपथ्यं वचः स्वहितेच्छयैव करोति, वतु अनुरोधाद् भक्तत्वाद्भगवता
‘किलेदुसुक्रमिति ॥ उपजातेरयं भेदः पञ्चदशः ॥ २ ॥

तस्याभवद् दत्तक इत्युदात्तः क्षमी मृदुर्धर्मपरस्तनूजः ।

यं वीक्ष्य वैर्याः समजातशत्रोर्विचो गुणग्राहि जनैः प्रतीये ॥ ३ ॥

तस्य सुप्रभदेवस्य दत्तकाख्यस्तनूजलोकम् अभूत् । कीदृशः, उदात्तो वि-
पुलाबेत्तः, क्षमी जमाशालो, मृदुरभूतो, धर्मपरः साहितकसक्तः । यं च द-
त्तकं लोको हृद्भा घेयासं व्यासोक्तमजातशत्रोर्गुणिष्ठिरस्य यद् गुणग्राहि गुणग्रा-
हकं यवस्तत् प्रतीये प्रतीपन्नम् अङ्गीकृतम् । भवन्ति सत्यं गुणिनः पुरुषाः,
‘भगवता द्वैपायनेन पार्यस्याधिकार्थवचनं न किञ्चिदुक्तम् । अत्र च दत्तकोऽयं-
निखिलगुणभाजनं निदर्शनम्, अन्यथा कथमेवंगुणोऽयं स्यात् । क्षमीति शमा-

दित्याद् विनुण् । व्यासस्यैवं वैयासं चचो भारतम् । वृद्धाब्देन वाधितत्वादण
न तथा सुलभः । गुणान् गृह्णातीति गुणप्राप्तिः । आख्यायिका वृत्तम् ॥ ३ ॥

सर्वेण सर्वाश्रय इत्यनिन्यमानन्दभाजा जनितं जनेन ।

यश्च द्वितीयं स्वयमद्वितीयो मुख्यः सत्तां गौणमवाप नाम ॥ ४ ॥

यश्च दत्तकः स्वयमात्मना सर्वाश्रय इत्येवं द्वितीयं संज्ञान्तरं लेभे प्राप ।
कीदृशं, सर्वेणाखिलेन जनेन आनन्दभाजा तुष्टेन जनितं कृतम् । तथा गौणं,
गुणाः प्रवृत्तिनिमित्तं तन्नामत्तं गौणम् अर्थानुगतं, सर्वेणामश्रयत्वात् । यदा हि
सर्वे तत्र द्विजास्त्यनायासिधिमिश्रवाङ्मया विद्यमान्यन्ति तदासौ सर्वाश्रयो नतु
नाममात्रेण । अत एवानिच्छं प्रशस्यं स्थाप्यम् । स कीदृशोऽद्वितीयः सर्वो-
त्कृष्टः । न विद्यतेऽस्मादधिकगुणो द्वितीय इति कृत्वा । तथा साधूनां मुख्यः
प्रधानानामप्रणोः । सर्वं वैतर्किकमिवाभासते । यस्य द्वितीयं नाम विद्यते
स कथमद्वितीयो भवेत् । यश्च मुख्यः स कथममुख्यं लभते । कविरोचस्तु
व्याख्यान एव । इतिनाम स्वरूपैवावस्थाप्यमानस्य सर्वाश्रयशब्दस्य प्रातिप-
दिकार्थमात्रत्वे सति कर्मत्यामायात् द्वितीयातुपपत्तिः । मुखमिव मुख्यः “हा-
वादिभ्यो यः” । विरोधालङ्कारः । इन्द्रियज्ञा वृत्तम् ॥ ४ ॥

श्रीशंकरस्मृतसर्गसमाप्तिस्तदन

लक्ष्मीपतेश्चरितकीर्तनमाग्रचारु ।

तस्यात्मजः सुकविकीर्तिदुराशयादः

काव्यं व्यघत्त शिशुपालवधाभिधानम् ॥ ५ ॥

तस्य दत्तकस्यात्मनोऽप्यतत् काव्यं शिशुपालवध इत्यभिधानं व्यघत्त
परचयत् । कथा सुकवीनां परचयिसुखदुःखकालिदासमारविमहिवाख्यमयूरदाजीनां
या कीर्तिः स्वातिर्यशस्तत्र या दुराशा दुरभिलाषस्तथा, भद्राकविकीर्तितलिप्त-
येत्यर्थः । दुष्टत्वं त्वाग्रायाः स्वल्पतुष्टित्वेन सुकविकीर्तिप्राप्यत्वात् । तथा अ-
कालिदासः “मन्दः कवियशःप्रार्थी” इति । कीदृक् काव्यं श्रीरत्नपं शब्दो
मद्गतपाचकत्वाद् रूप्यं कृतं सर्गाणां समाप्ती लक्ष्यं चिह्नं यस्य तत् श्रीरत्न-
रूप्यकृतसर्गसमाप्तिस्तदम् । तथा भगवतो लक्ष्मीपतेर्नारायणस्य यश्चरितं वेदि-
तं तस्य कीर्तनं यजुर्न तन्मात्रेण चारु मनोहरं सत्त्वलङ्कारादिव्याघादिन्यनोक्त्य-

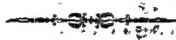
कथनम् । भङ्ग्या तु सर्वे गुणा अत्र काव्ये सन्ति इत्युक्तं भवति । श्रीरित्ययं शब्दः श्रीशब्दः । मयूरव्यंसकादित्यात् समासः । यदि वा कर्मधार्यः, श्रीशब्दश्चासौ शब्दश्चेति । केवलं चरितकीर्तनं चरितकीर्तनमात्रम् इत्यस्वपदेन विप्र-
दः । “सुप् सुपा” इति समासः । वसन्ततिलकं वृत्तम् । उदात्तो मध्यमो
घालङ्कारः ॥ इति भद्रम् ॥ ५ ॥

“सुपुरानन्ददेवस्य रणे (?) भूव्योममाखतः (१२०१) ।

व्यघ्रश्च टीका काव्येऽसिन् वल्लभः सुखिवल्लभाम् ॥

श्लोकानां सूचनेनैषा सहस्राणि तु द्वादश ।

मूलग्रन्थविहीना तु पिङ्गजनमनोहरा” इति ॥

समाप्तये शिशुपालवधटीका कृतिः श्रीश्रीरामानन्ददेवसूतोः

श्रीपरमार्थचिदापरानन्दो वल्लभदेवस्येति

शुभम् ॥

